

Sándor Klára

Nyelvrokonság és hunhagyomány

Rénszarvas vagy csodaszarvas?
Nyelvtörténet és művelődéstörténet

SÁNDOR KLÁRA

Nyelvrokonság és hunhagyomány

RÉNSZARVAS VAGY CSODASZARVAS?
NYELVTÖRTÉNET ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

TYPOTEX

Budapest, 2011

A kötet megjelenését
a Lukács György Alapítvány
támogatta.

© Sándor Klára, Typotex, 2011
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 873 7

Témakör: *nyelvészet, történelem*

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.typotex.hu és a facebook.com/typotexkiado
oldalakon értesülhet időben.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa
A könyvet gondozta: Horváth Balázs
Borítóterv: Kovács Ágota
Készült a Verano Kft. nyomdájában
Felelős vezető: Marosi Attila

Tartalomjegyzék

Miért írtam ezt a könyvet?	7
Elzárkózás a nemzeti hagyománytól	12
A madár nem ornitológus	30
Fatum Morganum	45
Kis csodabogár-határozó	59
A metafora rabságában	69
A magyarság bölcsőjénél	80
Az ismeretlen Belső-Ázsia	91
Az ókori Kína ellenségei	107
Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig	119
Attila és hunjai	137
„Szavaimat jól halljátok...”	152
A gyűrűk ura	168
Kazár szótár	183
Magna Hungariától Magna Hungariáig	203
A honfoglaló magyarság kialakulása	215
Múlt idők története	230
A honfoglaló magyar nép élete	242
A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van	264
A magyarok bejövetele	285
Isten kardja Isten ostoránál	303
A csodaszarvas nyomában	321
Sóvárgott jövő a múlt tükrében	345
A Kelet népe	365
Magyar őshazák és magyar őstörténészek	391
Nemzet és történelem	413
Függelék	437

*Szüleimnek,
akik olyan gyermekkorral vettek körül,
amely felnőttként is védelmez.*

Miért írtam ezt a könyvet?

„Az eredetmondák és genealógiai mesék egy nép politikai tudata számára sokkal többet jelenthetnek, mint az elfeledett vagy félreértett valóságos eredet.”

Szűcs Jenő

„Hullatja levelét az idő vén fája. Pirossal versengő, rozsdaszínű és halk szavú sárga meg zöld levéllel terítve a pázsit. Lányaim, fiaim, nyújtások kezetek, üljünk a vén fa alá. Régi-régi időről, hajnalok hajnaláról mesélek most nektek. Messze-messze Napkeletre repülünk, kakukkfűillatú füves pusztaságba, ahol szilaj paripákon száguldoztak a puszta fiai, hívó kürtök szava zengett, s négy égtáj visszhangozta a deli vitézek harci kiáltását. Oda repülünk, ahol rettenthetetlen hősöket nevelt a szárnyas idő: bátor pillantású férfiakat, hős lelkű asszonyokat, akiknek tetteit ámulva csudálta a világ. Hol volt, hol nem volt, akkor az Idő fája, a Tetejetlen Fa is gyenge hajtás volt még...”

Gyerek legyen a talpán, aki ennek a beharangozónak ellen tud állni, elvégre minden virtuális érzékét bombázza a szerző, Komjáthy István a *Mondák könyve*¹ bevezető soraival: színek, mozgás, kürtszó, fűszeres illatok, és akkor még nem is beszéltünk a lelki táplálék ígéretéről, hogy itt hősről lesz szó, s ott vannak a képzeletnek följánlott csemegék is, a nagyon régmúlt, Napkelet, Tetejetlen Fa... Az nyilvánvaló, hogy engem elcsábított ez az egész gombolyagnyi mézeshadmazag, mert nemcsak elolvastam, hanem később újraolvastam Pusztát, Hunort, Kevet, Attilát és Álmos meséit. Aztán megismertem a történetek „komoly” változatait Lengyel Dénestől,² kiderült az is, hogy a kezdő mondat Aranytól való – mint szintén kiderült: összetéveszthetetlenül. Azóta is lenyűgöz minden aranyszarvaskép, így aztán megértem, ha valaki nem szívesen lép ki ebből az álomvilágból.

Nem sokkal később fölfedeztem egy másik, még izgalmasabb kalandozási módot: amikor a szerzők a magyar nyelv történetét vették alapul, hogy bemutassák a régiek életét. Ezt a másik megközelítést három nagyon emlékezetes könyvből ismertem meg, ezek a *Bujdosó nyelvméleink*, a *Bábel örökében* és *A magyar szókincs regénye*³ címet viselték, és annak ellenére, hogy valóban igen szórakoztató regényként lehet őket olvasni, nagyon pontosan mutatták be, mi a különbség az üres fantáziálás és a hiteles mese között. A nyelvtörténet mást mondott, mint a Tetejetlen Fa tövében mesélgető vén táltos, de szóba sem kerülhetett volna, hogy az ő mondáit kidobjam – csak éppen történelemből irodalommal értékelődtek át.

Ezt a könyvet azért írtam, mert nem vagyok biztos benne, hogy a két vonatkozás, a nyelvtörténet valósága és a mondák igazsága mindenkinek a fejében megfér egymás mellett. Pedig a nyelvészet és a művelődéstörténet tényei

nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Összhangba hozható, hogy a magyar nyelv az urálinak (ezen belül finnugornak) nevezett nyelvekkel mutatja a legtöbb közös vonást, hogy a magyarok „török népként” érkeztek a Kárpát-medencébe, s hogy évszázadok óta hun eredetűnek tartják magukat. Ha valaki megkérdezné, hogy jó, de mi közöm nekem mások kognitív disszonanciáihoz, örüljek neki, hogy az én mentális uráli vadászom nem gyilkolta le a fejemben élő csodaszarvas-avatart, akkor nyilván bevallanám, hogy persze, azért is írtam ezt a könyvet, mert érdekel, amiről szó van benne, márpedig az ember arról olvas a legtöbbet, amiről éppen ír, és már nagyon régen akartam erről nagyon sokat olvasni. Minden fejezet témája külön-külön is lebilincselően izgalmas olvasmányokat vonz, de talán még érdekesebb azt megfigyelni, milyen forrásból származik egy-egy motívum, gondolat, hogyan alakult át, esett részekre, alakult újra, de már más hangsúlyokkal egésszé, hogyan szőtték bele a darabkákat más történetekbe. Ez létező és talán megbocsátható motiváció lett volna önmagában is. De a teljes igazság mégis az, hogy mintha csínbe került volna az én szarvasom: az ország egyik fele áhítattal kitömött bálvánnyá merevíti, a másik meg nevet rajta – mindkét viselkedés képes halálos sebet ejteni a halhatatlannak hitt agancsoson. És túlságosan szeretem én ezt a szarvast ahhoz, hogy csöndben figyeljem, miként válik a politikai polarizáció prédájává.

A korai magyar történelem a magyar közvéleményben mindig nagy érdeklődést váltott ki: részben mert a honfoglalás előtti idők története a magyar nemzeti identitás egyik legfőbb pillére, részben mert a 18. század végétől, tehát a modern nemzettudat kialakulásának kezdetétől éles viták tárgya a tudományos életen belül, s azon kívül is. A magyar olvasók mégisincsenek elkényeztetve e tárgyban: nincs olyan munka, amely egységben foglalkozna a korai magyar történelem nyelvészeti, történeti és művelődéstörténeti vonatkozásaival, s a részterületek ismeretterjesztő földolgozása is igen egyenetlen. Utoljára az 1940-es években születtek olyan kötetek, amelyek a magyar őstörténetet, illetve a hunhagyományt kifejezetten a nagyközönséget megcélozva tárgyalták. Igaz, a korai magyar történelem rendre helyet kap a népszerűsítő történeti irodalomban, de a hol simábbra, hol döcögősebbre sikerült ismertetések elsősorban a történeti és régészeti vonatkozásokra figyelnek, másrészt a nyelvrokonságról, illetve a délibábosnak nevezett elméletekről összeállított kiadványok (ezekből több készült az utóbbi pár évtizedben) sokkal inkább egyetemi tankönyvként használhatók, mint afféle esti olvasmányként.

Ha a korai magyarság kultúrájáról és történetéről, illetve ezek későbbi értelmezésének változásairól akarunk többet tudni, időben és térben is nagy utat kell bejárnunk: meg kell ismerkednünk az összehasonlító történeti nyelvészet szabályaival, a hatalmas eurázsiai füves puszta népeinek történetével, a lovasnomád szerveződés, kultúra általános sajátosságaival, a korai magyar történelem írott és íratlan forrásaival, a középkori és humanista magyar művelődés jellemzőivel, a 18–20. századi magyar irodalom számos darabjá-

val, ezek jelentőségével. Vagyis egységes keretben kell szemlélnünk a nyelvtörténet, a korai magyar történelem, a 13–20. század művelődéstörténete és a nemzeti identitás egymáshoz kapcsolódását. Egyetlen szerző számára, egyetlen kötetben lehetetlen ezt úgy megvalósítani, mintha csupa mélyfúró szakember mindenre kiterjedő figyelemmel és ennek megfelelő lábjegyzet-özönnel írna teljes polcot igénylő sorozatot. Dehát ennek a könyvnek nem is ez, nem is lehet ez a célja. Igyekeztem a legfrissebb nyelvészeti, történettudományi, régészeti, művelődéstörténeti irodalmat fölhasználni, eredményeiket összefoglalni, s ha úgy adódott, új javaslatokat, megközelítéseket is alkalmazni. Mindezt azonban kifejezetten tudománynpszerűsítő céllal akartam az olvasó elé tárni, ezért hiányoznak a megszokott tudományos apparátusnak az olvasást nehezítő elemei, a jegyzetek és a hivatkozások (kivéve persze a szó szerinti idézetek forrásainak megadását). A fölhasznált irodalom azonban szerepel a kötet végén, ez egyben további olvasmányokat is ajánl az olvasónak. Többségük nem a nagyközönség számára íródott, az érdeklődőknek mégis sokkal inkább érdemes ezeket olvasniuk, mint az interneten rájuk ömlő kétes kupacból kibogarászniuk azt az arányaiban keveset, amely nem a hamis nemzeti mítoszgyártás fölhozatalából származik.

Kevésbé zűrös, sokkal jobban adatolt, ideológiai-politikai értelemben sokkal kevésbé érzékeny korok történetét sem tudjuk a maguk teljességében megismerni. Azt a történeti felfogást tartom szimpatikusnak – mert ezt látom őszintének –, amelyik beismeri, hogy a történettudomány célja nem tud több lenni, mint hogy a rendelkezésre álló adatokból megalkossa a múlt legvalószínűbb értelmezését. Amelyik nem azt jelenti ki magabiztosan, hogy „így volt”, hanem azt mondja, hogy „leginkább talán így lehetett”. Amelyik nem elégszik meg azzal, hogy kopott kődarabok heverjenek a tárlókban, precíz, apróbetűs kis feliratokkal, hanem megépíti a kövek alapján elképzelt vár makettjét is, mert Humboldtot követve azt vallja, hogy az alap kétségkívül az empirikus kutatás, de intuíció és teremtmény képzelet nélkül nem sokra jutunk. Az a történettudomány rokonszenves, amelyik legalább olyan fontosnak (ha nem fontosabbnak) tartja a hétköznapi emberek mindennapi életét, mikrotörténelmét, mint az uralkodók tetteit, csaták dátumait és hadvezérek nevét, anélkül persze, hogy tagadná azoknak a történéseknek a fontosságát, amelyek egy-egy jól ismert, kiemelt szereplő alakja köré sűrűsödnek. Amelyik nem tetszeleg az objektivitás pózában, mert tudja, hogy az emberi elme alkotása csak szubjektív lehet – nem csak a művészet, hanem a tudomány is. Mindez természetesen nem kizárólag a szoros értelemben vett történettudományra, hanem a nyelv-, mentalitás- és művelődéstörténetre is érvényes.

És egyáltalán nem jelenti azt, hogy az adatokat, forrásokat, működési szabályosságokat figyelmen kívül hagyhatjuk, mert úgy könnyebb érdekes sztorit írni, sőt azt sem jelenti, hogy mindenki úgy értelmezheti az adatokat, ahogyan kedve szottyan, vagy ahogyan érdeke diktálja. Ne felejtjük el: bár a történész és a művész alkotásmódja korántsem áll olyan távol egymástól, mint sokan hirdetik, azért azonosnak nem azonos. A művészt semmi sem

korlátozza, a kutatót igen, mert ő nem pusztán *valamilyen* történetet akar *kitalálni*, hanem azt akarja *megtalálni*, amelyik a legközelebb állhatott a valósághoz. A szubjektivitás elismerése pedig nem jelenti, hogy ne kellene legalábbis törekednünk az elfogulatlan szemlélődésre. Egyben óvatosságra int, mert hiszen akkor azt sem felejthetjük el, hogy más korokban sem kevésbé a jelen érdekei és látásmódja alakította a történetírást, mint ma – éppen ezért egyetlen forrás sem értékelhető megfelelő forráskritika nélkül, anélkül, hogy földerítenénk a forrás keletkezésének kulturális és politikai kontextusát.

A történelem tehát az elérhető források alapján legvalószínűbb, legkevésbé ellentmondásos és legkevésbé töredékes történet, amit rekonstruálni tudunk. A honfoglalás előtti korokat illetően nem ritka, hogy még ilyenből is több van, ezeket általában megemlítem, de olykor kénytelen voltam válaszítani közülük, ha nem akartam, hogy a könyv olvasói az elvárászt kastély tükörlabirintusában érezzék magukat. Igazán nem ijesztgetésnek szánom, de enélkül is éppen elég ingoványon kell valahogyan átkelnünk – ezt azonban az ember tudomásul veszi, ha egyszer úgy döntött, hogy az örökké a gázlók környékén kódorgó szarvast követi.

Segítségképp, hogy merre is haladunk majd: a bevezető fejezet után először a nyelvrokonság mibenlétével foglalkozunk, azzal, mit is jelent valójában az a nyelvészeti kijelentés, hogy két nyelv „rokon”, s leleplezzük a félreértések fő okát, a családfa-metaforát. A következő fejezetek azt a történeti-kulturális környezetet mutatják be, amelyben a honfoglalás előtti magyar történelem zajlott. A nomadizmus és az eurázsiai steppe⁴ korai történetének általános ismertetését azoknak a népeknek a bemutatása követi, amelyek valamilyen módon szerepet kaptak a magyarság életében: vagy úgy, hogy érintkeztek, s különböző mértékben, de etnikailag is keveredtek vele (pl. a bolgárok, onogurok, kazárok, alánok), vagy úgy, hogy a magyar kultúrában fontos szerepet játszó népekről van szó (pl. szkíták, hunok, türkök).

A kötet következő nagy egysége a magyarság kialakulását, vándorlásának állomásait, letelepedés előtti kultúráját, történetét, az ezekre vonatkozó forrásokat, valamint a magyar nyelvet ért igen jelentős török hatást mutatja be. A könyv zárófejezetei a korai magyar történelem művelődéstörténeti szerepével foglalkoznak: hogyan alakult ki a hunhagyomány, és miben tér el a hunok nyugati legendáitól, hogyan erősödött föl a hun-magyar származás tudata a humanizmus korában, s milyen szerepet kapott a 18–20. századi magyar irodalomban és művészettörténetben. Az utolsó fejezetben példát kapunk arra, hogyan egyeztethető össze a nyelvészeti tények és a hagyomány tisztelete, s talán közelebb jutunk a megoldáshoz azt illetően is, honnan jött ez a mi szarvasunk, mondái miért voltak olyan népszerűek, alakja miért olyan elterjedt a steppei népek kultúrájában.

És még valami nagyon fontos. E könyv abból a sorozatból született, amelyet 2010 júniusa és karácsonya között írtam a *Galamus* című lap számára.⁵ Köszönöm a főszerkesztőnek, Mihancsik Zsófiának, hogy megértő volt akkor is, amikor egy-egy hosszabb részt csak a megjelenés előtt pár órával

tudtam neki elküldeni. Köszönet illeti a Galamus-csoport tagjait türelmükért és érdeklődésükért, mellyel írásaimat fogadták, és köszönöm a *Galamus* olvasóinak a biztató visszajelzéseket.

Volt néhány különleges előolvasóm is. Különösen megtisztelő volt Ilia Mihály Tanár Úr figyelme, Kincses Nagy Éva értő támogatása, szintén köszönettel tartozom Balázs Mihály és Felföldi Szabolcs megjegyzéseiért. És vannak, akiket itt név szerint nem említek, de akik tudják, hogy odafigyelésük, „igazi olvasói” lelkesedésük sokat jelentett a könyv írása közben, olyannyira, hogy ebben az értelemben akár lelki szerzőtársnak is tekinthetjük őket.

Köszönet illeti azokat a kiváló magyar orientalistákat és történészeket, régészeket, művelődéstörténészeket is, akik munkája révén elsőrangú szakirodalom áll a korai magyar történelemmel, nyelvvel komolyan foglalkozni szándékozók rendelkezésére – könyvem fejezetcímeinek javarésze éppen ezért viseli meghatározó monográfiák címét. Természetesen nem minden jelentős mű kaphatott ilyen kiemelt utalást a könyvben, szerencsére sokkal több van belőlük, mint ahány fejezet itt következik. A jóval bővebb listát az irodalomjegyzék tartalmazza.

Elzárkózás a nemzeti hagyománytól

„Régóta nem esett annyi szó a magyar őstörténetről, mint az utóbbi években.

A forrásoktól, de még a legelemibb alapismeretektől is magukat gondosan távol tartó lelkes rajongók őstörténeti művekkel árasztják el a könyvpiacot, társadalmi folyóiratok vitáznak, tudománytól eleve távol álló napilapok ankétoznak a magyar előidők alapvető kérdéseiről. A művelt magyar nagyközönség pedig tétován botladozik a délibábkergetőknek, a megszállott sámánkodóknak, a napi politika Sancho Pansáinak egyéni gusztusához, világnézetéhez szabott, egymással homlokegyenest ellenkező »elméletei« közt, és reménytelenül, kielégítetlenül keresi továbbra is a feleletet a nagy kérdésre: kik is vagyunk, honnan is jöttünk?”¹

Ezekkel a mondatokkal kezdődik *A magyarság őstörténete* című tanulmánygyűjtemény előszava, a sorok a mongolista-turkológus-sinológus Ligeti Lajostól, a magyar orientalisztika egyik legjelentősebb alakjától származnak – 1943-ból. A könyvet, amely egyébként a kor legnevesebb magyar kutatóinak kifejezetten a nagyközönség számára szánt írásait tartalmazza reprint kiadásban, újra megjelentette az Akadémiai Kiadó 1986-ban, az akkor írt új előszóban Ligeti fölhívta a figyelmet arra, hogy a korai magyar történelem kutatása negyven év alatt sok újdonsággal szolgált – az előszó azonban aktuális maradt. Ma, újabb negyedszázaddal később, továbbra is az.

Egy nemrégiben megjelent másik könyv, *A nyelvrokonságról* című bevezetésében a mai helyzetet a következőképpen jellemzi az uralista Honti László:

„Ennek a kötetnek a létrehozását az indokolta, hogy a kommunista diktatúra összeomlása után a véleménynyilvánítási szabadság beköszöntével a nyelvészeti dilettantizmus szinte hisztérikus epidémiává vált, amely a három finnugor államban [Magyarország, Finnország, Észtország] politikai felhanggal is társult [...]. A dilettánsok nem áttallanak a kisujjukból elővarázsolt nyelvészeti »igazságokkal« előrukkolni, sőt legharciasabbjaik a célba vett közönséggel még azt is el akarják hitetni, hogy ők a diktatúra elszánt ellenfelei, míg a tudomány művelői kollaboránsok voltak, ezért kívánatosnak látszott az is, hogy egyik-másik dolgozat szerzője utaljon arra, hogy e derék honfiak e téren is »turpisságot« követnek el.”²

A „finnugrizmus”-ellenesség egyben politikai vezényszó is. Nem egyszer felmerült már, hogy a magyarság genetikai föltérképezése révén kiderülhetne, vajon „kiállja-e a finnugor rokonság tézise a genetika próbáját”.³ Nehezen képzelhető el, hogy nem lenne óriási felzúdulás abból, ha a brit kulturális miniszter megjegyezné, hogy kíváncsi, vajon a genetika igazolja-e az angol nyelv germán eredetét, esetleg a francia kultuszminiszter jelentené be érdeklődését azt illetően, hogy a francia újlatin mivoltát vajon igazolja-e a

genetika is. Kétlem, hogy nem zúdulna rá a Királyi, illetve Francia Akadémia szegény politikusra, lelkesen támogatva egyébként a kritikus közmédiák által. Itthon azonban mély csöndbe süppedt a szakma. Tévedés ne essék: mindenkinek joga van a kíváncsisághoz, nincs ezzel semmi baj, különben is, az ország kilencvenöt (vagy még nagyobb?) százaléka hasonlóképpen értelmetlenül a nyelvrokonságot. Semmi szükség tehát kioktató, lekezelő nyilatkozatokra. Udvarias, ámde egyértelmű, tiszta beszédre viszont szükség volna, annak jelzésére, hogy a magyar humán tudományosság megbecsüli saját tudását, szakmáját, tanárait és tanítványait. Hiszen a szakma felelőtlensége, ha nem teszi világossá, hogy a nyelvészetnek ugyanúgy vannak szakmai szabályai, ugyanúgy sok tanulást igényel a művelése, mint például a fizikának. Mikképpen nem válhatnak politikai lojalitás kérdésévé az atomfizika alaptézisei, azonképpen nem lehet politikai lojalitás kérdése az sem, mit gondolunk a magyar nyelv történetéről.

A szélsőjobbos áramlatok számára mindig is identitásképző elem volt a „finnugorizmus”-ellenesség: hosszú hagyományra építve lehet a zsigeri ellenszenvet szavazatokra váltani, hiszen a „finnugor rokonság” gondolata a 18. század óta képtelen helyet találni magának nemzeti identitásunkban. A „halzsíros atyafiság” elleni tiltakozás különösen erős volt a millenium körüli identitásépítő évtizedekben, valamivel később a magyar nyelv eredetének kérdése a nacionalista politika tűszává vált. A kommunizmus évtizedeiben aztán jórészt csak a magyar emigrációban volt jelen a finn-izszony, legerőteljesebben Dél-Amerikában. A rendszerváltás után azonban nyomban hazaköltözött: a kilencvenes évek elején Szegeden már részt lehetett venni a Japán–Magyar Hídfo Társaság rendezvényén, ősmagyar lakomán és a Nagy Szittyá Történelmi Kongresszuson is, kaphatóvá vált a Szittyakürt, és számos ezoterikus nyelvészkezdő könyv. Ezek egyetlen közös mondanivalója az, hogy a „finnugorizmus” kommunista trükk, esetleg még Habsburg is, és lényegében mindegy, hogy japán, szkíta, ujjur, sumer vagy mik vagyunk, csak finnugor ne legyünk már, az Isten szerelmére.

Az itt-ott felbukkanó Attila-sírok, a Barguzinban föllelt női Petőfi, az ujjur paprikáscsirke-recept mint rokonsági bizonyíték, az elsüllyedt atlantiszi meg a szíriuszi kilenccsavarodó magyarok, pilisi földcsakrák és a „negyvenezer éves” magyar írásbeliség mellett a szakma a kötelező antifinnugrizmusra is legyintett, elvégre tényleg nem maradna ideje kutatásokra, ha minden fantazmagóriát cáfolgatni akarna, miközben a fantazmagóriahívőket mélységesen nem érdeklik az észérvek meg a tudományos módszertan. Vásáry István megfogalmazásában: „tudományos eszközökkel polemizálni a sumerizmussal és a többi hasonlóan »tudományos« őstörténeti elmélettel értelmetlen, mivel nem tudományról, hanem tudományosan felöltöztetett ideológiáról van szó” – s ez a „feudális gondolkodás” elsősorban azokra jellemző, akik ezt a „régies, polgárosodás előtti, mondhatnánk középkorias nemzeti tudatot jobban őrzik.” Számukra az őstörténet „nemzeti pótszer: dicső nemzeti múlt a dicső nemzeti jelen helyett.”⁴

E tábor hívei tehát megalapozatlan, igazolhatatlan ábrándokban élnek, sem a tudományos érvelés, sem az adatok, sem a több évszázados magyar kutatás eredményei nem érdeklik őket, hiszen nem tudni vágnak valamit, hanem hinni akarnak valamiben. Ezt a hitet, kötődést, ábrándozást alakítják politikai vonzalommá és vokssokká a jobboldali pártok. Hihetetlenül könnyű dolguk van: a magyar közoktatás sem kritikusan gondolkodni nemigen tanít, sem élménnyé nem hajlandó tenni a tanulást, tehát ha valaki a tudásban örömet keres, az nem a hivatalos tananyagban fog kutakodni. A magyar akadémiai élet néha megkísérel a nagyközönség számára is fogyasztható ismeretterjesztő könyveket kiadni, de keveset próbálkozik. Így mindazok, akikben minimális romantikus hajlam van, szívesebben fordulnak a mondákhoz, mint a számukra emészthetetlen szakirodalomhoz. Ez azért különösen szomorú, mert a magyar orientalisztika azóta világhírű, amióta egyáltalán létezik – nemcsak Kőrösi Csoma nevét ismeri a világ, a nemzetközi tudományos életben a magyar keletkutatás joggal élvez óriási tekintélyt, kár, hogy eredményeiből alig valami jut el a magyar közgondolkodásig.

A baljós árnyak a másik irányból is egyre sötétebben fenyegetnek. Mert hogy a genetikai vizsgálódás illetően igénye fölött csak a szakma hunyt szemet, a közösségi portálokon, körlevelekben, blogokban azonnal megjelent a gúnyolódás és az ellenharsogás. Az ellentámadás azonban egyáltalán nem a józan ész és a tudás védelmében, hanem szintén politikai alapon érkezett – s ez már nem pusztán a magyar nyelv finnugor eredetét illetően történik így, hanem érvényes a hunhagyományra, a székely írásra, Trianonra vagy bármi másra, amit a szélsőjobb nagy kedvvel tesz saját identitásának jelzőjévé.

A kesztyűfelvétel kétszeresen is ijesztő. Egyrészt mert azt mutatja, nem vagyunk elég okosak: nemhogy más kárán nem tanulunk, de sajátunkon sem, hiszen a magyar értelmiség jelentős részének elzárkózása a nemzeti hagyománytól nem most kezdődött. Ignotus Pál 1937-ben egy interjúban beszélt a frissen indult *Szép Szó* céljairól és a Fejtő Ferenc által a folyóirat számaiból szerkesztett, *Mi a magyar most?* című kötetről:

„Van egy műveltségi tradíció, amelyet mindenkifölött szeretek, és amelynek ápolását annál fontosabbnak tartom, mert Magyarország az az ország, ahol mértéktelenül szeretik tisztelni és ugyanakkor elhanyagolni a tradíciót. A komoly magyar értelmiség sajnos kevésbé érdekli saját múltja. Ezt a hézagot kihasználta a reakció, úgyhogy rendszeresen megtévesztés, mondhatnám történelemhamisítás történt. Nemcsak a távoli történelem, de a közelmúlt alakjaival is megtörtént ez. Így például Ady Endrét, akinek baloldali állásfoglalása vitathatatlan volt, valami magyar hitlerizmus előfutárának igyekeztek turánosítani egyesek. Az említett kötetnek, amelyet egyébként szerkesztőtársunk, Fejtő Ferenc állított össze, az volt a célja, hogy megmutassa: lehet a történelmi alakokról másképp is írni, lehet a társadalomtudomány, pszichológia, az archeológia, irodalmi szemlélet és szorosabb értelemben vett történelem módszereit és eszközeit úgy érvényesíteni, hogy azokat a komoly magyar értelmiség eleveneknek és érdekeseknek érezze.”⁵

Másrészt azért ijesztő az elhatárolódás, mert végképp megpecsételheti az érintett kérdések sorsát. A „nyelvrokonság” (székely írás, hunhagyomány

stb.) problematikája ugyanis innentől kezdve végképp kikerül a tudományos beszédmód hatóköréből, s áldozatul esik a politikai polarizációnak: nagy az esélye annak, hogy a politikai hovatartozás döntse el, ki mit gondol a magyar nyelv származásának kérdéséről. Talán már nem is a vészterhes jövő, hanem a kiábrándító jelen, hogy kialakuljon az a közítélkezési gyakorlat, mely szerint aki magyar, az nem finnugor – az egyik oldal szerint –, aki meg nem finnugor, az szélsőjobbos nacionalista – a másik oldal szerint.

Pedig hát ez természetesen nem igaz. Az egyik oldalon: bármennyire használatos is a „finnugorizmus” vádként és megbélyegzésként, tudományos érvekkel nem tudták megcáfolni, de komolyan kétségbe vonni sem. A másik oldalon: az, hogy a szélsőjobb harcos hívei között kötelező anti-finnugristának lenni, nem jelenti azt, hogy mindenki, aki kételkedik a „finnugorelméletben”, szélsőjobbos lenne, s távolról sem mindenki nacionalista, aki manapság „tétován botladozik” a politikával mélyen átitatott elméletek között. Kutatási témáim – kezdetben a magyar nyelv honfoglalás előtti török kapcsolatai, aztán a székely írás – velejárója, hogy sok élénk fantáziájú tudóskodóval találkoztam már életemben. (Személyesen is – ellentétben azokkal, akik épp a találkozások hiánya miatt könnyedén sztereotipizálják az ábrándos nézeteket vallókat nacionalistának.) Kétségtelen, vannak közöttük másokat rágalmazó, fröcsögő politikai bérencek, vannak közöttük megélhetési nacionalisták (tudjuk, az ősmagyarbiznisz jól fizet), vannak ordas eszméket vallók, vannak közöttük a fafejűségig elszánt hagyományápolók, és vannak, méghozzá sokan, kedves, lelkes emberek, teljesen ártalmatlan érdeklődők, akiket megszedít annak a lehetősége, hogy végre föltáru előttük a „titok”, s régi dicsőségünk fényárral töri át az éji homályt.

A nemzeti romantika iránti vonzódás tehát nem politikai hovatartozás, de nem is szellemi képességek vagy jellem kérdése. Jó néhány felvilágosult, magas képzettségű, igen értelmes orvos, mérnök, matematikus – de akár nem nyelvész bölcsező – ismerősöm van, akik nem hadakoznak ugyan a „finnugor-elmélet” ellen, csak annyira szeretnék, ha nem lenne igaz. Nem az alapján szavaznak egyik vagy másik politikai pártra, hogy melyik szolgált nekik csábosabb magyar krónikát, de enyhén elszomorodnak, ha azt mondom, hát bizony, nincs nyelvész, sem itthon, sem a világon máshol, aki a magyart ne a finnugor nyelvek közé sorolná. Ez van. Elfogadják, de azért melengeti a szívüket, ha hozzáteszem, hogy persze a honfoglaló magyarok kultúrája meg echte török volt, és hogy a nyelvek rokonságának a világon semmi köze nincs a népek rokonságához.

Külföldi barátaim erős értetlenkedéssel szemlélik e sajátos szociálpszichológiai jelenséget. Számukra egyszerűen értelmezhetetlen, miért lázong a 21. században egy ország egy tudományos megállapítás ellen, mely arról szól, hogy az ő nyelvének az őst beszélő embercsoport több ezer évvel ezelőtt mely más, ma élő nyelvek őst beszélő népek közelében élt. Amikor az ember belekezdene a „halzsíros atyafiság” elleni berzenkedés elmagyarázásába, és hogy nem a nyelv eredetével van itt a fő baj, hanem hogy azt hiszik,

akkor mindenféle bogyoévő, halfaló, műveletlen népek rokonai is volnánk, az értetlenkedés csak fokozódik. Merthát a halzsiros atyafiság ma történetesen Európa „bezzeg-országát” jelenti, a minden szempontból éltanuló finneket. Mi a magyarok baja az ijesztő dinamizmussal élre tört finn gazdasággal, Európa egyik legkiegyensúlyozottabb demokráciájával, legbiztonságosabb szociális ellátórendszerével, az egész világon példaként emlegetett finn oktatási modellel? Komolyan a kirgizek, a kazakok, az özbegek lennének a példa, a maguk finoman szólva is demokráciahiányával, személyi kultuszával, etnikai türelmetlenségével? Mert ugye, ha a korai magyar történelem tudományos kérdés, akkor ideológiai alapon ne írjuk át. Ha meg ideológiai alapon akarunk rokonokat választani, a finnekkel garantáltan jobban járunk.

Na persze külföldi barátainknak könnyű értetlenkedniük. Ők nem a végtelen fűtenger mondáin, a Tisza hullámai alatt hármás érckoporsóban pihe-nő, a halászlegény furulyáját hallgató nagy király meséjén, Zéta történetén, nem a csodaszarvas föl-fölvillanó, csalogató alakjának bővületében nőttek föl. Mi meg igen. Ugyan ki akarna ezekről lemondani az explozívák előtti denazalizációt kísérő zöngésedés kedvéért? Az orientalistáknak könnyű: kutatásuk tárgya százezerszer érdekesebb a sok blódségnél, amit a dilettáns irodalom összehord, úgyszólván egzotikumigényük bőségesen kielégül a tudományos munkálkodás által, szemben azokkal a tömegekkel, akiknek a finnugor nyelvrokonság miatt az egykori szókincs cirbolyafenyője meg a szabályos hangmegfelelések maradnak, a többes szám jelének eredetéről már nem is beszélve. Mindez Attila világhódítása helyett.

Kétségtelenül igaza van Vásáry Istvánnak, a „nemzeti témákat” – és a korai magyar történelem értelemszerűen ezek közé tartozik – eleve nagyobb eséllyel maszatolják össze politikai szempontok:

„Mivel a konzervatív, politikai jobboldal számára a *nemzet* komoly és fontos érték, így érthető, hogy a magyar őstörténet olykor csak jámbor, olykor pedig agresszív dilettáns rajongóinak kis csapatai a politikai jobbhoz csapódnak, óriási károkat okozva szellemi színvonaltalanságukkal a konzervatív-nemzeti oldal szellemi szélsőségektől mentes, józan többsége számára. Ugyanakkor a politikai baloldal részéről a nemzeti kérdések iránti nagyfokú érzéketlenség és közöny az oka, hogy a nemzeti történelem korai századainak, így különösen az őstörténetnek a kutatása eleve averziót kelt sokukban, és az őstörténetet eleve valami jobboldali szemfényvesztésnek tartják, de legalábbis valami elavult kelléknek (akárcsak a nemzeti érzést), amihez ennek megfelelően viszonyulnak.”⁶

Vásáry megszívlelendő összegzése szerint: „egyik oldalon a nemzeti mítoszok erősödnek a nemzeti cselekvés rovására, másik oldalon pedig a nemzeti értékek kiüresedett, levetendő ócskasággá válnak.”⁷ Ideális megfogalmazás ahhoz, hogy most aztán mindenki megsértődjön, pedig nem érdemes fölhaborodnia egyik oldalnak sem, előbbre jutunk, ha mindkettő szétnéz előbb saját háza táján, mi igaz ebből a megállapításból. Mert lehet, hogy a két megjelölt pólus között hosszú skála húzódik, de bizony sokkal többen mutatkoznak egyik vagy másik véghez közelebbinek, mint ahányan középen vannak.

Hogyan kerülhetünk tehát harmóniába önmagunkkal – azaz hogyan fogadhatjuk el egyszerre a tudományosan bizonyított tényeket, úgy, hogy Aranyt mégse dilettánsozzuk le, csak mert a magyar nemzeti eposzt Csabáról kezdte írni? Mindenekelőtt fontos, hogy egyszerre, s ne egymás ellenében akarjunk megérteni jó néhány jelenséget.

Legfőbb ideje például, hogy a magát nem jobboldalinak tartó értelmiség érzékenyebb legyen a lélek dolgaira. A liberális és baloldali politikusokat mindenhol a világon azzal ostorozzák – joggal – a nyelvészek, hogy képtelenek elmesélni az embereknek, milyen világot szeretnének: a ráció környékén uralma alatt megfélemedeznek arról, hogy a választók nem vázlatpontokba szedett, mégoly okos programokra szavaznak, hanem a jövő történetére. Nem költségvetési mutatók, autópálya-kilométerek, strukturális reformok érdeklik őket, hanem hús-vér emberek, jók és gonoszak, a saját életük és nem „az állam” nyűgei. Ugyanez a hideg ráció sokszor nem csak a politikusokat, hanem a mégoly nagy tudással rendelkező értelmiséget is érzéketlenné fagyasztja. Itt az ideje annak is, hogy a magát nem jobboldalinak tartó értelmiség érzékenyebb legyen a hagyományokra – már csak azért is, mert a reformkori nemzetalkotást s később a nemzeti hagyomány megeremtését liberális politikusoknak, szabadelvű értelmiségieknek köszönhetjük. Magyaroszágnak és a magyar liberalizmusnak is jót tenne, ha megismerné saját nemzeti és politikai örökségét.

Márpedig az is a mi nemzeti tudatunk örökölt része, hogy a magyarok a hunok utódai. Legalább nyolcszáz éve így tudjuk, Európában meg már korábban is bizonyosan így kezeltek bennünket. Ahhoz, hogy megszabaduljunk ettől az elképzeléstől, többek között át kellene írunk a Himnusz, be kellene tiltanunk Arany, Jókai és Gárdonyi nem egy művét, egy csomó meséskönyvet, rajzfilmet és mondát, cenzúrázni kellene Bonfini, Zrínyi, humanista és jezsuita szerzőket, és megsemmisíteni a teljes magyar krónika-irodalmat. A lényeg: a „hun származás” tudata olyan mélyen ágyazódott be a magyar kultúrába, hogy ugyanúgy lehetetlen kitörölni gondolkodásunkból, mint azt, hogy a rokon a nyelveket illetően is rokont jelent.

Szerencsére nincs szükség ilyen gondolkodásátmosó hadjáratra, hiszen a huntörténet és a magyar nyelv eredete közötti ellentmondás föloldható. Pontosabban: nem is létezik. Ha tudjuk, hogyan alakult ki, milyen elemekből építkezik a hunlegenda, hogyan vált kultúránk egyik alapelemévé, és azt is tudjuk, mennyi mögötte az igazolható történeti háttér, máris előbbre jutotunk. Még tovább lépünk, ha még azt is tudjuk, milyen szempontok alapján csoportosíthatók a nyelvek, mit jelent, ha két nyelvet „rokonnak” mondanak, s nem feledkezünk el arról sem, hogy semmilyen ellentmondás nincs abban, hogy a magyar nyelv alaprétege finnugor, illetve hogy a honfoglalás előtti magyar kultúra törőlmetszett töröknek mutatta a magyarokat a körülöttük élők szemében, s a magyar nyelvet is megrázó erejű török hatás érte. S végül, ha még azt is megtanuljuk végre, hogy nyelvünk és kultúránk nem pusztán örökségünk, hanem egyben történetünk forrása, mégisincs egyik-

nek sem köze génjeinkhez, identitásunk pedig végképp saját döntésunktől függ, az egyén és az etnikum (ha tetszik: nemzet) viszonylatában egyaránt – akkor tulajdonképpen célhoz értünk. Akkor talán nem viselkedünk majd úgy, mint ha két testvér azon vitatkozna, hogy ki az „igazi” ősök: apai ük-nagyanyjuk-e vagy anyai nagyapjuk.

Sem hazudnunk nem kell tehát, sem eltekintenünk a forráskritikától, sem kóklerkednünk: csak szét kellene végre választanunk történelmünket kulturális identitásunk történetétől. Az előző hasonlatnál maradva: ma a társadalom egyik része hároméves, és készpénznek veszi a meséket, másik része cinikus hétéves, aki azzal froclizza kárörvendően hároméves testvérét, hogy Mikulás nincs is. A vége garantáltan verekedés és bőgés, miközben a legtöbben meg ötévesek szeretnének lenni, akik vágnak a mesére, de már képesek fölfogni, hogy az nem a valóság. Ma az ország egy része háromévesként hiszi valóságnak a magyarok eredetéről szóló mondákat, egy másik része gonoszzkodó kiskamaszként dörgöli az orruk alá, hogy amiben hisznek, az mind hamisság. Köztük pedig ott toporog öt-hatévesként a nagy többség, akik már tudnak különbséget tenni mese és valóság között, de nem nézik jó szemmel, hogy a magukat mindentudónak képzelő kiskamaszok a fantázia és a történetmesélés élményétől is meg akarják fosztani őket a fölvilágosultság nevében. A kiskamaszok jelentős része, amint érettebbé válik, újra olvas meséket, s még később már be is vallja – legalábbis azok, akik elég biztosak saját értékrendjükben ahhoz, hogy ne rettegjenek a külvilág ítéleteitől. Remélhetően lesz elég írástudó is, aki megérti, miért írt Móra mesét Attiláról, ha egyszer meg volt győződve a magyar nyelv finnugor mivoltáról.

Széchenyi írta *A Kelet népé*-ben: „nincs tagadás, hogy valahol több képzeleti tehetség, de egyszersmind több nyavalgó képzelet is létezzék, mint magát szünet nélküli álmokban hintázni szerető Hunniában”.⁸ Itt volna az ideje, hogy a „nyavalgó képzeletnek” a vágyott múltba süppedése helyett a jövőre figyelő „képzeleti tehetséget” hasznosítsuk végre. Ez azonban nem fog menni, amíg a magyar társadalom tagjainak jelentős részét akár iskolai tanulmányai végére is a háromévesek naiv hitei jellemzik, amíg nem tanulják meg, hogy az irodalmi szöveget nem történeti szöveggént kell olvasni, amíg nem kapnak segítséget ahhoz, hogy a habókosságot képesek legyenek megkülönböztetni az eredetiségtől. És nem fog menni, amíg a társadalom többnyire értelmiségi tevékenységet végző, nemegyszer tudományos pályán tevékenykedő kisebb csoportja a frissen megvilágosult kiskamasz neofita buzgalmaival hergeli az ábrándozásra hajlamos többséget. Nem kell ugyanis ezer év magyar hagyományát, kultúráját kidobni az ablakon, és nem kell identitásfolyamát megszakítani csak azért, mert a kultúra egyik elemének, a nyelvnek a történetéről többet tudunk ma, mint ezer vagy ötszáz vagy száz évvel ezelőtt.

Ennek a belátásnak viszont esélye sincs, ha nem lépünk túl a megrögzött általánosításokon, s nem próbáljuk igazán megérteni, miért varázsol el bennünket, ha fölsejlik valahol a mi csodálatos szarvasunk alakja (vagy bármi,

ami annak tűnik). Hagyjuk tehát a szinte unalomig ismételt – bár valóban súlyos – okokat, hogy például a finnugor eredet elutasítása kiválóan alkalmas az „igaz magyarság” demonstrálására, egy kis hazaárulózásra, s hogy a felsőbbrendűséget hirdető politizálás ideológiai alapon keres minél dicsőbb „ősöket” a magyarságnak. Ez csupán a felszín. Mindenekelőtt azt érdemes kiderítenünk: mi lehet az oka annak, hogy az egyáltalán nem szélsőséges „művelt nagyközönség” (mint régebben mondták, s maradjunk ennél, ha talán a „nagy” közben sajnálatosan kisebb lett is) miért vonakodik elfogadni a nyelvészek eredményeit, vagy mondjuk úgy, miért képtelen belenyugodni a magyar nyelv uráli eredetébe? Sőt, akik elfogadják, azok sem biztos, hogy *tudják*, miért az – ezért is olyan könnyű adott esetben elbizonytalanítani őket.

Nemigen szokás beszélni arról, hogy az akadémiai életben – részben a Sajnovics kora óta tartó megaláztatások miatt egyfajta revánsként, részben mégiscsak összefüggésben a „hivatalos” és a „pártállami” tudomány átfedéseivel – tényleg fölfedezhető a bigott „finnugrizmus” is. Korántsem általános, mint ahogyan arról sincs szó, hogy a „hivatalos” és a „pártállami” tudományosság valaha is teljesen fedte volna egymást, s nem a magyar uralisztika legjobbjaival, nem is elsősorban az uralistáknál, hanem magyar nyelvtörténészeknél, régészeknél, történészeknél érzékelhető olykor. Mindenesetre van hagyománya annak, hogy néha a magyar nyelv finnugor eredete elleni támadásnak fogják föl a török vagy iráni kapcsolatoknak akár csak a vizsgálatát is. Ez pedig szintén nem tett jót a korai magyar történelem kutatásának. A legutóbbi időkben több olyan népszerűsítőnek szánt munkát jelentettek meg uralisták, finnugristák, amelyek maguk hívják föl a figyelmet arra, hogy bizony elődeik egy része a tudományos igazságot nem ritkán érzéketlen arroganciával képviselte – ma is találunk egyébként olyan munkákat, amelyek ebbe a sorozatba tartoznak. A legkeményebb szavakat talán Domokos Péter írta le: „a hivatalos finnugrisztika gyakran öncélú-kiúttalan nyelvészkedésbe, teóriagyártásba hajlik át, és semmit sem ismer el tényleges tudománynak, értéknek, amely nem folytatása Budenz szellemi-gyakorlati hagyatékának”.⁹ Ezt sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha az elutasítás sokféle okát keressük.

A rendszerváltást követően jócskán csökkent a tudomány társadalmi tekintélye: részben mert a korábbi időkben ugyan a kutatók sem sokkal gazdagabbak, sem sokkal szabadabbak nem lehettek, mint mások, mégis, legalább kulturálisan gazdagabb és (akár a külföldi utazásokban mérhetően, akár szellemi értelemben) szabadabb életet jelentett az egyetemi katedra. Másrészt, maradva még egy terminus erejéig a rendszerváltás előtti időknél, „begyűrűzött” az a világtendencia, amely múzeumba tette az ipari társadalmak átlátható rendjét a maga osztályaival, élesen szétváló iskoláztatási és kulturális szokásaival, a társadalmi elit szempontjából szépen berendezett értékvilágával. Az azonnali, helyi kötöttségektől függetlenül személyes és egyszerre bármennyi kapcsolatot teremteni képes információtechnika, a há-

lózottság, ezek révén a részvétel lehetőségének növekedése, vagy legalábbis ennek illúziója egyrészt a demokrácia fogalmának átértelmezésével, másrészt értékrelativizálódással jár, ez utóbbi pedig igen kedvez az ezoterikus tanok terjedésének. A tudomány e változások egyik nagy vesztese: megszűnőben a tudósok privilegizált helyzete, a tudomány tekintélye foszladozik. A racionalizmus irányában táplált túlzott várakozás szükségképpen csalódásba torkolt, s visszacsapásként újra hódít az okkultizmus, az „alternatív tudomány”, az összeesküvés-elméletek és egyéb zavaros tanok. Ez az állapot nyilván átmeneti, hiszen a tudományos eredményekre épülő fejlesztések, újítások, gyógyszerek, sebészeti eljárások, gépek, társadalmak, ha tökéletlenül is, de működnek, az ezoterikus zagyvalékok meg nem – lehet, hogy a fénnel táplálkozók rém boldog emberek, de nem tovább néhány hétnél, akkor már az örökkévalóság fényalagútja következik. Mindegy, bármennyire átmeneti az okkultörület, itt van a nyakunkon.

És hát a tudomány nemcsak tudást, sok befektetett munkát követel, hanem messzemenően nem is demokratikus, márpedig sokan tévesztik össze a jog előtti egyenlőség és az esélyegyenlőség követelményét a tehetség, tudás és szorgalom egyáltalán nem azonos eloszlásával. A tudományban nincs „kecske is, káposzta is” helyzet, legfeljebb a tudományon belüli paradigmák között. De nem lehet kompromisszumot kötni az evolúcióelmélet és a kreacionizmus között, és nem lehet kiegyezést keresni a magyar nyelv finnugor és szíriuszi származása között sem. Sőt: nem lehet úgy értékelni sem ezeket a nézeteket, mint ha „versengő elméletek” lennének, amelyek közül mindenki tetszés szerint választhat, szimpátiáját követve. Az egyik ugyanis empirikus adatokkal működőképesnek igazolt módszerek alkalmazásával születik, a másik meg hasraütéssel. A ma érvényesnek tekintett módszerek, a segítségükkel kialakított teóriák lehetnek persze tévesek – ezt azonban csak új, szintén bizonyítottan működő módszerekkel lehet igazolni, nem pedig a túlbujánzó képzelet sületlenségeivel, amelyek legfőbb jellemzője, hogy pontosan ugyanilyen erővel lehet őket más esztelenségekre cserélni, merthogy nem tényeken és összefüggések megfigyelésén nyugszanak, hanem naiv elképzelésen és fékezetlen fantázián. Sok jámbor érdeklődőt megtéveszthet, hogy a tudományban valamicskét is jártas kutatók hozzáállása megfelel annak, amiről Babcock ír Attiláról szóló könyvében: „különös axióma vezérli a folyamatot, ahogy a múltból való tudásunk növekszik: minél többet tudunk egy problémáról, annál kevésbé vagyunk biztosak abban, hogy mit is tudunk voltaképpen.”¹⁰ Ugyanakkor a dilettáns tudorok többnyire nem szimplán tudósnak, hanem mesternek, gurunak, beavatott titokőrzőnek nyilvánítják magukat.

Az összehasonlító történeti nyelvészet módszereinek finomításán kétszáz év óta babrálnak a nyelvészek – paradox módon épp ezt a kidolgozottságot pellengérezik ki az ezoterikus nyelvészkedők, mondván, a nyelvészek túlságosan „nyakatekert” szabályok szerint vetik össze a szavakat, mikor ott vannak a nyilvánvaló azonosságok: a keksz törökül is keksz, a beton meg

beton, tessék, itt az ősi rokonság bizonyítéka. Kétségtelen, a 19. században kialakult nyelvtörténeti iskola eljárásai, szemlélete és megállapításai sokat változtak az eltelt idő alatt, de az alapok továbbra is stabilak – a rendszer működését pedig a jelenben zajló változások megfigyelése is igazolja.

Igaz viszont az is, hogy az egykori tévedések közül néhány rendíthetetlenül tartja magát a köztudatban – és nem egy nyelvész fejében szintén. Az a szemlélet például, amely a nyelvek családjáról, rokon nyelvekről, utódnelvekről beszél, és az azonos családokba sorolt nyelvek viszonyát családfával ábrázolja, gyakorlatilag kiirthatatlannak látszik, noha szinte már születése pillanatában éles kritikával illették, hiányosságait, alkalmatlanságát jól ismerjük. Nem olyan egyszerű azonban szembeszállni a meggyökeresedett elképzelésekkel, sem a tankönyvszerzők azon törekvésével, hogy minél látványosabb rajzokkal tegyék „láthatóvá” az elvont ismereteket – akkor is, ha a képeknek így nem sok közük lesz az elmagyarázandó anyaghoz. A legnehezebb viszont mégis az, hogy hatástalanítsunk egy jól kidolgozott, szépen terjeszkedő metaforát, mert ehhez a gondolkodás kényelmét kellene fölledoznunk, azt meg soha nem szívesen tesszük. (Ez most nem elmarasztalás: az ökonomikus gondolkodás az emberi elme nem ok nélkül kialakult sajátossága.) Pedig a mi finnugor eredettel kapcsolatos nyűgeink jelentős része is ebből a szerencsétlen metaforából származik: a „nyelvrokonság” s a széles körben elterjedt „nyelvrokonaink”, sőt egyszerűen „rokonaink” (mondjuk a finnekre, észtekre vonatkoztatva) szóhasználat óhatatlanul azt sugallja, hogy nemcsak nyelveink voltak egykor kapcsolatban egymással, hanem őseink is ugyanazok – hiába mantrázzuk hát folyton, hogy „a nyelvek rokonsága nem azonos a népek rokonságával”, ha a metafora állandóan újrafesti a hamis képet. Ráadásul bármennyire próbáljuk is kiirtani ezt a tévképzetet, mindig föl fog bukkanni – mert gondolkodásunk egyik alapvető sajátossága, a metaforikusság hozza létre, ezzel tehát nem tudunk mást tenni, mint minden generációnak megtanítani, hogy ne dőljön be saját gondolkodási sémáinak. A „nyelvrokonság” tehát megtévesztő kifejezés, a „nyelvcsalád” pedig, mint látni fogjuk, lényegében egy nyelv történetének legkorábbi rekonstruálható rétegét jelenti. Arról azonban semmit sem mond, hogy az az embercsoport, amely az adott nyelvet beszélte, mióta beszélte ezt a nyelvet, esetleg korábban más nyelvet beszélt-e, hogyan oszlott részekre, vagy épp fordítva, milyen csoportokból alakult néppé.

Ha úgy tesszük föl a kérdést, ahogyan a szórszálhasogató precizitással szerencsére nem vádolható köznyelv (szörnyű lenne az ellenkezője) fölteszi, a válasz is rendkívül egyszerű lesz. Tehát: miért olyan nehéz elfogadni, hogy finnugorok vagyunk? Hát mert nem vagyunk azok. Sőt „finnugor népek” egyáltalán nem is léteznek (meg germán, újlatin, török, iráni, szláv stb.) népek sem, csak az egyszerűsítő sajtónyelvben, esetleg a slapos tudományos szövegekben – egyébként csak finnugor (török, szláv, iráni stb.) *nyelveket beszélő* népek vannak. Azaz: a „finnugor” vagy „uráli” csak a nyelvre értelmezhető kifejezés, népre semmiképpen.

Csak az akadémiai diskurzusban közhely, a közgondolkodásban nem tud gyökeret verni az a tétel, amely egyértelműen kimondja: a nyelv eredete sem a nép, sem a kultúra „eredetével” nem azonos, több okból sem. Az napnál világosabb, hogy a nyelv nem genetikusan öröklődik, tehát az azonos nyelv nem jelent vérrokonságot. De azért sem, mert a nép és a kultúra „eredetéről”, legalábbis egyenesvonalú leszármazásnak tekintve, nem beszélhetünk, csak arról, hogy történetük során hogyan, milyen szomszédos népekkel és kultúrákkal kölcsönhatásban formálódnak. A nyelv szintén folyamatosan változik, de természeténél fogva lomhábban, mint a kultúra, és törések nélkül – ezért számít a nyelv a történelem korai korszakait illetően nélkülözhetetlen forrásnak: akár évezredekig őrzi a saját, már elfeledett kultúra, valamint a más nyelvekkel és kultúrákkal való találkozások lenyomatait.

Az etnikumnak azonban nem egyetlen, de még csak nem is föltétlenül meghatározó jegye a nyelv – s különösen nem az egy általában több etnikumból álló nemzetnek. Csak annyit halljuk, hogy „nyelvében él a nemzet”, meg hogy az anyanyelv a mi összetartó erőnk, ez tesz minket néppé, hogy utánagondolás nélkül elhisszük. Amikor ez a gondolat ebben az erős formában megszületett, valamikor a 18. század végén, a 19. század elején, egészen mást jelentett, mint ma, hiszen akkoriban a magyarnyelvűség valóban a függetlenséget is szimbolizálta a császársághoz asszociálódó némettel szemben, illetve a polgárosulást, a szekularizációt jelképezte a latinnal szemben.

Az identitás nem eleve adott, különösen nem genetikailag meghatározott valami, hanem választás kérdése: államok, nemzetek, azon belüli csoportok között. Már ha az embernek van módja választani: amikor a „magyar nemzet” a nemességet jelentette (a *nemzet* szó még őrzi ezt az időszakot, és őrzi a legalábbis fiktív vérségi elv érvényesítését is), a szolgák és jobbágyok hiába beszéltek magyarul, senkinek eszében sem volt őket a magyar nemzet részének tekinteni. Ha ma tesszük föl a kérdést, hogy ki magyar, és ezt „objektív mérce” szerint akarjuk eldönteni, kilátástalan labirintusokba keveredhetünk. Mert mikortól kell figyelni a származást? Elég a magyarsághoz, ha valakinek az ősei a honfoglalókkal érkeztek? Mindkét ágon minden ősnek honfoglalónak kell lennie? Lehet kabar és onogur is, vagy csak az lehet? Mit kezdünk a horvát Zrínyivel, a német Heltai Gáspárral, a román Kájoni Jánossal, a szlovák Bél Mátyással, a dalmát Dugonics Andrással, a magyar kultúra kiemelkedő, magyarul író alakjaival? Mit kezdünk a Petőfivé vált Petroviccsal, az aradi vértanúkkal, a magyarul nem is beszélő Liszt Ferencel? Mit kezdünk a Wambergerből Vámbéryvé lett szegény zsidó fiatalemberrel, aki sántán, élete kockáztatásával járta be Ázsia legveszedelmesebb vidékeit, hogy többet tudjon meg népe, a magyarok eredetéről? A cigány családból származó magyarnótaszerző Dankó Pistával? Mit kezdünk a nyilvánvalóan nem magyar nevű államelnökökkel, hiszen csak a rendszerváltás után sem egy ilyen volt. Mit kezdünk a Magyarországon élő nemzetiségi-ekkel? Mit gondolunk arról, hogy az Anjou-k nem Árpád-háziak, csak mert nem az apai, hanem anyai ágon származtak az Árpádoktól? És azokról az

Árpád-házi királyokról, akik anyja német volt? Mit kezdünk Janics Natasával, akinek tiszteletére olyan sokszor játszották már a magyar himnusz, de aki szerb állampolgárnak született, a bátyjai pedig a horvát válogatottban láptolnak? A határontúli magyarok közül azokkal, akik egyik szülője magyar, a másik szerb, román, horvát, szlovén, ukrán, szlovák, szász, ruszin?

Az identitás kialakulásában és a döntésben, hogy mikor melyik összetevőjét milyen súllyal választjuk, a kultúrának legalább olyan nagy, de sokszor kevésbé látható szerepe van, mint a nyelvnek. A közös előismeretek, élmények, tapasztalatok, a közös vagy legalábbis nagyon hasonló értékrend egy közösségbe sorol – de hol van ennek a közösségnek a határa? Elég, ha ismerjük a magyar történelmet – és melyiket? –, elég-e, ha ismerjük a kanonizált magyar szépirodalmat, és kell-e ezt egyáltalán ismerni, vagy elég a vacsorafőzős celebeket? Kodályt és Bartókot kell ismerni, az LGT-t és Rúzsa Magdit, vagy a lagzis magyar nótákat, esetleg mindet? Elég-e tudni, hogyan kell főzni a gulyást és a paprikáscsirkét, vagy érezni kell a különbséget az egykori és a mai piros mogyorós ízében? Ha megpróbálunk válaszolni ezekre és ehhez hasonló kérdésekre, nyilvánvalóvá válik, hogy egységes, egyféle, változatlan magyar identitás nincs, csak magyar identitások vannak, némelyek nagyobb, mások kevesebb átfedéssel érintkeznek egymással. Másként fogalmazva: sem nyelvi, sem kulturális értelemben nem létezik és soha nem is létezett egységes „magyar nép”. Szerencsére, hiszen István király nem véletlenül óvta Imre herceget, mondván, „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő”. István elődei sem gondolták másként, a további fejezetekben számos példát látunk majd rá, hogy már az államszervezés alapjául a vérségi elvet hirdető nomádok is évezredek óta a fiktív rokonságot, azaz a vállalt identitást tartották fontosnak, nem a tényleges származást.

Genetikailag pedig végképp nincs egyszármazású, homogén nép. Mert ha pontosan ismernénk minden ma magát magyarnak valló ember családfáját, az összes őst illetően, mondjuk, csak a honfoglalásig visszabontva, akkor biztosan nem lehetne olyat találni közöttük, akinek valamennyi őse a honfoglalókkal érkezett. (Akkor sem, ha azt már nem is kötjük ki, hogy szabad harcos családjából valónak kell mindenkinek lennie, nem lehet közöttük behódoltatott szolganépből származó.) Akinek kedve van, számolja ki, 1100 év alatt, mondjuk, 25 éves emberöltőkkel számolva, hány őst jelent ez – még akkor is irdatlan nagy szám, ha természetesen tudjuk, hogy az ősök őseinek az ősei között voltak átfedések is. Egy mai középkorú felnőtt esetében a 19–20. század fordulója körül 16 őssel kell számolnunk, a 18–19. század fordulója körül már 256-tal, száz évvel korábban 4096-tal, a 16–17. század fordulóján 65 536-tal, és a 16. század közepére elérkeztünk oda, hogy egyetlen ilyen „törzsökös magyar” ember őseinek száma nagyjából megegyezik azzal a létszámmal, amely a honfoglaló magyarok becsült száma volt.

A magyarokra vonatkozó archeogenetikai kutatások még éppen csak megkezdődtek, de a kutatás régész vezetője, Bálint Csanád szinte azonnal lehűtötte a kedélyeket: akik azt remélik, hogy most aztán kiderül, „milyen

eredetűek a magyarok”, vagy hogy „kiállja-e a finnugor rokonság a genetika próbáját”, azok keserűen fognak csalódni az új tudományos eszközben. Merthogy az a régóta ismert alaptétel, hogy a „nép” fogalmának legfeljebb elvben van köze a vérrokonsághoz, sehol sem válik nyilvánvalóbbá, mint a genetikai vizsgálatokban. E kutatások érvényessége meglehetősen korlátozott, hiszen minden esetben tudnunk kellene azok egyéni történetét, akikről a minták származnak – ez még élő emberek esetében is gondot okozhat, a honfoglaláskori temetőkből kiásott csontok pedig még kevésbé kommunikatívak családtörténeti vonatkozásban. Már a Kárpát-medence is igen sokféle népnek adott otthont a magyarok előtt és a honfoglalás után is: éltek itt egymást követően szarmaták, alánok, jazigok, markomannok, kvádok, herulok, dákok, keleti és nyugati gótok, szkírek, gepidák, hunok, vandálok, longobárdok, avarok, bajorok, keleti, déli és nyugati szlávok. A magyarokkal együtt jöttek kabarok és azok a törökök, irániak, akik korábban olvadtak be a magyar törzsszövetségbe, szláv szolgák, később besenyők, úzok, kunok, jászok, svábok, frankok, újabb, egymástól eltérő germán és szláv csoportok. Attól, mert nyelvüket fölcserélték egy másikra, utódaik többségükben továbbra is itt éltek, érthető tehát, a genetikusok miért egy-egy terület populációjáról, s nem népről beszélnek. És egyébként is: az európai és az ázsiai népesség évezredek óta keveredik egymással.

Olyasmit persze szokás mondani, hogy egyik vagy másik nép genetikai összetétele milyen jellegzetességeket mutat, mely más népekéhez áll közel, melyektől van nagyon távol a jellemző, tehát a népesség viszonylag nagy részében meglévő genetikai sajátosságok alapján. Az említett, régészekből és genetikusokból álló kutatócsoport eredményei szerint (a kutatás másik vezetője Raskó István) a mai magyar népesség természetesen meglehetősen összetett, de a vizsgált minták mindegyike európai csoportokba tartozik, és hiányzik belőle az a sajátosság, amely viszont igen jellemző a finnugor nyelveket beszélő népekre. Diadalittas ünneplésre azonban semmi ok, mert a mai magyar népességben ázsiai eredetű módosulások nyoma sem mutatható ki – a honfoglalók sírjaiban viszont mindkettő jelen van, ázsiai eredetű és a finnugor nyelveket beszélőkre jellemző változat is, igaz, mindkettő alacsony arányban. A honfoglalók csontjaiból eddig kinyert DNS-minták alapján egyértelmű, hogy a magyarok genetikailag ahhoz az egyébként kelet-európai lakossághoz álltak a legközelebb, amely az európai őslakosság és a rájuk telepedő irániak (szkíták, szarmaták), törökök s más népek keveredéséből alakult ki. Az egyelőre nagyon kis számú minta csak rettentő óvatos kijelentéseket tesz lehetővé, az egyik ilyen, hogy úgy tűnik, a köznépi, szegényes mellékletekkel ellátott sírokból, illetve a gazdag, lóval, fegyverrel, ékszerrel útjára bocsátott halottak sírjaiban nyugvók genetikai jellemzői figyelemre érdemes eltéréseket mutatnak – de nem az európai-ázsiai jellegzetességek arányát illetően, mert az a középrétegbe sorolt, illetve a köznépi sírokból vett mintákban megegyezik. S ami talán a legnagyobb csapást méri a „vérvonal” harcos védelmezőire: a honfoglaló és a mai magyar népesség között nincs

genetikai folytonosság, sem közvetlen genetikai rokonság. Azaz, akinek ez eddig nem volt nyilvánvaló, most azzá kell válnia: a magyarságot nem a génekben, hanem a kultúrában örökítjük át.

A kultúrával sem árt azonban óvatosnak lenni. A különféle kulturális jegyeket többnyire szintén igen kockázatos egy-egy néphez kötni, hiszen a kultúra egyes elemeinek története egészen kacifántos lehet a folytonos kulturális érintkezések, az oda-vissza kölcsönzés, az azonos életmódhoz kapcsolódó azonos, de legalábbis nagyon hasonló jelenségek miatt. Így aztán, bár sokáig vélték úgy, hogy a népi kultúra, hiedelemvilág sok motívuma, legősibb rétege egyértelműen a finnugor vagy az ugor korból örökölt meg, a világfa, a táltos és társaik valójában egy igen elterjedt, korántsem egységes, de sok hasonlóságot mutató, szibériai eredetű samanisztikus hiedelemvilág emlékei – a magyar, az obi-ugor, a török, a mongol, a mandzsu-tunguz, az iráni nyelveket beszélő népek kultúrájában egyaránt. A magyar népzene az azok a jellegzetességei pedig, amelyek föllelhetők a Volga-vidék finnugor nyelvet beszélő népeinél, az első – és egyébként máig is hallható – föltételezésekkel szemben nem a „nyelvrokonság” bizonyítékai, hanem a török kultúra lenyomata nálunk is, náluk is.

Mindez azonban semmilyen szempontból nem érinti a magyar nyelv legkorábbi történetét – és itt térjünk mégis vissza az árnyaltabb kérdésfeltevésekhez, mert az egyszerűsítés csalfa jószág, könnyen tévutakra csalogat bennünket. A szenvedélyes konfliktusokat éppen az okozza a „finnugorhívők” és a „finnugrizmus-ellenzők” között, hogy mindkét csoport fekete-fehér elvet követ a világ dolgainak megítélésében. Visszakanyarodva kiindulópontunkhoz: akik a magyarok korai történetével, hunhagyománnyal, székely írással foglalkozókat kriptó- vagy nagyon is elevenen mutatkozó nacionalistának vélik, lényegében azonos látásmóddal szemlélik e kérdéseket, mint azok, akik hazaárulónak tekintik azokat, akik nem utasítják el, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvek közé tartozik. Egyik fél sem tesz különbséget magyarkodás és magyarság (‘magyarnak lenni’ értelemben) között. Csak éppen az egyik oldal azt hiszi, igen rosszul, hogy magyarnak lenni magyarkodva kell, a másik meg azt, szintén igen rosszul, hogy a magyar identitással való foglalatosskodás magyarkodás.

A magyarság megélésének azonban semmi köze a másokat lenéző kivyisághoz, a harsány magamutogatáshoz, az ökölrázó indulatokhoz – az erő illúziójára leginkább a személyes identitás bizonytalansága miatt van szüksége annak, akinek van, a nacionalista gőg pedig többnyire a magyar és egyetemes kultúra tényleges ismeretének hiányát takargatja. Másrészt elengedhetetlenül szükségünk van viszont olyan kisebb vagy nagyobb közösségekre, amelyek biztonságot adnak, és lehetővé teszik, hogy úgy éljünk a világban, hogy „valahol otthon legyünk benne”. E közösségek tagjai ugyanazt tekintik természetesnek, ugyanazokat a szokásokat tartják magától értetődőnek, ismereteik, nézeteik a világról közös előismeretekre épülnek. Minél zártabb egy ilyen közösség, tagjainak annál nagyobb megrázkódtatást jelent, amikor

szembesülnek azzal, hogy más közösségek adott esetben nagyon eltérő értékeket, viselkedést, magatartást tekintenek „adottnak”, megkérdőjelezhetetlenül „természetesnek” – ezeket a szokásokat ugyanis valójában nem a természet, hanem a kultúra alakítja ki, formálja folytonosan. E láthatatlan szabálykönyvek szervezik hétköznapijainkat anélkül, hogy tudnánk róla. Ez így van jól, mert amikor reflektálttá, észrevehetővé válnak, az konfliktust jelez, vagy egy másik kultúrával, közösséggel szembesülve, vagy mert a csoporton belül formálódik másik értékrend.

A legkorábbi, zárt, kevés tagból álló embercsoportokban a kultúra homogén volt – a közösség tagjává eleve csak akkor válhatott valaki, ha rendelkezett az ehhez szükséges tudással, pontosan ismerte és elfogadta a közösség értékrendjét. Ma is így van ez a szigorúan önszabályozó kisközösségekben, legyenek ezek a még többé-kevésbé elszigetelt csángó falvak vagy akár nagyvárosi tinédzserbandák. A mai társadalmak ennél jóval összetettebb, sok kisebb-nagyobb közösségből álló kultúraegyüttesek, amelyekben az alkotó kultúrák állhatnak egymáshoz közelebb vagy egymástól távolabb, jócskán vannak közöttük átfedések, más esetben meg, nem is ritkán, szembenállnak egymással.

Magyarnak lenni tehát lényegében annyi, mint ismerni egy kulturális szokásrendszert, rendelkezni azokkal az előismeretekkel, amelyek otthonosságot teremtenek: a történeteket, amelyeket meséltek gyerekkorunkban, a könyveket, zenéket, filmeket, amelyekre elég utalnunk, mert a többiek ismerik őket. Ide tartozik a hétköznapi érintkezések, udvariasság, beszélgetések összes szabálya, hogy mi számít szépnek, idétlennek, humornak, véteknak, az ünnepek rítusai, a megszokottnak számító öltözködés és lakásbelső, és így tovább, hosszasan lehetne sorolni. Minthogy azonban nem százötvenkétszáz fős kis csoportban élünk, természetesen jóval többen vagyunk annál, hogy „magyarnak lenni” ugyanazt jelentse mindenkinek, aki magyarnak tartja magát. Társadalmi csoportonként, földrajzi területenként, az életkor, iskolázottság, foglalkozás, érdeklődés, vallásosság, társas kapcsolatok függvényében is változik, mit tekintünk a magyar kultúra és identitás részének. Van azért egy olyan „hivatalos” alap, amelyre elvileg mindannyian építhetünk: ezt a pedagógiai intézmények közvetítik, már az óvodától kezdve, lezárva az érettségien elvárható tudással. És ehhez bizony nemcsak a „finnugor rokonság” tézise tartozik hozzá, hanem a hun származás tudata is – igaz, nem a történelem-, hanem az irodalom-tananyag részeként, de ez nem változtat a helyzeten. Sőt: mivel a jó irodalmi művek normális esetben erősebb hatással vannak ránk, mint a reguláris leckék, az sem csoda, ha Aranyak jobban hiszünk, mint a nyelvtankönyvnek.

Ha már az irodalomnál tartunk: nem szokás arról sem beszélni, hogy az uráli vagy finnugor „eredetnek” a megszüntethetetlen politikai ellenszenvtől eltekintve sincs rá esélye, hogy a magyar identitástudat alapvető részévé váljon. Nemcsak mostanáig nem sikerült ez – a jövőben sem fog. Nem volt része a reformkorban kialakult magyar nemzettudatnak, helyzete azóta is

reménytelen, egyre inkább az: a széleskörű kulturális ódzkodás már nem egyszerűen a magyar nyelv finnugor eredetének, hanem a két évszázada körülötte zajló vitáknak is szól. S valljuk be: a „finnugor származás” egészen egyszerűen alkalmatlan identitásképző elemnek – mert alkalmatlan epikus témának. Önmagában is, hát még olyan vetélytársak mellett, mint a csodálatos gím által a kies hazába vezetett ősapák, a honszerző Árpád, nem beszélve a többszörösen isteni kiválasztottságnak örvendő Attiláról. A bronzkor halászó, gyűjtögető „finnugor” vadászai esélytelenül vennék föl a harcot az egyik legkedveltebb, több ezer éves eurázsiai származásmondával és az európai kultúra egyik legismertebb és legrettegettebb hőseivel. Vadászunk nehezen válna hősköltemény tárgyává, nem tudunk róla mondákat, egykori hitéből csak az maradt meg, ha egyáltalán bármi, ami a későbbi évezredek során összeegyeztethető volt, pontosabban megerősítést nyert a nomád hitvilág motívumaiban. Így aztán kulturális emlékezetünkben semmi nyoma szegénynek.

Aranynak, a szépirodalomnak és a jól mesélhető történeteknek van egy olyan rejtett támaszuk, amely szélmalomharccá változtat minden ellenük való hadakozást. Az a gyakran hallott közhely, hogy „az ember társas lény”, ugyanis valódi tartalommal is rendelkezik. Nevezetesen azt jelenti, hogy az embernek nem a hóbortját, nem a kényelmét és nem is a szórakoztatását szolgálja, hogy társakkal él közösségben, hanem egyszerűen képtelen másként létezni, mert a társas mivolt az evolúció során kialakult biológiai tulajdonsága. Csak csoportban alkalmas a túlélésre. Ez azonban számos olyan tulajdonság meglétét föltételezi, amely ugyan szép és nemes, mégsem eredendő jóságunk, hanem eredendő biológiai meghatározottságunk miatt rendelkezünk velük. Ilyen többek között a kiemelkedően szabálykövető viselkedés, az altruizmus, a csoporton belüli agresszió minimalizálása, az összhang, együttcelekvés kedvelése. Ezek alapozták meg és erősítették egyre tovább csoportfüggőségünket, s hozták létre feszítő erőként a kultúrát, a rítusokat, a törvényeket, és az sem véletlen, hogy a vallások ezekre az elvekre épülnek.

A csoport tehát szó szerint lételemünk, és minden csoport számára meghatározóan fontos saját története, enélkül nincs emberi közösség. Évforduló híján ezért ünnepelnek „hőfordulót” – de akár hétfordulót – a hevülten szerelmes ifjak, ezért mondjuk el családi ünnepek alkalmával ezerszer is ugyanazokat a történeteket, ezért egyesít két családot, ha egymásnak mesélik frissen házasult gyerekeik kölyökkori kalandjait, ezért őrizzük a családi szlengben negyven év múltán is a gyerekek egykori szóbotlásait. A közös történetek és a közös történelem hihetetlenül erős összetartó erő, s kiemelt szerepet kap benne a közös származás, az azonos családdhoz tartozás tudata.

Mivel kis, néhány száz fős csoportokhoz kialakult, pár százezer éves tulajdonságaink a 21. században is belénk vannak kódolva, mostani csoportjainkat is megpróbáljuk ennek megfelelően berendezni. A családban, klub-

ban, hobbikörben, kicsi falusi közösségben ez viszonylag zökkenőmentesen működik – többmillió, de akár több tízezer főből álló „csoportokban”, városokban, társadalmakban viszont folyamatos és súlyos konfliktusokat okoz. Semmiképpen sem bölcs döntés leküzdhetetlen és ezért folyton újraéledő tulajdonságok ellen hadakoznunk, sokkal okosabb, ha ezekre alapozva próbálunk olyan megoldásokat keresni, amelyek segítségével elkerülhetők az ütközések. Elodázhatatlanul fontos ez a 21. században, amikor a lebomló fizikai határokat alig követi a kulturális falak ledőlése. Szempontunkból azonban most lényegesebb Szűcs Jenőnek, a korai magyar (és nomád) történeti tudat talán legkiválóbb ismerőjének a humánológia eredményeivel tökéletes összhangban lévő megállapítása:

„Egyetlen nagyobb etnoszociológiai csoport sem közös ősoktól levezethető, »organikus« vérségi közösség, hanem alapvetően »mesterséges« történeti integrációs folyamatok eredménye. Ilyen értelemben minden eredethit fikció. Másfelől viszont egyetlen primitív vagy barbár csoport sem »nép« etnoszociológiai értelemben, legfeljebb »kutatástechnikai« egység, ha tagjaiban nem él az »organikus« vérségi közösség hipotézise. Ilyen értelemben a fikció a valóság részévé válik. Valamely összefüggő, nagyobb létszámú társadalmi csoport, »nép« etnikai összefüggése saját alkotóelemei számára akkor válik valósággá, ha e hipotézis az adott közösségen belül általános elfogadtatásra talál.”¹¹

Azaz: az emberek összességéből akkor vált nép, ha közös származástudatuk alakult ki.

Értelemszerűen így volt ez azzal az embercsoporttal is, amely magyarnak kezdte nevezni magát: tagjai elfogadták a közös eredet tanát, akkor is, ha tudták, nem igaz. Azt (szerencsére) ebben az esetben nem mondhatjuk, hogy „már a régi görögök is” foglalkoztak a magyarok származásával, az viszont valószínű, hogy éppen akkortájt született a magát magyarnak nevező nép, mikor „a régi görögök” a világ dolgairól formálgatták máig fennmaradó elméleteiket. Akkoriban, valamikor az i.e. 1. évezred közepe táján vált közös eredettudattal, önálló névvel rendelkező néppé az a csoport, melynek etnikai-kulturális (és nem genetikai) értelemben örökösei vagyunk. Akkor alakították ki annak az identitástudatnak az alapjait, amely bármennyit változott is az elmúlt harmadfél ezer évben, folytonossága mindvégig fennmaradt, s melyet magukra érvényesnek tartanak azok a magyarok is, akiknek szláv, német, román eredetű családneve nyilvánvalóan mutatja, hogy őseik pontosan ugyanúgy fogadták el a fiktív közös eredet tudatát, mint a kezdet kezdetén az akkor egybeolvadó etnikumok. Ma változatlanul olyan erő ez, hogy az identitástudat folytonossága révén „őseinknek” nevezi ezt a csoportot az is, aki hajszálpontosan tudja, hogy minden nagyszülője német volt, s hogy 17. századi elődei melyik német völgyből keveredtek a Kárpát-medencébe.

A mai magyar eredettudat közvetlen előzményét, a hun származás elméletét ugyan csak a 13. században alkotta meg IV. László király krónikása, de olyan sikerrel, hogy történeti hitelét a 19. századig komolyan szinte senki-

nek sem jutott eszébe megkérdőjelezni. A huntudat elterjedésében, megerősödésében és egyre színesebbé válásában óriási szerepe volt annak, hogy a honkereső testvérpár mondája a néphagyományból eredt, hogy a huntörténet tökéletesen passzolt az európai krónikás anyaghoz, s hogy a gazdag hunmondakört fölhasználva igen jól lehetett úgy átformálni, hogy szépen illeszkedjen a mindenkori aktuálpolitikai kontextushoz. A 19. századi, az adatokat szinte vallásosan tisztelő pozitivista történetírás és a közben önálló tudományággá komolyodott történeti nyelvészet megállapításait azonban már nem lehetett figyelmen kívül hagyni, így a huntörténet kiszorult a történelemkönyvekből, a magyar nyelv finnugor eredetét pedig valamirevaló nyelvész többé nem vonta kétségbe. Attila, Csaba s főként a csodálatos, mágikus szarvas azonban máig ott van a szöveggyűjteményekben, a múzeumok képein, szerves része maradt irodalom- és művészettörténetünknek.

Kétségtelen, hogy a magyar nyelv uráli eredete nyelvészeti igazság. De az is vitathatatlan, hogy a magyar azonosságtudat keleti komponense meg kulturális valóság. Erről szól ez a könyv.

A madár nem ornitológus

Wilhelm Radloff (1837–1918) a nyelvtudomány történetének egyik nagy vesztese. 1891-ben ő vezette azt az expedíciót, amely Nyikoláj Jadrincev (1842–1894) két évvel korábbi fölfedezését, a mongóliai Orhon folyó völgyében talált türk rovásírásos feliratokat vizsgálta újra, s aztán Radloff tette ezeket hozzáférhetővé a világ tudósai számára. Egy ideig természetesen ő maga is minden percében az akkor még megfejtetlen rovásjeleket silabizálta, és karnyújtásnyira volt a céltól, hogy meg is fejtse őket, amikor riválisa – akivel folyamatos levelezésben állt – 1893. december 15-én bejelentette, sikerült kibogoznia a szövegek értelmét. A versenytárs a kor egyik legsokoldalúbb nyelvésze, a török nyelveket szintén kiválóan ismerő dán Vilhelm Thomsen (1842–1927) volt, s bár a két tudós egymástól függetlenül és nagyjából azonos időben fejtette meg a feliratokat, az utókor, igazságtalanul, csak az egyébként szintén kiemelkedő nyelvészeti munkásságot hátrahagyó Thomsent tartja „a” megfejtőnek.

Radloff ezzel együtt is a turkológia meghatározó alakja: a német születésű kutató diákként a berlini egyetemen tanulmányozta a keleti nyelveket, különös gyönyörűséggel az altaji nyelvcsoporthoz sorolt mandzsú-tunguz idiómákat, majd még ifjan Barnaulba, az Altaj Terület központjába utazott tanítani. Később Szentpéterváron segített a Néprajzi Múzeum létrehozásában, s aztán ő lett az intézmény igazgatója. Neki köszönhetjük a török nyelvek összehasonlító szótárának négy vastag kötetét, de a török folklór megismertetésében is óriási szerepet vállalt. Szerencséjére csak hosszú évekkel 1918-ban bekövetkezett halála után, a harmincas években vádolták meg pánturkizmussal – így neki csak időleges kötelező „feledést” hozott ez a vád, más turkológusoknak, például a szintén jónevű Alekszandr Szamojlovicsnak (1880–1938) viszont keserves utolsó napokat és kivégzést.

Radloffhoz visszatérve: egy nap török látogatója érkezett. A vendég azért jött, hogy elmondja az akkor már híres tudósnak a török nyelvekről szóló saját elméletét. Mikor aztán kiderült, hogy törökünknek sem a nyelvtudományról, sem a turkológiáról nincs fogalma, Radloff megkérdezte tőle:

- Miből gondolja, hogy Ön ezeket a kérdéseket meg tudja oldani?
- Hát hiszen turkológus vagyok.
- Turkológus? Miért gondolja, hogy Ön turkológus?
- Török az anyanyelvem, jól tudok törököül!
- Uram, Ön téved. Ugyanis attól, hogy valaki madár, még nem ornitológus!

Radloff „laikus típusú találkozása” nemhogy nem egyedi, hanem kifejezetten tipikus eset: a kívülállók gyakran hiszik, hogy a történelemmel, nyelvvel, irodalommal, néprajzzal, a társadalom vagy a kultúra kérdéseivel foglalkozó kutatók lényegében csak abban különböznek tőlük, hogy életvitelszerűen foglalkoznak azzal, amivel ők pusztán hobbiból. Ezért aztán, amikor egy történész vagy nyelvész saját területe módszertani kritikáját fölhasználva, sok évszázad tudását összegző eredményeket és érveket ismertet, laikus vitapartnerei minden feszélyezettség nélkül kezdik ellenérveiket azzal, hogy „de szerintem” – és következhet bármi, a hiedelmek, benyomások, érzelmek alapján alkotott vélekedést egyenragúként állítva szembe a szigorú módszertannal kialakított megállapítással. Az atomfizikus, az agykutató vagy pláne a matematikus kevesebbet találkozik ezzel a jelenséggel – újabban terjedőben van viszont, hogy egy-egy természettudományi, műszaki, de akár más témával foglalkozó nyelvtudományi területen működő, elismert – lehet akadémikus – kutató, nyilván lazításképpen, egy kis őstörténészkedésre adja a fejét, „megfejt” ezt-azt, rovásírásos szövegtől nyelvrokonságig bármit. Úgyhogy Radloff történetét kiegészíthetjük: a madarakat távcsővel kedvtelésből figyelgető fogorvos sem ornitológus. Sőt: a halbiológus sem az.

Radloff a 19. század végén már nem ok nélkül mutatkozott ilyen magabiztosnak a nyelvtörténészek kompetenciáját illetően – s a nyelvészeti ismeretek hiányából adódó dilettantizmust illetően sem. Noha a mai értelemben tudományosnak – ellenőrzöttnek, igazolhatónak, megbízhatóan működőnek – tekintett nyelvhasználat első képviselői csak a 18. század második felében jelentkeztek, az összehasonlító nyelvtörténet a 19. század első harmadától rohamos fejlődésnek indult, szerencsésen megtámogatva az Európa-szerte ébredező új nemzettudatok körüli lelkesedéstől s ezzel összefüggésben a nyelvek sokfélesége iránt megnyilvánuló érdeklődéstől. Így aztán a század végére részletesen kidolgozottan, számos vitában kiforrva, a széleskörű alkalmazás próbáját is kiállva lényegében készen állt az a módszertani eszköztár, amely azóta is használhatónak bizonyul. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy ne lettek volna akkor is, azóta is tudományos csatározások a módszer finomítása érdekében, ne lennének akár nagyon súlyos ellentétek az egyes nyelvfilozófiai-nyelvelméleti iskolák között a változások mikéntjének, sőt a „nyelvrokonság” mibenlétének értelmezésében, a módszerek azonban, az alapvető eljárásokat tekintve, továbbra is érvényesnek és hatékonynak mutatkoznak.

Éppen e módszerek, alkalmazási szabályaik ismerete különbözteti meg a szakembereket a dilettánsoktól. Tudom, az összehasonlító történeti nyelvészet alapelveinek olvasgatása nem a könnyed nyári lektűr műfajába tartozik, de a műkedvelő nyelvészkedés dilettantizmus mivoltát sajnos lehetetlen megérteni a módszertani alapvetés áttekintése nélkül. Márpedig ezt szeretnénk, a következő két fejezet erről fog szólni. Így hát kénytelenek vagyunk némi nyelvtörténeti módszertani muníciót magunkhoz venni – de ígérem, hogy csak a legszükségesebbeket. Épp csak a felszínt fogjuk karcolni – az

alább ismertetett nyelvtörténeti eljárások finomságait hosszú éveken át tartó stúdiumokon sajátítják el a nyelvészek. Mit tudott tehát Radloff, amiben török anyanyelvű vendége semmilyen jártasságot nem mutatott? Kezdjük Ádámnál és Évánál, pontosabban Noénál.

A nyelvek sokféleségét értelemszerűen korán fölfedezte az ember, azon tehát nem kellett töprengeniük, hogy vajon mindenki egyetlen nyelvet beszél-e – az igazán izgalmas kérdésnek már több ezer évvel ezelőtt is inkább az látszott, hogy egyáltalán miért sokfélék a nyelvek, s miért nem azonos nyelven beszél valamennyi embercsoport. Sok nép mitológiája, többek között a Biblia is erre keresett magyarázatot. A Teremtés könyve szerint:

„Mind az egész földnek pedig egy nyelve és egyféle beszéde vala. És lőn mikor kelet felől elindultak vala, Sineár földén egy síkságot találnak és ott letelepedének. És mondanak egymásnak: Jertek, vessünk téglát és égessük ki jól; és lőn nekik a téglakő gyanánt, a szurok pedig ragasztó gyanánt. És mondanak: Jertek, építsünk magunknak várost és tornyot, melynek teteje az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne széledjünk az egész földnek színén. Az Úr pedig leszálla, hogy lássa a várost és a tornyot, melyet építenek vala az emberek fiai. És monda az Úr: Ímé én népek egy, s az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez a kezdete; és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, a mit elgondolnak magukban. Nosza szálljunk alá, és zavarjuk ott össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egymás beszédét. És elszéleszté őket onnan az Úr az egész földnek színére; és megszűnének építeni a várost. Ezért nevezék annak nevét Bábelnek; mert ott zavará össze az Úr az egész föld nyelvét, és onnan széleszté el őket az Úr az egész földnek színére.”¹

Tehát az első emberpár, sőt még Noé és fiai is ugyanazon a nyelven beszéltek, a baj csak az egyik Noé-dédunoka, az egyébként is feketebárány Kám utódjának, Nimródnek a nagyravágyása miatt következett be: hiába volt „nagy vadász az Úr előtt”, féktelen pöffeszkedése oda vezetett, hogy Isten Bábelben összezavarta az égbetörő emberhad nyelvét. (Nimródöt jegyezzük meg magunknak: ő a mi Ménrótunk, akinek Aranynál „két egytestvér” fia Hunor és Magor.)

A nyelvek Noé fiaitól való származtatása aztán hosszú évszázadokig kielégítő magyarázatnak bizonyult, még az után is, hogy a 15. század végétől, a 16. század elejétől egyre több nyelv került az európai látótérbe. Ebben az időszakban a földrajzi felfedezéseknek köszönhetően kinyílt a világ, s nem sokkal később az Amerikát, Délkelet-Ázsiát, a Távol-Keletet ellepő misszionáriusok nem mindig áldásos munkálkodásának mindenképp tanulságos következményeként Európában számtalan új nyelvről szereztek tudomást. A nagy utazók, mint Plano Carpini (1182–1252) vagy Marco Polo (1254 k.–1324) persze korábban is bővítették az európai ismereteket, vállalkozókedvük és beszámolóik minden tiszteletet megérdemelnek, de hatásuk nem mérhető ahhoz a kulturális sokkhoz, amelyet Európa a 16–17. században élt át.

Ráadásul Európa tudósai nemcsak messzi földrészek ismeretlen nyelveit tanulmányozhatták immár, ekkortájt fedezték föl saját anyanyelvüket is. Természetesen ez sem előzmények nélkül történt. A középkori egyetemi oktatás hét szabad művészetének trivium része, első hármasa lényegében

nyelvészet volt, hiszen a grammatikát, logikát, retorikát foglalta magába. Csakhogy „a” nyelv a latint jelentette, ezt tartották érdemesnek a tanulmányozásra s alkalmasnak a szépművi gondolatok megjelenítésére. Mindaddig, amíg „a Költő”, azaz Dante Alighieri (1265–1321), Polo kortársa meg nem mutatta, hogy a nép nyelvén, az otthonról hozott anyanyelven is lehet istenit alkotni. Dante nemcsak a *Komédiával* bizonyította az anyanyelv költői alkalmasságát, elméleti munkában is kifejtette négykötetesre tervezett, de másfél kötet megírása után csonkán maradt *De vulgari eloquentia* (A népnyelv kifejezőerejéről) című, valamikor 1302 és 1305 között, száműzetése első éveiben írt művében. Ebben a történetesen latinul írt könyvben olyasmivel foglalkozik, amit a 20. századi nyelvtervezésben státusz- és korpusztervezésnek neveztek: meg kellene alkotni egy itáliai nyelvváltozatot, s kialakítani belőle Itália közös nyelvét, amely senkié és mindenkié, amely tekintélyes, szabályteremtő, a jog és a tudomány nyelve, s melyet a költők kedvükre használhatnak, hiszen rugalmas és kifejező. Tulajdonképpen tökéletes nyelvváltozat lenne ez.

Ne gondoljuk azonban, hogy Dante lenézte volna a nép nyelvét – ellenkezőleg. A dajkától tanult, először elsajátított nyelvet, a vernakulárist nemesebbnek tartotta, mint a szabályokba, grammatikába merevített, iskolában tanult második nyelvet, azaz a latint (ne felejtjük el, a latin nem úgy volt „idegen nyelv” a középkor olasz anyanyelvű beszélői számára, mint ma nekünk). Dante elfogadta, hogy minden nyelv a paradicsomi ősnyelvből származik, s úgy gondolta, bármennyire megváltoztak is az eredeti, Bábel előtti nyelvhez képest a nyelvjárások, mégis természetesek, szemben a mesterséges latinnal. Éppen ezért az a „tekintélyes nyelv”, amelyet meg akart teremteni, e természetes változatokra épült volna, végső célja pedig az volt, hogy a legközelebb kerüljön az eredeti, romlatlan, paradicsomi nyelvhez – de nem a hébert vagy a latint, hanem a vernakulárisokat alapul véve akarta létrehozni.

Fontos megállapítások, a 20. századi modern nyelvészet mindkét jelentős irányzata ott rejtőzik bennük, az általános nyelvi képesség és csírájában az univerzális nyelvtan, de megjelenik a ma alapnyelvnek nevezett vernakuláris elsődlegessége is – nekünk azonban most a nyelvcsaládok miatt fontos Dante. Kifejtette ugyanis, hogy a nyelvek a bábéli átok, a *confusio linguarum*, azaz a nyelvek összezavarása után sem váltak statikus alakulatokká, hanem folyton változnak. Először földrajzi területek szerint különültek el, északon létrejöttek a germán, délkeleten a görög, délen a latin nyelvek. Aztán ez utóbbiak továbbosztódtak, a latin csoportjai például világosan elkülöníthetők aszerint, hogy beszélőik hogyan helyeselnék: Dante az 'igen' szó kiejtése alapján különböztetett meg *sí*, *oc* és *oil* nyelveket – e megnevezéseket máig használják. Az egykori *langue d'oïl* nyelvek (az ófrancia, a norman, a vallón) észak-francia területen beszélt utódnyelvjárásainak ma is *langue d'oïl* a neve, a dél-franciaországi s egyes észak-olasz nyelvváltozatokat pedig *langue d'oc*-nak, *okcitánnak* nevezik (igen közel áll a katalánhoz). Dante

a *si*-nyelvek – az itáliai és ibériai latin nyelvek – példáján mutatta be, hogy ezek a csoportok is továbboszthatók, hiszen számos itáliai nyelvjárás létezik, sőt, mondja Bolognát említve példaként, olykor a város egyik felében másként beszélnek, mint a másik felében. E folytonos osztódás oka pedig az, hogy az ember szokásaiban és nyelvében is meglehetősen változékony szerzet.

Dante anyanyelvekre vonatkozó intelmei azonban hiábavalónak bizonyultak: a sűrű tiszteletbe burkolt latin egyeduralmát csak a protestantizmus tudta kikezdeni (nyugaton, hiszen a keleti egyházban a szláv már a 9. században megjelent liturgikus nyelvként). A protestáns szellemiségnek megfelelő anyanyelvű igehirdetéshez egyre-másra készültek a bibliafordítások, melyekhez azonban szójegyzékekre és nyelvtanokra volt szükség, így az anyanyelv sokkal nagyobb figyelmet kapott, mint korábban. Bár egy-két nyelv grammatikáját már a 15. században leírták – az olaszét, a spanyolét –, a tudósok igazából a 16. században kezdtek fölfigyelni saját nyelvükre. A század elején készült el például a francia és a lengyel nyelvtan, az angol csak 1685-ban, vagyis Sylvester János (1504 k.–1551 u.) 1539-ben írt *Grammatica Hungarolatinája* révén a magyar az elsők közé került. Az anyanyelv önmagában, saját rendszere, szerkezete, szókincse kedvéért is érdekessé vált, és a korábban a lélegzéshez hasonlóan természetes, reflektálatlan anyanyelviség vizsgálódás tárgyává lépett elő. Ezzel egyidőben a könyvnyomtatás terjedése új lehetőségeket nyitott az anyanyelvnek, hiszen a piacbővítést ésszerű volt két irányba végezni: a továbbra is latinul írt tudós munkák mellett az anyanyelven kiadott kegyes írásoktól, majd nem sokkal később a világi irodalomtól, s a „hasznos könyvektől”, a kalendáriumoktól remélhettek nagyobb eladott példányszámokat.

Visszakanyarodva a bibliai magyarázathoz: a nyelvi panoráma kiszélesedése és egyre színesebbé válása egyelőre nem ébresztett kétségeket, a bábeli zűrzavar mint a sokféleség magyarázóelve továbbra is kiválóan működött. Összekapcsolódott ez egy másik hagyománnyal, mely szintén igen szilárdan tartotta magát sokáig, nevezetesen azzal a tézissel, hogy a bábeli szerencsétlenséget megelőzően mind a Noé-család, mind a többi ember héberül beszélt, vagyis hogy a *lingua Adamica*, Ádám – és természetesen az Úr és Éva – nyelve a héber volt. Az egyházatyák mind egyeértettek ebben, s egyébként is alig akadt, aki kétségbe vonta volna ezt a tant.

A héber tekintélyét a humanizmus még meg is erősítette. Igaz, a Biblia másik két nyelvével, a göröggel és a latinnal együtt már az egyházatyák szent nyelvnek tekintették, de a héber tanítása és tanulmányozása finoman szólva nem volt divatban a középkor folyamán. A korszak vége felé ugyan oldódott az elutasítás, a 14. században a párizsi egyetemen már folytattak héber (és arab) stúdiumokat is, de megismerését elvárásáá csak a humanizmus emelte, Rotterdami Erasmus (1466–1536) és Philipp Melancthon (1497–1560), a humanizmus két szellemóriásának befolyása nyomán erősödött meg a kultusza. Létrejöhettek a három szent nyelv tanulmányozását célzó intézmények, Madrid szomszédságában, a megújított alcalái egyetemen a 16. század első

évtizedében, aztán a *Collegium Trilingue* Leuvenben 1517-ben és a *Collège de Trois Langues* (a nagyhirű *Collège de France* elődje) 1530-ban Párizsban.

Általánossá vált az a vélekedés is, mely szerint a héber első a három szent nyelv között, mert nem érintette a bábéli átok, romlatlanul megmaradt. Az ősi, tiszta, paradicsomi nyelv emléke a többi nyelvben is szétszóródott: minél fölismerhetőbben, minél erőteljesebben vannak jelen nyomai egy nyelvben, annál értékesebb az adott nyelv, hiszen annál közvetlenebbül képes közvetíteni az igét – ez utóbbi kitételnek az anyanyelviség egyre erősödő tisztelete miatt is nagy szerepe volt. Így aztán megkezdődött a versengés, melyik nyelv áll a legközelebb a héberhez, *tehát* az isteni nyelvhez. (Ebben a versenyben a magyar tudósok érthetően a magyart találták a legesélyesebbnek – erre később visszatérünk még.) Mindez többnyire összekapcsolódott azzal az elképzeléssel, hogy Ádám nyilvánvalóan nem véletlenül nevezte el az állatokat éppen úgy, ahogyan tette, hanem mert ismerte természetüket, magyarán a szavak és jelentésük között eredetileg szerves belső kapcsolatnak kellett lennie.

A bibliai tereméstörténet magyarázóereje a 17. században kezdett csökkenni, nem elsősorban a nyelvi sokféleséget illetően, bár ez sem maradt érintetlenül. Az egyre szaporodó természettudományos ismereteket többen is megkísérelték összeegyeztetni a Genezissel, nem valamiféle vallássalenes radikalizmusból, ellenkezőleg, hogy a Szentírás és a világi tudomány között egyre növekvő űrt próbálják megszüntetni. A 18. században még többen próbálkoztak ilyesmivel, köztük egy William Jones nevű fiatalembert például igen foglalkoztatott az, hogyan teremthető összhang a között, amit a föld benépesedéséről akkoriban gondoltak és a vízözönt követő események bibliai leírása között. Figyeljünk a nevére, de maradjunk egyelőre a 16–17. századnál.

Az általános vélekedést – egyetlen ősnyelv volt, a héber, ebből származik az összes többi – inkább csak kisebb módosításokkal próbálták a nyelvek tényleges megfigyelésére alapozott tényekkel összeilleszteni, s a 18. századig ez maradt az uralkodó álláspont. Az egyébként nagyműveltségű polihisztor jezsuita, Athanasius Kircher (1602–1680) például még 1679-ben kiadott *Turris Babel* című munkájában is a héberből származtatta a nyelvek alapjául szolgáló öt nyelvcsaládot, noha ezek utódnyelveinek kialakulásáról egészen modern nézeteket vallott: hogy az európai nyelvek a népek keveredése, politikai uralomváltás, szétvándorlás, az éghajlatváltozások miatti széttelepülés és hasonló társadalmi okok következtében alakultak sokfélévé.

A hagyományos nézet éles kritikájával csak kevesen léptek föl, közéjük tartozott Giuseppe Giusto Scaligero (1540–1609), az arisztotelianus tanok rigorózus, rettegett vitaképességű védelmezőjének, Giulio Cesare Scaligerónak (1484–1558) a fia. Az ifjabb Scaligero (vagy Scaliger) nagy dogmatőr volt: több olyan megkövesedett tannal is leszámolt, amely akadályozta az előrelépésben korának tudományosságát. Az egyik ilyen az „ókortörténet” értelmezése volt: nézete szerint a görög és római történelem csonka a perzsa,

babilóni, egyiptomi és zsidó történelem nélkül. Rámutatott, hogy a görög és a latin nyelv nincs egymással közvetlen leszármazási kapcsolatban, s nagyon határozottan tagadta, hogy a világ nyelvei egyetlen ősnnyelvből származnának. Szerinte tizenegy nyelvcsoportot lehet megkülönböztetni, ezeken belül a nyelvek azonos ősnnyelvből származnak, de a csoportok egymással nincsenek rokon kapcsolatban. Az ősnnyelveket *Muttersprache*-nak, *Matrices linguae*-nek, azaz *anya-nyelv*-nek nevezte el.

A 17. században már többen is úgy foglaltak állást, hogy lehet ugyan a beszéd képessége isteni eredetű, de az ismert nyelvek mind emberi találmányok, s azért van belőlük olyan sokféle, mert az emberek gondolkodása, viselkedése is sokféle. Scaligerónál kevésbé volt bátor Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716), akit ismerhetünk lenyűgöző matematikai munkásságáról, de elsősorban talán mégis Voltaire kíméletlen iróniája révén emlékszünk rá a *Candide*-ből (amikor a sorscsapások után rendre előkerül, hogy Leibniz mester szerint még mindig ez a világ a létező világok legjobbika). Leibniz nem tagadta a monogenezis elvét, azaz hogy minden nyelv közös forrásra megy vissza, ősnnyelvnek azonban már ő sem a hébert tartotta, úgy vélte, Ádám nyelvét sosem ismerhetjük meg. Csak részben szakadt el a korábbi nézetektől a nyelvek csoportosítását és a csoportok elnevezését illetően is, hiszen megtartotta a Noé-fiakra utaló neveket: szerinte az ősnnyelv két ágra vált szét, a kelta-szkíta nyelvekre, ez az európai nyelveket magába foglaló jáfetita ág, illetve a sémi nyelvekre, ide sorolta a hébert és az arabot. Az ilyesfajta elméletek kisebb-nagyobb eltérésekkel nem voltak ritkák a 17. században, s a monogenezis elvét még azok is megtartották, akik a héber helyett más nyelvet tüntettek ki az ősiség dicsőségével. A többség saját anyanyelvének óhajtottta ezt a büszke címet, voltak azonban, akik előzékenyen más nyelvet vontak be fénnnyel. John Webb (1611–1672) építész például, akinek épületeit még ma is meglátogathatjuk Angliában, 1699-ben azt írta, hogy az özönvíz után Noé Kínába hajózott, ott telepedett le, s mivel a kínaiak nem vettek részt a torony építésében, az ő nyelvük őrzi legtisztábban az ősnnyelvet. Webb soha nem járt Kínában, a nyelvet sem ismerte, ezt az eredeti nyelvi építményt pusztán a jezsuita hittérítők leírásai alapján emelte.

A nyelvészeti gondolkodásban az áttörés a 18. század utolsó harmadában történt. A mitológiai-vallási elképzelések helyett a 18. században egyre több tudós igyekezett szekuláris megközelítést alkalmazni a nyelvi sokféleség értelmezésére, ennek következtében a legfőbb kérdés is megváltozott. Addigra fokozatosan értelmét veszítette – legalábbis a régi felfogás szerinti jelentésben – a „miért sokfélék a nyelvek” kérdése, helyette a „milyen közös ősrre vezethetők vissza a nyelvek” vált uralkodóvá. Ezen a ponton már elkerülhetetlen volt maguknak a nyelveknek az összevetése – korábban ideológiai-teológiai megfontolások döntöttek a nyelvek osztályozásában, ehhez a nyelvek sajátosságainak ismeretére ugyanúgy nem volt szükség, ahogyan ma sincs azok számára, akik ideológiai-teológiai alapon keresnek rokonságot. Jelentősen segítették a 18. századi tudósok munkáját a soknyelvű szótárak, szójegy-

zékek, különösen a II. Katalin cárnő (1762–1796) rendeletének megfelelően összegyűjtött korpuszok a birodalom addig lejegyzetlen nyelveiről. Ezek zömét a német biológusnak, Peter Simon Pallasnak (1741–1811) köszönhetjük, aki a cárnő meghívására érkezett Szentpétervárra, s aztán több, keletre és délre vezető expedícióban térképezte föl a hatalmas birodalom állat- és növényvilágát – valamint népeit, azok szokásait és nyelvét. 1786 és 1789 között mintegy kétszáz nyelv szójegyzéke készült így el.

Ekkortájt az összehasonlítás során föltárt hasonlóságokat szerves belső kapcsolat következményének tekintették ugyan, de nem a mai értelemben vett nyelvrokonságnak: ez utóbbi fogalom csak valamivel később kristályosodott ki, s vált el a nyelvtípusok szerinti fölosztástól. Ennek a „szerves belső kapcsolatnak” (és nem genetikai rokonságnak), vagyis az *affinitas* fogalmának a hatókörében tette megállapításait mind a jezsuita matematikus Sajnovics János, mind az erdélyi orvos Gyarmathi Sámuel. Az ő szerepükről a további részekben bőven esik még szó, lévén az összehasonlító nyelvészet nemzetközileg igen megbecsült előfutárai, noha a hazai közvélekedés nem csekély méretű része számára Sajnovics és Gyarmathi pusztán sokszorosan elátkozott Habsburg- és muszkabérenc hazaáruló. Valójában mindketten olyan téziseket fogalmaztak meg a nyelvek hasonlóságával kapcsolatban, amelyek azóta is érvényesek.

Kettejük közül Sajnovics az ismertebb, nyelvészként viszont Gyarmathi a jelentősebb. 1799-ben kiadott munkája abban jelentette a legnagyobb előrelépést, hogy az addig divatozó szóhasonlíttatás helyett a nyelvtani szerkezetek hasonlóságát tartotta mérvadónak, rámutatva, hogy a szavakat könnyebb kölcsönözni egy másik nyelvből, mint a nyelvtant. Fontosnak tartotta – a későbbiekben természetessé válik ez a szempont –, hogy a kölcsönszavakat meg kell különböztetni az eredeti szókinszből örökölt szavaktól, mert az előbbiek értelemszerűen nem lehetnek a nyelvek genetikai rokonságának bizonyítékai. Gyarmathit elméleti megfontolásai saját korának élvonalába emelték, még akkor is így van ez, ha hasonló módszertani kíváncsiságokat mások is megfogalmaztak rajta kívül. Többek között éppen az az ifjú velszi, aki az özönvíz természetrajzi átfogalmazásával is megpróbálkozott: William Jones.

A nyelvek történetét és egymáshoz való viszonyát vizsgáló, születőben lévő új tudományág William Jones (1746–1794) 1786-ban publikussá tett felfedezésétől kapta az első nagy lendületet. Jones filológus volt, a görög, latin, perzsa, arab, héber mellett igen fiatalon megismerte már a kínai alapjait is – élete végéig aztán tizenhárom nyelvet tanult meg nagyon jól, s további huszonnyolcat „elég” jól. Huszonnégy éves korára elismert orientalistaként tartották számon, ezért VII. Keresztély dán király angliai útja során személyesen látogatta meg, s kérte föl, hogy fordítsa le (franciára) a perzsa Mirza Mahdí történésznek, a nagy területeket meghódító Nadír sah egyik legfőbb belső emberének az uralkodóról írott könyvét. Jones a bölcsészeten kívül jogot tanult, a természettudományok pedig híres matematikus apja (szintén William Jones) szellemi örökségeként vették körül – a papa vezette be a π

használatát a körkerület hányadosának jelölésére, egyébként Newton és a csillagász Halley közeli barátja volt. Jones jogi tanulmányainak köszönhetően került a bengáli legfelsőbb bírósághoz 1783-ban, egy évvel később Calcuttában megalapította az Ázsiai Társaságot, s élete utolsó évtizedében számos munkát írt Indiáról.

Jones 1786-ban az Ázsiai Társaságban tartotta azt az előadást, amelyet az indoeurópai nyelvek rokonsága fölfedezésének tartanak, s amelytől az összehasonlító nyelvészet mint diszciplína megszületését is számítják. Arról értekezett, hogy a görög, a latin és a szanszkrit (valamint a gót, a kelta nyelvek és a perzsa) kétségtelenül rokonok, méghozzá genetikai értelemben. Az újdonság előadásában nem a szanszkrit emlegetése volt, hiszen egy Filippo Sassetti nevű római misszionárius már a 16. században fölfedezte a szanszkrit és az olasz szavak hasonlóságát, s a szanszkrit patinája egyébként is elbűvölte mindazokat, akik ismerték. Jones azonban, a korábbi szokástól eltérően, egyik régi nyelvet sem tette meg a többi nyelv ősének, hanem közös elődre vezette vissza őket. Korábban ismeretlen szemléleti újítással még azt is hozzátette, hogy ezt a közös őst nem kell föltétlenül élő nyelvben keresnünk, akkor is kimutathatjuk az utódnelvek segítségével, ha már nem létezik. Ezzel megteremtette az *alapszavak* fogalmát – ez az a föltételezett egykori közös nyelv, amelyből a rokonnak tartott nyelveket származtatják.

A 19. században a romantika és a historizmus, a nemzeteszme keresgélése, majd megszilárdulása ideális társadalmi-kulturális közeget, a természettudományos ismeretek robbanása pedig elsőrangú szellemi inspirációt biztosított a történeti nyelvészet komoly tudománnyá válásához. Az alapok megvoltak: a tudományos magyarázatban szóba sem jöhetett többé sem a héber ősnelv mivolta, sem a bábeli zűrzavar, egy-egy nyelvcsalád őst az utódnelvekből gondolták visszaállíthatónak, a naiv szóhasonlíttatást elvetették, sokkal több hitelt adtak viszont a nyelvi rendszerek közötti egyezéseknek. Mindez a német Franz Bopp (1791–1867) 1816-ban megjelent munkája révén kiegészült azzal, hogy nem a mai alakokat kell összevetni, hiszen az idők során a nyelv – szavak és nyelvtani elemek egyaránt – változik. Vagyis: meg kell próbálni rekonstruálni egy-egy nyelv legkorábbi állapotát, s ezeket a régi változatokat érdemes összehasonlítani egymással. Bopp egyébként a szanszkrit nyelv beható tanulmányozásának szentelte életét: nem kis mértékben Friedrich Schlegel hatására kezdett vele foglalkozni, s ennek révén ismerkedett meg Londonban a porosz nagykövettel, Wilhelm Humboldttal is – mai követektől kevéssé megszokott módon ugyanis Humboldt szanszkritül tanult, és Bopp segített neki ebben.

Csak hát Wilhelm Humboldt egyben a 19. század egyik legnagyobb hatású gondolkodója volt, nézetei sok szempontból a 20. század nyelvészetét is meghatározták, úgyhogy azonnal visszatérünk rá is, röviden Schlegelre is. Franz Bopp említett megfontolásait azonban a dán Rasmus Rask (1787–1832) fejlesztette tovább. Joneshoz hasonlóan Rask is nyelvész volt: harmincöt éves korára huszonöt nyelvet beszélt jól, s kétszer ennyi nyelv tanulása

fogott bele. Az északi germán nyelvek tanulmányozásával kezdte, aztán Bagdadban hat hét alatt annyira megtanult perzsául, hogy szabadon fordított, s egyébként nyelvészeti tanulmányai mellett számos nyelvtant írt, többek között fríz, olasz, spanyol. Rask vetette föl elsőként, hogy a hangok nem összevissza változnak, hanem szabályosan: azaz ugyanabból az egykori hangból egy adott nyelvben nem tetszés szerint lesznek másmilyen hangok, hanem mindig ugyanazzá az új hanggá válik – ha nem, azt kivételnek kell tekinteni, és ésszerű magyarázatot kell rá találni. Amit ma „Grimm-törvényként” ismerünk, az alapjaiban Rask 1818-ban publikált fölfedezése, igaz, Grimm Rask ötletét továbbfejlesztette, így ő sem érdemtelenül bitorolja a dicsőséget.

Különben sem lenne rá szüksége, elég híres anélkül is. A 19. század német szellemi életében alapvető szerepet játszott az a három fivérpáros, akik közül egy-egy a nyelvészet történetének fontos alakja, s az sem véletlen, hogy mindannyian szoros kapcsolatban álltak a korabeli Európa szellemi zászlóshajójának számító göttingeni kutatóegyetemmel. A híres apák híres fiai – Scaligero és Jones – után tehát most neves fivérek következnek. Mindhárom fivérpár gondolkodásában nyomott hagyott azonban egy olyan, szintén német, szintén Göttingához kötődő tudós, akit sajnos mi sokkal inkább a magyar balsors jósnokaként ismerünk, mint tényleges munkásságáról: Johann Gottfried Herderről (1744–1803) van szó. 1769-ben a Porosz Akadémia arra ösztökelte a kor gondolkodóit, hogy próbálják megválaszolni: vajon az ember isteni beavatkozás nélkül képes lehetett-e olyan bonyolult szerkezet kialakítására, mint amilyen a nyelv. Az ösztökélés eszköze a kitűzött pályadíj volt, a jutalmat pedig az igen ifjú Herder nyerte el. 1772-ben kiadott pályamunkájában azt fejtegette, hogy az ősnelv nem a héber volt, a bábeli történet pedig nem több mítosznál. A szavak jelentése nem független viszont az őket felépítő hangoktól, s Herder szerint sok minden más is befolyásolja, végül melyik nyelv milyen formát ölt: az éghajlat, a természeti környezet, a táplálkozási szokások. A különfeleségnek nagy jelentőséget tulajdonított: úgy vélte, hogy egy nép gondolatvilága a nép eredeti nyelvéből érthető meg, s hogy a nyelv és a gondolkodás szétválaszthatatlan.

Herder ez utóbbi gondolata a nemzeti romantika iránytűjévé vált, tulajdonképpen ennek köszönhetjük azokat a meséket, amelyek európai gyerekek tömegének adnak közös kulturális hátteret. Jacob (1785–1863) és Wilhelm Grimm (1786–1859) célja ugyanis mindenekelőtt éppen az volt, hogy minél jobban megértsék a német néplelket, ennek érdekében bújták a régi szövegeket, tanulmányozták a romlatlannak vélt nyelvjárási változatokat, gyűjtötték össze a *Kinder- und Hausmärchen* meséit, a német mitológia rekonstruálásának vágya hozta létre mondagyűjteményüket. Ezt szolgálta Jacob Grimm valamennyi nyelvészeti munkálkodása: a német nyelv történetével a múltat remélte fölfedni, a szavak történetéből az egykori kultúrát akarták kibontani – a testvérek monumentális szótára ma is referenciaként szolgál. Közben pedig jelentősen hozzájárultak a történeti nyelvészet elve-

inek és módszereinek finomításához: Rask fölismerésére alapozva Jacob Grimm 1822-ben megjelent nyelvtanában kidolgozta az indoeurópai és a germán között lezajlott hangváltozások szabályosságait.

A Grimm-törvénynek vagy első germán hangváltozásnak nevezett összefüggés egyes részeire azonban már Raskot megelőzően is fölfigyeltek, 1806-ban Friedrich Schlegel (1772–1829) fogalmazta meg az alapötletet. A Schlegel-fivérek a német romantika vezéralakjai voltak, folyóiratuk, az *Athenaeum* (1798–1800) az új szellemi mozgalom lapjának számított. A filozófus, költő, irodalmár Friedrich talán ismertebb kettejük közül, de bátyja, August Schlegel (1767–1845) is igen figyelemreméltó munkákat hagyott hátra, őt tartják például Shakespeare legkiválóbb német fordítójának, de fordított Dantét, spanyol és portugál műveket is. Ami pedig közvetlenül a mi témánkat érinti: 1818-ban a nyelveket aszerint csoportosította, hogy a mondatban milyen eszközökkel fejezik ki a nyelvtani funkciókat. Ennek megfelelően három típust különböztetett meg: a „nyelvtani szerkezet nélküli”, a ragozó és az inflexióos nyelveket. Ezzel jelentős szerepet játszott abban, hogy a nyelvek genetikai kapcsolatának, származásának vizsgálata végleg elváljon a nyelvek típusokba sorolásától.

A Schlegel-fivérek imponáló kapcsolathálózatában hírességek sokaságát találjuk – csak a legközvetlenebb családot illetően ott volt Friedrich felesége, Dorothea Mendelssohn, aki egyébként maga is írt, sajnos férje neve alatt. Apósát, a filozófus Moses Mendelssohnt a reformjudaizmus atyjaként tartják számon, Dorothea unokaöccse a zeneszerző Felix Mendelssohn volt, első házasságából származó fia pedig a festő Philip Veit. August a francia társasági élet egyik legfontosabb szalonját vivő, nagy politikai befolyással rendelkező és az irodalmi ízlést meghatározó Madame de Staël bizalmas barátja volt (mondjuk így). August Schlegel és Germaine de Staël az asszony jó barátnőjének, Henriette Herznek a szalonjában ismerkedett meg egymással, s bizony azt sem akárhik látogatták: oda járt többekkel együtt a francia író, gondolkodó, politikus Honoré Mirabeau, a költő Friedrich Schiller, a modern hermeneutika megalapítójának tekintett teológus-filozófus Friedrich Schleiermacher, és rendszeres vizitet tett Alexander von Humboldt, a 19. század egyik legjelentősebb természetkutatója is.

Alexander (1769–1859) a fiatalabbik Humboldt-fiú volt, s igen szerteágazó tevékenységet folytatott: foglalkozott geológiával, botanikával, zoológiával, meteorológiával, értekezett a mágneses viharokról, fölismerte, hogy az Atlanti-óceán két partvidéke illeszkedik egymáshoz, valamikor tehát azonos földrész lehetett. Beutazta Közép- és Dél-Amerikát, valamint Oroszországot, számos fajt fedezett föl és írt le. Holisztikus természetszemléletének egyfajta összegzése a *Kosmos* – e mű és Alexander von Humboldt egyéb érdemeit igen hosszasan lehetne sorolni.

A filozófus-nyelvész azonban a báty, Wilhelm (1767–1835) volt, Goethe és Schiller barátja. A bölcsészet művelése mellett politikusként szintén fontos pozíciókat töltött be, s mindkét vonatkozásban szilárd építményeket hozott

létre – oktatási miniszterként valóban kőből valót is, az első berlini egyetemet, mely ma a nevét viseli. Politikai-filozófiai nézetei nagy hatással voltak a liberalizmus egyik legfőbb teoretikusának, John Stuart Millnek a gondolkodására, különösen azt illetően, hogy az állam csak a szükséges mértékben avatkozzon bele polgárai életébe. Nyelvészként szintén megkerülhetetlen, hiszen két igen fontos – ráadásul egymással sok szempontból szembenálló – nyelvészeti irányzat is az ő nézeteire alapul. Humboldt ugyanis a nyelvet folyton formálódó, alakulásban lévő folyamatnak, *energeiá*-nak tartotta, teremtképességnek, mely véges számú elemből végtelen mondatot, szöveget képes létrehozni. Úgy vélte, ez a teremtképző minden nyelvben megvan, s a különféle nyelvek nyelvtanainak alapja minden nyelvben azonos – e gondolatokra épül Noam Chomsky generatív nyelvelmélete, a 20. század egyik meghatározó nyelvészeti iskolája. De Humboldtnál ennél több van: mert azt is mondta, hogy a nyelv belső tökéletességre törekszik, hogy minél pontosabban kifejezhesse az egyének és a nemzet szellemét, s hogy a különféle nyelvek nyelvtanaiban föllelhető sajátosságok legalább olyan fontosak, mint ami azonos bennük, hiszen a különbségek tükrözik leginkább a nyelvet beszélő nép lelkiületét – újra a nép szellemiségénél vagyunk hát, mint Herdernél. Erre a megfontolásra építve jött aztán létre a néplélektan, a 19. század második felének uralkodó pszichológiai iskolája, a nyelvészetben pedig az elsősorban Edward Sapir és Benjamin Whorf nevéhez kapcsolt nyelvi relativizmus (ennek lényege, finoman szólva erős leegyszerűsítéssel, hogy anyanyelvünk kategóriái, szerkezete, nyelvtani sajátosságai bizonyos mértékben meghatározzák gondolkodásunkat, szemléletünket).

Wilhelm von Humboldt elsősorban ugyan a nyelvfilozófiában és nyelvelméletben jeleskedett, de volt azért mondanivalója a nyelvrokonságot-nyelvtipológiát illetően is – szerencsére, mert így legalább pár mondatot mondhatam róla és fivéréről. Tehát: ma is az ő típusai szolgálnak alapul a nyelvek nem rokonsági osztályozásához, így Humboldt nyelvtipológiája sokaknak ismerős lehet iskolai tanulmányaikból. Vannak nyelvek, amelyekben a nyelvtani viszonyokat elsősorban önálló szavakkal, elöljárószókkal, szórenddel stb. fejezik ki – ezeket izoláló (elszigetelő) nyelvnek nevezik, ilyen például a kínai, a vietnami, a tibeti, nagyrészt az angol. A másik típusba az agglutináló (ragozó, ragasztó) nyelvek tartoznak, ezekben a nyelvtani viszonyokat a szótő végéhez illesztett toldalékok mutatják. Az agglutináló nyelvekkel mi meghitt viszonyban vagyunk, de a magyaron kívül nagyon sok más nyelv is ide tartozik, az uráli, a török, a mongol nyelvek, a japán, a koreai, a legtöbb indián nyelv szintén. A harmadik pedig a flektáló (hajlító) nyelvek csoportja: ezekben a szótő megváltozása fejezhet ki idő- és módviszonyokat, többes számot és így tovább – csakúgy, mint a latinban, a görögben, a sémi nyelvekben.

Sokáig egyfajta hierarchikus fejlődési sornak is vélték a típusokat: a legfejlettebbnek a flektáló, a legkevésbé fejlettnak az izoláló nyelveket tartották, az értékelésben Humboldtot követve. Szerinte a skála két végpontjára az izoláló kínai, illetve a flektáló szanszkrit tehető, s a nyelvek ciklikusan

alakulnak át egyik típusból a másikba: az izoláló lassan agglutinálóvá válik, az pedig flektálóvá – ez a nyelv életében „emelkedő” szakasz –, a flektáló nyelvek viszont lassan „visszahanyatlanak” az izoláló szerkezet felé. Azóta tudjuk, hogy semmiféle értékkülönbség nincs az egyes nyelvtípusok között, annál kevésbé, merthogy tiszta nyelvtípusok sincsenek: minden nyelvben egyszerre is lehetnek agglutináló, flektáló és izoláló megoldások, csak eltérő arányban. Abban viszont igaza volt Humboldtnak, hogy történetük során a nyelvek fokozatosan típust is válthatnak.

Csaknem visszajutottunk kiindulópontunkhoz, Radloff korához, s az összehasonlító történeti nyelvészet majdnem minden alapelvét is megemlítetjük. Ami még elmaradt: a Humboldt-fivérek kortársa, Alekszander Vosztokov (1781–1864) hívta föl kutatótársai figyelmét arra, hogy amikor a szókészletet vizsgálják abból a szempontból, vajon egy közös elődnyelvből örökölte-e őket két rokonnak tartott nyelv, akkor nem mindegy, milyen jelentésű szavakat vetnek össze. A nyelvrokonság bizonyítéka csak az alapszókinsz rokonsága lehet, azoké a szavaké, amelyek a sok ezer évvel ezelőtt élő emberek nyelvében is biztosan megvoltak: testrésznevek, rokonsági fokok nevei, alapvető fogalmakat jelölő szavak, az elődnyelvet beszélő ember természeti környezete, alapvető cselekvéseinek neve.

Ezzel nagyjából meg is vagyunk, ami az alapelveket illeti. Az összehasonlító nyelvészet egyetlen évszázad alatt a naiv botladozásoktól odáig jutott, hogy a 19. század második felében a kor uralkodó nyelvészeti irányzatának képviselői, az *újgrammatikus* iskola tagjai már a történeti szemléletet tekintették a nyelv egyetlen tudományos vizsgálati módjának. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a historizmus nem csak a nyelvészetben élte virágkorát. Az újgrammatikus iskola nyelvészei nem pusztán az elméletet illetően voltak türelmetlenebbek elődeiknél: a nyelvésztársak javaslataiban rigorózusan figyelték a szabályos hangmegfeleléseket, érvényesülésük alól csak kivételes esetben, alapos indokkal engedélyeztek fölmentést. Mániákus adatfüggők voltak, olykor szélsőséges pozitívizmussal hirdették, hogy csak az létezett, ami adatolható.

Az előző mondatok ironikus felhangja kijár a túlzó vaskalaposságnak, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy a módszertani szigorúságnak és az adatközpontúságnak igen tiszteletreméltó és mai munkánkban nélkülözhetetlen hozadéka számtalan forráskiadás és irdatlan munkával elkészített történeti szótár. Azt pedig igazán nem róhatjuk föl, hogy a korszellemhez igazodva, az ipari társadalom bővületében – és öntudatlanul, ahogy az ilyesmi történni szokott – a nyelvet egyre inkább mechanikus gépnek képelték. Elődeik számára a nyelv (és a nemzet) élő szervezet volt, melynek az emberhez hasonlóan van fejlődő, virágzó és hanyatló szakasza, ezért a nyelvészetet lényegében a biológiához hasonlatos természettudománynak tartották. A gőzgépek és a technika dübörgése mellett viszont érthető, ha a háttérmetafora lassan megváltozott, s a nyelven a mechanika törvényszerű működését kérték számon.

Az újgrammatikus szemlélet túlzásai paradox módon éppen az adatgyűjtési buzgalom következményeképpen váltak tarthatatlanná. A nyelvészet fókuszába a hangváltozások és a történeti adatok, valamint a nyelvtörténet forrásaként értelmezett nyelvjárások vizsgálata került. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott a hangtan, s ez nem sokkal később létrehozta azokat a strukturalista műhelyeket, amelyek elsőként a történeti szemlélettel és az újgrammatikus tanokkal fordultak szembe (miközben továbbra is a nyelv = gép metafora keretében dolgoztak). A nyelvjárások kutatása sem csak kiváló nyelvatlászokat teremtett, hanem bebizonyította, hogy a nyelvi változások sokkal bonyolultabb mintázatokkal írhatók le, mint az újgrammatikusok mechanikus szabályai. A jelenben tanulmányozható nyelvjárási kép jelentős impulzust adott a nyelvrokonság kutatásának is – de ez már egy másik fejezetre tartozik, hamarosan visszatérünk rá.

Milyen alapismereteket kellett volna tehát elsajátítania Radloff török vendégének ahhoz, hogy a tudós egyáltalán vitázni tudjon vele? Foglaljuk össze: a rokonság bizonyításához nem a nyelvek mai, hanem lehetőleg minél korábbi időszakra rekonstruált egykori állapotát kell összevetnünk, a felületes szóhasználat helyett az alapszókincsben kell jelentős mértékű egyezést találnunk, s az összevetés során nem érdekesek a kölcsönszavak, a hangutánzó szavak sem, hiszen ezek rokonságtól vagy kölcsönzéstől függetlenül több nyelvben is lehetnek nagyon hasonlóak. A rokonság bizonyításához elengedhetetlen, hogy a nyelvtani rendszerben is találjunk anyagi egyezéseket – vagyis nem elég, hogy mindkét nyelvben van, mondjuk, a felszólító módnak jele, fontos, hogy ezek visszavezethetők legyenek ugyanarra az egykori jelre. Mindkét esetben, a szavak és a nyelvtani elemek összevetésekor is szabályosaknak kell lenniük a két nyelv közötti eltéréseknek. Például ha az egyik mély hangrendű szóban *h*- felel meg a másik nyelv *k*- hangjának, akkor a másik mély hangrendű szóban ugyanígy kell lennie. A finn *kala* magyar megfelelője *hal*, a *kota* megfelelője *ház* – ez utóbbi *z*-je ugyanazt a megfelelést mutatja, mint a *pata* – *fazék*, ez utóbbi szókezdő *p*-je a magyarban ugyanúgy *f*, mint a *pää*-nek megfelelő *fej* szóban. A puzzle-darabkáknak tehát pontosan kell illeszkedniük egymáshoz.

Az itt leírtakat elméletileg minden olyan magyar állampolgárnak tudnia kellene, aki az utóbbi pár évtizedben érettségizett, elvégre a magyar nyelv rokonsága és ennek bizonyítékai jó ideje érettségi tétel. Persze ha az utópisztikus vágyak helyett a realitást nézzük, akkor tudjuk, hogy a magyartanárok jelentős része évtizedek óta kevés figyelmet fordít erre az anyagrészre, ha egyáltalán sort kerít rá – pontosabban ha egyáltalán tart nyelvtanórát, s nem osztályfőnöki, vagy, jobb esetben, irodalom van helyette. Az mindenesetre elvárható, hogy legalább ezekkel az egyszerű – s természetesen nemcsak az uráli, hanem az összes többi nyelvcsalád esetében érvényesített – alapelvekkel legyen tisztában az, aki a magyar nyelv őseit keresgéli. Aztán lehet továbblépni az etimológiakészítés meglehetősen munkaigényes fogásainak elsajátítására, a történeti rekonstrukció különféle módozatainak megismeré-

sére, a nyelvemlékek, rokon nyelvek alapos tanulmányozására, a kapcsolódó tudományterületek – régészet, történelem, antropológia, néprajz, genetika – kutatásainak legalább áttekintésére, fölhasználására.

E tudás hiányában csak madarokról, s nem ornitológusokról beszélhetünk. Mindezek ismeretében viszont akár azt a kérdést is föltehetjük, hogy valóban rokonok-e a rokonok – föl is tesszük ezt a kérdést, de előbb érdemes megcsodálni a vibráló fantázia alkotásait, s elgondolkodni azon, milyen mintázatokba rendezhető a képzelet működése a magyar nyelv rokonságának vonatkozásában.

Fatum Morganum

Az Arthur-mondakör egyik szereplője, Morgan le Fay nagyhatalmú varázsló volt, különben pedig Arthur féltestvére és ellenlábasa. Alakja, francia eredetű megnevezéséből ítélve, eredetileg valamiféle tündér lehetett, róla kapta olasz megnevezését a délibáb, a *Fata Morgana*. Néhány germán nyelvben azonban a név latinosított, „hímnemű” változata is használatba került, nyilván mert a sorssal véltek valami kapcsolatot fölfedezni a tündéri névben. Ímé a bizonyság: népetimológiákat tudósok is alkotnak, megcsalatra a nyelvi tünemények által. Nekünk viszont kifejezetten kapóra jön a fátumosított változat a sorsszerű káprázatüldözés jelölésére.

A magyar egyike azoknak a nyelveknek, amelyeket a legtöbb különféle nyelvvel próbáltak már rokonságba hozni: a kétszázat jóval meghaladja a rokonnak jelölt nyelvek száma, köztük indoeurópai, török, mongol, de akár indián és dravida nyelvekkel, természetesen különös kedvencek a titokzatos hátterű, rokontalan nyelvek, a sumer, etruszk, baszk. Bizonyos szempontból érthető ez, hiszen a „magyar magány” évszázadok óta alap-eleme kultúránknak itt Európa közepén, egymást sokszor tolmács nélkül is megértő „testvérnépek” gyűrűjében, keleti származástudattal, nem különösebben jámbor Kárpát-medencei betelepülést követően nem különösebben szívélyes fogadtatást tapasztalva. Nyelvünk pedig egyszerűen más, mint a többieké – nincs meg az az élményünk, ami az olaszoknak, spanyoloknak, portugáloknak, dánoknak, norvégoknak, svédeknek, németeknek, hollandoknak, oroszoknak, ukránoknak, szerbeknek, cseheknek, de akár törököknek, azeriknek, kazakoknak: hogy vannak nyelvek, amelyeket majdnem teljesen értünk akkor is, ha nem beszélünk anyanyelvünkön kívül más nyelvet.

Ez az érzület megsokszorozza annak esélyét, hogy famíliát, ha lehet, fényeset, vagy legalább érdekeset keressünk. Így aztán a magyar nyelv eredetével, rokonságával foglalkozó ún. „alternatív” elméletek tömege mára teljesen áttekinthetetlené vált. Szerencsére időről időre megjelennek olyan tanulmányok, kötetek, amelyek célja a „nem finnugor” elméletek bemutatása, bírálata, katalogizálása, s ezek gazdag választékot kínálnak a dilettáns tanokat megismerni vágyó közönségnek, nincs tehát szükség rá, hogy itt most sorra vegyük a különböző rokonítási kísérletek megalkotóit, nézeteiket – nem is tehetnénk, több kötet megtelne csak ezzel. De elég is néhány példa, hiszen a dúsan burjánzó elméletek túlnyomó többségének nyelvészeti és történeti háttere közös: nincs.

A példák szórakoztatóak, abszurdításuk fölismeréséhez még nyelvészeti fölkészültségre sincs szükség, elég minimális realitásérzék. Mégis, tisztelettel javaslom a kedves olvasónak, egyelőre mértékkel kajánkodjon, mert a naiv nyelvészet ugyan a felszínen valóban pusztán mókás, de alaposabb szemrevételezéssel sokkal érdekesebb jellemzők deríthetők ki róla, hiszen a „nem finnugor” teóriák nemcsak a magyarnak rokonul választott nyelvet illetően nagyon különbözőek. Van köztük kósza ötlet, folytatásos álmodozás, nagy hagyomány igen mélyre süllyedt torzója, van sok megkövült zárvány, van kitartó erőfeszítéssel fölépített kártyavárelmélet, s mi tagadás, van olyan is, amelyről azt hinnénk, Rejtő Jenő adta valamelyik bolondokházából szabadult karaktere szájába. Szerzőik motivációit, szándékait, fölkészültségét, szélhámosságát vagy elkötelezettségét illetően is igen különfélék a „nem finnugor” tanok.

A délibábosnak nevezett nyelvészetnek két válfaját szinte mindenki ismeri: a sumer, illetve a hun rokonítást. Mondhatni, természetes is, hogy mindkettő él és virul, hiszen a magyarok hun–szkíta eredete trivialitás volt évszázadokon át – és vajon egy hun–szkíta népnek milyen lett volna a nyelve, ha nem hun– szkíta? A hun(–szkíta) rokonság nyelvi megalapozásával azonban van egy kis baj: a hun nyelvről alig valamit tudunk, mindössze néhány tulajdonnév, illetve pár közszó lehetne iránymutató. Csakhogy a fennmaradt szavak olyan kulturális termékeket jelölnek, amelyek könnyen terjedtek egyik néptől a másikhoz, s vitték magukkal a nevüket is, a tulajdonnevekkel pedig ugyanez a gond, a név eredete semmi biztosat nem mond viselője nyelvéről. A hun származás tana így továbbra is csak kiemelkedően bátor fantáziával nyerhet nyelvi támogatást – kellő elszántsággal viszont meg lehet írni akár a hun nyelv nyelvtanát is, mint nemrégiben történt, az adatok legalábbis biztosan nem akadályozzák az embert a hun nyelv megalkotásában. Egyelőre elég ennyi, hiszen a hunokról és a magyar hunhagyományról még annyit beszélünk a továbbiakban, hogy meg is unnánk, ha nem lenne valóban fölvillanyozóan érdekes, hogyan lettünk mi a 13. században hunok, s váltunk egyre inkább azzá az azt követő századok során.

A mindeddig rokon nélkülinek bizonyuló sumert az egész világ mániákusan igyekezett családba gyömoszolni, érthető, ha a sumerhez hasonlóan szintén toldalékoló magyar kezdettől fontos rokonjelölt volt, és a nemzeti büszkeségnek sem tesz rosszat a hit, hogy az első ismert kultúrát és az írást a mi rokonaink, vagy egyenesen közvetlen őseink hozták létre. A sumer–magyar rokonítás annyira népszerű, és annyira nincs köze a sumerokhoz, hogy Komoróczy Géza külön kifejezést alkotott rá, ez a *sumer-magyarológia*. Így könnyebb megkülönböztetni egymástól a kutatókat, akiknek valóban az i.e. 3000 táján Mezopotámiában élt nép hagyatékának a tanulmányozása a szakmájuk, s birtokolják mindazokat az ismereteket, amelyek e foglalkozáshoz szükségesek – például nem tévesztik össze a sumer írott szövegeket az őket váltó, sémi nyelvet beszélő akkádok hagyatékával. Szemben a sumer–magyarológus műkedvelőkkel, akik bizony nem ritkán belesétálnak ebbe a csapdába – meg sok más csapdába is.

A sumer-magyar rokonítás sokáig elsősorban a dél-amerikai emigrációban virágzott, az iskola központja jó ideig Buenos Aires volt, első nagymestere pedig Bobula Ida. Ő még nem utasította el zsigerből a finnugor származás gondolatát, csak „kiegészítette” a sumer rokonsággal, többek között olyan érvekre alapozva, hogy *Aniku* isten nevéből lett a magyar *Anikó*, a ’kéz, segít’ jelentésű sumer *kati* szóból a *Kati*, *Kató*, *Kátay*, *Kótay* nevek. Az argentin műhely legerőteljesebb képviselőjének Badiny Jós Ferencet tartják, az ő révén híresült el, hogy a puli is sumer, minthogy neve a ’hosszú, megnyújt’ jelentésű *pu* és az ’ordít’ jelentésű *li* összetétele, azaz a *puli* ’hosszan elnyúlva ordít’. Velük együtt szokták emlegetni Padányi Viktor nevét – az ő etimologizálásai is jellemzők a sumer-magyarologista módszerre: szerinte a „szumir” *kun* ’farok’ szó rejlik a *-kány* végű magyar szavakban, mert ezen mind van valami farokszerű, valami kiálló: *sárkány*, *cickány*, *patkány*, *tárkány*, *csákány*, *sarkantyú*, *bükköny*, *kacagány*, *buzogány*, *párkány* stb. A sumer-magyarologista vonal egyik jelentős leágazása szerint a magyarok mindig a Kárpát-medencében éltek, de jól megfér a sumer-magyarizmussal a hun-szkíta, sőt többeknél az uráli rokonság is.

Különleges helyet foglal el a sumer-magyar rokonságot hirdetőik között Götz László. Azzal nincs egyedül, hogy a sumer és magyar (és sok más) nyelvben olyan „gyököket” keres, melyek a nyelvektől az ősnyelvig vezetnének minket vissza – erről később lesz még szó. Azzal viszont eltér elődeitől, hogy négykötetes munkájában (összefoglaló címe *Keleten két a nap*) nem fals, nemlétező irodalmat használ, mint a sumer-magyarologista általában. (Badiny Jós például többször hivatkozott egy szovjet régész, Ocserki *A Szovjetunió története köréből* c. munkájára, nem tudván, hogy az *Ocserki* valójában a cím első szava, és azt jelenti: Tanulmányok.) Götz nem keveri a sumer és az akkád olvasatokat sem. A finnugor rokonságot alátámasztó érveket érvekkel és nem szimplán kommunizáló indulattal próbálja megcáfolni, s egyáltalán: könyve messze elüt a sumer-magyarológus kiadványoktól, amelyek szerzőinek fogalmuk sincs sem a nyelvészeti szakirodalomról, sem a sumer nyelvről. Ettől még nézetei nem tarthatóak, érveit megcáfolták – de legalább az alapvető ismereteket nem mellőzte.

Némiképpen szintén különleges a már emlegetett Badiny Jós helye, még a sumer-magyarológusok között is, csak az átlagtól éppen ellentétes irányba mozdult el, mint Götz. Badiny Jós alaposan kitágította a sumer-rokonságot, mondhatni éig emelte: azt vallotta, hogy Jézus szkíta volt, Mária viszont egy pártus – pontosabban *pártos* – herceg leánya, de egyébként mindketten sumerok. Badiny reformteológiája szerint a „vallási szemlélet” eltorzítja az igazi Jézus-hitet, amely kozmikus világszemléletű, azaz Istent a természetben fedezi föl. Ez a kozmikus őskereszténység megvolt már a sumeroknál, valamint a tőlük származó magyaroknál, jászoknál, avaroknál is, s mivel Jézus egyértelműen magyar volt (hiszen szkíta és sumer), a magyarokra hagyta örökségül az apostoli kötelességet. A nagyszabású feladat teljesítésére Badiny Jós egyházat is alapított, hogy táltosai – ők egyébként levelező oktatás

keretében is elsajátíthatták hivatásuk alapjait – ún. végvárakban, cifraszűrbe öltözve hirdethessék az igét. Megszámlálhatatlan ötletéből kiemelkedik néhány, mondjuk így, sajátos állásfoglalása, ilyen például, hogy a magyarok honfoglalását egy Kazáriában kirobbant talmudista államcsíny idézte elő.

Azt ugyan nem lehet mondani, hogy a sumer-magyarológia napja leáldozóban lenne, de újabban a sumernak mindenesetre figyelemre méltó versenytársa akadt: a trendi ma inkább az etruszk-magyarológia művelése. Az etruszkokról sokat tudunk, de nem eleget: ez az itáliai nép az i.e. 8. és 1. század között uralta a félsziget középső részét, nevét máig őrzi Toszkána elnevezése, s noha úgy tizenháromezer – többnyire rövidke – feliratot hagytak hátra, nyelvük körül még mindig sok a bizonytalanság. Néhány etruszk szót a latin olvasztott magába, utódaik szép számmal örökölték tőlük helyneveket, például Róma nevét, s 1964-ben előkerült egy kétnyelvű emlék is, a *Pyrgi Levelek* – három aranyhártya, az egyikre föníciai, a másik kettőre etruszk szöveget jegyeztek. Mégis, az etruszk rekonstruált nyelvtana ma még töredékes, és a biztosan jól azonosított szavak száma sem több egyelőre néhány száznál.

Az etruszk nyelvet is próbálták már beilleszteni mindenféle nyelvcsaládba, kapcsolatba hozták az indoeurópai, a sémi, az uráli, az altaji nyelvekkel. Sokáig úgy tűnt, hogy az etruszk, más szigetnyelvként megismert nyelvhez hasonlóan, valaha minden bizonnyal olyan nyelvekkel tartozott egy csoportba, amelyek kihaltak, s hírünk sincs róla, hogy egykor léteztek, mert nem hagytak nyomot. A közelmúltban azonban mégis előkerült két atyafi: mindkettő szűkös hagyatékot hagyott hátra, de általánosan elfogadják, hogy közel álltak az etruszkhoz. Az egyik az Észak-Itáliában és a mai Svájcban egykor beszélt rét (*raetus*) – mielőtt az egzotikus kis nyelveket jól ismerők boldogan ráismernének: semmi köze a latinból származó, nagyjából az említett területeken beszélt rétoromán dialektusokhoz. A másik az Égei-tengerben lévő szigeten, Lémnoszon beszélt nyelv, a lémnoszi. Lémnosz neve a görög mitológiából ismerős lehet: a görögök Lémnoszt Héphasztosz kovácsisten szigetének tartották, a mítosz szerint a csecsemője csúnyaságától undorodó anyuka, Héra lehajította a kisdedet az Olümposzról, szegényke egy nap zuhanás után Lémnosz mellett esett a tengerbe, s aztán a szigeten nevelték föl. (Egy mítoszváltozat szerint Zeus is lehajította egy összetűzésük után a már felnőtt istent, akkor a szigetre zuhant.) Odüsszeusz javaslatára szintén Lémnoszon hagyták magára számkivetve bűzös sebe miatt a kígyó által megmárt Philoktészt mindaddig, amíg aztán végképp nem tudták nélkülözni Héraklésztől örökölt csodafegyvereit. A lémnoszit természetesen nem a görögök, hanem a szigetet korábban benépesítő civilizáció tagjai beszélték. A föltételezések szerint tehát a rét és a lémnoszi az etruszkkal együtt a néhai türszén (vagy türrhén) nyelvcsaládba tartozott.

Az etruszk és a magyar rokoni kapcsolatát már a 19. században fölvetette Jules Martha (1853–1932), az etruszk történelem és feliratok francia tudora, az ötletet Gombocz Zoltán megsemmisítő kritikával söpörte le 1914-ben. Gombocz talán a legnagyobb magyar nyelvész volt (sokszor találkozunk

még a nevével e könyvben), ez persze nem tartja vissza a vasárnapi nyelvészkedőket attól, hogy mai magyar nyelven olvassák el az etruszk feliratokat, mások a magyar szavak kiválogatott szótagjait egyeztetgetik föltételezett etruszk szavakkal. Az igazán zavarbaejtő azonban az, hogy képzett nyelvész is beállt a magyar-etruszkológusok közé. Mario Alinei 2003-ban megjelent könyvének ezt a címet adta: *A magyar archaikus formája, az etruszk* – a könyv pedig a címnek megfelelően arról szól, hogy az etruszk a magyar közeli rokona, a magyarok akkor vitték volna magukkal, amikor a bronzkor végén a Kárpát-medencéből Itáliába költöztek.

Alinei esete azt példázza, amiről az előző fejezetben esett már szó: nemcsak a madár nem ornitológus, de a halbiológus sem az. Alinei professzor-ként elsősorban dialektológiával, nyelvjárásokkal foglalkozott, majd egyre inkább az indoeurópai nyelvek rokonságával, míg végül nagyívű elméletet alkotott arról, hogy Európa nyelvei (és népei) lényegében a kőkorszak óta mai helyükön élnek. Nézetei meglehetősen ellentmondásosak, súlyos kritikák érték, minket pedig annyiban érint, hogy e keret miatt volt szükség a magyarok etruszkká tételére is. A magyar-etruszk leszármazás hipotézise azonban biztosan nem erősíti az egyébként is sokat bírált „paleolit kontinuitás” elméletét. Merthogy védhetetlen: az olasz dialektológiában jeleskedő professzor nem tud magyarul, így aztán előfordul, hogy *fűlő* szerepel nála *fűtő* helyett, ’naplementé’-nek értelmezi a *napkelté*-t, nem tudja, hogy a gy egy betű, s egy, nem pedig két hangot jelöl, olyan ragokat tesz etruszkká, amelyekről pontosan tudjuk, hogy csak az ómagyar korban keletkeztek, nem érti a magánhangzók illeszkedésének rendszerét, noha ez az egyik legfontosabb magyar nyelvi szabály. A történeti háttérrel sem tud (érthetően) mit kezdeni: nincs magyarázata arra, mit kerestek a magyarok Etelközben, ha egyszer már rég a Kárpát-medencében éltek, súlyos ellentmondásokba keveredik a magyar nyelvbe került kölcsönszavak átvételének korát illetően, sőt még saját nézeteivel is szembekerül, mert a magyarokat a Kárpát-medencéből vezette Itáliába, ugyanakkor az is kiderül, hogy szerinte a Kárpát-medencében szlávok éltek. A lényeg: Alinei nyelvrokonság-elmélete semmivel sem komolyabb, mint a mérnököké, fogorvosoké és kohászoké, azaz nem a foglalkozásnév, hanem az alkalmazott módszerek és a megfelelő tudás tesz valakit szakemberré.

A szkíta, sumer és etruszk mellett más nagymúltú népekkel is szívesen rokonságba hozzák a magyarokat – ezért aztán nyelvükkel is a magyar nyelvet. Többen is olvastak már el egyiptomi hieroglifákkal írt szöveget mai magyar nyelven (vagy olyasmin), Baráth Tibor pedig azt fejtegette 1973-ban megjelent munkájában, hogy az első európaiak Egyiptomból érkezett magyarok voltak. Igaz, munkája szerint a magyarok bölcsői igen sok helyen ringtak a világban, Magas-Ázsiától Dél-Mezopotámián és Anatólián át Közép-Amerikáig.

A görög-magyar nyelvrokonság egyik apostola Aczél József volt, olyan „egyezések” alapján vonva le a következtetést, hogy legközelebből görögök

vagyunk, mint a *hüpo* 'valami alatt' – *cipő* vagy *kata* 'valami alá' – *gatyá*. Időről időre fölbukkan a magyar-japán nyelvrokonság ötlete is, hol az uráli (és altaji) nyelveket rokonítva a japánnal, hol közvetlenül a magyart. Az első lehetőség lehetne éppen tudományos diskurzus tárgya, de eredménnyel nem kecsegtet, olyan messzire kellene visszalépnünk időben, kényszerűen nélkülözve mindenféle forrást. Pröhle Vilmos még az uráli nyelvek és a japán összevetésével próbálkozott 1916-ban, szerkezeti hasonlóságot és közös szókinccset keresett. Úgy vélte, talált is, de etimológiai nem igazolhatók, ettől függetlenül újra és újra fölbukkannak a későbbi nyelvészkedő irodalomban. A közvetlen japán-magyar összevetéseknek végképp semmi közük a valósághoz, olyan „megfelelésekre” alapozzák, mint például *begy* – *mune*, *buzogány* – *turugi*, *falú* – *mura*, *ősz* – *aki*. Nyelvtörténész legyen a talpán, aki levezeti ezeket a hangalakokat egymásból. Ehhez hasonlóak a kínai-magyar összevetések is.

Nemcsak a nagymúltú, hanem az egzotikus népek is kedvelt nyelvrokonjelöltek. Kovács János Fülöp-szigetéről származó feleségével igyekezett éppen valahová, amikor megkapta az első impulzust ahhoz, hogy fölfedezze a Fülöp-szigeteken beszélt visayan és a magyar rokonságát: visayan felesége ugyanis egyszer csak azt mondta neki, hogy *Baktass*, és ezzel arra akarta megkérni, hogy lassabban menjen. Villant a fölismerés fénye, megszületett az új tan. Egyébként sok más ilyen van: Óceánia, Hawaii, Tahiti, Új-Zéland nyelvei mellett a különböző indián nyelvek, újabban elsősorban a penuti népszerű a nyelvészkedők körében, de vannak olyanok is, akik egyenesen „kaliforniai ugorokról” beszélnek.

Mindehhez képest már szinte unalmasan szokványos a magyar és a török nyelvek rokonítása, s többnyire – éppen a török-magyar történeti kapcsolatok miatt – kevésbé elszabadult fantáziáról tanúskodnak ezek a kísérletek, mint, mondjuk, a magyar és a maori közös ősből származtatása. Az 1990-es években Sára Péter jelentkezett több művel is – nagyon sok mindenben Vámbéry Ármin nézeteit és módszereit követi. Nem tagadja a finnugor rokonságot, de a törökkel való kapcsolatot szorosabbnak tartja. Nézeteihez megpróbál történeti háttérrel teremteni, mindettől persze javaslatai még nem igazolhatók, s tudományosan sem megalapozottak: jóllehet Sára lényegében csak a szókinccsel foglalkozik, a török etimológiai szótárakat nem használja, a hangmegfeleléseket pedig igen szabadon kezeli. Újabban többen – szintén régebbi ötleteket fölújítva – török alapú keveréknyelvnek vélik a magyart, ez a nézet azonban nem egyeztethető össze a nyelvi érintkezésekről gyűjtött ismeretekkel.

A szolidabbnak mondható magyar-török rokonítási próbálkozások mellett vannak sokkal vadabb ötletek is – ilyen például a kazak *madjar* törzzsel való testvériség „fölismerése”. A *madjar* valójában 'jó muzulmán'-t jelent, és semmi köze a magyar népnévhez – többek között azért sem, mert ez csak az ómagyar kor végétől hangzik így, korábban *Madzser(i)* volt. Kétségtelenül kiváló idegenforgalmi és kereskedelmi lehetőségeket nyújtanak viszont

a madiar-magyar testvériség fölfedezése óta rendszeresen megrendezett találkozó: itt teljességében kiélhető minden pogány romantika, jurtákkal, táltosokkal és nyílzáporral.

Hasonlóan táborok és látványosságok alapjául szolgál a Kiszely István által hirdetett ujjur-magyar rokonság, minthogy a teória egyik alapbizonyítéka az étkezési szokások hasonlósága. (Az ujjurokkal való rokonítás ötletét egyébként már 1820-ban fölvetette Jean-Pierre Abel-Rémusat francia sinológus, de nem gasztronómiai megfontolások alapján.) Kiszely az 1980-as években előadások és cikkek sorában hirdette nézeteit, arról számolt be, hogy Kína észak-nyugati tartományában egy török nyelvű néppel, az ujjurokkal találkoztva tudta meg: e derék törökök megőrizték rokonságunk tudatát, már-mint hogy ők is, mi is az ázsiai hun szövetség tagjai voltunk. Miközben a szőlőlugassal övezett tornácon üldögélve paprikás csirkével, lecsóval, kukoricával, barackkal és dinnyével kínálták – mintha csak itthon lenne –, elmesélték neki, már régen várnak arra, hogy eljöjjön közibük egy magyar. A 8–9. században jelentős birodalmat és virágzó kultúrát kiépítő történeti ujjurok kései utódai valóban léteznek még, nagyon kevesen, és *sárga ujjur*-nak hívják magukat. Az csak az egyik baj e megható elmélettel, hogy a magyaroknak semmilyen kimutatható közeli kapcsolatuk nem volt velük, s hogy paprikás csirkét, lecsót és kukoricát sem az ujjurok, sem a magyarok nemigen ettek Amerika fölfedezése előtt. Hibázik azonban más is: a Kiszely István által meglátogatott ujjurok sajnos nem a sárga ujjurok voltak, hanem egy olyan török csoport, amely különféle muszlim török töredékeket egyesítve vette föl az *ujgur* nevet 1921-ben, épp az egykori dicsőséges birodalom tiszteletére. Mivel az ujjur-magyar rokonság tanával rokonszenvezők nem hívei a filológiai szőrszálhasogatásnak, az ősmagyar ételek – elsősorban „áldosok” – főzése azóta mindenestre megbízható üzletággá nőtte ki magát.

Nem szerette viszont a török rokonságot Fehér István, az egyik leghírhedtebb rokonítási kísérlet kiötlője. „Elszigetelt fajunknak pedig nem rokonai se a kutyafejű tatárok, sem pedig a bugyogós törökök avagy a szibériai eszkimók. Hanem angolok, lengyelek, lombardok – ezenfelül az askenazi, vagyis germánzsídok” – írta öntudatosan *Engwer-Saecil* című könyvében 1938-ban. Szerinte a magyarok, azaz engwerek Európa legrégibb germánjai, kétezer éve élnek a Kárpát-medencében, néhány csoportjuk már innen költözött a Brit-szigetekre, ők nevezték el a Temzét a Temesről, Britanniát pedig a Berettyóról. Az angol szókincs nagy része még őrzi az eredeti engwer alakokat, például *know* – konyít, *town* – tanya, *water* – vödör, *lord* – lófő, *the car* – szerkér, *cup of glass* – kulacs, *kupa*. Fehér még egy Dankó-nótát is lefordított engwerre:

*Eltörött a hegedűm, nem akar szólani
Awyltheared je hegedajmy, nőme akkord szójlany*

*Rózi, Rózi, mi bajod, mért nem akarsz szólni?
Rozié, Rozié mé byelodh, mierth nem akkordz szójluny*

Az elmélet egészét nem, de néhány szóegyeztetést átvett Fehértől Forray Zoltán 1998-ban. Szerinte vannak kelta és ír szavak a magyarban, de magyar szavak is az angolban, pl. az *age* a magyar *agg*-ból származna. Varga Csaba – aki a csángót egyébként ógörögnek véli – az angolt és a magyart ugyanabból az európai ősnyelvből származtatja, szerinte ennek tiszta formáját egyedül a magyar őrizte meg. Ezért van, hogy csak „enyhe tájszólásnyi” eltérést érzünk sok angol, illetve magyar szó között, pl. *leak* ’szivárog’ – *lék*, *mellow* ’szaftos, érett’ – *máló*, *neck* – *nyak*, *chimney sweeper* – *kéményseprő*. Némi-képpen Fehér István hatása érezhető abban a megjegyzésben, hogy az anglok elhagyták az eredeti szavak végződését, *mi használunk* helyett például csak annyit mondanak, hogy *we use*, így az angol olyan a magyarhoz képest, mint a vendéglő *pir burg pár káp* a „pirított burgonya, párolt káposztá”-hoz képest. Bár Varga szerint valamennyi nyelv nagyszerű, a toldalékoló nyelvek tökéletességét a többi egyszerűen nem érheti el – egyedül ez az egy nyelvtípus felel ugyanis meg a természethez alkalmazkodó gondolkodásra épített szerves műveltségnek, mert ezek fraktáلالakzatokat hoznak létre...

Varga elméletének azonban nem az angol rokonság a lényege, hanem ősi „gyökök” keresése – ez az utóbbi időszak egyik legkedveltebb nyelvészkedő tevékenysége. Lényege, hogy a szavak hangalakja és jelentése összefügg: az azonos „gyökre” visszavezetett szavak azonos jelentéskörben maradnak. Varga szerint például a *szór* a „szét fogalmát rejt”, és a *sze*, *sza*, *szo* ősgyökre vezethető vissza, ez a gyök (és jelentés persze) maradt volna fenn a következő szavakban: *sperma*, *spray*, *sprint*, *spricc*, *spirit*, *szapora*, *zápor*, *sipirc*, *sziporka*, *szikra*, *sacra*, *pír* ’tűz’, *permet*, *porzó*, *por*, *pára*.

A gyökök keresését tehát sokan kedvelik, a már említett Götz Lászlón kívül például Czakó Gábor „nyelvrégész”, s vannak, például Kiss Dénes, akik maguk is tudják, hogy tevékenységüknek nincs sok köze a nyelvészethez, ezért szóköltészetnek nevezik. A mai gyökkeresők egyik közvetlen elődje Erdélyi József volt *Árdeli szép hold* című, 1939-ben kiadott könyvével, a 19. században pedig teljesen hétköznapiak számított ez a típusú „nyelvészeti”. Másokkal együtt Tánicsics Mihály is hitt abban, hogy minden nép őse a szittyá elnevezésű magyarság volt, s hogy a szavak hangalakja egyáltalán nem önkényes, hanem jelentést hordozó hangokból áll. Az *a* például a távolra mutatást jelzi, erre utal az *arra*, *abba*, *az*, a *b* pedig valaminek a belsejére vonatkozik. Az első szavak így az *ab* kapcsolatból alakultak ki, és egy igen fontos ősi tevékenységre, a táplálkozásra vonatkoztak, mert eredeti jelentésük *Azt (az ennivalót) Bele (a számba)*. Ennek emlékét őrzik többek között a következő étkezéssel kapcsolatos kifejezések: *ABrak*, *bAB*, *ABált szalonna* – és a német *ABendessen...* (A szó jelentése valóban ’vacsora’, csak ebből az *Abend* ’esté’-t jelent.) A gyökkeresést ezoterikus nyelvészeti is nevezhetnék, célja ugyanis valamiféle ősi titok kifürkészése: képviselői nem azt akarják megtudni, hogy melyik nyelv milyen nyelvtípusba, nyelvcsaládba tartozik, hanem hogy a kikövetkeztethető ősgyökök *miért* éppen azok, amik, *miért* éppen azok a szóbokrok nőnek ki belőlük,

és az egy gyökhöz tartozó jelentések összességéből milyen ősi összefüggések olvashatók ki.

Táncsics nem volt – és nincs – egyedül azzal, hogy a magyart tartotta minden nyelv ősenek. Az agyonidézett Horvát István (1784–1846), sokak rajongott egyetemi professzora 1825-ben adta tudtul, hogy „Pözsög a Szentírás mindenféle régi magyar nevektől”, hiszen például a *Mózes*, *Simon* vagy *Áron* mind kedvelt magyar nevek. Ott van aztán *Ádám* magyarból megfejtendő neve: *Ád-ám*, mármint almát Évának. *Babilon* Bábolna, *Karthágó* Kard-hágó, *Stockholm* Istókhalma, *Ilion* pedig Ilonka-vár és így tovább. Lakatos György is azon a véleményen volt 1844-ben, hogy „egyedül a’ Magyar az, ki majd közvetlen Istentől tanulta, megtartotta ’s őrizte nyelvét, a’ szentebb régiségből hozván le származását.” Désy Ferenc szintén úgy vélte 1902-ben, hogy „a szófejlődés rendszerének épsége csak a magyar nyelvben maradt fenn”. Markos Gyula 1916-ban tette közzé, hogy úgy hatezer magyar szóra bukkant a Bibliában, legfőképpen Isten neveire: *Elohim* *Élő-Hím*, esetleg *Elő-Hím*, *Jahve* a *Jó java*, az *Adonáj* pedig a kissé selypesen ejtett *Ata-nao-jó* (*Atya-nagyon-jó*); *Izmaél* az *Élő Isten izma*, *ereje*, *Jákob jó kép* és így tovább. Mint-hogy a magyar volt az ősnyelv, természetes, hogy a világ összes nyelvében rábukkanhatunk magyar szavakra. Ott van például a görög *kozmosz* mint közmű, a *demokrata*, aki a *tömeg akarata* szerint cselekszik, a latin *stella* a magyar *csillag* „régies” *tsellag* alakjából, a német *Herbst* (‘ősz’), amely a lombot *leherbasztja*, a *Zauberei* (‘varázslat’) pedig annyi, mint *csáberő*.

Ez a fajta okoskodás már a 19. századi Magyarországon is idejétmúlt volt – Európában meg aztán különösen. De az igazán meglepő mégis az, hogy „a magyar a világ ősnyelve” nézetet ma milyen sokan – és kik – képviselik. Vannak közöttük olyanok, akik valamiképpen szelídíteni próbálják ezt a teóriát: megelégednek annyival, hogy a magyar volt az újkőkor nyelve, esetleg Európa domináns nyelve. Van, aki mer ennél nagyobbát álmodni: negyven-ezer éves történelmet fest föl, azt vallja, hogy akkoriban szállták meg uráli vadászok Kelet-Európát, s csak tizenháromezer éve vándoroltak vissza egy éghajlatváltozás miatt. Így az uráli nyelvből származik jó néhány nyelv, köztük a germán és a szláv nyelvek, valamint néhány kaliforniai idióma és korai afrikai *Homo sapiens* csoport nyelve. E nézet hirdetője egyébként akadémikus – igaz, mikrobiológiából.

Mások csak a nagy kultúrákat – sumer, egyiptomi, hettita, szkíta – tartják a magyarok alkotásának, ideértve például a papír feltalálását: Baráth Tibor szerint ennek neve eredetileg a *pap-írás*-ra vonatkozott volna, a *piramis* pedig valójában *peremes*. Baráth egyébként a „szumír” és az egyiptomi nyelvet is lényegében azonosnak, s mindkettőt magyarnak tartotta. Van, aki szerint a magyar nem valamiféle zagyvaléknyelv, amely összevissza kölcsönözött mindenféle nyelvekből, az azonosságok oka az, hogy más nyelvek kölcsönöztek a magyarból. Más szerint a magyar az ősi árja (azaz ’úr népe’) nép, rokona a turáni népeknek, őshazája Irán és Mezopotámia környékén volt, de voltak csoportjaik, amelyek Afrikából érkeztek Európába – ők lettek volna

a fekete magyarok –, a Gilgames-eposz is magyarul íródott, eredetileg *Gilgames*, azaz *Kis Kamasz* volt. Vannak azonban, akik továbbra sem elégednek meg kevesebbel, mint az abszolút elsőséggel. Egy vegyész (akadémiai doktor) és egy magyar felsőoktatási intézmény főiskolai tanára (filozófiát, vallástörténetet, etikát oktat) arra hívta föl a figyelmet néhány éve, hogy komolyan kellene végre venni, hogy a magyar eredetileg az emberiség egyetlen nyelve volt.

Szintén a magyarság őseredetiségét hirdeti néhány további, igen karakteres elmélet – a „Földön, vízen, levegőben” elv fogja őket össze leginkább, a csoport neve pedig őskutató sci-fi lehetne. Csicsáky Jenő 1961-ben, Sydneyben kiadott könyve szerint „a Csendes-óceánban egykor létezett három halomból álló óriás földrész, [...] amely Kr. e. 11542 év május havának 13. napján az ottani éjjelen vulkanikus lángörvénytől elárasztva az Óceán mélyére süllyedt...” A föld neve neve *Mu*, azaz 'Anyá, Földanya' volt, lakói pedig a magyák, vagyis a magyarok. A katasztrófát túlélők egy része Amerikába jutott, a többiek szétszóródtak a földön, és ők tanították meg a népeket nyelvre, írásra, kulturált emberi életre. Nem Csicsáky volt az első, aki „fölsimerte” a magyarok atlantiszi származását: Cserép József már 1931-ben erről írt. Ő 1922-ben még pelazgnak vélte a magyarokat, később aztán a médek, főniciaiak, etruszkok, sumerok, görögök, latinok, mayák őseit is a magyarokban látta. Cserép szerint Atlantiszon Madyák és Matyák laktak, a magyák Amerikába menekültek, ott maya néven alapítottak birodalmat. 1937-ben még tovább fejlesztette az elméletét: Lemuria, az őskontinens elsüllyedése után csak Madagaszkár maradt meg, lakói természetesen magyák voltak, s ők éltek Egyiptomban is, *matyó* néven, onnan kerültek Európába, és lettek Akhilleusz népe – Nagy Sándor pedig így válhatott a matyók királyává... Cserép 1931-es megvilágosodásában James Churchwardnak az elsüllyedt földrészről szóló könyvei játszhatták a főszerepet (*The Lost Continent of Mu, the Motherland of Man*, 1926, *The Children of Mu*, 1931), a végső ötlet pedig talán a 17. századi Georg Horntól származik, ő úgy vélte, hogy a szkíták egy Madya nevű vezére Amerikába vándorolt, s népével ott telepedett le.

A „magya-elmélet” ma színesebben virágzik, mint valaha, táltosok és egyéb beavatottak sokasága terjeszti a tant, némiképpen fölfrissítve az Arvisurákról szóló elmélkedéssel. Az Arvisura-tan talán a magyar történeti ezotéria leg(el)vakítóbban csillogó kincse, igazi észveszejtő káprázat. A történet szerint a második világháborúban Magyarországon bevetett partizánok között volt Szalaváré Tura, a manysik utolsó sámánjának fia, ő hozta magával azokat a titkos, rovósámánok által készített iratokat, amelyek tartalmazzák népünk őstörténetét. Az iratok azonban „titok alatt voltak”, ezért csak a sámánfi által e küldetésre kiválasztott Paál Zoltán ózdi kohász ismerhette meg őket. Ő aztán nagy lelkesedéssel tett eleget égi feladatának, hogy a tikosított szövegeket és egyrészt kinyilatkoztatás útján, másrészt a kollektív tudatalattiból szerzett tudását kortársaival megossza. Ennek érdekében született *Az ősmagyar = úz = nyelven írott ARVISURÁK = IGAZ SZÓLÁSOK, ősi*

regéi. Ahogy azokat SZALAVÁRÉ TURA, a Manysi-nép utolsó sámánjának fia számunkra átmentette a második világháború alatt, Paál Zoltán ózdi kohász útján című munka. A szent iratok első lejegyzője Arvisura-Anyahita, a magyarok Nagyboldogasszonya volt, Ataiszon, a később elsüllyedt csendes-óceáni őshazában (mely Paál szerint nem azonos Atlantisszal). Később 347 Arvisura készült, ezeket 347 fősámán, 998 rovósámán és 2012 rimalány (amazon) készítette különböző nyelveken. Ezek közül a palóc és az úz nyelven róttakat értjük meg mai magyar nyelvünk segítségével, mégpedig azért, mert az úz volt a törzsszövetség latinja. (A szemfülesebbek nyilván észreveszik, hogy a szerző ózdi – saját felfogásában úz –, azaz palóc kohász, s mint ha itt kissé maga felé hajlana a rováspálcája.) A titkos iratok természetesen mindent tartalmaznak, amit őseinkről tudni érdemes.

Paál Zoltán igazi sikerszerző lett, számos követője akadt. A hetvenes években például egy békéscsabai mérnök, Pataky László írt magyar őstörténetet az Arvisurák máig titok alatt tartott – magyarul senki által soha nem látott – iratainak Paál Zoltán-i kiszivároztatásai alapján. Ebből megismerhetjük a magyar királyok leszármazását i.e. 4000-től kezdve, s megtudhatjuk, hogy az Arvisurák igazolják Cserép József elméletét: alig menekültek szegény magyák víz alá süllyedt világuk pusztulása után a Dél-Kaukázusba Magya fejedelem vezetésével – az ő első felesége volt egyébként Enéh –, hamarosan jött az Özönvíz, és „mindent eliszapolt”. Így Magya az Evilátba húzódott, később Káldor nevű fia visszament délre, Hunyor Belső-Ázsiába vonult, s megalapította a Hun Birodalmat, Magyar pedig a Szkíta Birodalmat. A korábban megözvegyült Magya fejedelem elvette Marit, aki (véltetően csere-misz, hiszen az ő saját elnevezésük a *mari*) hercegnő volt, nyolc gyermekük született, ők apjuk halála után a Volgához húzódtak.

Az Arvisura-tannal László Gyulának már a hetvenes években volt alkalmja megismerkedni, ő hívta föl rá a gyorsan szaporodó Arvisura-hívők figyelmét, hogy Ardisura-Anahita annak az istennőnek a neve az iráni *Avestában*, aki a mennyei vizek tisztaságát őrzi, s hogy az Arvisura-szerző olyan pontosan látott a jövőbe a kollektív tudatalattin át, hogy nemcsak Cserép József könyvéből merített, a szöveg a Dzsingiszről és utódairól szóló *Mongolok titkos történetéből* és a Németh Gyula által szerkesztett *Attila és hunjai* című kötetből is tartalmaz részleteket. Az Arvisura-hívők azonban már a hetvenes években olyan szenvedéllyel védelmezték a titkos tant, hogy László Gyulát egy ismerőse a régész beszámolója szerint „szintehogy kitagadta a magyarságból”, mert a professzor népmesének tartotta „a magyar nemzet e nagy kincsét”.¹ Pedig aligha lehetne ennél jóindulatúbban minősíteni Paál Zoltán és követői tanításait.

Nem kevésbé lenyűgöző Plessa Elek *Pál-Ősü Elek úr-ős tudatása az emberi beszédéről* (Az emberi beszéd Isten gravitációs sugallatának a szólása), illetve *A fajokat a Földre hozó Űr-ősök (Messiások)* című könyve sem – mindkettő New Yorkban jelent meg az 1980-as években. Plessa úr-ős szerint a Gir-fajok úr-őse a világűr távoli helyéről magyar fajokat hozott a Földre, a székeleyeket

például Mózes, aki egyébként a második Gir-Űr-Ős volt. A magyar nyelv dominanciáját bizonyítja, hogy a „néma szülők” gyerekeit a lélek tanítja meg beszélni, s „mivel földünk jelenlegi világűri helyzetében legerősebben a magyar nyelv ékei hallhatók, ezért a kísérleti gyerekek a magyar nyelv valamilyen változatát fogják szólni”.

Az ezoterikus szinkretizmus számára a határ szó szerint a csillagos ég: az Arvisurák és szíriuszi űr-ősök kombinálódhatnak is egymással. Az erdélyi Bartha Gizella, aki saját elmondása szerint filozófiát és pszichológiát végzett, volt élsportoló és művelődésszervező, nevelőtanár, menekült a Securitate elől, és szervezett „expedíciókat” a Kárpátokba, jelenleg két szellemi mester segítségével alkot, ők diktálják neki az Arvisurákat, azaz igaz szólásokat. A Paál Zoltán által közöltek is azok voltak, csak rege, mese formájában nyilatkozott meg bennünk az őstudás, neki azonban az egészséges életmódra, a férfi-nő tantrikus kapcsolatára, a szakrális gyógyításra, rózsakeresztességre és őskereszténységre vonatkozó tanokat sugalmazzák. Az univerzumok teremtetésénél pedig egy Moldován Béla nevű, szintén erdélyi villamosmérnöknek diktálják, mert annak leírásához magasszintű matematikai tudás szükséges.

Bartha Gizella szerint az Arvisurák a szíriuszi tanítók által a Földre hozott őstudást tartalmazzák. Az ő egyik mestere Saint-Germain, a Szíriusz Hermetikus Rendjének beavatottja, jelenleg is fizikai testben él, korábbi inkarnációi során pedig ő volt Táltos király, a Paradicsom szakrális uralkodója, ekkor szerzett tapasztalatait népmesék formájában jegyezte le Görgényszentimrén. Volt Atlantisz főpapja, aki az atlantiszi Ibolyaláng templomából Erdélybe mentette a tudást, volt görög ezoterikus filozófus, ő volt József, Szűz Mária férje, aztán Attila fejedelem keresztfia, aztán Roger Bacon, Szent Albin ferences szerzetes, Kolumbusz Kristóf, Shakespeare, végül II. Rákóczi Ferenc fia, György, álnevéen Saint-Germain. E megtestesülésében a francia udvarban élt, vegetáriánus volt, látnok és nyelvzseni, valamint az alkímia mestere, tudott materializálni, és nem öregedett, még 170 éves korában is ifjú volt. Sokat gátározott, és némi feltűnést keltett azzal, hogy bocskait viselt. Bartha Gizella másik mestere El Morya, a Turul-nemzetség ősapja, a Nagy Fehér Testvérség elnöke.

Nos Bartha Gizella 1998 októberében, éjjel fél kettőkor ismerkedett meg egy csíkszeredai tömbház (a lejegyzésben *gömbház*) előtt egy barna szakállas, fekete bocskais férfival, a 118 éves, még serdülőnek számító Enlillel, Nimród hatodik fiával, aki húgával, Sárával érkezett űrhajóval a Földre a Szíriuszról – ez egyébként hatórás út. Negyven percet kért tőle és barátnőjétől, hogy elmesélhesse, ki ő és honnan jött. Például, hogy a Szíriuszon turul nyelven, azaz magyarul beszélnek, és négy nemzetség él ott: a Báthori-nemzetség, ők egy galaktikus robbanás után másik univerzumból érkeztek, a Rákóczi-nemzetség, akik naprobbanás után költöztek a Napról a Szíriuszra, végül Nimród fiai, akik marsiak, de ott is robbanás volt, csak a piramisok nyomai maradtak meg, az élet ellehetetlenült. Az erdélyi Báthoriak évente találko-

tak a szíriuszi rokonokkal, de erről csak a beavatottak tudtak. A Szíriuszon több száz év az átlagéletkor, mert nem esznek húst, csak gyümölcsös tejturmixot, zöldséget, tésztát. Gömbszerű házakban élnek, ezekben kicsi piramisok vannak a szivárvány hét színében, gépeik kristálytechnikával működnek (bármilyen legyen is az) – ilyen kristállyal fűtötték jurtáikat a hunok is. Többnyire barna hajúak és barna szeműek, de kék szeműek is akadnak köztük. El-eljárnak a Földön kívül a Vénuszra és az Andromédára, az előbbin szőke, kékszemű emberek élnek és ősi indogermánul beszélnek, az utóbbin is van élet, tőlük származik a földi maya kultúra. Bocskait sem véletlenül hord mindenki, hanem mert szakrális ruha: a hét csakra a hét vitézkötés, a kabátka különböző színei pedig a nemzetségeket különböztetik meg. Eddig már kilenc űr-ős levonulás volt, az első népesítette be a Földet, s azóta is számos szíriuszi lélek él köztünk, többnyire „magyar sorsban” inkarnálódva, olykor fölismerhetők itt-ott, Bartha Gizella például akkor is látott kettőt, amikor Szűrös Mátyás kikiáltotta a köztársaságot, a csíksomlyói búcsún meg tömegesen megjelennek. Az Intergalaktikus Tanács pontosan számon tartja őket. E terület felelős az életért, legyenek a lelkek bárhol az univerzumban, s aggódva figyelik a Földet (kiváltképp utálják a műanyagot és a diszkót), ahol hamarosan katasztrófa lesz, Atlantisz kiemelkedik a tengerből, a többi földrész elsüllyed, és dimenzióváltás következik be. Ez nemzetenként, sőt településenként változó erejű lesz, merthogy minden településnek külön karmája van, a karmaőrző angyalok felügyelete alatt. Mi viszonylag nyugodtak lehetünk, mert a dimenzióváltás Magyarországot s főként Erdélyt kevésbé érinti majd, hiszen a szíriusziak szeretnek itt inkarnálódni, meg különben is egyedül mi beszélünk turulul, ráadásul a szíriuszi képirás 80 százalékban megegyezik a székely rovásírással. A dimenzióváltás katasztrófáján is a segítségünkkel leszünk túl, megváltoztatják az építkezést, mert a tárgyakat csak kigondolják, és már materializálják is. Plusz hoznak a Szíriuszról zenetanárokat, akik megtanítták nekünk a szférák zenéjét.

Ami nekünk fontos, hogy Bartha Gizella hihetetlenül fantáziadús meséje az univerzum harmóniájában egyesíti lényegében az összes korábbi diletáns tant. Bocskais szíriuszi fénylényei kultúrák sorát „indították be”: az aranykort, a Pannon-, a sumér-akkád, a babiloni kultúrát, de közük volt a Krisna-tanhoz, ott voltak a Pártus Birodalomban, és Attilát is ők látták el a jurtafűtő kristályokkal, valamint segítették Árpád honfoglalását.

Magyar Adorján Svájcban 1978-ban megjelent munkájában viszont nem az úrból, hanem a vízből származtatta a magyarokat. A 4000 oldalas műben kifejti, hogy a „mai emberiséget ősrégi időkben egy még félig a vízben, félig a szárazon élő, kétéltű, békaszerű emberiség előzte meg. Ez a mai Alföld területén volt tengerben és ennek partján élt. A mai Dunántúl akkor még szigetvilág volt, működő tűzhányókkal. ... [Ezeknek a lényeknek három szemük volt.] Harmadik szemük a mai »fejelágy« helyén volt, de ez nem fényrezegekkel, hanem a villanyosságával látott.” Ez a kétéltű lény az emberiség őse, tőlük származik az emlős emberiség. A faj a Kárpát-medencében és a Csal-

lóköz szigetein alakult ki, amikor az Alföldet még tenger borította. Az alacsonyrendű neandertaloid fajok viszont a hegyek között jöttek létre, ezek hosszúkoponyájú, barlanglakó vademberek voltak, ellentétben a magyar faj ősével, amely „gömbölyűfejű, kerekarcú, teljesen szőke (nem vöröshajú) ősfaj, amilyen az igazi magyar, csallóközi nép”. Ez a gömbölyűfejű ősfaj aztán, immár magyarok képében, a Földön sokféle nagy kultúrát alapított. Nyelvük eredetileg csak 5 mássalhangzót tartalmazott, s egy szótagos szavakból állt, később a magyar törzsből vált ki a *Szemere* törzs, „vallásbeli szócsoporthoz az *sz*, *s*, *z*, *c*, *cs*, *m*, *n* mássalhangzókból állott” (bármit jelentsen is ez), kivált a jász törzs is, ezek hajósok voltak, valamint a *Kőrös*, náluk, mint nevük mutatja, a férfiasság jelképe a *karó*, *kuró*, *kóró* volt, azaz a bot, a nőiségé pedig a *karika*, *kör*, *gyűrű*.

Bízhattunk volna benne, hogy valamely Verne-olvasó álmodozó az űr és az óceán után megteremti majd azt az elméletet is, amely a Föld középpontjához közeli Axel-szigetről meg a Lidenbrock-tengerből származtatná a magyarokat, de Vernét ma már kevesen olvasnak. Biztosak lehetünk viszont benne, hogy a jövőben sem kell majd szűkölködnünk a meglepőnél meglepőbb ötletekben, és a már meglévőket is hosszasan lehetne még sorolni. Bármennyire kellemes volna is folytatni a sorsszerű délibábkergetés megnyilvánulásainak bemutatását – alapanyag bőséggel lenne hozzá –, ideje most már túllépnünk az elmecsodák listázásán. Ha meg akarjuk érteni létrehozásuk okait, érdemes mindenekelőtt rendszerezniük őket.

Kis csodabogar-határozó

A fejezet címe a finnugrista Zsirai Miklós (1892–1955) elhíresült *Őstörténeti csodabogarak* című írására utal, ez volt *A magyarság őstörténete* című, 1943-ban kiadott kötet zárótanulmánya (ebből a kötetből idéztem az első fejezetben Ligeti Lajos előszavának néhány mondatát). Zsirai így foglalta össze a tudománytalan elméletek válfajait, jellegzetességeit, létrejöttük okait:

„A mult dicsőségében sütkérező magyar kedélyeket egyáltalán nem elégíti ki a »halzsiros atyafiság« szürke prózája, s a hivatalos tanításnak csalódottan hátat fordítva ismét ki erre, ki arra próbál érzelmi szükségleteinek megfelelő kárpótlást, kielégülést találni. Egyesek a magyar nyelv látható és láthatatlan szépségeinek áhítatos szemléletébe merülve keresnek feledtető vigaszt, mások különféle patinás vagy nagytekintélyű világnyelvekkel való egyeztetés által igyekeznek az önbizalmat följazani, némelyek pedig a fél Euráziára kiterjedő rokonság lenyűgöző képét lebegtetik a sóvár szemek elé. Megindult, folyik a verseny: ki tud szebb, érdekesebb, szenzációsabb elméletet kínálni. Mintha véd- és dacszövetséget kötöttek volna a közös ellenség, a vérszegény, hivatalos, hazug finnugorizmus ellen, nem bántják egymás köreit, szemet húnynak a vetélytárs különcködő furcsaságainak, sőt az egészen nagystílú rendszeralkotók egy kalap alá fogják a legellentétebb állításokat és következtetéseket is. Elvégre alapvetően fontos kérdésekben veszély idején nem szabad kicsinyeskedni.”¹

Az idézett bekezdés szemlélete, tartalma – és stílusa – visszaköszön a műkedvelő nézetekről szóló újabb összegzések többségében, elvégre az őstörténeti dilettantizmusban sincs új a nap alatt. Az 1943-ban tett alapmegállapítások az azóta született új „elméletekre” szintén érvényesek, a tudományos érvelés, cáfolat falrahányt borsó, s nem is tűnik valószínűnek, hogy a közeljövőben másként lenne majd.

Zsirai fölhívta a figyelmet arra is, hogy a „csodabogarak” nem egyformák – ígérete szerint bemutat „szürke szerényeket és rikító színűkkel hivalkodókat, alattomban rágcsálókat és fulánkkal szurkálókat, ártalmatlanokat és kártevőket, bohón pattogókat és bőszen fenekedőket”.² Munkájának folytatói is rendre adnak valamiféle tipológiát, mégis: nála is, a későbbi irodalomban is sokszor egybemosódik a végzetesen naiv szerző az olvasottabbal, a finnugor nyelvrokonságot elfogadó, de „kiegészítő” azzal, aki vallásos meggyőződéssel vagy személyeskedő acsarkodással utasítja vissza a „finnugorizmust”. E munkák fókuszában mindig a kritika áll: annak részletes bemutatása, hogy a laikus elméletek miért nem felelnek meg a tudományosan igazolható álláspontnak.

A tudománytalan nézetek tudománytalan mivoltának bemutatása persze fontos, de önmagában láthatóan hatástalan. Alaposabban kell ismernünk

a „csodabogárság” természetrajzát, azaz a laikus elméletek különféle típusait, létrehozásuk motivációit, előzményeit, beágyazottságát – vagyis művelődéstörténeti, antropológiai, szociálpszichológiai, lélektani vagy akár kognitív pszichológiai hátterét –, hogy jobban megérthessük, miért választják olyan sokan az őstörténeti delíriumot a jelenlegi ismereteink szerint igazolható, ráadásul álmodozásmentesen is hihetetlenül érdekes történeti kép helyett. Ne csak csodálkozzunk tehát az őstörténeti kokainistán, hanem gondolkodjunk el az okain is (tán)³ annak, miért vonzódnak a magyar értelmiségiek tömegei elkeseredetten olyan mértékű kóklerséghez, amelynek már töredékétől is a hideg rázná őket saját szakmájukban.

Ha antropológiai értelemben akarjuk tanulmányozni e nézeteket, érdemes értékítélétől mentes elnevezést használni rájuk a megszokott címkék helyett – ezek különben is kisebb szójegyzéket tesznek ki. Nevezik őket *délbábos*-nak, hangsúlyozva a káprázatos dicsőségre áhítozást, de általában a tudománytalan mivolt kiemelése a lényeg az elnevezésekben: *diletáns*, *műkedvelő*, *áltudományos*, *fikciós*, *parakomparatív*, *alternatív* nyelvészetnek hívják. A *laikus* vagy a *naiv* sokkal pontosabb, részben mert értékmentes, részben mert akár azokra a nyelvészekre is vonatkozhat, akik más területtel foglalkoznak, aztán egyszercsak kinyilatkoztatnak valamit a nyelvrokonsággal kapcsolatban. Az antropológia, a kognitív tudományok és nyelvi ideológiák vizsgálatának kereszteződéséből létrejött, a „népi nyelvészet” (*folk linguistics*) tanulmányozó iskola éppen ilyesmiket kutat: arra kíváncsi, miként vélekednek a nem nyelvészek a nyelv változatairól, változásáról, működéséről, milyen nyelvhasználaton alapul, a nyelvek „belső” vagy társadalmi értékére vonatkozó ítéleteket, nézetrendszereket alakítanak ki. A népi nyelvészet – hasonlóan a többi folk műfajhoz, a népi pszichológiához, fizikához, biológiához, gyógyászatához, meteorológiához – azoknak a megfigyeléseknek, vélekedéseknek, megállapításoknak, ideológiáknak az összessége tehát, amelyekkel az adott területet illetően laikus emberek a világot leírják, működését értelmezik. A népi „tudományosság” tézisei általában szimplán „a józan észre” – azaz a jelenségek felszínét vizsgálva ésszerűnek, logikusnak látszó összefüggésekre – alapulnak, de előfordulhat, hogy korábbi, már általánosan ismertté vált tudományos tételeket is beépítenek. Az aktuálisan érvényes tudományos megállapításokkal pedig vagy egyeznek, vagy nem.

Zsirinak igaza volt: a laikus elméletek egyik közös vonása valóban az, hogy vagy elfogadják, de kevésnek érzik, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik, vagy teljesen elutasítják ezt a megállapítást. Az előző fejezetben láttuk: vannak, akik egy hosszú hagyományhoz ragaszkodnak továbbra is, és a magyart szkíta, hun, esetleg török nyelvnek vélik, egyben fényes történelmet is biztosítva a korai magyarságnak. Mások más nagy kultúrákban keresik az elődöket – ez lehet a sumer, az egyiptomi, a kínai, az etruszk, de a görög is. Megint másokat inkább az egzotikum vonz, például a maori, az indián és az eszkimó nyelvek. Az őskeresésnek olykor

szinte kizárólag politikai oka van: ilyenek voltak a náciizmus erősödése idején a magyart árjásító („engwer”) törekvések vagy a Japántól anyagi támogatást remélő neoturánizmus a rendszerváltást követően. Az előző típusokkal gyakran keveredik ugyan, mégis más az alapja a magyart az emberiség ősnyelvévé avató, illetve a nyelvben metafizikai üzenetet kereső ezoterikus elméleteknek.

A laikus elméletek közös vonása – per definitionem – a tudáshiány, a módszertelenség, a szakma alapismereteinek semmibevétele. A tudatlanság mértéke azonban messze nem azonos: az egészen naiv mese és a részleges ismerethiányokat mutató nézetek között széles skála húzódik. A laikus rokonítási kísérletek többsége csak a szókinszre alapoz, s ott is a mai hangalakok „nyilvánvaló” – azaz látszólagos – egyezéseire épít, sem a nyelvtant, sem a nyelvtörténetet, sem a változásokat nem veszik figyelembe. A szakirodalomból, adatokból, összefüggésekből csak azokat az elemeket mazsoláztatják ki, amelyek támogatják az elképzelésüket, az ellentmondó adatokról nem vesznek tudomást. A feltételezéseket tényként kezelik, s egész hipotézistornyokat építenek. Így aztán a laikus elméletekben nem ritka a *nincs* › *pénz* típusú karinthyánus etimologizálás: „filologice tárgyalva az esetet, kiderül, hogy a magyar »pénz« szó a régi »nincs«, »néncs«, »néndz«, »véndz«, »féndz«, »pénz«.”⁴ Csak éppen Karinthy viccelt ezzel, a laikus irodalomban pedig komolyan gondolják az ilyesfajta „levezetéseket”. Mindez azért nem okoz gondot, mert a laikus rokon- és őskeresés alapja nem a racionális gondolkodás, hanem a meggyőződés és a hit – éppen ezért burkolhatók könnyedén ezoterikus felhőbe.

Továbbra is jellemző az a szinkretista hozzáállás is, amelyről Zsirai szintén szólt: a magyar nyelv sumer, etruszk, hun, szkíta, japán, ujjur stb. származásában hívő elméletek testvéri közösséget alkotva többnyire jól megférnek egymással, akár ugyanannak a szerzőnek a munkáiban is. Az egy akolba tartozás feltétele ugyanis már régen nem az, hogy ki mit állít, hanem hogy mit tagad: a lényeg nem az, hogy sumerek, hunok vagy egyiptomiak-e a magyarok, hanem hogy „finnugorok” biztos nem.

Ez pedig egyenesen következik abból, hogy a nyelvrokonság kutatását a laikus elméletek alkotóinak zöme nem tudományos, hanem politikai aktusnak tekinti: a nyelv rokonságának megállapítása legtöbbször elsődlegesen politikai hittétel, a tudományoskodó hókuszpókusz csak körítés. Ezért aztán a laikus elméleteket nem is rendítheti meg semmiféle tudományos alapozású cáfolat – meg sem érinti, mint tapasztaljuk –, hiszen alapvetően más a céljuk. A tudományos megközelítés, szándéka szerint, az adatokból épít tudást, a laikus megközelítés célja viszont az, hogy a hiten, „lelki bizonyosságon” alapuló elmélethez a maga mazsolázó módján alátámasztást keressen, urambocsá fabrikáljon.

Mégis: óvakodjunk a felületes ítélezéstől. Mivel a 20. századtól kezdve általánosan érvényes a politikai motiváció, s minthogy az első dühös visszautasítások már Sajnovics munkájának megjelenésekor arról szóltak, hogy a

lapp „atyafiság” azért vállalhatatlan, mert árt a nemzet öntudatának, könnyen hihetjük, hogy mindazok, akik valaha töröknek, sumernak, szkítának vélték a magyart, szintén valamiféle mélymagyar öntudatot ébresztgettek. Ez azonban súlyos tévedés. Noha az átpolitizáltság mindvégig jellemezte a magyar nyelv rokonításának történetét, a 19. század utolsó negyedéig a szinkretikus megközelítésbe a finnugor rokonság is belefért, egyáltalán nem tagadta például a „törökpártiság” vezérének megtett Vámbéry Ármin, sőt még a sumeristák ikonja, Bobula Ida sem ennek lerombolását tekintette legfőbb missziójának. A magyar nyelv rokonságának kutatástörténete tehát messze nem olyan átlátható, amilyenek manapság megjelenítik, nemcsak a „finnugrista-hazaáruló versus alternatív-hazafi” képlet favorizálói, hanem olykor a laikus elméleteket ismertető és cáfoló nyelvészek is, amikor a finnugrisztika saját történetének mítoszait megteremtve „dilettánsnak” tekintenek mindenkit, aki nem a ma érvényes módszerekkel vizsgálódott.

A *laikus* megnevezés arra is jó, hogy különbséget tegyünk azok között, akik saját koruk tudományos ismereteit nem sajátították el, nem alkalmazták, s azok között, akik saját idejükben megbecsült tudással rendelkeztek, tanaik csak mai ismereteink szerint tévesek – az utóbbiak természetesen nem laikusok. (Ennyi tisztességgel nemcsak tudós elődeinknek tartozunk, hanem magunknak is, elvégre ha minden jól megy, kétszáz év múlva ugyanúgy mosolyognak majd a mi naivitásunkon, mint mi az elődökén.) Ne fedkezünk meg például arról, hogy a *nyelvrokonság* terminus jelentése a 19. század közepéig más volt, mint ma: amikor tehát a 18–19. századi elméletekben a nyelvek rokonságát említik, akkor egyáltalán nem biztos, hogy közös őstől való származásra, s nem tipológiai hasonlóságra gondoltak. Azt is tömény anakronizmus lenne számon kérni legműveltebb humanistáinkon, hogy a magyar nyelvet a héberből származtatták – honnan máshonnan lehetett volna, ha egyszer a dogmatika világos útmutatást adott: az emberiség Noétól származik, sokféle nyelvet pedig csak a Bábelben bekövetkezett sajnálatos események óta beszél. De természetes az is, hogy ugyanezek a humanisták egyébként hun(-szkíta) népnek tartották a magyarokat – nem hun *származású*, hanem magyar, *azaz* hun népnek. Arról egyelőre viták folynak, hogy a hun származástudatot már a honfoglaló magyar törzsek, de legalábbis egy részük magával hozta-e a Kárpát-medencébe – kicsi ugyan az esélye, hogy így van, bár a történeti feltételei éppen megvoltak annak, hogy akár ezt is elfogad hassuk. De az mindenesetre biztos, hogy a magyarok csapásaitól szenvedő Európa pillanatok alatt összekapcsolta a rátörő borzalmat a legendákban, mondákban, írott forrásokban igen plasztikusan megőrzött négy és fél évszázaddal korábbi rettegéssel. A magyarokat szinte megérkezésüktől kezdve a hunok utódainak tartották, s nem sokkal később megszületett a hun-avar-magyar kontinuitás elmélete is – nálunk ezt először Bonfini dolgozta ki részletesen, jóval később, mint Európában megjelent.

A hun származás tudata olyan alapvető jelentőségű a magyar kultúr- és identitástörténetben, hogy külön fejezeteket érdemel; a művelődéstörténe-

ti vonatkozásai miatt fontos héber eredeztetés általános európai háttéréről esett már szó, magyar vonatkozásai pedig egy későbbi fejezetben következnek. A szkítákra is visszatérünk később részletesen, de az ide tartozik, hogy mivel az egyiptomiakhoz, görögökhöz hasonló nagy, ősi nemzetként tartották számon őket, nemcsak a magyarok, hanem rengeteg más nép is örömet tette meg őket ősenek, a skótoktól az íreken át a svédekig. Sevillai Isidorus (565–636) szerint a gótok elődei is ők voltak, Hódító Vilmos udvari papja a normannokat egyrészt a trójaiakra, másrészt a gótokon át Magógra vezette vissza, az angolszászok pedig a 12. században kitaláltak maguknak egy Partholon nevű őst, és őt szkítának, Magóg utódának tartották. Egy Brémai Ádám nevű szerző a 11. században a svédeket azonosította a szkítákkal, a regensburgi Honorius pedig a szkítákat, gótokat, gétákat, normannokat, bajorokat, longobárdokat, szászokat tekintette Magóg népeinek, azaz szkítáknak. Mivel a perzsákat is szkítának tartották, a szkítáktól való származtatás leágazása a pártus vonal: 1844-ben jelent meg az a már akkoriban is megdöbbentő ötlet, hogy a médek papi és tudósi nemzetségét adták az egykori hunmagyarok, akik egyébként zoroasztrianusok lettek volna.

A sumer-magyar rokonság lehetősége is része volt egy ideig az akadémiai közbeszédnek: amikor a 19. században fölfedezték a sumer ékírásos szövegeket, egy ideig még az sem volt világos, hogy egy addig ismeretlen nyelvre bukkantak. Amikor ez kiderült, s az is egyértelművé vált, hogy toldalékoló nyelvről van szó, csaknem minden kutató a finnugor, a török és a mongol nyelvekhez kapcsolta a sumert – Julius Oppert például, aki 1869-ben először nevezte sumernek az újonnan fölfedezett nyelvet, ezen belül a magyarhoz vélte a legközelebb állónak. A sumer és a finnugor, illetve altaji nyelvek rokonsága széles körben elfogadott nézetnek számított még a 19. század végén is – de soha nem egyedül a magyar szerepelt ezekben az összevetésekben, hanem az akkoriban turáninak nevezett (ázsiai) nyelvek összessége. A tudományos közösség által elfogadott nézetek közül aztán lassan kikopott a sumer-finnugor-altaji rokonság ideája, párhuzamosan azzal, hogy a sumer nyelvről egyre többet tudtak a kutatók. Megszületett viszont a sumer-magyarológia, a közvetlen sumer-magyar rokonítás, ennek alapjait az újságíró Somogyi Ede vetette meg 1903-ban, már valódi laikus jegyeket mutató elmélettel.

A laikus és tudományos elméletek között az alapvető különbség tehát nem tárgyukban mutatkozik meg: lehetett komoly tudományos vita tárgya a sumer és a finnugor nyelvek – vagy akár a héber és a magyar – hasonlóságának mértéke akkoriban, amikor ez a kor érvényes tudományos ismeretei, szemlélete, módszerei, fogalomértelmezése szerint komolyan fölvethető kérdés volt. Mai tudásunk alapján azonban már egyik ötlet sem fogalmazható meg anélkül, hogy ne lépnénk ki a tudományosság normáinak teréből. Laikus elméletként azonban virulhatnak tovább akár évszázadokig, miközben egyre inkább elszakadnak még születésük idejének tudományos szabályaitól is, s egyre inkább fölveszik a laikus elméletek általános jellemzőit.

Sokszor fölbukkan az a kérdés is: mi ösztönzi a magyarokat arra, hogy – legalábbis az általános vélekedés szerint – sokkal többet foglalkozzanak a régmúltjukkal, mint a franciák, németek vagy angolok? Nyilván szerzőnként változik, kit mi mozgat leginkább. Szokták emlegetni az emigráció elszigeteltségében égető honvágyat, a magyarságérzés bizonyításának kényszerét – a laikus elméletek jelentős része valamilyen okból külföldre került szerzőktől származik. Szintén gyakran említik, hogy a jelennel való elégedetlenségben szellemi drogként adagolható a dicső múlt, s kétségtelenül sokan vannak, akik önbizalmukat nem önmagukra, hanem közösségük, családjuk pedigréjére építik. A laikus elmélet megalkotása lehet a politikai állásfoglalás sajátos, akár romantikus vagy szentimentális módja, ösztönözheti a politikai haszonszerzés, sőt lehet egyszerűen a mesélőkedv rossz műfajba becsatornázott megnyilvánulása – s nyilván számos más ok is említhető a gyermeki vágyak kielésztől a bölcs guru (vátesz, sámán, igazmondó, a végső tudás birtokosa stb.) szerepébe helyezkedésig.

A szerzők részéről mindez rendben is lenne – de mitől olyan fogékonyak rá sokan olyanok is, akik sem ostobának, sem műveletlennek, sem habókosnak nem mondhatók? Úgy tűnik, többszörösen is „elő vagyunk huzalozva” arra, hogy közel engedjük magunkhoz a laikus elméleteket, legalábbis a hihetőbb verziókat. „Előhuzalozásnak” azt nevezik a pszichológusok, ha egy tulajdonság kialakulása ugyan csakis akkor megy végbe, ha a környezetből megfelelő ingerek érkeznek, de a tulajdonság kialakulásához szükséges előfeltételek velünk születnek. Ilyen maga a nyelv: azok a képességek, amelyek lehetővé teszik a nyelvelsajátítást, velünk születnek, de ha a gyerekeket nem érik időben megfelelő környezeti ingerek, nem tanulnak meg beszélni.

Az „előhuzalozás” – nevezhetjük éppen hajlamosításnak, de stilisztikai lag azzal sem járunk sokkal jobban – a mi esetünkben természetesen nem genetikai, hanem kulturális: a laikus elméletek olyan nagy tekintélyű, régóta a magyar kultúra főáramaként hömpölygő kulturális nézetrendszereket hívnak elő, amelyek sodrásával szemben igen nehéz talpon maradni. Ezek közül a legerőteljesebbek – a huntudat, a nyelv és nép történetének lényegében magától értetődő összekapcsolása – később következnek majd, az őket megillető tisztes terjedelemben. De a kisebb sodrásúak sem jelentéktelenek. Már az első fejezetben is volt szó róla: az etnikai identitás alapvető feltétele a közös származás tudata – akkor is, ha az esetek túlnyomó többségében ez a közös eredet messzemenően fiktív, s ennek a közösség tagjai ráadásul tudatában is vannak. Tudjuk már, szintén alapvető a közös kultúra, s a közös rítusok, szokások, ünnepek, hiedelmek mellett ennek igen fontos része a közös származásra vonatkozó elbeszélés, majd később a közösen elfogadott elődök, hősök történetei. Az pedig természetes, hogy lehetőség szerint minden közösség dicső őseket szeret fölmutatni, fényes hőstörténetek sorával – nemcsak a magyarok vágnak ilyesmire. A 16. században a németek nem elégedtek meg azzal, hogy a germánok őse Gomer, Jáfet elsőszülött fia, Herkulest és Hunnust is föltüntetették a családfán. A normannok egyszerre

akartak szkíta és trójai ősokeket, a horvátok óperzsa feliratokon olvassák saját népnevüket, van, aki a finnországi svéd helynevek „gyökszótagjai” alapján állítja, hogy a svédek voltak Észak-Európa őslakói, mások a finnugorokkal telepítik be Európát. Az ősi dicsőség teremtésének egyik bajnoka valószínűleg Mustafa Kemal Atatürk, aki nemcsak abban szerzett elvitathatatlan érdemeket, hogy Törökországot Európa részévé tette, szekularizálta az államot, új ábécét és nyelvreformot vezetett be, s megvédte az ország integritását, hanem azt is előírta, hogy az egyetemeken kötelezően azt oktassák: a török valamennyi más civilizáció őse. Atatürk nem elégedett meg azzal, hogy a törökök egyébként is csinos birodalmakat, kultúrákat, saját írásokat mutattak föl történetük során, sőt az sem volt elég, hogy a törököket a sumeroktól, trójaiaktól, etruszkoktól származtassa: szerinte ezek voltak török eredetűek, minthogy a törökök az elsüllyedt Mu országának megmenekült utódai. (Törökre korábban fordították le Churchward könyvét, mint magyarra.)

A csillogó múltba kapaszkodás a 18. század végétől még fontosabbá vált: erőt adott ahhoz, hogy szembeszálljunk Herder szinte átokként értelmezett sötét „jóslatával”, melyben a közhiedelem szerint azt jövendölte, hogy a magyarokat elnyeli majd a környező szlávok tengere. Herder nem ezt mondta ugyan, hanem azt, hogy mivel a magyarok saját országukban kisebbségben vannak nemzetiségeikkel, a németekkel és a különféle szláv népekkel szemben, „meglehet, hogy évszázadok múltán nyelvüket nem is fogjuk megtalálni” – nem beszélt nemzethalálról, és nem is bizonyosságnak, csak lehetőségnek vélte ezt a forgatókönyvet. Töprengésének jelentőségét azonban a magyar kortársak babonásan fölnagyították, a „jóslatként” értelmezett gondolatfoszlány önálló életre kelt, és mérgezte, mérgezi a magyar közgondolkodást azóta is, tudat alatt mardosó félelemből vezet tévutakra, ahogy a babonásokok már csak szokták. Mindezt azonban ne varrjuk Herder nyakába, nem az ő hibája, hogy félelmében egy egész nemzet tesz kerülőutakat kétszáz éve csak azért, mert egyszer valaki egy árnyékot úton átszaladó fekete macskának vélt látni.

De a csillogó múltat nemcsak a vészterhes jövőtől óvó talizmánként lehetett bevetni, hanem az elszenvedett történeti traumák után gyógyírként is. S mivel Széchenyi szerint a búslakodásra is elő vagyunk huzalozva – az ő kétségtelenül mivesebb megfogalmazását a „nyavalgó képzeletről” az első fejezetben olvastuk –, meg aztán történeti traumákban sem szűkölködtünk, a magyar történelem nagy korszakai, Mátyás, László és István király, a honosító Árpád, és persze a világhódító Attila példái sokszor vigasztalóan szolgáltak. Nemcsak a trianoni sokk után élénkült föl a múlt dicsőségének keresése – s torkolt ennek szélsőséges formája fajvédő turanizmusba –, a 16. századi Csáti Demeter éneke Pannónia megvételeéről már Mohács után is Árpád és „az Szkítiából kijüttek” emlékezetével segített kortársainak átvészelni a gyászt.

Úgy tűnik, a laikus elméletekre való fogékonyságunkat nemcsak kulturális, hanem kognitív hajlam is segíti. Bármilyen irracionálisnak tűnik is a tudo-

mányos kritikán pallérozódott gondolkodás számára az, hogy a magyar volt az emberiség ősnyelve, mégis összhangban van a legerőteljesebben érvényesülő népi nyelvészeti szemlélettel: azzal, hogy „a” nyelv, az értelmes beszéd szigorúan az anyanyelvhez kötődik. Ez a szemlélet hozta létre azokat a világ minden részéből összegyűjthető mítoszokat, amelyek a saját nyelvnek kitüntetett szerepet biztosítanak – a következő fejezetben megismerünk majd néhányat. Ez a szemlélet hozta létre azt a gyakorlatot, hogy a más nyelveken beszélőket „némá”-nak (a németek szláv neve ezt jelenti), „habogó”-nak, „értelmetlenül zagyváló”-nak, azaz barbárnak nevezték. Ezért van, hogy az anyanyelvüket már elsajátító, egynyelvű környezetben élő kisgyerekek harásny nevetésben törnek ki, ha idegen nyelven hallják beszélni valamelyik családtagjukat, s ezért van, hogy még sok felnőtt is „természetes belső” kapcsolatot feltételez anyanyelve szavainak hangalakja és jelentése között.

Ez a belénk kódolt, nagyon régi – evolúciós keretben is értelmezhető – szemlélet természetesen nemcsak a magyarokat ösztönözte arra, hogy anyanyelvüket megtegyék az emberiség ősnyelvének. A firenzei Giovan Battista Gelli 1546-ban azt fejtegette, hogy a toszkán az etruszkból, az pedig egyenesen Noé nyelvéből származik. 1569-ben Goropius Becanus, azaz Jan van Gorp arról próbálta meggyőzni kortársait, hogy egyetlen nyelv sem őrzi tisztában a paradicsomi beszédet, mint az antwerpeni, merthogy az ő őseik, a kimberek nem voltak ott a toronynál, így megmenekültek a szerencsétlenségtől. A német Clüver szerint értelemszerűen németül beszélt az első emberpár, és Leibniz is hajlott erre, mert bár tagadta, hogy az ősnyelv megismerhető volna, mégis úgy vélte, hogy az ősgermán lehet a legősibb nyelv, mert hiszen milyen pontosan megőrizte a dolog és elnevezése kapcsolatát – nem csoda, hogy így okoskodott, hiszen e véleményt leginkább hangutánzó szavakra építette. Csak hát többek között az angol Rowland James is ugyanezt gondolta saját anyanyelvéről, mások szerint meg az Édenkertben inkább az ő anyanyelvük, a cseh, a svéd, a kelta, a baszk, a spanyol, a görög járta...

Más laikus elméletek narratíva- és fantáziaigényünket elégítik ki: az elsüllyedt Mu története nemcsak nálunk vált népszerűvé, mint láttuk, Atatürk is beleszeretett. Kedveltségében szerepet játszhat, hogy az „elsüllyedt civilizáció” toposza már Platónnál is megjelent – és nyilván még ennél is jóval régebbi. A svéd Olaf Rudbeck (1630–1702), az uppsalai egyetem neves orvosprofesszora, a nyirokrendszer fölfedezője például azzal hívta föl magára a figyelmet, hogy orvosi ténykedése mellett azt fejtegette: Jáfet és utódai Svédország földjén éltek, valójában ez az elsüllyedt Atlantisz, innen terjedt szét a civilizáció a földön – s egyben az emberiség ősnyelve a svéd volt, mert ez „egy szótagos” nyelv. Kortársai közül nem kevesen gúnyos kritikával illették a professzor nyelvészeti tévelygéseit, Andreas Kempe paródiája szerint például Isten svédül beszélt, Ádám dánul, a kígyó viszont franciául enyelgett Évával.

A tapasztalatok szerint különösen vonzódunk azokhoz a történetekhez, amelyekben egybejátszik a valóság(osság) és a fikció – ezt használja ki az

a trend, amely valódi tudományos ismereteket kever kitalált történetekkel, a *Rózsa nevé*-től a *Da Vinci-kód*-on át egy kevésbé ismert, de kiváló, s témánkba vágó könyvig, Milorad Pavić *Kazár szótár*-áig. S megfelelnek ennek a követelménynek az őstörténeti sci-fik szerzői is. Nem véletlen, hogy Churchward akkor írta az elsüllyedt Muról könyveit, amikor fölélnékült az érdeklődés a Brit-szigetek, illetve a mai Hollandia, Dánia, Németország partjait egykor összekötő szárazföld iránt, miután a norfolki partoktól 25 kilométerre a tenger fenekéről egy szigonyfejet húzott ki a halászháló – a területet ma Doggerlandnek nevezik, vélhetően a legutóbbi jégkorszak utáni tengerszint-emelkedés következtében került víz alá, s az utóbbi évtizedekben folytatott kutatások fejlett mezolitikus halász civilizáció nyomait fedezték föl ezen a területen.

A tudományos újdonságok nyoma ugyanígy fölfedezhető akár még Magyar Adorján csallóközi kételtű magyarjainak hátterében is – talán nem járunk messze a valóságtól, ha föltételezzük, hogy a szerzőt a szavannaelmélettel rivalizáló vízimajom-elmélet ihlette meg, ennek „alapötletét” alakította át meglehetősen kreativitással. (Elek Űr-Ős elmélete mögé legfeljebb a *Star Trek* vagy a *Csillagok háborúja*, esetleg Szíriusz kapitány meséi tehetők azok számára, akik nem elkötelezett ufoisták – az utóbbiak számára viszont a háttérelméletek lehetőségei a végtelenbe nyílnak.)

Rudbeck imént említett „egy szótagú nyelv” koncepciója egy másik nagy hagyományhoz is kapcsolódik: ennek lényege az a föltételezés, hogy a szavak jelentése és egykori, ősi hangalakja szerves belső kapcsolatban van egymással. Estienne Guichard már 1606-ban azzal érvelt a héber elsődlegessége mellett, hogy ez igen egyszerű nyelv, lényegében három gyökből s az ezekből létrehozott kombinációkból áll. Kortárs gúnyolódások ide vagy oda, a Rudbeck által is követett gyökkereső szorgalom később sem hagyott alább. 1765-ben Charles de Brosses fejtette ki, hogy a világ ősnyelvét ma már senki nem beszélheti, de valamennyi nyelvben ott rejtőzik, csak meg kellene találni azt a néhány tucat egykori szótövet, s meg lehetne alkotni belőlük a nyelvek egyetemes szókincsét. Emlékezzünk csak, Herder szintén hasonló tartalmú pályművel nyerte el a Porosz Akadémia díját, s ez a nézet még évtizedekig forgalomban volt, sőt a 18. század második felében s a 19. század első felében élte virágkorát. Ez az az elmélet, amelynek révén Czuczor Gergely és Fogarasi János bogarasnak tűnő etimológiai értelmezési keretbe illeszthetők, melynek egyik alkalmazását Táncsics nyelvészkedésében megismertük, s valószínűleg jót is mosolyogtunk rajta (egy egészen más szemlélet biztonságából és értetlenségével), s ez az az elmélet, amelynek maradványából a hírhedt – és jócskán félreinterpretált – marizmus táplálkozott. Szintén ez a gyökkereső játék az alapja a mai „nyelvrégészek” és „nyelvbabusgatók” laikus elméleteinek – az előbbit Czákó Gábor, az utóbbit Kiss Dénes mondja magáról.

A gyökkeresésnek ma már semmilyen tudományos vonulata nincs, az egykori, 19. századi elméletnek mégis van nyelvészeti folytatása is. Igaz, ez

rég elhagyta a hangalak és a jelentés szerves kapcsolatának tételét, viszont egyrészt a nyelvünk által meghatározott gondolkodási mintázatokat vizsgálja, Herder és Humboldt kapcsán már emlegettük, hogy erre vezethető vissza a nyelvi relativizmus elmélete. Másrészt viszont tudományos módszerekkel is lehet kutatni – ma már az agyműködés vizsgálatára kitalált eszközöket is bevonva –, hogyan épül föl egy-egy nyelv vagy egyén mentális lexikona, a szavak milyen szempontok alapján kerülnek egymással asszociációs kapcsolatba és így tovább, de mindennek már természetesen semmi köze a nyelvrokonsághoz. Varázslatosan izgalmas a nyelv kialakulásának kérdése is, hiszen alig valamit tudunk még erről: miért csak jóval később jelent meg mint az emberi faj, mennyiben lehet a világban ma beszélt nyelvek alapján közelebb jutni az első nyelvekhez – vagy nyelvhez, hiszen továbbra sem mondhatunk biztosat arról, hogy az első nyelvek egy ősből vezethetők le vagy pedig párhuzamosan is megjelenhettek a különböző embercsoportoknál. Továbbra is kérdés, hogy specifikusan a nyelv képessége születik-e velünk, vagy elég azoknak a tulajdonságoknak az összessége, amelyek lehetővé teszik a nyelvelsajátítást és a nyelvhasználatot, de alapvetően jóval korábban kialakult kognitív képességek: a fogalom- és kategóriaalkotás, a szabálygenerálás, a metaforikus gondolkodás és így tovább.

A laikus elméletek mögött tehát, időnként szinte a fölismerhetetlenségig átrajzolva, de sokszor ott rejtőznek a tudományos apparátussal megalkotott, módszeresen fölépített elméletek. Nincs kétségem: a ma érvényes tudományos elméleteket sok jámbor érdeklődő választaná szívesebben az ábrándok helyett – ha egyáltalán tudna róluk. S hogy nem tud, az nem föltétlenül az ő hibája.

A metafora rabságában

Avis, jasmīn varnā na ā ast, dadarka akvams, tam, vāgham garum vaghamtam, tam, bhāram magham, tam, manum āku bharantam. Avis akvabhjams ā vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam. Akvāsas ā vavakat: krudhi avai, kard aghnutai vividvant-svas: manus patis varnām avisāms karnauti svabhjam gharmam vastram avibhjams ka varnā na asti. Tat kukruvants avis agram ā bhugat.

Ez a furcsa szöveg nem halandzsa, nem vuduráolvasás valamely egzotikus nyelven, hanem valódi science fiction: a nyelvészeti tudományos-fantasztikus irodalom legismertebb darabja. Címe *Avis akvāsas ka*, magyarul: A birka és a lovak, fordítása pedig: „Egy gyapjától megfosztott birka lovakat látott. Az egyik nehéz kocsit húzott, egy másik nagy málhát cipelt, egy harmadik pedig emberrel a hátán vágatott. A birka azt mondta a lovaknak: fájdtja a szívem, ha lovat vezető embert látok. A lovak azt felelték: figyelj ránk, birka, fájdtja a szívünk, amikor azt látjuk, hogy az ember, a mester, meleg ruhát készít magának a birka gyapjából. A birkának pedig nincs gyapja. Ezt hallván a birka mély bánatba sülyedt.”

Nem irodalmi műremek éppen, de a kis fabula nem is veretes stílusával vagy akár súlyos mondanivalójával akarta lenyűgözni az olvasót. Egészen más célból készült. E történetet August Schleicher írta 1868-ban, hogy illusztrálja, milyen lehetett az indoeurópai nyelvek közös őse. A mesét azóta többször újraírták – irodalmi értelemben semmivel sem lett jobb, de igyekeztek hozzáigazítani a proto-indoeurópairól időközben szerzett ismeretekhez. Schleichernek van ennél maradandóbb ötlete is: ő az, aki bevezette a családfa-ábrázolást a nyelvek rokonságának bemutatására.

Odáig azonban hosszú út vezetett, s ennek az útnak még csak az egyik oldalán néztünk szét: hogyan teremtették meg a tudósok a 19. század végére a kifinomult összehasonlító nyelvtörténeti módszereket. A másik oldalt, hogy miért éppen a család és a botanikából vett biológiai leszármazástan metaforájára építette Schleicher a nyelvek csoportosításának elméletét, már csak azért is érdemes alaposabban megismerni, mert ez a metafora bizony bűnös abban, hogy sosem fogy ki a magyar nyelv rokonsága körül kétszáz-negyven éve izzó vitát tápláló gyúanyag. Az előző fejezetekből nyilvánvaló: sokan vannak, akik akár öntudatlanul, akár nagyon is tudatosan berzenkednek attól, amit az utóbbi másfélszáz évben egyszerűen csak „halszagú atyafiságnak” neveztek, merthogy előkelőbb ősokeket szeretnének. Teljesen hiábavalóan ismételtetik a nyelvészek, hogy a nyelv rokonsága nem jelenti

egyben a nép rokonságát is, a nyelv és nép szerves összetartozása kiirthatatlanul makacs elképzelés. De ne kenjünk mindent Schleicherre, hiszen maga a családfa-elmélet sem a semmiből született, hanem évezredek kulturális hagyományba ágyazódik, ez a kulturális hagyomány pedig ismét az egykori népi nyelvészek „józan észre” alapozó tapasztalatából sarjadt.

Ha azt akarjuk tehát megérteni, miért éled újra a „rokon nyelvet beszélő” = „vérrokon” képzete, a válasz megtalálásához messziről kell indulnunk. Közben távolról látjuk majd a nyelv világának talán legrejtélyesebb titkát, hogy miért és hogyan változik a nyelv – ez a szál vinne tovább oda, hogy hogyan alakult ki egyáltalán. Egyetértek azokkal, akik szerint ez a nyelvészet legvárásatosabb ága, ilyen lehet a csillagászat, ilyen az evolúció kutatása, ebben együtt van a teljes kavalkád a neuronoktól az elme működésén át a kultúráig és nagy társadalmi folyamatokig, az emberi gondolkodás alapvető egyezései és kulturális sokfélesége bontakozik ki előttünk, nyelvek és kultúrák születését, egymásra hatását, átalakulását, eltűnését látjuk. Az élmény, amikor az ember ezzel foglalkozik, valóban olyan, mintha Csontváry színei kavargóának, vagy újabb és újabb galaxisok suhannának el mellettünk, mindegyik önmagában is gyönyörű és izgalmas. Én, elfogult lévén, még azt is megértem, ha valaki közben már a szférák zenéjét véli hallani – az viszont talán ebből a távoli odapillantásból is látszik majd, hogy módszertani fölvértezetség nélkül életveszélyes ide merészkedni, mert az embert azonnal beszippantja ez a lenyűgöző világ – még alapos fölkészültséggel sem biztos, hogy nem. Most azonban, az evolúciós nyelvészet sziréncsábítása ellenére, térjünk csak vissza alapkérdésünkhöz: nézzük először is az archaikus laikus magyarázatokat, vagyis a nyelvi sokféleség keletkezését magyarázó mítoszokat.

A tibetiek szerint három fiú apjuk halála után fölosztotta annak testét, s mert különböző részeiből ettek, utódaik másként beszélnek – a tibetiek őse a mellet és a szívet, a kínaiaké a kezét és a fejet, a mongoloké pedig az alsó testrészeket kapta. Egy dél-ausztráliai törzs legendája szerint őseik féltve őrzött tüzét gyakorta eloltotta egy gonosz lény, mígnem aztán az ősök megelégték a pimaszkodást, elfogták, megölték, megsütötték és megették ellenségeiket. A törzs ősei a húsból ettek, így érthetően beszélnek, az északi törzseknek a belső részek jutottak, ezért az ő nyelvük még érthető, de zavaros, a keletiek már csak a maradék, a legértéktelemből részt kapták – ők teljesen értelmetlenül zagyválnak beszéd helyett. Egy észti legenda szerint a Hegyi Öreg akarta rávenni az embereket arra, hogy széttelepüljenek, ezért összezavarta a nyelvüket, méghozzá igen önfeláldozó módon: saját magát tálalta föl nekik. Az elsőként érkező észtek a legjobb falatokat kapták, nyelvük tiszta, érthető, a németek, lettek és oroszok a maradékon osztoztak, nincs is rendes nyelvük, csak valami vartyogás. A motívum széleskörű elterjedtsége, s az emberevés mint lehetséges konfliktuskezelési megoldás szerepeltetése is arra utal, hogy a világ különböző tájain igen régen töprengenek azon, mitől ilyen különbözők a nyelvek. Hogy az észtek Hegyi Öregje miért akarta széttelepíteni az embereket, arról nem szól a fáma, azt viszont láttuk, hogy

az Ószövetség Istene lényegében büntetésként sújtotta az embereket a bábéli zűrzavarral. A második fejezetben megismert bibliai magyarázat természetesen már nem tartalmaz emberevő történetet, de a nyelvek összezavarodása itt is az ősatyával és fiaival kapcsolatos.

Valamennyi mítosz lényege azonos: a különböző népek a világ minden táján saját nyelvüket tartják a beszéd egyetlen természetes formájának. Erről legutóbb esett már szó mint a népi nyelvészet egyik legáltalánosabban érvényesülő szemléletéről. A mítoszok azonban egy másik, igen erőteljesen érvényesülő népi nyelvészeti teóriát is fölfednek azzal, hogy a nyelveket és a népeket összekapcsolják: azok beszélnek hasonlóan, akik szorosabban összetartoznak, akik közös ősrre, ugyanarra a Noé-fiúra (vagy tibeti öregre) vezetik vissza családfájukat. Ez a nézet tisztán a „józan észen” alapul. Abból indul ki, hogy kölcsönös viszony köti össze a nyelvet az emberi közösségekkel: családunk, nemzetségünk a mi nyelvünket beszéli, *tehát* aki a mi nyelvünket beszéli, az rokonunk, aki pedig hozzánk hasonlóan, de nem velünk azonosan beszél, az távolabbi rokonunk, azzal távoli őseink voltak közösek.

Jól tudjuk már, a 18. századig uralkodó irányzat szerint valamelyik Noé-gyerekekre kellett visszavezetni a nyelvek és népek származását. Sémtől eredeztették a hébert és az arabot – a mai napig az ő nevét viselik a sémi nyelvek –, az árnyékos múltú Kámtól az afrikai, Jáfettől az európai nyelveket. Minthogy a népeket és nyelveket bibliai leszármazási táblák alapján látták el rokonsággal, nemcsak a népi nyelvészetben, hanem a korabeli tudományos gondolkodásban is eltéphetetlenül összefonódott a nyelv és nép eredete. A nyelv eredete önmagában tulajdonképpen föl sem merülhetett kérdésként: a nyelv történetét azért tanulmányozták, mert korán, már a 16. században fölismerték, hogy a nyelv a nép történetének egyik legfontosabb forrása.

Azt is láttuk, hogy a bibliai magyarázat biztonságát és kényelmét több irányból is bontogatni kezdték az új ismeretek. A földrajzi fölfedezések a jobban ismert ázsiai nyelvek mellé újabb és újabb afrikai és amerikai nyelveket emeltek be az európai tudomány látókörébe, egy idő után már nem lehetett mindet beszuszakolni a mózesi genealógiába. Amikor a „hivatalos” bibliai származtatást egyre nehezebb volt összeegyeztetni a gyarapodó tudással, a 16–17. századtól fokozatosan teret nyert a nyelvhasználatnak az a módja, amely a nyelvek szókincsbeli és később nyelvtani jellegzetességei alapján, s nem a Noé-fiak szerint alkotott csoportokat. Megjelent Scaligero *anya-nyelv* fogalma, amely a más nyelvektől független „ősnyelveket” – mai értelmezésben a rokon nyelvekből kikövetkeztetett legrégebbi alapnyelvet – jelölte, ez továbbítte a család és leszármazás metaforáját. A nyelvek újfajta összevetésének leírására megjelent az *affinitas* fogalma, amelyet ugyan magyarrá szintén lehet ’rokonság’-ként fordítani, de sokkal inkább hasonlóságot értettek rajta, csakhogy a genetikai, illetve tipológiai „rokonságra” utaló fogalmakat egészen a 19. század közepéig nem választották szét világosan. A fogalmi homályt tovább növelte, hogy nyelv és nép történetének egysége viszont továbbra sem kérdőjeleződött meg.

Éppen ezek az előzmények teremtettek alapot ahhoz, hogy 1859-ben Charles Darwin *A fajok eredetéről*-ben a nyelveket választotta annak megvilágítására, hogyan kellene a fajokat hasonlóságuk mértékének megfelelően alcsoportokba (nemzetiség, család, alcsalád, rend, osztály) osztani:

„A természetes rendszer tehát genealógiai elrendezésű, akárcsak egy családja [...] Hasznos lesz, ha az osztályozás e felfogását a különböző nyelvek példáján illusztráljuk. Ha rendelkezésünkre állna az emberiség teljes családfája, akkor az emberfajták genealógiai elrendezése nyújtana a világon ma beszélt nyelvek lehető legjobb osztályozását. Ha figyelembe vennénk az összes kihalt nyelvet és a közbülső, lassan változó dialektusokat, akkor ez a séma volna az egyetlen lehetséges elrendezés. Megeshetett azonban, hogy valamelyik régi nyelv csupán keveset változott, és csak néhány új nyelv kialakulásához vezetett, míg mások a különböző közös eredetű emberfajták elterjedésének, elszigetelődésének, illetve civilizációs állapotának megfelelően jelentős mértékben módosultak, és számos új dialektus vagy nyelv létrejöttéhez vezettek. Az egy törzsről eredő nyelvek között a különböző fokú eltéréseket egymás alá rendelt csoportok segítségével kellene kifejeznünk.”¹

A nyelvek és a fajok tipologizálásának párhuzama nem Darwin ötlete volt: a század elején Rasmus Rask (emlékszünk rá, ő hangsúlyozta először a hangváltozások szabályszerűségét), összhangban azzal az akkoriban már általánossá váló nézettel, hogy a nyelv „természeti tárgy”, Linné biológiai rendszerének elvei alapján javasolta a nyelveket alcsoportokba osztani. Linné rendszertanát Darwin elmélete éppen származástani részével írta át, ezzel helyezte új pályára a természettudományokat. A történeti nyelvészetben is a közös eredetre vonatkozó hasonlata hozott alapvető változást. Hatására végül egyértelműen szétvált a közös származáson, illetve a tipológiai egyezésen nyugvó hasonlóság, a nyelvészet főirányává pedig a nyelvek genetikai rokonságát kutató összehasonlító nyelvtörténet vált, s egészen a 20. század első évtizedeiig meg is tartotta ezt a pozíciót.

Csak hát nemcsak a nagy Homérosz aludt néha, hanem a nagy Darwin is: a nyelvekről vett példája történetesen téves volt. Az emberfajták genealógiája nem nyújtana a nyelvek legjobb, főleg nem egyetlen lehetséges elrendezését. Darwint menti, hogy akkoriban még keveset tudtak a nyelvkontaktusok és a nyelvcserre sajátosságairól, egyáltalán, ezek létével sem nagyon számoltak. Mindenesetre egy évszázadba került, míg a nyelvi változásokat vizsgáló nyelvészek a téves darwini példa által megnyitott kerülőútról visszatáltak – a darwini evolúcióelméletéhez.

Darwin nyelvekre vonatkozó ötletét a birkáról és lovakról mesét író August Schleicher (1821–1868) vezette be a nyelvészeti irodalomba 1863-ban kiadott munkájában. Elméletének, a családfa-modellnek a lényege, hogy a nyelvek a darwini teória analógiájára különböző családokba csoportosíthatók, s a rokonnak tekinthető nyelvek közös ősré vezethetők vissza. A rokon nyelvek közötti különbségek Schleicher szerint külső hatásra jöttek létre, s minél nagyobb a távolság két rokon nyelv között, annál régebben váltak szét egymástól. Schleicher egyébként, Herdert, Humboldt és Boppot követve szintén élő organizmusnak tekintette a nyelvet, s úgy vélte, a nyelv ezúttal

szó szerinti értelemben vett életében a fénykor az alapnyelv ideje volt, az utódnyelvekre bomlás már a hanyatlást mutatja. Schleicher családfa-elmélete azonnal nagy népszerűsége tette szert, ma is általánosan használják.

Pedig Schleicher két tanítványa, Hugo Schuchardt (1842–1927), illetve Johannes Schmidt (1843–1901) már az 1870-es évek elején rámutattak mesterük elméletének gyenge pontjaira: például hogy számos nyelv kimarad az ilyesfajta kategorizálásból, de legalábbis csak nagy nehézségek árán illeszthető bele, mert átmenetet képeznek az egyes ágak között. A családfa-elmélet nem számol többek között azzal a nagyon gyakori jelenséggel, hogy az egyes nyelvek beszélői a „szétválás” után, későbbi korokban is érintkezhetnek egymással; téved, amikor kivétel nélküli szabálynak tekinti a hangváltozásokat, s nem veszi figyelembe azt sem, hogy a nagyon szoros és sokáig tartó érintkezés nyomán a nyelvek ugyanolyan közös tulajdonságokat kezdenek kialakítani, mintha közös őstől származnának.

Schuchardt is, Schmidt is olyan alternatív modellt dolgozott ki, amely a családfa-modell által sugallt éles határokat kiiktatta. Mindketten abból indultak ki, hogy egyetlen nyelv sem egységes, hanem csak különféle nyelvváltozatokban létezik, így a nyelvek között is fokozatosak az átmenetek. Schuchardt lényegében minden tanulmányában az újgrammatikus vonalassal ment szembe – jeleskedett az újlatin nyelvek egymáshoz való viszonyának leírásában, a baszk nyelv kiemelkedő kutatója volt, és őt tekintik a kreolisztika megalapítójának is. Nevét sokáig nem emlegették, mert mintegy fél évszázaddal, talán még többel is megelőzte saját korát, s egy újgrammatikus tanokon felnőtt tisztességes pozitivist nyelv­történész számára már a kreol nyelvek pusztas léte­zése is botrány: a dogma szerint ugyanis keveréknyelvek nem létezhetnek, a kreol nyelvekről pedig egészen bizonyosan tudjuk, hogy azok. A nyelvi változások modern vizsgálata mindenesetre Schuchardtot igazolta, ennek ellenére az empirián nyugvó szemléletnek még mindig nem minden esetben sikerült lebontogatnia az összehasonlító történeti nyelvészet korlátait.

Schuchardt nyelvrokonság-elmélete, a szivárványelmélet ugyanezt a modern szemléletet tükrözi. Alapja az újlatin nyelvek egymáshoz való viszonya: Schuchardt véleménye szerint az újlatin nyelvek nem választhatók el egymástól olyan élesen, mintha faágak lennének, sokkal inkább a szivárványhoz hasonlatosak, melynek színei átmenetekkel kapcsolódnak egymáshoz, s lényegében az is önkényes, melyik színt nevezzük meg külön szóval (azaz melyik dialektust tartjuk önálló nyelvnek).

Schuchardt másik ötlete a nyelvi változások hullámszerű terjedéséről lényegében a nyelvi változások modern elméletének a megalapozása. A hullámelmélettel nem csak ő, hanem Schleicher másik tanítványa, Johannes Schmidt is foglalkozott. E modell szerint a nyelvi változások terjedése leginkább ahhoz a jelenséghez hasonlítható, mint amikor a sima víztükörbe apró köveket dobunk, s a keletkező hullámok néhol metszik egymást, más­hol elhálnak, mielőtt egy másik változási centrumhoz érnének. A kiválasz-

tott vízfelületet egyszerre több kavics hullámai fodrozzák, ehhez hasonlóan a nyelvterületnek egy-egy kiválasztott részét egyszerre nagyon sok helyről érheti változás. Ezek különböző erejűek lehetnek, így a nyelvjárások és nyelvek között a távolság fokozatokban mérhető: összekötheti őket néhány vagy akár nagyon sok tulajdonság.

Schuchardt és Schmidt fontos meglátása volt, hogy az erős kölcsönzés lényegében ugyanolyan jelenségeket alakíthat ki, mintha az érintett nyelvek közös őstől erednének: ha a hatás intenzív, a szókölcönzés érintheti akár az alapszókincset is, szabályos hangmegfeleléseket tapasztalhatunk a kölcsönyszavak és eredetijük között, és az erőteljes kölcsönzés során nyelvtani elemek, szemlélet is átkerülhet egyik nyelvből a másikba. Ebben az esetben az érintett nyelvek nem közös őstől származnak, később mégis rokonnak tűnnek – az ismert megfogalmazás szerint nem rokonok voltak, hanem rokonok lettek. Azt a jelenséget, amikor több nyelv kerül ilyen szoros kapcsolatba, sokáig élnek egymás mellett, és közös jegyeket alakítanak ki, *nyelv-szövetségnek* nevezték el, s érdekes módon nem a nyelvtörténészek, hanem a nyelv rendszerszerűségével foglalkozó, annak leírásában vezető szerepet játszó első számú strukturalista műhely, a prágai nyelvész kör tagjai között volt népszerű. Egyik fő képviselője Nyikoláj Trubeckoj (1890–1938), de a Trubeckojhoz hasonlóan orosz emigráns Roman Jakobson (1896–1982), a korai fonológia és a strukturalizmus talán legjelentősebb alakja, a nyelv- és irodalomelmélet őriása, aki egyébként jelentős hatással volt az antropológia atyjára, Claude Lévi-Straussra (1908–2009) és a filozófus-irodalmár Roland Barthes-ra (1915–1980) is, arra hívta föl a figyelmet, hogy a rokonnak tartott nyelvek közötti hasonlóságok származhatnak örökölt (*parenté*), illetve szerzett (*affinité*) rokonságból is, s természetesen akár mindkét típusú hasonlóság is fölfedezhető lehet két nyelv között. Ez a nézet mára elfogadottá vált az indoeurópai nyelvészetben: a szintézist adó modell szerint a nyelvcsalád magja egyetlen nyelv volt ugyan, de az utódnyelvek kialakulása és elterjedése annak eredménye, hogy az indoeurópai alapnyelv különböző más nyelvekkel érintkezett.

Az indoeurópai nyelvészet e mai, szintetikus elmélete persze nem pusztán Jakobson javaslatára épít. A 20. században a nyelvről nagy mennyiségű adat gyűlt össze. A század elején fölvirágzó nyelvjáráskutatás révén nyelv-atlaszok születtek, ezek egyértelműen mutatják, hogy egy-egy szó, kiejtési mód, nyelvtani alak elterjedési határa, *izoglosszája* hol húzható meg – az izoglossza szépen kirajzolja az egykori változások keltette hullámokat. Van, hogy a különböző jelenségeket jelölő izoglosszavonalak párhuzamosak, tehát a két szomszédos terület több jegyben is különbözik, de nagyon sokszor keresztbemetszik egymást, tehát a nyelvjárások határai elmosódnak. Éppen ahogyan a hullálmélet javasolta.

Ugyanezt az átmenetiséget figyelhetjük meg a nyelvek között is: a sok közös vonást mutató, kölcsönösen érthető nyelvek csak önkényesen határolhatók körül és nevezhetők nyelvnek. Azt, hogy egy közösség önálló nyelvnek

tekinti-e saját nyelvét vagy egy másik nyelv nyelvjárásának, kizárólag rajta múlik, többnyire politikai döntés kérdése: egy Max Weinreichnak tulajdonított, de valójában 19. századi, talán John Stuart Milltől származó aforizma szerint a dialektust az különbözteti meg a nyelvtől, hogy az utóbbinak hadserege és flottája van. Ez talán szokatlanul hangzik, de a lényegét ragadja meg, s hozzánk nagyon közeli példát is ismerünk ilyen nyelvteremtő politikai döntésre. A volt Jugoszlávia nyelvét szerbhorvátnak hívták, az ország fölbomlása óta azonban nemcsak a szerbet határolják el a tőle alig-alig különböző horvattól, hanem a mindkettőhöz nagyon közel álló, muszlim területeken beszélt bosnyákok, sőt már a montenegróit is. Ez utóbbi például 2007-ben született, az új montenegrói alkotmány elfogadásakor, azóta nevezik így Montenegro hivatalos nyelvét (helyesírása pedig csak 2009 óta van). Egy politikai esemény következtében tehát négy nyelv „keletkezett” egyetlen nyelv helyén, a szó legszorosabb értelmében egyik napról a másikra. Az egykori Jugoszláviában a valóban csekély eltéréseket nyelvjárási különbségeknek tekintették, mert a közös nyelv egyben a közös állam szimbóluma volt. Az ország részekre szakadása után ugyanezek a nyelvi eltérések elégségesek voltak ahhoz, hogy az utódállamok önálló nyelvként azonosítsák korábbi nyelvjárásaikat, ezzel is függetlenségüket hangsúlyozva.

Darwin tehát tévedett a nyelveket illető példájával – de még ennek a tévedésnek is óriási szerepe volt abban, hogy a nyelvrokonság kutatásának módszerei egészen kifinomultakká váltak, s pár évtized alatt többet tudtak meg a világ nyelveinek egykori kapcsolatairól, mint a korábbi évezredekben. A nyelvek genetikai rokonságának kutatására kidolgozott módszerek szerencsére akkor is jól működnek, ha „csak” a nyelvek régi kapcsolatait kutatjuk, mindegy, hogy a legrégebbi egyezések mögött örökölt vagy szerzett rokonságot föltételezünk.

Még érdekesebb viszont, hogy a darwini ihletésre megalkotott családfa-elmélet kritikája nem antidarwinista, ellenkezőleg: alapja éppen a darwini elvek – s nem az elhibázott példa – alkalmazása a nyelvi változásra. A nyelv alapvető tulajdonsága az, hogy változatokban él: nincs „a” magyar nyelv, csak magyar nyelvváltozatok vannak, amelyek egy-egy területre, foglalkozásra, csoportra jellemzők. (Az iskolában tanított „irodalmi” nyelv egyetlen változat a sok közül, csak éppen társadalmi tekintélye többnyire ennek a legnagyobb.) Mindannyian több ilyen nyelvváltozatot ismerünk, s ezek egyébként sem határolhatók el élesen egymástól. A változatosság másik formája, hogy ugyanazt a tartalmat sokféleképpen kifejezhetjük. A lehetőségek között mi választunk, s választásainkkal, tudatosan vagy önkéntelenül, identitásokat, szemléletet, hozzáállást fejezünk ki. Ezt a változatosságot jól modellezi a hullámelmélet, s így sokkal inkább megfelel Darwin evolúciós elveinek, mint magának Darwinnak a nyelvek rokonságáról hozott családfás példája. A fajok ugyanis ugyanúgy nem kategorikusan, élesen körülhatárolhatóan léteznek, ahogyan a nyelvek sem, ugyanúgy a változatosság minden változás feltétele s egyben következménye az élővilágban is, mint a nyelvben. Az sem

véletlen, hogy az evolúciós nyelvészet ugyanúgy Lyell azonossági elvéből indul ki, ahogyan Darwin is tette.

Charles Lyell (1797–1875) skót geológus fogalmazta meg azt az elvet, hogy a múltbeli változások föltérképezéséhez a jelen változásainak vizsgálata a kulcs: nincs okunk föltételezni, hogy a múltban a természeti változások másként játszódtak volna le, mint ma. Ez Darwin evolúciós elméletének alapja, s ezt alkalmazta, immár Darwint is követve, 1867-ben William Dwight Whitney (1827–1894), az amerikai nyelvészet első nagy alakja:

„A nyelv természete és használata ... teljes története során nem lehet más, mint lényegét tekintve ugyanolyan ... nincs más mód, hogy ismeretlen történetét tanulmányozzuk, csak az, hogy körültekintően tanulmányozzuk élő jelenét és rögzített múltját, valamint az, hogy ezekből a vizsgálódásokból föltárt elveket és szabályszerűségeket általánosítsuk és alkalmazzuk a távoli körülményekre is.”²

Noha Schuchardt, Schmidt és Whitney nagyon hasonló elméleti keretben gondolkodott, az evolúciós nyelvészet teoretikus alapvetésére még egy évszázadot kellett várni. Ekkor, 1968-ban, már csak a szerző halála után jelent meg Uriel Weinreichnak (1926–1967) a tanítványaival, William Labovval és Marvin Herzoggal közösen jegyzett munkája a nyelvi változások elméletéről. Ebben fogalmazta meg Weinreich: a nyelvi változás modellje csak akkor tekinthető érvényesnek, ha a jelenleg zajló változásokat ugyanúgy képes magyarázni, mint a régmúltbelieket, ha elvezet a nyelv kialakulásáig, s ha beilleszthető a ma érvényes átfogó tudományos keretbe, az evolúcióelméletbe. Weinreich zseniális nyelvész volt. Szűk negyvenegy év jutott neki, ez alatt nemcsak az evolúciós nyelvészetet teremtette meg: egy másik, 1953-ban megjelent könyve a nyelvi érintkezések kutatásában mérföldkő, s apja, a fontosabb említett, szintén nyelvész Max Weinreich (1894–1969) munkáját folytatva a jiddis nyelv kutatásában is jelentős eredményeket ért el. Valószínűleg sok minden másként alakult volna a nyelvtudomány történetében, ha tovább tudta volna vinni nézeteinek kidolgozását – a nyelvi változásra vonatkozó elméleti munkájának egészen az ezredfordulóig nem volt folytatása, igaz, a nyelvi változás folyamatáról közben szépen gyűltek az ismeretek. Szerencsére a nyelvi kölcsönzés és a kétnyelvűség kutatása viszont nagyon népszerűvé vált – ebben semmi különleges nincs, figyelembe véve, hogy a földön kevesebben élnek hétköznapiakat egyetlen nyelvet használva, a többségnek mindennapi tevékenységei során két vagy több nyelvre is szüksége van.

Az empirikus adatok tehát mindhárom vonatkozásban, a nyelvi változottságot, változást és a kölcsönzést illetően is a hullámelméletet támasztják alá, a családfamodell mégis szilárdan tartja magát, az uráli nyelvészetben is. Védelmeszői azzal érvelnek, az ő modelljükbe is beleérthetjük, hogy a fa leveleiként vagy ágaiként ábrázolt nyelvek (legalábbis egy részük) nem határolhatók el élesen egymástól, azt is beleérthetjük, hogy az alapnyelv nem volt egységes, hanem nyelvjárásokból állt. Ez igaz. Azt azonban nem kerülhetjük el, hogy föltételezzük, az egy ághoz sorolt nyelvek közös ősrre vezet-

hetők vissza – hiszen ez a családfamodell lényege. Ebben meg egyáltalán nem lehetünk biztosak a ma zajló nyelvi érintkezések tanulmányozása során szerzett ismeretek birtokában. A rokonnak tartott nyelvek közötti nyelvtani és szókinszbeli egyezések valóban lehetnek egy valamikori közös ősnyelv maradványai, de lehetnek nagyon korai szoros nyelvi kapcsolatok eredményei is, ráadásul a kettő nem is zárja ki egymást.

Vigyáznunk kell arra is, hogy Schleicher ártalmatlannak látszó kis birkász meséje ne csapjon be bennünket. Azt sugallja ugyanis, hogy a rokon nyelvek alapján rekonstruált alapnyelv valóságos nyelv volt – azaz a rokon nyelvek közös őse olyasmi nyelv volt, mint amilyeneket ma ismerünk. Igazából azonban olyan ez a szöveg, mintha a *Halotti Beszéd*-ből, Balassi, Vörösmarty, Kosztolányi és Parti Nagy Lajos szövegeiből válogatnánk össze szavakat, nyelvtani formulákat, és szöveget gyúrnánk belőlük. Magyar elemekből állna éppen, csak az a magyar soha nem létezett. Ilyesminek képzelhetjük a rekonstruált alapnyelvet is, hiszen a föltételezett kiinduló alakok korában akár évszázados különbségek is lehetnek: azt nagy biztonsággal meg tudjuk mondani, hogy milyen eredeti formából származik egy-egy szó, de azt nem, hogy ezt az alakot ugyanabban a korban használták-e, mint egy másik rekonstruált alakot.

Amikor tehát a továbbiakban a nyelvek rokonságáról és alapnyelvről (azaz a rokon nyelvek közös őseről) beszélünk, ne felejtjük el, hogy a „nyelvrokonság” mindössze annyit jelent: az adott nyelvekben meghatározott típusú közös nyelvi jegyekből elég sok található ahhoz, hogy arra következtessünk, a vizsgált nyelvek őseinek beszélői valamikor egymás közelségében, akár azonos közösségben élhettek. Az „alapnyelv” pedig ebben az értelmezésben mindössze a rokon nyelvekben kimutatható közös jegyekből rekonstruálható egykori szavak, nyelvtani elemek összessége – nem egy valamikori nyelv, csak annak fennmaradt nyomai. Hogy ez a nyelvi közösség vagy közelség hogyan jött létre, arra vonatkozóan a történeti nyelvészet egyelőre nem tud hiteles választ adni. (S mivel itt már öt-hatezer évnyi távolságban vagyunk a jelentől, más tudományág sem.)

A szemléletváltás alapvető következményekkel jár a történeti nyelvészetben. Semmilyen lényeges hatással nincs viszont arra, hogy a magyar nyelvet az uráli nyelvek közé soroljuk. Nyelvünk ma kimutatható legrégebbi rétege egyértelműen az urálinak nevezett nyelvekkel mutat közösséget, bárhogyan jött is létre az uráli alapnyelv, bármit gondoljunk is arról, hogy azok, akik beszélték, etnikailag milyen összetételű csoportokból álltak, s hogy ezek a csoportok beszéltek-e más nyelveket is, esetleg eredetileg más volt-e a nyelvük. Teljesen mindegy, hogy a hagyományos értelemben vett, egy még korábbi „ősnyelvből” leszármaztatott nyelvrokonság vagy nagyon szoros együttélés volt ez, mindenképpen korai és intenzív történeti kapcsolatra utal, s közös kultúrára. Ez a kultúra, az élőhely, a társadalmi szervezettség pedig pontosan ugyanazokkal a nyelvészeti módszerekkel rekonstruálható mindkét esetben.

Tulajdonképpen még a családfamodellt sem kellene föltétlenül föladnunk, ha a leszármazási láncot nem abban a tiszta, idealizált formában képzelnénk el, ahogyan a kastélyok falán lógott az ősök fája – a nyelvi családfa is tele van örökbefogadásokkal és kideríthető vagy titokban maradó félrelépésekkel. De a családfamoddal éppen az a baj, hogy hosszas magyarázkodással kell elmondanunk, hogy a nyelvrokonság nem az, aminek a családfamodell alapján látszik. Ráadásul biztosak lehetünk benne, bármennyit magyarázzuk is, hogy a családfa valójában nem is családfa, végül úgylis a képiség fog győzni: esélyünk sincs a mély és többszörös kulturális beágyazottság erejével szemben, amelyet a „nyelvrokonság” kifejezés maga mögött tudhat.

Pedig voltaképpen „csak” egy többretegű metaforáról van szó. Az emberi gondolkodás egyik legalapvetőbb sajátossága, hogy a kevésbé ismerttet a jól ismerthez hasonlítja: ez a metaforikusság, a kategória- és sémaalkotás, szabálygenerálás teszi egyáltalán lehetővé a tanulást, ebből indul ki a „józan ész”, amikor ítéletet alkot. Ez maga a nyelv: metaforák, kategóriákba rendezett jelentések, sémaként előhívható narratívák és tömény szabálygenerálás, a hangtától a nyelvtanon át egészen annak ismeretéig, hogy ki mikor kivel milyen stílust használhat. A metaforák iránti csillapíthatatlan vonzódásunk az oka annak is, hogy a sztereotípiáktól, hiedelmektől, „józan ész” megfontolásokon alapuló tévképzetektől olyan nehezen szabadulunk meg, hiszen ezek ugyanannak a kognitív mechanizmusnak az eredményei, mint a „jó tudás”. A metaforikus gondolkodás tehát olyan adottság, amelytől képtelenek vagyunk megszabadulni – szerencsére, mert ha sikerülne, egész világunk dőlné romba. De ez nem jelenti azt, hogy ne volna érdemes időnként egy-egy metaforát alaposabban szemügyre vennünk, s ha kell, tudatosítanunk, hogy hamis analógiára épül.

A metaforikus emberi gondolkodás az emberek közvetlen rokoni kapcsolatát könnyedén kiterjesztette a népek rokonságára – ez már önmagában is téves analógia –, másrészt a népeket, szintén a „józan ész”-re alapozva, összekötötte a nyelvekkel. Így aztán a világ legtermészetesebb dolgának tűnik, nemcsak több ezer évvel ezelőtt volt ez így, hanem ma is, hogy a nyelvek és népek rokonsága szervesen összekapcsolódik a gondolkodásunkban. Ezt a „magától értetődő” népi nyelvészeti nézetet a nyelvek és népek származására vonatkozó mítoszok, beleértve a Bibliát, tudatosan is továbbörökíthető kulturális tudássá tették. Erre a kulturális tudássá emelt népi nyelvészeti képzetre épített a középkori és humanista tudomány, és a vallási dogma még tovább erősítette ezt a hagyományt. De a vallási tradíció nélkül is épp elég mélyen gyökerezik a gondolkodásunkban a nép és nyelv összekapcsolása – ezért maradt fenn a tudomány szekularizációja után is, és ezért csapta be Darwint. Az ő tekintélyének, majd a nyelvtudományon belül kialakult történeti összehasonlító iskola befolyásának köszönhetően így vált egy több ezer éves metafora a tudományos nyelvészeti gondolkodás alapjává – s ezért okoz gondokat továbbra is.

A metafora ugyanis egyszerűen téves, mert az alapját adó „józan ész”-előföltevések hamisak. Nem igaz, hogy a „nép” egymással szoros genetikai kapcsolatban álló emberek összessége, így aztán az sem igaz, hogy a népet és a nyelvet szerves belső kapcsolat fűzi össze. Ettől függetlenül a képzet a népi nyelvészetben valószínűleg akkor is újratermelődné, ha nem lenne kéznél a családfa-metafora, így viszont, hogy minden egyes tankönyv, tanulmány és a nyelvek rokonságáról szóló beszéd is ezt erősíti, egyenesen elkerülhetetlen, hogy a téves metafora átvegye az irányítást gondolkodásunk fölött. Még beszélni sem tudunk a nyelv legrégebbi rétegéről úgy, hogy közben ne erősítsük akaratlanul a hibás értelmezést: nyelvek *rokonságáról*, *előd- és utódnelvekről*, *származásról*, *közös ősről* beszélve a családra asszociálunk. Ehhez még van egy jól ismert ábránk, mely – maga is metaforaként, hiszen a családot fához hasonlítja – még konkrétabbá, még érthetőbbé, még láthatóbbá teszi a „származási viszonyokat”. Nem tudunk mást tenni, tudomásul kell vennünk, hogy a nyelvek és népek származását összekapcsoló csalóka képzet mindig újra fölbukkan majd, úgyhogy újra és újra el kell mondanunk, hogy téves, és hogy miért az. Olyan gondolati erővel állunk szemben, amely könnyűszerrel megtéveszti a laikus áldozatokat – sőt, mint legközelebb látni fogjuk, nem csak őket. Merthogy még ma is előfordul, hogy akár nyelvészek mondatai is azt sugallják, mintha genetikai folytonosság is társulna a nyelvtörténeti folytonossághoz.

A magyarság bölcsőjénél

Nem tudom, még mindig így van-e, adok rá esélyt, hogy igen: amikor egyetemre jártam, s később, mikor hosszú éveken át tanárjelölteket tanítottam, a magukra valamicskét is adó magyar szakos hallgatók erősen utálták a nyelvészeti tárgyakat (ennek ma súlyos ára van, amikor nyelvtant kell tanítaniuk), legfőképpen a nyelvtörténetet. Kínlódtak a fűrészporral behintett hangtani, alaktani és mondattani változások bemagolásával, fogalmuk sem volt, minek nekik ez az egész, és enyhe lesajnálással afféle évfolyambolondjának, legalábbis csodabogárnak tekintették a nyelvészetet kedvelő néhány hallgatót – eltekintve persze a nyelvészeti vizsgák előtti nyüsztési időszaktól, akkor igen jól jött a csodabogarak segítsége.

Nyilván volt ebben szerepe annak, hogy nem mindenki fogott ki jó tanárokat, egyébként is az ifjak általában az irodalom és nem a nyelvészet miatt választják a magyar szakot. Mindenesetre sokat veszítettek: a nyelvtörténet nagyon összetett kutatási ág, ez a legszebb benne. A hangtörténetet nem bemagolni kell, hanem fölismerni kérlelhetetlen logikáját: a hangváltozások a beszédhangok fiziológiai meghatározottsága által fölállított szabályokat követik. Ahhoz, hogy föltárjuk egy nyelv történetét, a hangtani összefüggések megértésén kívül szükséges a nyelvi változást befolyásoló kognitív és társas működés, az emberi kultúrák egyetemes és egyedi sajátosságaival foglalkozó antropológia, az egykori szokások rekonstruálásában illetékes történeti néprajz, a régi írásbeliség megszólaltatásához nélkülözhetetlen filológia ismerete. Ez a sokszínűség már önmagában is élvezetessé teszi a nyomozómunkát: a nyelvtörténész (miként a művelődéstörténész, történész, régész is) másoknak észrevétlen apró nyomok, fennmaradt töredékek, információdarabkák, kikövetkeztetett összefüggések segítségével rekonstruálja a legvalószínűbb történetet.

De az igazi csemege csak ez után következik. Miután a nyelvészet speciális eszköztárával föltártuk a nyelv történetét, olyan forráshoz jutottunk, amely minden másnál biztosabban tájékoztat az írott források előtti korok emberének kultúrájáról, életéről, gondolkodásáról, történelméről. Ebben nincs egészen egyedül, hiszen a történelem íratlan forrásaként szolgálhat az adott nép szellemi és anyagi kultúrája, tárgyi emlékei, a sírokban föllelhető maradványok is. A régészet jelentős szerepet vállal az írott források előtti idők történetének föltárásában, van azonban egy lényeges különbség a régészeti anyag és a nyelv között: a régészeti leletekből a szokások, hiedelmek, viselet, életmód sok viszonylata kiolvasható ugyan, de az nem, hogy a sírban

nyugvó ember milyen nyelven beszélt. Másrészt a sírokból föltárható anyagi és szellemi kultúra elemei is gyorsan terjedtek, így sokszor nem tudunk hozzájuk etnikumot kötni. A nyelvtörténet viszont ilyenkor is segít: a nyelv mindig változik ugyan, de nem szakad meg a folytonossága, nincsenek – a nyelv funkciója miatt nem lehetnek – benne törésszerű, átmenet nélküli átalakulások.

Bizonyos szavak igen régi korok lenyomataként vannak jelen mai nyelvünkben. A magyarok és az iráni népek korai találkozásáról például nem tudnánk, ha nem következtethetnénk erre a magyar nyelv korai iráni kölcsönszavaiból; a nyelvtörténet világít rá arra is, hogy a magyar nyelv előzményeit beszélő törzsek mikor szakadhattak el az uráli, finnugor vagy obi-ugor nyelveket beszélő csoportoktól, mikor és hol találkoztak törökökkel, újabb iráni csoportokkal. Egy-egy szó jelentéstörténetének föltárása igazi kaland, mint ha lámpával világítanánk meg az egykor volt élet egy-egy jelenetét. A szókincs rétegződése pedig a teljes magyar kultúrtörténetet föltárja: melyek azok a legalapvetőbb uráli és finnugor korból megmaradt szavak, amelyeket soha nem cseréltek le a magyarul beszélők, s hogyan rakódtak erre rá az élet- és gondolkodásmód változásait követve újabb és újabb kölcsönszórétegek.

Ahhoz azonban, hogy forrásként használhassuk a nyelvet, megbízható etimológiákra, azaz egy-egy szó eredetének, történetének pontos földerítésére van szükség. Azt már láttuk, hogyan homályosítja el tisztánlátásunkat a családfametafora: amikor a nyelvek korai kapcsolatairól gondolkodunk, tudjuk, a metaforáknak nagy szerepük van a sztereotípiák, előítéletek kialakulásában is, de nagyon igazságtalan dolog lenne kizárólag rosszat mondani róluk. Általában csak irodalomórán találkoztunk ezzel a kifejezéssel, noha a nyelv alapvető tartozéka: leghétköznapiabb beszélgetéseink ugyanúgy hemzsegnék a metaforáktól, mint egy költemény, csak ezek a metaforák már megszokottak – sőt nélkülözhetetlenek, helyettesíthetetlenek. Metaforát használunk, ha azt mondjuk, hogy *székláb*, *hegyerinc* vagy *folyótorkolat*, vagy amikor azt mondjuk, hogy a madár *énekel* vagy a felhő *eltakarja* a napot – az ember mindegyik példában saját testét, illetve saját, szándékos-ságot feltételező viselkedését tekinti viszonyítási alapnak, ehhez hasonlít. Amikor ma kimondjuk a *narancssárga*, *rózsaszín* vagy *ibolyakék* szín nevét, már nemigen jut eszünkbe, hogy ezek a színek egy gyümölcs, illetve egy-egy virág jellegzetes színéről kapták a nevüket, de erőfeszítés nélkül ráismerünk, hogy így van. Ha azt mondjuk, *napsárga*, *tengerké* vagy *fűzöld*, a kapcsolat még élő a színnév és a között, aminek a színéhez hasonlítom. De ha azt mondjuk, *vörös* vagy *veres*, a nyelvészeken kívül nagyon kevesen érzik a kapcsolatot a vér vörös színe és a színnév között.

Az etimológia éppen ezeket a megkövült metaforákat eleveníti meg. Nem véletlen, hogy néhány nagy nyelvtörténészünk – a kiváló szegedi professzor, Mészöly Gedeon vagy a budapesti Pais Dezső – szinte költői ihletettségű szótörténeti tanulmányokat írt. A fantázia elengedhetetlen a nyelvtörténethez is – mint minden tudományághoz, amely a töredékesen fennmaradt múlt

rekonstruálásával foglalkozik –, de nem kontroll nélküli fantáziálást jelent. Úgyhogy valóban jópofa és találó dolog a szavak által föltárt összefüggések kutatását „nyelvrégészetnek” nevezni, csak nem azt, amit a laikus irodalomban újabban így hívnak: a szükséges előképzettség nélkül csak annyira érvényesek a nyelvrégészkedés megállapításai, mint ha valaki a hátsókertben kiasott köcsögfülből világtörténelmi jelentőségű eseményekre következtet.

A „szófejtésnek”, ahogyan a szavak eredetének nyomozását régebben hívták, meglehetősen szigorú szabályai vannak. A hangsor minden egyes elemét a szabályos, ismert hangtörténeti változások mentén kell visszavezetni a régebbi állapotra, kétféle értelemben is. Az egyik: a hangváltozás nem mondhat ellent a hangváltozások általános, a hangképzésből következő, így minden nyelvre érvényes szabályosságainak, például az *f* hangból soha, semmilyen nyelvben nem lesz *r* vagy *k*. A másik: az adott nyelv történetében bekövetkezett szabályos hangváltozások. A jelentés sem változhat összevissza, csak meghatározott szabályszerűségek mentén: a 'fa' jelentésű szó például nem lehet jelentésbeli összefüggésben a 'lúd'-dal, hiába úszik mindkettő a vízben, és így tovább. Minden megszokott változási folyamattól való eltérést megalapozott érveléssel kell alátámasztani, és a magyarázatnak természetesen összhangban kell lennie a rendelkezésre álló történeti adatokkal. Ezeket az elveket általánosságban már végigfutottuk, de szükség lehet valamicskével bővebb magyarázatra.

Ha azt akarjuk vizsgálni, hogy egy nyelv mely más nyelvekkel „rokon” – tehát mely nyelvekkel mutatható ki a legkorábbi kapcsolata –, először el kell jutnunk a szókincs legrégebbi rétegéhez, ahhoz az alaphoz, amelyet már össze lehet vetni más nyelvek legrégebbi rétegeivel. Ha olyan nyelvekről van szó, amelyek föltételezhetően sok száz vagy akár több ezer évvel korábban álltak kapcsolatban egymással, és szinte pontos egyezésre bukkanunk, az eleve gyanús, hiszen a nyelvek folytonosan változnak, több ezer éve azonos alakok lényegében nem léteznek.

Tudnunk kell, hogy a hasonlóságot létrehozhatja a véletlen – egy-egy nyelv átlagosan 25–35 hangból építkezik, így aztán könnyen előfordul, hogy két nyelv hasonló hangzású és jelentésű szavainak semmi közük egymáshoz, mint például a magyar *nő* és az azonos jelentésű kínai *nü* szónak. Szintén nem szoktuk figyelembe venni, sem a közös származás, sem kölcsönzés bizonyítékaként, a hangutánzó és hangulatfestő szavakat, hiszen ezek lényegükből adódóan hasonlíthatnak egymáshoz anélkül, hogy a két nyelv valaha is érintkezett volna egymással. A magyar *kakukk*, német *Kuckuck*, angol *cuckoo*, olasz *cuculo*, csuvas *kukkuk* – és hosszasan lehetne folytatni a sort – szavak mindegyik nyelvben kialakulhattak belső keletkezésű szóként, hiszen a madár hangját utánozzák. Szintén nem vesszük figyelembe a nyelv-rokonság kutatásakor azokat a szavakat, amelyek valamilyen széles körben elterjedt kulturális termék nevéként az általuk jelölt áruval együtt nagyon sok nyelvbe bekerültek. Klasszikusan étel- és fűszernevek, egykori és mai luxuscikkek, technikai újítások nevei tartoznak ide, régebről többek között

a *bors*, *gyöngy*, *szappan*, később a *csokoládé*, *kávé*, manapság a *mobil* vagy a *pizza* – és számtalan más szó.

Vigyáznunk kell, mert a „közös eredetű” szavakhoz hasonlítanak a kölcsönszavak abból a szempontból, hogy minden hangváltozást mutatnak, amely az átvevő nyelvben az átvétel kora után lejátszódott, s ez szabályos hangmegfeleléseket hoz létre az átadó és átvevő nyelv között. Ma *gy-* hanggal kezdődik minden olyan eredetileg *dzs*-vel kezdődő, török eredetű szó, amely a honfoglalás előtt került a magyarba, mert természetesen ezekben a szavakban is érvényesült az ómagyar kori (tehát honfoglalás utáni) *dzs*- > *gy-* hangváltozás. A hódoltságkor alatt már és még nem volt *dzs* a magyarban, ezért az oszmán kölcsönszavak *dzs* hangját a hozzá legközelebb eső hanggal, a *zs*-vel helyettesítve illesztették a magyarba, így lett a török *dzsebből zseb*, de nem „*gyeb*”, és nem is „*dzseb*”. (Ez a helyettesítés nem tudatos volt persze, hanem annak „hallották”, ahogyan ma sokan *sz*-nek vagy *t*-nek hallják és ejtik az angol *th*-val jelölt hangot – Margaret Thatcher nevét annak idején hol *Tecsör*-nek, hol *Szecsör*-nek ejtették a magyar médiában.)

Mindezeket leválasztva még mindig jó sok szavunk marad, amellyel jelenkori tudásunk szerint egyszerűen nem tudunk mit kezdeni, mert javasolt származtatásai igazolhatatlanok – ezeket, jobb híján, ismeretlen eredetűnek szokás minősíteni. Marad viszont egy másik csoport – a legalapvetőbb fogalmak: testrészek, az egykori élőhely tárgyai, növényei, állatai, cselekvések, a természeti környezet neve –, amely valószínűleg az adott nyelv legkorábbi rétege, hiszen ezeket a szavakat a legrégebb időktől használniuk kellett az embercsoportoknak. Ezt a szócsoporthoz nevezik alapszókincsnek, és ez az, amelyet más nyelvek hasonlóképpen alapszókincsnek tekinthető elemeivel össze lehet vetni, ha az adott nyelvek gyanúnk szerint közös alapnyelvre mennek vissza.

Vannak tehát olyan szavaink, amelyek eredetét – akár alapnyelvből öröklődött, akár későbbi kölcsönzés – nagy biztonsággal azonosítani tudjuk, vannak, amelyeknek az eredete nem ismeretlen ugyan, de bizonytalan abban az értelemben, hogy a javasolt etimológiával kapcsolatban maradtak megválaszolatlan kérdések, akár jelentéstani, akár hangtani jellegűek, s vannak szavak, amelyeknek több etimológiájuk is van, és azonos vagy akár eltérő valószínűséggel, de mind lehetséges. És vannak szavaink, amelyek eredetéről komolyan vehető magyarázatot egyelőre nem sikerült találni.

Az alapszókincshez sorolt szavak a rokon nyelvekben természetesen ma már nem egyeznek meg hangról hangra, és lehet némi eltérés a jelentésükben is. A sokat emlegetett szabályos hangmegfelelések viszont érvényesek. Erre talán a legismertebb példák, hogy a magyarban ma *f*-hanggal kezdődnek azok a szavak, amelyek őse egykor *p*-vel kezdődött – a finnben ma is *p*-vel kezdődnek ezek a szavak (*fazék* – *pata*, *fej* – *pää*). Az alapnyelvi *k*-val kezdődő szavak hol *k*-val, hol *h*-val kezdődnek a mai magyarban, de ez sem tetszés szerint hol ez, hol az: a mély hangrendű szavakban a szó kezdetén álló egykori *k*- *h*-vá változott, a magas hangrendű szavakban viszont *k*- ma-

radt (*ház - kota, hal - kala; kéz - käte, kő - kivi*). Ez a szabályosság viszont minden esetben érvényesül, és nem lehet a szókezdő *k*-ból az összehasonlítást végző kénye-kedve szerint *s*-, *p*-, *gy*- vagy más hang. A szó belsejében, két magánhangzó között álló *-t*-*-z*-vé változott, az *-nt*-*-d*-vé, az *-nk*-*-g*-vé, az *-mp*- pedig *-b*-vé (pl. *had - kunta, hab 'hullám' - kumpu*). Vagyis a hangkapcsolat nazális eleme (*n, m*) eltűnt, de a mögötte álló zöngétlen mássalhangzó zöngésedett. Ízelítőnek ennyi bőven elég is, mielőtt az egykori magyar szakos egyetemisták sorsára juttatom olvasóimat.

A jelentésbeli eltéréseket szintén meg kell tudnunk magyarázni. Például nehéz lenne érvelni amellett, hogy a török *var* ('van' - létige) és a magyar *vár* szó összefügg, mondjuk olyan alapon, hogy a vitézek a várakban vártak, azaz a várakban *voltak*, vagyis ha a vitéz a várban vár, akkor valójában a várban *van* - ilyen szóbüvészkedésekkel gyakran szórakoztattuk magunkat pihenésképpen a valódi etimológiák készítése közben (ami igen fáradságos munka), de a laikus nyelvészkedésben valóban egészen hétköznapi ez a fajta érvelésmód. Ugyanakkor nyilvánvaló az összefüggés a magyar *vaj* és a finnugor nyelvek hasonló (*voi*), 'zsiradék' jelentésű szavának eltérő jelentése között: a magyarban az eredeti jelentés leszűkült, és ma csak egy speciális zsiradékfajtára vonatkozik.

Végül: a nyelvtani rendszerben is ki kell tudnunk mutatni olyan elemeket, amelyek funkciója azonos vagy nagyon hasonló, és az imént bemutatott hangtani szabályosságok szerint visszavezethetők egy régi közös alakra - a magyarban ilyen többek között a felszólító és a feltételes mód jele, a középfok *-b*-je, de ilyenek személyes névmásaink és a határozóragok egy része is, például az ún. „külső helyhatározórag”-ként használt *-n* (*valami-n, hajó-n, stb.*). Ez az egykori *-n* határozórag bújik meg az ómagyar korban keletkezett *-ban/-ben* ragban is. Ez kedvelt, közismert példája a ragkeletkezésnek: eredetileg csak *-ben* változata volt, a *-ban*-t az illeszkedés szabálya hozta létre. Azért a magas hangrendű változat volt az elsődleges, mert a *-ben* egy névutóból jött létre, a *belen*-ből, ez pedig a *bél, bel* 'valaminek a belseje' szóból származik (az eredeti jelentést még őrzi a *kenyérbél* szó, és valószínűleg nem kell különösebben magyarázni a *bél* testrésznévvel való szoros kapcsolatot sem, ezt még mindannyian „halljuk”). Van még három, szintén igen régi helyhatározóragunk, de ezeket már csak más, szintén már a magyar nyelv önálló életében kialakult ragok őrizték meg: az *-l*, amely a „honnan” kérdésre válaszolt (és őrzi például a *-ból, -tól, -ről*). A „hová” kérdésre válaszoló ragokban az *-á/-é* (eredetileg *-k* volt, abból vált magánhangzová: *hová, r(e)á, mögé, alá* stb.), illetve a „hol” kérdésre válaszoló *-t*: ezt őrzi az *itt, ott, mögött, alatt* stb. mellett néhány földrajzi név megkövült alakja, például a *Pécssett, Kolozsvárt*. Az „ösi helyhatározóragoknak” nevezett készletből azonnal látjuk azt is, hogy az irányhármasság megléte igencsak régi tulajdonsága a magyarnak és előzményeinek.

Az uráli nyelvek mondattani tulajdonságaiban nagyon sok a hasonlóság. Ilyen például, hogy a jelzőt és a jelzett szót nem egyeztetjük (*piros autók*

és nem *pirosak autók*), hogy a számnevek után egyes, nem többes számot használunk, a páros testrészeket egyetlen egésznek tekintjük, ezért különbséget tudunk tenni az „egyszemű” és a „félszemű” között, hogy az alárendelő szerkezeteket régebben nem kötőszóval (*a könyv, amiről beszéltem*) hanem ragozott igenevekkel (*a mondtam könyv*) hozták létre. A mondattani sajátosságok azonban nagyon erősen kötődnek az adott nyelv típusához, a mi esetünkben ahhoz, hogy az uráli nyelvek mindegyike toldalékoló – a szintén toldalékoló török nyelvekre ugyanígy jellemző valamennyi itt fölso-
rolt mondattani sajátosság.

E kritériumok alapos vizsgálata után ma már egyetlen tudományos isko-
la sem vonja kétségbe, sem itthon, sem máshol a világon, hogy a magyar a legtöbb hasonlóságot az obi-ugornak nevezett nyelvekkel mutatja, kevesebbet a finnugornak nevezettekkel, még kevesebbet a szamojéd nyelvekkel. De valamennyi csoporttal jóval több hasonlóságot mutat a fentebbi föltételek szerint, mint bármely más nyelvvel. Ennek megfelelően a magyar nyelv legrégebbi, még rekonstruálható előzményét uráli alapnyelvnek hívják, ez i.e. 4000 előtt két nagy csoportra bomlott, a finnugorra és a szamojédra. A magyar előzménye ezek közül a finnugor alapnyelv volt, ettől i.e. 3000 táján vált el a magyar elődjét is jelentő ugor alapnyelv, s ebből i.e. 1000 és 500 között jött létre az a nyelv, amelyet már magyarnak nevezhetünk.

Az uráli nyelvek közül ma a legtöbben a magyart beszélik, utána a finn, a mordvin és az észti következik, őt, illetve körülbelül egy-egy millió beszélővel (a mordvinok azonban két különböző népnek, erzának, illetve moksának tartják magukat). Öt- és hétszázezer között van a komi (zürjén), az udmurt (votják) és a mari (cseremiszi) beszélőinek a száma, a kisebb balti finn nyelveket (vót, lív, karjalai, izsór, vepsze) összesen beszélik úgy százötvenezeren, a különböző számi (lapp) nyelveket nyolcvan-, a szamojéd nyelveket összesen mintegy negyvenezeren – az obi-ugor nyelvek a legkisebbek, a „nagyobbik” hantit (osztják) alig huszonkétezer ember beszéli még, a magyarhoz közelebb álló manysinak (vogul) már tízezer beszélője sincs. Számos uráli nyelv, elsősorban a szibériai szamojéd nyelvek közül, mára kihalt, egykori beszélői nyelvet cseréltek, utódaik ma török, mandzsú-tunguz, esetleg valamilyen paleoszibériai nyelvet beszélnek, és jelentősen csökken az uráli nyelvek beszélőinek a száma a hosszú ideje tartó eloroszosodás miatt is.

Hogyan és hol élhettek azok az emberek, akik a magyar nyelv előzményeit beszélték? Jól tudjuk már, a válaszhoz leginkább a fennmaradt szókincs segítségével juthatunk közelebb. Ismerve a családfametafora agresszivitását, s hogy hajlamosak vagyunk a nyelv és nép történetét azonosnak tekinteni, fontos újra tudatosítanunk magunkban: nem a mai magyar etnikumhoz tartozó emberek genetikai elődeinek kultúrájáról, hanem a magyar nyelv előzményeit beszélő népcsoportok kultúrájáról beszélünk.

Vegyük számba először a forrásként használható szóképletet. A mai magyar nyelvben körülbelül 700-800 az uráli, finnugor vagy ugor eredetű szótövek száma. (Azért nem lehet ennél pontosabban megmondani, mert egyes

etimológiák esetében az uralisták eltérő állásponton vannak.) Ez igen kevésnek tűnhet. Ne felejtjük azonban el, hogy ez csak azoknak a szavaknak a száma, amelyek a magyarban is fennmaradtak, figyelembe véve a finn-permi és a finn-volgai nyelvekből rekonstruálható finnugor és uráli alapnyelvi szavak számát is, ez 500-600 szóval több. Az egykori szókincs minden bizonnyal nagyobb volt a kettő összegénél is, hiszen a rekonstruált alapnyelv természetesen csak azokat a szókincsbeli és nyelvtani elemeket tartalmazhatja, amelyek az uráli nyelvek legalább egy részében ma is kimutathatók. Márpedig a szókincsben az egykori szókészletből csak az maradt meg, ami valóban a legalapvetőbb fogalmakat jelölte, s nyilván igen sok a számunkra már megismerhetetlen szó, hiszen az újkőkor óta meglehetősen sok kultúraváltás történt a magyar nyelvet és előzményeit beszélő csoportok életében. De éppen mert a legfontosabb fogalmak összessége tartozik ebbe a 700-800 szóból álló halmazba, továbbképezve terjedelmes szóbokrokat hoznak létre, valamint rengeteg összetett szó elemeként is megjelennek. Így a 700-800-as készlet megsokszorozódik, hétköznapi beszélgetéseinkben nagyon magas az uráli, illetve finnugor töből származó képzett és összetett szavak aránya.

Mit árulnak el ezek a szavak az egykori életmódról? Hiába volt a rekonstruált uráli, illetve finnugor alapnyelv között úgy két évezrednyi időtávolság, a két alapnyelv s a bennük tükröződő kultúrák igazából nagyon nehezen választhatók szét, nagy részben egyébként valószínűleg azért, mert ez a kétezzer év – legalábbis a mából visszatekintve – sokkal kisebb változásokkal járt az életmódban, mint a legutóbbi kétezzer év. Sem az uráli, sem a finnugor alapnyelvben nincs nyoma annak, hogy szervezett földművelést folytattak volna azok, akik e nyelveket beszélték, életükben jelentős szerepet játszott viszont a halászat, persze a vadászat és az erdei termények begyűjtése mellett. Amikor a „halzsírtagadók” a sokkal csillogóbbnak tűnő harcos nomád léttel összevetve lenézik ennek az időszaknak a kultúráját, akkor nemcsak anakronisztikusan járnak el, hiszen az újkőkori ember civilizációját vetik össze a vaskor és a középkor kultúráival, de azt sem tudják, hogy a szervezett halászat a vízpartokon a saját korukban igen fejlettnek tekinthető kultúrákat hozott létre.

Az uráli vagy finnugor alapszókincsből öröklődött, tehát legvénebb – 5000–6000 éves – szavaink közé tartoznak olyan szavak, amelyek testrész- és rokonságnevek: pl. *fej, fül, szem, száj, áll, fog, nyelv, vér, szív, máj, epe, lép, bél, bőr, kéz, láb; fiú, nő, férfi, ember, ős, öcs, meny, vő, had* 'nagycsalád, nemzetség'. Az alapvető cselekvések megnevezése: pl. *él, hal, eszik, iszik, megy, áll, halad, fut, ad, alszik, néz, lát, vesz, tesz, tud, dob, lő, fűr, ró, szúr, vés, fen, lakik, köt, varr, fon*. A természeti környezetre vonatkoznak: pl. *ég, menny, világ, villám, nap, hold, csillag, víz, jég, fagy, fa, vadon, kő, felhő ~ felleg, ősz, tél, tavasz, tó, láp, jó 'folyó', hab 'hullám' jelentésben, hegy*. Állatok, növények nevei: pl. *lúd, daru, fecske, fogoly, egér, nyuszt, nyúl, sünn, ravasz 'róka', kígyó, hal, keszeg, fészek, méh, szil, fenyő, nyír, fagyal, meggy 'bogyó', kéreg, ág, vessző, gyökér, tő*. Eszközök neve: pl. *ház 'kunyhó, lak-*

hely', *ágy* 'fekhely', *ajtó*, *küszöb*, *kés*, *fűrő*, *nyél*, *fazék*, *nyíl*, *új*, *ín*, *ideg*, *háló*, *fal* 'halak elrekesztésére szolgáló vesszőfonadék', *szíj*, *csomó*, *vaj* 'zsiradék', *háj*, *faggyú*, *méz*. A hiedelemvilággal, kultúrával kapcsolatos kifejezések, illetve melléknevek: pl. *lélek*, *íz* 'lélek' jelentésben, *ének*, *új*, *ó* ~ *agg*, *vén*, *kemény*, *lágý* 'langyos', *keserű*, *vékony*, *sovány*.

Az uráli, illetve finnugor alapnyelvet beszélő csoportok sem elszigetelten éltek, érintkeztek más nyelvek őseinek beszélőivel. Nagyon korai kapcsolatokat tár föl például az a 20-25 szó, amely az indoirániból (az indoeurópai nyelvek egyik ága) került az uráliba, illetve a finnugorba (ezeket a magyarban az alapnyelvből származóként szokás számon tartani, hiszen a magyar onnan örökölte): ide tartozik például a *ház*, *név*, *víz*, *mos*, *tesz*, *visz*, *vezet*, *ín*, *szaru* ~ *szarv*, *méh*, *méz*, *ár*(a valaminek). Szintén korai, de egyelőre tisztázatlan kapcsolatokat mutat az uráli és a mandzsu-tunguz nyelvek között néhány közös eredetűnek látszó szó – ez esetben azonban nemcsak a kölcsönzés háttere, hanem még iránya is bizonytalan: *emse* 'nőstény', *máj*, *fa*, *egér*, *nyuszt*, *nyíl*, *tetű*, *daru*, *úszik*.

Az ugor korból is ismerünk hasonló jelentéskörökbe sorolható szavakat – ezek a többi finnugor nyelvből nem mutathatók ki, tehát vagy a magyar nyelv előzményének fiatalabb, ugor rétegébe sorolhatók, vagy csak azokban a finnugor nyelvváltozatokban voltak korábban ismertek, amelyekből később az ugor nyelvek csoportja kialakult: *haj*, *torok*, *rokon* (eredetileg: 'közel'), *sötét*, *tűz*, *domb*, *héj*, *rügy*, *levél*, *fű*, *szül*, *jön*, *ül*, *jut*, *les*, *nevet*, *fekete*, *meleg*, *lassú*, *mély*, *nyers*, *jó*. Ezeknél fontosabb azonban, mert életmódváltásra utal, hogy az ugorban megvannak a lótenyésztés – nem a nomád lovas élet, hanem a lótarás – alapkifejezései: *ló*, *nyereg*, *fék*, illetve az a sajátos szerkezet, amellyel a ló életkorát jelölték: *másodfű*, *harmadfű* stb. A lótarás talán iráni hatásra terjedhetett el az ugor nyelvet beszélő csoportoknál.

A magyar és az obi-ugor nyelvek az ugor kor egészében, i.e. 3000 és i.e. 1000/500 között csak laza kapcsolatban, inkább egymás közelségében, mint szoros együttélésben élhettek, ezzel magyarázzák, hogy a finnugor korból maradt nyelvi elemek számához képest elég kevés kifejezetten ugor sajátosság van. Az ugor korban is voltak érintkezések más nyelvek beszélőivel is, a lótarás szavait nemcsak az irániból, hanem a törökből is próbálták már magyarázni, a törökből egyéb szavak átvételét is föltételezték, a képerről a korról azonban igen homályos.

Azt, hogy hol éltek az uráli, finnugor, illetve ugor alapnyelvet beszélő csoportok, sokáig szintén elsősorban a szókincs segítségével próbálták meghatározni. A klasszikus, nyelvészeti paleontológiának nevezett módszer igen szellemes: lényege az volt, hogy az alapnyelvben meglévő növények és állatok egykori elterjedési területének meghatározásával próbálták lokalizálni azt a területet, ahol az alapnyelv beszélői élhettek. Alapvetően ezen az elven nyugszik, csak modernebb módszereket is segítségül hív a pollenanalízissel történő területmeghatározás: ebben az esetben az alapnyelvben nevesített fák földbe került virágporának elterjedése adta a támpontot az „őshaza”

meghatározásához. (Elkalandozás nélkül, csak egy mondattal szeretném fölhívni a kedves, ámde gyanútlan olvasó figyelmét arra, hogy az „őshaza” legalább olyan veszélyes szerzet, mint a „családfa”, bánjunk vele óvatosan – jobb, ha egykori élőhelyet mondunk, a mai *haza* szó érzelmi kötöttségeitől mentesítve mondandónkat.)

Ezeknek a módszereknek az alkalmazásával dolgozta ki Hajdú Péter (1923–2002) azt az elméletet, amely igen sokáig a legelfogadottabb volt. Eszerint az uráli alapnyelvet beszélők az Urál szibériai oldalán, az Ob folyó és az Urál-hegység közötti területen éltek. László Gyula (1910–1998) régész a pollenanalízis és a régészeti leletek alapján úgy vélte, hogy az uráli alapnyelvet beszélő népesség elég széles területen élt a Baltikum és az Oka folyó keleti partjai között, a fenyő- és lomboserdők határán.

A bizonytalanság mindkét elmélettel kapcsolatban nyelvi természetű: az állat- és növénynevek igen változékony jelentésűek, nagyon gyakori, hogy egy növény vagy állat nevét egy másik, hasonlóra viszik át, főleg amikor más területre költöznek. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy a mai szót pontosan ugyanarra, s nem csak egy arra hasonlító növény- vagy állatfajra alkalmazzák, mint öt-hatezer évvel ezelőtt. Mindezzel együtt a tájékozódást továbbra is segíti ez a módszer: ha egy alapnyelvben többféle fenyőfajta és lombos fák neve is megtalálható, akkor a nyelv beszélői nem élhettek füves pusztaságon, ha megvan a méh és a méz neve is, akkor nem élhettek a tundrán sem, hiszen ott nem élnek mézelő méhek. Az erdei állatokra vonatkozó szavak szintén a fenyő- és lomboserdő határának övezetére, a sok halászattal kapcsolatos kifejezés a vízpartok kedvelésére utal. A legutóbbi jégkorszak utáni fölmelegedés után sok népcsoport követte a jéghatár észak felé húzódását, általános vélekedés szerint közéjük tartoztak az uráli alapnyelvet beszélő csoportok is – kérdés viszont, hogy a Brit-szigetektől Szibériáig elterülő eurázsiai vidéken ez mégis hol történt.

A Brit-szigeteket mint potenciális uráli őshazát azonnal el is felejthetjük, bár valóban született olyan elmélet is az 1990-es években, amely nem jár ettől nagyon távol. Az elsődlegesen hangtannal foglalkozó finn Kalevi Wiik sokat bírált nézete szerint i.e. 23 000 és 8000 között a jéghatárhoz közeli területeken a vadászat igen prosperált, tekintve hogy nagy számban voltak nagyvadak arrafelé – mamutok, vadlovak, vadszamarak, bölények, medvék. A jól jövedelmező jégkorszaki és jégkorszak utáni üzletág fölfutása következtében a korábban elszigetelt kis csoportok között nyelvi, kulturális és genetikai kiegyenlítődés ment végbe. Ez a „közös nyelv”, amelyet valamennyi csoport értett és használt, lett volna Európa északi részén az uráli, Európa nyugati részén pedig a baszk. Európa középső és déli részén azonban továbbra is kisebb csoportokban éldegéltek az emberek, mert az apróbb vadak nem jelentettek annyi táplálékot, hogy a népesség gyors növekedésnek indulhatott volna, így a csoportok viszonylag elszigeteltek maradtak továbbra is. Csakhogy klímaváltozások jöttek-mentek, változtak az idők. Pár évezred múlva, i.e. 5500 táján a Balkánról terjedni kezdett a kiszámíthatatlan

vadászathoz képest kényelmes földműves-állattenyésztő élet, s ezzel együtt az indoeurópai nyelv, hiszen egyre több korábbi kicsi csoport cserélt nyelvet, s tért át az új kultúra új nyelvére. Az indoeurópainak már akkor jó sok nyelvjárása volt persze, hiszen a korábbi nyelvek hatása mind ott volt az új nyelvben. I.e. 5500 és 3000 között az indoeurópai elérte az uráli déli sávját, az érintkezés nyomán pedig a nyelvet cserélő uráliak létrehozták a germán, a balti és a szláv nyelvek őseit, hiszen korábbi anyanyelvük lenyomata ott maradt az új nyelvben, nyugaton a baszkkal való keveredésből hasonlóképp jött létre a későbbi román nyelvek őse, valamint a kelta. Az elmélet lényege tehát, hogy az európai népesség sok ezer éve mostani lakóhelyén él, az indoeurópai jelentős csoportjai pedig – az újlatin, kelta, germán, balti, szláv – más nyelvekkel való keveredés, nevezetesen a baszk, illetve az uráli hatása miatt lettek olyanok, amilyenek ismerjük.

Wiik elmélete óriási médianépszerűsége tette szert, nem csoda, hiszen a finneket Európa ősnépévé teszi, de a siker szakmai körökre nem terjed ki, ami szintén nem csoda, mert az elmélet mögött lényegében nincs sem genetikai, sem nyelvi bizonyíték. Másképpen fogalmazva: ilyen típusú elméletekből bármennyit lehet alkotni, létrehozásuk pusztán fantázia kérdése. Ennél többet talán nem is volna érdemes Wiik elméletével foglalkoznunk, a számunkra legfontosabb tételét azonban nem hagyhatjuk el: bár Wiik láthatóan jobban hisz a kultúrák és a nyelvek vándorlásában, mint a populációkéban, elméletében nyoma sincs olyasminak, hogy a magyarok az idők kezdetétől fogva a Kárpát-medencében laktak. Ellenkezőleg: a magyart uráli eredetű nyelvnek tartja, s külön kiemeli, hogy a magyar az egyetlen uráli nép, amely részt vett a népvándorlásban (nála sem válik tehát szét nép és nyelv).

Az uráli alapnyelvet beszélők élőhelyét illetően szolidabb módosítási javaslatok is születtek az utóbbi évtizedekben, ezek szintén inkább az i.e. 6000 előtti időkre vonatkoznak, tehát valójában nem is az uráli alapnyelvre, hanem annak kialakulására, előzményeire. Az uralisztika művelői kérelmelhetetlen bírálatban részesítik ezeket a teóriákat,¹ részben jogosan, mert nyelvészeti alapvetésük sokszor képtelenség, részben viszont talán kissé türelmetlenül, hiszen amennyiben az új elméletek más időszakot, az uráli korként ismert korszakot megelőző időket érintik, úgy az uráli alapnyelvről fölépített tudás csak mértékkel alkalmazható ellenérvként. Igaz, az uráli alapnyelvet megelőző időkbe egyelőre semmilyen forrás segítségével nem tudunk biztonságos úton visszamenni, lényegében minden csak találgatás.

Az új elméletek megfogalmazóit időnként azzal vádolják, hogy nézeteik nem mentesek az aktuálpolitikai áthallásoktól – ilyennek vélik például az észtek „őseurópaiságának” bizonygatását az Észtország uniós csatlakozását megelőző években. De a nyelvészövetség-elméletek kidolgozói között nemcsak más nyelvészeti területek vagy nagy médiafigyelemre vágyó kutatók vannak (ez szintén gyakori vád a kritikákban), hanem az uralisztika egyik nagytekintélyű alakja, az uráli etimológiai szótár főszerkesztője, Rédei Károly (1932–2008) is. Rédei szerint az uráli alapnyelv több más nyelv szoros

együttéléséből, szövetségéből alakult ki jóval i.e. 6000 előtt – más ma azonosítható, rekonstruálható ősnyelvekhez hasonlóan –, s beszélői antropológiai értelemben is kezdettől keverték voltak. A mi szempontunkból a leglényegesebb, hogy egyik elmélet sem tagadja az uráli alapnyelv létét. Az, hogy ennek „genetikus” előzménye kétezer évvel korábban, a jégkorszakot követő időkből is létezett már, vagy különféle nyelvek kölcsönhatásából nyelvsvözettségként alakult ki, tökéletesen mindegy, hiszen a magyar nyelv legkorábbi elemeinek történetét mindenképpen csak az uráli alapnyelvig lehet visszakövetni. Korábbi időkre nem, akár volt ős-ős-uráli, akár i.e. 6000 előtt jött létre az uráli alapnyelv más idiómákból.

Az egykori élőhely meghatározására visszatérve: a szakma mind ez idáig a ma forgalomban lévő, hagyományos alapokon nyugvó elméletek között sem hozott létre konszenzust, bár többségük szerint az uráli alapnyelvet beszélők nagy területen éltek, valahol Kelet-Európában. Az ősiráni kölcsönzések mindenesetre keletre mutatnak, még inkább a lehetséges mandzsutunguz kapcsolatok, de ez utóbbiakból túlzott következtetéseket nem érdemes levonni. A magyar nyelv előzményét beszélő csoportok az uráli nyelveket beszélők által benépesített terület keleti sávjának déli peremén élhettek. I.e. 3000 körül az intenzív kapcsolat megszűnt a többi finnugor elődnyelvet beszélő csoporttal. Az ugor alapnyelvet beszélők élőhelyének hagyományosan az Uráltól nyugatra eső területet, a Volga és a Káma összefolyásának vidékét szokták megjelölni – innen vándoroltak volna keletre az obi-ugor elődnyelveket beszélők, s húzódtak fokozatosan délre, délnyugatra a korai ősmagyar beszélő csoportok.

Az ugor szállásterület lokalizációját azonban jelentős mértékben befolyásolta, hogy Julianus barát híradásának megfelelően az említett, Magna Hungariának nevezett területről, ebből az „őshazából” kellett útnak indítani a magyarul beszélő törzseket. Az ottmaradáson kívül van azonban más magyarázat is arra, hogyan kerültek magyarul beszélő csoportok a Káma környékére, éppen ezért újabban fölmerült, hogy az obi-ugort beszélők elődeivel csak laza kapcsolatban lévő korai ősmagyar beszélők ennél délebbre és keletebbre fekvő vidékről, az Urál déli vonulataitól, az erdő és a füves puszta határáról kerültek – sodródtak, vonultak, haladtak? – egyre délnyugatibb részekre.

Innentől kezdve a magyarul beszélő nép történetét borító sűrű homály először csak lassan, majd egyre inkább oszlik, a 6–7. századtól pedig egyre nagyobb felbontású képekben látjuk majd ezt a történetet, elsősorban a magyar nyelvbe került török szódömpingnek köszönhetően. A steppe, ahová a magyar csoportok keveredtek, ekkorra már török tenger.

Az ismeretlen Belső-Ázsia

Pár évtizede, amikor Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember*-e még a legkedveltebb olvasmányok egyike volt, fél Magyarország tudta, ki Zéta, az Attila udvarát megjárt, trák származású bizánci rabszolga. Nem biztos, hogy a küldöttség tudós tagjára, Priszkosz rétorra is ugyanannyian emlékeznek, mint a szerelmes ifjú megpróbáltatásaira, pedig érdemes megjegyezni a nevét. Az ő alakját, Zétáéval ellentétben, nem Gárdonyi találta ki: Priszkosz volt az a bizánci történetíró, aki hiteles tanúként számolt be Attila táboráról. Munkája eredetiben nem maradt fenn, de szerencsére hosszas kivonatokat jegyzeteltek ki belőle. Az egyik összefoglalót a magyar történelem egyik legkorábbi forrásának szerzője, Bíborbanszületett Konsztantin (908–959) keletrómai császár készítette, ebben olvashatjuk Priszkosz leírását arról, hogyan került Bizánc látókörébe az a nép, amely, mint később ki fog derülni, névadónkká vált. A következőket írja erről:

„Ebben az időben [463-ban] a keleti rómaiakhoz [azaz Bizáncba] követséget küdtek a saragurok, az ogurok és az onogurok, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyükről, minthogy harcba bocsátkoztak velük a szabírok, akiket az avarok úztek el, akiket viszont az Óceán partvidékén lakó népek készítettek arra, hogy más vidékre költözzenek. Ez utóbbiak földjüket az Óceán kiáradása folytán keletkező köd miatt hagyták el azért, mert griffek tömege tűnt fel. Az a hír járta ugyanis, hogy ez mindaddig nem szűnik meg, mígcsak fel nem falják az emberi nemet. Ezért hát e bajok következtében elűzve, a szomszédban lakókra törtek rá. Minthogy pedig a támadók erősebbek voltak, azok, akiket a támadás ért, más vidékre költöztek.”¹

Az eredetiség kultuszában nőttünk föl, így nekünk sima plágiumnak tűnhet az, ami Priszkosz idejében – és a lényegét tekintve egészen a 18. századig – a megszerzett ismeretek, a műveltség fölmutatása volt. Azaz: hogy Priszkosz története kísértetiesen hasonlít ahhoz, amit ezer évvel korábban a Cicero által a „történetírás atyjának” nevezett Hérodotosz írt le a szkítákkal kapcsolatban. Az ókori történetírónál persze más népnevek szerepeltek, és nála a griffek aranyat őriztek. Hérodotosz és az őt követő Priszkosz elbeszélése a griffek és óceáni ködök ellenére is megragadja a lényegét: ha a steppe nomád harcosnépei közül egy megindult, biliárdgolyóként lökte tovább a mellette lévő, az az őmellette lévő és így tovább. A görög toposszal leírt láncszerű népmozgás a maga teljességében persze soha nem futott végig a pusztán, de az igaz, hogy ha keleten mozgolódás támadt, bármelyik szövetség számíthatott arra, hogy keleti szomszédja rá fog rontani, merthogy a szomszédtól az ő keleti szomszédja foglalta el a legelőket.

Na de mi közünk van nekünk mindehhez? A magyarok ugyan évszázadokig szerették szkítának-szittyának nevezni magukat és nyelvüket, sőt némelyek ma is szeretik – a hagyományos és a mai „szittyaság” tartalma azonban nem azonos: régebben Hérodotosz nyomán sokszor pusztán annyit jelentett a *szkíta*, hogy ’nomád’, máskor vér szerinti leszármazást is sejtettek mögötte, a mai szittyázók elsősorban az utóbbit szeretnék nagyon. Ebben a genetikai-biológiai leszármazási értelemben természetesen maga a kérdés is értelmetlen, ezt már jól tudjuk: a szkíták szövetsége is igen sokféle emberből állt, meg a magyaroké is. A magyar nyelv nem iráni eredetű, a szkíta pedig iráni nyelv volt – ilyesféle „rokonságról” sem beszélhetünk tehát. Az sem szerencsés, ha ma ’nomád’ jelentésben használjuk a *szkíta* szót, hiszen rettenő megtévesztő lehet. Azt azonban senki nem tagadhatja, hogy a korai magyar történelem egy virtigli nomád nép történelme, s a szkíták szövetségébe tartozott etnikumok utódai közül valószínűleg olvadtak be kisebb-nagyobb csoportok a magyar törzsek népeibe. Ettől még szittyák ugyan nem leszünk, de nem árt, ha tudjuk, mit jelent a *szkíta* ’nomád’ értelemben, miért tűntek olyan egyformának a nomád népek a kívülállók szemével nézve.

Elméletben mindannyian tudjuk, de mintha mégsem mindig értenénk igazán, hogy ez mit jelent. Többek között azért, mert generációk nőttek úgy föl, hogy a történelemoktatás szemérmesen átsuhant azokon az évszázadokon, amelyek erősíthették volna a „keleti származás” tanát. A létező szocializmus tankönyvíróinak húzódozása a maguk szempontjából érthető: a nomád múlt sikamlós terep, erősen összekulimászozta a politika, a második világháború előtti turanizmus egészen gusztustalanul. A Szovjetunió török népei politikailag és gazdaságilag is erősek voltak, s könnyen hajlottak egy kis pánturkizmusra, erre viszont a szovjet vezetés ugrott, emlékezzünk csak a szerencsétlenül járt Szamojlovicsra és a halála után pánturkizmussal vádolt német Radloffra. Így a tananyagot összeállítók még attól is tarthattak, hogy nem jó nagyon forszírozni a korai magyar–török kapcsolatokat. Egyébként is, a marxista történetírás a nomád gazdálkodást és társadalmi szerkezetet „zsákutcának”, a földművelésnél kezdetlegesebb „termelési mód”-nak kiáltotta ki. A tankönyvek nem hallgatták éppen el a honfoglalás előtti vándorlást – volt Levédia, Etelköz, párducos Árpád és vérszerződés, hátrafelé nyilazás és cselből menekülés –, de a korszak és a nomád kultúra sokkal kevesebb figyelmet kapott, mint amennyi a magyar történelemben játszott szerepe alapján megillette volna. Arról meg pláne szó sem esett, hogy a felsorolt „ősmagyar” jellegzetességeket finoman szólva nem mi találtuk ki, akkor már csaknem két évezredes hagyományba illeszkedtünk be hadi tudományunkkal. Sajnos a jelenleg használatos tankönyvek túlnyomó része a bevett sablont követi. Az egyikben például (az arányok általánosan jellemzőek más könyvekre is) öt lecke és egy olvasmány foglalkozik a magyarság államalapítás előtti történetével, miközben az ókori Kelet nyolc leckét, a görög történelem tizenegy leckét és két olvasmányt, a római tizennégy leckét és két olvasmányt kapott. Ennek a közoktatásbeli elsumákolásnak is a következménye,

hogy ma sokan szájtátva ámuldoznak, amikor „az elhallgatott titkokat” közlik velük, miszerint már a szkíták, hunok és törökök is „ugyanolyanok” voltak, mint a magyarok. Ezért lehet bombasztikusan tálnai alapismereteket (ráadásul tévedésekkel tele) egyébként tudományos ismeretterjesztő oldalaikon, s ezért védtelenek olyan sokan a ránk zúduló blóddiáradattal szemben.

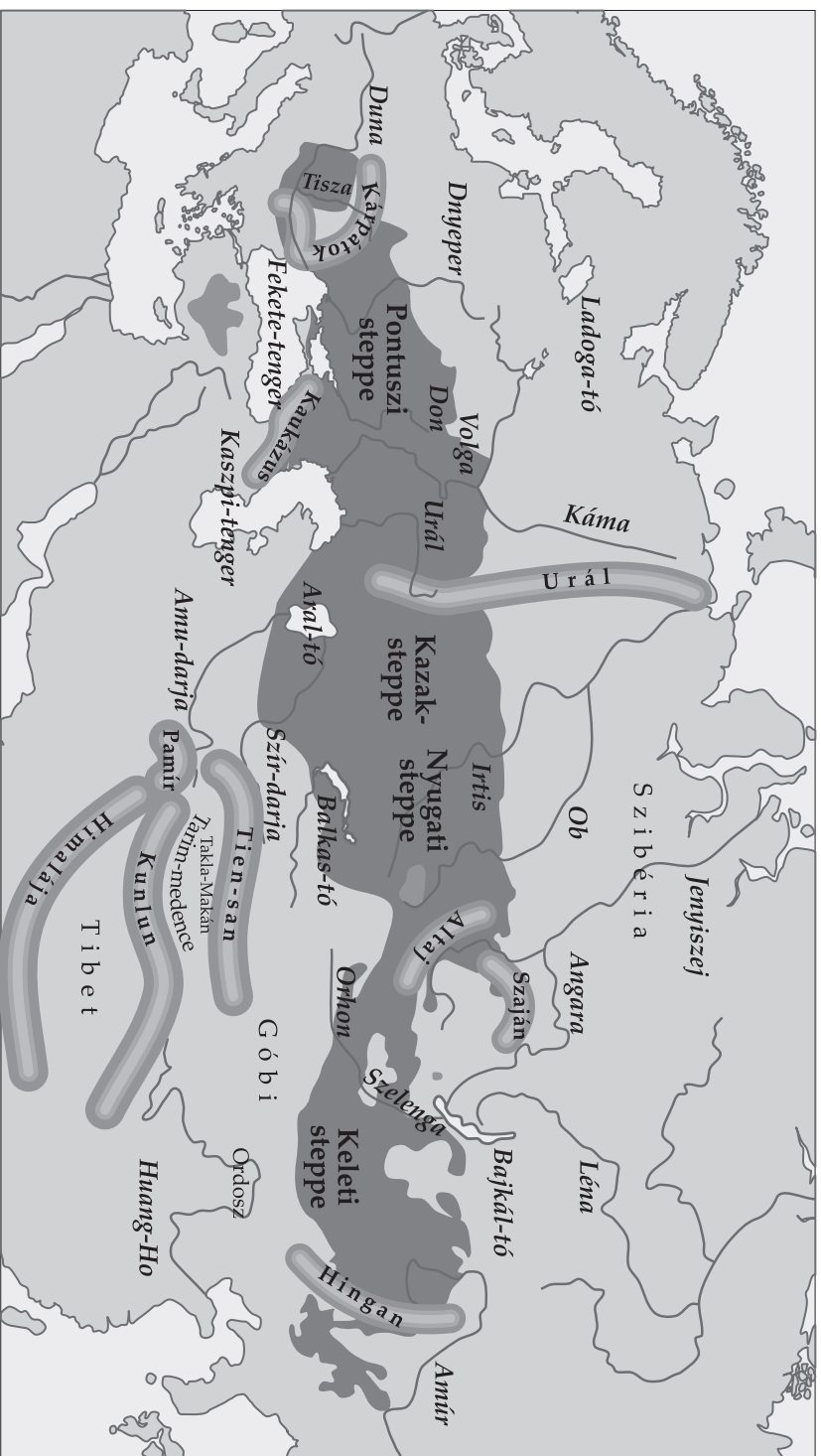
A korai magyar történelem tehát egy nomád nép történelme. Mit jelent, ha a közhelyként ismételtetett kijelentést valóban komolyan vesszük, és végiggondoljuk? Hosszú utazást jelent, térben, időben egyaránt, hiszen azt jelenti, hogy a magyar történelem ismeretéhez valamennyi eurázsiai nomád nép ismerete fontos adalékokkal szolgálhat. A nomád kultúra a forrásokból ítélve a szkítáktól, de legalábbis a hiungnuktól a mongolokig nagyon hasonló volt: a legeltető gazdálkodás eljárásai, a fegyverek és a harcmodor, a társadalomszerkezet, a samanizmusra jellemző hiedelemvilággal együtt élő egyistenhit, a viselet alapdarabjai, a díszítőmotívumok jelentős része. Mindezek nyoma nemcsak a forrásokban van meg a magyar törzsekre vonatkoztatva, hanem a magyar népmesék, mondák, népművészet jelképrendszerében, a hiedelemvilágban, a magyar történeti tudatban, a szépirodalomban és a képzőművészetekben. Ezek tagadása ugyanolyan ostobaság, mint mitizálásuk. Megfelelkezni róluk tudatlanság, elhallgatni őket történelemhamisítás, viszont azt képzelni is nevetséges, hogy ezerszáz éves európai történelmünk „beszennyezte” volna a „tisztá ősi” kultúrát, vagy hogy a 21. században is nomádként kell vagy lehet élnünk itt Európa közepén.

Európa közepén – ahol egyébként az eurázsiai füves pusztaság véget ér. A magyar honfoglalásról szóló romantikus elképzelések a Kárpát-medencét a bibliai Kánaán mintájára afféle tejjel-mézzel folyó, vágzott földként tüntetik föl, amelyet a magyarok azért akartak megszerezni, mert kövér legelői, édes, halban gazdag vizei, vaddal teli erdei voltak. Gazdag föld volt, kétségtelen. Csak hát a magyarság korábbi lakhelyei hasonlóan bőkező vidékek voltak, Etelköz is, a Meótisz (az Azovi-tenger) partvidéke is. Másrészt mégis igaz, hogy a nomádok kitüntetett figyelemmel kezelték a Kárpát-medencét, hiszen más nomád népek is örömet rendezkedtek itt be: a hunok, az avarok, szemet vetettek rá a dunai bolgárok, szívesen elfoglalták volna a besenyők és a kunok, és eredetileg a mongolok sem csak azért érkeztek, hogy tomboljanak egy jót, a megfélemlítő hadjáratot elvileg magyar behódolásnak vagy mongol hódításnak kellett volna követnie, csak a szerencsés világtörténelmi környüállásoknak köszönhető (a hadjárat idején halt meg Ögödej nagykan, Dzsingisz fia), hogy az újabb mongol támadásra csak négy évtizeddel később, már az ország jelentős katonai megerősítése után került sor. Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar törzsek itt telepedtek le: sem az, hogy ide még el tudtak vonulni, amikor kellett, sem az, hogy innen már nem mentek tovább – nem lehetett. De nemcsak az új szomszédok ellenállása miatt, hiszen a kezdeti katonai sikerek akár lehetővé tették volna a továbbvonulást, hanem elsősorban saját életmódjuk miatt. A Kárpát-medence a steppei nomádok végállomása, innen – a megszokott nomád életmódot fenntartva

– nincs tovább. A füves pusztá, amely a Csendes-óceántól nem messze kezdődik, itt ér véget.

Nomád múltunkkal kapcsolatban éppen ez szokott lenni az első megrázó élmény: amikor tudatosan bennünk, hogy az a földrajzi sáv, amelyen a nagy eurázsiai népmozgások végigsöpörtek, s amelyen a nagy nomád birodalmak kiépültek, Mandzsúriában kezdődik, és a mi Alföldünkig tart. Ez a mintegy 8000 kilométeres, lényegében teljes Eurázsia közepén áthúzódó öv évezredekig gazdasági, politikai és kulturális egység is volt. A magyarul beszélő nemzetségek ebben a közegben formálódtak néppé, sőt már akkor is ennek vonzáskörzetében, a steppei népekkel állandó kapcsolatban éltek, mielőtt maguk is teljesen asszimilálódtak a steppei kultúrához. Az Alföld stratégiai jelentőségét pedig éppen végpont mivolta adta a nomádok számára: innen ellenőrizhetők a legközelebről a letelepedett, megadóztatható népek úgy, hogy közben megvan a nomád élet elemi föltétele: nagy legelők és folyóvíz. Ugyanilyen stratégiai jelentőségű volt a steppe többi olyan része is, amely nagy letelepedett kultúrák peremén volt, például a kínai faltól északra elterülő Ordosz. Persze minden ilyen végpont egyben életveszélyes is volt a nomádok számára: ha itt csapást szenvedtek el, mindenképpen nagy változások következtek be az életükben. Vagy visszavonulhattak, az Alföldről csak kelet felé, s ott töredékeik hozzácsapódtak más nomád törzsszövetségekhez – ez történt a hunokkal. Vagy maradtak, és fokozatosan beolvadtak a letelepedett kultúrába – ez lett az avarok sorsa. Vagy maradtak, de maguk is letelepedtek – ez volt Géza és István útja.

A steppei országút tehát, ahogyan sokszor nevezik, a mai Északkelet-Kínában, Mandzsúriában kezdődik. Végighúzódik Mongólián, majd az Altaj-hegységtől délre, Dzsungárián, tovább az Aral- és Balhas-tótól északra fekvő Kazak-steppén – ez a Föld legnagyobb füves pusztája –, s az Urálnál átlép Európába. A pontuszi steppének nevezett rész a Volga medencéje után a Kaszpi- és Fekete-tenger között lenyúlik egészen a Kaukázus északi előterébe, majd a Fekete-tengertől északra fekvő délorosz steppének nevezett területen (ma Ukrajna és a romániai Moldva) húzódik a Duna torkolatáig, s innen, a folyó vonalát széles sávban követve éri el az Alföldet. Az eurázsiai steppét – amely nem szükségszerűen alföld: a mongol fennsík például 900–1500 méterrel van a tengerszint fölött – az Altaj-hegység osztja keleti és nyugati részre. A steppét délen több foltban is sivatagok, illetve magashegységek szegélyezik, északon pedig az erdővidék, Szibériában a tajga, az Urál nyugati oldalán lomboserdő. Mindkét irányba átmeneti sávok alakultak ki, délen száraz, északon ligetes steppe. A steppe éghajlata kontinentális: nagy részén forró nyarak váltakoznak dermesztő telekkel. A hőmérő akár egyetlen napon belül is nagy különbséget mutathat, a Mongol-fennsíkon nem ritka, hogy a déli 30 fok után este fagypont alá süllyed a hőmérséklet. A steppeövezetben számos nagy tó és folyórendszer található, a folyók túlnyomó része lefolyás nélküli, tavakba ömlik vagy egyszerűen elenyézik a sivatagban. A csapadék egyébként kevés, fák csak a folyók és tavak közelében találhatók, az eurázsiai pusztá a fű és a cserje otthona.

1. térkép Az eurázsiai steppe

A steppevidék peremén, délen is, északon is igen fontos kereskedelmi út húzódott. Délen a Selyemút, amely egykor Kína, Bizánc, Perzsia és India között biztosította a különféle áruk, elsősorban luxuscikkek – többek között finom textíliák, fűszerek, mosusz és más illatszerek, gyógyhatású szerek, ékszerek és rabszolgák – áramlását. A kereskedőkön kívül zarándokok és térítők is csatlakoztak a karavánokhoz, a Selyemút a technikai újítások és ideológiák terjedését is megkönnyítette. A Selyemút szerepe, kulturális hatása, a Selyemút mentén fekvő kelet-turkesztáni oázisvárosok, mindenekelőtt Tunhuang és úgy általában véve a keleti kultúra megismerésében a magyar Stein Aurél (1862–1943) játszott vezető szerepet – Kőrösi Csoma, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác mellett őt szintén az orientalisztika legnevezetesebb alakjai között tartják számon az egész világon. Valamivel kevésbé ismert a steppe északi szélén végighúzódó prém útja, amely az erdővidék első számú kereskedelmi termékének, a prémnek az eljuttatását biztosította Európa felé: fő útvonala az Altaj- és Szaján-hegységből indult, Nyugat-Szibérián át húzódott az Urálig, s a mai Baskíria területén keresztül érte el Európát.

A hatalmas kiterjedés miatt talán meglepő, de ez az egész Euráziát átszelő földrajzi-ökológiai sáv hosszú időn át gazdasági, politikai és kulturális értelemben is meglehetősen egységes képet mutatott – egyszerűen azért, mert a nomádok a lehető legjobban alkalmazkodtak ahhoz a környezethez, amelyben éltek. Így a steppe fölött legfőbb ellenőrzést gyakorló törzsek etnikailag ugyan különbözőek voltak, de kultúrájuk nagyon hasonlított egymásra. Akkor is, amikor a steppét az i.e. 1. évezredtől egymást váltó, de egyaránt iráni nyelveket beszélő etnikumok uralták, akkor is, amikor a steppei szerveződések vezetésében az i.sz. 6. századtól fölváltották őket a törökök beszélő népek, s akkor is, amikor a törökök után a 13. század elején a mongoloké lett a steppe – és időlegesen számos letelepedett nép feletti uralom, Kína, Irán és a Közel-Kelet egy része, létrehozva ezzel a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű birodalmát. A 16. századig, a lőfegyverek elterjedéséig a lovasíjász nomád harcmódor legyőzhetetlen volt ezen a területen.

A mai magyar közgondolkodásban valami olyasmi kép él a nomádokról, hogy ide-oda vándorolnak a pusztán, állataiknak legelő után kajtatva, primitív sátrakban laknak, mert azt magukkal tudják szállítani egyik helyről a másikra, földműveléssel nem töltik az idejüket, hiszen a folytonos kóborlás miatt nincs is módjuk rá, és igen harcos egy népség. Kezdetleges életmód ez, egyoldalú táplálkozással – hús és tejtermékek –, állandó mozgással, a kényelem nem különösebben jellemzi, az igénytelenség annál inkább. Vannak, akik még azt is komolyan elhiszik, hogy az ősmagyarok nyereg alatt puhított húst ettek, kedvtelésből pedig vért ittak. E sztereotípiahalmazban azonban még a legvalóságosabb elem sem több féligazságnál.

A nomadizmusnak több változata van – az arab világban, Amerikában, Afrikában is –; nekünk persze mindenekelőtt az eurázsiai steppei nomadizmus érdekes: a legelőterületek szabályos váltásán alapuló, nagyállattartó pásztorkodás. A 19. században a vulgárdarwinista-marxista történelemszemlé-

let a nomád pásztorkodást a vadászatot már „meghaladó”, de a földművelés szintjénél még alacsonyabb „fejlődési fokon” álló termelési módnak tekintette. A régészeti leletek föltárása és földolgozása az utóbbi évtizedekben csúnyán elbánt ezzel a föltételezéssel. Kiderült, hogy a földműves és a nomád állattenyésztő társadalmak között az i.e. 2–1. évezred fordulója táján egyáltalán nem volt éles különbség, s egyébként sem jó a földművelést és az állattenyésztést szembeállítani egymással. Mindkét gazdálkodási forma művelhető, ha egy csoport letelepszik – ez nem igényel különösebb magyarázatot. Ismerve a közgondolkodást uraló képet, az talán meglepőbb lehet, hogy akkor is folytatható földművelés is, ha egy nép nomadizál.

Mind a földművelés, mind az állattartás Anatólia irányából terjedt el a kontinensen. A nomád társadalom nélkülözhetetlen tartozéka a lótarás – a lovak házasítása 5–6 ezer éve kezdődött el, 3–4 ezer éve az indoeurópai csoportok már lóháton terelték marhacsordáikat. A hátszlovak használata hatalmas „technikai” újításnak számított, mert rendkívüli módon megnövelte a mobilitást, s hamarosan kiderült, hogy a könnyűíjas lovas harcmodor feltalálásával a kor tömegpusztító fegyveréhez jutottak hozzá.

Az i.e. 3–2. évezredbeli, Jamnának nevezett, a pontuszi steppén (a Fekete- és a Kaszpi-tengertől északra fekvő puszták, egészen az Urálig) föltárt, bronzkori régészeti kultúrában jelentek meg az első olyan sírok, amelyekbe szekereket is helyeztek – akkor még nehéz, tömör kerekű kocsik voltak ezek, néhai tulajdonosuk ökörrrel vontatta őket. A 3. évezred közepén az Urál és a Volga közötti területen már biztosan használtak hátszlovakat, s egyre növekedett a szerepük. A 2. évezred első felében jött létre az Urál déli részén, Szintastánál föltárt kultúra: az itt élők kör alakú, fallal megerősített településeken laktak, eszközeik túlnyomórészt már nem kőből, hanem bronzból készültek. Az előkelők sírkamrájában fölszerszámozott lovak maradványait és újfajta, könnyű, kétkerekű, küllős harci szekereket találtak, valamint ló- és szarvasmarha-áldozat nyomait. Hasonló régészeti anyag későbbi időkből is előkerült – a szintastai műveltség az andronovói kultúra része volt.

Az andronovói műveltség i.e. 2300 és 1000 közötti, több egymáshoz hasonló régészeti kultúrát magába foglaló komplexum. A Volgánál kezdődik, s egészen a Jenyiszej melletti Minuszinszkig húzódik. Az andronovói kultúrát létrehozó népesség elsődlegesen már lovat és marhát tenyésztett, de kecskét és juhot is, elképzelhető, hogy földet is műveltek, ezt azonban sok kutató vitatja. Eszközeik rézből és bronzból készültek, és kiváló minőségűek voltak. Ez a föltételezhetően iráni nyelvet beszélő népesség az i.e. 2. évezred közepe táján keletre húzódott, az Altaj vidékére. Az Altaj és az Urál között, a szibériai erdővidék és a steppe találkozásánál az andronovói népesség folyamatos kölcsönhatásban állt a steppei pásztorokkal, annál is inkább, mert az erdővidék déli sávjában élők a bronzművességnek igazi mesterei voltak. Nemcsak keleti, hanem nyugati irányú mozgások is voltak a steppe északi sávjában ugyanebben az időben: az i.e. 1600 és 1400 közötti időből származnak azok a mívésen megmunkált, művészi bronztárgyak, amelyeket a Volga mellett, a Káma völ-

gyében találtak a régészek, öntőformáik viszont Nyugat-Szibériából, Omszk és Tomszk környékéről kerültek elő. A tárgyak kereskedelem révén is nyugatra kerülhettek, de az őket készítő népesség vándorlása következtében is.

I.e. 1500 és 500 között észak-déli irányban is nagy mozgások voltak a steppén, ezeket az éghajlat többszöri, igen jelentős változásához kötik: nagyon száraz, meleg, és hűvös, nagyon csapadékos ciklusok váltották egymást. A szárazabb időszakban a steppe határa északabbra húzódott, ezt követték azok a pásztorkodó népek, amelyek hagyatéka egészen biztosan délebbi, szkíta és szarmata hatást mutat: bronzból és fémlappal bevont fából készült tárgyaikon – edényeken, kanalakon, fésűkön – szarvasok és sasok láthatók, vagy a tárgyak vége van szarvasagancs, illetve sasfej alakúra faragva. Valerij Csernyecov (1905–1970) régész, az Ob vidékének, az obi-ugor népek eredetének kutatója szerint az északra húzódó népek és a helyi vadászok keveredéséből állt elő az obi-ugorok két frátriára, nemzetségre tagolódó népe: a frátriák élesen megkülönböztették magukat egymástól, kultuszaikban, eredetudatukban és nevükben is. A magasabb presztízsű *mos* frátriára a lókultusz, az alacsonyabb rangú *por* nemzetségre a medvekultusz volt jellemző: a manysik önelnevezése – amely egyébként a legtöbb értelmezés szerint ugyanarra a szóra megy vissza, mint a *magyar* népnév első része, a *magy-*, illetve a hantik tekintélyesebb nemzetségének neve ma is ez. Csernyecov elméletét ma már nem mindenki fogadja el, de a déli-északi irányú betelepülést a régészeti emlékek igazolják, és az bizonyosnak látszik, hogy az obi-ugorok két nagyobb komponensből alakultak ki.

A vas megjelenése az i.e. 1. évezred első harmadában nagy változást hozott a nomád társadalmak életében – lényegében ez alakította ki azt az életmódot, amelyet később a nomadizmus szkíta formájának nevezhetünk. Az i.e. 10–9. századból már egyértelmű nyomai vannak annak, hogy az állatállományt szinte egész évben mozgatták a téli és nyári szállások között, és egyre jobban értettek a tenyészállatok kiválasztásához és az állatok gyógyításához is. A jobb eszközök és a fejlettebb pásztorkodási technika megsokszorozta az állatállományt, s ez nagy hatalmat adott egyes nemzetségfők kezébe. Ezt a hatalmat persze el is lehetett veszíteni, nemcsak természeti csapások által, hanem a szomszédos nemzetségek rablókedve miatt is, így egyre nagyobb szerepet kaptak a fegyverek és a harcteknika fejlesztése – a vas pedig lehetővé tette ütőképesebb fegyverek készítését. A kovácsok értehetően kiemelkedő szerepet játszottak a nomád társadalomban, s az sem véletlen, hogy az erdőövezet déli részén lakók az uráli átjáró, a Káma és a Bjelaja vidékén, illetve a Volga erdei szakaszánál kifejezetten arra szakosodtak, hogy a nomádok számára nélkülözhetetlen fegyvereket és lószerszámokat előállítsák. Az erdősáv és a steppe peremén egyébként is folytonos és intenzív volt a kapcsolat az ott élők között a steppe egész hosszában: az újonnan megjelenő nomád törzsek sokszor az erdővidéken szervezték magukat néppé, s a nagyobb vereségek után nemegyszer az erdős övezetbe való visszahúzódás jelentette a túlélést.

Az Alföldön járva kevesen gondolják, hogy a sokféle látható kisebb-nagyobb dombocskák valójában az egykor a szkíta szövetséghez tartozó szarmaták hagyatécai – már csak azért sem nyilvánvaló ez, mert *kunhalom*-nak nevezik őket. A buckák – de nevezzük most már nevükön őket: a kurgánok temetkezési helyek. Ezek a nagyméretű, földhalmokkal fedett sírok számos kultúrában, így számos változatban léteztek, több ezer éven át építtették őket a steppe különböző népei. A kurgánokat sokáig lényegében a földbe vájt házakkal azonos szerkezetűre építették, tetejüket földdel borították. Minél előkelőbb volt az elhunyt, annál tekintélyesebb kurgánt kapott. A kurgánok tipológiája és elterjedése alapján nagyívű és hosszú ideig széles körben elfogadott elmélet született arról, hogy az első gödörsírokat építők az indoeurópai népek elődei voltak, s így az indoeurópai alapnyelvet beszélő népesség valahol a pontuszi steppén, a mai Ukrajna területén élt. (Ma ezt a kurgánteóriának nevezett nézetet többen vitatják, s vannak alternatívái.) A szkíták eredetének szempontjából azért fontos ez az elmélet, mert a gödörsíros temetkezés egyik változata, a már említett, i.e. 4–3. évezredbeli Jamna-kultúra utódának tartják a Volga-medence nyugati felén föltárt Szrubna-műveltséget, melynek népessége jellegzetes, gerendavázás sírokat emelt halottainak az i.e. 2. évezred második felében, s az egyik nézet szerint ők voltak a szkíták elődei.

Kétségtelen, hogy a kurgánok a szkíta típusú kultúrák jellegzetes elemei, de kurgánok keleten, az Altaj- és a Tiensan-hegység vidékén is vannak, s a paziriki, szkítáknak tulajdonított kurgánok sokkal komplexebbek és erősebb társadalmi rétegződést is mutatnak, mint a délorosz steppe kurgánjai (hamarosan visszatérünk erre). Természetesen időbeli távolság is van a két csoport között, ez magyarázatot adhat az eltérések egy részére, ezzel együtt újabban inkább az az elmélet elfogadottabb, amely szerint a szkíta törzsszövetség a keleti steppén formálódott ki.

Akárhogy is: a szkíta az első steppei nomád nép, amelyről már írott forrásokból is tájékozódhatunk. A beszámolók nem különösebben barátságosak persze, nem azok a későbbi, más nomád népekről szólók sem, hiszen a steppetörténet forrásai nagyrészt a steppei nomádokkal többnyire harcban álló, tőlük igencsak szenvedő letelepedett népek történetíróitól származnak, tökéletesen érthető, ha félelmetes ellenfeleiket sötét színekkel festik le. Hadi erejüket elismerik – nehezen tehettek mást –, de barbárnak, vadnak, civilizálatlannak írók le őket. A keleti rész elsődleges forrásai a kínai, a nyugati felé a görög és aztán a bizánci történetírók művei, fontosak az arab és perzsa földrajzi munkák, s egy idő után megjelentek a nomádok saját történeti összefoglalói is.

A szkítákról először az i.e. 9–8. században szólnak asszír és görög források, s aztán mindkét hagyományban többször emlegetik őket. Leghíresebb jellemzésük a már említett Hérodotosztól származó leírás. Hérodotosz, elődeivel ellentétben, igyekezett a mítoszokat és a valóságot szétválasztani, ilyen módon a forráskritikai munkálkodás egyik elődje. Ez nem azt jelenti,

hogyan szó szerint el kell hinnünk mindent, amit a szkítákról írt, de legalábbis föltételezhetjük, hogy igyekezett minél több korabeli ismeretet összegyűjteni a sok nép által rettegett nomád lovasokról.

Hérodotosz szerint a szkíták birodalmának határa nyugaton a Kárpátok, keleten a Kaukázus, délen a Fekete-tenger volt, tőlük északra pedig, legalábbis a görög történetíró úgy vélte, már a hideg és sötétség birodalma következett, ahol a szkíták szerint „tollak”, a bölcs Hérodotosz szerint egyszerűen hópelyhek hullanak az égből.

A szkíták, a görög történetíró jellemzése alapján, nem voltak valami kellemes társaság. A leírás szerint lóhátról lövöldözik nyilaikat, gyorsak és kérlelhetetlenek, senki nem menekülhet előlük, és senki nem ér a nyomukba. Első megölt ellenfelük véréből isznak, de a továbbiaknak is levágják a fejét, s bemutatják vezetőjüknek, hogy „annak fejében” részesüljenek a hadizsákmányból, mennyi ellenséget öltek. Aztán megnyúzzák a fejet, annak rendje s módja szerint megtisztítják a bőrt egy marhabordával, kezükkel puhára gyúrák, kicserzik, majd a lovukra kötik kendőcske gyanánt, hogy mindenki messziről lássa, micsoda bajnok ül a lovon. Mások praktikus okokból inkább köpenyt varrnak a skalpokból. Hérodotosz szerint a szkíták különös érdeklődést mutattak az ellenség jobb keze iránt: az élve elfogottak közül minden századikat fölláldozták, jobb karját levágták, a magasba dobták, így aztán az a testtől külön hevert. A megölt ellenség jobb karját is levágták időnként, megnyúzták, és tegezborítót készítettek belőle, de akár a testet egészében megnyúzva, fára feszítették és lovukon hordták az emberbőrt. Hérodotosz szerint mindez azért történt, mert az emberbőr csillog a legjobban, de a jobb kar levágásának nyilván szakrális okai voltak (nem az ereklyésítés, hanem a hadi képességektől való megfosztás, s még inkább a megölt ellen erejének elnyerése).

Egyéb szokásaik közül a görög történetíró megemlítette, hogy nincsenek városaik és erődítményeik, nincsenek földre épített házaik, hanem fedett kocsikon élnek. Vérszerződéssel kötnek szövetséget, a gyász jeleként megsebzik kezüket és levágnak egy darabot a fülükből, a gazdag halottakat pedig igen nagy pompával temetik, fegyverein és ékszerein kívül mellé teszik lovát, egyik ágyasát, pohárnokát és étékfogóját, lovászát, hírnökét és pajzshordozóját, jó néhány szolgáját, s a sír fölé földből dombot emelnek.

Ennek az ókori thrillernek jó néhány képe ismerős lehet azoknak, akik olvasták a hunok vagy akár a honfoglaló magyarok korabeli forrásokban található jellemzéseit. Ennek egyik oka az, hogy számos szokás – a vérszerződés, a temetési rítusok egy része – hosszú időn át hasonló volt más steppei népeknél is, a másik oka viszont az, hogy a nagytekintélyű Hérodotosz nomádokról szóló leírását a későbbi korokban sokan átvették. Priszkosz nem volt egyedül azzal, hogy Hérodotosztól vett toposzokkal írta le a távoli tájak népeit, a görög történetíró szkítákról és Szkítiáról szóló beszámolóját később európai krónikások sora adaptálta saját korának nomád népeire. Így alakult ki, hogy Hérodotoszt követően a *szkíta* valamennyi nomád népre al-

kalmazható volt, s nem etnikumot jelölt, sokkal inkább a lovasnomád életmódot. A *Szkítia* elnevezést hosszú évszázadokon át alkalmazták a Fekete-tengertől északra elterülő steppére. Mindezt Josephus Flavius (37–100 k.) még kiegészítette azzal, hogy megítélése szerint a szkíták lehetnek a bibliai Magóg utódai, s ezzel készen állt az a toposzegyűttes, amelyet Kelet-Európa valamennyi nomád népére rá lehetett húzni, a hunoktól kezdve az avarokon át a magyarokig.

De kik voltak a szkíták valójában? Mint láttuk, a lovasnomád életmód már az i.e. 3–2. évezred óta formálódott a steppén, a vas fölhasználása pedig alapvetően megváltoztatta a földművelés és állattenyésztés közötti korábbi arányokat. A földművelés sem tűnt el a nomádok életéből, de az állattenyésztés szerepe megnövekedett, s ez fokozta a harci tudományok fontosságát is, hiszen az óriási állatállományt pillanatok alatt el lehetett veszíteni, ha valamelyik szomszédos nemzetség kellő erővel rendelkezett az elhajtásához. A steppén kavargó nemzetségek, kisebb törzsek közül tehát az újabb magyarázat szerint az Altaj környékén szerveződött szövetséggé az a nép, melyet szkítának hívtak, és valamikor az i.e. 1. évezred nyitányán húzódtak föl a steppére Perzsiából.

A *szkíta* tulajdonképpen gyűjtőnév: a birodalom többféle törzset, nemzetséget egyesített, túlnyomó részük minden bizonnyal kelet-iráni nyelveket beszélt. Keleten és Délen *sakáknak* nevezték őket, az asszír források pedig *iskúzinak*. A jeles indoeuropeista Szemerényi Oszvald (1913–1996) szerint a *szkíta* népnév eredetileg az 'íjász' jelentésű indoeurópai *skeud* 'lövő' szó származéka, etimológiailag összefügg más, szintén iráni nyelveket beszélő népek, például a szogdok nevével, és ebből alakult ki a szkíták perzsák által használt neve, a *szaka* is. Nyelvükhöz a mai, illetve egykori iráni nyelvek közül a *pastu*, a *szogd*, a *szarmata*, ennek utódnyelvei, az alán (ennek egyik folytatása, a magyarországi *jász*), illetve az *oszét* állt közel.

A szkíták az i.e. 8. századtól fokozatosan vették át a hatalmat a délorosz steppe fölött, a 7. sz. végére teljesen ők ellenőrizték a területet. Megkíséreltek betörni Asszíriába, az i.e. 6. század végén már az Óperzsa Birodalmat veszélyeztették. Dareiosz megelégette betöréseiket a Perzsa Birodalomba, így i.e. 513-ban hadjáratot vezetett ellenük – de nem ért el sikert, a szkíták hagyták a perzsa sereget jó mélyen bemasírozni a szkíta földre, de nem ütköztek meg velük, végül a perzsák fölismerték, hogy messze Perzsiától a szkíták bármikor rajtuk üthetnek, úgyhogy inkább visszavonultak. Az 5–4. század volt a steppei szkíta uralom fénykora. Ebből az időből származnak az északkeleti szkíta, a déli *szaka*, illetve *szarmata* területeken talált legismertebb temetkezések: a paziriki síregyűttes, az Isszik mellett talált sír, valamint a filippovkai *szarmata* kurgánok.

Az Altaj-hegységben, Novoszibirszktől délre fölfedezett, öt nagy és számos kisebb kurgánból álló paziriki kultúrát ugyan tágabban az i.e. 600 és 300 közötti időre datálják, de legtöbbször az 5–4. századra teszik a keletkezését. A paziriki kultúra föltárása az 1920-as években kezdődött, de még az

1990-es években is találtak olyan sírokat, amelyek újabb és újabb meglepetéseket tartogattak, s noha a sírok csaknem mindegyikét rablók bolygatták meg, még így is páratlan gazdagságú leletegyüttes került elő belőlük – nagy részüket a szentpétervári Ermitázsban meg is nézhetjük. A talaj ugyanis örökösen fagyott ezen a vidéken, ennek köszönhetően a kurgánok nemcsak fémtárgyakat és csontokat, hanem a bebalzsamozott, mumifikálódott testeket is megőrizték, és számos olyan anyagot, amely ritka kincs a régészek számára: megmaradtak a fából, szövetből, selyemből, nemezből, szőrméből, bőrből készült tárgyak is. A sírok társadalmi tagolódást mutatnak, a vezetőket feleségükkel, ágyasaikkal, szolgálóikkal temették el, és a bennük talált közel-keleti, illetve kínai eredetű javak egyértelműen bizonyítják, hogy a paziriki kultúra népe élénk kereskedelmi kapcsolatban állt mindkettővel. A kurgánokból előkerült tárgyak leglátványosabb darabjai egy teljes épségben megmaradt, káprázatos mintájú, nemezből és bőrből készített nyereg-takaró, egy igen impozáns, három méter magas halotti szekér, a világ eddig ismert legrégebbi csomózott szőnyege, egy fából és bőrből összeállított, pompázatos agancskoronájú aranyozott szarvas, mely egykor valamiféle fejedőt díszíthetett. Van a leletek között egészen különleges, színezett nemezből tömörített hattyúszobor – de sokáig lehetne sorolni az itt talált ruhadarabokat, különféle fegyvereket (tőrt, kardot, nyílhegyet, íjat, pajzsot) –, számtalan lószerszámot, edényt, használati tárgyat, faragott szobrocskát, legtöbbször arannyal vagy ezüsttel, illetve stilizált állatmotívumokkal díszítve. Az egyik sírban találtak olyan alkalmatosságokat is, amelyekkel a megtisztulást végezték a temetés végén: egy sátracska alkatrészeit és kender magvait egyaránt. Hérodotosz leírásában már régen olvashattuk, hogy a temetés utáni megtisztulást a szkíták intenzív marihuána-gőzfürdővel végezték: egy erre a célra összeeszkábált sátorban fejlesztettek gőzt, forró kövekre kender magját szórták, s ezt igen élvezték. Hérodotosz szavait most már régészeti leletek is alátámasztják, úgy tűnik, a szkíták (előkelői) valóban rendszeresen drogoztak, rituális megtisztulás, transzbaesés és gyógyulás céljából.

A paziriki síregyüttes két leghíresebb kurgánja egy férfié és egy nőé. Az egyik sírban a föltételezések szerint egy néhai vezért őrzött meg a fagyos föld. Az 50 éves kora körül elhunyt, erős felépítésű férfi testének egy része elenyészett ugyan, de még is így jól látható, hogy végtagjait csaknem egészében, s jórészt mellkasát is tetoválások borították: a különféle állatok között van szarvas, szamár, hegyi kecske, hal, griffek és valamiféle más képzeletbeli ragadozó. A férfi gerincén szintén tetovált kis körök futnak végig, de ezek valószínűleg gyógyászati célt szolgáltak. Az egykori törzsfő bőrére finom tüvel „varrt” rajzok kísértetiesen emlékeztetnek a szkíta állatstílusnak nevezett motívumokra, s mivel maguk a kurgánok is a szkíta kurgánok jellegzetességeit viselik, a paziriki kultúra népét szkítának tartják. A másik nagyon ismert sírban nyugvó női múmiát a régészek „Jégszűz”-nek nevezték el, mert sírjába víz folyt nem sokkal a temetés után, így a síregyüttest a feltáró régészek jégbe fagyva találták 1993-ban. A halottat drága kelmék-

ben helyezték szarvassal és hópárduccal díszített koporsóba, oldalára fektetve, mintha aludna, és hat föláldozott lovat adtak kísérfőjéül. A fiatal, szőke paziriki Jégszűzet selyemblúzban, gyapjuszoknyában, nemez lábbeliben, magas fejfedőjében temették el, testén pedig ugyanúgy tetovált állatminták láthatók, mint a többi előkelő kurgánban mumifikálódott testen.

A steppeöv másik kiemelkedően fontos területén, Paziriktól délnyugatra, a Kazak-steppe délkeleti részén, a mai Isszik mellett, a szkíta szövetséghez tartozó, szintén iráni nyelvű szakák területén találták meg annak az ifjú fejedelmi sarjnak a sírját, aki viszont „Aranyember”-ként híresült el – ebben az esetben az *ember* nem föltétlenül ’férfi’-t jelent, mert újabban azt föltételezik a régészek, hogy az elhunyt nő volt. A tizennyolc éves kora körül meghalt ifjú előkelőt aranyöltözetben temették el, a ruhájára több száz elemből álló aranydíszet varrtak. A szaka herceg vagy hercegnő a paziriki Jégszűznek talán nem volt éppen kortársa, de több ezer év távlatából visszatekintve azért mondhatjuk, hogy legalábbis akkortájt, az i.e. 4–3. században élt.

Közele időszakra, az i.e. 5–4. századra datálják azoknak a kurgánoknak a korát, amelyeket az Urál-hegység déli lábánál, Orenburg környékén, az Urál és az Ilek folyó találkozásánál fekvő Filippovka nevű falu határában tártak föl nemrégiben, 1986 és 1991, illetve 2004 és 2007 között. Ezen a területen a szkítákhoz nyelvilag, kultúrában nagyon közel álló szarmata szövetség élt. A sírok közül többet ókori, másokat nagyon is modern, gépekkel fölfegyverzett sírablók fosztottak ki, mégis igen gazdag a megmaradt leletanyag (más esetekben mondhatnánk, hogy „páratlanul”, de a paziriki sírok és az issziki kurgán ismertetése után mégis furcsán hangzana). Az első ásatások során föltárt huszonkilenc, illetve a második fázisban megismert kilenc kurgán leírása lenyűgöző kultúrát tár elénk. Még a kifosztott sírokban is maradtak nyílhegyek, lándzsák, kard, sisak, bronztükrök, lószerszám-maradványok. Az épen vagy viszonylagos épségben megmaradt sírokban föllett tárgyakon a szkíta állatstílus jellegzetes mintái láthatók, és egész szarvascsordát is találtak: huszonhat darab fél méter magasságú, fából faragott aranyozott szobrot. A sírok közül több is úgy épült, hogy folyosókat képeztek ki bennük (ezek a sírhalmok igen terjedelmesek, a két legnagyobb nyolcvan méter átmérőjű, magasságuk pedig a nyolc métert is eléri), valószínűleg valamilyen rituális okból. Szintén rituális funkciójuk lehetett a sír közepén elhelyezett vályogtűzhelyeknek, ezeken tűz nyoma látszik. Van olyan kurgán, amelybe tíz halottat temettek, egy ilyen tűzhely köré helyezve a testeket, egy másikban ember- és lóáldozat nyomait vélük fölfedezni. Két kurgánra rá is temettek: az egyikbe egy férfit, a másikba két nőt helyeztek. Az egyik mellett egy újszülött is nyugodott, másikuk 50–60 éves lehetett, mellette többek között egy tetoválókészletet találtak – tartalma kis bőrtokba helyezett csonttű, vas-kés, bronztükrök, csontkanál és a festékek keverésére alkalmas, kis mélyedéseket tartalmazó kőpaletta.

A síregyüttes közepén lévő, legnagyobb méretű kurgánt is megkísérelték kifosztani, szerencsére csak félsikerrel. Megbolygattak egy középkori ráte-

metést, a kurgán további három rátemetése nem sérült, ezek egyébként alig későbbiek, mint maga a sírdomb. A rátemetések sírjaiban egy idősebb és egy fiatalabb harcos, illetve a harmadikban egy fiatal pár nyugszik – úgy helyezték őket a sírba, hogy a férfi arcát a nő felé fordították. A sírgödör közepére a más esetekben is látható rituális tűzrakóhely köré helyeztek el több halottat is, és bár a sírrablók eljutottak erre a részre, szinte érintetlenül hagyták. A kurgánban egyébként több lócsontvázat is találtak, és van egy különleges áldozati együttes is: úgy tűnik, valamilyen állatbőrre helyeztek rá egy nagyragadozót (ennek a karmait találták meg), illetve egy nagytestű ragadozómadarat, talán sólymot vagy sast – mintha „életképként” jelenítették volna meg azt a mítoszt, amely az övcsatok, tetoválások, edénydíszítések motívumaiban is megjelenik.

A szkíták által uralt terület hatalmas kiterjedése ellenére – a pontuszi steppén túl nyugatra a Kárpát-medencéig, keleti irányban egészen az Altajig, délen pedig a Perzsa Birodalom határaiig – a szkíta kultúra meglehetősen egységes képet mutat, bizonyítva azt a már említett tételt, hogy a steppén villámgyorsan terjedtek a technikai újítások, a művészetben alkalmazott fogások és motívumok.

A szkíták a leírások és a régészeti leletek szerint csúcsos, magas süveget viseltek (a perzsák is „csúcsos süvegűnek” hívták őket), hosszú köpenyüket övvel fogták össze, s a csizmájukba tűrt nadrágot hordtak. Fegyvereik között a legfontosabb az íj volt, nyílhegyeiket vasból készítették, és a nyilat nem ritkán méregbe mártották kilövés előtt, a közelharcban baltát és rövid kardot használtak. Jó és gyors lovasok voltak, éppen az volt a legfőbb haderejük, hogy lóról is képesek voltak nyilazni, de nem használtak még kengyelt, s nyeregként is csak kápa nélküli párnanyerget alkalmaztak.

A szkíta társadalom elég tagolt volt: az előjogokkal rendelkező lovasíjász harcosokon kívül közemberek, pásztorok, földművesek és szolgák alkották. A nők egy része a férfiakhoz hasonlóan harcos volt, innen eredeztetik az amazonokról szóló legendákat. Az előkelők hatalmát temetkezési helyeik mutatják: vannak olyan szkíta kurgánok, amelyek elérik egy hatemeletes ház magasságát, s van olyan, amelyikbe 400 lovat temettek, geometrikus alakzatba rendezve. A temetési szokások valóban olyanok lehettek, amilyenek Hérodotosz leírta, fényes pompával – már ha a sok vért, ember- és állatáldozatot annak lehet nevezni.

A szkíta aranyművesség szemképráztató műveket hozott létre. A függőkhöz, nyakdíszekhez, karperecekhez, tűzőkhöz, hajkarikákhoz, edényekhez, fegyver, öv, sisak, lószerszám díszítéséhez fölhasznált arany egy része az Altaj-hegységből, másik része rablásokból származott, a szkíták (leginkább görög) ötvöseik pedig kifinomult technikával és elsőrangú művészi ízléssel dolgozták föl a nemesfémeket. A szkíta állatstílus kedvelt motívuma volt a griff, az oroszlán, a párdúc, a farkas, a sas, a ló, a kos, a különböző vadállatok harca, pontosabban násza – és természetesen a szarvas. Jól ismertek a lovasokat, nyilazó harcosokat ábrázoló szobrocskák, díszek is. A szkíta

művészet hatással volt a perzsa és kínai díszítőművészetre, de későbbi korszakában a szkíta aranyművességen is fölfedezhetők például hellénisztikus hatások. Az előkelő szkíták testükre is hasonló motívumokat tetováltattak, nemcsak a pazirikiak, a többiek is.

A paziriki és az issziki pompa hamarosan odalett. A szkíták hatalma már a következő évszázadban kezdett leáldozni, elsősorban éppen a megerősödött szarmaták nyomása alatt. A „királyi szkíták”, ahogyan Hérodotosz nevezte a vezértörzseket, gyengülésében nagy szerepe lehetett annak a vereségnek is, amelyet Nagy Sándor makedón serege mért 329-ben a Szír-darjánál a szkítákra. A birodalom keleti felében élő szaka törzsek egy része az i.e. 2. században benyomult Baktriába és Szogdiába, de hamarosan tovább kellett vonulniuk a kusánok nyomására. Ezek a kínai forrásokban *jüecsinek* nevezett, az indoeurópai tokhár nyelvet beszélő törzsek a hiungnuk elől menekültek – ezt azért érdemes megjegyeznünk, mert a hiungnukkal még bőven lesz dolgunk. A nyugati területeken a szintén többféle törzsből álló szarmaták vették át a hatalmat, az i.e. 2. században már ők uralták a teljes pontuszi steppét, egészen az északról érkező gótok 2. századi támadásaiig. Végül a szarmata szövetség maradványaiból csak az alánok tudták megtartani önállóságukat – de ők is csak a hunok feltűnéséig: a hunoktól elszenvedett vereség után az alán szövetség egyes törzsei, az oszétok a Kaukázusba húzódtak vissza, a Fekete-tenger körül maradt alánok pedig később török vezetésű birodalmak szövetségébe léptek be.

Az egykori fény emléke mégis sokáig fennmaradt. A nagyhatalmú, rettenthetetlen szkítákat nagyon sok nép nézte ki magának őseül, ez nem csak magyar sajátosság: tudjuk már, több európai uralkodócsalád, a frankok, britek, kelták, skótok álmodtak maguknak szkíta elődöket, a törökök, újabban a szerbek és horvátok is szeretik úgy hinni, hogy a szkíták utódai. Ebben a „mi vagyunk az igaz utódok” értelemben persze nincs közünk a szkítákhoz, ahogyan nincs az imént felsoroltaknak sem. Természetesen van viszont közünk hozzájuk – és számos más néphez – abban az értelemben, hogy egy részük itt élt, ahol most mi, hagyatékuk mindenfelé ott rejtőzik a földben, és szerencsére egyre több látható belőle a múzeumokban: kardok, nyíl- és lándzsahegyek, török, kések, fenőkövek, zablák, lószerszámveretek, üveg- és borostyángyöngyök, hajkarikák, pitykék, bronz- és aranyékszerek, s mindezekelők persze a tegezeket díszítő aranyszarvasok. A Kárpát-medencei szarmaták a 2. században sajátos, korongos kerámiát is készítettek, és szélteben kereskedtek vele.

Van közünk hozzájuk abban az értelemben is, hogy a szarmaták egyik utódnépével, az alánokkal a magyar törzsek igen szoros kapcsolatba kerültek a honfoglalást megelőző évszázadokban, a velük közeli rokon jászok pedig már a honfoglalás után, a kunokkal együtt kerestek menedéket a Magyar Királyságban. De a két etnikum között már jóval korábban, valamikor az i.e. 1. évezred közepe táján is szoros lehetett a kapcsolat: a filippovkai kurgánokat létrehozó szarmaták voltak ugyanis a néppé alakuló magyar törzsek

déli szomszédai. Kétségtelenül ott van a szkíták művészetének és a benne tükröződő hitvilágnak a nyoma a nomád magyarok tárgyain, vagy akár a közelmúltig a néphagyomány, mesék, díszítőelemek sok motívumában, néhány évszázada pedig a szépirodalomba, filmművészetbe, képzőművészetbe átmentve. Ezek zöme természetesen nem a szkítáktól közvetlenül került a magyarokhoz, hanem annak a nomád kultúrának a részeként, amelynek első változatát a szkíták fejlesztették ki az eurázsiai steppén, és amikor aztán más népeknek kényszerültek átadni helyüket – hunoknak, törököknek, végül a mongoloknak –, a katonai és társadalmi szerveződés, az életmód és a hitvilág alapelemei továbböröklődtek. Igen valószínű, hogy a (magyar szempontból) kezdet kezdetén, az i.e. 1. évezredben a szarmata szövetség törzseitől közvetlenül is megismerkedtünk e kultúra sok elemével, vélhetően ezek közé tartozik a csodaszarvas legendájának egy korai változata, de hogy melyek voltak ezek az elemek, azt már szinte lehetetlen kideríteni, hiszen újabb és újabb nomád kulturális érintkezések lenyomatai rétegződtek rájuk. De tulajdonképpen akkor sincs nagy baj, ha az egyes rétegek és motívumváltozatok között nem tudunk szigorú rendet vágni (ha lehet/szabad egyáltalán a kulturális örökség egyes elemeit egymástól elkülönítve fiókokba zárni): elvégre a török nomád kultúra ugyanabból a forrásból táplálkozott, hiszen az eurázsiai füves pusztán kelet és nyugat, dél és észak között nemcsak a selyem, brokát, prém és fűszer áramlott szabadon, hanem a mítoszok, történetek, mesék, hiedelmek és az ezeket megörökítő képzőművészeti motívumok is.

Mindennek, nem lehet elégszer elmondani, semmi köze „vérhez” és genetikához. A szkíta sírokból előkerült csontokon végzett DNS-vizsgálatok egyébként makacsul a keleti indoeurópaiak, Irán és India felé mutatnak, de kimutatható kapcsolat a balti szlávssággal és egyes dél-szibériai őshonos csoportokkal is. A paziriki Jégszűz szőke volt, de vannak más sírcsoportok is, amelyek esetében csaknem minden bennük nyugvóról azt föltételezik, hogy világos hajú és kék vagy zöld szemű volt. A szkíta sírok iráni-európai jelleget mutató DNS-vizsgálatai nagyon jelentősen eltérnek a hiungnu sírok genetikai vizsgálatának eredményeitől, merthogy azok meg túlnyomórészt ázsiai karaktert mutatnak – márpedig, ha a hiungnuk valóban a hunok elődei, ahogyan sokan gondolják, ez igen rossz hír azoknak, akik egyszerre szeretnék „vér szerint” szkíták és hunok lenni.

Kérdés persze az is, hogy a szkíták nyugati steppei fénykorának idején a keleti steppén lassacskán formálódó, s az i.e. 3. századtól Észak-Kínát komolyan riogató nomádok, a hiungnuk, valóban a hunok elődei-e, és ha igen, milyen értelemben.

Az ókori Kína ellenségei

A rosette-i kő előkerülése után Jean-François Champollionnak (1790–1832) alapvetően két dolog segített az egyiptomi hieroglifák megfejtésében. Az egyik kopt nyelvtudása volt (az egyiptomi és a kopt egymáshoz közel álló nyelvek), a másik pedig egy ötlet, amelyet már a jelekkel korábban sokat bíbelődő Thomas Young (1773–1829) megfogalmazott: hogy az egyiptomi feliratokon látható legömbölyített sarkú keretek, *cartouche*-ok a személyneveket emelik ki. Ebből kiindulva sikerült végül azonosítania Ptolemaiosz és Kleopátra nevét.

A *cartouche*-okkal kapcsolatos javaslat azonban, úgy tűnik, eredetileg nem Youngtól, hanem egy francia sinológustól, Joseph Louis Deguignes-től (1721–1800) származott (az orientalisztikai szakirodalomban hagyományosan így írják a nevét, máshol sokszor *de Guignes*-ként szerepel). Deguignes a *cartouche*-dologra ráhibázott, azon viszont hiába igyekezett, hogy bizonyítsa az egyiptomi és kínai írásjegyek közös eredetét – abból kiindulva támadt ez az ötlete, hogy a kínaiakat egyiptomi származásúnak vélte. Ne gondoljuk mégsem, hogy Deguignes kótyagos ábrándozó lett volna: tudása saját korának tudományos szintjét nemcsak elérte, hanem jócskán meg is haladta, elsősorban a kínai források tanulmányozásával szerzett máig elismert érdemeket. 27 évesen, 1748-ban publikálta értekezését a hunok és törökök eredetéről, s már ezzel olyan elismerést vívott ki, hogy a Brit Királyi Akadémia 1752-ben tagjává választotta. 1756 és 1759 között jelent meg az *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux* című, háromkötetes nagy munkája. Ebben az európai történetírás számára addig lényegében ismeretlen kínai források alapján állította össze az ázsiai nomádok – hunok, törökök, mongolok – történetét.

Deguignes munkájának legöbbit ünnepelt, s egyben legtöbbet kritizált fölvetése az, hogy a hunok a kínai forrásokban szereplő hiungnuk¹ utódai, azaz a kínai forrásokból nyugatra vonulásuk után eltűnő hiungnu, illetve az európai forrásokban nem sokkal később megjelenő hun törzsek azonos népet jelölnek. Javaslata máig tartó vitát váltott ki. Kortársai, főként a Római Birodalom végnapjainak történetével foglalkozó Edward Gibbon, lelkes hívévé váltak a hiungnu-hun azonosság elméletének, később azonban, főként az utóbbi fél évszázadban, élesen támadták ezt a nézetet. A 20. század vége felé viszont olyan új források kerültek elő, amelyek Deguignes javaslatát támasztják alá – a vita még nincs lezárva, de most éppen Deguignes áll nyerésre az utókor történész bírái szerint.

Na de kik voltak ezek a hiungnuk? Két dolgot szokás róluk tudni: az egyik a Deguignes nyomán elterjedt nézet, hogy a hunok elődei, ezért *ázsiai hunoknak* is nevezik őket. A másik, hogy ellenük építették Kína északi határán a nagy falat. Mai tudásunk szerint ebben a formában egyik kijelentés sem igaz, de mindkettő átformálható úgy, hogy kiállja a kritikát.

A kínai történetíróknak köszönhetően a hiungnukról szép számmal vannak írott források – épp elég bajuk volt az északi szomszédokkal ahhoz, hogy ne lehessen megfedkezni róluk. A hiungnuk azonban természetesen nem a semmiből robbantak a kínaiak látóterébe. Az eurázsiai steppe keleti felén az Altaj-hegységtől Mandzsúriáig tartó, a kínai fejedelemségektől északra eső területen már az i.e. 3. évezredből ismerjük az ott élő földműves-állattenyésztő népek hagyatékát. A területen több központ maradványait is föltárták, s ezek azt mutatják, hogy az állattenyésztés szerepe fokozatosan növekedett ezekben az egymással egyébként élénk kapcsolatban élő kultúrákban. A nagyállattartó pásztorkodás első nyomait az i.e. 6. századból találták meg, szintén több központtal – e harcias nomád népek kialakulhattak helyben, létrejöhettek a steppe peremén élő félnomád állattenyésztő közösségekből, és ide is vándorolhattak. A föltárt sírokban a lovasnomád temetkezések valamennyi megszokott eleme föllelhető: állatmotívumok a tárgyakon, fegyverek, lószerszámok. Ebből az időszakból már találtak olyan műveltségeket, amelyeket különböző megfontolások alapján – az egyiket például a fazekasművesség mesterfogásainak hasonlósága miatt – a későbbi hiungnuk elődeinek is lehet tekinteni. A hiungnu elnevezés azonban erre a korszakra vonatkoztatva csak általános gyűjtőnévként értelmezhető, 'északi nomád' jelentésben, hiszen a sírokban található leletanyag hasonlóságai mellett legalább ilyen fontosak a helyi eltérések, sőt még egyazon lelőhelyen is többféle hagyományt követtek.

Az i.e. 4-3. században a korábbiaknál fontosabbá váltak a Kínával való érintkezések, s látványos változás tapasztalható a temetkezési szokásokban is: az előkelő sírokból elmaradnak a fegyverek, egyre több viszont az arany és az ezüst, mesteri megmunkálásban, továbbra is a korábban kedvelt állat- és állatharc-ábrázolásokkal díszítve. Egy fejedelminek tartott sírban összesen 218 arany- és 5 ezüstitárgyat találtak. A kincsek nem minden sír leletanyagára jellemzőek, más sírokban továbbra is megtalálhatók a harcosok fegyverei, a legszegényebbek mellé pedig csak egy-két tárgyat helyeztek. A sírok fölé nem emeltek halmot, s maguk a sírok is sokkal egyszerűbbek, mint amelyeket a szkíták hagytak hátra az Altaj-hegységben.

A korai kínai források az északi határon élő, nyugtalanító „barbárokat” saját filozófiai, érték- és erkölcsi rendjükbe illesztve írták le, követve azt a kínai elképzelést, hogy a civilizációnak a kínai központból kisugárzó fénye annál sápadtabban vetül rá egy-egy szomszédra, minél távolabb él az adott nép a központtól. A távolságot azonban nem valóságos rőfökben mérték, azaz nem a tényleges földrajzi távolság sorolta egyik vagy másik népet a félvad vagy vad kategóriába, hanem a történetíró nézőpontja. A kínaiak sze-

rint a keleti és déli „idegenek” kevésbé voltak barbárok, mint a nyugatiak s főként a *Hu* gyűjtőnévvel jelölt északiak, egyszerűen azért, mert kevesebbet kellemetlenkedtek a kínaiaknak. A hagyomány követését az északi népek jellemzésében is előrébb sorolták, mint a valóságot. Noha a velük folytatott élénk kereskedelem nyomán igen jól ismerték az északi nomádokat, a Kínától északra eső területeket mégis mitikus sémákkal rajzolták meg: a sötétnek, hidegnek, zordnak gondolt északi vidéket állatfejű emberekkel, emberi arcot, illetve végtagokat viselő haltestű lényekkel népesítették be.

A hiungnuk nevét először i.e. 318-ban említi egy kínai forrás, de már korábban is rendszeresen betörték Észak-Kínába, kisebb-nagyobb zsákmányoló hadjáratok alkalmával, sőt a kínai fejedelemségek alkalmanként egymással szemben is igénybe vették a segítségüket. Hadierejüket elsősorban az adta, hogy míg a kínai katonák harci kocsikon, hadakozásra alkalmatlan hosszú köpenyekben, sokkal lassabb harcmodorral küzdöttek, a hiungnuk, mint később is minden lovasnomád nép, lóháton, gyors rajtaütésekkel, nagy távolságról is nagyon pontos és erős nyílzáporral nyitottak, és gyakran alkalmazzák azt a cselt, hogy a menekülésből hirtelen visszatámadtak.

A hiungnuk felbukkanásának ideje a kínai művészet virágzásának kora, politikailag azonban gyenge császári hatalom és súlyos belharcok jellemezték ezt a korszakot. A Hadakozó Fejedelemségek (i.e. 475–221) korában a hiungnuk támadásait elsősorban a három északi fejedelemség szenvedte meg. Az i.e. 3. században az északi határ mentén kezdett olyannyira nyomasztóvá válni az élet, hogy a kínaiaknak valami orvoslást kellett találniuk az állandó fenyegetettségre. A nomádok elleni védekezéshez jobban meg kellett ismerniük szokásaikat, pontos földrajzi helyzetüket, s mindenekelőtt lovas harcmodorukat. Kénytelenek voltak maguk is megtanulni lovon harcolni, lovas csapatrészeket fölállítani, és ez a stratégia sikeresnek bizonyult: onnantól kezdve, hogy az egyik északi fejedelemség, Csao, átvette a nomád harcmodort, egy időre valamelyest alábbhagytak a nomád támadások.

Széles körben elfogadott nézet szerint a nagy falat is azért emelték a kínaiak, mert elégük lett a nomádok folytonos zaklatásaiból. E vélemény szerint a nomádokat saját hiánygazdaságuk, egyoldalú termelésük készítette a betörésekre, portyákra – amikor már nem kellettek a lovaik gabonáért cserébe, a kereskedelem rablásba fordult át. A fal pedig nemcsak a valóságban, hanem szimbolikusan is szétválasztotta a kínaiakat az északi népektől, a letelepedetteket a nomádoktól – a kultúrát, a civilizációt a barbárságtól.

Az újabb kutatási eredmények szerint azonban ez a szemlélet a mongolkori helyzet visszavetítése 1500 évvel korábbra. Egyrészt a hiungnuk nem csak az észak-kínai fejedelemségektől, hanem máshonnan is be tudták szerezni a gabonát, másrészt a kínaiaknak az új katonai célok érdekében sokkal inkább szükségük volt lóra, mint a hiungnuknak gabonára, különben is, a nomádok betöréseik alkalmával elsősorban állatokat és embereket zsákmányoltak. A kínai fejedelemségek egymás ellen is építettek falakat, ezek lebontása, illetve az északi falrendszer megerősítése és kiegészítése akkor

vált lehetségessé, amikor a Csin-dinasztia (i.e. 221–206) alapítója, Si Huang-ti egyesítette a korábban torzszalkodó fejedelemségeket, s megszilárdította a Birodalmat.

215-ben Meng T'ien tábornok mélyen benyomult a hiungnuk ordoszi területeire, bőven túllépve azokon a déli, a Wei folyó mellett fekvő részeken, amelyek kínai érdekeltségbe tartoztak, és jó 400 km távolságban szorította északra a hiungnukat. Az elfoglalt steppe alkalmatlan volt földművelésre, kiváló lehetőséget nyújtott viszont lótenyésztésre – valószínűleg éppen ezért volt szükség rá. A nagy falat ide, nem a meglévő kínai telepek védelmében, hanem a terjeszkedés biztosítására emelték, de természetesen úgy, hogy egyben alkalmas legyen a kellemetlenkedő hiungnuk távoltartására. A fal építéséhez követ és földet használtak, a földet sokszor a leendő fal mellől nyerték ki, így a fal külső része sok helyen jóval magasabb, mint a belső. A hatalmas védmű egyébként rengeteg építményt foglalt magába: őrhelyeket, tornyokat, bástyákat, kilátókat, s katonák elszállásolására szolgáló kaszárnyákat.

Meng T'ien hadjárata a területi veszteségen kívül egy talán még súlyosabb következménnyel is járt a hiungnuk számára: a törzsszövetség addig sikeres vezetőjének, Tou-man (*Tumen, Tümen*) sanjünek – vagy csanjünek, ez a hiungnu törzsszövetség vezetőjének címe, olyan, mint később a kagán – gyengülését jelentette. Ráadásul a hiungnu szövetség keleti szomszédságában lévő donguk (*tung-huk*), s főként a nyugati oldalon élő jüecsik sem voltak veszélytelenek. A válság, amelybe a kínai expanzió nyomán a hiungnu szövetség került, olyan eseménysort indított el, amelyet a kínaiak legrosszabb álmukban sem akartak volna látni. A szakirodalomban sem régi még a nagy nomád birodalmak kialakulásának modellje, szegény Meng T'ien tábornok tehát végképp nem tudhatott róla: eszerint a birodalomalakulás első fázisa éppen az olyan krízis, amelybe a kínai invázió sodorta a hiungnu szövetséget. Minden ilyen helyzetben növekszik a feszültség az uralkodó és az alávetett törzsek között, s egy éles eszű, erőskezű szervező rövid idő alatt nagy hatalomra tehet szert.

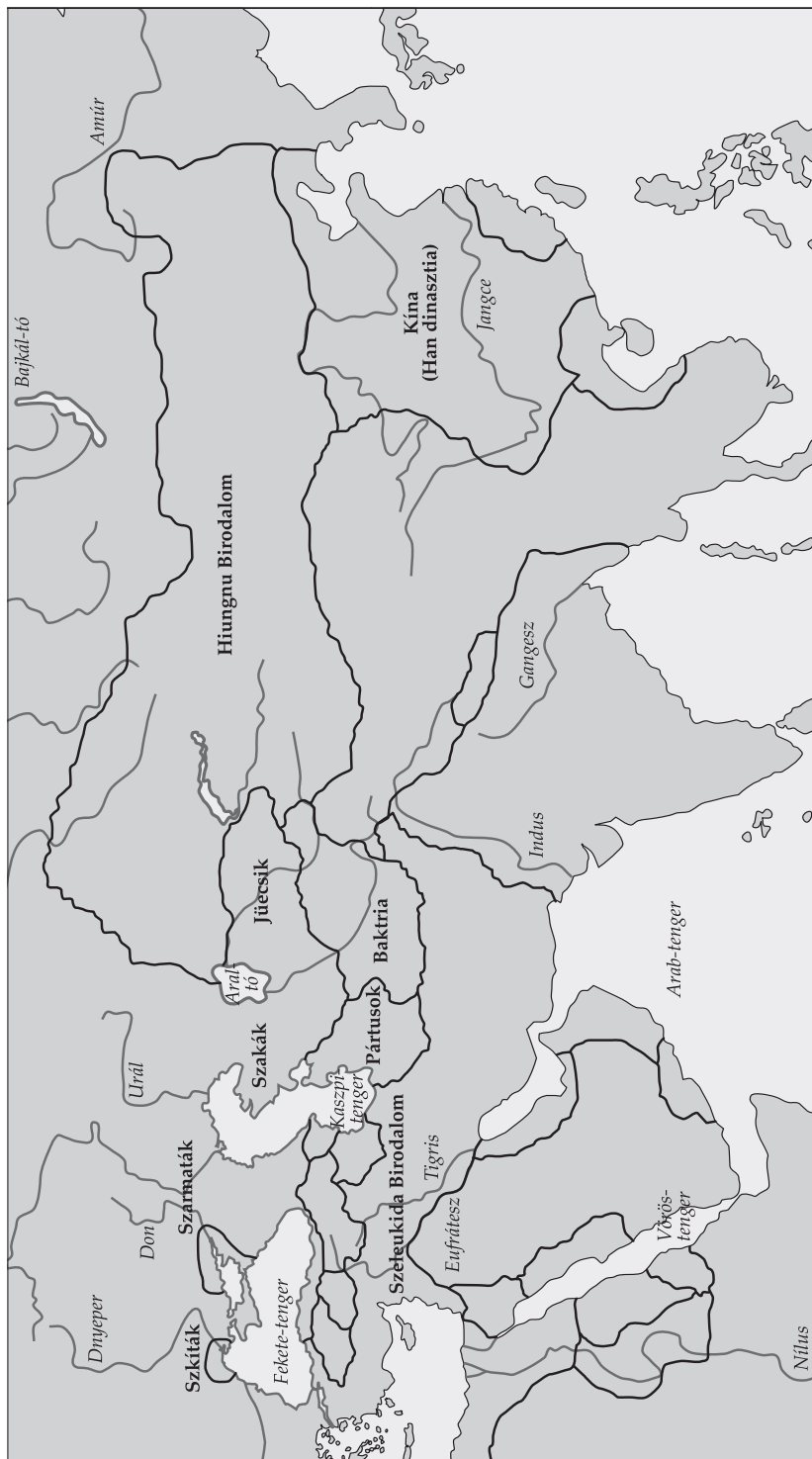
Különösen akkor, ha az éles eszű, erőskezű szervező egyben a jogos örökös is. Esetünkben Tou-man követője a törzsszövetség élén Modun nevű fia lett volna (*Mao-tun* – egyes vélemények szerint a 'hős, vitéz' jelentésű, széles körben elterjedt méltóságnévből való, a *Bagatir* – *Bagtir* alak átírása a név; ugyanebből a szóból származik a magyar *bátor*). A sanjü azonban egy másik feleségétől származó fiát szánta utódának, noha Modun kicsi gyermekkorától kiemelkedett bátorságával és harci tudományával. Ezért Modunt a szomszédos jüecsikhez küldte túsznak – ez egyébként bevett nomád szokás volt –, majd megtámadta a jüecsiket, remélve, hogy megölik a fiát. Számítása csak azért nem vált be, mert Modun gyanakodott, ezért éberén figyelt, s mikor kellett, elmenekült, így aztán apja kénytelen-kelletlen egy *tüment* (valaha ez volt a török eredetű magyar *tömény* szó jelentése is), azaz tízezer harcost adott a keze alá. Modun keményen fogta embereit, föltétlen hűséget követelt tőlük, s lojalitásukat próbára is tette. Fegyvere-

seinek vakon kellett engedelmeskedniük, mindig arra kellett irányítaniuk nyilaikat, ahová vezérük a cél jelzésére használt zengő nyílt kilötte – ez olyan nyíl volt, amelyre kis, átluggatott gömböcskét tettek, hogy a levegőben sípoló hangot adjon. Aki nem követte a parancsot, azonnal megölték. Így lövette le katonáival Modun először kedvenc lovát, majd kedvenc feleségét, végül, mikor katonái már kellőképpen trenírozva voltak, apját. Így i.e. 209-ben ő lett a sanjü.

Minden új uralkodónak létérdeke volt saját, a törzsektől független, csak hozzá lojális katonai kíséret mielőbbi lérehozása, hűségük megerősítésére pedig zsákmányszerző portyákra is sürgősen szükség volt. Saját, jólnevelt testőrsége Modunnak már volt, és a hódítással sem várt sokáig. I.e. 208-ban lerohanta a hiungnuktól keletre élő nomád törzseket, majd alávetette az északra élő nomádokat egészen Szibériáig, 203-ban pedig behódoltatta nyugaton a jüecsiket. Innentől kezdve a hiungnuktól nyugatra fekvő Tarim-medencei oázisvárosok a hiungnuknak adóztak, s ezzel Modun törzsszövetsége jelentős, a kínaiaktól független bevételi forráshoz jutott. 200-ban végül a déli szomszéd ellen fordult, legyőzte az időközben hatalomra került Han-dinasztia (i.e. 206–i.sz. 220) seregeit, de a teljes Kínai Birodalmat nem akarta megszállni, mert kiváló taktikusként pontosan tudta, hogy hosszabb időre lehetetlen volna nomádként kézben tartani. A császárságot inkább adófizetésre kényszerítette, s a nyugalom biztosítása érdekében még egy Han-hercegnőt is kapott feleségnek – a kínaiak azt akarták elérni, hogy Modun fia a kínai császár unokája legyen, s ezért ne forduljon majd nagyapja ellen. A hiungnuk ugyan nem voltak különösebben érzékenyek a kínai erkölcsi törvényekre, tehát ez az elképzelés nem föltétlenül működött, ettől függetlenül Modun a „házassági szerződéssel” hosszú gyakorlatot teremtett. A hiungnuk kínaiakkal kötött szerződésében szerepelt még, hogy kölcsönösen elismerik egymás birodalmát és határként a nagy falat, s Kína rendszeresen „ajándékot” ad a hiungnuknak, valamint fenntartják egymással a „harmonikus rokonságot”.

A Hiungnu Birodalom Modun i.e. 174-ig tartó uralkodása alatt érte el legnagyobb kiterjedését, Mandzsúriától a Balhas-tóig húzódott a fennhatóságuk alá tartozó terület. Huszonhat uralkodót döntöttek meg, nevüket egész Ázsia rettegte, a Kínai Birodalmat is beleértve.

A hiungnukról szóló legértékesebb forrás már a Modunt követő időkből való: Szema Kien (i.e. 145/135–86, Sima Qian vagy Ssu-ma Ch'ien) mester monumentális *Si-csi* (*Shi Ji*) című munkája, a 2–1. század fordulójáról. Szema Kient, Hérodotoszhoz hasonlóan, szintén a „történetírás atyjának” tekintik. Apja Wu császár (i.e. 141–87) udvari főtörténetírója volt, ez a pozíció akkoriban a politikai események dokumentálásán túl a főasztrológusi szerepet is magában foglalta, a Nagy Történetíró rang viselője tehát naptárt készített, meghatározta a fontos állami ünnepek idejét, s ő felügyelte az írnomesterek munkáját. Szema Kien apja emellett elkezdte Kína történetének megírását is – fia örökölte tőle ezt a szenvedélyt, a Nagy Történetíró ranggal együtt.

2. térkép A Hiungnu Birodalom i.e. 200 körül

Szema Kien – ebben is hasonlítanak egymáshoz Hérodotoszsal – szakítani akart az elődeit és saját korát is jellemző mitikus történelemírással, munkáját a tapasztalatra, valódi adatokra akarta alapozni. Maga is sokat utazott, a hiungnukról pedig kifaggatta a Kínába került hiungnukat és az északi szomszédok birodalmát megjárt kínaiakat, és azért persze fölhasználta a korábbi történetírók valósnak ítélt információit is. Noha Wu idején, éppen a császár harcos politikájának köszönhetően, a hiungnuk valamivel kevésbé voltak féltelmesek, mint néhány évtizeddel korábban, fontosságukat, erejüket jelzi, hogy a *Si-csi* igen terjedelmesen foglalkozik velük. Szema Kien annak érdekében is próbálta minél előítéletmentesebben megismerni az északi nomád birodalmat, hogy hatékonyabban tudják kivédeni támadásaikat. Noha a kínai történetíró saját morális beállítódása, világnézete, fölfogása természetesen átszűrődik a jellemzésen, néhány vonatkozásban kifejezetten szimpátiával ír a hiungnu szokásokról. A hiungnuk életét a kínaiakéhoz képest szabadabbnak vélte, a szövevényes, kiszámíthatatlan, vérengző kínai törvénykezési gyakorlattal szemben a hiungnu törvényeket áttekinthetőnek és következetesnek írja le – a nagyobb bűnökért, parancsmegtagadásért, szökésért, ha valaki kardot rántott a másakra, halál járt, a kisebb vétkekért verés, a lopásért vagyonelkobzás az egész családtól.

A Nagy Történetíró följegyzései és más írott kínai források mellett első sorban a hiungnuk régészeti hagyatéka alapján kaphatunk képet az egykori keleti steppei nomádok életéről és szokásairól. A keleti steppén persze sokfelé találunk hiungnu sírokat, van azonban négy kiemelt jelentőségű leletgyűttes Közép-Mongóliában, illetve a Balhas-tótól délre, amelyek különösen fontosak, ezekben a nekropoliszokban 200-300 sírt találtak egy lelőhelyen. A föltételezések szerint a négy nagy sírcsoport négy előkelő nemzetség temetkezési helye lehetett: a legnagyobbat, a Khunui folyó völgyében Modun nemzetségéhez kötik, a talán legjobban föltártat, az Ulanbatortól mintegy 120 km-re lévő Noin Ula-i temetőt pedig az i.sz. kezdete körül élt Hu-han-ye sanjü nemzetségéhez. A Noin Ula-i síregyűttes a paziriki leletek gazdagságával vetekszik: többek között mintákkal díszített selyemkárpit, hímzett nemezszőnyeg, állat- és állatküzdelem-ábrázolásokat tartalmazó arany- és ezüsttárgyak, kőberakással díszített, valamint borostyánékszerek, különböző színű üveggyöngyök, edények, fegyverek, lószerszámok, berendezési tárgyak (pl. alacsony asztalkák, olajlámpa) kerültek elő a sírokból.

A hiungnu társadalom piramisszerűen, nagyon szabályozottan és nagyon szimmetrikusan épült föl. A magát az Ég Fiának tartó sanjüt rangban követő arisztokrácia részben a sanjü nemzetségéből került ki – fivérei, fiai magas rangot, nagy területek vezetését kaphatták –, részben a törzsek vezetői voltak a tagjai, részben viszont szerzett érdemek alapján lehetett a részévé válni. A legfőbb katonai tanácsot huszonnégy vezető alkotta. A birodalom adminisztratív szempontból bal (keleti) és jobb (nyugati) oldalra volt osztva, ennek megfelelően külön vezetője volt a keleti és nyugati résznek, s az aljuk rendelt szinteket is bal és jobb oldalra osztották. A hiungnuk tehát délre

tájoltak, a tiszteleti oldal pedig az volt, ahol a nap kelt, tehát a bal. Az oldalon belül a tízes számrendszernek megfelelően volt külön vezetője tízezer, ezer, száz és tíz embernek.

A férfiak több feleséget és ágyasokat is tarthattak, és a levirátus intézménye biztosította, hogy feleségeik, gyerekeik és szolgálai a családfeje halála után se maradjanak védelem és gondoskodás nélkül: az elhunyt férfi feleségeit a fivér örökölte, ez a sanjü családjára is érvényes volt. A nők gyerekkorukban ugyanúgy megtanultak lovagolni és az íjjal bánni, mint a férfiak, s ha kellett, használták is e tudásukat.

A sanjü területe a keleti és nyugati birodalomfél között, a centrumban, az Orhon felső folyásánál, a mai Ulanbatortól délnyugatra volt, a későbbi dzsingiszida mongol fővároshoz, Karakorumhoz közeli részen. Nem messze tőle, az ősök szent földjén gyűltek össze az év első, ötödik és kilencedik hónapjában, hogy áldozatot mutassanak be. A Napot, a Holdat, az eget, a földet és az ősök szellemét tisztelték, a tíz napra osztott hét két legfontosabb napja az ötödik és a hatodik, azaz a föld napjai voltak. Elsősorban telihold vagy növekvő hold idején támadtak, a fogyó hold periódusát ilyesmire nem tartották szerencsésnek. A kínai források alapján föltételezhető, hogy a hiungnuk fejedelmüknek transzcendens hatalmat is tulajdonítottak, erre utal többek között, hogy a sanjü hajnalban elhagyta a táborát, hogy szertartásosan köszöntse a Napot.

A fejedelmet, előkelőket a szkítákhoz hasonlóan nagy pompával temették: nemcsak ékszereit és fegyvereit helyezték a halott mellé, hanem a *Si-csi* szerint lovát, szolgálóit, belső embereit is megölték, és vele együtt eltemették – erre azonban nincs a sírokban bizonyíték. Ugyanakkor az is lehet, hogy nem közvetlenül a sírba temették a főúri halál áldozatait: a mongolokról tudjuk, hogy a temetés után ölték meg mindenkit, akinek tudomása volt a sír hollétéről.

A hiungnuk kezdték el azokat a haditechnikai fejlesztéseket, amelyeket a hunok, később pedig a steppe török, majd mongol népei folytattak tovább – s amelyek mindannyiuk rettegett hírnevét és seregeik erejét biztosították. A nomád csoportok egymás közötti hadakozásai az i.e. 4–2. században egyre hatékonyabb védőfegyverzetet alakítottak ki, s ez megkövetelte a korábbi könnyűfegyverek ütőképesebbre cserélését is. Fejlődött az íj és megváltoztak a nyilak. Reflex- (visszacsapó) íjat már korábban is használtak – a nomád harcosok által kifejlesztett íjak félelmes erejének egyik titka az volt, hogy az íjat a fa természetes görbületével ellentétesen hajlítva készítették, így a kilőtt nyílvevő a visszahajlított fa rugalmas erejét fölvette. A már korábban használatos, kéregborítással erősített reflexíj azonban hosszabb lett, és végei csontborítást kaptak: ezzel a lövések ereje és távolsága jelentősen megnövekedett. A bronz és csont nyílhegyek helyett egyre gyakrabban alkalmaztak a korábbiaknál nagyobb méretű és súlyú vas nyílhegyeket, így képesek voltak akár a páncélt is áttörni, de a páncél átfúrására keskeny csontnyilakat is használtak. A nyilak és az íj tartására szolgáló kettős henger

a korábbi steppei hagyománytól eltérően átkerült a harcos jobb oldalára – ez szaporább nyilazást tett lehetővé. A fejlettebb íjakat már fölajzatlanul szálították, és csak közvetlenül a csata előtt húzták föl. Közelharcban hosszú, egyenes kétélű kardot és rövidebb, egyélű kardot is használtak. A lándzsát ismerték, ám hadakozásaikban nem játszott nagy szerepet, sok hiungnu sírban találtak viszont 30–40 cm hosszú, 3 cm átmérőjű, vasmag köré öntött bronzpálcát – ezekkel a közelharcban súlyos csontsérüléseket lehetett okozni. A lovak befogására szolgáló vetőpányvát közelharcban az ellenség elfogására is használták. A lovas harcmódor félelmes erejét a láb megtámasztását szolgáló kengyel alkalmazása tette lehetővé, hiszen csak kengyel segítségével lehet oldalra vagy hátrafelé is nyilazni. Az i.e. 2. században még szíjkenyeleket alkalmaztak, ezeket később fa-, majd vassal erősített fakengyelek váltották föl. A lovas stabilitását növelte a korábbi párnanyereg kápák közé illesztése is. Védőfegyverzetük bőr-, aztán csont- vagy fémlapokból készült páncél volt. A kínaiakra is jellemző módot átvéve a központtól különböző égtájakra eső seregrészek különböző színű lovakon harcoltak.

A hiungnuk szívesen alkalmaztak hadicseleket, s a harcban nem a lovagias szabályok, hanem a siker érdekelte őket. Szema Kien kissé megbotránkozva jegyezte meg, hogy nem szégyen náluk a menekülés sem: ha úgy ítélték meg, hogy nem tudnak mit kezdeni a túlerővel, akkor „felhőként oszlanak szét”. Halott társuk testét igyekeztek kimenteni, és hazavinni, nem föltétlenül pusztá bajtársiasságból, a csatában elesett vagyont ugyanis az kapta, aki holttestét hazavitte. Mire a hiungnu ifjak harcos sorba kerültek, a lovaglás és hadakozás már vérükké vált. A *Si-csi* szerint már gyermekkorukban juhokra ültették őket, s ekkor kezdtek kis íjakkal madárra és patkányokra, egerekre lödözni, a nagyobbacsák rókára és nyúlra vadásztak, így aztán már fiatalon ügyesen kezelték az íjat és a nyilat, s kiválóan lovagoltak.

A közemberek bőr- és prémruhákat viseltek, és alapvető fontosságú volt az öv, hiszen erre fűzték fegyvereiket, szerszámaikat is. Az előkelők nyitott, prémmel bélelt, gazdagon hímzett selyemköntöst, prémmel vagy nemezzel bélelt, lapos tetejű kerek, fülvédős fejfedőt, drágaköves veretekkel díszített övet viseltek. A nők hasonló öltözeteket hordtak, az előkelők ruháit aranyflitterek, lila és vörös gránátkövek díszítették. Ékes fejdíadémot, állatfejekben végződő karperecet és borostyánból vagy más féldrágakövből készített nyakláncot hordtak. A veretes, drágaköves díszítések a lószerszámokon is megfigyelhetők.

A *Si-csi*-ből tudjuk, hogy a hiungnuk lovat, szarvasmarhát, juhot, tevét, öszvért és vadlovat is tartottak, s ugyanezen híradás szerint nem voltak fallal körülvett városaik vagy állandó lakhelyük, földműveléssel sem foglalkoztak. A hiungnuk szállásterületeiről előkerült régészeti anyagnak köszönhetően azonban bebizonyosodott, hogy bár gazdálkodásukban az elsődleges szerepet valóban az állattenyésztés játszotta, de földművelést is folytattak, legalábbis alávetett szolganépeik. Erődített településeik is voltak, ezek voltak az állattartás, a földművelés és a szintén jelentős kézművesség központjai,

itt tárolták nagy befogadóképességű tárlókban a gabonát. Ekés földművelést folytattak, kölest, búzát és árpat termesztettek. Kézművességükben nagy szerepet kapott a lószerszámok és fegyverek készítése, díszítőművészetük nemcsak fémeken, hanem csontfaragásokon is fennmaradt. Kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, nemcsak Kínával, hanem a közép-ázsiai népekkel is.

A hiungnuk nyelvéről alig valamit tudunk: kevés értékelhető adat maradt fenn a kínai forrásokban, ráadásul a fogalmakat és nem hangokat jelölő kínai írás lényegében alkalmatlan az idegen hangsorok lejegyzésére. A *Si-csi* is elsősorban csak méltóságneveket és kultúrszavakat tartalmaz, ezekkel nem sokra megyünk, minthogy az ilyesmit gyakran kölcsönözték egymástól a steppei népek. A hiungnuk nyelvét próbálták török, mongol, finnugor, jenyiszeji osztják (ket), szaka nyelvként is azonosítani, jelenleg azonban egyszerűen nincs elég adatunk ahhoz, hogy komolyan szóba jöhessen bármilyen nyelvi besorolás. Természetesen a hiungnuk esetében is szét kell választanunk a vezértörzs nyelvénél és a törzsszövetségben beszélt többi nyelvnek a kérdését: a Hiungnu Birodalom, mint a többi nagy nomád törzsszövetség, sem nyelvi, sem etnikailag nem volt egységes. Az eddig elvégzett genetikai vizsgálatok is mindössze annyit mutatnak, hogy a hiungnuk 89 százaléka az ázsiai, 11 százaléka az európai csoportba tartozott, és elsősorban a szibériai-észak-eurázsiai népekkel állhattak korai etnikai kapcsolatban. Szema Kien szerint a hiungnuknak nem volt írásbeliségük – azt is ő meséli viszont, hogy egy kínai szökevény megtanította a sanjünek, hogyan kell fatáblácskán hivatalos levelet írni a kínai udvarnak. Vannak azonban, akik szerint a kínai források említik a „Hu írást”, valamint hogy amikor a hiungnuk üzeni akarnak egymásnak, akkor egy fadarabra rónak vonalakat. A föltételezett hiungnu írásról azonban semmi biztosat nem tudunk.

A *Si-csi*-ből, mely tehát már a hanyatlóban lévő hiungnu hatalom idején íródott, még mindig félelmetes ellenfelet, szervezett államot, erős nomád birodalmat ismerünk meg, pedig Szema Kien munkaadója, Wu császár jelentősen megtépázta a Modun követő sanjü hatalmát. Igaz, ez friss élmény volt a kortársaknak is. Modun sanjü Kínával kötött szerződését i.e. 135-ig kilencszer újították meg, hiába rögzítették azonban rendre a két hatalom egyenlőségét, a hiungnuk tagadhatatlanul katonai erőfölényben voltak, és ezzel éltek is: számtalanszor megszegették a szerződést, a határvidéket örökös torzsalkodás jellemezte. A Mennyei Birodalom császárai természetesen próbáltak katonai, diplomáciai és stratégiai eszközökkel segíteni magukon, nem nagy sikerrel. A helyzet csak i.e. 141-től változott meg, ekkor került trónra Szema Kien császára, Wu, és szakítva elődei tehetetlenségével, harcos külpolitikát folytatott. Jelentősen fejlesztette a kínai lovascsapatokat, fegyvereiket, és kisebb harcok után i.e. 127-ben hosszú hadjáratba kezdett, hatalmas területeket elfoglalva a hiungnuk által felügyelt steppéből. A több évig tartó háború mindkét oldalon nagyon súlyos áldozatokkal járt. A hiungnuk nyolcvan-kilencvenezer harcost is veszíthettek, a kínaiak magukkal vitt

száznegyvenezer lovából pedig csak úgy harmincezret sikerült hazavinniük, a katonák pedig nem bírták sem a steppei hideget, sem az élelemhiányt.

Kína szempontjából mégis sikeres volt a háború, egyrészt mert a hiungnukat elvágták fontos adófizetőiktől, a közép-ázsiai oázisvárosoktól, másrészt mert a korábban ismeretlen katonai sikertelenséget látva az alávetett népek megérezték a hiungnu vezértörzs gyengülését, lázadni kezdtek, így a törzsszövetség belső válságokkal is kénytelen volt szembenézni. Az i.e. 1. század közepe táján a bajokat még éhínség is tetézte, i.e. 58-tól pedig végképp bomlásnak indult a korábban félelmes Hiungnu Birodalom: a törzsszövetség vezetői posztjára öt jelölt is akadt, mert a különböző behódoltatott népek és törzsek mást-mást támogattak. Az újonnan megválasztott sanjü, Hu-han-ye uralmát nem ismerték el riválisai, ő pedig végül behódolt a kínaiaknak. Fivére, Csi-Csi azonban kissé északnyugatabbra vonulva i.e. 54-ben új hiungnu birodalmat alapított, ennek központja a Jenyiszej felső folyásánál volt. Csi-Csi birodalmának hatalma rövid időre a hiungnuk régi nagyságát és erejét idézte, i.e. 36-ban azonban a kínai seregek megtámadták és leverték a hiungnukat, a harcokban az uralkodó is életét vesztette.

A Csi-Csi elvonulása után helyben maradt hiungnuk szövetsége már árnyéka sem volt egykori önmagának, i.e. 48-ban pedig végképp megpecsételődött a sorsa, amikor déli és északi részre szakadt. A déliek behódoltak a kínaiaknak, s még évszázadokig tudósítanak róluk a kínai források mint a Mennyei Birodalom vazallusairól. A déli hiungnuk különböző, a határ mentén széttelepített törzsei olykor lázadtak, és próbáltak önállósodni, idővel azonban elkínaisodtak. Végjátékként a 4. század végén egy részüknek tíz évre sikerült megszereznie az ellenőrzést Belső-Mongólia fölött, sőt 407-ben egy Bo-Bo nevű lázadó hiungnu herceg az Ordosz déli részén saját birodalmat alapított Hia néven – ez volt Kína első, legendabeli dinasztiajának a neve, a hiungnukat a névhasználat alapján ezzel a dinasztiával kapcsolták össze, Bo-Bo pedig Modunra vezette vissza családfáját. A birodalom csak 431-ig bírta tartani magát a kínai nyomással szemben. Ennél nyilván nagyobbra törő tervei voltak Bo-Bónak, hiszen a 410-es évek végén jelentősen megerősített fővárost építtetett, s Tongwanchengnek, azaz 'minden nép egyesülésének' nevezte el. Az egy négyzetkilométer alapterületű, palotából, belső és külső részekből álló várost széles, bástyákkal erősített, fehérén ragyogó fal vette körül – tulajdonképpen „mesterséges homokkőből” készült, homok, fehér porral behintett föld és rizsből kivont keményítő kő keménységű keveréke. A város 427-ben elesett, de a kínaiak kezén még további fél évezredig virágzott, egészen a mellette lévő Wuding folyó kiszáradásáig, aztán lassan eltűnt belőle az élet, lakói elvándoroltak, a várost eltemette a homok. A mai Kína Senhszi tartományában fekvő romokat az utóbbi években kezdték föltárni.

Az északi hiungnukra a kínai seregek 85-ben, illetve 89-ben a mai Mongólia területén lévő Ilk Bayannál mértek óriási vereséget, s ezzel az északi hiungnu szövetség megszűnt létezni. Ez után hiungnu töredékek maradtak eredeti szálláshelyükön, a nagy faltól északra fekvő steppén, ők a déli

hiungnukhoz hasonlóan asszimilálódtak. A vereség után, legalábbis úgy sejthető, az északi hiungnuk jelentős része a forrásokban névvel nem szereplő „északi sanjü” vezetésével nyugatra vonult, s egyes csoportjaik talán egészen Európa keleti határáig eljutottak.

Vajon igaza volt-e Deguignes-nek? Valóban a nyugat felé szivárgó, megtört, legyengült hiungnu töredékek szedték össze magukat annyira, hogy a 4. század utolsó harmadától csaknem egy évszázadon át nem volt európai haderő, amelynek esélye lett volna sikerrel szembeszállni velük? Egyáltalán nem biztos, hogy valaha is el tudjuk majd ezt dönteni. A kérdés maga ugyanis, hogy egy nagy nomád birodalom folytatása-e egy másik nagy nomád birodalomnak, szinte értelmezhetetlen annak fényében, amit a nomád birodalmak szerveződéséről tudunk. A nomád társadalom szerkezete, változékonysága, alapvető jellegzetességei szervesen összefüggenek a nomád gazdálkodás sajátosságaival, így érdemes mindezeket valamelyest közelebből is megismernünk.

Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig

Azt jól tudjuk, mi mindent adott Kína a világnak – többek között a selymet, a porcelánt, a papírt, a lőport, a tűzijátékot, az iránytűt, az abakuszt, az ecsetet –, mindezek a híres Selyemúton kerültek Dél-, Belső- és Elő-Ázsiába, s aztán Európába. Az talán kevésbé ismeretes, hogy a kínai kereskedők áruai már akkor is ezt az utat használták, amikor még maguk a kínaiak sem tudtak a létezéséről – az árukat ugyanis nem ők szállították a végcélig, az egyes szakaszokon különböző nációjú kereskedők málházták át az árut saját karavánjaikra.

A Selyemút fölfedezését Kína ugyanannak a katonatiszt-diplomatának köszönheti, akinek sokféle növény és állat kínai meghonosítását is – többek között a lucernáét, dióét, gránátalmáét, borszőlőt és a magas termetű lovakét. A Kína Kolumbuszának és Marco Polójának is nevezett utazó, Csang Kien (*Csang Csien, Zhang Qian*) nem éppen kereskedelmi vagy kutatóúton járt, mikor mindezeket fölfedezte honfitársai számára: az előző fejezetből ismerős Wu császár bízta meg azzal i.e. 138-ban, hogy keresse meg a Menyinyei Birodalom nyugati határvidékéről szórén-szálán eltűnt nomádokat, a jüecsiket. A jüecsik nem önszántukból, hanem egy pusztító hiungnu támadás után költöztek jó messzire – Csang Kien végül az Amu-darja északi partvidékén talált rájuk. Csang Kiennek az volt a feladata, hogy rávegye a jüecsiket, lépjenek szövetségre a kínai császárral, s forduljanak együtt a hiungnu ellen. A kínai tisztnek azonban csak tíz évvel később volt alkalma átadni az üzenetet, miután kiszabadult abból a nagyon sajátos fogságból, amelybe út közben keveredett: a hiungnu föltartóztatták, egy évtizedig közöttük élt, megnősült, gyerekei születtek, de amikor úgy ítélte meg, hogy már nem figyelik gyanakodva, sikerült elszöknie. Aztán ment tovább rendületlenül a jüecsik keresésére, mintha az a tízéves intermezzo nem is lett volna. A jüecsiknek ugyan eszük ágában sem volt rettegett ellenségükre támadni, Csang Kien útja mégsem volt hiábavaló. Fontos volt a szőlő és a lucerna is, amely neki köszönhetően került a birodalomba, még fontosabb volt azonban, hogy leírta mindazokat az országokat és népeket, amelyeket Kína nyugati határán túl talált, a Kazak-steppétől délre, Transzoxániában, illetve a Tarim-medencében – ezeket a népeket Kína később megadóztatta, a virágzó déli kereskedelmet ellenőrzése alá vonta.

Csang Kien tudósította először a világot a *Kangkü (Kangcsü)* nevű országról is, amely szintén az Amu-darja és a Szír-darja között, Transzoxánia északnyugati részén volt – Kangkü népe ezt követően egészen az i.sz. 3. szá-

zadig folytonos kapcsolatban állt Kínával. 270 után azonban hirtelen ők is eltűntek, vélhetően szintén egy hiungnu támadás következtében. A hiungnuk több hullámban kerülhettek erre a területre. Legelőször Csi-Csi és az általa vezetett törzsek érkeztek ide, aztán a sanjü megölése és a szövetség leverése után nyilván sok hiungnu ezen a részen maradt. Egy jelentősebb hiungnu néprész később annak a bizonyos név szerint nem ismert „északi sanjünek” a vezetésével érkezett, aki a Kínától az 1. század végén elszenvedett megsemmisítő vereség után húzódott nyugatra az északi hiungnuk zömével – azokról is hallunk még szórványosan, akik akkor régi területükön maradtak, ők hozták létre később a jüepanok országát, valahol az Ili folyó forrásvidéke táján. A Kangkübe települt hiungnuk az idők során úgy erőre kaptak, hogy 270 körül maguk vették kezükbe az egykori Kangkü területének felügyeletét. Egy kínai évkönyvből arról értesülünk, hogy 350 körül Toharisztánba (az egykori Baktria, a Hindukus és a Pamír által körülölelt terület az Amudarja felső szakaszánál) és a tőle északra fekvő Szogdiába hiungnuk törtek be. A betelepülők később saját pénzt verettek, ezen a görög eredetű baktriai ábécével szerepel a nevük, olvasata *hjóno*. Amikor ezek a nomádok Észak-Indiát abajgatták, a szanszkrit forrásokban *húna* néven szerepelnek. A *hjóno* és a *húna* azért fontos forma, mert más-más írással jegyzi le azt a hangalakot, amelyet a kínai írásjelek próbáltak visszaadni, s amelyet, ne feledjük, csak hagyománytiszteletből írunk *hiungnu*-nak, hiszen eredeti kiejtése *hongno*, *hjóngno* lehetett. Deguignes tehát nem véletlenül kapcsolta össze a hiungnukat a hunokkal, a névalakok hasonlósága valóban szembeötlő. A 18. századi nagy francia sinológus nézetéről a korábbiakban csak annyit mondtunk, hogy hiungnu–hun azonosítása az ötlet megjelenése óta heves vitákat vált ki, s hogy újabb források is az ő ötletét támasztják alá. Ez a forrás a 20. század elején egy magyar fölfedezésnek köszönhetően került elő, s ennek révén jutottunk – legalábbis látszólag – közelebb a megoldáshoz.

Stein Aurél második belső-ázsiai expedíciója során, 1907-ben fedezte föl a nyugati világ számára Tunhuang mellett az Ezer Buddha Barlangokat – 492 templom huszonöt kilométeren át egymásba kapcsolódó rendszerét –, amelynek befalazott kincseire néhány évvel korábban bukkant rá az egyik templom őre, Wang Yuanlu taoista szerzetes. A könyvtárbarlangban páratlan gazdagságban tároltak a 11. század előtt készült kéziratokat és nagyon korai nyomtatványokat, közöttük az első ismert nyomtatott szöveget 868-ból. A dokumentumok kínai, tibeti, szanszkrit, páli, hotáni szaka, szogd, uigur, tokhár és héber nyelvűek, legtöbbjük vallási tartalmú, zömmel buddhista, de van köztük taoista, nesztoriánus keresztény és manicheus is, valamint sok világi kézirat, jegyzék, levél. Stein Tunhuangtól nem messze, egy kínai helyőrség őrtornyában lelt rá egy Nanai-vandak nevű, Kínában élő szogd kereskedő levelére, melyet egy másik szogd kereskedőnek, a szamarkandi Nanai-dvar fia Varzakknak írt. Ebben említette, hogy a szogd szövegben *hun*-nak írt, azaz *hun*-nak olvasandó nevű nép fölégette Szaragot – ez volt Lojang, a kínai főváros szogd neve, mindez pedig 311-ben történhetett. E rombolásról

természetesen a kínai források is beszámoltak annak idején, csak hogy ők a hiungnuknak tulajdonították a galádkodást. A szogd levél tehát különösen fontos, mert nemcsak a névhasonlóságot tudjuk immár fölmutatni, hiszen egyértelműen a hiungnukra vonatkozik benne a *hun* népnév.

A névazonosság tehát szinte megkérdőjelezhetetlennek látszik: a kínai források *hongno* (hiungnu) népét az indiai és közép-ázsiai források *hjóno*, *húna*, *hun* névvel nevezték meg. Vannak, akik túllépnek a névazonosságon, és történeti kontinuitásról is beszélnek, ilyen például a neves iranista, Harmatta János: „az újabb kutatások tehát az európai hunok és a hiungnu-k között a történeti kontinuitást valószínűsítették, anélkül, hogy a két nép etnikai, nyelvi, társadalmi, szervezeti vagy anthropológiai azonosságáról beszélhetnénk.”¹ Na de akkor ez így most hogy? – kérdezhetik sokan, teljes joggal. Hogyan lehet történeti kontinuitás etnikai, nyelvi, társadalmi, szervezeti vagy antropológiai azonosság nélkül? Harmatta szerint a hiungnuk két ágát, azokat, akik az Ob felső folyása, az Irtis és Isim folyók vidékén éltek, és azokat, akik elfoglalták Toharisztánt és Szogdiát, a heftaliták elődei – egy iráni, kisebb részben talán török nyelvű népekből álló nomád konglomerátum, ráadásul *fehér hunoknak* is hívák őket, hallunk még róluk – közbeékelődése választotta el egymástól, s ezután keltek át a Volgán az északiak, akik Európában hunokként jelentek meg. Ez volna tehát a történeti kontinuitás. De hol marad akkor az azonosság?

A hiungnuk szövetsége számos, különböző nyelvű, etnikumú csatlakozott és meghódított népet fogott össze. E népek önelnevezése, s a hiungnuk között használatos belső neve nyilván saját nevük volt akkor is, amikor a hiungnu szövetségbe tartoztak – az őket kívülről szemlélők azonban ritkán tudtak kiigazodni a szövevényes nomád államszervezeten. A hiungnuk hatalmának meggyengülése után ezek a népek újra önállósodtak, más népekkel más szövetségeket alkottak, s válhattak akár annak vezértörzsévé is. A történeti kapcsolat miatt azonban kívülről gyakran továbbra is a régi törzsszövetségi nevet ragasztották rájuk, azaz hiungnunak, hunnak nevezték őket – de ez nem jelenti azt, hogy bármi közülük lett volna a hiungnuk vezértörzséhez, Modun népéhez.

A hiungnu–hun kontinuitás kérdése általános steppei mintázatot követ: ugyanaz a népnév vonatkozhat egyetlen törzsre és egy egész törzsszövetségre is, s az új néprészek fölvehették a vezértörzs nevét. A képet tovább színezi, hogy ha belső lázongások után másik törzs került a törzsszövetség élére, megesett, hogy bár ugyanazok a népek maradtak ugyanott, ahol addig éltek, s a szövetség összetétele sem sokat változott, kívülről szemlélve mégis úgy tűnhetett, hogy a semmiből bukkannak föl, vagy a semmibe vesznek hatalmas népek – pusztán azért, mert új nevük és persze új vezértörzsük volt. Másrészt félelemkeltés, tiszteletparancsolás céljából egykori nagyhatalmú törzsek nevét is fölvehették olyan törzsszövetségek, amelyek népeinek ősei az egykori tekintélyes birodalom részei voltak, meg olyanok is fölvehették, amelyeknek nem is volt közülük hozzá. Végül pedig: egy egykori jelentős törzs

helyére költöző törzsre a szomszédok is ráaggathatták a földrajzi értelemben elődnek számító törzs nevét. Mindez együttesen okozza, hogy olyan nehéz rendet tenni a steppetörténetben.

Ha olyan kevés forrás maradna fenn az elmúlt évszázadról is, mint amennyivel mi rendelkezünk a steppe mongolok előtti korszakairól, a mi utódainknak sem volna könnyű eligazodniuk azon, hogy akik kevésbé ismerték a Szovjetunió belső viszonyait, még a birodalom szétesése után is hajlamosak „volt szovjet népeknek”, sőt szimplán *oroszoknak* nevezni szlávokat, törököket, irániakat, uráliakat; vagy hasonlóan, *jugoszlávnak* hívni a szerbeket, horvátokat, szlovéneket, bosnyákokat, macedónokat, albánokat, nemegyszer magyarokat is. Pontosan így kaptuk mi is a *türk* és az *onogur* nevet – már csak ezért is érdemes alaposabban szemügyre vennünk a futólag már többször emlegetett, általánosan jellemző nomád szerveződési és kulturális sajátosságokat. Ezek a közös vonások nem pusztán keretét adják 1000 előtti történelmünknek: ez a mi történelmünk is.

Az i.e. 5. századi görög Hérodotosz és az i.e. 2–1. századi kínai Szema Kien nemcsak abban osztoznak, hogy saját kultúrájuk mindkettejüket a történetírás atyjának tekinti, s hogy mindkettejüknek a civilizációjukat fenyegető nomádok első részletes leírását köszönhetjük, hanem abban is, hogy mindkét mester leírása etalonná vált az őket követő történetírók számára, az általuk megalkotott nomádrajzot évszázadokon át másolták az utódok. Ez a már említett tekintélytisztület sok fejtörést okoz a még későbbi utódoknak: nem egyszerű, sokszor nem is lehet megállapítani, hogy a forrásokban található nomádkép azonosságait egy-egy újabb nomád szerveződés fölbukkanásakor milyen mértékben okozza a példakövetés, s milyen mértékben az újonnan megjelenő és a már ismert nomádok hasonlósága. Mert bizony a nomád népek kultúrája valóban számos egyezést mutat, Mandzsúriától az Alföldig, az i.e. 3. századtól a mongolokig a gyász állandóan fölbukkanó leírásán kívül is. Mindez nyilvánvalóan nem teljes azonosságot jelent – de azt igen, hogy a társadalmi szerveződési minták, a haditechnika legfőbb elemei, a vallási nézetek, a gazdasági szerkezet lényegében ugyanaz, akkor is, ha egyedi sajátosságok valamennyi nomád nép esetében kimutathatók. Ismerkedjünk meg ezzel a kultúrával – a következő fejezetekben bemutatandó népek kavargásában egyébként is elkél majd valami stabilitás.

Egyáltalán nem véletlen, hogy a nagy steppei nomád birodalmak ugyanazon a területen és egyazon séma szerint formálódtak, s hogy aztán ugyanazt az utat járták be nyugat felé. A hiungnuk tényleges szállásterülete Kína határaitól északra, az Orhon és a Szelenga folyók forrásvidékén lehetett, központjuk pedig nem messze volt a türkök szent Ötüken erdejétől, az ujgurok Karabalgaszun, illetve a dzsingiszi Mongol Birodalom Karakorum nevű fővárosától (a mai Ulanbatortól délnyugatra úgy 400 km-re, a mai Harhorin mellett). Ligeti Lajos éppen azért nevezte el az Altaj-hegységtől keletre fekvő steppét „első nomád őshazának”, mert ezen a területen újabb és újabb nomád törzsszövetségek szerveződtek, majd elsőként, szinte szükségszerűen,

Kína ellen fordultak. Ezután lényegében ugyanaz a forgatókönyv játszódott le. A nomádok közül azok, akik akár hódítóként, akár hódolt népként megtelepedtek Kína északi tartományaiban, elkínaisodtak. Másik részük visszaszorult az Orhon és a Szelenga forrásvidékére, innen nyugatra fordult, és a Dzsungáriai-kapun keresztül vándorolt a Balhas- és az Aral-tótól északra fekvő területre, a Kazak-steppére – Ligeti ezt a területet nevezte „második nomád őshazának”. Innen fordulhattak délre, az iráni medence felé, de ott általában letelepedett iráni népek ellenállásába ütköztek, így többségük a könnyebb úton folytatta vándorlását nyugatra az Urál-hegység déli része és a Kaszpi-tenger között, s megérkezett a pontuszi steppére. Ha még tovább mentek, azt csak a Fekete-tenger északi partvidékén, a délorosz steppén át tehették, újabb állomás lehetett a Duna torkolatának vidéke, vagy még ettől is nyugatabbra az Alföld. A steppei országút a legtöbb esetben egyirányú volt: a keletre visszafordulók beleütköztek az újonnan alakuló nomád szövetségekbe, s ha vissza kényszerültek fordulni, kénytelenek voltak behódolni is. Letérni pedig nem tudtak erről az útról: sem a sivatagban, sem az oázisvárosokban, sem a fenyves- vagy lomboserdőkben nem folytathatták volna megszokott életmódjukat, s ha letelepedtek, akkor sem – az *életmód* változása a nomádok esetében nemcsak a nomád gazdálkodás földadását jelentette, hanem az erre épülő társadalmi szerveződés, államszervezés, a harcos külpolitika, a viselet, a szokások, az etnikai identitás teljes szétesését is.

A szkítákkal és a hiungnukkal kapcsolatban is esett már szó róla, hogy a nagyállattartó nomádok is folytattak földművelést. Erre az adott módot, hogy az elterjedt hiedelemmel szemben nem összevissza kóboroltak a pusztában, hanem nagyon is szisztematikusan, másrészt a legelők váltása nem jelentette a törzs területének megváltoztatását is – erre csak akkor került sor, ha a magukénál jobb területet akartak megszerezni, vagy ha a szomszédok erre kényszerítették őket. A nemzetség vagy törzs vándorlása a téli és a nyári szállás között zajlott, lehetőség szerint vízparton vagy víz közelében. A téli szállást egy délebbi, védettebb völgyben, esetleg folyótorkolatnál, de mindenképp víz mellett rendezték be, hiszen az állatok itatását meg kellett oldani. Állataikat a szabadban teletették, legfeljebb a növendékalatoknak építettek valami menedéket, viszont az egész állatállománynak próbáltak védettebb telelőhelyet biztosítani. A téli szálláson vetettek, majd tavasszal elindultak a hűvösebb éghajlatú nyári szállás felé: vagy északabbra, akár egészen az erdőövezet határáig, vagy a hegyi legelők irányába. A tél beállta előtt vízszatértek, akkor aratták le a termést, és készültek föl a télre, mindenekelőtt az állatok ellátására. A nemzetség „igazi” területe, az „otthon” a téli szállás volt, a nyári legelők közösségi tulajdonban voltak, ciklikusan más-más nemzetség használta őket. A vizek lehetőséget adtak a halászatra, ennek főként télen volt jelentősége; a nomádok vadászatokat is rendeztek, ezek egyben hadgyakorlatként szolgáltak.

A steppei nomád gazdaság önellátó volt, s bár valóban a nagyállattartás volt az alapja, ez tehát soha nem jelentette a földművelés teljes hiányát – ha-

sonlóan ahhoz, miként a „lovasnomád” sem azt jelenti, hogy minden törzsnek, nomád népnek lóból volt a legtöbb. Az állatállományban legalább ilyen fontos szerepet kapott a szarvasmarha, valamint a juh és a kecske. A lónak azért volt kiemelt szerepe, mert nemcsak húsát, tejét, szőrét és bőrét dolgozták föl, mint a többi állatnak, hanem a ló segítségével biztosították teljes gazdaságukat, ez adta katonai erejüket, amellyel megvédték vagyonukat, és váratlan portyákkal, állandó fenyegetéssel kereskedelemre és adózásra kényszerítették letelepedett szomszédaikat. Az állatállomány összetétele sokszor változott: a nagyobb területváltások idején a lovak szerepe megnőtt a folytonos portyázások, az újonnan szerzett területek biztosítása érdekében folytatott hadakozások következtében, ilyenkor a teljes állatállományon belül magasabb volt a lovak aránya. Egy-egy törzsszövetségen belül néprészenként, törzsenként is eltérő volt a lóállomány jelentősége: a vezértörzs hatalmát erős sereg szavatolta, szállásterületüket ezért a jó legelőket kínáló pusztákra igyekeztek helyezni. Jól jövedelmezett az is, ha a nagy katonai erővel rendelkező nomádok ellenőrzésük alá tudtak vonni fontos kereskedelmi útvonalakat, például azt, amely az Altaj-hegységet érintve biztosította a forgalmat Kína, Közép-Ázsia és a Közel-Kelet kereskedőinek.

A kézművesipar fejlesztései is elsősorban a hátaslovak használatához és a lovas harci technikához kapcsolódtak – a korai nomádokhoz képest a hunokig sokat tökéletesedett a nyereg, a kengyel, az íj, a tegez, a nyílhegyek. A harc a nomádok esetében tulajdonképpen a gazdaság egyik ágazata volt. A steppe mindkét végén divat volt fölfogadni a rettegett lovasokat akkor, ha más – akár belső – ellenségeikkel akartak elbánni, kisebb-nagyobb nomád csapatok szívesen adták el haderejüket letelepült szomszédaiknak. Már a hiungnukkal kapcsolatban találkoztunk azzal a közkeletű elgondolással, mely szerint a nomádok nem tudtak mindent megtermelni, amire szükségük volt – elsősorban gabonahiányban szenvedtek volna –, szomszédaiknak viszont jó lovakra volt szükségük, így a nomádok élénk cserekereskedelmet folytattak letelepedett szomszédaikkal, s ha azok esetleg nem akartak volna már több lovat, akkor előbb kényszerkereskedelemre, majd ha az sem volt hatásos, akkor egyszerű rablásra váltottak. Ez utóbbinak két formája is lehetett: a tényleges fosztogatás, illetve a szépítgetve „ajándéknak” nevezett adó behajtása a rablás elkerülése érdekében – lényegében „védelmi pénz” szedése. Ez Kínára és nomád szomszédaira ugyanúgy érvényes volt, mint Bizáncra és a hunokra. A klasszikus leírás azonban módosításra szorul: a nomádok valóban nagy kedvvel adóztatták környezetüket, de nem a gabona képezte érdeklődésük legfőbb tárgyát, hanem az arany, az elhajtható állatok és a szolgaságba vethető vagy szolgának eladható emberek. A rablóhadjáratok nem a szénhidrátszükséglet fedezését szolgálták, hanem a belső stabilitás biztosítását az által, hogy megfelelő mennyiségű zsákmány állt rendelkezésre a csatlakozott népek lojalitásának további megnyerésére.

A hadi hatékonyságnak tehát elsődlegesen nem kereskedelmi és külpolitikai, hanem nagyon is belpolitikai szerepe volt. A tehetős és ezért nagy befo-

lyással rendelkező nemzetségek egyetlen nap alatt is földönfutóvá válhattak, ha nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megvédjék a lábon sétáló vagyont – a másik oldalról nézve ugyanez a haderő viszont biztosíthatta, hogy az állatállomány a lehető leggyorsabban gyarapodjon, a gyengébb nemzetségek állatainak elhajtása által. Az állatok őrzésére, megtartására és mások állatainak elvételére is a néhány nagycsaládból álló nemzetség volt az ideális és egyben természetes méret: elég embert jelentett ahhoz, hogy ütőképes hadiegységet tudjanak fölláttítani, de ne jelentsen gondot sem az emberek ellátása, sem összetartásuk. Lojalitásuk az első időkben magától értetődő volt, hiszen valóban vérségi kötelékek is összefűzték őket.

Ez a vérségi elv vált a nomád államszervezet alapjává, noha egyértelmű volt, hogy a nagy nomád birodalmak népei nem azonos származásúak, jó néhányan közülük egészen más nyelvet beszéltek, saját nevük és származásmondájuk volt. A fiktív rokonság mint összetartó erő azért működhetett nagyon is jól, mert a nagy nomád birodalmak kialakulása idején már a nemzetség tagjai sem föltétlenül voltak egymás vér szerinti rokonai. Az állandó harcok, portyák, torzsalkodások miatt a nemzetségek létszáma gyakran erősen megcsappant, így megszokottnak számított, hogy befogadtak elszegényedett néptöredékeket – „rokonná” válásukat az tette lehetővé, hogy elfogadták új nemzetségük nevét, eredetmítoszát és totemállatát. Innentől kezdve már csak fiktív közös származásról beszélhetünk, de mivel a nemzetség vagy törzs eredetmítosza és totemállata éppen a közös származás szimbóluma volt, a nemzetség régi és új tagjai ezt valódi vérségi kapcsolatként kezelték.

A nemzetséget a közös eredet mítoszában kívül az íratlan szokásjog, az ősökől hagyományozott *törvény* (a magyar szó a török *törü* átvétele), a közös ünnepek és szertartások fogták egységbe. Ha volt a nemzetségnek a téli szállásból – még inkább egy korábbi téli szállásból – kialakult kultikus központja, szentnek tartott területe, akkor a legfontosabb ünnepeket itt, az „ősök földjén” rendezték. A leghíresebbé közülük a keleti türkök szent területe, az *Ötükennek* nevezett erdő vált annak köszönhetően, hogy a nagy keleti türk feliratok (lesz még szó róluk bővebben) többször emlegetik.

A nemzetségek törzsekbe szerveződtek, a törzsek pedig laza szövetségben álltak egymással mindaddig, amíg egy rátermett vezér nem egyesítette őket. A „népek összegyűjtése”, mint a türk feliratok nevezik, lavinaszerűen zajlott: ha egy nemzetség rövid idő alatt megnövelte állatainak számát, más nemzetségek is csatlakoztak hozzá, gyorsan saját törzse vezetőjévé vált, majd a törzs egyre növekvő erejét látva újabb törzsek álltak mellé, s ekkor már bőven volt ereje a behódolni nem akarókat katonai erővel alávetni. A változó-kony szerkezet miatt nyelv és nép összefüggése a nomád törzsszövetségekben még átláthatatlanabb, mint egyébként – mai, a 19. században kialakult, a nyelv és a nép egységét egyébként is tévesen föltételező nemzetfogalmunk a honfoglalás előtti időszak etnikai viszonyainak megértésére és leírására végképp alkalmatlan. Bármilyen gyors ütemben növekedett is azonban a

törzsszövetség, közben változatlanul fenntartották a „vérközösség”, vagyis az azonos származás fiktív tudatát. Minél nagyobb hatalommal rendelkezett egy ilyen szövetség, minél több népből állt, annál kevesebb köze volt a közös származás alapelvének a valósághoz. A harcosokból és családjaikból, szolgálkból, kézművesekből, kereskedőkből, sokszor a szövetségbe integrált földművesekből álló társadalom összetartását éppen ezért más erő, az igen erősen centralizált államszervezet is biztosította. A törzsszövetség, neve ellenére, nem önálló törzsek valódi, egyenrangú szövetsége volt, hanem törzsi mintára szervezett nomád állam.

A centralizált, piramisszerűen fölépülő nomád hatalmi lánc többszörösen hierarchikus volt. A nemzetséget a nemzetségfő vezette, a harcosokhoz és szabadokhoz képest a szolgák értelemszerűen alárendelt helyzetben voltak. De a törzsön belül hierarchia volt a nemzetségek között, a törzsszövetségen belül pedig a törzsek között. A vezértörzs magát méltóságban a többiek fölé helyezte, a törököknél magukat gyakran ’fehér’-nek, székhelyüket ’Fehérvár’-nak nevezték. Ebből szép számmal ismerünk: ide tartozik *Székesfehérvár*-on és *Gyulafehérvár*-on kívül *Nándorfehérvár-Belgrád* és a kazárok központjának, *Sarkel*-nek a neve. (A szláv *Belgrád* és a török *Sarkel* is ’fehérvár’-at jelent.) A törzsszövetség vezetőjét a vezértörzs uralkodó nemzetsége adta, a kagánt a szövetség többi népének vezetői vették körül – ezt a hiungnuknál már láttuk –, a közvetlen uralmat ők, illetve alvezérek gyakorolták saját törzseik fölött, azaz a törzsek többségének viszonylagos önállósága megmaradt, saját uralkodójuk vezetésével vonultak hadba.

A lovasnomádok csak a legelszántabb ellenállást torolták meg kegyetlenül: az ilyen törzsek népe legyőzése után szolga lett, vezetőjüket megölték – divat volt a nyomaték kedvéért ivócsanakot készíteni a koponyájából –, és a vezértörzsből kaptak új uralkodót. A csatlakozókat, de még a harcban legyőzötteket is igyekeztek mielőbb integrálni a szövetségbe. Ugyanakkor a szövetség megszegését egyértelműen lázadásnak tekintették, mert a „szövetség” elsősorban hadi kötelezettséget jelentett. Ennek fejében a hódoltatással vagy csatlakozással befogadott népek vezetői is szépen részesültek a zsákmányból, de a vezértörzs volt az, amely a presztízsjavak – arany, kiváló fegyverek, finom kelmék, prémek, fűszerek stb. – forgalmát ellenőrizte, és szétosztásukban egyeduralkodó helyzetben volt. Erőskezü, megfelelő tekintéllyel rendelkező uralkodó híján a soklépcsős hierarchia és ez a moduláris fölépítés természetesen pillanatok alatt összeomolhatott, ilyenkor sokszor előfordult a nomád törzsszövetségek esetében, hogy egy korábban alávetett törzs vette át a hatalmat.

Éppen ezért volt minden nagy nomád birodalom megszervezésében elsődleges szerepe a piramis csúcsán álló kagánnak: stratégiai fölkészültsége, éleseszsége, tisztánlátása, irányítókészsége s nem utolsósorban karizmatikus vezetői mivolta volt az előfeltétele a nagy birodalmak kiépülésének. A bátorsága is persze, de semmiképpen nem vakmerősége, s nem is vérszomjassága vagy mohósága, ezek sokkal inkább romba döntötték a szövet-

séget, mintsem fölvirágoztatták volna, hiszen fölösleges hadakozásokhoz, elhibázott katonai lépésekhez vezettek – Attila például jó pár ilyen elkövetett, szemben higgadtabb bátyjával.

A kagánnak (sanjünek) isteni fölhatalmazást tulajdonítottak: az éggel azonosított istenség földi fölkentjének tekintették. Sokan úgy vélik, hogy a kagán isteni fölhatalmazásának tanát Kínából vették át a hiungnuk, s ők adták aztán tovább a steppe őket követő urainak. Az újabb kutatások azonban inkább amellet szólnak, hogy az uralkodó isteni kiválasztottságának hite közös forrásból származik a hiungnuknál és a kínaiaknál is, mert mindkét népnél nagyjából azonos időben jelent meg. Az alapelv szerint az égi bizalom abban mutatkozott meg, hogy a kagán isteni megbízása által tudta megszervezni és vezetni a birodalmat, azaz kiválasztottságát harci erényei és szervezőképessége bizonyították: a már megszerzett hatalom igazolta a kiválasztottságot, s nem a kiválasztottság előzetes elismerése nyújtott hatalmat. Noha a rangok a nomádoknál is öröklődtek, hiszen bármennyire fiktív volt a rokonság elve, a nemzetségi-törzsi rendszerben ez volt a címek elnyerésének természetes módja, az automatizmus mellett folytonos bizonyításra is szükség volt.

A kagán isteni fölhatalmazásának elve kétségtelenül nagy szerepet játszott a mindenkori kagán hatalmának megszilárdításában. Megszilárdításában és nem megteremtésében, hiszen az előzőek értelmében a sorrend mindig az volt, hogy a kagán előbb megszervezte birodalmát, azaz nemzetségek, törzsek, népek sora csatlakozott erejéhez, vagy volt kénytelen behódolni előtte, majd miután sikeres hatalomszerzésében kiválasztottsága megnyilvánult, ennek elismerése stabilizálta a kagán hatalmát. Ugyanakkor ez az elv bizonytalanságot is vitt a hatalmi rendszerbe. Részben azzal, hogy a kagán esetleges hatalomvesztését, nagyobb katonai vereséget, de akár olyan természeti csapást, amelyben az állatállomány jelentős része elpusztult, az isteni bizalom megrendüléseként, visszavonásaként lehetett értelmezni. Másrészt a kiválasztottság elve megszüntette a kagáni rang öröklődésének automatizmusát, és bevezette mellé az alkalmasság elvét. Állandó konfliktusforrás jött tehát létre a kagáni címre áhítozók és a kagán, illetve a „jogos örökösök” között. (Ugyanez a „vér szerinti örökös” vagy „alkalmas örökös” vita az Árpád-kor trónutódlását is véres konfliktusokkal terhelte.)

A jó kagán uralkodása alatt tehát nagy volt a törzsszövetség hatalma, a rossz kagán alatt viszont szétszéledt a nép. A nomádoknál nem a területi hódítás, hanem a különböző törzsek, népek erejének összegyűjtése jelentette a birodalom megszervezését, a kagánnak ebben kellett jeleskednie: a hatalom mértéke nem a birodalom kiterjedésétől, hanem a hozzá tartozó törzsek egyesített hadierejétől és állatállományának nagyságától függött. Igaz, a birodalom földrajzi kiterjedése annál nagyobb volt, minél több népet sikerült behódoltatni, de a nomádok értelemszerűen nem az általuk birtokolt föld, hanem az általuk ellenőrzött területek nagyságát akarták növelni. A nomádok nem költöztek be a letelepedettek közé, a városokba – ha igen, az min-

den esetben az asszimilációjukat, tehát nomád életmódjuk föladását, és a nomád haderő végét jelentette.

De volt a folytonos hódításnak más célja is: a hatalom megtartásának ez volt az egyetlen eszköze. Egy szervezeti fölépítéséből adódóan ennyire ingatag csúcson az ember csak egy módon biztosíthatta, hogy népe ne váljon alávetetté, saját koponyája pedig valaki ivóedényévé: ha ő hódított meg, ő tartott függőségben másokat. Mint Vásáry István, a török nomadizmus, történelem és nyelvek kiváló kutatója írta a nomád birodalmak hatalmi viszonyairól: „az *el* [a török feliratokon egy-egy törzsszövetség hatalmát, a nomád 'birodalmat' jelentő szó] hódítás által jön létre, s állandó újabb hódítás nélkül nem létezhet. Az igazi állam és az *el* közti lényeges különbség, hogy az államban a béke a rendes, törvényes állapot, s a háború a rendkívüli, törvényen kívüli. A nomád *el* természetes állapota a háború, békeidőben az *el* szétbomlik nemzetségi-törzsi egységeire.”²

Vásáry szerint az „*el* egy vezető, szervező törzs vagy törzsszövetség teremtetten keret, melyben kétségtelenül az államra emlékeztet az *el* alá tartozó népesség többségétől különváló közhatalom, mely a csúcs, a kagán személyében központosul.”³ Ez a kagán által szervezett adminisztráció meglehetősen vékony réteg volt. A kagánnak volt saját testőrsége, katonai kísérete a leglojálisabb és legjobb harcosokból, voltak tanácsadói, írnokai, udvarában tartott tudósokat és papokat, a csatlakozott, s főként a behódoltatott törzsekhez helytartókat állíthatott, de nem cserélhette le a törzsi és nemzetségi vezetőket, ehhez nem volt joga, hiszen ezeket a címeket nemzetségen, törzson belül lehetett örökölni vagy elnyerni. Legfeljebb megölethette más népek, törzsek vezetőit, és próbálhatott lojálisabbat keresni helyettük.

A belső képlékenységet még tovább növelte, hogy a vezető törzs – a kagán isteni kiválasztottságán kívül – nem is próbált semmiféle közös ideológiát kialakítani a törzsszövetségben. Igaz, nem is lett volna könnyű feladat megmagyarázni a meghódított törzseknek, miért is jó nekik az alárendeltség, vagy milyen magasztos cél érdekében kell hadba vonulniuk a kagán szavára. A vezértörzs ideológiája tehát nem volt különösebben szofisztikált: ismét Vásáry találó megfogalmazásában nagyjából összefoglalható abban, hogy „az én partikularizmusom legyen univerzális, mindenkire érvényes”.⁴ Dehát a nomádok nem is cizellált érvekkel, hanem erővel szerették eldönteni a vitás kérdéseket, s ha ez rendelkezésre állt, akkor az ideológiai üresség nem sokat számított – újabb általános emberi-társadalmi jelenség, azóta sem ismeretlen.

Ebben a helyzetben természetesen a harcban használt eszközök és technika folytonos fejlesztésére volt szükség. A hunok nagy serejű, csonttal erősített, akár 130 cm hosszú íjaikkal távolról indították a támadást, s ha ellenségeik harcolni szándékoztak ellenük, azt csak lőtávolon belülre érve tehették. A hun sírokban 3–9 cm hosszú, háromélű nyílsúcsokat találtak, s voltak lapos, rombusz alakú és szöghöz hasonlatos nyilaik is. A kézitusában dárdát, kardot, tört használtak. A hunok nagy kedvvel csalogatták magukhoz közel

ellenfeleiket, megfutamodást színelve, aztán kis, 500–1000 fős, rendkívül mozgékony csapataik hirtelen körbefogták az üldözőket, és mindenhol nyílesöt zúdítottak rájuk. A nomád hadviselésnek az erő és bátorság mellett a csel olyannyira alapvető része volt, hogy bár Attilát széles mellkasú, erős férfinak írták le, Jordanes szerint „legtöbbet eszével ért el”. A nagy hadjáratokat, támadásokat csak rendkívül jól képzett, fegyelmezett és szervezett sereg tudta végrehajtani, a stratégia kidolgozása és megvalósítása mellett ez a málha, az utánpótlás útvonalának biztosítását is jelentette, megfelelő hírszolgálatral és lóváltóállomásokkal.

A steppe török korszakában a legjellegzetesebb nomád fegyver, az íj repítőereje növekedett: az íjak hossza elérte a 170 cm-t is, és már nem maradhatott el az íjat védő nyírkéregborítás. Az íjak annyira erőssé váltak, hogy a kínaiak szerint a türkök mesés állatok csontját használták készítésükhöz, ez adta volna félelmes erejüket. A nyilak átütőereje is növekedett: először súlyosabbá és nagyobbá váltak a korábban is használt háromszárnyú vas nyílhegyek – ilyet használtak az avarok –, majd ezeket lapos, kétszárnyú hegyek váltották föl. Több fért belőlük a tegezbe, és hevesebb nyílzáport tettek lehetővé. A korábban is használt hegyes, szűrő csonthegek helyett is vasat kezdtek használni, és vasból kovácsolták az újabb formájú nyílhegyeket is: ezek között volt nagy vágóélű, tompább, nagy ütőerejű, sőt villás és félhold alakú is. A 6–7. században csaknem minden nyílvesszőre erősítettek kis, átluggatott fémgömböket is, az így alkotott zengőnyilakból álló nyíleső már süvítő hangjával is megrettentette az ellenséget – érdekes, hogy ezt a haditechnikai fogást a Volgától nyugatra eső területeken nem alkalmazták. A nyílvesszőt a harcosok maguknak készítették kis csontgyalukkal, és ők illesztették rá a kovácsok által gyártott hegyeket is. A korábban egymás mellé illesztett nyíl- és íjtartó kettévált: az utóbbi átkerült a bal oldalra, lehetett merevebb, de az íj formáját követő puha bőr vagy szőrme is, az íjat felajzatlanul tették bele. A tegez a jobb oldalon maradt, és szélesebbé vált, a nyilakat pedig már nem hegygel lefelé, hanem hegygel fölfelé tartották benne, kezüket pedig a tegezre erősített kéreggallérral védték a vágásoktól és szúrásoktól, de volt olyan tegez, amelynek fedele is volt.

Kétélű kardokat a 7–8. századtól szinte alig találtak a régészeti leletek között. Az egyélű kard karcsúbbá vált, majd lassan görbülni kezdett, a korszak végére pedig a másik oldal alsó részére is él került. Az íjtartót, tegez, kardot vagy kardokat továbbra is övükhöz erősítve hordták, de ezeken kívül más eszközöket, ivócsanakot, tűzszerszámot is függesztettek rá. Az övet és a hozzá kapcsolt eszközöket egységnek tekintették, erre utal, hogy azonos díszítéssel, motívumokkal látták el. Az öv szimbolikus szerepe is jelentős volt: azt jelképezte, hogy viselője a teljes jogú harcosok közé tartozik.

Közelharcban a kardon és rövidebb törön kívül csatabárdot és fokost, illetve buzogányt használtak, a lándzsákra pedig törzsi vagy nemzetségi jelképek, zászlócskák kerültek. Védekezésképpen lapocskákból vagy gyűrűkből készült pánccelt hordtak, karjukat bronzsínekkel védték, pajzs alig-alig

fordul elő a leletek között. A lószerszámok gazdag fémveretezése, illetve a ló fejét borító „álarc” a lovakat is védte az ellenség csapásaitól. A lovak sörényét egyébként díszesre vágták, farkukat befonták, szőrüket festhették vagy színezhették is, mert továbbra is jellemző volt, hogy a négy égtáj felé eső se-regrészek, illetve a középén elhelyezkedő vezértörzs más-más színű lovakon harcolt. A vassal erősített fakengyel helyett egyre inkább széles, ívelt vaskengyelt használtak, a nyereg fából készült alapjának szerkezeti változtatásaival pedig egyre biztosabb ülést értek el.

A ruházat is módosult: a köpönyeget fölváltotta a térdig vagy lábszárközépig érő, karcsúsított kabát, ez nemes kelméből, selyemből és bársonyból is készülhetett, hímzéssel, prémmel, eltérő színű selyemszegélyekkel, a mellrészen és a galléron fémveretekkel díszítették – ez utóbbi a harcos védelmét is szolgálta. A kabát alatt a nők bő szoknyát, a férfiak bő nadrágot hordtak, ezt puha talpú csizmába túrték. A fejedők igen változatos formájúvá és anyagúvá váltak, lapos és hegyes egyaránt lehetett közöttük.

A lovaglás és a harc gyakorlására nagy figyelmet fordítottak – a hiungnuknál már említettük, a gyerekeket nagyon korán birkákra ültették, hogy szokják a későbbi lovaglást, kis fájakkal még egerekre is lövöldöztek. A nomád népek körében a források szerint mindig igen kedveltek voltak a különböző bokacsontjátékok: a birka bokacsontjából készült, kissé megfaragott és jelekkel ellátott „kockákkal” szerencse- és ügyességi játékokat is játszottak, játszanak ma is. A mai Mongóliában ezek között van olyan játék, melynek során a kis csontdarabbal egy célpontot kell eltalálni, s a csont elpöckölése közben ujjakkal ugyanolyan mozdulatot kell tenni, mint amikor a nyílveesszőt elengedik. A húskészlet biztosítása mellett a harci gyakorlást is szolgálták az őszi nagy vadászatok, amikor a csapatrészek mozgásának összehangolására is, a fegyverhasználat gyakorlására is volt lehetőség. Az évente rendezett, versenyekkel, ünnepségekkel összekötött vadászatok erősítették a nemzeti, törzsi összetartozást, s egy idő után kultikus jelentőségűvé váltak: a vezértől elvárták, hogy ilyenkor áldozatot mutasson be a törzs érdekében.

A nomád hitvilágról a közvélekedés leginkább azt tartja, hogy „sámánhitű” volt. A samanizmus mint jelenségegyüttes megismerésében a magyar kutatók élen jártak, hiszen népmeséink és a magyar népi hiedelemvilág, a honfoglalók sírjában talált tárgyak díszítőmotívumai s nem utolsósorban a magyar nyelv számos elemet megőrzött a samanizmusra jellemző jegyekből – a magyar változatot, központi figurája, a táltos után táltoshitnek is szokták nevezni. Közismert a világfa, az ágain madár formájában ülő megszületendő lelkék, a vízen túlra, a falu telekfelosztásának tükörképeként elrendezett temetők, a kettőslélekhit, az agancsos vagy madaras sámán, „lova”, a sámándob, melynek segítségével a világfa mentén az alvilágba, illetve az égi rétegekbe közlekedik. Jól tudjuk, hogy a foggal vagy hat ujjal, esetleg más pluszcsonttal születés ugyanúgy a táltosságra predesztinálta a gyermeket, mint ha burokban született. Kiskorunkban megismerkedünk a mesék szárnyas, parázsevő táltos paripájával is, amely szempillantás alatt röpteti gazdáját úti céljához.

A samanizmus nem vallás, hanem különböző hitelemek összessége. Számptalan változata létezik, közös és egyedi jegyekkel. A steppei nomádok samanisztikus hiedelemrendszerei sem voltak teljesen egyformák, de eléggé hasonlítottak egymáshoz, s leginkább a közelmúlt szibériai sámánkultuszait szokták hozzájuk hasonlatosnak tekinteni – az uráli nyelvű szamojédok, a török nyelvű jakutok, tuvaiak, a tunguz és mandzsú nyelvű népek hiedelemvilága alapján, mindig sürgősen hozzátéve, hogy a recens anyag semmiképpen nem azonos az egykorival, ne gondoljuk tehát, hogy időutazásra mehetünk Szibériába samanizmust tanulmányozni. Az viszont nem véletlen, hogy a nyomok Szibériába vezetnek: általános vélemény szerint nem a steppen alakult ki ez a hiedelemrendszer, hanem a steppei nomádok erdővidékről érkező néputánpótlása hozta magával.

Mírcea Eliade (1907–1986), a szakralitás jelenségének korszakalkotó kutatója szerint a samanizmus rendkívül összetett jelenség – nemcsak Ázsiában, hanem Amerikában, Afrikában és Európában is neveznek így hiedelemkomplexumokat –, s legáltalánosabb megfogalmazása szerint „az eksztázis technikája”. A sámán fogalmát valamelyest szűkítve azt mondhatjuk, hogy a sámán az, aki révült állapotban transzcendens hatalmakkal veszi föl a kapcsolatot a törzs, a nemzetség érdekében. Nemcsak a samanizmus sokféle, a sámán funkciói is számosak: lehet gyógyító, jós, lélekvezető, látó, regős, közvetítő a szellemvilág felé. Egyetlen sámán is elláthat több funkciót, más népeknél viszont szaksámánok végezték az egyes feladatokat.

A magyar szakosok megtanulták, hogy a *révül*, *részeg* jelentése azért áll olyan közel egymáshoz, mert nemcsak a monoton dob és ritmikus mozgás, hanem tudatmódosító szerek, füvek, mérges gombák hatását is segítségül hívták a sámánok, hogy transzba essenek. Sokan még arra is emlékezhetnek, hogy ugyanebbe az uráli eredetű szócsaládba sorolták a *regöl* és *rejt* (*őzik*), sőt a ’forró’ jelentésű *rekken* szót is, és hogy ez utóbbi áll legközelebb az eredeti ’meleg, forró’ jelentéshez, ami a transzállapotra utalt, s hogy van, aki még a *reggel*, *rég* szavakat is ide kapcsolja. Sokan nem felejtik el, ha egyszer már hallották, hogy az *agyafúrt* régebben nem ’ravasz’-t, hanem ’őrült’-et, ’bolond’-ot jelentett, s hogy az agyfűrés (koponyalékelés), azaz trepanáció a honfoglaló sírok tanúsága szerint a gyógyító sámánok rutinfeladata lehetett, hiszen a sírokban nyugvók jó tíz százalékán végeztek jelképes agyfűrés: ekkor csak a csont külső rétegét kaparták le egy területen – vélhetően fejfájás, elmebetegség, feszültségben, idegességben megnyilvánuló betegségek gyógyítása céljából. Valódi, sebészeti koponyalékelést is végeztek azonban, amikor átfúrták a koponyacsontot, méghozzá igen jó hatásfokkal, s ezzel sok bevert fejű harcos életét mentették meg.

Kevesebben tudják, hogy az „egyen meg az íz” szólásban az *íz* ’betegség, rossz szellem’ jelentésű, de vannak, akik szerint eredetileg az árnyéklélek vagy a szabadlélek neve volt. Akárhogy is, a régiek hite szerint az embernek s más lelkes állatoknak – például lónak, szarvasmarhának, szarvasnak, medvének, kutyának – kétféle lelkük van. Az egyik maga az életerő: enélkül nem

létezhetünk. A testlélek a vérben s a vérbő szervekben található: a májban, szívben, vesékben, olykor, ha hűvösebb az idő, páraszerűen látható is. Ez alapján könnyen megértjük, hogy a *lélek* eredetileg a *lélegzet*-et (*lehelet*-et) jelentette, amely föltétlenül szükséges volt az élethez, ha valaki *kileheli a lelkét*, akkor a lélegzetlélek is megszűnik létezni, magáról az emberről, azaz szegény *páráról* már nem is beszélve – a *pára* itt természetesen ugyanúgy az ember metonimikus megnevezése a lélegzetlélek másik nevével, a *pára*-val jelölve, mint az „egy lélek sem volt ott” kifejezésben a *lélek*. A másik, a szabad- vagy árnyéklélek az ember szellemi képmása, s a halállal sem pusztul el, ezért érdemes gondoskodni róla, hogy megfelelő módon indítsák útnak a túlvilágra, nehogy ártson az életben maradottaknak. De nem csak halálunk után függetlenedhet tőlünk, hanem álmunkban is elhagyhatja a testet, útra kelhet madár, olykor dongó vagy fehér egér alakjában, s akkor álmot látunk. A sámánnak is a szabadlelke lovagol az égi rétegekbe és társalog a szellemvilággal, amikor a sámán transzban van. Ha minden rendben megy, a szabadlélek ébredés előtt visszatér a fejbe, ahol lakozik, hiszen többnyire ugyanúgy velünk kell lennie, mint saját árnyékunknak. Ha azonban eltéved, s nem tud visszatérni, megbetegszünk – mint aki elvesztette a lelkét. Nem szabad hagyni, hogy sokáig kódorogjon, mert befoghatják, de ha nem történik ilyen szerencsétlenség, a végkifejlet akkor is tragikussá válhat: a szabadlélek egyre növekszik, egyre közelebb kerül ahhoz az állapothoz, amivé egyébként is válik az ember halála után. Ezt megelőzendő mielőbb vissza kell téríteni, talán épp a cél megjelölését, a lélek visszajutásának megkönnyítését szolgálták a jelképes trepanációk során készített csontkaparások és -karcolások.

Valószínű az is, hogy azért elégedhettek meg a részleges lovas temetésekkel – amikor csak a ló koponyáját és végtagjait temették el, a húsát megették –, mert az állat lelke, melynek a segítségével az ember szelleme útra kelhetett, a ló fejében volt. Sőt, már a teljességgel jelképes lóáldozat is megjelent a honfoglalóknál: ez esetben a ló „teste” életben maradt, csak árnyéklelkét indították egykori gazdája szolgálatára, például azzal, hogy hideg vizet loccsantottak a hátára, s ha az állat megborzongott, azt a lélek távozásaként könyvelték el.

Volt, ahol az időjárás-varázslás is a sámánok feladatkörébe tartozott, a steppei nomádoknál azonban ez külön foglalkozás volt. Még hozzá nem is veszélytelen. Az esővarázslást a nomád népek különféle kövekkel – megbűvölt közönséges kő, kristály, villámcsapáskor létrejött természetes kvarcüveg, állatok gyomrában talált bezoár – végezték, különféle módokon: összeütögették, vizet hintettek rá, vízbe merültek vele. A kő varázsereje egy idő után elszállt, „meghalt a kő”, de különféle technikákkal újra lehetett élesztetni. Varázsoltak esőt analógiásan, sötét színnel is: az esővarázsló fekete lovon vágatott ki a mezőre, vagy a törzs fekete ruhában vett részt a szertartáson – a feketével természetesen a sötét esőfelhőket akarták megidézni. A varázskövek birtoklása azonban sokszor szerencsétlenséget hozott gazdájára: elszegényedett, minden varázslás alkalmával elvesztett valakit a rokonságból,

s arra is nagyon kellett vigyáznia, nehogy valaki véletlenül rábukkanjon a kövekre és megérintse őket, mert könnyen meghalhatott az illető, vagy nagy vést hozott a törzsre, így aztán biztonságos helyen, jól elásva kellett tárolni az esőkövet. Az esővarázsló nem élhetett tudományával bármikor, szigorúan csak vezetői parancsra, ennek megszegése halálos ítéletet vont maga után, miként a balul sikerült varázslat is.

Az időjárás-varázslás szerte a világon ismeretes, de a steppei nomádoknál kifejlődött egy sajátos, életmódjukkal, gondolkodásukkal harmonizáló formája: amikor az eső, még inkább vihar, jégeső, hózápor előidézését meteorológiai fegyverként vetették be. A nedvesség tönkretette az íjakat, lehetlenné tette a nyilazást, a vihar szétzilálta, legyengítette a sereget – az esővarázslók értelemszerűen csak az ellenséges törzsre kértek viharverést, sajátjukra nem. Ez a katonai célú esőidézés, a forrásokból kikövetkeztethetően, az első nomád őshaza peremén, a Tiensan-hegység északkeleti nyúlványain élő szakák körében alakult ki, tőlük vették át a szokást a törökök, később a törököktől a mongolok. A vihart idéző magyar garabonciás alakjának azonban csak nagyon érintőlegesen lehet köze a nomád esővarázslókhöz: a magyar hiedelemvilág garabonciását a német vihardémonnak, az ördöggel cimboráló középkori vándordíáknak és a régi magyar hiedelemvilág táltosának a figurájából gyúrták. Ugyanakkor a magyar sámánok is minden bizonnyal többféle feladatra szakosodtak.

A Szibériából táplálkozó samanizmus mellett volt azonban a nomádoknak „saját fejlesztésű” hitviláguk is, egyfajta egyistenhit. A hiungnukra, türkökre, ujugrokra, kazárookra, mongolokra vonatkozóan források is említik ezt a vallást, de nagyon valószínű, hogy a hunok, bolgárok, avarok, magyarok is ezt követték, s egyes szibériai török népeknél máig kimutatható a nyoma. Ne szent iratokkal, részletes liturgiával, egységes rítusokkal és hierarchiába rendezett papsággal rendelkező vallásra gondoljunk, de mindenképpen egyistenhitre – annak ellenére, hogy szentségeket a legfőbb hatalomként elismert Égen kívül is tiszteltek. Az istenség neve *Tengri* volt a törököknél, ez egyébként az ’égbolt’-ot is jelentette. Sok muszlimmá vált török nép nyelvében ma is ennek az ótörök szónak a származékaival jelölik Allahot. Amikor a múlt században az öreg alföldi kunok a határban áldást kértek a búzára, s a végén elmormogtak valami *tengeri*, *tengeri* féle formulát, akkor nem a búzát tévesztették össze a kukoricával, hanem ősi, még a kun nyelvből származó imák emlékét elevenítették meg, Isten törökből magyarosított nevével, anélkül, hogy erről bármit is tudtak volna.

A tengrizmus szinkretikus vallás volt: a már említett samanisztikus vonások mellett jól megfért az animizmus, a totemizmus és az ősök tisztelete. Tengrin kívül más szellemlényeket is tiszteltek, ilyen volt a földi halandók dolgait igazgató Szent Föld-Víz (*iduq yer-sub*) szelleme, őt az ősi szállásterületen, a törzs bölcsőjénél tisztelték, s hozzá hasonlóan kiemelt szerepet kapott még Umay, aki a termékenységet, életerőt sugározta s egyben a nők védelmezője volt – az *umay* egyébként ’placenta’ jelentésben közszóként is

élt. A kagán főfelesége, a *katun*, mindig nagyon fontos szerepet töltött be a birodalomban: nemcsak azért, mert ő volt a hercegek anyja, hanem azért is, mert miként a kagán Tengrit képviselte, a *katun* Umayt reprezentálta. A tengrizmus egyik alapelvének tűnik a természettel való harmónia, ennek megfelelően tisztelték a különböző természeti jelenségek, többek között a Nap, a Hold, a csillagok, a tűz, a vizek, a hegyek, a kövek, a fák, az utak szellemeit. Ez az animista elképzelés jól megfért a törzs valóságos vagy legendás emberőseinek, illetve totemisztikus elődeinek – ez rendszerint farkas, sas, medve, szarvas, vaddisznó volt – a tiszteletével. A türkök hite szerint a jó szellemlények hegyekben, forrásoknál, szent helyeken éltek, a szellemvilág gonosz tagjai pedig a föld alatti világban laktak. A szellemvilággal a sámánok tartották a kapcsolatot, Tengrivel azonban nem: ez a kagán feladata volt.

Az ótörök feliratokon szerepel, s más forrásokból is tudjuk, hogy a kagánná váláshoz Tengri jóakarata kellett: legitim uralkodóvá csak az Ég által kiválasztott halandó válhatott, a kagán Tengri „égi adománya” révén uralkodhatott. Az isteni felhatalmazás, mint mondtuk, a győzedelmességben nyilvánult meg, valójában ez mutatta meg, hogy a kagánjelöltre „alászállt-e” a kegy, a fölkenység. Egyes török népeknél azonban nem maradtak ilyen elvont szinten, a törökül *kut*-nak nevezett „isteni adományt” egészen anyagszerűnek képzelték el, s közben a jelentése is jócskán alábbszállt: a *kut* már nem a kagán isteni kiválasztottságát jelzi, hanem a hétköznapi emberek emberfölötti hatalomtól származó szerencsését, boldogságát, védelmét, sőt akár tárgyra is mondhatják, az embereket, állatokat védő talizmán neve is lehet. A kirgizek bíborszín zselés (kevésbé fennköltén sötétvörös kocsonyás) anyagnak tartják a *kut*-ot, amely a jurta füstkarikáján át hullik a tűzhelyre, s érintése szerencsét hoz. A *kut* használatos azonban 'életerő, lélek' jelentésben is – ez pedig az egykori kagánok megválasztásának rítusát idézi.

A kagán beavatási rítusa több török népet illetően is fennmaradt, részletesen vagy töredékesen. A rítus részletei különböznek, de a cél és a funkcionális elemek nem. A kagán örök életére kapta Tengritől a fölhatalmazást, hogy uralja népeit – az viszont kérdéses volt, hogy meddig tartson ez az örök élet. Hiszen Tengri – erről esett már szó –, ahogy adta, el is vehette az isteni megbízást, ennek jele lehetett akár valamilyen természeti csapás, akár egy nagyobb katonai vereség. Márpedig ha Tengri természeti csapás vagy katonai vereség által kifejezte, hogy megvonta a bizalmát a kagántól, hogy a fejedelem *kut*-ja elenyészett, az a kagán uralkodásának s egyben életének végét is jelentette. Ha nem következett be ilyesféle katasztrófa, s harcban sem esett el, akkor sem uralkodhatott örökké: a türk, az ujjur és a kazár rítus is tartalmazza azt az elemet, amikor a beavatás során a kagán maga jövendőli meg, hány évet szánt neki Tengri, s mikor telik majd ki az ideje. Nem egészen szellemi és fizikai ereje teljében vallott erről: a türköknél a leendő kagánt a birodalom előkelői egy nemezen kilencszer megforgatták, majd lóra tették, aztán selyemzsinórral fojtogatni kezdték – a fojtogatós eljárás az ujjuroknál és a kazároknál is megvolt. A félholt uralkodótól aztán megérdeklődtek, mi

az üzenet, hány évet szabott neki ki Tengri, a hörgésből egy számot vétek kihallani, ez lett a kagán uralkodásának időtartama (években mérve). Ha letelt ez az idő, a kagánt megölték. (Eszes kagánok nyilván igyekeztek jó előre megszervezni, hogy fuldoklásukat ne riválisuk, hanem hű emberük értelmezze minél nagyobb számnak.) A kagán megválasztása után új nevet vett föl, mely általában bölcsességére vagy kiválasztottságára utalt.

Mínthogy a kagán felelt azért, hogy a törzsszövetség bírja Tengri jóindulatát és támogatását, mindenféle szakrális teendői akadtak, például kora hajnalban a Nap, esténként a Hold köszöntése, a törzs fontos ünnepein áldozat bemutatása. A szakrális funkciók miatt a türköknél már számos előírással szabályozták a kagán által végezhető köznapi tevékenységeket, de a sereget még ő vezette, sok más uralkodói jogosítványát szintén maga gyakorolta. Az ujguroknál már több volt a kagánt korlátozó vallási előírás, de a szakrális vagy kettős királyság legkifejelettebb formáját a kazároktól ismerjük: szegény kazár kagán saját szentségének foglyaként ücsörgött a sátrában, mert földi halandó nem láthatta bármikor, ha elővigyázatlanságból valaki mégis tanúja volt, amikor a kagán kilovagolt, a földre borulva kellett megvárnia, míg a fejedelem elhaladt. Népe előtt csak negyedévente mutatkozhatott, akkor is jó távol az emberektől. A legfontosabb kérdésekben ugyan ő döntött, de a világ folyásáról csak a valódi hatalmat a kezében tartó helyettese, a *sád* vagy *kagán-bég* napi jelentéseiből értesült. Az alkirály ugyan minden nap istennek járó alázattal lépett a kagán elé – mezítláb, s a Napot, fényt szimbolizáló fáklyát gyújtva ült a kagán jobbára –, a hadsereg irányítása, a napi döntések, a bíraskodás mégis az ő hatalmában állt.

Sokan meghökkennek, amikor a kereszténypusztító, egyházromboló nomádokról azt hallják, hogy vallási szempontból igen toleránsak voltak – pedig szinkretizmusuk ezt eredményezte. Az általuk tisztelt szellemeket ugyan nem volt különösebben szerencsés sértegetni – azért nem célszerű egy mongol jurta küszöbére lépni vagy a tűzbe köpni, mert a legbarátságosabb mongol vendéglátó is igen mogorvává válik, ha vendége sértegeti a ház vagy a tűz szellemét. De az európai városokat pusztító nomádok nem voltak sem képrombolók, sem keresztések, sem inkvizítorok: nem ideológiai alapon vittek el a kegytárgyakat, hanem mert aranyból voltak, nem vallási ellenszenvből gyűjtötták föl a templomokat és mészároltak le mindenkit, hanem mert ez megfélemlítő technikájuk része volt – Mórával (és Tömörkénnyel) szólva „célszerű embörök” voltak, ha szögényök nem is. Ugyanakkor tudjuk, hogy a türkök nem bántották a hozzájuk keveredő papokat, az ujgurok könnyedén áttértek a manicheizmusra és a buddhizmusra, a bolgár kagán, Kuvrat a 7. század közepén megkeresztelkedett Bizáncban, noha népének nagy része, s valószínűleg ő maga is a tengrizmust követte továbbra is. A kazárok többsége megmaradt Tengri hitében, az uralkodó és környezete fölvette a judaizmust, a kagán testőrsége muszlim volt, de birodalmának voltak keresztény alattvalói is, és azért tartott hét – két-két muszlim, keresztény és zsidó, valamint egy pogány – bírát maga mellett, hogy mindenki ügyében

saját hite és törvényei szerint ítélkezzenek. Dzsingisz nemcsak sámánjaival jósoldatott a csaták előtt, az udvarában élő buddhista szerzeteseket, muszlim imámokat és keresztény papokat is arra kérte, hogy saját módjukon kérjék saját istenük segítségét a sikerhez. A honfoglaló magyarok zöme pogány volt, de egészen biztosan voltak közöttük keresztények, muszlimok és talán zsidó hitűek is.

Úgy látszik, a hódítás sok évszázados tapasztalata a steppei nomádokkal már precízen megtanította, amit sok későbbi, nagy birodalomra áhítózó uralkodó és vezér nem (volt) képes megérteni: a homogenizáció, az erőszakos ideológiai térítés saját hatalmát teszi törekennyé – minél türelmetlenebb és erőszakosabb, annál inkább. Ezt még az egyébként erőszakosságban szinte vetélytárs nélküli Attila sem felejtette el.

Attila és hunjai

365. július 21-én vérbe borult a krétai napfölkelte. Egy talán nyolcas fokozatúnál is erősebb földrengés rombolta le a sziget csaknem valamennyi városát, de törmelékeket hagyott maga után a görög szigetvilágban mindenfelé és Egyiptomban, Líbiában, Szicíliában is. Hajnalban szökőár pusztított a partok mentén, sok ezer ember halt meg, az óriáshullám hajókat dobott a szárazföld belsejébe. A vész különösen Alexandriát sújtotta – minderről egy görög születésű római történetíró, Ammianus Marcellinus (325/330–391 u.) számolt be *Res Gestae Libri XXXI* című munkájában. Címe ellenére eredetileg állítólag 36 kötetből állt a mű, mindenestre összesen 18 könyv maradt meg belőle, ebben a történetíró a 353 és 378 közötti időszak eseményeit hagyta ránk. Munkájában egy másik romboló veszedelem leírása 370-re vonatkozik: „egy azelőtt soha nem látott emberfaj szélvészkként zúdul le a magas hegyekről, valamely rejtett zugból, útjában mindent elsöpör és romba dönt”. A római történetíró nem is embereknek, inkább „kétlábú állatoknak” tartotta az Európát megrendítő természeti csapást: a hunokat.

A hunokkal kapcsolatban szomszédaiak elsőként hadi erőnyeiket kényszerültek észrevenni: hogy szinte összenőnek lovukkal, és félelmetesen bánnak az íjjal. Elsöprő hadi sikerük oka valóban az volt, hogy korábban soha nem látott harmóniát teremtettek ló és lovas között, alacsony, kiváló állóképességű lovaikat magas kápájú nyeregben ülték meg, lábukat vaskengyel támasztotta. Claudianus, a római költő szerint „a természet nem köti olyan szorosan a kentaurt törzséhez, mint ahogyan a hun megüli a paripáját”; Ammianus szerint a hun nem egyszerűen megüli a lovat, hanem rajta él: ott eszik-iszik, köt üzletet, tanácskozik, sőt alszik; Sidonius szerint pedig a hun gyerekek még járni alig tudnak, mikor már lovagolni tanítják őket. A hunok fegyvereiről esett már szó az előző fejezetben, itt tegyünk még annyit hozzá, hogy maguk is tudatában voltak íjaik különleges erejének: számos áldozati helyről került elő arannyal borított íj – ez volt a hunok hatalmi jelképe.

Amikor a nyugati steppe történetét elhagytuk, a 3. század körül, az egykor hatalmas Szkíta Birodalom utódnépei közül már csak az alánoknak volt önálló államuk, a Kaukázustól északra, a Fekete- és a Kaszpi-tenger között. Az alánoktól nyugatra itt-ott voltak még szarmata töredékek is, de közvetlen szomszédságukban, a Fekete-tengertől északra egészen a Baltikumig már az egyre növekvő hatalmú, egészen északról idevándorolt germán törzsek, a gótok éltek. A Dnyepertől nyugatra a nyugati, azaz vizigótok, keletre a keleti, azaz osztrogótok. A 3. század közepétől kezdve többször is rárontottak

a Római Birodalomra, míg Naissusnál (a mai szerbiai Niš) súlyos vereséget mértek rájuk a birodalmi seregek a 260-as évek végén. Ez után egy ideig nyugalom következett, s bár aztán a kellemetlenkedések újra folytatódtak, római szempontból az után váltak igazán veszélyessé a gótok, mikor az ő nyugalmuknak is vége szakadt.

Ez pedig, mint Ammianustól tudjuk, 370-ben következett be. A hunok átkeltek a Volgán, s mire a gótokig értek, már könnyedén maguk alá gyűrték az alánokat. A behódoltatott alánokkal együtt a 370-es évek első felében első név szerint ismert vezérük, Balamber vezetésével megsemmisítették a keleti gót hadakat, Ermanarik király elkeseredésében maga vetett véget életének. Trónörökös nem lévén a gótok egy másik ágból választottak új uralkodót, de Vithimir sem sokáig tudott ellenállni, ráadásul a hunok szövetségre léptek az új gót uralkodó birodalmon belüli ellenfeivel, Vithimirt legyőzték. Egy kisebb keleti gót csoport Alatheus és Saphrax vezetésével a nyugati gótokhoz menekült, a keleti gótok zöme azonban elfogadta az alávetettséget, s a hunok alattvalója maradt egészen Attila haláláig.

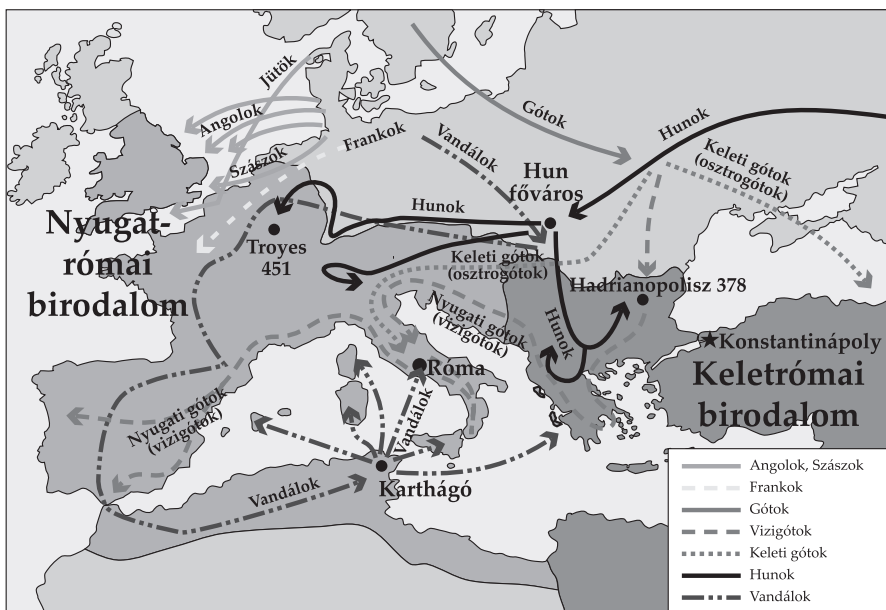
Egy évvel később Athanarik nyugati gót birodalma is összeomlott – hiába építettek ki hadállásokat a Dnyeszter mentén, a hunok az elővédet megkerülve éjjel keltek át a folyón, s nyilaikkal messziről csaptak le. Athanarik nyugatra húzódott, a nyugati gótok másik része Fritigern nevű vezérüket követve a keletrómai császárhoz, Valenshoz (364–378) menekült – a császár be is fogadta a korábban ellenséges barbárokat, főként annak reményében, hogy a menedék fejében segítenek majd megvédeni a birodalmat a még veszélyesebb hunokkal szemben. Mint kiderült, ez nem volt különösebben jó ötlet. A gótok már a birodalom területén, Trákiában állomásoztak, de még a szállításukra küldött hajókra sem szálltak föl, zavargás tört ki köztük, és kisebb hun és alán csapatokat segítségül hívva, valamint Saphrax és Alatheus keleti gótjaival szövetkezve fosztogatták Trákiát, a perzsa hadszíntérről érkező császári csapatokat pedig 378-ban Hadrianopolisznál (ma Edirne) tönkrevették, a császár meghalt a csatában. Fosztogatással és pusztítással teli időszak után végül 380-ban sikerült I. Theodosziosznak (379–395) a Duna alsó szakaszánál és Dáciában letelepítenie Fritigern vizigótjait, Alatheus és Saphrax osztrogótjai pedig Pannóniában kaptak helyet. Ekkor érkeztek az első, kis létszámú hun-alán csoportok Felső-Pannóniába – azok, akik addig a keleti gótokkal együtt dúlták a császárságot.

Az új nomád szomszédok innentől kezdve folyamatos fenyegetést jelentettek a Bizánci Birodalomra. 395 januárjában meghalt Theodosziosz, az utolsó császár, aki még egy kézben tartotta a birodalom keleti és nyugati felét. A helyzetet kihasználva a hunok azonnal hadjáratot indítottak. A befagyott Dunán átkelve nyugati szárnyuk Trákiát és Dalmáciát pusztította, keleten pedig lerohanták Örményországot, Kappadókiát, eljutottak egészen Szíriáig. A császári sereg csak három év alatt tudta annyira összeszedni magát, hogy helyreállítsa a nyugalmat.

A hunok azonban időnként kedveskedtek is a keletrómai császárnak – a nomád politizálás természetes része volt, hogy megtámadott népből bármikor válhatott szövetséges és fordítva. A befogadott gótokkal ugyanis a vártnál is rosszabbul jártak a görögök. Épp abban az időszakban, amikor a birodalom keleti és nyugati fele között is igen feszült volt a viszony, mindenfelé gót bandák fosztogattak. Egyikük, egy Gaina nevű vezér csapata, Konstantinápoly környékét tartotta rettegésben mindaddig, amíg a görögök végül a sereg felét elfogták és agyonverték. Maradékuk az Al-Duna északi partjára menekült – itt azonban a hunok rajtuk ütöttek, és a Hun Birodalom nyugati részeinek vezére, Uldin, Gaina fejét újévi ajándékképpen küldte el a császárnak.

A behódolt keleti gótokat a hunok békén hagyták, területeikre nem tartottak igényt: birodalmuk központja továbbra is a Dontól keletre fekvő steppén maradt, 412-ben még erre a vidékre kellett elzarándokolniuk a bizánci követeknek, ha egyezkedni akartak a hun fejedelemmel. A behódolás helyett a menekülést választó nyugati gótok területeit azonban gyorsan megszállták, és a 390-es évektől egyre erősödött befolyásuk a Kárpátoktól délre és nyugatra lakó népekre: a szkíreknek és gepidáknak ugyan behódolniuk akkor még nem kellett, de a hunok szövetségesévé szegődtek. Hun rajok a Kárpát-medencében s máshol is fölbukkantak időnként, hol saját portyákon, hol kisebb-nagyobb csatározásokban résztvevő zsoldosként. A hun törzseket a kortársak beszámolói szerint ekkor nem egyetlen uralkodó fogta össze, s bár kétségtelen, hogy a birodalom súlypontja egyre nyugatabbra tevődött át, Uldin még nem a teljes hun törzsszövetség vezére volt, a központi szállásterületet és a keleti ellenőrzött részeket Karaton irányította. Karaton halála után három fivér kezébe került a hun törzsek vezetése: Mundzsuk – mi a középkori magyar krónikahagyomány révén Bendegúz néven ismerjük –, Oktar és Ruga megosztva irányította a Hun Birodalmat. Mundzsuk korán, 420 körül meghalt, Oktar pedig 430-ban vesztette életét, ezt követően Ruga egyesítette, s nagykirályként egyedül uralta a hun törzsszövetséget.

A hunok nyugati előrenyomulása egyetlen gomolygó néptömeggé változtatta Európát, az egyébként sem túl jó állapotban lévő Nyugatrómai Birodalom pedig nemigen bírta el azt a barbár menekültáradatot, amely a limesek irányából folyvást özönlött. A menekültek ugyanis nem sok háládatosságot mutattak. A befogadott vizigótok például 410-ben kifosztották Rómát, mielőtt Dél-Galliában a rómaiak szövetségeseként letelepedtek volna – innen terjeszkedtek aztán tovább az Ibériai-félsziget felé, kimozdítva éppen csak elfoglalt helyükről a vandálokat. A keletgermán vandálok a 4–5. század fordulóján Pannóniából, a hunok elől kényszerültek a szvébekkel és az alánokkal együtt továbbköltözni. Először a Duna középső folyásához, majd Galliába mentek volna tovább, a frankok azonban nem örültek nekik különösebben, véres csatában verték le őket. A vandálok aztán nem sokkal később hasonlóan véres revánsot vettek, 406-ban átlépték a Rajnát, és borzalmas pusztítás után folytatták vonulásukat Aquitania (ma Délnyugat-Franciaország, a spanyol határtól északra fekvő terület nyugati része) irányába. A vizigótoktól

3. térkép A hunok és a 4. századi népvándorlás többi népének mozgása

szorongatott vandálok 429-ben Észak-Afrika felé vették az irányt, s Geiseric nevű vezérükkel olyan jól sikerült ott berendezkedniük, hogy Karthágót elfoglalva innen indítottak sikeres hadjáratokat a Földközi-tenger szigetei és államai ellen – 455-ben aztán ők fosztották ki Rómát.

A Visztula-medencében élő germán törzs, a burgundok segítségét a 4. század utolsó harmadában még igénybe vette Róma a szintén germán alemannok ellen, nem sokkal később azonban az ugyancsak germán gepidák szinte megsemmisítették a burgund törzseket. Néhány évtized múlva akkor bukkannak föl újra nagyobb erővel, amikor 406-ban átlépik a Rajnát, hogy a hunok elől menekülve Róma szövetségeseivé váljanak. Gundahar királyuk 411-ben bábként kezelte, teljes uralma alatt tartotta a római kormányzót, elfoglalta többek között Worms és Strasbourg városát. Katonailag annyira megerősödött, hogy a hunokkal is szembeszállt: 430-ban Oktar a burgundokkal vívott csatában halt meg. A föltámadt burgundok a következő években egészen pimaszul támadtak saját római szövetségeseikre Észak-Galliában, ezért Aëtius, a római seregek főparancsnoka (rőla bővebben is esik még szó) megleckéztetésükre a hunokhoz fordult segítségért. Ez olyan jól sikerült, hogy 437-ben a hunok eltüntették a föld színéről a burgundokat – legalábbis a korabeli szemtanúk így éltek meg. A burgundok valójában hat év múlva már újra Róma szövetségesei, de az igaz, hogy a hunok elleni csatában a burgundok nagy tömege vesztette életét, Gundahar királlyal együtt, aki viszont, egy középkori német dalköltő révén, Guntherre avanszáva világhírré tett szert a *Nibelung-ének* egyik főszereplőjeként.

A hunok az 5. század közepéig más-más stratégiát választottak a Római Birodalom két felével szemben. A birodalom keleti részével nem bántak kesztyűs kézzel: Bizánc folyamatos fenyegetettségben élt, hiába fizette a kiszarolt „ajándékokat”, mindennaposak voltak a kisebb betörések és fosztogatások. A hun fenyegetéstől ösztökélve II. Theodosziosz (408–450) idején, a gyermek – akkor hétéves – császár helyett a keletrómai birodalomrészt irányító Anthemiosz parancsára kezdték építeni Konstantinápoly köré az ún. theodoszioszi falat, amely aztán tényleg jó szolgálatot tett a hunok ellen, sőt egy teljes évezreden át bevehetetlenné tette a császári várost.

A hunok a nyugati birodalomféllel, mint láttuk, csaknem szívélyes, de mindenképpen szövetségesi viszonyban álltak, nem Rómát támadták, hanem a Rómának sok fejtörést okozó germán törzseket – épp ebből adódott a népvándorlás riadalma. A szövetség különösen Ruga idején fonódott szorosra, ennek egyik legfőbb szervezője Aëtius Flavius (396 k.–454) volt. A durostorumi (ma Silistra, Bulgária) születésű Aëtius fiatalkorát lényegében túszként élte le: a gazdag családok gyermekeit gyakran küldték a szomszédos népek királyi udvarába, bizonyítandó, hogy Rómának nincsenek háborús szándékai, persze az ilyen „vendégeskedés” tapasztalatgyűjtésre, információszerzésre is kiváló alkalmat teremtett. Aëtius nem töltött hosszú gyermekéveket „szkíta” (azaz nomád) származású apja és itáliai arisztokrata családból való anyja házában: már 405 és 408 között Alarik vizigót király udvarában élt, aki igen kedvelte a kiemelkedő tehetségű fiút. 410 táján aztán Ruga mellé került: nemcsak a hunok nyelvét és szokásait ismerte meg tökéletesen, hanem talán Mundzsuk fiait, Bledát és Attilát is, bár a romantikus filmjelenetek beállításaival szemben nemigen játszadozott a hun királyfikkal, hiszen a 390 körül született Bledánál valamivel fiatalabb, a 406 körül született Attilánál idősebb volt. Aëtius mindenestre otthonosan mozgott a hunok között: később többször is a hun udvarban keresett menedéket, ha Rómában az ügyei nem jól alakultak, így történt 424 és 432–433 táján is.

A szövetségesi viszony fél évszázadon át tartott. A hunok folyamatos támadást jelentettek a birodalmat északról fenyegető germánok ellen, sőt előfordult, hogy Aëtius kezdeményezésére még a nyugatrómai belügyekbe is beleszóltak. Segítségükért persze tetemes összegeket kértek és kaptak – az egyik legjobb üzlet az volt, amikor Aëtius – 425 és 440 között ő volt a római hadsereg főparancsnoka – dél-galliai katonai segítségükért 434-ben átengedte nekik Pannonia Primát (a Bécsi-medencét és a Dunántúlt). Addigra a Kárpát-medencét már fokozatosan birtokba vették: területük növekedését és katonai segítségnyújtásaik irányát követve a hunok katonai központját is célszerű volt nyugatabbra mozdítani, ezt Ruga 422 után a Tiszántúlra helyezte át, a Köröstől délre eső területre. A magyar Alföldre ekkor még elsősorban a sereg költözött. A hátország, a központi szállásterület is nyugatabbra került viszont, a Don-vidék helyett az Al-Duna környékére, 435-ben a bizánci követek Margus (ma Pozsarevác, Szerbia) közelében találkoztak a frissen beiktatott Bledával és Attilával.

A leggazdagabb Duna-melléki hun leletanyag már az új katonai központból, a Dél-Alföldről származik, Szeged mellett, Nagyszéksósón került elő 1926-ban, s aztán további darabok 1934-ben, illetve 1965-ben. A korabeli mendemonda szerint a helyiek „féltalicskányi” aranyat is széthordtak, a gyerekek pedig sült tökért meg almáért cserélték az „encsömbencsömöket”, mire a régészek fölfedezték a lelőhelyet egy gazda elaggott szőlőtőkének a tövében.¹ A leleteket a teljes megsemmisüléstől Móra Ferenc mentette meg, aki akkoriban régészként a szegedi múzeumot igazgatta. A hun kincseket – csaknem kétszáz tárgy került a múzeumba erről a lelőhelyről – nem sírban, hanem áldozati helyen találták. A bőséges aranydíszítések és a 407 grammos nyakperec arra utal, hogy tulajdonosa, aki valamikor 424 és 454 között halt meg, minden más ismert Kárpát-medencei előkelő fölött állt rangban.

Az 5. század első pár évtizede lényegében a Hun Birodalom legvirágzóbb korszakának első része volt. A Nyugatrómai Birodalommal fenntartott szövetségi viszony jól jövedelmezett, a megszerzett újabb területekben és pénzben mérve egyaránt, közben Ruga Bizánctól szintén jelentős mértékű és rendszeresen érkező „adót” és „ajándékokat” csikart ki a béke fejében.

Azt, hogy Ruga hogyan halt meg, homály fedi. Talán hadjáratban, de a kort és a szereplőket ismerve többen azt gyanítják, hogy a Mundzsuk-fiúknak lehetett hozzá némi közük. Ruga utódja mindenesetre Bleda, azaz, ahogyan mi ismerjük, Buda volt, s ő a korábbi szokást követve – meg talán öccse fékezhetetlen ambícióit ismerve – újra társuralkodót vont be a birodalom kormányzásába, kezdettől Attilával együtt vezette a Hun Birodalmat. 435-ben a hun uralkodó testvérpár az említett Margusnál nagyon gyümölcsöző békeszerződést kötött Bizánccal: a védelmi pénz kétszeresére növekedett, 115 kilogramm arany helyett most évi 230 kilónyit kértek, megmaradt a hunok szabad kereskedelmi területe, a fogságba esett birodalmi katonákért a császárnak fejenként nyolc szolidust kellett fizetnie (egy szolidus 4,5 gramm aranynak felelt meg). Bizánc nem léphetett szövetségre azokkal, akik a hunokkal hadban álltak, és ki kellett adniuk a náluk menedékjogot kért hun töredékeket, velük együtt Bleda és Attila két kamasz unokaöccsét, Mamát és Atakamot. Attila azzal az ürüggyel vadászott rájuk, hogy „szökevények” – részben mert Bizánchban kértek menedéket, részben mert elmenekültek egy csatából. A fiúk kiiktatása azért volt fontos Attilának, mert vagy Ruga, vagy Oktar fiai voltak, így később ők lettek volna Bleda és Attila utódai – Attila fejével gondolkozva tehát ugyanúgy halálos veszedelmet jelentettek rá, ahogyan ő azt jelentett saját nagybátyjaira és bátyjára. A trákiai Karszonnál (ma Hârşova, Románia), mélyen bent a keletrómai területen húzták őket karóba, hogy a bizánciak is jelzést kapjanak: az új hun uralkodópáros nem kedveli az ellenszegülést.

A birodalom tovább terjeszkedett, immár az Alpokig, illetve a Rajnáig húzódott a hunok által ellenőrzött terület. Bizáncnak, a margusi szerződésnek hála, pár évig nyugta volt, a hun csapatok ebben az időben Perzsia felé próbálkoztak, de sikertelenül. Így aztán 440-ben már újra a bizánciak határait

fenyegették, arra hivatkozva, hogy Bizánc nem teljesíti tisztességgel a szerződésben foglaltakat. A hunok azt az időszakot választották a keletrómai császár megregulázására, amikor Bizánc keleten épp a perzsákkal, délen a vandálokkal hadakozott: 441-ben elfoglalták az Al-Duna menti városokat, köztük Sirmiumot (ma Sremska Mitrovica, Szerbia), Pannonia Secunda legfontosabb városát, s ezzel ők ellenőrizték a Szerémséget is. A következő évben Theodosziosz hazarendelte seregeit Észak-Afrikából, és botor módon azt hitte, ez elég lesz a hunok megállítására, így megtagadta a hun követelések teljesítését. A büntetőhadjárat 443-ban indult a Duna mentén: Naissust (Niš) faltörő kosokkal és mobilbástyákkal (hordozható, a falakon kívül elhelyezhető fatornyok) vették be, aztán következett sorra a többi város, Szardika (Szófia), Philippopolisz (Plovdiv), Arkadiopolisz (Lüleburgaz, Törökország). Végül Konstantinápolynál verték szét a görög haderőt, a városfallal azonban nem tudtak mit kezdeni. Theodosziosz békekövetet küldött, a hunok elfogadták az ajánlatot, de nem éppen olcsón: az évi adó háromszorosára emelkedett (csaknem 700 kilogramm arany), a foglyokért 12 solidust kértek, és volt még egy extra büntetés is az ellenszegüléséért, 2000 kilogramm arany beszolgáltatása. Ez volt a Hun Birodalom hatalmának csúcspontja, legfényesebb időszaka.

A bizánci béke megkötése után nem sokkal azonban Bleda meghalt – a korabeli források szerint nem betegségben, csatában vagy balesetben. Bledát megfontolt, higgadt, jókedélyű embernek írták le a források, uralkodói magatartásában pedig nagybátyját, Rugát követte: számára a háborúskodás nem cél, hanem eszköz volt a birodalom gazdagságának növelésére, ezt szolgálta szövetségesi politikája is. A nagy kiterjedésű birodalom fölötti megfelelő ellenőrzést és egyben a belső háborúskodás elkerülését szolgálta volna bölcs döntése, hogy Attilát jól ismert nomád szokás szerint azonnal maga mellé emelte – apjuk is testvéreivel kormányzott. Ez azonban, mint kiderült, a hatalomsóvár Attilával nem vált be, a másodfejedelemséggel ő nem elégedett meg: 445-ben megölette Bledát, és ekkortól egymaga uralta a hun törzsszövetséget. Arról, hogy uralkodásában senki ne háborgathassa, már idejekorán gondoskodott, mikor szinte még gyermek unokatestvéreit 435-ben karóba húzatta, Bledával együtt pedig bátyja legtöbb bizalmasát, hívét is megölette – talán épp Bleda valamelyik menekülő főembere rejtette a földbe azt a hat és fél kilónyi aranypénzt, amelyet Hódmezővásárhely-Szikáncsnál találtak, s amelyben egy frissen vert, 443/444-ben készült szolidus is van. Attila életben hagyta viszont bátyja egyik feleségét – ő nyújtott szállást Priszkosz küldöttségének, mikor a görög követek táborát elverte a vihar. Életben hagyta Bleda egyik főemberét, Edikát is – s bizony lehet, hogy épp ez lett a veszte.

Attila birodalma a Dontól a Rajnáig, az Alpoktól a Balti-tengerig terjedt, és bár álma mindig az óceánig terjedő terület ellenőrzésének megszerzése volt, nemcsak ez nem vált valóra, de lényegében a birodalom területét sem sikerült növelnie ahhoz képest, amit Bledától örökölt, a gazdagságból pedig sokat veszített. Bizánccal ellentmondásos volt a viszonya: bármennyi-

re rettegett volt is Attila híre, a sarc mégis kevésbé megbízhatóan folyt be, mint korábban. Attila egy természeti katasztrófát próbált kihasználni arra, hogy megbüntesse az engedetlen császári várost: amikor 447. január 27-én egy földrengés nyomán leomlott a városfal, azonnal Bizánc felé irányította seregeit. Mivel a hunok a velük vonuló germán vazallusok lassúsága miatt késlekedtek, a görögök viszont óriási erőfeszítésekkel két hónap alatt újra fölépítették a védrendszert, a Bizánchoz érkező hun csapatok már nem tudták bevenni a várost. A béketárgyalásokon Attila küldöttei túlzott, teljesíthetetlen követeléseket támasztottak, így nem született egyezség. Bizánc nem lélegezhetett föl, a hun fenyegetés nem szűnt – az udvar abban látta a megoldást, ha a hun uralkodót megöleti. A kivitelezést a 449-ben követként Bizáncban járó Edikára, Bleda volt főemberére bízta volna (akinek ráadásul Bleda meggyilkolásában is lehetett szerepe, tehát gyakorlott merénylő volt), de a császári udvar ügyetlenkedése folytán Edika követő társa, Orestes gyanút fogott, a terv lelepleződött. Bizánc csak egy kiemelkedően fontos követküldésnek, egy Maximinosz nevű diplomata közbenjárásának köszönhetően úszta meg a bosszút, s kötött újabb békeszerződést.

Ezen az úton volt Maximinosz kísérelője 449 őszén az a Priszkosz nevű rétor (410/420–474), akinek köszönhetően megismerhettük Attila udvarát és a hunok szokásait (nevével már itt is találkoztunk, s fogunk is még, ő az, akit a magyar olvasók Gárdonyi Géza Attila udvarában játszódó, *A lát-hatatlan ember* című regényéből is ismerhetnek). Priszkosz, a bizánci követség tanultabb tagja, titkárféléje volt, s nagy részletességgel írta le a hun fejedelem udvarában tapasztaltakat. Munkája töredékesen, csak másodkézből maradt fenn, a gót Jordanes mintegy száz évvel későbbi, latin nyelvű *Getica* című munkájában, illetve a Bíborbanszületett Konsztantin császár (913–959) által készíttetett kivonatokban. Jordanesről érdemes tudnunk, hogy Nagy Iusztinianosz (527–565) bizánci császár udvarában élt, munkája ennek megfelelően erősen elfogult: célja az volt, hogy minél sötétebben fesse le a gótok és Attila szövetségi viszonyát. Jordanesnek nemcsak Priszkosz volt fontos forrása, műve lényegében a hunok uralmát követően virágzásnak indult – és épp Iusztinianosz által megdöntött – Keleti Gót Birodalom krónikásának, Cassiodorusnak 12 kötetes munkájából készült. Priszkoszsal különben nagy mázlija volt Hollywoodnak: az ő szemtanú-leírásai nélkül nem lehetne valamirevaló regényt írni, filmet forgatni Attiláról, a politikátörténet legfeljebb digitális kalandjátékok készítését tenné lehetővé, bőségesen áradó patakvérrel. A görög rétor azonban leírta a hun nagyfejedelem táborát, a hunok szokásait, ételeit, egy római származású hun főtiszt kellemes, az otthoni hangulatot idéző fürdőjét.

Tőle tudjuk, hogy bár a hunok zöme természetesen könnyen szétszedhető és összerakható nomád sátrakban lakott, az előkelőknek faházaik voltak a központi táborban, az orduban – Attila idejében ez már valahol Szeged és Szolnok között lehetett, a korábbi dél-alföldi katonai központból fejedelmi székhely vált. Priszkosz leírása szerint Attila fából készült palotája gon-

dosan gyalult, pontosan illesztett gerendákból épült, fakerítés vette körül, melynek díszítésképp még tornyai is voltak. A követek bebocsátást nyertek Arikanhoz, Attila főfeleségéhez, az ő palotájában drága szőnyegek és párnák borították a földet. És meghívást kaptak Attila vacsorájára is – ennek köszönhető Priszkosz híres lakomaleírása. A lakoma a nap kilencedik órájában, azaz délután három körül kezdődött. A követeknek először Attilát kellett köszönteniük a kezükbe kapott serlegekkel, ezt követően ülhettek kijelölt helyükre:

„A székek a terem két hosszanti fala mentében sorakoztak, a terem végében középen egy kereveten ült Attila. Mögötte még egy kerevet volt, hátul pedig néhány lépcső vezetett fel az ágyához, amely fehér vászonnal volt leterítve, és színes függönyök díszítették, akárcsak a görögöknél és a rómaiaknál a nászágyat. A lakomán az Attila jobbán lévő helyek voltak az előkelőbbek, a másodrangúak a balján voltak, ahol mi ültünk, s ahol egy szkíta nemes, Berichus ült előttünk. Onegesius a király kerevétől jobbra karosszékekben ült, vele szemben Attila két fia foglalt helyet. A legidősebb fiú a király kerevétén ült, de nem mellette, hanem a kerevet szélén, és apja iránti tiszteletből szemét a földre sütötte.”²

Attila szigorú rendben köszöntötte a megjelenteket, majd fölszolgálták az étkeket: elsősorban húsféléket és kenyeret. Priszkosz elmeséli, hogy míg a vendégek pazar ételeket kaptak, ezüsttálakon fölszolgálva, borukat pedig arany- és ezüstkelyhekből itták, Attila csak húst evett, azt is fatálon szolgálták föl neki, kupája szintén fából volt. Ruhája is díszek nélküli, kardja, csizmája ékítéstől mentes. A hosszasan zajló lakomán végül dalnokok, egy udvari bolond és egy Zerkón nevű „törpe” szórakoztatták a vendégeket. Priszkosz szerint a mogorva hun fejedelem egyetlen egyszer mosolyodott el a többórás lakoma alatt: amikor bevezették a terembe legkisebb fiát, Ernakot (Irniket). A görög még azt is megtudta, miért a legfiatalabb fiú apja kedvence: egy jóslat szerint Attila halála után ő lesz majd a Hun Birodalom feltámasztója.

A lakomán az ülésrend és a köszöntés rendje pontosan mutatta, ki milyen helyet foglal el Attila ranglétráján. A nagyfejedelmet a meghódolt és csatlakozott népek vezetői, illetve a hun fejedelem által kiválasztottak vették körül, velük Attila rendszeresen tanácskozott. Elsősorban az uralkodóhoz fűződő személyes viszonyukon, lojalitásukon alapult a birodalom összetartása, nem valamiféle adminisztráción, ezért kötött Attila több dinasztikus házasságot is. Attila első embereit, a csatlakozott népek királyait Priszkosz *logadesz*-nek hívta. A két főbizalmas szerepét egy ismeretlen származású, talán hellénizált barbár testvérpár, Onegésziosz és Szkotta(sz) töltötte be – Onegésziosz volt a kényelemkedvelő, aki egy hadifogollyal római fürdőt építtetett magának. Szintén ismeretlen származású volt Berich. Attila egyik leghűségesebb embere, Ardarik a gepidák királya volt, a már emlegetett Edika a szkírek vezetőjeként volt Attila kíséretének tagja (de vannak, akik szerint hun születésű volt). Szintén a logadesz tagja volt egy Orestes nevű, pannon férfi – ő akkor került az udvarba, amikor 446-ban Aëtius Pannonia Saviát is átadta Attilának. Edika és Orestes élete sorsszerűen fonódott egy-

be: ők voltak követségben Bizáncban 449-ben, amikor Edikát megkísérelték rávenni az Attila elleni merényletre, később pedig fiaik kaptak történelmi főszerepet – tulajdonképpen együtt buktatták meg a Nyugatrómai Birodalmat. A törzsfők és nemzetségfők viszont Attila udvarában sokkal kisebb szerepet kaptak, mint más nomád birodalmakban – az ő kiválasztásukba ugyanis kevesebb beleszólása volt a nagyfejedelemnek.

A hunok társadalma szolgálkból és szabadokból állt, az előkelők körüli kíséreteken mindkét csoport tagjai jelen voltak. A szolgálkból, megfelelő harci bátorsággal, lehettek szabadok, és hasonló módon nemességet is lehetett szerezni, bár ez alapvetően öröklődött. A szolgálk egy része falvakban lakott és földet művelt. Szoros hierarchikus rend jellemezte ezt a társadalmat, hierarchia volt a feleségek és az ágyasok, valamint a különböző feleségektől származó utódok között is. Az asszonyokat valóban „vették” feleségül, és mivel „vagyon”-nak számítottak, az örökség részeként hagyták őket a fiútestvérekre – a hiungnuknál és más nomád népeknél jól ismert levirátust a hunok is alkalmazták.

A hunok a sírokból talált leletanyagból ítélve alacsony termetű, vastag törzsű és nyakú, széles vállú, domború mellkasú, arányaiban nagy fejű emberek voltak, és 20-25 százaléknál nem lehetett több közöttük a mongoloid rasszhoz tartozók aránya. Ruháik vászonból, selyemből vagy gyapjúból készültek, télen kisebb állatok prémjéből készült felsőruhákat hordtak. A ruházat alapelemei a süveg, köpeny, nadrág, csizma és az öv voltak. A nők ruházata szinte csak az ékszerekben különbözött, diadémot, páros fülbevalót, gyöngy és borostyán nyakláncot, hajfonatdíszet, ritkán gyűrűt és karperecet viseltek. De a férfiak is kedvelték a pompát: nemcsak övcsatjuk, fegyverberakásaik és lószerszámaik voltak díszesek, rangjelzésként nyakperecet hordtak, ékszerként fél fülbevaló és karperec is előfordult. A hun táborokban szép számmal dolgoztak mesterek: nagy becsben álló kovácsok és íjkészítők, szíjjártók, nyergesek, ötvösök. A hunok elsősorban húsételeken éltek, bort és kumiszt ittak, fa-, cserép- és üveg poharakat is használtak.

Attila gyakran fordult jósokhoz segítségért, és a hiungnukhoz hasonlóan a hunokról szintén följegyezték, hogy csak növekvő hold idején vagy teliholdkor támadtak, valamint hogy ők is színekkel jelölték az égtájakat – de a hiungnuktól eltérően nem délre, hanem északra tájoltak, ennek megfelelően a tiszteleti (napkeleti) oldal nem a bal, hanem jobb oldal volt. Temetési szokásaik is hasonlóak voltak, legalábbis a főemberek hosszas siratását, a sír helyét ismerők megölését illetően. A hunok előkelőit sokszor jeltelen sírba helyezték, ételt és italt adtak melléjük, időnként szimbolikusan lovat is – csak a koponyáját vagy lószerszámot –, a sírtól nem messze pedig máglyára vetés után vagy elégetés nélkül földelték el a halotti áldozatot – ezekben az áldozati gödrökben találták meg az aranyborítású rangjelző íjakat, ékszereket, s azokat a nagyméretű, rézből készült, vélhetően áldozati üstöket, amelyek az Uráltól Troyes-ig mindenhol fölbukkantak, amerre a hunok jártak.

Priszkosz jegyezte föl azt a néhány közszót is, amelyet a hunok nyelvén

ből ismerünk – illetve egy nyelvből, amelyet a Hun Birodalomban beszéltek. A hunok esetében ugyanis szintén szét kell választani a szövetséghez tartozó népek, illetve a vezértörzs etnikumát és nyelvét. A vazallusok nyelvének zöme germán nyelv volt, tudjuk, hogy voltak alán törzsek is a szövetségben, a vezértörzs etnikai és nyelvi azonosítása azonban mindeddig nem sikerült. Jelentős új forrás előkerülése nélkül sok esély nincs is rá, hogy a ma ismert egy-két közszó és pár név alapján komolyan próbálkozzunk ezzel. A Priszkosznál fennmaradt *kamosz* 'erjesztett köleslé', *medosz* 'mézsör' és *sztrava* 'halotti tor' olyan kulturális tartalmat jelöl, amelynek neve könnyen kölcsönözhető egyik nyelvből a másikba, ezek nem sokat mondanak a vezértörzs nyelvéről. Hasonlóképpen kockázatos fölhasználni a valóban beszélt nyelv azonosítására a többnyire torzítva, görög, germán, latin közvetítéssel fennmaradt személyneveket. Attila nevét néhányan az *Etil* folyónévből származtatják – ebből való a 13. században, Kézai nyomán elterjedt magyar *Etele* név –, de az általánosan elfogadott vélemény szerint a gót *atta* ('atya') szó *-ila* kicsinyítőképzővel ellátott változata, s nyilvánvalóan nem Attila eredeti, hanem férfikorban fölvetett neve. A hun előkelők nevei között van más gót név is, például Attila nagybátyjának, Laudariknak a neve, és sok a török eredetű – többek között Attila másik nagybátyjának, Ajbarsznak, apjának, Mundzsuknak, főfeleségének, Arikannak – ebből vált *Kréka*, illetve *Réka* –, illetve három fiának a neve (Ellak, Dengizik, Ernak vagy Irnik). Az általános óvatosság mellett ma a legtöbben arra hajlanak, hogy a hunok vezértörzse valamilyen török nyelvet beszélhetett.

Maximinosz követségének mindenképp sikere volt tehát, hogy Konstantinápoly megúszta a merénylet leleplezését, de a keletrómai császár szerencséjére Attila érdeklődése 449-ben egyébként is egyre inkább nyugat felé irányult: hadait a kíváncsós Dél-Galliát birtokló vizigótok ellen akarta fordítani, szövetségben a nyugatrómai császárral. Törekvései azonban kétszeresen sem sikerültek: Bizáncban meghalt Theodosziosz, utóda, a katonából lett új császár, Markianosz (450–457) pedig leállította az adófizetést. A hun fejedlem seregei végigdúlták ugyan a Balkánt, de ennél erőteljesebben nem tudta megtorolni a szerződészegést, mert közben a Rómával kötött szövetségnek is vége szakadt, mielőtt a hun-római seregek a vizigótokra támadhattak volna. III. Valentinianus (423–455) császár ugyanis, félve attól, hogy nővére, Honoria az uralmára tör, először bizánci őrizetbe vetette testvérét, majd egy Honoria által egyáltalán nem kívánt házasságba akarta kényszeríteni. Honoria már a zárdafogságtól sem volt boldog, a neki kiszemelt szenátortól pedig olyanra viszolygott, hogy a hun uralkodótól kért segítséget, gyűrűjével adva nyomatékot levelének, így Attila házassági ajánlatként fogadta a kérést, és hozományul a birodalom felét kérte. A császár semmisnek tekintette nővére állítólagos ajánlatát, és nem teljesítette a kérést, Attila azonban innentől saját „jussának” nyilvánította a követelt területeket. Ezzel szakadt vége a hunok és rómaiak fél évszázadon át tartó kiegyensúlyozott viszonyának – a hunokat jól ismerő korábbi szövetséges, Aëtius Flavius ellenséggé vált.

Attila célja ekkorra már nyugaton nem egyszerűen a vizigótok legyőzése volt, hanem a régi álom valóra váltása, az, hogy a birodalom határait az óceánig terjessze. 451-ben egyesített seregei – a hunok csapatai mellett a vazallusok katonái, osztrigótok, gepidák, szkírek, herulok – elindultak arra a hadjáratra, amelyből aztán számos legenda, elbeszélés és mindenekelőtt a hunok igen rossz megítélése született Nyugaton. E történetek szerint a hunok fölforgattak volna számos várost – többek között Strasbourgot, Wormst, Kölnt, Triert, Orléans-t, Amiens-t, Párizst, Metzét. Valójában Párizsig nem jutottak el, a kölni találkozó a szüzekkel a szentek legendáriumának, s nem a történelemnek a része, Strasbourggal sem próbálkoztak – fölösleges is lett volna, hiszen a várost három és fél méter vastag, 42 toronnyal erősített fal és ráadásul a várost körülölelő Ill folyó is védte. Metzét viszont valóban fölégették, s nem sokkal később már a Loire egyetlen kőhídjánál, Orléans-nál álltak. A városkánál azonban egy hónapi veszteglés várt rájuk, s hiába volt még vezetőjük is egy Eudoxius nevű, három éve már a hunokkal élő orvos személyében, a kapuk csak nem nyíltak meg. Mire ez megtörtént volna, megérkeztek Aëtius és a vizigót Theoderik burgundokkal, frankokkal erősített szövetséges hadai. A város lakói megkönnyebbülhettek.

A visszavonuló hunok lassan haladtak – a vazallusok jórésze gyalogos volt –, végül az üldöző római-nyugati gót sereg beérte őket, s Attila kénytelen volt Troyes mellett fölvenni velük a küzdelmet a mauriacumi (catalaunumi) síkon. A csatában először Aëtius vonultatta föl seregeit, Attila délután háromig várt – állítólag azért, hogy szükség esetén a beálló sötét megmentse csapatait. A csata változó szerencséivel zajlott, hol az egyik, hol a másik félnek fordult kedvezőbbre a helyzete. A csatamezőn volt egy domb, s mindkét sereg ezt a stratégiai pontot igyekezett megszerezni, végül a magaslatot a rómaiak foglalták el. Kiderült, hogy nyílt csatában Aëtius jobb stratégia, mint Attila, akit nem mindig a józansága vezérelt, hanem Aëtius megölésének vágya, ezért több taktikai hibát is elkövetett. A sötétedésig tartó folyamatos öldöklésnek végül győztese nem volt, vesztesei annál inkább: tízezrek haltak meg, a vizigótok elvesztették királyukat, Theoderiket, alkonyatkor pedig Attila kénytelen volt a támadó rómaiakat föltartóztatni képtelen, zilált seregmaradványát visszamenekíteni szekerekkel megerősített táborába.

A beálló sötét meglepetéseket tartogatott. A hun sereget körülzárták, viszont a vizigót herceg, Thorismund véletlenül a hunok táborába keveredett, övéi alig tudták kimenekíteni, Aëtius pedig a szövetséges gótoknál rekedt, ő nem kockáztatta, hogy éjjel térjen vissza a római táborba. A reggeli világosság megmutatta az előző nap veszteségeit – egész emberhegyek feküdtek a mezőn. Az ellenség által körbezárt hun fejedelem a rómaiak támadására számítva máglyát rakatott a nyergekből azzal a szándékkal, hogy maga lép rá, ha szükséges, nem engedi, hogy az ellenség hányja kardélre. Aëtius azonban Attila nyilvánvaló kudarcát látva sem támadott, a beszámolók szerint stratégiai okból: nem akarta, hogy a győzelem után a vizigótok túlságosan

megerősödjének. Ezért figyelmeztette Thorismundot, Theoderik fiát, hogy mielőbb siessen haza elrendezni a trónutódlást, mielőtt testvére lép apjuk helyébe. Thorismund tehát a Vízigót Birodalom központja, a mai Toulouse felé vette az irányt, s királlyá koronáztatta magát – fivére nem ekkor akadékoskodott, hanem két év múlva lépett trónra, miután bátyját megölte. Aëtius másnap vonult el seregeivel, Attila csak napok múltán, mikor földérítői megbizonyosodtak róla, hogy nem csapdáról van szó, valóban eltűnt az ellenség, nincs kivel folytatni a küzdelmet.

Akár a vízigótok megerősödésétől tartott Aëtius, akár a megfoglyatkozott hun haderőt ítélte még mindig félelmesnek és saját veszteségeit is nagynak, a csata anélkül is az övé volt, hogy megpróbálta volna megsemmisíteni a maradék hun sereget. Nem föltétlenül katonai értelemben, de lélektanilag mindenképp. Saját hadvezéri képességei újra fényes bizonyítékot nyertek, Attila legyőzhetetlenségének hite pedig megroppant, nemcsak a római seregben, hanem saját vazallusai között is.

Attila pontosan tudta: tekintélyét újabb sikerekkel kell megerősítenie. 452-ben újra Honoria hozományának követelését vette elő ürügyként, amikor csapatai Itáliára támadtak. Három hónapi veszteglés után elfoglalták Aquileiát, ez után a többi észak-itáliai város ellenállás nélkül nyitotta meg kapuját a hun seregek előtt: Concordia, Altinum, Padova, Brescia, Bergamo és Milano is. Paviánál akadtak el – nem volt élelmiszer-utánpótlás, s a hőségben pestisjárvány tört ki. A legrosszabb hírek mégis otthonról érkeztek: a keletrómai csapatok hun területen támadni kezdték Attila birodalmát, ezért a hunoknak mindenképpen vissza kellett vonulniuk Itáliából. Ekkor történt Attila és I. Leó pápa (440–461) később legendává formált találkozója a Mincio folyónál. A római követség azért érkezett, hogy sarc fejében fegyverszünetet kérjen, a pápa igazából csak a hadifoglyok kiváltásának részleteit volt hivatva megtárgyalni a hunokkal. A küldöttség, jóllehet elsősorban a keletrómai támadásoknak köszönhetően, sikerrel járt, Attila kivonult Itáliából.

A hun fejedelem nem sokat akart várni a bosszúval: 453 elején azt tervezgette, hogyan bünteti meg Bizáncot, amikor váratlanul meghalt. A korabeli bizánci „híradásokra” építő források szerint orrvérzés vagy valamilyen belső vérzés végzett vele az Ildikó nevű feleségével kötött nász éjszakáján. Michael Babcock szellemes és nagy filológiai erudícióval megírt, regényszerű történeti elemzése azonban alapos forráskritika és a híradások ellentmondásainak föltárása után arra jut, hogy az orrvérzéstörténet a bizánci propagandagépezet fedősztorija volt egy politikai gyilkosság eltussolására. A pitiáner egészségügyi balesetnél sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Attilát az első, meghiúsult merénylet után másodszor is próbálkozva, immár a birodalom nyugati felével együttműködve, a bizánci udvar ölette meg. Erre jó oka volt: a bosszúhadjárat elkerülése mindennél fontosabb lehetett Bizánc számára, s úgy tűnik, az egyébként is keménykezű új császár, Markianosz ebben is hatékonyabb volt elődjénél.

Attila hirtelen halála után a birodalomban nem maradt kijelölt örököse, utódául első feleségétől, Arikantól származó három fia, Ellak, Dengizik és Ernak (Irník) jött szóba. A jog szerinti örökös a legidősebb fiú, Ellak lett volna, testvérei azonban nem fogadták el őt uralkodónak, és a trónutódlás miatt háborúskodni kezdtek bátyjukkal. A szövetséges népek közül a gótok Ellakot, a gepidák és szkírek viszont, Ardarik és Edika vezetésével, a két fiatalabb testvért támogatták. Ellak 454-ben meghalt a Nedao (Nedava, a Száva mellékfolyója) melletti véres harcokban, két öccse viszont a korábban behódolt népek lázadásai elől kénytelen volt meghátrálni, és keletebbre, az Al-Dunához vonulni.

A két fiatalabb fivér viszonya 468-ban romlott meg, mikor Ernak nem volt hajlandó Dengizik hívására a Keletrómai Birodalom ellen vonulni: a középső, „legatílusabb” fiú azt a sérelmet akarta megtorolni, hogy 466-ban hiába kérték szabad kereskedőhely létesítést I. Leó (457–474) bizánci császártól. Dengizik bosszúból lerohanta Trákiát, de csapatait leverték, az egykori hun királyfi fejét pedig karóra húzva vitték a császárvárosba. Ernak, a legkisebb, apja kedvence viszont katonai szövetséget ajánlott a görögöknek – a nyugati határt védte, cserébe területet kapott Scythia Minor, azaz a mai Dobrudza környékén.

Ma is ambivalens annak a megítélése, hogy a hunok milyen hatással voltak Európa történetére. A magyarokat kivéve az európai nagyközönség mindenképp a vad pusztítókat látja bennük, a történészek közül azonban sokan gondolják úgy, hogy jelentős szerepük volt a kis germán törzsek egymás közötti torzsalkodásainak megszüntetésében, hiszen lényegében összehangolt cselekvésre, szövetségre kényszerítette őket a keleti nomádok fenyegetése. A germánok együttműködése egyensúlyt teremtett dél és észak között. Ugyanakkor a Római Birodalom nyugati fele a hunok szövetségének és védelmének köszönhetően kapott még néhány évtizedet a teljes szétesés előtt. Attila a két római birodalomfelet is egyesíteni akarta – azok a germán királyok, akik korábban környezetéhez tartoztak, s később az ő utódaik, évszázadokon át ugyanerre törekedtek.

Ellak halála, illetve Attila két fiatalabb fiának keletre húzódása után a hunok korábbi vazallusai egy időre kiegyeztek, és fölosztották egymás közt a Kárpát-medencét. Azonban hamarosan egymás ellen fordultak – valószínűleg nem függetlenül Bizánc diplomáciai ravaszkodásaitól –, Edika 468-ban a keleti gótokkal csapott össze, és megölte királyukat, Valamert. Az új gót uralkodó gyorsan visszavágott, válaszul fölmorzsolta a szkíreket, 469-ben meghalt Edika is. Az osztrogótok még így sem sokáig tudták tartani magukat, a Balkánra kényszerültek vonulni.

Edika fia, Odoaker (435–493) a 460-as években nyugatrómai szolgálatba állt, az évtized végére már magas rangú tiszt Ravennában. Itt kerülhetett kapcsolatba apja egykori logadesztársával, Orestesszel – hogy vele mi történt Attila halála után, azt nem tudni, mindenesetre Julius Nepos (473–475) császár idejében *magister militum*, azaz a római hadsereg főparancsnoka lett,

főembere pedig Odoaker volt. 475-ben Orestes, még Odoakerrel szoros szövetségben, letaszította a trónról a császárt, de nem ő maga vette át a birodalom irányítását, hanem fia, a még gyermek Romulus Augustulus (475–476). Amikor Orestes korábbi megegyezéseket sutba dobva megtagadta, hogy a germánok saját részt kapjanak a birodalomból – addigra Pannónia a keleti, Gallia a nyugati gótoké, Afrika a vandáloké volt –, Odoaker a germán törzsek élén Róma ellen fordult, Orestest kivégezték, fiának pedig le kellett mondania a trónról. Róma ezzel elvesztette provinciáit, s mikor Odoaker a császári jelvényeket is visszaküldte Bizáncba, a Nyugat-Római Birodalom megszűnt létezni. Odoaker Itália királyaként kormányzott, kerülve a konfliktust az egykori birodalom keleti felével.

Odoaker vesztét viszont Attila egykori nagyon fontos szövetségesei, a keleti gótok okozták. 488-ban jelentek újra meg, Nagy Theoderik (471–526) vezetésével, megtámadták Odoakert, de nem tudták végleg legyőzni. Öt-éves küzdelem után 493-ban abban egyeztek meg, hogy Itáliát megosztva fogják kormányozni. A béke aláírását lakomával ünnepelték meg, ezen Theoderik saját kezével gyilkolta meg Odoakert. Most már egész Itália az övé volt, megalapította az Osztrogót Királyságot, s Ravennából irányítva egy egészen 553-ig virágzó birodalmat hozott létre – az ő krónikása volt Cassiodorus, akinek művére Jordanes épített (Priszkosz beszámolóján kívül, természetesen).

Attila vazallusainak utódai tehát sokat megvalósítottak a hun nagyfejedlem törekvéseiből. Az Attila-fiak nem vitték ilyen sokra, a *hun* mint szuverén népet jelölő név az 5. század második felében eltűnt a forrásokból. De Attila és Irnik mitikus ősként mégis továbbélt azoknak a keletről elsöprő erővel érkező törzseknek az eredethagyományában, amelyek 463-ban tűntek föl először az európai forrásokban, a mi jól ismert Priszkoszunknál: ez volt az ogurok szövetsége.

„Szavaimat jól halljátok...”

Az előző fejezetben már szerepelt: a Nagy Theoderik által alapított keleti gót királyságnak I. Iusztinianosz (527–565), az utolsó latin anyanyelvű császár vetett véget. A császár a késő antikvitás korának egyik legkiemelkedőbb alakja volt, s nyilván maga sem gondolta volna, öröksége milyen szélsőséges érzelmeket fog kiváltani annak a népnek az utódaiból, amely végül megtelepedett Attila egykori ordujának vidékén (a hun fejedelem táborának leírását, Priszkosz beszámolóját megmentő Jordanes a császár nagy híve volt). Pedig egyes magyarok, mindenekelőtt a joghallgatók, életük bizonyos szakaszában heves ellenszenvet is érezhetnek szegény Iusztinianosz iránt, hiszen az ő parancsára állították össze azt a több könyvből álló joggyűjteményt, a *Corpus Iuris Civilis*-t, amely a római jog első kodifikált korpusza, épp ezért a római jogi szigorlat alapja. Másrészt, akár ugyanezen joghallgatók megilletődve szemlélhetik, akár két nappal a vizsga után, Iusztinianosz szintén igen maradandó alkotását, az isztambuli Hagia Sophiát: a tömzsi épület belül kinyíló tereit, a kifosztottságában is méltóságos bazilikát, a falakon aranyló mozaikokat, köztük a mi Piroskánkknak, I. László király elsőszülött lányának képét – az ortodox egyházban Eiréné, azaz Irén néven szentként tisztelik II. Ioannisz Komnénosz (1118–1143) császár feleségét.

Iusztinianosz egy másik híve, a szintén történetíró, cezareai születésű római Prokopiosz (500 k.–565 k.) számos történeti munkát írt, ezek egyikében ő viszont a birodalom keleti végein, Baktria környékén berendezkedő *fehér hunokat* emlegeti, akikről megjegyzi, hogy egyébként *heftalita* a nevük. A kínaiak ugyanezt a népet *janda*, talán a korabeli formát jobban őrző kiejtéssel *jeoptal* néven emlegetik, s a nomád államszervezet ismeretében már attól sem jövünk zavarba, hogy vezértörzsük neve viszont a kínaiak szerint *uar*, a görögök szerint *uar*, *var*, *war* volt. Származásukat tekintve nincs teljes konszenzus, de a legtöbben elfogadják, hogy bizonyosan voltak közöttük törökül beszélő törzsek is, viszont a népesség zöme valószínűleg iráni nyelveket beszélt. A kínai forrásokban először 125-ben bukkannak föl mint a hiungnuk elől egykor fejvesztve elmenekült jüecsik utódai, s megtudjuk még róluk, hogy abban az időben egy bizonyos *zsuanzsuan* nevű szövetségnek tartoztak engedelmességgel.

A heftaliták ekkortájt még Dzsungáriában éltek, később azonban nyugatabbra húzódtak, s ők voltak azok, akik Harmatta János szerint valamikor a 4. század közepe táján beékelődtek a nyugatra kóborolt hiungnuk két ága, a Volga irányába költöző, később Európát elárasztó hun törzsek elődei, illetve

a 350 körül Szogdiát és Toharisztánt elfoglaló déli ág közé. Két évtizeddel később azonban a heftaliták erről a területről is kiszorították a hiungnukat, s virágzó birodalmat építettek ki Transzoxániában. Az 5. század elején, erejük biztos tudatában megtámadták Perzsiát s nem sokkal később Indiát – ekkor még eredmény nélkül. A század vége felé azonban pár évig sikerült adót sarcolniuk a perzsáktól, csak az 5–6. század fordulóján, sok háborús év után szorították őket végleg vissza a perzsa seregek.

A hiungnuk 2. századi szétmorzsolódása után Kína csak remélte, hogy fölélegezhet, a birodalom északi és nyugati határvidékén élő nomádok azonban nem sok pihenőidőt hagytak neki. Északról valószínűleg mandzsúriai, tehát a steppe keleti csücskéből nyugatabbra húzódott, nagyrészt mongol nyelvű szienpi törzsszövetség népei közül tört be hol egyik, hol másik. A hiungnuktól eltérően azonban nem rövid portyákra érkeztek, hanem szerették átvenni az uralmat egy-egy terület fölött, nagy kedvvel alapítottak uralkodói dinasztiákat is. Ez legeredményesebben a *topa* vagy *tabgacs* nevű törzsnek sikerült, ők egész Észak-Kínát megszerezték, s Vei néven 386-tól 535-ig fennálló dinasztiát alapítottak. A környező nomádok ebben az időben róluk nevezték el először a Mennyei Birodalom északi részét, majd egészét, s ez a név még sokáig élt Kína neveként – a 8. századi türk feliratokban is a *Tabgacs* jelöli Kínát.

A szienpi összes dinasztiaalapításukkal sem voltak olyan kellemetlenek, mint korábban a hiungnuk, hiszen a betelepedés után igen gyorsan asszimilálódtak. Az 5. század elejére azonban újabb, erősebb nomád szövetség formálódott a nomád bölcsöknek számító stepperészen, a mai Mongólia területén. A törzsszövetséget jelölő kínai jeleket magyarra hagyományosan *zsuanzsuan*-nak írják át (az idegen nyelvű irodalomban gyakran a mandarin átírást követő *rouan* alakot találjuk). A zsuanzsuanok igen rövid idő alatt meglehetősen nagy birodalmat építettek ki. Valószínűleg korábban is ugyanezen a területen éltek a szienpi törzsszövetség részeként, majd a 4. század első harmadában, a Kínába áttelepedők távozása után átvették az uralmat a steppén maradt szienpi törzsek fölött. Birodalmuk magába foglalta Mandzsúriát, nyugaton Turfánt, s egészen a Balhas-tó partjaiig ők ellenőrizték a területeket, a heftaliták az 5. század elejéig adót fizettek nekik. Nyelvükről nem sokat tudunk, valószínűleg ugyanúgy soknyelvű és sok etnikumból álló konglomerátum lehetett a zsuanzsuanok állama is, mint korábban a hiungnuké vagy Európában a hunoké. Azt viszont megemlítik a kínai források, hogy államuk adminisztratív szervezéséhez már kancelláriát tartottak fenn, és írásbeliségük is volt – hogy ez valamilyen saját írás volt-e vagy a kínai, arról nincs adatunk.

540-ben arról értesülünk egy kínai forrásból, hogy a zsuanzsuanok szövetségének egyik törzse, a türk, selymet vásárolt a kínai szomszédoktól. A finom kelmék iránti vonzalom nem ritka nomád tulajdonság, de nem is ezért érdekes nekünk a kínai följegyzés, hanem mert az önálló kereskedés a türkök törzsszövetségen belüli helyzetének megváltozását, erejük növekedését jelzi. Néhány évvel később, 546-ban már kevésbé békés körülmények miatt

írnak róluk. Ekkor történt, hogy a zsuanszuhanok másik behódolt törzse, a nyughatatlan tielők, föllázadtak a vezértörzs ellen. Korábban is voltak már próbálkozásaik a hatalomátvitelre, 508-ban és 516-ban, mindkét alkalommal sikertelenül. Leverésükben ez alkalommal, 546-ban a türkök segédkeztek, közreműködésükért cserébe vezérük zsuanszuhan hercegnőt kért feleségül – ez természetesen a türkök presztízsének további növekedésével járt volna a szövetségben belül. A zsuanszuhanok kagánja, Anakuj, fölháborodva utasította el a kérést: mit képzelnek „szolgái”, a birodalom kovácsai? Anakuj megjegyzése nem metafora volt: általánosan elfogadott vélemény szerint valóban valószínű, hogy a zsuanszuhan törzsszövetségben belül a türkök kiemelkedő szerepet vittek a fémmegmunkálásban, talán a fémbányászatban is. A steppe peremén élő fémművesek, ezt tudjuk már, a szkíta időktől kezdve igen jelentős szerepet játszottak a nomád életmódhoz szükséges harci kellékek, egyéb eszközök biztosításában.

A kikoszarozást követően a türkök Kínához fordultak hasonló kéréssel. Úgy látszik, a császárság megelégedte a zsuanszuhanokkal való folytonos hadakozást, és leverésükre temett szövetségést látott a türkökben, mert teljesítette kérésüket. A türkök ekkor látták elérkezettnek az időt arra, hogy átvegyék a hatalmat a zsuanszuhanoktól. A főszerepet az Asina nembeli Bumin vállalta magára. 552-ben övéivel föllázadt, és leverte a zsuanszuhan vezértörzset, magát pedig kagánná nyilvánította. A türkök hagyománya többféleképpen is megőrizte a birodalomalapító kagán emlékét. Neve és tetteinek dicsérete még kétszáz évvel később is szerepel a türk feliratokon, másrészt a türk zászlókon díszelgő farkasfejek is az Asina nemzetségre utalnak: eredetlegendájuk két változatban is fennmaradt a kínai forrásokban, s bár eléggé eltérnek egymástól, közös pontjuk, hogy a türkök első kagánja, a mitikus ős Asina egy szürke nőstényfarkas tíz fiának egyike volt. Bumin a zsuanszuhan államszervezetet szinte érintetlenül hagyta, de a legfontosabb pozíciókba saját embereit helyezte. A birodalom legfőbb tisztségeit a kagán után a *kagatun* vagy *katun*, a kagán felesége, a *jabgu* vagy *sád*, azaz a seregek főparancsnoka, illetve a kagán fivérei és fiai, a *tegin*ek, azaz hercegek viselték, de a források sok más tisztségnévet is megőriztek.

Szegény Bumin azonban nem sokáig örülhetett frissen szerzett hatalmának: 553-ban meghalt, rövid idővel később meghalt első utóda, nagyobbik fia is. Őt a kisebbik fiú, Bukan követte – ő szilárdította meg az Első Türk Kaganátus uralmát. Leverte az akkor még nem török nyelvet beszélő kirgizeket, a mongol kitajokat, és véget vetett a heftaliták transzoxániai uralmának is. Birodalma az 570-es években nyugaton már egészen a Krím-félszigetig nyújtózott, keleten magába foglalta Mandzsúriát, délen a türkök ellenőrizték a Selyemút kereskedelmét, az 580-as évek elejétől pedig a kínaiak igen súlyos adókat kényszerültek fizetni nekik. A gyors terjeszkedés jelentősen megerősítette az Asina nemzetség hatalmát.

A keleti türk hagyomány a nagy orhoni rovásírásos feliratok tanúsága szerint azonos népnak tartotta a birodalom keleti és nyugati felét. A valóság

azonban ennél kevésbé volt harmonikus. A Türk Birodalmat megalapító Bumin kagán a birodalom nyugati területeit öccsére, Istemire bízta. Istemi a jabgu címet viselte, nem kagán volt, hiszen a nyugati birodalomrészt nem önálló államként, hanem a keletivel szoros egységben képzelték el az alapítók. A birodalom azonban óriási volt, keleten és nyugaton is hatalmas hadierővel, kemény vezetőkkel, eltérő feladatokal, környezettel, problémákkal. Csaknem törvénszerű volt tehát, hogy a nyugati birodalomrész egyre inkább az önállóságra törekedett.

A nyugati türk birodalomfélnek Kínán kívül két nagy, jelentős kultúrával és erővel rendelkező birodalommal kellett számolnia: Perzsiával és Bizánccal. E két ország volt egyébként a kínai selyem legnagyobb fölvásárlója, s a kereskedést változó nomád fennhatóság alatt, de a türkök megjelenésekor már hosszú ideje az iráni nyelvet beszélő *szogdok* végezték. Amikor a szogdok a türkök ellenőrzése alá kerültek, a türkök biztosítani akarták alattvalóiknak a zavartalan kereskedést, nem egészen önzetlen jótéteményből, hanem mert a kereskedőkkel embereiknek, kémeiknek is bejárásuk lett volna a szomszédokhoz. Ezért aztán követséget küldtek a perzsákhoz, hogy megegyezzenek a szogdok kereskedelmének biztosításáról. A perzsák azonban durván elutasították a türkök kérését, követeket megalázták, az ajándékba küldött selymet elégették, úgyhogy ettől kezdve finoman szólva megromlott a viszony a két birodalom között.

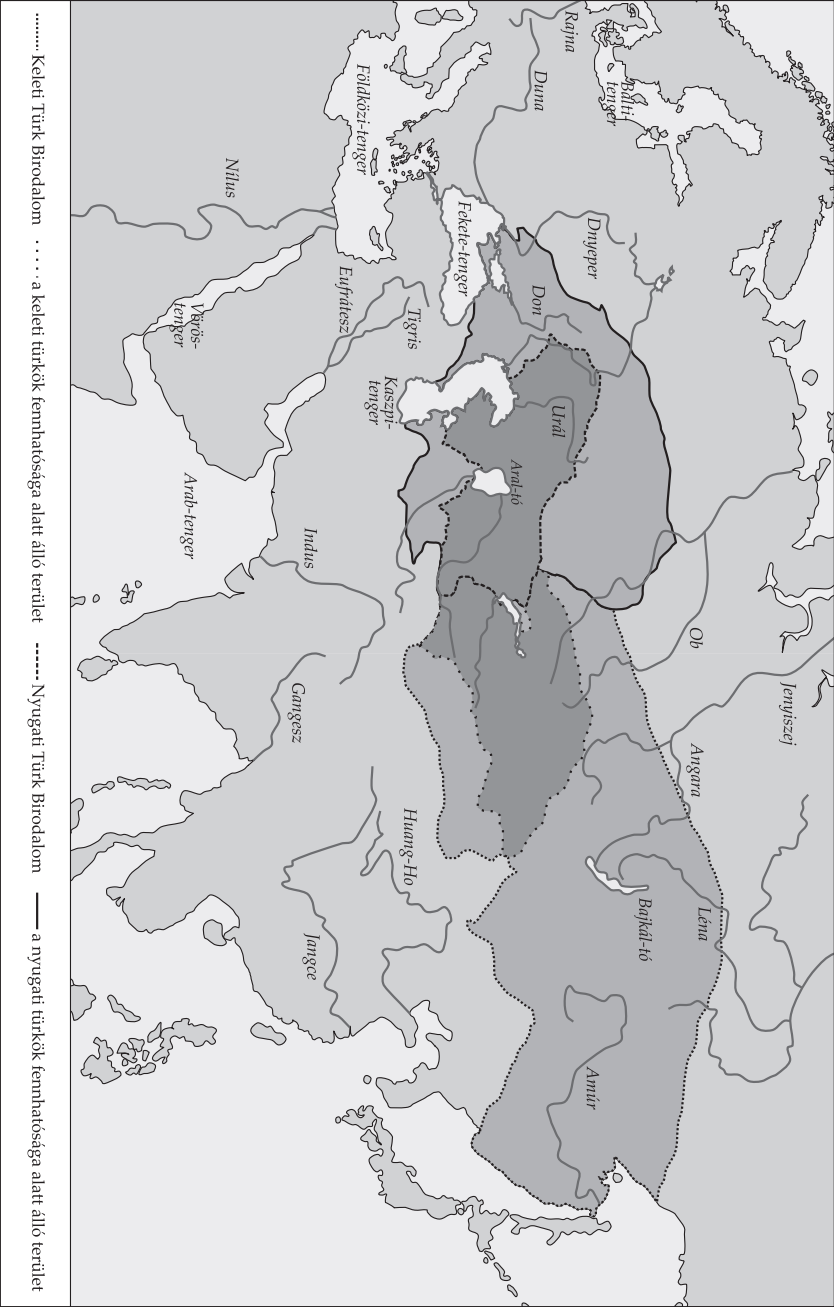
A türkök, jól ismert nomád stratégia szerint, a perzsákkal ellenségeskedő Bizáncba küldtek követséget 567-ben, s mivel a görög császár gyorsan fölismerete a barátkozás katonai jelentőségét, a legkényesebb protokollnak is megfelelő, illő tisztelettel fogadták a türk küldöttséget. Egy év múlva a császár szintén követek küldésével válaszolt a türköknek, Zémarkhosz vezetésével indult útra a küldöttség – az utazás leírásából hasonlóan értékes adalékokat tudunk meg a nyugati türk szokásokról, mint Priszkosz hunokról szóló leírásából. A követek útjuk során találkoztak vasat áruló türkökkel, majd tisztító tűzön kellett átmenniük, mielőtt a kagánhoz érkeztek, de előtte még végigbámulhatták a számukra őrzöngésnek látszó, dobokkal, csengőkkel, imákkal végzett szertartást. Megtudjuk, hogy a türk főember háromszor is fogadta őket, egyre pompázatosabb körülmények között. Először egy kerekkel felszerelt aranytrónuson ült, ez elé, ha kellett, akár lovakat lehetett fogni, s estig tartó lakomán mulattak valami borféle ital mellett, ez azonban nem szőlőből készült. Másnap selymekkel, szobrokkal, arannyal díszített sátorban folyt az eszem-iszom, aranyedényekből vendégelték meg őket, s hasonlóan Attila lakomájához, itt is sorra köszöntöket mondtak a főemberek. Harmadszorra pedig ezüsttel, drágaságokkal megrakott szekerek mellett vezették be őket a palotasátor belsejébe, a sátor faoszlopait itt arany borította, a kagán aranykereveten ülve várta őket. A kincsekkel megrakott szekerek bemutatásával a cél minden bizonnyal a kagán gazdagságának megcsillantása, a követek elkápráztatása volt – a leírásokból ítélve hatékonyan.

A főtáborba vezető útról földrajzi értelemben kevés derül ki, inkább csak a követek kalandjait ismerjük meg, a furcsa folyó- és hegynevekkel nehéz mit kezdeni. Említenek ugyan egy „Aranyhegyet”, ezt sokáig az Altaj-hegységgel próbálták azonosítani, mert ennek neve, csakúgy, mint a Tibeti-fennsíkot a Tarim-medencétől elválasztó Altin-Tag neve, 'Aranyhegy' jelentésű. A kínai források alapján azonban tudjuk, hogy a nyugati türk kagán székelyét a mai Karasár városától (a Tarim-medence északi peremén fekszik) északnyugatra, hétnapi járással lehetett elérni, valahol Kucsá vonalában, attól persze északra, Dzsungária délnyugati vagy a szomszédos Kazak-steppe délkeleti csücskében.

Az első, mindkét oldalon kedvezően fogadott követségváltás után rendszeressé vált a követjárás a két állam között, egészen 576-ig. Az akkor indított görög követség ugyanis a legrosszabbkor érkezett első állomáshelyére, egy általuk *Turxanthosz*-nak nevezett nyugati türk fejedelem táborába. Tulajdonképpen örülhettek, hogy a nevéből ítélve magas tisztet betöltő vezér, akinek a görögök valójában nem a nevét, hanem rangját – *türk sad* – jegyezték le, életben hagyta őket. Először amiatt fejezte ki elégedetlenségét, a követek szerint tomboló dűhroham formájában, hogy Bizánc befogadta szökött szolgálait, az avarokat – tudjuk, a nomádok érzékenyek voltak az ilyesmire, s az avarok valóban a türkök elől menekültek nyugatra. Másrészt újabb kitörés formájában jelezte, hogy épp gyászában zavarják, s ahelyett, hogy osztoznának fájdalmában, még feleselni merészelnek vele. Így hát a görögök nem nagy lelkesedéssel, de csatlakoztak a gyászolókhoz, kénytelen-kelletlen megvagdosták arcukat törükkel, kényszeredetten végignézték a többnapos szertartást, melynek során fölládozták az elhunyt fejedelem kedves lovait és vélhetően négy, összekötözve elővezetett szolgát is – a beszámoló azonban itt csonka. A türkök tehát, sok steppei nomád néphez hasonlóan, szintén fölhasították arcukat a gyász jeleként, eltér viszont a korábbi nomád temetkezési szokásoktól, hogy az előkelőket elhamvasztották, s a hamvakat csak az adott évszak megváltozása után temették el, a sírra pedig annyi követ helyeztek, ahány ellenséget az egykori harcos életében megölt.

A görög követek csak a hosszú kényszerpihenő és további fenyegetések után folytathatták útjukat keletre, a nyugati türkök vezetőjéhez, Tarduhoz. De még mielőtt elengedte volna őket, a nyugati sád álnoksággal, csalárd-sággal, szerződészegéssel vádolta Bizáncot, s hogy tudatosan vezetik fővárosukba a türk követeket veszélyes kaukázusi utakon. A türk sád kilátásba helyezte, hogy az utigurok és alánok sorsára juttatja őket, akik ugyan szembeszegültek vele, de most neki hódolnak. Szavai megerősítésekekppen a nyugati türk seregek hamarosan betörték a Krímbe, s ezzel vége szakadt a türkök és Bizánc közötti békés időszaknak.

Tardu, a nyugati türkök fejedelme nemcsak Bizánc, hanem Perzsia ellen is vezetett hadjáratokat, a keleti birodalomrészhez fűződő, addig is ellentmondásos viszony pedig 581-ben válságosra fordult. Tardu a nyugati birodalomrész irányító „herceg”, Istemi jabgu fia volt, tisztségét apjától örökölte. Mi-

4. térkép A Keleti és a Nyugati Türk Birodalom legnagyobb kiterjedése a 6. században

kor a birodalomalapító Bumin kagán harmadik fia, Tatpar kagán meghalt, az utódlás körül súlyos harcok alakultak ki. Mászt jelölt ki utódául Tatpar, mint akit végül a kagánt választó nagygyűlés megválasztott, Tardu pedig mindkettejükénél alkalmasabb jelöltnek tartotta saját magát az egyesített Türk Birodalom vezetésére, így seregével kelet felé vette az irányt, hogy elfoglalja a kagáni táborn. 599-ben kagánná nyilvánította magát, a türk nagygyűlés által választott Isbara kagán viszont a kínaiaktól kért segítséget, akik diplomáciai ügyeskedéssel végül Tardu behódoltatott népei között szítottak lázadást az ujgurok vezényletével, ennek végeredménye Tardu bukása volt 603-ban. A birodalom azonban nemhogy egységesé vált volna az erős nyugati jabgu leverésével, hanem végképp két részre, keleti és nyugati félre szakadt.

Azonban sem a nyugati, sem a keleti birodalomrész nem volt továbbra sem lebecsülendő ellenfél: a nyugatiak, immár újra bizánci szövetségben, a perzsák ellen fordultak, a Kaukázus vidékét próbálták megszerezni, nem is ügyetlenül, de a 630-as években a kagán halála visszavonulásra kényszerítette őket. Az új kagán megújította a birodalom adminisztrációját, öt törzs az Iszik-költől északra, a másik öt attól nyugatra, délnyugatra élt. A törzsek katonai ereje továbbra is jelentős maradt: 635-ben a tíz törzs, összetartozásukat jelképezendő, kapott egy-egy nyilat, s *on ok bodun*-nak, azaz 'tíz nyíl népe'-nek nevezték el magukat. Vezetőjük a sád tisztséget viselte, s egy kínai forrás szerint minden törzsfő több százezer katona ura volt. Kína végül mégis legyűrte a nyugati türköt: 659-től végleg kínai fennhatóság alá kerültek. A 7. század derekától a nyugati törökség története már nem a türköté, hanem az avaroké, bolgároké és kazároké.

A megroppant birodalom keleti felével szintén számolni kellett: 609 és 626 között a kínaiak 67 kisebb-nagyobb türk betörést jegyeztek föl, s a végén sem ellenséges had, hanem a komor steppei időjárás törte meg erejüket. 627 októberében akkora hó esett, hogy az állatállomány nagy része, nem jutván élelemhez, elpusztult. A legyengült türköt ez után ismét a simulékony kínai diplomácia győzte le, újra lázadásra ösztönözték az ujgurokat. A birodalom népei széttzilálódtak, 630-ban a kaganátus fél évszázadra elvesztette függetlenségét, Kína alávetettjévé vált. A kínaiak nem akarták porig alázni az egyébként is harcias türköt. Nem változtatták meg törzsi szervezetüket, viszont sok türk vezetőt próbáltak magukhoz édesgetni különböző rangok adományozásával, több ezer türköt telepítettek le a fővárosban is. Előkelő családokból való fiatalokat vittek a Mennyei Birodalomba, hogy ott megismerjék az állam intézményrendszerét, irodalmat, zenét, művészeteket tanuljanak, és természetesen azért is, hogy jól megtanuljanak kínaiul. Azt remélték, hogy ezek a kínai nevet (is) viselő türköt garantálják majd a nyugalmat Kína számára.

A türköt azonban nem fogadták el könnyen a kínai függést. 650-ben lázadás tört ki közöttük, ennek leverése után Kína is szigorúbbá vált: a türkötnek kijelölt sanjui helytartóságot körzetekre osztották, és a türköt nem hagyhatták el körzeteiket, sokukat letelepedésre kényszerítették, ráadásul

kötelesek voltak fegyveres segítséget nyújtani a császárságnak. A türkök 679-ben és 680-ban újabb lázadásokkal tiltakoztak. A zavargások élére az Asina nemzetségből származó Kutlug állt, s egyre többen csatlakoztak hozzá, a városok kényszerből letelepített népe, de más törzsek is. A döntő fordulat akkor következett be, amikor Jüancsen, Sanjü helytartóság türk származású, Kínában nevelkedett kormányzója átállt saját népéhez. Ismertebb nevén ő volt Tonjukuk, a Második Türk Kaganátus legbefolyásosabb és legélelátóbb államférfija.

Kutlug 687-ben Elteris néven kagánná nyilvánította magát, s ezzel ki mondta a Kínától való elszakadást, az önálló birodalom megalapítását. Uralkodói neve 'népgyűjtő'-t jelent, hiszen a szétszórt, szervezetlen türk törzsi töredékeket újraegyesítette. Ebben a munkában és a birodalom hadi sikerének elérésében főszerepet játszott az éles eszű és művelt Tonjukuk, aki nemcsak Elteris, hanem az őt követő kagánok legfőbb tanácsadója is lett, s a *bojla бага таркан* címet viselte. 726 körül keletkezett sírfelirata így meséli el a Második Türk Kaganátus megalakulását:

„Én, a Bölcs Tonjukuk, a kínai birodalom alattvalójaként jöttem a világra. A türk nép akkor a kínaiak uralma alatt élt, a türk népnek akkor nem volt kagánja. Utóbb elszakadt a kínaiaktól, és saját kagánt választott. Majd kagánját letéve, újra a kínaiak alattvalójává vált. Akkor az Ég szólt: »Kagánt adtam neked, de kagánodat elhagyva alattvalóvá süllyedtél!« S mert behódoltak, az Ég elpusztította őket. A türk nép meghalt, elenyészett, semmivé lett. Helyén semmi szervezet nyoma nem maradt.

De azok, akik az erdős-köves vidéken maradtak, összegyűlvén, hétszázra szaporodtak. Kétharmaduk lovas volt, egyharmaduk gyalogos volt. A hétszáz ember vezére, legnagyobbika a sád volt. »Álljatok mellém!« mondta, s én, a Bölcs Tonjukuk, elsőként csatlakoztam hozzá. »Biztassam-e őt a kagánságra?« tanakodtam, gondolkodtam magamban. Ha az ember a sovány bika és a kövér bika között messziről akar különbséget tenni, bizony nem tudhatja, hogy az sovány bika-e vagy kövér bika. Így viaskodtam magamban. Aztán az Ég megvilágosította elmémet – biztattam, hogy kagán legyen.”¹

Ahhoz, hogy a türkök visszaszerezzék szakrális jelentőségű ősi területüket, a Hangáj-hegység keleti részére lokalizált Ötüken erdő vidékét, le kellett verniük az ősi ellenséget, a tokuz oguzokat (azaz a 'kilenc oguz' szövetséget). Ez többé-kevésbé sikerült, de a továbbiakban is csak folyamatos hadjáratokkal lehetett féken tartani őket. Elteris a szomszédos népek ellen szintén sikeres hadjáratokat folytatott, a birodalmat tovább erősítette egészen 691-ben bekövetkezett haláláig. Fivére, Kapkan kagán követte a trónon, ő szintén folytonosan háborúban állt a környező népekkel, olykor a birodalom belül elégedetlenkedő törzsekkel is. Erőskezü és egyben ügyes uralkodó volt: 699-ben behódoltatta az egykori nyugati birodalomrész már régóta önállóan élő népeit, bár a Türk Birodalom kezdeti egységét soha nem sikerült visszaállítania. Befolyást szerzett Kína belügyeinek intézésében, ennek ára – nomád szokás szerint – selyem, fegyver és egyéb nemes áruk tömege volt, s ha nem kapta meg, amit jogos jussának tekintett a császárságnak nyújtott segítségért, akkor maga vette el a „fizetséget”. A kemény kormányzás ellen

714-től egyre több behódoltatott törzs kezdett lázadni, elképzelhető, hogy a Második Türk Kaganátus túlélését a két évvel később bekövetkezett uralkodóváltás biztosította.

Kapkan 716-ban halt meg, s bár a kagáni cím jogos örökösei Elteris fiai lettek volna, Kapkan saját fiának, Bögünek készítette elő a hatalmat. Azonban nem sokkal az után, hogy Bögü fölvette a kagáni méltóságot, Elteris kisebb fia, Köl (vagy Kül) tegin megölette – minden családtagjával és bizalmi emberével együtt. Csak Tonjukuk, Elteris legfőbb tanácsadója maradhatott életben: nyilván mert élvezte Elteris fiainak bizalmát, mert tudására, tapasztalatára, tanácsaira továbbra is szükség volt, és mert lánya az idősebb Elteris-fiú, Bilge felesége volt. Köl tegin pedig éppen neki, s nem magának akarta a kagáni címet. Az ő kezében is jelentős hatalom összpontosult, de a kagán a bátyja, Bilge lett, csaknem két évtizedre.

Ez alatt az idő alatt továbbra is a tokuz oguzok jelentették a türkökre a legnagyobb veszélyt, Bilgének öt hadjáratban kellett megzaboláznia őket. A Kínával való viszonyt továbbra is a megszokott békés kereskedelem, illetve hadakozás váltakozása jellemezte. Bilgének óriási veszteséget jelentett, hogy pár évvel hű és kiemelkedően nagy tudású tanácsosa, Tonjukuk halála után a harcokban vezető szerepet játszó öccse is meghalt 731-ben, a kagáni tábor, az ordu védelmében. Három évvel később pedig őt magát is megmérgezték. E veszteségek azonban egyben a türk történelem legfontosabb forrásait állították elő: az Orhon folyó völgyében talált három nagy rovásírásos krónikát, Tonjukuk, Köl tegin és Bilge kagán sírfeliratát.

A türkök a megszokott nomád életformát folytatták: a nyári és téli legelők közötti vándorlással fenntartott állattenyésztést földművelés és kézműveség is kiegészítette. Tengrit tisztelték, és megvolt náluk a szakrális királyság egy korai változata – mindkettő sok más török nomád szövetség jellemzője volt. Államszervezetük azonban a korábbi nomád alakulatokénál nagyobb fokú szervezettséget mutatott, és róluk már biztosan tudjuk, hogy saját írásbeliséget alakítottak ki, a keleti türk írást. Az Orhon völgyében föllelt nagy feliratokon kívül számos kisebb emlék (zömében szintén sírfelirat) készült ezzel az írással, s máig találnak újabb és újabb feliratokat, bár a legfontosabbak értelemszerűen mégis a három főemberről megemlékező írások.

726 körülre datálják a bölcs Tonjukuk emlékére állított követ. Ezt a mai Ulanbatortól délkeletre, a Tola folyó mellett fedezték föl, és mint a fönti idézetből láttuk, a Türk Birodalom megszervezésének történetét ismerhetjük meg belőle – az ebben nyújtott nélkülözhetetlen segítség volt a bölcs idős tanácsadó legfőbb érdeme. Egyes föltételezések szerint elképzelhető, hogy a szöveget maga Tonjukuk készítette halála előtt. Az uralkodó testvérpár, Bilge kagán és öccse, Köl tegin feliratának szövege nemcsak egymáshoz nagyon közeli időben keletkezett – 732-ben, illetve 735-ben –, de szövegük is csaknem azonos. Egymáshoz nagyon közel, egy kilométernyi távolságra állították őket. A kagán felirata töredezett, a teginé viszonylagos épségben maradt fenn. A mészkőből faragott, fölfelé keskenyedő, három és fél méter

magas sírkő teknőst utánzó talapzaton állt, a rovásjelek három oldalán, illetve tompa élein futnak, a negyedik oldalon kínai jelekkel leírva foglalták össze a török szöveget. A feliratok közelében épület- és oszlopmaradványokat találtak, ez arra utal, hogy egykor csarnokkal vehették körül a sírfeliratokat. A felirat tartalmának talán legismertebb részei az egyes oldalak kezdősorai:

„Én, az Ég-istenhez (Tengrihez) hasonló, Ég-isten által teremtetett Bilge kagán, ekkoron uralkodtam. Szavaimat jól halljátok [beszédemre figyeljete], mindenekelőtt ti, öcsém és fiaim, s veletek minden nemzetségem és népem!”

„Mikor fenn a kék ég, lenn a fekete föld megteremtett, a kettő közé az ember teremtetett. Az emberek fölött ősapám, Bumin kagán és Istemi kagán uralkodtak. Trónra kerülve megszervezték a türk nép birodalmát, megszabták a törvényt. A négy világtáj mind ellenségük volt, de hadaikkal a négy égtáj népeit mind meghódították, engedelmissé tették.”²

A birodalmat határozottan irányító uralkodó testvérpár halála után nagy harc indult meg az utódlásért, ez természetesen nem tett jót a türköknek: 745-ben végül beteljesedett a tokuz oguz szövetség régi álma, legyőzték ősellenségeiket, s ezzel a Keleti Türk Birodalom lényegében megszűnt.

A tokuz oguz törzsszövetség, melynek megrendülése folytonos feladatot adott a keleti türk kagánoknak, valószínűleg a tielők népből szerveződött, abból a nomád alakulatból, amely a türkökhöz etnikailag és nyelviileg igen közel állt ugyan, mégis egymás ádáz ellenségei voltak – egyértelmű bizonyítékot adva arra, hogy a nomád szerveződésben a vérrokonság hite csak fikatív volt, s arra is, hogy a nyelvi-etnikai hovatartozásnak mennyire nem volt szerepe benne. A türkök a tielők ellen harcoltak a zsuanszuank oldalán a 6. század közepén, aztán a tielők lázadása vezetett a nyugati türk jabgu, Tardu kagáni törekvéseinek megghiúsításához, s végül nekik sikerült leverniük a korábban hatalmas türk szövetséget. Legjelentősebb törzsük, az ujjur már a 7. században is harcolt a türkök ellen Kína szövetségében. 745-ben pedig az ujjurok a karlukokkal és a baszmlokkal fogtak össze, hogy legyőzzék legfőbb ellenségeiket, s amikor ez sikerült, a karlukokkal szövetkezve lényegében fölszámolták a baszmlokat is: akit nem öltek meg közülük, azt eladták rabszolgának, csak a baszmlok töredéke tudott elmenekülni.

745-től az új nagyhatalmú nomád szövetségé, az ujjuroké volt a Mandzsúriától az Altaj-hegységig húzódó terület. Az egykori türk kagáni központ közelében fővárost építettek, *Ordu balik*-ot, azaz a 'kagáni tábor városát' – romjait Karabalgaszunnak hívják, ma is megtalálható az Orhon völgyében, mindössze 17 kilométerre Karakorumtól, Dzsingisz főtáborától. A törzsszövetséget továbbra is nevezték régi nevén tokuz oguznak, de a vezértörzs nevéől *on ujjur*-nak ('tíz ujjur') is. Az Ujjur Birodalom közel egy évszázados steppei uralma alatt tizenhárom kagánjuk volt, a türkökhöz hasonlóan ők is uralkodói neveket vettek föl kagánná válásuk után – egyre hosszabbakat és díszesebbeket.

Az első ujjur kagán, Kutlug Bilge Köl, az első türk kagánhoz hasonlóan szintén nem sokáig vezethette a birodalmat: a hatalomátvétel után két évvel,

747-ben meghalt. Fia, Baján-csor szilárdította meg az ujjur államot. Átvették a türkök szervezeteit és írását, Kínával a korábbi türkellenes szövetségek hagyományait követve jó kapcsolatot tartottak fenn. Ebben közrejátszhatott Kína erejének gyengülése is: 751-ben az arab és tibeti csapatok a Talasz folyónál legyőzték a Mennyei Birodalom katonáit, s ez a csata azt is eldöntötte, hogy Turkesztán lett az iszlám terjedésének keleti határa, ezt a területet Kína már soha nem tudta tartósan fennhatósága alá vonni. Északon vesztettek a kitajok ellen is, és mindez 755-től belső lázadásokhoz vezetett. A kínai hadvezér előbb a második legjelentősebb várost, Lojangot foglalta el saját császárától, majd a fővárost, Csangant is, és hiába ölték meg, fia folytatta apja hatalomátvételi törekvéseit. Az időközben meghalt császár legitim utóda már ellene hívta be segítségül az ujjurokat. A segítség hathatós volt, de sokba került: az ujjurok bőséges ajándékokkal tértek haza, két évvel később Baján-csor a kínai uralkodó lányát kapta feleségül. Ebben az időben történt, hogy az ujjurok a szomszédos kirgizekre támadtak, megölték kagánjukat, s nagy pusztítást végeztek a törzsek között is.

759-től Baján-csor fia, Bögü uralkodott két évtizeden át – ez volt az Ujjur Birodalom fénykora. A szomszédokkal és belső bajokkal küzdő kínai császárságot arra kényszerítették, hogy szükségletein felül vásároljon lovat – cserébe selymet kértek, s ez az „üzlet” lett gazdagságuk egyik alapja. Bögü verte le végleg a kínai belső lázadásokat is, ennek a beavatkozásnak az ára még magasabb volt, mint a korábbié: az ujjurok földülták Lojangot, és végigsarcolták a vidéket. Ez volt viszont az a portya, amelyről Bögü a selymen és egyéb vagyontárgyakon túl szellemi javakat is vitt haza nomád birodalmába: a manicheizmust.

Az európaiak leginkább Szent Ágostonhoz kapcsolódóan hallhatnak erről a vallásról, hiszen maga is követője volt a manicheus tanoknak, a híres kerti élmény megélése után azonban, melynek hatására másodszor is megtért, már a manicheusok tanai ellen fejtette ki tanításait. Ezt a gnosztikus vallást az iráni Máni (216–276) alapította a 3. században. A tan szerint a spirituális igazság megismerése jelenti az üdvözülést, mert leleplezi, hogy az anyagi világ a Gonosz birodalma, s hogy az ember isteni eredetű (szellemi) része ennek a világnak a (testbe zárt) foglya. A korábbi világkorszakokban élesen szétváló Jó és Gonosz, Lélek és Anyag, Fény és Sötétség összekeveredett, de a megfelelő tanulással és aszkézissal megszerzett tudás föltárhatja, hogy az emberben a Fény (Lélek, Jó) princípiuma is megvan, s e fölismerés rögvessé ki is szabadítja ezt az isteni részt a Gonosz hatalma alól. A manicheizmus kifejezetten térítő vallás volt, így jutott el Kínába 7–8. század fordulója táján, szogd papok révén.

Bögü tehát szogd térítőket vitt haza magával, méghozzá valószínűleg a nagyon meggyőző fajtából, mert hatásukra birodalmában államvallássá emelte a manicheizmust, a szogdoknak pedig kiemelt szerepet biztosított, nemcsak a kereskedelemben, de a diplomáciai feladatok ellátásában és tanácsadóként is. A vallás felvétele nem jelentette Tengri megtagadását, s valószínűleg po-

litikai célt is szolgált, az Ujgur Birodalom Kínától való függetlenségét jelezte – a steppe nyugati részén, fogjuk majd látni, a nomádok szintén szívesen vetettek be hasonló ideológiai cselt. Bögü ráadásul azt követelte a császárságtól, ahol korábban nem valami barátságosan fogadták a szogd térítőket, hogy biztosítsák a szabad vallásgyakorlást a manicheus hívek számára, sőt építsenek nekik templomot. Bögü pedig már addig is elég cirkalmas uralkodói nevébe fölvette az államvallásra utaló elemet, így teljes titulusa „a nagy király, aki az égtől szerezte fenségét, aki érdemével tartja kezében az országot, a hős, boldog, dicső és bölcs ujgur kagán, Máni kisugárzása” lett. Az új vallás új kultúra és új írások megjelenésével is járt: a keleti türk írás mellett használni kezdték az arameus eredetű szogd írást, és a manicheus vallási szövegek lejegyzésére természetesen használták a manicheus írást is. A 9. századra az ujgurok már kiterjedt írásbeliséggel rendelkeztek.

Bögüt hasonló végzet érte el, mint a nomád kagánok közül sokat: uno-kaöccse, Ton Baga ölte meg. A konfliktus azért robbant ki közöttük, mert Ton Baga Kína-barát politikát tartott volna üdvösnek, Bögü viszont, szogd tanácsadóira hallgatva, meg akarta támadni a birodalmat 779-ben. Ton Baga, az új kagán Alp Kutlug Bilge néven uralkodott tíz évig, az őt követő időszakban gyakran váltották egymást az uralkodók, és az ujgur állam fokozatosan veszített erejéből. Mindehhez 839-ben még egy rendkívül kegyetlen tél is következett, az állatállomány jelentős része elpusztult, a törzsek belső elégedetlensége mellé még éhínség is sújtotta a törzsszövetséget. Ekkor ítélte alkalmasnak a helyzetet egy lázadó törzsfő arra, hogy a vezértörzs leverésére a szomszédos kirgizeket hívja – ők pedig 840-ben lényegében megsemmisítették az Ujgur Birodalmat. Mintha a türkök vesztéről szóló fejezetet olvasnánk újra: a forгатatókönyv a steppén nem sokat változott az idők folyamán. A nagy szellemi és katonai erővel rendelkező kagán meghal, utódlási harcok gyengítik a birodalmat, jön egy kemény tél, éhínség, katonai gyengeség követi, ekkor riasztják a vezértörzs egy régi, sokszor megalázott ellenségét, s az egykor nagy birodalom egyszeriben darabjaira esik szét.

Márpedig a kirgizek legalább annyira utálták az ujgurokat, mint az ujgurok a türköket, és erre, saját szemszögükből nézve, igazán minden okuk megvolt, hiszen miután az ujgurok átvették a hatalmat a steppén, többször is megtámadták, s alávetették a kirgizeket. Könnyű volt hát őket a vezértörzs ellen fordítani. A manapság kirgiz névvel jelölt nép török nyelvet beszél, de ez nem mindig volt így. Történetüket ma az i.e. 3. század végéig tudjuk visszakövetni, már ekkor a Jenyiszej felső folyásának völgyében, Szibéria középső részén, a mai Tuva környékén éltek. Később a tielő szövetség részévé váltak, csakúgy, mint az ujgurok, aztán a türkök fennhatósága alá tartoztak. A Keleti Türk Kaganátus periferiáján élő, eredetileg nem török, hanem valamilyen paleoszibériai, esetleg szamojéd nyelvet beszélő kirgizek a 6–8. század folyamán lassan eltörökösödtek. Átvették a keleti türk írást – viszonylag sok rövid, egyszerű sírfeliratot hagytak hátra, ezeket éppen egyszerűségük miatt vélték a kutatók sokáig az orhoni feliratoknál korábbiaknak, de mint ki-

derült, nem a régiségük miatt kezdetlegesebbek a keleti türk sírfeliratoknál, mind a szövegek nyelvi, mind a betűk formai kidolgozottságában, hanem mert a kirgizek kulturálisan és államszervezetüket tekintve is messze elmaradtak a türkök és az ujugrok mögött.

Ennek ellenére csaknem egy teljes évszázadon át meg tudták tartani a mai Mongólia területén lévő steppét. Ebben az időben költöztek délebbre korábbi területükről, egyes törzseik egészen a Tiensan-hegység északi pereméig és Kelet-Turkesztánig, s itt keveredtek azokkal a török törzsekkel, akik utódai ma ezt a nevet viselik. Végül 924-ben a mongol nyelvű kitajok söpörték el őket az első nomád őshazából, a mai Mongólia területéről, s ezzel az ősi nomád terület a törököktől végleg a mongolok kezébe került.

Sokszor voltunk már tanúi annak, hogy az egykori alattvalóik által legyőzött egykori előkelő törzsek nem váltak korábbi szolgálk szolgáivá, ahogy ők nevezték az ilyesmit, hanem mielőbb továbbálltak régi területeikről. Ez történt az ujugrok nagy tömegeivel is. Egy kisebb csoportjuk a kínai határvídeket választotta menedékkül, a korábbi szoros kapcsolatok jótékony hatására számítva, de a fogadtatásban csalódniuk kellett. A kínaiak ugyanis nem kedves, baráti segítségre emlékeztek, hanem mindarra a félelemre, fosztogatásra, öldöklésre, amivel az ujugrok segítségnyújtása járt, és ezt még csak föl sem róhatjuk nekik. A császárság igen gyorsan egyértelművé tette ellen-szenvét, 843-ban, alig három évvel az Ujgur Birodalom megszűnte után, kiűzte a császárságból az ujugrok által rájuk erőltetett manicheusokat: a papi birtokokat elvették, a vallás könyveit, képeit elégették. (Ez idő tájt a kínaiak egyébként a nesztoriánus keresztényeket és a buddhistákat sem látták szívesen.) A Kína északi peremére vándorolt kis létszámú ujgur menekült hamar behódolt, 848-ra lényegében el is tűntek önálló etnikumként.

A többiek két csoportban vonultak nyugatra. Egy részük Észak-Kína nyugati részén, Kanszu tartományban telepedett le, meglehetősen vegyes lakosságú területen: mongolok, tibetiek, kínaiak, más néptörödékek is éltek itt. Ezen a tartományon át haladtak a kelet-turkesztáni karavánutak, és itt volt Kína nyugati kapuja, Tunhuang. Nagyjából attól az időtől kezdve, hogy az ujugrok megérkeztek ide, harcok dúltak a terület fennhatóságáért Kína és Tibet között, s a kínaiak oldalán álló ujugrok egyre nagyobb befolyásra tettek szert az itt lévő városállamok felügyeletében, később lényegében át is vették az uralmat. Két korábban, a kínaiak által alapított nagy városuk, Kancsou és Sacsou vetélkedett egymással a hegemonia megteremtéséért, ez azonban tartósan egyiknek sem sikerült. Elvetéltek azok a kísérletek is, amelyeket a városok egy nagyobb ujgur birodalom kialakítására tettek. Ugyanakkor szoros kapcsolatban álltak Kínával, ők voltak a császárság legfontosabb kereskedelmi partnerei.

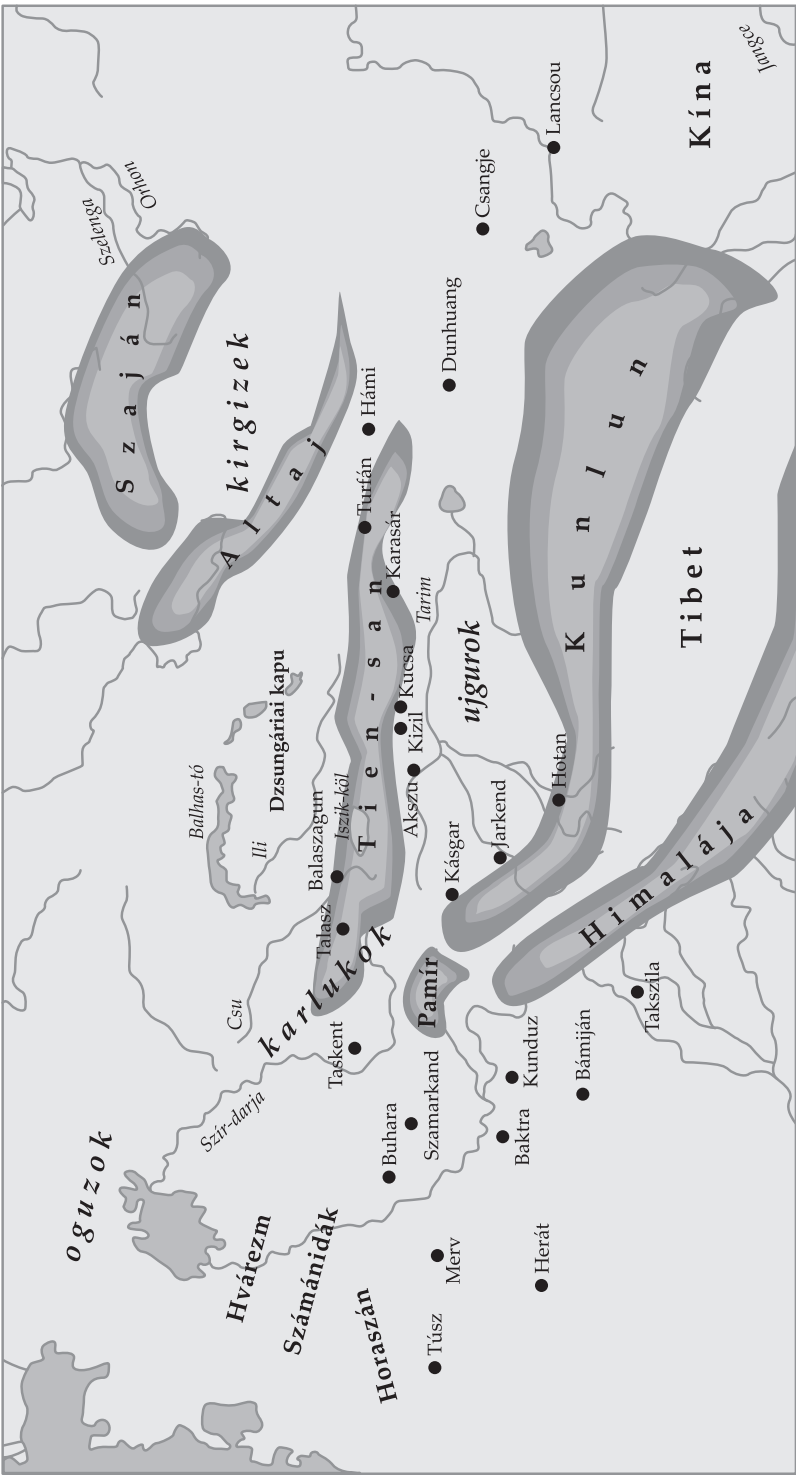
A 10. században a kitaj eredetű Liao-dinasztia megpróbálta egyesíteni Észak-Kínát. Közben a császárság leverte az ujugrokat legyőző kirgizeket, és Kína följárnlotta az ujugroknak, hogy térjenek vissza régi birodalmuk területére. Az ujugroknak azonban eszüik ágában sem volt földadni megszokott

környezetüket, életmódjukat, s visszavándorolni a számukra már idegen világba. Jól megvoltak a sivatagi városokban, a kancsoui kagán például kancellárja és kilenc minisztere segítségével irányította népét, de kiemelkedő szerepet kapott a kagán anyja és rokonsága is.

A 11. században azonban megváltozott Kína nyugati külpolitikája, egyre kevesebb mozgásteret hagyott az ujuguroknak, földrajzi és gazdasági értelemben egyaránt. A kínaiak elfoglalták Sacsout, és az ujugurok hamarosan elvesztették Kancsout is a tibetihez közel álló nyelvet beszélő tangutok támadása nyomán. A tangutok hosszú ideje rémíszttgették rablóbandáikkal a Selyemút kereskedőit, a 10. században aztán államot alapítottak, s gyorsan növelték hatalmukat, ennek a következményei örölték föl végleg a kanszui ujugurokat. A 11. században a kínai források már a tangutok alattvalóiként emlegetik őket *sárga ujugur* néven – saját nevük, a *szarig jugur* volt az a délibáb, amely a már Tibetben élő Kőrösi Csomát ismét az őshaza keresésére csábította. Célját már nem érthette el, de nem is talált volna arrafelé sem magyarokat, sem magyar őshazát, mert a 18. században népszerű nézet, hogy a magyarok egy Jugria nevű helyről származnának, hamisnak bizonyult (meg a források egyébként sem Belső-Ázsiába helyezték Jugriát, erre még részletesen vizsgatérünk később). A sárga ujugurok maroknyi, néhány ezer fős csoportja ma is Kanszuban él, ők valóban a történeti ujugurok leszármazottai, szemben a Kína Szincsiang tartományában élő, jelentős számú, török nyelvű muszlim népséggel, akik, mint korábban említettem, csak 1922-ben vették föl az ujugur nevet, magukat korábban nem nevezték így.

Az ujugurok legnagyobb csoportja azonban nem állt meg Kanszuban, hanem még tovább ment nyugatra, s végül Kelet-Turkesztánba, a Tarim-medence északi részére érkezett. Ez a terület Belső-Ázsia központja: itt vezetett a Selyemút és más kereskedelmi utak. Ez azt is jelentette, hogy az itt lévő városállamokban sok nép és kultúra keveredett: irániak, tokhárók, tibetiek, kínaiak, törökök. Éltek itt türk töredékek, de azoknak a baszmioloknak az utódai is, akiket az ujugurok űztek el, miután segítségükkel megdöntötték a türkök uralmát. A terület fölött Kína szerette volna megszerezni az ellenőrzést, ez azonban igazán soha nem sikerült tartósan. Amikor az ujugurok ideérkeztek a 9. század derekán, a terület városai nem különösebben erős tibeti fennhatóság alatt álltak.

A négy legjelentősebb város népessége azonban nem kedvelte tibeti uralmat, inkább az ujugurok mellé állt – és így tett Kína is. 856-ban a kínaiak már az ujugur kagánt ismerték el a terület legitim uralkodójaként, és az ujuguroké volt Kucsá és Karasár. A másik két nagyvárost, Besbalikot és Turfánt más ujugur csoportok vették birtokba a 860-as években, így két ujugur fejedelemség jött létre a területen. Vannak, akik szerint nem véletlen, hogy a második ujugur fejedelemség, a turfáni uralkodó nem a kagán címet viselte: arra vezetik ezt vissza, hogy az ujugurok első hullámát, akik a kucsai fejedelemséget alapították, az egykori ujugur vezértörzs és közvetlen szövetségesei alkották, a második hullámban viszont a vezértörzs szövetségén belüli ellenfelei vol-

5. térkép Belső-Ázsia a 9–10. században

tak, akik az ujugurok bukása után ugyan egykori lakóhelyükön maradtak, később azonban ők is menekülni kényszerültek a kirgizek elől. A két ujugur fejedelemség közül egyre inkább a második vált dominánssá. Politikai és adminisztratív központjuk Besbalik lett, Turfán viszont óriási kulturális befolyással rendelkezett: templomok, könyvek, iratok, kolostorok sokasága tanúskodott erről.

Az ujugurok kulturális dominanciája indokolt volt: valóban virágzó kultúrát hoztak létre új hazájukban. Áttértek a letelepedett, öntözéses földművelő gazdálkodásra, fejlett volt kereskedelmük és gazdag írásbeliséget alakítottak ki. A magukkal vitt manicheizmust egy ideig tovább gyakorolták, később egyre többen követték közülük Buddha tanait, a 10. századra már az ujugurok nagy része buddhista volt. A manicheus írást vallási szövegek lejegyzésére használták, és a szogd írás módosításával kialakították saját írásrendszerüket, az ujugur írást. Sok buddhista szöveg nem is maradt fenn más formában, csak ujugur írással, török fordításban. Kisebb mértékben terjedt közöttük a nesztoriánus kereszténység is, így szír írással készült szövegeket is hagytak hátra. Egy ideig azonban még új helyükön letelepedve is használták a keleti türk írást, de már nem kőbe vésték, hanem papírra írták a jeleket. Az egyik legérdekesebb tollal írt ujugur rovásírásos emlék egy 62 oldalas jóskönyv, az *Irk bitig*, ebből való a következő, bizakodásra ösztönző jóslat:

*„Használhatatlan a víztartály,
befagyott a vizes vödör.
Víztartály nem megy tönkre,
vizes vödör nem fagy be,
ha a nap feléje fordul.
Meghiggyétek: kín a kezdet,
nyomában jár a jó jel.”³*

S valóban, a menekülés után birtokba vett új hazában a kezdetek kínja után az ujugurok felé fordult a nap: az ujugur uralom Kelet-Turkesztánban egészen Dzsingisz megjelenéséig tartott. Az ujugurok 1209-ben behódoltak a nagykánnak, ezzel megmentették saját kultúrájukat, sőt befolyásos szerepet játszottak a mongol udvarban – ujugurok voltak a mongol kánok tanácsadói és írnokai, és az ujugur írásból alakították ki a mongol írást is. Az egykori nagy török birodalmak vezértörzsei közül ők tartották magukat legtovább.

A gyűrűk ura

Van úgy, hogy a kisbojtár élete a valóságban is mesévé alakul. 1912-ben a Poltava melletti Mala Perescsepino falunál – Kijev és a Fekete-tenger között, körülbelül félúton, a Dnyeper Vorszkla nevű mellékfolyója partján – egy pásztorfiú megbotlott valamiben, és lényegében beleesett egy gödörbe. Az első ijedelem talán csak még nagyobbra fordult, amikor a fiú körülnézve látta, hogy balesetét egy aranyserleg okozta, annak a tizenhat aranyedénynek az egyike, amelyet az emlékhelyen találtak, tizenkilenc ezüstedénnyel, keresztel díszített, aranymarkolatú karddal, drágaköves gyűrűkkel, nyakláncokkal, fülbevalóval, nyakpereccel, ivókürttel, öv- és lószerszámdíszekkel együtt. Az aranytárgyak súlya meghaladja a huszonöt kilogrammot, az ezüsté az ötvenet. A nem hétköznapi szerencsét tetézte, hogy a leletek között három pecsétgyűrűt is találtak (pontosabban egyikük nincs tükörbe vésve, tehát pecsételésre alkalmatlan), így remény volt rá, hogy ezek elárulják majd, ki volt a halálában is gazdagon megtisztelt uralkodó. A gyűrűkön lévő összetett, görög betűkből álló jelcsoportot azonban sok próbálkozás után csak 1984-ben sikerült megfejteni: a monogram feloldása *Khobratoi patrikoi*, a gyűrűk gazdája tehát Kuvrat (Kovrat) fejedelem volt, Magna Bulgaria ura.

Kuvrat a főhőse annak a legendának is, amely 9. századi forrásokban maradt fenn, de eredetije valamikor a 7. század végén keletkezhetett. Eszerint Kuvrat fejedelem halálos ágyán meghagyta fiainak, hogy tartsanak össze, ne szakadjanak el egymástól, akkor legyőzhetetlenek maradnak, hasonlóan ahhoz, ahogyan öt egybenyalábolt nyílvesszőt nagyon nehéz eltörni, de egyenként könnyen elroppanthatók. Fiai azonban nem hallgattak rá, csak a legidősebb, Bajan maradt az ősök földjén. Öccse, Kotragosz átkelt a Donon, és a folyó túloldalán telepedett le, az Asparuch nevű fivér a Dnyeszter és a Duna közötti területre vonult, a negyedik testvér a pannóniai avarok földjére költözött, s az ő fennhatóságuk alatt élt, az ötödik pedig Itáliába vándorolt, ott keresett földet népének.

A legenda alakjai közül csak két szereplő, Kuvrat és Asparuch leírása hiteles, egyébként pedig különböző történeti időkből származó elemeket tartalmaz a monda. Bajan valójában az avarok kagánja volt, s igaz ugyan, hogy már az avarokkal kerültek bolgár töredékek a Kárpát-medencébe, de ez jóval Kuvrat 7. század közepén bekövetkezett halála előtt történt. Ezeknek az avarokhoz csapódott bolgároknak egy része egy lázadás után tényleg továbbvándorolt Itália északi részére, illetve Bajorországba, de ez szintén a fejedelem halála előtt, 630 körül volt. „Kotragosz” neve azonban már csak a

fantázia szülötte, a kutrigur törzs nevéből alkotta őt meg a legenda szerzője. Mégis: a történet sok mindent tartalmaz, ami a steppe nyugati központjában, a pontuszi vidéken történt a 6–9. században. E népek elődei nem ekkor költöztek ide, hanem már az 5. században – s nem önszántukból tették.

Már idéztük öreg barátunk, Priszkosz rétor leírását arról, hogy 463-ban követek érkeztek Bizáncba: az ogurok, onogurok és saragurok küldöttei, s elmesélték, hogy a szabirok üldözték őket el lakóhelyükről, azokat az avarok, őket pedig az óceánból fölszálló ködök és párák – ez utóbbi elem az a bizonyos jól ismert görög toposz, amely Hérodotosz Szkítia-leírásából való. Bár ebben a tudósításban nem szerepel, éltek más népek is Bizánctól északra, a Kárpátoktól az Urálig nyújtózó füves pusztán – akatirok, keleti gótok, alánok –, s ha száz évvel később lett volna módja körülnézni a szorgos történetírónak, még egyéb mesebeli nevű népeket is talált volna itt, mint egy szír forrásból tudjuk: utigurokat és kutrigurokat, de türköket, bolgárokat, heftalitákat, kazárokat szintén, s akár tudott volna róla, akár nem, valószínűleg már madzserik is voltak ott valamelyik törzs szövetségében.

Lassan ideje is lenne visszatérni az Urálhoz, szegény magukra hagyott magyar törzseinkhez, hogy megpróbáljuk az ő szemszögükből is megnézni az i.e. 500 és 1000 közötti másfélezer év eseményeit – a film első része nem lesz hosszú, alig valamit tudunk kideríteni erről az időszakról, de azt azért igen, milyen lenyomatot hagyott a steppe eseménydús történelme a korszak magyar történetének egyik fő forrásában, a nyelvben, és milyen maradványokat a másikon, a földben. A korszak végére szerencsére megszapordnak a források, ennek megfelelően terjedelmesebb a szakirodalom, hosszabb a film. De ha már elkezdjük, fejezzük előbb be a steppetörténetnek azt a szakaszát, amely a magyar honfoglalásig tart – azaz mindaddig, amíg a magyarok letelepedésükkel, a feudális állam kiépítésével, városaikkal, új közigazgatási rendszerükkel, kötelező kereszténységre és európai harcmodorra térésükkel ki nem haraptak egy részt az eurázsiai steppe nomádok számára hasznosítható területéből. A steppétől később sem szakadhattunk el – jöttek még besenyők, kunok és mongolok ugyanazon az úton, amelyen korábban a hunok, az avarok és aztán a magyarok –, sőt az Alföldet a kunok sokáig nomád értelemben véve is rendeltetésszerűen, nomád legeltetésre használták, mégis: a Kárpát-medencében élő nép történelme 1000-tól már nem a steppe, hanem Európa történelme.

A letelepedést megelőző időkre nézve azonban a steppei környezet mond el legtöbbet a magyar történelemről, jó hát, ha barátkozunk azzal a földrajzi területtel, amelyről a Priszkosz által emlegetett követek érkeztek. Ezekben az időkben, valamikor az 5–6. században, s itt, a pontuszi steppén történt, hogy a kavargó nomád színpadi jelenetekhez addig csak az erdő- és steppeövezet peremén asszisztáló magyar törzsek maguk is színre léptek, s a nagy eurázsiai nomád körjáték egyre aktívabb szereplőivé váltak. A pontuszi steppét az 5–10. század között uraló török népek között ott vannak azok, amelyek a Kárpát-medencébe érkező magyarság kultúrájának

kialakulásában döntő, nyelvének és etnikumának formálódásában pedig igen jelentős szerepet játszottak. Úgy érdemes figyelni rájuk, hogy vezértörzseikről elnevezett szövetségeikben már ott vannak a madzseri szövetség népei, először még csak nagyon sok más néppel együtt névtelenül, aztán egyre erősödve, addig gyűjtögetve az erőt, míg végül már függetlenedni is képesek voltak uraiktól, a kazároktól – s ez bizony nem kis teljesítmény, hiszen a 7–9. század meghatározó török birodalmáról van szó.

Priszkosz tudósítása előtt tíz évvel a Fekete-tengertől északra fekvő steppen is Attila volt az úr – honnan, hogyan került ide az említett szír forrásban felsorolt rengetegféle nép? Részben sehonnan, hiszen már a hunok alatt is itt éltek, csak éppen a hunok népei közé sorolva, s nem saját nevükön. Némelyekről, például az akatirokról tudjuk is, hogy a hun szövetséghez tartoztak, s más hun csoportok is ide húzódtak vissza a birodalom széttzilálódása után. Az alánok kisebb helyváltoztatásokkal, de már régesrég itt laktak, hol szkíta, szarmata, hun uralom alatt, hol önálló államban. A keleti gótok egy kisebb csoportja a Krím-félszigeten maradt, megkeresztelkedett, kései, még egykori gót nyelvüket ismerő utódaikba a 16. században is bele lehetett botlani az isztambuli Nagybazárban – éppen ennek köszönhetően jegyezte le Ogier Ghislain de Busbecq a híres krími gót szójegyzéket. Busbecq a 16. század nevezetes figurája, jócskán lehetne róla mindenfélét mesélni – de számunkra ő egy másik könyv, a székely írás történetének szereplője, itt éppen csak föl villan az alakja (legnagyobb sajnálatomra).

Persze keletebből is sodródtak ide népek, mint Priszkosz tudósít róla, a megszokott steppei biliárdelvnek megfelelően. A Hiungnu Birodalom romjainak végső fölszámolása után létrejött úrt először a zsuanzsuanoknak sikerült betölteniük, s ez bizony más népeknek kényszerű továbbköltözést jelentett – hamarosan aztán ők is követték a többieket, amikor a türkök átvették tőlük a „nomád őshaza” fölötti uralkodást. De az elüldözötteknek kétszeresen is szerencsájuk volt. Egyrészt azzal, hogy a Hun Birodalom összeomlása miatt épp akkor lett pár évre senkiföldje a nyugati steppei központ, a pontuszi steppe, amikor menekülniük kellett, így nem kényszerültek azonnal behódolásra, egy ideig versenghettek egymással a hatalom megszerzéséért.

Másrészt az volt a Kazak-steppéről elüldözött nomád törzsek, népek szerencséje, hogy az eurázsiai steppe közepén lévő nagy füves pusztaság nyugati irányban nomádok számára idilli vidékben folytatódik. A Volga mentén észak felé még jó messzire nyúlik a steppe, a lomboserdő határa itt északabbra húzódik, mint a terület nyugati oldalán. A Volga-torkolattól a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén fordulhattak délre is, ott egészen a Kaukázus északi nyúlványaiig terjeszkedik a puszta. A Kaukázus és a Kaszpi-tenger találkozásánál fekszik Derbent városa, azaz a „Kapu”, egy rendkívül fontos stratégiai pont: az eurázsiai steppe és a Közel-Kelet közötti kényelmesebb és biztonságosabb átjáró a hegység és a tenger közötti, mindössze három kilométernyi földszáv – a másik átjáró a hegység közepe táján a sokkal veszélyesebb és vadabb vidéken fekvő „alán kapu”, azaz a Dariel-hágó. Érthető tehát,

hogy Derbentet sok nomád fejedelem szerette volna megkaparintani – alig-alig sikerült –, hiszen katonailag és gazdaságilag is kiemelkedően fontos volt: aki birtokolta, az szépen gyarapodott az erre elhaladó karavánok vámoltatásából. Derbent mellett húzódott egykor az a kilenc méter magas, őrtornyokkal erősített, vaskapukkal ellátott fal, amelyet a legenda szerint Nagy Sándor építtetett az északi nomádok betörései ellen – s amely mögül a jóslat szerint Góg és Magóg népe előtört volna, de erről majd később.

A steppének ezt a déli kiszögellését, a Kaukázus északi előterét nyugaton a Fekete-tenger határolja, ennek partján észak felé haladva érünk az Azov-tengerhez, régebbi, de a történeti irodalomban ma is gyakran használatos nevén a Meótszhoz. Az Azovi- és a Fekete-tengert a Krím-félsziget választja el egymástól, a kettő között Kercsnél, a Krím keleti nyúlványán lévő városnál található szűk tengerszoros biztosítja a vízi utak átjárhatóságát a nagyobb és a kisebb víz között. A Krím-félszigetnek csak a partvidéke mediterrán éghajlatú, egyébként mérsékelt övi steppe, s így a nomádok számára szintén kíváncsatos terület. Az igazán jól termő, dús fűvű, fekete földes talaj azonban az Azovi- és a Fekete-tenger északi partvidékét átszelő folyók között található: a Don, Donyec, Dnyeper, Bug, Dnyeszter vidékén, egészen a Duna torkolatáig. A partvidéktől északra fekvő délorosz steppét az erdő itt valamivel délebbi sávban váltja föl, mint a Volga-kanyarnál, de még így is tekintélyes méretű pusztát biztosít a nyájak, csordák, ménesek számára.

Az utókor kutatói az 5–6. századi nomád kavalkád népeivel sincsenek vizsgolt könnyebb helyzetben, mint más esetben: a különböző neveken szereplő azonos, vagy azonos névvel szereplő, de különböző etnikai csoportok viselt dolgait ugyanolyan nehéz szétszálazni, mint a korábbi korszakok nomádjainak történeteit. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy a nyugati hullámverést egy keleten indult népcsuszamlás okozta: az, hogy az avarok megtámadták a szabiokat, ahogy az lenni szokott, valószínűleg azért, mert őket is megtámadta valaki, ha nem is az óceáni kódok griffjei. Hogy aztán az utána következő évszázadban milyen néptöredékek mikor hova csapódtak, hogyan rendeződtek át egyes törzsszövetségek, azt egyáltalán nem könnyű kideríteni – ha eddig nem lett volna bajunk a nomád népnevek agyzsibbasztó kavargásával, akkor most biztosan lesz. Próbálkozzunk azért mégis meg a korszak áttekintésével – mást nemigen tehetünk, ha a magyar történelem 5–9. századi beágyazottságát szeretnénk megérteni, amennyire csak lehet.

Priszkosz szerint az 5. századi nagy népmozgás elindítói az avarok voltak. Ennek még örülhetünk is, hiszen az avarok nevét legalább jól ismerjük itt a Kárpát-medencében. Csakhogy egy másik görög forrás, Theophülaktosz Szimokattész, a kiemelkedő műveltségű egyiptomi görög történetíró, Hérakleiosz császár (610–641) híve másként tájékoztat minderről. Szerinte a türkök fontos haditette volt, hogy nagy csapást mértek az ogor törzsekre, mivel ez nagylétszámú, erős nép volt. Az ogorok két vezető törzsét Varnak és Hunninak hívták. E két törzs egy kisebb, egyesített töredéke, a varhunok nyugatra menekültek, és saját birodalmat alapítottak, kagánt emeltek. A kör-

nyező népek – onogurok, berszilek, szabirok – avarnak hitték őket, ezért nagyon megijedtek tőlük, s a békeesség kedvéért ajándékokkal szolgáltak nekik. Amikor a varhunok látták, hogy az avar név micsoda félelmet kelt, s milyen jól járnak vele, elkezdtek avarnak mondani magukat – valójában azonban ők csak „pszeudoavarok”, azaz álaravok. Az álaravokról szóló történet névcserére vonatkozó része csak legenda, megalkotásakor Theophülaktosz antik mintát követett, a görög szerző tudósítása azonban nagyon is fontos mozgásokról tájékoztat.

Amikor a var és hun törzsekkel legutóbb találkozunk, türköknek még nyomuk sem volt: 350 körül Toharisztánt nomádok foglalták el, a hódítókat a kínaiak *zsuanzsuan*-nak, illetve *var*-nak nevezték, a maguk által vert pénzen azonban a *hjóno* név szerepelt. A nomád szerveződés ismeretében már sejtjük: minden bizonnyal azonos szövetség két törzséről van szó. Azt is tudjuk, hogy a népnév *hjóno* alakja volt az egyik kulcs a *hiungnu* és a *hun* népnevek – vigyázzunk: népnévek, és nem népek vagy nyelvek! – azonosításához. Sőt azt is tudjuk, hogy a 450-es években a heftaliták fennhatóságuk alá vonták Toharisztánt, egyesítették a var és a hun törzset, innentől kezdve gyakran varhunként szerepelnek – talán a magyar *Várkony* név is az egykori *varhun* név emlékét őrzi.

Azt éppen nem mondhatni, hogy most aztán kitisztult volna a kép. Valamelyest igen: ugyan Priszkosz szerint a szabirokat az avarok, és nem a varhunok támadták meg, de Theophülaktosz Szimokattésztől szerencsére tudjuk, hogy ezek viszont szívesen mondták avarnak magukat, miután megtapasztalták a névcseré gazdasági-katonai előnyeit. A két szerző *avar*, illetve *varhun* neve vonatkozhat ugyanarra a törzsszövetségre. Csakhogy a türkök eddigi tudomásunk szerint nem az ogorokat verték le, mint a későbbi görög szerző írja, hanem a *zsuanzsuan*okat. Itt most szerencsére a kínai források segítenek, ezek árulják el, hogy a *zsuanzsuan*ok vezértörzsét *ugur*-nak hívták. Az *ogor* és az *ugur* valószínűleg egyaránt egy *ogur* alakra vezethető vissza – arra, amit Priszkosznál találunk (pontosabban majdnem arra: a rértornál *urog* szerepel, de a szakirodalom szerencsére egységes abban, hogy ezt *ogur*-ra javítja).

A *zsuanzsuan*ok vezértörzse tehát az *ogur* volt, ezek egy része a türk hatalomátvétel után betagozódott az új szövetségbe – ezt onnan tudjuk, hogy 568–569-ben az egyik türkökhöz küldött bizánci követség hazafelé menet a türkökkel szövetséges ogurokkal találkozott a Volga mellett. Azok az ogurok viszont, akik a *Zsuanzsuan Birodalom* szétzilálása után nyugatra menekültek, úgy tűnik, Toharisztán környékén a varhunokkal és minden bizonnyal heftalita töredékekkel egyesülve új népet hoztak létre, az avert. A *zsuanzsuan*ok és az avarok között – a kínai és a görög források adatait kombinálva – valamiféle kapcsolatot már régen föltételezett a szakirodalom, ezért nevezik őket gyakran ázsiai avaroknak.

Az ogurok, mint a nevük is mutatja, szoros kapcsolatban voltak a Priszkosz által emlegetett másik néppel, az onogurokkal – a név előtagja, az *on* ’tíz’

jelentésű. Az onogurok szintén Transzoxániából érkeztek: Theophüaktosz Szimokattész említi ottani, Bakath nevű városukat, amely földrengésben pusztult el. A szabirok elől menekülő onogurok új, pontuszi szállásterülete a Fekete-tengertől keletre, a Don és a Kubán folyó környékén volt, s elég sok forrásban szerepelnek, Jordanes például kiemeli, hogy halászáttal és prémkereskedelemmel is foglalkoztak. Az onogurok osztoztak a pontuszi nomádok sorsában annyiban, hogy előbb az avarok, majd a törkök fennhatósága alá kerültek, a 7. század közepén viszont a Bolgár Birodalom egyik legfontosabb alkotórészévé váltak. A 8. századra az onogurok egy része valószínűleg megkeresztelkedett, legalábbis egy püspöki jegyzék onogur püspökségként nevezte meg a Krím és a Volga közötti területet. Az nemigen deríthető ki, hogy pontosan mi volt a viszony az ogurok és onogurok között – sokkal fontosabb arra emlékeznünk, hogy volt egy nomád képződmény, amely zsuanszuan, ogur, avar és varhun néven egyaránt szerepelt a forrásokban, s nagyon úgy tűnik, hogy az európai avar szövetség előzményének tekinthetjük. Az avarokról bőven esik még szó – de kiket rejtenek a leginkább valamiféle manónevekre emlékeztető népnevek?

Az ogurok, onogurok, saragurok, utigurok, kutrigurok és bolgárok egymástól nehezen, olykor sehogyan sem elválasztható szövetségeket jelentettek – a nevek hasonlósága nem a véletlen vagy esetleg az egységesítő idegen krónikás műve, hanem köze lehet ahhoz, hogy az említett népek egyszerre jelentek meg a nyugati steppén, s hogy nagy valószínűséggel valamennyi egymáshoz közel álló, de más török nyelvektől lényegesen eltérő nyelveket beszélt. Ezt a török nyelvcsoportot sokféleképpen nevezik, az egyszerűség kedvéért maradjunk egyelőre a bolgár-töröknél – a magyar nyelv török kölcsönszavai ebből a később majd részletesebben bemutatandó nyelvágból származnak, így e népek steppei szereplését érdemes különös figyelemmel követnünk. (Az avarok és a kazárok egy részének nyelve is ebbe a csoportba tartozott.)

Éppen emiatt olvassuk Priszkosz görögül írt népnévét *saragur*-nak, noha a görög betűket ugyanilyen joggal *szaragur*-nak is értelmezhetnénk. Azokban a török nyelvekben, amelyekben a szó *s*-sel kezdődik, a *sarī* jelentése 'fehér', a többi török nyelvben *sz-szel* kezdődik, jelentése pedig 'sárga' (az előző fejezetben láttuk, így szerepel a sárga ujugurok nevében is). Ennek megfelelően a *saragur* a „fehér ogurok” neve lett volna – a színnév pedig egy valamikori vezérszerepre utalhat. A saragurokról Priszkosz említésén kívül szinte semmit nem tudunk – 466-ban a Kaukázuson keresztül, a bizánciak ösztökélésére megtámadták a perzsákat, s a 6. század közepe táján még megemlíti őket egy jegyzék, amely a Kaukázustól északra élő törzseket lajstromozza.

Az utigurokról is alig szólnak a források. Tudjuk, hogy 540-ben nagy csapást mértek a szomszédos és etnikailag, nyelvileg valószínűleg közeli rokon kutrigurokra, s értesülünk arról, hogy a balszerencsés bizánci követséget, amely a kagánhoz tartva a tomboló és gyászoló türk sádnál kényszerült vesztegelni, a dühöngő türk vezető az utigurok sorsával fenyegette, akiket

a türkök behódolásra kényszerítettek. Ennek megfelelően az utigurok részt vettek a Bizánc elleni türk büntetőhadjáratban az 570-es évek végén, aztán nyilván beolvadtak valamelyik törzs szövetségébe, mert eltűntek a forrásokból. Nevüket többen az *otuz ogur* 'harminc ogur' bolgár-török változatából, az *otur ogur*-ból magyarazzák, az általuk levert kutrigurok nevét pedig a *tokuz ogur* 'kilenc ogur' bolgár-törökös változatának (*tokur ogur*) hibásan följegyzett alakjából. Egyik sem mondható nyelvészeti értelemben a legbiztosabb levezetésnek, ezzel együtt sokan elfogadják őket, mert mindkét név jól beleillik a török törzsnévadási szokásokba – emlékezzünk rá, az *onogur* 'tíz ogur'-t jelent. A kutrigurokról sem sokkal többet tudunk, mint közvetlen szomszédaikról – mindkét törzs a Fekete-tengertől északra élt –, azt mindenesetre igen, hogy az utiguroktól elszenvedett vereség után gyorsan összeszedték magukat, az 550-es években már Bizáncot ostromolták. Végül mindkét törzset az avarok kényszerítették fennhatóságuk alá, a kutrigurok egy része az ő szövetségükben érkezett Pannóniába, másik részük viszont később a bolgárok szövetségének egyik fontos etnikai komponensét adta.

Az utigurokhoz és kutrigurokhoz hasonlóan szintén az 5. században kerültek Európába a hozzájuk valószínűleg közeli török nyelvet beszélő bolgárok. Korábban ők is Transzoxániában, szogd területeken vagy azok közelében lakhattak, mert a *bolgár* népnév szerepel egy Szogdiából előkerült érmén, és a muszlim földrajzi irodalomban ugyanezen a területen szerepel egy Burgar nevű város is, ez róluk kaphatta a nevét. 480-ban viszont már a bizánciak szövetségeseiként harcolnak a gótok ellen, s ettől az időtől kezdve gyakran találkozunk a nevükkel görög és latin forrásokban is. A bolgárok szállásterülete ebben az időben a Száva körül lehetett, erre felé említik őket a források, és sűrűn törtek be Trákiába is – ezt a Kárpát-medence déli pereméről igen kényelmesen tehették. Portyáikat Bizánc tetemes mennyiségű arany fölajánlásával próbálta kiváltani, ennek fejében, a bevált módszert alkalmazva, más ellenségeik ellen próbálták megnyerni a bolgárokat. A bizánci taktika sikeres is volt meg nem is: a bolgárok a 6. század első felében gyakran támogatták segédcsapatként a bizánci hadakat, de máskor meg Illíriát és Trákiát fosztogatták egészen addig, amíg a Kárpát-medencébe az 560-as évek végén bevonuló avarok alattvalóivá nem váltak ők is.

A Priszkosz által említett három törzsre a tudósítás szerint a szabirok támadtak rá – ez a nép vagy a hunokkal, vagy később sodródott nyugatra az Urál keleti oldaláról. Általánosan elfogadott vélemény szerint a szabirok Sziberia névadói – nem mintha valaha is teljességében uralták volna a hatalmas területet, hanem mert az idegenek egy-egy tájat, országot sokszor arról a népről neveznek el, amelyik az adott vidék egy részét birtokolta. Az 5. század végén azonban a szabirok már a pontuszi steppén voltak, s a 6. század derekáig a Kaukázus északi előterének keleti és középső területeit felügyelték. Lakóhelyük igen fontos stratégiai sáv volt, ennek megfelelően a szabirok ügyesen használták harci erejüket: hol a bizánciak oldalán küzdöttek a perzsák ellen, hol fordítva, de mindkét esetben busás fizetségért.

Theophülaktosz Szimokattésztől megtudtuk: a szabirok, más nomádokkal egyetemben, reszkettek az avar név hallatán. Priszkosztól azt is tudjuk, hogy nem ok nélkül, hiszen a szabiroknek korábban az avarok támadásai miatt kellett elhagyniuk a Kazak-steppét, s nyugatabbra költözniük, ekkor foglalták el a pontuszi steppe déli részét. Itt sem sokáig élvezhették azonban a jól fizető perzsa, illetve bizánci bérkatonaságot, néhány évtized múlva újra rájuk tört az avar veszedelem, s fennhatósága alá vonta először a Kaukázus északi előterét, majd a Fekete-tenger északi partvidékét is, ekkor hódoltatták be az utigurokat és kutrigurokat.

A szabirok végét szintén az avarok betörése jelentette: az avarok 558-ban a bizánciak megbízásából leverték a szabirokekat, de mivel nekik is szinte azonnal menekülniük kellett a türkök elől, egy időre a szabirokek is türk fennhatóság alá kerültek, egy részüket pedig a bizánciak telepítették le, a határvédelemben remélve tőlük hathatós segítséget. A szabir törzsek más töredékei később a bolgárokhoz, illetve a kazárokhoz csatlakoztak, a 8. században már egyáltalán nem emlegetik őket a források. Mi azonban később mindenképpen visszatérünk még hozzájuk, mert vannak, akik a magyarok *szavárd* nevét a *szabir* népnévvel hozzák kapcsolatba. Az avarok tehát minden bizonnyal nagy haderejű, erős népként söpörtek végig a pontuszi steppén, a dicsőnek látszó hódítás mégsem önként történt: egy náluk is erősebb és hatalmasabb nép, a türkök kényszerítették őket erre.

A türkök, ezt már tudjuk az előző fejezetből, 552-ben úzták el korábbi uraikat, a zsuanszuanoikat, akik egy része nyugatabbra húzódott, s minden bizonnyal fontos szerepet játszott az Európába lépő avar törzsszövetség formálásában. Az avarok követői 558-ban kopogtattak először Bizáncban, s úgy tűnik, a görögök kifejezetten örültek nekik: arra biztatták az újonnan érkezett nomádokat, hogy verjék le a keletrómai határok környékén élő, s valószínűleg sok nyugtalankodásra okot adó többi nomád népet. Az avarok, mint láttuk, készséggel teljesítették a megbízást, de közben a Türk Birodalom rohamosan terjeszkedett nyugatra, és az 560-as években már ők is fölverték Bizánccal a kapcsolatot, nem feledve el minden alkalommal fölhánytorgatni, hogy nem nézik jószemmel szökött szolgálk, az avarok pátyolgatását.

A Baján kagán által vezetett avarok 562-ben elérték az Al-Duna vidékét – érdemes erre külön figyelni: mindössze tíz évvel korábban, 552-ben kezdtek meg kényszerű vonulásukat az Altaj-hegységtől indulva –, de a bizánciak annyira azért nem bíztak bennük, hogy engedték volna őket átkelni a Dunán. A fenyegető türkök elől a Kárpátok keleti szorosain sem tudtak továbbvonulni, mert ott meg a hun uralom óta a Kárpát-medence keleti felét birtokló gepidák nem engedték át őket. Így hát kénytelenek voltak északon megkerülni a Kárpátokat, a gepidák szomszédaival, a longobárdokkal szövetkezve az északi szorosokon át megtámadták és elűzték a gepidákat, és 567-ben elfoglalták a Tiszántúlt és Erdélyt. Innentől kezdve azonban a longobárdok sem érezhették biztonságban magukat, mert a következő évben Itália később róluk elnevezett részébe, Lombardiába telepedtek át.

Az avarok birtokba vették Pannóniát is, s ezzel övék lett a teljes Kárpát-medence.

Az avarok igen bölcsen tették, hogy a Kárpátok fedezékébe vonultak: a türkök 570-ben már a Krímet is elfoglalták. Az avarok egészen a 6. század végéig nem lehettek volna biztonságban tőlük a Fekete-tenger északi vidékein, addigra azonban a nyugati türkök ereje végképp elenyészett, az avarok viszont igencsak megerősödtek. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy Bizánc 572 és 591, illetve 604 és 628 között háborúban állt Perzsiával, s mivel a görögök nem szándékoztak egyszerre két erős szomszédval viaskodni, az avarok jóindulatát inkább tetemes összegekkel – évi mintegy 400 kilogramm arannyal – próbálták megnyerni. Ez egy ideig sikerült is nekik, viszont 582 után az avarok kevesellték az összeget, s úgy döntöttek, hogy rátámadnak a déli szomszédokra: elfoglalták az Al-Duna menti görög katonai erődtámaszokat, köztük Sirmiumot (ma Székesfehérvár) és Singidunumot (ma Belgrád). Ekkoriban indult meg az avarok hathatós közreműködésével a Kárpátok vonulata mentén északról a szláv törzsek betelepülése a Balkánra. Az avarok és a szlávok egyébként is harmonikus kapcsolatban voltak, a szlávok fontos részét képezték a soknyelvű, sokféle etnikumot egybeolvasztó Avar Birodalomnak.

Maurikiosz (582–602) császár azonban balkáni hadjáratában sikeresen vágott vissza az 590-es években. 599–600-ban a császári csapatok mélyen benyomultak az avar területekre, egészen a Temes és a Tisza vonaláig jutottak. A hadakozás azonban elhúzódott, a katonák nem kaptak rendes ellátást és fizetséget, a császár pedig – aki igen fukar uralkodó hírében állt – 602-ben úgy döntött, hogy téltre nem rendeli haza seregeit, hanem a Duna partján táboroztatja őket. Az elégedetlen katonák egyik tisztjük, Phokasz (602–610) vezetésével puccsot hajtottak végre, Maurikioszt valamennyi fiával együtt megölték, a trónra pedig Phokasz került. A perzsák lényegében azonnal újrakezdték a háborút, s a görögök meggyengülése egyben az avarok további erősödéséhez is vezetett. A 7. század első évtizedeiben újra ők ellenőrizték a Fekete-tengertől északra fekvő steppét.

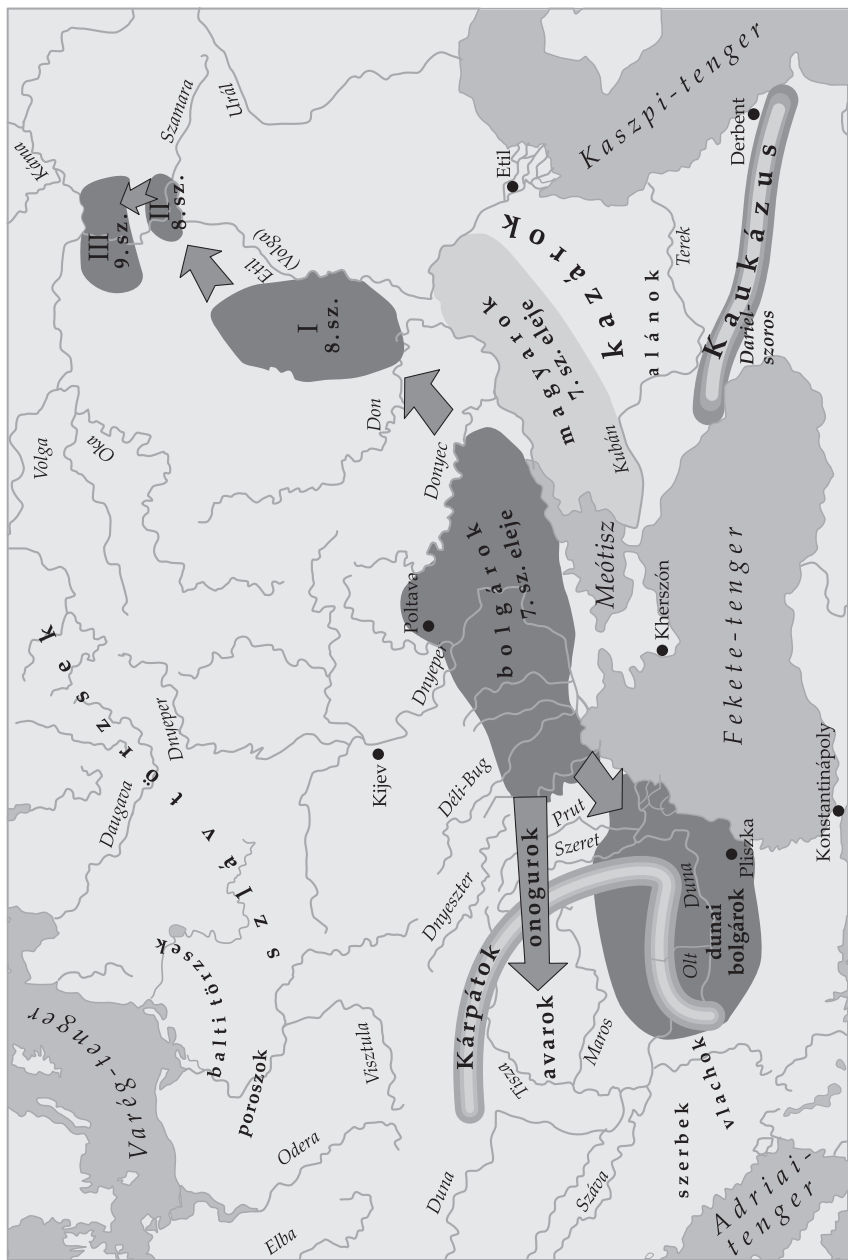
A megnövekedett önbizalom végül oda vezetett, hogy az avarok részt vettek a perzsák 626-ban végrehajtott Konstantinápoly elleni hadjáratában. A támadás mindössze tíz napig tartott, csúfos kudarccal végződött, és az avar kagán jelentős tekintélyvesztésével járt. Jól tudjuk: sok népet, nagy birodalmat uraló nomád fejedelem és nemzetsége esetében ez bizony igen rossz előjel. Először az avaroktól északnyugatra élő vendek kezdtek területeket foglalni az avaroktól, majd amikor a kagán meghalt, az addig az avarokkal harcoló bolgárok is bejelentették igényüket az utódlásra. A bolgárok egy ideje már próbálkoztak azzal, hogy lazítsák az avar kötelékeket: vezérük, Organa arra törekedett, hogy minél kevésbé függjön az avaroktól, s minél inkább közeledjen Bizánchoz, a megfelelő ellensúly megteremtése érdekében. Ezért küldte Bizáncba unokaöccsét, az ifjú Kuvratot, aki nemcsak éveket töltött a görög fővárosban, hogy megismerkedjen a görög politikával és

jó kapcsolatokat építsen ki, de 618–619-ben meg is keresztelkedett. Amikor hosszas huzavona után sem sikerült eldönteni, hogy az avarok vagy a bolgárok adják-e a a birodalom következő uralkodóját, az egykori avar terület kettészakadt. Az avarok megtartották a Kárpát-medencét, de a Fekete-tengertől északra fekvő pusztát elvesztették, itt Kuvrat alapította meg a bolgárok birodalmát. Kuvratnak ekkor jött igazán jól, hogy hosszú időt töltött Bizáncban: Hérakleiosz császárral fenntartott barátsága az avarok ellen is megbízható támogatást jelentett. Kuvratnak, a pecsétgyűrűk urának a birodalma tehát a Fekete-tenger teljes északi partvidékét magába foglalta, s három fő, egymáshoz közeli török nyelvet beszélő etnikai komponensből állt: bolgárokból, onogurokból és kutrigurokból.

Az összefonódás olyan erős volt – és az onogurok olyan kiemelt szerepet játszhattak –, hogy a *bolgár* és az *onogur* ebben az időben már gyakorlatilag szétválaszthatatlan népnév, a források szinonimaként használták őket. Szorosan hozzájuk kapcsolódik még az *onogur* egyik változatának tartott *onogundur*, amely a Dunához telepedett Kuvrat-fiú népének a nevéként szerepel a 7. század végétől – ebből származik *nándor* szavunk, amely eredetileg a bolgárok neve volt a magyarban, s megőrződött a *Nándorfehérvár* helynévben, amely időnként *Bolgárfehérvár* alakban is előfordul. Kuvrat Bolgár Birodalmát a görögök *Palaia* vagy *Megalé*, azaz Régi vagy Nagy Bulgáriának nevezték, ez került át a latinba *Magna Bulgaria*-ként azt a hagyományt követve, amelynek megfelelően egy ismert nomád nép korábbi szállásterületét ezzel a 'nagy/régi' jelzővel illetik (a szkíták esetében jártak így el, ez teremtette meg a krónikás hagyományt). Az ismert nép ebben az esetben a dunai bolgárokat jelentette, akik Kuvrat birodalmából, azaz „Öregbolgáriából” érkeztek az Al-Dunához.

Kuvrat sírja fényes gazdagságról és nagy hatalomról tanúskodik, pedig birodalma alig két évtizedet ért meg. A kagán valamikor 650 és 665 között halt meg, s bár Niképhorosz pátriárka (758–828) igazán szép példázatot hagyott ránk arról, hogy az öt fiú apja tanácsa ellenére szétszéledt, s ezzel romba is döntötték apjuk örökségét, a valóság sokkal inkább az lehetett, hogy előbb veszett el a birodalom, s aztán indultak útnak a bolgár töredékek, hogy új hazát keressenek maguknak. Mindez nem a kagán halála után azonnal történt, hanem jó két évtizeddel később. A 7. század közepén ugyanis nemcsak a bolgárok, hanem a teljes pontuszi steppe fölött megszerezte az uralmat az a szövetség, amely a nyugati törökség leghatalmasabb birodalmát építette ki: a kazárok törzsei.

Természetesen voltak olyan egykori bolgár néprészek, amelyek a kazár hatalomátvétel után is addigi területeiken maradtak, s elfogadták a kazár főséget, legalábbis amíg nem volt más választásuk. A bolgárok helyben maradó törzsei azonban, amint lehetett, lassú függetlenedésbe kezdtek: amikor a kazárokat átmenetileg valamelyest meggyengítették az arabok támadásai a 8. század harmincas éveiben, a Fekete-tengernél maradt bolgárutódok elkezdtek lassan északkelet felé húzódní, majd a Volga mentén olyan távol

6. térkép Magna Bulgaria és a bolgárok szétvándorlása

kerülni a kazároktól, amelyen távol csak lehetett. 750 körül szállásterületük a Volga furcsa, szinte teljes kört bezáró kanyarulatánál, a Szamarai-hajlatnál volt, de még itt is fenyegető közelségben voltak a kazárok ahhoz, hogy a bolgárok szabadnak érezhessék magukat. Ezért aztán végül, a 9. század végére, a pontuszi steppe északi csücskébe, a Volga és a Káma összefolyásának vidékére vonultak. Ekkor egy újabb, népesebb hullámban követték őket további bolgár törzsek, s ott végre megalapították saját birodalmukat. A volgai bolgárok fővárosának, Bularnak a romjait a mai tatár fővárostól, Kazantól mintegy 110 kilométerre találták meg.

A volgai bolgárok 900 körül kezdték megerősíteni kapcsolataikat a muszlim törökök lakta belső-ázsiai Hvárezm városával, fejedelmük, Almīš¹ – a magyar Álmos fejedelem druszája – még az iszlámot is fölvette, elsősorban stratégiai okból, hogy ezzel is elkülönüljön az akkor már zsidó hitre tért kazár elittől. A 920-as évek legelején Almīš követséget hívott a kalifátusból, hogy minél szélesebb körben terjesszék az iszlámot. Ennek a követségnek volt tagja az az Ibn Fadlān, akinek érzékletes útleírásából megtudhatjuk, hogy a volgai bolgároknak szántóföldjeik, vetéseik voltak, kölest, búzát, árpát termesztettek. Városokat is építettek, télen faházakban, nyáron továbbra is sátrakban laktak. Kiterjedt kereskedelmet folytattak a kazárokkal és az oroszokkal: prém, bőr, viasz és méz is volt a közvetítésükkel árult-vett cikkek között. Ezüstdirhemeket használtak, maguk is vertek pénzt.

Nem sokkal később a Kazár Birodalom végleg elvesztette befolyását, ekkor nőtt meg a volgai bolgárok kereskedelmi jelentősége ebben a térségben, de jóval távolabbi vidékekre is eljutottak áruik – Anonymus szerint áruk és kereskedők is érkeztek a Magyar Királyságba *Bular*, azaz a volgai bolgárok földjéről. A kereskedelem virágzó gazdaságot és megfelelő befolyást is biztosított, különösen a kazárok birodalmának 10. század végi megsemmisülése után, s ez fenn is maradt mindaddig, amíg a Kijevi Fejedelemséggel korábban meglévő békés viszony föl nem bomlott a 11. század második felében. Az orosz fejedelemség egyre inkább fennhatósága alá vonta a volgai bolgárokat, de mielőtt ez teljesen sikerülhetett volna, megérkeztek Batu mongol csapatai 1236-ban, és végleg elsöpörték a Volgai Bolgár Birodalmat.

A volgai bolgárok a magyar kutatók számára sokáig igen kedvesek voltak, jó néhányan úgy vélték, ők azok, akik a magyar történelemben és nyelvünk alakulásában kiemelkedő szerepet játszottak. Ma már ritka ez a vélemény (bár létezik), de a kapcsolatot senki nem tagadja, csak a hangsúlyait véljük másnak. Az egykori volgai bolgár terület az, ahol Julianus barát rálelt egy magyarul még tudó csoportra, s a volgai bolgárok törzsnevei között is voltak olyanok, amelyek ismét csak fontosak a korai magyar történelem szempontjából: a *berszil*, *eszkil* vagy *eszkél*, illetve a *szabir*. Mindezt sokan a fenti nézet bizonyítékának vélték. Ezek a törzsnevek azonban a Kaukázus északi előteréből is ismeretesek, e törzsek töredékei valószínűleg onnan vándoroltak föl későbbi lakóhelyükre a volgai bolgár vándorláshoz csapódva. Szintén akkor csatlakozhattak az északra vonulókhöz azok a magyar néprészek, amelyek

utódaival Julianus még tudott beszélni. A közös törzsnevek pedig – ha egyáltalán közösek, mert vannak, akik ezt vitatják – származhatnak abból, hogy szabir, berszil és eszkil töredékek nemcsak az északra vonuló bolgárokhöz, hanem a bolgárok helyére vonuló magyarokhoz is csatlakoztak. A *szabir* törzsnevet az Anonymusnál megtalálható *Zoard* (kiejtve: *Szovárd*) névvel, a berszilekét a több helynévben is megtalálható *Bercel*-lel, az *eszkil*-t esetlegesen a székelyek nevével kapcsolják többen össze, de erről majd később.

A kazárok uralma elől nyugatra húzódó bolgár törzsek Kuvrat fiának, Asparuchnak a vezetésével keltek át a Dunán 679–680-ban, szálláshelyüket a mai Bulgária területén alakították ki, Pliszkrét téve meg központjuknak. Asparuch két évtized múlva, 701 táján halt meg, utóda Tervel volt, ő folytatta a Dunai Bolgár, vagy másik nevén Onogundur Birodalom megszervezését. A 8. század elején a bizánciak oldalán az arabok ellen vívott harcokból jelentősen kivették a részüket a dunai bolgárok. Tervel halála után egy ideig belső harcok és meglehetősen gyors uralkodócserék következtek, végül Krum (803–814) szilárdította meg a birodalom határait, méghozzá megkétszerezve az addig ellenőrzött területek nagyságát. Uralkodása alatt a bolgárok már nemcsak az arabokkal, hanem Bizánccal is hadban álltak, és jelentős szerepet játszottak az avar kaganátus meggyengítésében. Krum elfoglalta Dél-Erdélyt és a Tiszántúl egy részét, néhány éve pedig az egész világ megismerhette a nevét, igaz, kevesen tudják, ki a névadó: nehezen hihető véletlennek, hogy a Harry Potter-sorozatban a bulgár kviddicsválogatott sztárjátékosát éppen *Viktor Krum*-nak hívják... Krum 814-ben bekövetkezett halála után fia, Omurtag (814–831) békét kötött a császársággal, ekkoriban vált egyre erőteljesebbé a dunai bolgárok keresztény hitre térítése is. Omurtag idejében, 830 után foglalták el a dunai bolgárok Erdély többi részét, hogy ellenőrzésük alá vonják Marosújvár, Mezőakna, Sóvárád, Torda sóbányáit.

A dunai bolgárok nagy tömegű szláv népességre tepeledtek rá, ennek az lett a következménye, hogy a kisebb létszámú uralkodói réteg a 9. századra nyelvileg és kulturálisan is asszimilálódott, elszlávosodott: Omurtagnak már mindhárom fia szláv nevet viselt. Az egykori nomád hagyományok végső fölszámolását az jelentette, hogy 864-ben I. Borisz (852–889) fölvette és államvallássá tette a bizánci kereszténységet – mindez kis vargabetűvel történt, Borisz eredetileg a római egyházhoz csatlakozott, de bizánci nyomásra kénytelen volt ismét, immár görög rítus szerint megkeresztelkedni. Az átalakulás után sem vált azonban gyenge állammá az Első Bulgár Birodalom, ezt a bizánciak, avarok, frankok és a 9. századi magyarok tanúsíthatták.

Kuvrat öt fiának legendája a dunai bolgárok honfoglalásán kívül is tartalmaz történeti elemeket, csak éppen anakronisztikus szálakkal összeszöve. Igaz, Bajan nem Kuvrat fia volt, s korábban is élt, viszont az is igaz, hogy Kuvrat bolgárjai közül voltak, akik nyugatra vándorolva avar fennhatóság alatt folytatták életüket. Bár Kotragosz sosem létezett, az ismét csak igaz, hogy a Bolgár Birodalomban fontos népként számon tartott kutrigurok egy

része már az avarokkal a Kárpát-medencébe telepedett, s a 7. századi bolgár hullámmal újra érkezhettek oda kutrigurok.

Kuvrat negyedik fia azonban, Küver vagy Küber (Kuber), valóban az avarok területére, a Szerémségbe költözött népével. Az avar kagán magas rangba helyezte, de áttelepítette valahová Szeged környékére, s nem saját bolgárjainak, hanem bizánci hadifoglyoknak lett az előljárója – nyilván azért, mert az avar kagán nagyobb biztonságban érezte magát, ha a harcias bolgárokat és vezérüket elválasztja egymástól. Küver azonban még így is föllázadt, s bizánci területen kért menedéket. Népének nagy része viszont avar földön maradt – nekik tulajdonítják az avar régészeti leletek hirtelen megváltozását: a korábbi avar leletek főként palmettás díszítésűek, a 7. század végén, a 8. század elején viszont megjelennek az ún. griffes-indás díszítésű leletek. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a két népcsoport nem sokkal később már keveredett egymással. Az Itáliába kalandozott ötödik fiú alakját is megpróbálták összekötni valós, a forrásokból ismert személlyel, erre a posztra a legesélyesebb jelöltnek egy Ravenna környékén, Pentapolisban élt bolgár herceg, Alzecco tűnik.

A Bolgár Birodalom felbomlása utáni időben, a 7. század végén kerültek ki a bizánci források látóteréből az avarok – 670-ig folyamatosan harcban álltak a császársággal, így aztán sokat is tudósítanak róluk. A 7. század végén azonban az avarok és a bizánciak közé új nép ékelődött, a dunai bolgárok frissen alapított állama. A bizánci források ettől az időtől kezdve alig valamit árulnak el az avarokkal kapcsolatban, de ennek nemcsak a közvetlen szomszédság megszűnése lehetett az oka, hanem az is, hogy valószínűleg jócskán lecsökkent az avarok befolyása a térségben. A 8. század avarságának művelődéstörténeti hagyatéka azonban elárulja, hogy saját kultúrárt kialakító, saját írásbeliséggel rendelkező csoport volt a kései avarok népe: ennek szó szerint is legfényesebb bizonyítéka a nagyszentmiklósi kincs mívés díszítésű tárgye gyűjtése, és a rajta lévő – egyelőre megfejtetlen – avar írásos feliratok. A nagyszentmiklósi jelekkel azonos ábécével készült másik szöveget egy azonos korú parányi tárgyon, egy néhány centiméteres tűtartón találták meg Szarvas mellett.

Az Avar Birodalom pusztulását végül a frankok terjeszkedése okozta. Nagy Károly (768–814) 788-ban indított háborúskodást az avarok ellen, ez 791-ben még nagy vereséggel végződött számára. A következő évek belső megosztottsága és az avarok egymás elleni harcai azonban végzetesnek bizonyultak: 796-ban, majd 803-ban az újabb frank támadások gyakorlatilag megsemmisítették az avarok birodalmának nyugati felét, a frankok elfoglalták Pannoniát. A véget pedig az jelentette, amikor Krum a dunai bolgárok birodalmához csatolta az avarok Dunától keletre fekvő területeit is. Az avarok a krónikások szerint teljesen eltűntek, a Kárpát-medence a 830-as években két kis szláv fejedelemség fennhatósága alatt állt. A régészek és történészek szerint azonban avar töredékek maradtak azért a Kárpát-medencében, az Alföldön a 9. század közepéig biztosan jelen voltak, szórványosan pedig az

Alföldön is, a Dunántúlon is élhettek még akár a 10. századig – egy részük tehát megérhette a magyarok honfoglalását is.

Kuvrat Magna Bulgariájának fölbomlása és a bolgárok szétvándorlása még egy számunkra igen fontos következménnyel járt: így vált szabaddá az a terület, ahol korábban a bolgárok szövetségébe tartozó törzsek laktak, s minden bizonnyal az ő helyükre költöztek a magyarok – talán éppen ennek köszönhetően örökölték meg a bolgárok másik nevét, az onogurt. Ekkoriban a magyar törzsek már a kazárok fősége alatt, a 7–9. század leghatalmasabb s leggazdagabb kultúrájú nyugati török törzsszövetségében éltek.

Kazár szótár

Hászdáj Ibn Sáprút, a córdobai III. Abd ar-Rahman emír (912–929), majd kalifa (929–961) zsidó származású orvosa és bizalmas tanácsadója sok nyelven beszélő, tudománykedvelő, széles látókörű diplomata volt. Hazája, a Cordobai Kalifátus független volt az Abbászidák arab birodalmától. Az emírség akkor jött létre, amikor az első nagy arab uralkodó dinasztia, az arabok által uralt területet legszélesebbre tágító Omajjádok hatalmát az Abbászidák 750-ben megdöntötték, és II. Marvánt (744–750) csaknem minden rokonával együtt megölték. Az egyik hercegfinék azonban sikerült elmenekülnie, s hosszas bújdosás után Ibériába jutnia, annak déli részén, Andalúziában alapította meg 755-ben saját emirátusát, s vált uralkodójává Abd ar-Rahman néven. Az emírséget éppen az ő későbbi utóda, Hászdáj Ibn Sáprút ura, III. Abd ar-Rahman kiáltotta ki kalifátussá 929-ben.

A Córdobai Kalifátus gazdag, virágzó ország volt, bővelkedett természeti kincsekben – halban gazdag vizei, dús földje, arany- és ezüstbányái voltak, de nem szűkölködött rézben, vasban, ónban, márványban és kristályban sem. Az ember által termesztett javakban, gyümölcsben, gabonában, borban, olajban szintén nem volt hiány, de még selymet is nagy mennyiségben állítottak elő. Nem csoda hát, hogy a kalifátus a kereskedők kedvelt úti célja volt, jómódú uralkodójához pedig szép számmal érkeztek a kincsekkel, ajándékokkal felszerelkezett követségek. Hászdáj vette át ezeket az ajándékokat ura nevében, s ő adta át a követeknek a kalifa viszontajándékait. Közben pedig arról érdeklődött tőlük, nem tudnak-e valamit a „tíz elveszett törzsről” – a hagyomány szerint a bibliai tizenkét zsidó törzsből tíznek akkor veszett nyoma, mikor az asszír II. Szárgon (Sarrukín, i.e. 722–705) elfoglalta Szamariát, elűldözte a zsidókat, és a területet asszírokkal és arabokkal telepítette be. A „tíz elveszett törzs” utódainak holléte nemcsak Hászdájt foglalkoztatta, élénk fantáziálásokat szült az elmúlt évezredekben, megtalálni vélték őket Nyugat-Európától Japánig, az északi vidékektől Afrikáig mindenhol.

Hászdájt nagy boldogság érte, amikor horaszáni (azaz az egykori Perzsia keleti részéről, a mai Tadzsiszisztán, Özbegisztán, Afganisztán és Türkmenisztán területéről származó) kereskedők azt mesélték neki – valamikor 950 és 960 között történt mindez –, hogy a kazár elnevezésű zsidóknak bizony van saját birodalmuk. A sokat látott diplomata azonban vonakodott elhinni a horaszániak által mondottakat, mert úgy vélte, csak a kegyeibe akarnak férközni, s ezért kedveskednek neki meséjükkel. Csakhogy nem sokkal később konstantinápolyi kereskedők érkeztek, s megerősítették, hogy a horaszániak

igazat beszéltek: a kazárok országa és az övök között számos nép él, tengeren viszont csak 15 nap oda az út. Erős és félelmetes nép a kazár, de a görögökkel barátságos viszonyban élnek, nagy hajókkal küldik Konstantinápolyba áruikat, s gyakoriak velük a követváltások is, éppen uralkodó kagánjukat pedig Józsefnek hívják.

Hászdáj öröme határtalan volt, s nyomban levelet fogalmazott a kazár József kagánnak, de nemsokára keserűen csalódnia kellett, mert kérdéseit sehogyan sem sikerült eljuttatnia a kazárokhhoz. Végül aztán két küldött, Már Saul és Már József – a horvátok és a magyarok földjén át utazva – mégis a kagán kezeihez juttatta Hászdáj levelét. Ebben csak úgy sorjáztak a kérdések: honnan származnak a kazárok, hol van a földjük, kik a szomszédaik, mekkora a seregük, mennyi adót szednek, s ki rendelkezik a begyűjtött pénzzel, vannak-e erődeik, városaik, kik voltak a korábbi kagánok, jár-e a kagán templomba, s hogy maga bíraskodik-e népe fölött. A kazár uralkodó csaknem követfordultával már küldte is igen szívélyes válaszát. A levél hébersége igen dőcögősré sikeredett – pedig a kagán nyilván nem maga írta, hanem valamelyik udvarában élő zsidó írástudóval íratva –, de ez Hászdájt nyilván csöppet sem zavarta, hiszen a levélben kimerítő választ kapott kérdéseire.

József kagán válaszában elmondta, hogy a kazárok Jáfet unokájától, Togarmától származnak – őt tekintették a török népek őseinek, József kagán többek között az ujjurokat, szabirokat, avarokat, oguzokat, bolgárokat is tőle származtatja. Elmeséli, hogy kazárok a bolgárok korábbi országát foglalták el, a Duna mögé üldözve a terület korábbi urait. Számos uralkodójuk után következett Bulan – a levélben foglaltak szerint nem kagán volt, hanem annak a helyettese –, aki istenfélő ember lévén elűzte a varázslókat és bálványimádókat, oltalomért pedig Istenhez fordult. Hite jutalmául megjelent neki az Úr angyala, s biztosította arról, hogy megszorodik népe és gazdagsága. Bulan hitbéli buzgóságát látva hamarosan ismét megjelent az angyal, ekkor további gyarapodást ajánlott föl, annak fejében, hogy Bulan az ő istenének törvényét fogja követni. Bulan készséggel állt volna elébe ennek az üzletnek, de félt attól, hogy a nép pogány, s nem követi majd őt. Abban sem volt biztos, hogy a nagyfejedelem örömmel fogadja a kezdeményezést, így arra kérte az angyalt, hogy a kagánt is győzze meg. Bölcs javaslat volt, mert miután az angyal a kagánnak is megjelent, az uralkodó összehívta a birodalom népét, s mindannyian egyetértettek abban, hogy elfogadják a zsidó hitet. Az angyal nemsokára újabb látogatást tett Bulannál, s kérte, építsen házat Istennek, ha nincs elég aranya hozzá, akkor forduljon bátran a szomszédos népek ellen, győzze le őket, és szerezzen tőlük kincset, hogy templomot építhessen. Így is történt, s ekkor már, Bulan nagyságáról hallva, a bizánciak és az arabok is ajándékokkal gazdagon ellátott követségeket küldtek hozzá, s egy papot, illetve kádit, hogy a kagánt saját hitükre térítsék. A kagán ekkor egy zsidó hittudóst hozatott, s a három bölcs érvelni kezdett saját vallása mellett. Mikor a kagán ezt megelégette, elküldte, majd már egyenként hívatta őket újra. Azt kérdezte előbb a keresztény paptól, melyik

vallást választaná: az iszlámot vagy a zsidó hitet? A pap azt felelte, a zsidók hite jobb, mint a muszlimoké. A kagán megkérdezte a kádit is: melyiket választaná, a keresztények vagy a zsidók hitét? A kádi azt válaszolta, inkább a zsidókét. Ekkor Bulan újra mindhármut hívatta, s mielőtt még ismét belehevülhettek volna vallási vitájukba, föltette előző napi kérdését a papnak is, a kádinak is. Miután mindketten megismételték korábbi válaszukat, Bulan azt mondta: mindketten azt feleltétek, a zsidók hite jobb, ezért hát Ábrahám vallását választom. Békével elbocsátotta a papot és a kádit, népével együtt a zsidó hitre tért, zsidó tudósokat hozatott, hogy megmagyarázzák a tant és a törvényeket, a Mindenható pedig innentől kezdve minden földi munkájában támogatta, ellenségeit megalázta.

József leírta még levelében, hogy Bulan unokája, Obadijah „a hitet törvény s a hagyományos szabály szerint alapította meg”, zsinagógákat és jesivákat épített, bölcseket hozatott, s busásan megfizette őket, hogy megmagyarázzák az ószövetségi könyveket, a Misnát, a Talmudot s az imarendet a kántoroknak. József maga Obadijah fivérének utóda. Birodalmának határa keleten négy hónapnyi járóföldre a Volga mente, délen Derbent, az két hónapnyi járóföld, s nyugaton, végig a Fekete-tenger mellett s attól északra ismét négy hónapnyi járóföld a határ. Birodalmában számtalan kicsi és sok nagy nép él, s mind neki adózik. Országában kevés az eső, de sok a folyó, tömérdek hallal, s a föld is gazdagon terem. Kemény háborút visel a ruszokkal, s nem engedélyezi nekik a kereskedelmet a Volgán, mert ha tehetnék, Bagdadig elpusztítanák a muszlimok vidékeit. A kagán levele szerint a kazároknak három főbb városuk van, az egyik a katuné, a kagán feleségéé, a másikban zsidók, muszlimok, keresztények, sokféle náció él, a harmadikban pedig ő maga lakik kíséretével és szolgálival. Télen valamennyien a városban élnek, de tavasszal kiköltöznek a mezőkre, ki-ki a nemzetsége területére, s ott vándorol.

A kíváncsiskodó córdobai orvos-diplomata igen nagy szolgálatot tett a történettudománynak: József válaszlevele önmagában is sok értékes adatot őrzött meg a kazárok birodalmának kései évtizedeiről, ráadásul a kapcsolatfölvétel után a córdobai zsidó közösség és a kazárok között egészen a Kazár Birodalom végső pusztulásáig fennmaradt a kapcsolat. Ennek két hasznos következménye is volt: az egyik, hogy a kazárok emlékezete 1140-ben egy egész értekezés alapjául szolgált az igaz hitről, ennek révén a szerző, Jehuda Halévi vélhetően a kazárokról föllelt más iratot is bedolgozott munkájába, s ezzel legalábbis tartalmuk töredékeit megőrizte a későbbi koroknak. A másik, hogy a kazárok egy részének éppen Andalúzia jelentette a menedéket birodalmuk megsemmisülése után.

Hászdáj Ibn Sáprút és József kagán levelezésére már a 16. század közepén rábukkant Egyiptomban Iszák Ibn Ákris (talán az elűzött spanyolországi zsidókkal került ide a két levél), és 1577-ben Konstantinápolyban közzé is tette *A hírnök szava* című könyvecskéjében – de munkáját silány hamisítványnak vélték egészen a 19. század elejéig, amikor arab és orosz forrásokból kide-

rült, hogy a kazár uralkodó valóban fölvette a zsidó vallást. Ettől kezdve számos szerző fantáziáját ihlette és ihleti meg a mai napig a hatalmas nomád nép zsidó hitre térése, elsősorban az, hová tűntek egyszeriben a kazárok. Az élénk érdeklődést persze nem önmagában egy nomád birodalom hirtelen szétesése váltja ki, hiszen csaknem valamennyi nagy nomád nép ugyanígy, egyik napról a másikra tűnt el a források látóteréből (bár erről a nagyközönség nem föltétlenül tud), hanem az a remény, hogy a zsidó vallás útmutató lehet a kazárok utódainak megtalálásában.

A lengyel Ananiasz Zajaczkowski az akkor még Lengyelországban, Ukrajnában, illetve Litvániában élő török nyelvű karaimokban látta a kazárok utódait. A karaimok a 14. században és azt követően kerültek ide a Krímből – ma csak Ukrajnában és Litvániában élnek magukat karaimnak nevező etnikai csoportok, de a nyelvnek már összesen ezer beszélője sincs. A karaimok azonban, mint nevük is utal rá, karaiták, azaz csak a Tanakhot (az Ószövetség könyveit) ismerik el hitük alapjaként, szemben a rabbinikus hagyományt követő, azaz a Misnát és a Talmudot is elfogadó kazárokkal. Arthur Koestler, a magyar származású újságíró *A tizenharmadik törzs* című könyvében sokkal tágabb körben kereste a kazárutódokat: szerinte a kelet-európai askenázi zsidók az egykori kazárok leszármazottai, akik a birodalomból Oroszországba, Lengyelországba és Ukrajnába kényszerültek vándorolni. Bármilyen népszerűvé vált is Koestler hipotézise, igazolhatatlan: a történészek szerint a kelet-európai zsidóság a német nyelvterületről elüldözött középkori zsidóság utóda. Egyébként sem valószínű, hogy az ilyesféle kutakodás sikerre vezet, hiszen abban csaknem biztosak lehetünk, hogy a kazárok közül messze nem mindenki tért át az új hitre, s azt sem tudjuk, hogy akik megtették, azok mennyire ragaszkodtak hozzá a birodalom szétesése után.

A kazár témának nemcsak a történeti, hanem a metaforikus, sőt újabban kalandregény-változata is népszerű: a sikerszerző Michael Chabon 2007-ben a *New York Times*-ban *Gentlemen of the Road* címmel tett közzé egy kazár időkbe helyezett kalandregényt. Marek Halter, a lengyel származású, Franciaországban élő író *Le vent des Khazars* („Kazár szél”) című, 2001-ben megjelent regényében a 10. századi történelmet a 21. századival fonja össze, hasznosítva a kazárokról szerzett történeti bűvárlatai eredményeit, de a sztoriban bőven van a mai világból, a kaukázusi etnikai sokszínűségre való rácsodálkozás – és természetesen az egybeszótt egykori és mai szerelmi szál – mellett megjelenik Baku olaja és a megszerzésére szövetkező maffia is.

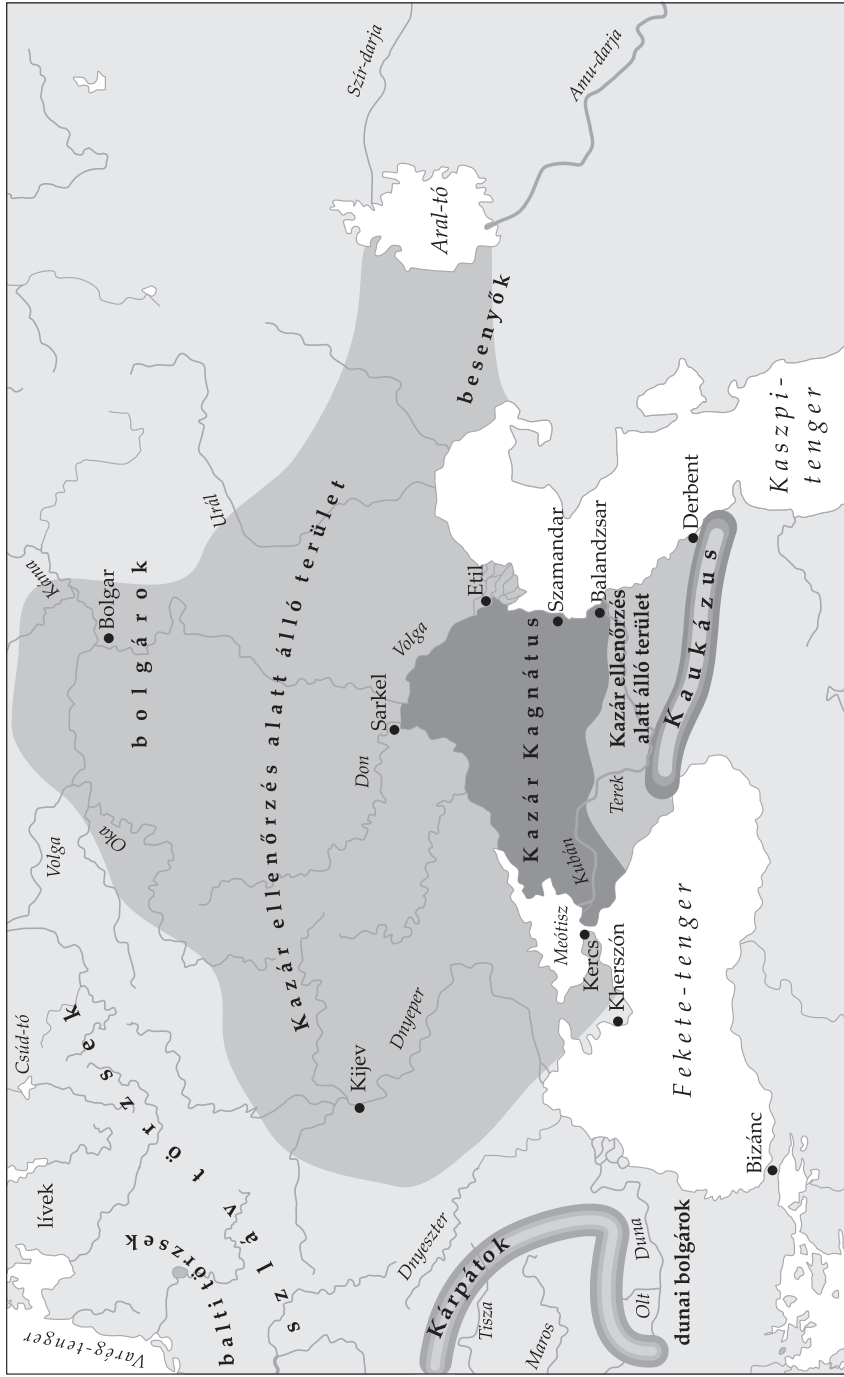
A történeti adatokat és a fikciót sajátos módon és eredeti szerkezetben ötvöző szótárregény, a Nobel-díjra is jelölt szerb Milorad Pavić *Kazár szótár* című könyve szerte a világon nagy siker lett – magyarul is olvasható. Az író, aki egyik kritikusa szerint „úgy gondolkodik, ahogyan mi álmodunk”, szétválaszthatatlanul gyúrja egybe képzeletét a forrásokból származó tényekkel – szerencsére, mert a történeti adatokat máshonnan is összeszedegethetjük, a regény viszont emlékezetes irodalmi élményt nyújt, valóban mindvégig az álmok metaforikus valóságára építve. „Szemtanúk feljegyzése szerint – írja

Pavić – a kazár főváros házainak árnyéka sokáig még akkor sem enyészett el, amikor már rég kő kövön nem maradt belőlük. Ott feketültek a széljárta síkon és a Volga vizében.” A házak emlék-árnyéka valóban ma is ott van a vízen: a Kaszpi-tengert még mindig számos nép Kazár-tengernek hívja.

Nem is méltatlanul maradt fenn a kazárok emléke, a Kazár Birodalom évszázadokig a térség meghatározó tényezője volt: sem ilyen kiterjedésű, sem ilyen hosszú életű, sem ennyire befolyásos államot nem sikerült ezen a területen más nomád törzsszövetségnek kialakítania. A kazárok a 7. század közepétől a 10. század végéig uralták lényegében a teljes pontuszi steppét: az általuk ellenőrzött terület határa keleten a Volga, a folyó torkolatától egészen föl Kazanig, délen a Kaukázus, illetve a Fekete-tenger volt, a nyugati határ a 9–10. században északra egészen Kijevig húzódott. Világtörténelmi szerepükről kevesen tudnak, pedig jórészt nekik köszönhető, hogy az iszlám hódítás kelet felől sem tudott behatolni Európába. József kagán leveléből sok mindent megtudtunk már róluk, de bármennyire értékes is számunkra mindaz, amit maga az uralkodó mesélt el a cárdobai tudósnak, érdemes megnézni a többi forrást, mert jócskán tartalmaznak még izgalmas dolgokat – arról nem beszélve, hogy a madzseri szövetség a kazárok idejében vált Kelet-Európa történetének egyik meghatározó tényezőjévé.

Miután annyi nomád törzsszövetség hirtelen fölbukkanásán átverekedtek már magunkat, egyáltalán nem lesz meglepő, hogy a kazárok eredete is sűrű ködbe burkolódik – pontosabban sűrű ködbe burkolózna akkor, ha egyetlen népben keresnénk elődeiket. De hiungnukon, hunokon, zsuanzsuanokon, avarokon és az összes ogurokon edződve már nyilván eszünkbe sem jutna ilyet tenni. Vannak, akik a kazárokat hun eredetűnek vélik, s ehhez az egykori hun szövetség pontuszi steppére visszahúzódott népének, az akatiroknak a nevében találják meg a bizonyítékot: e nézet szerint a népnév *akatir* alakjából kell kiindulnunk, s innen már csak fantázia kérdése, hogy *ak kazar*-nak, azaz 'fehér kazár'-nak vagy *agacs eri*-nek 'fa emberé'-nek értelmezzük-e a nevet. Bárhogyan is, ezzel rossz ösvényre tévedtünk, mert a népnév eredeti alakja az *akatir*.

Sokan közvetlenül a nyugati türkökhöz kapcsolják a kazárokat, történeti és nyelvi megfontolások alapján. Kétségtelen, hogy a kazárok a 6. században a nyugati türkök fennhatósága alatt éltek: tudjuk, hogy Tardu uralkodása idején a nyugati türkök és a bizánciak egymáshoz küldött követségei a kazárok területein biztonságban közlekedhettek, és hogy a kazárok résztvettek a türkök háborúiban. Vannak, akik a türkök vezető nemzetsége, az Asina és a kazár kagánok beiktatási szertartását is a rokonság bizonyítékának tartják. A nyelvi bizonyíték pedig – már megint – a kazárok neve volna, ebben az értelmezésben a török *kaz-* igéből származna, és 'vándor, kóborló' lenne a jelentése, a benne lévő *z* hang azt mutatná, hogy a kazárok a bolgárokétól eltérő nyelvet beszéltek, mert a bolgár-török nyelvekben a többi török nyelv *z* hangja helyén mindig *r* áll. Csak hát sem az együttharcolás, sem a szakrális királyság különféle rítusainak megléte nem jelent etnikai azonosságot, de

7. térkép A Kazár Kaganátus

még közelséget sem. A nyelvi „bizonyítékkal” szintén baj van, mert a korabeli források szerint a kazárok nyelve kifejezetten a bolgárokéhoz hasonlított – azaz nemigen lehetne benne *z*. Szerencsére a *z*-probléma időközben megoldódott, mert a kínai és ujjur források elárulták, hogy a kazárok eredeti neve nem is *kazár*, hanem *kaszar* volt. Így persze ugrott a letelepedett 20. századiak szemében olyan csábító lehetőség, hogy az egykori nomádok ’kóbor’-nak nevezték volna magukat, de azért valljuk be, ez sem lett volna valószínűbb, mint hogy egy nép „fa-ember”-ként mutatkozik be. A törkök terjeszkedése előtt a kazárok a szabirok szövetségébe tartoztak, együtt sorolja őket föl 555-ben a korábban már emlegetett népjegyzék, ez valószínűtlenné teszi azt az újabban fölbukkant véleményt, hogy a kazárok csak a 6. század végén költöztek volna a pontuszi steppére, a már jól ismert nomád úton, Transzoxániából, ahonnan az avarok, szabirok, ogurok is érkeztek.

Nemcsak a szabirokkal, hanem a berszilekkel is emlegetik együtt a kazárokat – ez a törzs volt az, amely a volgai bolgárok között és valószínűleg a magyarok között is megtalálható, ők *Bercel* nevű településeink névadói, úgyhogy esik még majd szó róluk. A kazárok szempontjából azért lényegesek, mert a 8. század közepe táján keleti türk írással készített ujjur terhi felirat együtt említi a *berszil* és *kaszar* törzsneveket mint az ujjur-oguz törzsszövetség tagjait. Nem tévedésről van szó, a kínai forrásokban is szerepel egy *Ko-sza* nevű törzs mint az ujjurok, illetve az ujjurokat is kitermelő tielő szövetség népe. A török nyelvű felirat félreérthetlenné teszi, hogy a kazárok török neve *kaszar* volt, cserébe más okozhatja fejfájást: a 8. században a kazárok már a pontuszi steppe urai voltak, mit keresnek akkor a mongol steppén a tielők között? Milorad Pavić *Kazár szótár*-át szentségtörően továbbírva mondhatnánk, hogy ha a kagán a jobb szemével nézett bele tükörképének jobb szemébe, akkor a keleti kazárokat irányították aznap éjjeli álmai, ha a ballal néz a tükörkép bal szemébe, akkor a nyugatiakat. Szerencsére azonban még képzeletünkben sem kell súlyos kancsalításra kényszeríteni a kazár uralkodót, mert van egyszerűbb és kézenfekvőbb megoldás: a kazárok valószínűleg az ogurok közé tartozó berszilekkel – és a többi ogur néppel – együtt telepedtek át nyugatra, de mindkét törzsből maradtak töredékek az egykori szállásterületeken – ők lehetnek a kínai forrásokban, illetve a terhi feliraton említett törzsek.

A kazárok szoros ogur kapcsolatait igazolja az 1199-ben elhunyt Szíriai Mihály monumentális *Króniká*-ja. A szír egyház pátriárkája számtalan régi forrásból komponálta meg a teremtéstől saját koráig szóló történeti könyveit, másolatban megőrizve régi kéziratok sokaságát. Művét – pontosabban annak egy 19. századi másolatát, mert a krónikát lakat alatt őrzik egy aleppói templomban – nemcsak történészek, hanem például a NASA kutatói is tanulmányozzák, a Nap elsötétedéséről szóló leírásai miatt, melyek szerint 536-ban és 626-ban is hónapok teltek el úgy, hogy a Nap alig néhány órára s csak fátyolosan látszott, azaz valószínűleg vulkáni hamufelhő takarta az eget. Híradását egyébként a fák évgyűrűinek vizsgálata is alátá-

masztja, nekünk is érdemes hát figyelniük rá, ha nem is szó szerint véve, amit ír. Szerinte Bulgariosz és Pugur testvérek voltak, de mikor egy másik nép telepedett rájuk, idősebb fivérük, Khazarig nevét vették föl. Bulgariosz aztán elvándorolt a Dunához, a másik kettő az alánok földjére vonult, amit Bersziliának hívtak. Kissé zavarosnak tűnik ez a mese, pedig minden szépen együtt van benne, csak egy kis rendet kell tennünk a nevek között. Nem nehéz fölismerni, hogy a *Khazarig* alakot perzsa, a *Bulgarioszt* görög végződésétől megfosztva a kazárok, illetve a bolgárok nevét kapjuk. A *Pugur* elírás, az eredeti alak *Vugur*, *Uogur* lehetett, s akkor ezzel is rendben vagyunk, az ogurokat jelöli. Asparuch dunai honfoglalásáról már tudunk, arra is emlékszünk, hogy a szarmata ivadék, iráni nyelvet beszélő alánok régesrég a Kaukázus északi előterének nyugati oldalán éltek, a kazárokat és a berszileket pedig keleten is egymással kapcsolatban emlegették. Hálistennek minden klappol.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, a kazár szövetség az ogur törzsekből, a szabirokból, s esetleg a nyugati türkök egy részéből alakult ki, aztán önként vagy nem, de számos más nép csatlakozott hozzájuk, köztük voltak jelentősebbek is, mint például az alánok. A kazár régészeti lelőhelyek pontosan tükrözik ezt az összetettséget: a csontok egykori gazdái többféle embertani típusba tartoztak, a tárgyakon pedig számos kultúra hatása fedezhető föl. Minden bizonnyal sokféle nyelvet beszéltek a szövetség népei, s úgy tűnik, írást is többfélet használtak.

A kazárok nagy világtörténelmi időknek voltak nemcsak tanúi, hanem fontos alakítói. Abban az időben, amikor a Kazár Birodalom formálódik, Kínában egyre erősödik a buddhizmus, a 7. század végén államvallássá is válik, a század közepén Tibetben is megjelenik az új tan. A keleti steppén a türkök első kaganátusa szétesik, a nyugati birodalomrész sem sokkal hosszabban tartja magát. Európában még mindig vissza-visszatér a 6. század közepén kezdődött bubópestis, amely a 6–7. században lekaszabolta az európai népesség felét. A szlávok benépesítik a Balkánt, és megalakul a dunai bolgárok állama. A legáthatóbb változást mégis Mohamed vallásalapítása jelenti 622-ben: az iszlám futótűzként terjed a szélesebb arab katonai terjeszkedésnek köszönhetően. Az Omajjádok csapásai alatt összeomlik a Perzsiát 400 éve kormányzó Szasszanida-dinasztia, és megkezdődik Perzsia, valamint Belső-Ázsia délnyugati részének iszlamizálása. A 7. század, s még inkább a 8. század első fele az arab csapatok elleni küzdelem jegyében telik, túlzás nélkül mondható, hogy egész Euráziában.

A kisebb léptékű történeti környezet igen szerencsés volt egy alakuló nomád szövetség számára a 620-as, 630-as években. Amikor a perzsák és a hebehurgya avarok 626-ban megtámadták Konstantinápolyt (emlékezzünk, a tíz napig tartó „hadjárat” során elszenvedett kudarc volt az egyik oka az avar kagán végzetes meggyengülésének), a kazárok még nyugati türk szövetségben harcoltak Bizánc oldalán. 627-ben negyvenezer harcost küldtek Hérakleiosz segítségére, ekkor uralkodójuk még a *dzsabgu* (*dzsebu*,

dzsebu) címet viselte, amely a türk *jabgu* bolgár-törökös megfelelője, és a kagán alatt, de mindenki más fölött állt hatalomban. (Azért érdemes odafigyelnünk rá, mert ebből a tisztségnévből való a magyar *Géza* név is, amelynek ma *Győcsa*-féleségnek kellene hangoznia, ha nem olvasták volna félre a régi adatokat, amikor a már rég nem használt nevet újraélesztették.) A kazárok ekkor már rég későbbi birodalmuk területén, a Kaukázustól északra fekvő steppén éltek, s két fontos városuk is volt, Balandzsar és Szamandar (vagy Szemender). Birodalmuk központja Derbenttől északra, a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén helyezkedett el. A nyugati türkök erejének hanyatlásával a kazárok függősége is csökkent, ezzel párhuzamosan egyre fontosabb szerepet kezdtek játszani Bizánc életében: a görögök számítottak rájuk háborúikban, annál is inkább, mert közben új nagyhatalom jelent meg a határok fenyegető közelségében.

Az arabok gyors katonai sikereket értek el a Közel-Keleten, elfoglalták Egyiptomot, Szíriát, egyre nagyobb falatokat haraptak ki a Perzsa Birodalomból. A kazárok először 642-ben ütköztek meg velük, mikor arab támadás érte fővárosukat, Balandzsart. A várost sikerült megvédeni, de a következő tíz évben nem szűnő csatározásokat folytattak egymással a Kaukázustól északra eső területen. 652-ben ismét meghiúsult az arabok támadása a kazár főváros ellen. Közben a nyugati türkök hatalma egészen elsorvadt (659-ben be is hódoltak Kínának), az arabok fölött aratott győzelem viszont megerősítette a kazárokat annyira, hogy nem sokkal később urlakodójuk fölvette a kagán címet, azaz a türköktől függetlennek nyilvánította törzseit. Ekkortájt halt meg Kuvrat, a bolgárok kagánja, ezzel megnyílt az út a Fekete-tengertől északra fekvő steppe irányába is – 670-re már a kazároknak adóztak az ott élők, a bolgár törzsek jelentős része pedig szétvándorolt.

A kazárok viszonya a két nagy szomszédal jó ideig az maradt, ami az első időkkel jellemezte: Bizánccal többnyire barátságos, az arabokkal általában barátságtalan. Ami a görögöket illeti, a perzsák ellen kötött korai szövetségből arabok ellen kötött szövetség vált, s a jó viszony megerősítéseképpen dinasztikus kapcsolatok is szövődtek a két birodalom között. Amikor II. Iusztinianosz császárt (685–695) 695-ben megcsonkítva elűzték Bizáncból (az orrát vágták le, hogy ne is gondoljon újra a trónralépésre: Isten földi helytartója nem lehetett rút), a császár a kazárokhoz menekült. A kagán jóindulata jeléül a húgát adta hozzá feleségül, de nem sokkal később a bizánciak kérésére mégis meg akarta öletni. Iusztinianosz időben rájött, mi készül ellene, és a dunai bolgároktól kért menedéket. Tervel kagán segítségével visszafoglalta trónját (705–711), s magához vette kazár feleségét – ő lett Theodora császárné – és fiukat. Zsarnoki kormányzását végül egy kherszóni görög főtiszt elégelte meg, s 711-ben föllázadt ellene, ekkor, kazár császárné ide vagy oda, a kazár csapatok a lázadókat segítették. Békésebbek voltak egy másik bizánci-kazár házasság körülményei: 712-ben V. Konsztantinosz (741–742, 743–775) a kazár kagán lányát, Csicseket (azaz 'Virág'-ot) vette feleségül, Eiréné néven lett császárné, az ő fiuk volt Kazár Leó császár (775–780).

A 652-ben elszenvedett vereség után az arab csapatok évtizedekig nyugton hagyták a kazárokat, csak a század vége felé próbálták megszerezni a Kaukázuson átvezető utak felügyeletét. Hosszú háborúskodás vette kezdetét, változó hadiszerencsével, 722-ben az arabok még Balandzsart is elfoglalták egy időre. Végül 730-ban a mintegy háromszázezer főnyi kazár sereg a kagán fiának, Barcsiknak a vezetésével átkelt a Dariel-szoroson, és az arabok által megszállt perzsa Ardabil város mellett megsemmisítő vereséget mért az arabokra. Ennek a győzelemnek kiemelkedő szerepe volt abban, hogy az iszlám hódítás délkeletről nem tudta elérni Európát – nagyjából ebben az időben, 732-ben állították meg a délnyugati irányból érkező arab inváziót Martell Károly (686–741) seregei Poitiers-nél. Az arab–kazár háborúk azonban még nem értek véget: hét év múlva az arab seregek a Kaukázuson Darielnél és Derbentnél özönlöttek be a kazár területekre, a kagánnak is menekülnie kellett. A Volga mentén húzódtak észak felé, de a teherbírása miatt „vadszamárnak” is nevezett Marván hadvezér – a már említett későbbi uralkodó, az utolsó Omajjád, akit az Abbászidák 750-ben teljes családjával együtt meggyilkoltak – utolérte a kazár fejedelmet. Nem ölték azonban meg, sőt a Kazár Birodalom is szerencsésen megmenekült, mert a kagán eleget tett az arabok kérésének, és fölvette, legalábbis színleg, az iszlámot. Az arabok belső gondjaik és egyéb hódítási elfoglaltságaik miatt nem tudtak csapatokat hátrahagyni kazár területen, visszavonultak, a kazárok ezzel vissza is nyerték függetlenségüket. A csetepaték nem szűntek meg teljesen, de ritkultak, sőt előfordult, hogy az éppen beállt békességet házassággal pecsételték meg – a 760-ban arab feleséggé vált kazár hercegnő azonban röviddel a békekötés után meghalt, a harcok kiújultak, de az összecsapások egyre ritkábbá váltak. Az utolsó kazár betörés a Kaukázuson túli területre 798-ban történt, ezt követően a viszony fenntartása a harcterekről a kereskedelmi útvonalakra került át, mindkét fél számára sokkal megnyugtatóbb és gyümölcsözőbb kapcsolatokat eredményezve.

Éppen a két szomszédos nagyhatalommal fenntartott kiegyensúlyozott viszony volt az alapja annak, hogy a kazárok meg tudták teremteni a *Pax Khazarica*-t, a kereskedelmi utak és úgy általában véve is az élet biztonságát a pontuszi steppén, méghozzá jó 250 évre. Ehhez természetesen megfelelő katonai erőre volt szükség, amely elég félelmetes volt ahhoz, hogy a kazárokat ne legyen különösebben érdemes provokálni, ezt a kezdeti lendület után az arab hódítók is belátták. Kétségtelenül szerencsés volt, hogy sem Bizánc, sem a Kalifátus nem tudott felülkerekedni a másikon, de a kettejük közötti egyensúly fenntartásában is jelentős szerepe volt annak, hogy egy velük minden vonatkozásban egyenrangú harmadik nagyhatalom is volt a térségben. Jól jött az is, hogy a türk, majd az ujjur hegemoniának köszönhetően a keleti steppén is viszonylagos nyugalom volt a 8–9. században, így a Kazár Kaganátus keleti határait nem kószolgatták frissen szerveződött, ezért aztán nagy étvágyú nomád szövetségek. De a *Pax Khazarica* megteremtéséhez azért magukra a kazárokra is szükség volt, haderejükön kívül is. Szükség

volt arra a rugalmasságra, amely ugyan a klasszikus steppei hagyományokat követte, de a nagy nomád birodalmak közül a kazárok emelték a legmagasabb szintre mind a gazdaságot, mind a kulturális befogadást illetően.

A kazárok továbbfejlesztették azt a nomád kultúrát, melyet más török népekkel kapcsolatban is leírtak. Mint József kagán is tájékoztatta a cárdobai orvost, november közepétől áprilisig a téli szálláson éltek, az év másik részében egyrészt vándorolva legeltettek, másrészt viszont a földeket is művelték. A népességnek nyájjal, állatokkal nem rendelkező része kereskedelemről, kézművességből, illetve földművelésből élt. A kazár föld bővelkedett folyóvizekben, s minden jelentős városuk folyó mellé épült, nem véletlenül: a folyóknak óriási szerepük volt a nomád gazdálkodásban. A halászat biztosította az emberek táplálékának jelentős részét – a hal az egyik legfontosabb élelmiszernek számított –, a folyók közelsége dús legelőket jelentett az állatoknak, s mivel a nomádok nemigen fúrtak kutakat, az ivóvizet sem tudták máshonnan beszerezni. Az északról dél felé haladó folyók emellett a nomád gazdaságban szintén meghatározó kereskedelem egyik fő útvonalát is biztosították.

A kazárok a fontos árukat illetően nem szorultak behozatalra, ez volt gazdaságuk egyik alappillére. A másik viszont éppen az, hogy mások meg sok mindent importálni kényszerültek, és a kereskedelmi utak a Kazár Birodalmon át vezettek. Így aztán a kaganátus legfőbb bevételi forrása a kiterjedt kereskedelem volt: a Volga (törökül *Etil* vagy *Itil*) központi helyzete és számos mellékfolyója révén összekötötte Európát Ázsiával, az északi államokat a déliekkel. A Kelet-Európa északi területein, a steppeöv határán élő szláv és finnugor népek kazár fennhatóság alá tartoztak, a kereskedők innen eunochokat, szolganőket, fiatal fiúkat, brokátot, hódprémet, egyéb állatbőröket, kardot, páncélt, halfogakat, süveget, mogyorót, mézet, méhviaszt, sólymot, birkát, marhát szállítottak, Kínából mosuszt (pézsmát), aloét, kámfort, fahéjat és egyéb fűszereket. A kagán tízsázaléknyi vámot vetett ki minden termékre, de a kereskedőknek még így is megérte az a biztonság, amelyet a kazárok hadereje szavatolt a számukra. Amíg tehát a hadsereg erős volt, és a kazár hegemonia nyugodt, kiszámítható útvonalakat biztosított a kereskedőknek, addig a kereskedelem ellenőrzése jólétet biztosított a kazár államnak.

A kazároknak saját ezüstpénzüik is volt, a *jarmak*, ez sokszor az arab dirhemeket utánozta – vélhetően azért, mert a dirhemet az arab világon kívül is elfogadták fizetőeszközként. Néhány érmén az *Ard al-Khazar* 'a kazárok földje' – azaz 'Kazária', romantikusabban 'Kazárfölde' – felirat szerepel, nemrégiben pedig a svéd Gotlandon került elő jó néhány 837-ben, 838-ban vert kazár *jarmak*, *Mózes, isten prófétája* felirattal. A kazárok ugyan nem mászkáltak Skandináviában, a vikingek viszont, a kazárok vesztére, nagyon is mászkáltak Kazáriában, de erről később.

A Kazár Birodalom hatalmának csúcspontján nemcsak a teljes pontuszi steppét foglalta magába, kelet felé jóval túlnyúlt ezen, egészen az Aral-tó

keleti oldaláig. Adófizetőként fennhatóságuk alá tartoztak a törzsszövetség népein – az ogur törzsek, a szabirok, a berszilek, az alánok és valószínűleg a magyarok – kívül a besenyők, úzok, volgai bolgárok, burtaszok, mordvinok és más finnugor népek, számos keleti szláv törzs, a krími gótok, a Kaukázusban sok nép, többek között a grúzok, abházok, az örmények egy része.

A kazároknak, mint József levelében olvastuk, városaik is voltak – egy ismeretlen 10. századi perzsa szerző *A világ határai keletről nyugatra* című munkája (rövidítve *Hudúd al-Alam*-ként emlegeti a szakirodalom) tíz kazár várost sorol föl, ennél valószínűleg több nagy város is volt a kazárok területein. Számunkra a legismertebb talán Sarkel, azaz 'Fehérvár' erődítménye, mert hosszú ideje tartja magát az a hiedelem, hogy a 830-as években a kagán azért kérte a bizánci császárt, hogy építsen neki erődöt a Don bal partján, mert valamilyen ellenséggel szemben akarta a védelmet biztosítani – az ellenség pedig a magyarok ekkoriban függetlenedni óhajtó szövetsége lett volna. Az igaz, hogy Sarkelt a kazárok kérésére bizánci építészek építették, a korszakra vonatkozó források alaposabb vizsgálatából azonban kiderült, hogy az erőd nem a magyarok, nem is a besenyők ellen vagy más hadi célból épült: kezdetben a kereskedelem kazár ellenőrzését szolgálta, katonai jelentőséget csak később nyert. Itt vezetett ugyanis a „kazár út”, az Észak-Európa és a muszlim világ közötti kereskedelmi útvonal, ahol a Donon érkező árukkal a legkényelmesebben tudtak átjutni a Volgához. A háromszáz katona befogadására alkalmas, négytornyú, két kapuval és citadellával rendelkező Sarkel romjait 1930-ban nagyszabású ásatással tártá föl Mihail Artamonov (s aztán mások). A leggazdagabbnak tartott kazár lelőhely leletmentése az utolsó pillanatban történt, és nem lehetett teljes, mert 1952-ben, nem sok kulturális érzékenységgel – nyugodtan nevezhetnénk barbarizmusnak, de ennél rosszabbról, valamiféle történeti revansvágyról van szó – rázúdították a cimljanszki víztározó vizét, azóta is víz alatt fekszik az egykor büszke kazár erőd.

A kazárok első fővárosa 650 és úgy 720 között a már többször emlegetett Balandzsar volt, a Kaukázus északi nyúlványain, Derbent és a másik jelentős déli kazár város, Szamandar között. Balandzsar pontos helyét eddig nem sikerült kideríteni, ahogyan a tőle északra, a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén fekvő Szamandar helyét sem. Ez utóbbi négyezer szőlőskertjéről elragadtatással írtak a muszlim utazók. Az arab-perzsa földrajzi irodalomban emlegetnek egy *Szarigsin*-nak, arabul *al-Baidá*-nak nevezett várost, ennek neve szintén 'Fehérvár'-at jelent, de nem azonos Sarkellel. Ibn Ruszta, a 10. századi történetíró arról számolt be, hogy a városban egy másik város is van, Hanbalik, a kagán területe.

Sokan egyetértenek abban, hogy Hanbalik a kazárok Volga-parti fővárosa, Etil neve. A kazárok valamikor a 9. században helyezték át fővárosukat a Volga, azaz az Etil partjára, s a várost a folyóról nevezték el. A főváros tehát nem a 8. században, és nem az arabok támadásai miatt került északabbra, mint korábban hitték, sokkal inkább a kereskedelem kényelmesebb ellen-

8. térkép A steppe a 9. század első évtizedeiben

őrzése kedvéért: a Volga deltájában, a Kaszpi-tenger északnyugati csücskén épült Etil egykor a kelet-nyugati és az észak-déli kereskedelem hatalmas és virágzó központja volt. A leírások szerint a város három részből állt: a nyugati oldalon volt az adminisztratív központ, katonai őrsgelgel és bírósággal, a keleti oldal pedig kereskedelmi városrészként működött, bazárokkal, fürdőkkel. A kettő között sziget feküdt, a kagán és az alkirály, a sád palotájával, pontonhíddal kapcsolva a két másik városrészhöz.

Etil nyomait sokáig keresgéltek a régészek, természetesen számos ötlet született egykori helyére, de egyiket sem tudták igazolni – úgy tűnt, a város maradványait végképp elmosta a víz. 2008. szeptember 3-án azonban Dimitrij Vasziljev, az Asztrahányi Egyetem turkológusprofesszora (aki egyébként nemcsak nagytudású, hanem igen kedves ember is) szenzációt jelentett be a nemzetközi sajtónak – az orosz média már évekkel korábban megszellőztette a hírt. Az orosz régészek kilencévnnyi ásatás és rekonstrukciós munka eredményeképpen elég bizonyítékkal rendelkeztek ahhoz, hogy bejelenthették: Asztrahantól mintegy 60 kilométerre, a Volga deltájában, a szamoszdelkai ásatások során megtalálták Etil romjait. A régészek egy háromszögletű, vörös téglafalú erőd maradványait, az erődön belül pedig jurta formájú építmények nyomait találták meg – ezeket a kazár városok egyik jellegzetességének tartják.

Etilben, szintén a 10. századi arab források leírása szerint, pontosan tükröződött a Kazár Kaganátus etnikai, nyelvi, vallási sokszínűsége. Korábban esett már szó róla, hogy a kagán két-két bírót tartott maga mellett a muszlimok, keresztények, zsidók számára s egyet a pogányoknak, hogy ki-ki saját törvényei szerint nyerjen igazságot vagy kapjon büntetést. A 737-ben kényszer hatására, színlelésből fölvevett iszlám nemigen terjedt a kazárok között, a föltételezések szerint még a vezető réteg sem gyakorolta. Fontos volt viszont az a befolyás, amelyet a Kaszpi-tenger keleti partján fekvő, iszlamizált város, Hvárezm lakói bírtak a kazárokkal folytatott kereskedelem révén. Jelentős erővé vált az is, hogy a kagán testőrsége egy idő után szintén a muszlimok közül került ki – József kagán levelében szerepel, hogy a viták azért élesedtek a Russzal, mert a kagán a szíven viselte muszlim alattvalói érzelmeit, akik nem szívesen nézték volna végig, hogy elpusztítják hittársaikat. A muszlim befolyás látványos volt: a Kazár Birodalomban járt muszlim utazók beszámoltak az útjuk során látott nagy muszlim kolóniákról, dzsámikról, iskolákról, műezzinekről.

Jóllehet a kazárok kezdettől fogva jó viszonyban voltak Bizánccal, a kazár előkelők között a kereszténység még annyira sem terjedt el, mint az iszlám. De a birodalomnak voltak keresztény alattvalói, például a krími gótok, a grúzok és a kaukázusi albánok (akiknek semmi közük a ma albánnak nevezett balkáni néphez), Etilben is éltek keresztények, s a kagán az ő számukra is gondoskodott igazságszolgáltatásról. A legnevezetesebb keresztény térítő, Konstantin Cirill 861-ben meglátogatta a kagánt, s az udvarban próbálkozott térítéssel, de sikertelenül – úgy tűnik, elkésett, addigra a kazár elit judaizált.

Mégis sok szempontból fontos volt a görög tudós szerzetesnek ez az útja, nekünk elsősorban azért, mert a Krím nagy városánál, Kherszónnál magyar lovasrajjal találkozott – s mivel a találkozás emléke a Cirill-legendában maradt fenn, a szent embert természetesen csodálatos módon, imájának köszönhetően hagyták életben.

Cirill persze nem egyszerűen lecsúszott a kazár udvar megtérítéséről – hiszen a kazárok nem véletlenül vették föl, máig tartó izgalmat keltve, a zsidó vallást, valamikor a 9. század első felében. A krími görög városokban, a Kaukázusban és Perzsiában is régóta éltek már zsidó közösségek, közülük sokan menekültek az üldözések elől a Kazár Kaganátus területére, és természetesen a hatalmas távolságokat bejáró zsidó radanita kereskedők is használták a kazár kereskedelmi utakat. A kazár vallási fordulatnak azonban nem e csoportok hitbéli ereje volt az oka, bár van olyan áttérésről szóló forrás, amelyben ezt olvashatjuk.

A levelet, amely a történetet leírja, valamilyen magas rangú zsidó címzetthez – talán magához Hászdáj Ibn Sáprúthoz – írták, szerzőjéről sajnos még ennyit sem tudunk. A levelet Solomon Schechter (1847–1915) találta – a hebraista tudós a moldvai Foksányban született, román zsidó család gyermekeként, háromévesen már héber szövegeket olvasott, 10 éves korától Németvásáron, Lembergben, Bécsben, Berlinben tanult, majd Nagy-Britanniában és Írországbán tanított. Ő fedezte föl 1896-ban a Kairói Geniza kéziratait. A mintegy kétszázezer dokumentumból álló gyűjtemény annak köszönheti létét, hogy a zsidó hit szerint tilos kidobni bármilyen iratot, amelyben Isten neve szerepel, legyen az személyes levél vagy akár szerződés, ezeket a zsinagóga vagy a temető tárolótermeiben helyezik el – ezt hívják genizának. Schechter az iratgyűjtemény fölfedezésével alapjaiban változtatta meg a középkori zsidó történelem kutatását. A levél, amelyet *Schechter-levél*-nek és *Cambridge-i Dokumentum*-nak is neveznek, mert Schechter ide juttatta el a kéziratot, úgy meséli el a kazárok zsidó hitre térését, hogy a hazájukból elűldözött perzsa és örmény zsidók a Kazár Birodalomban találtak menedéket, s keveredtek, majd idővel teljesen egybeolvadtak a nomádokkal. Az ő távoli utódjuk volt Sabriel, egy erőskezű hadvezér, aki később a kazárok vezetőjévé vált, s felesége, Serakh meggyőzte arról, hogy népével együtt kövesse a zsidó vallást.

Ez a forrás tehát egészen másként mondja el a történetet, mint József kagán levele, vagy mint az ahhoz nagyon hasonló harmadik forrás, Jehuda Halévi (1075–1141) munkája. Halévi igen tekintélyes spanyolországi zsidó orvos, költő és filozófus volt, a muszlim spanyol területeken élő kortársaihoz hasonlóan prózát ő is arabul írt. Így készítette el filozófiai főművét, a *Kuzari* című, öt részből álló elmélkedést a zsidó vallásról – ennek szuperioritásáról, az arisztotelianus filozófia tarthatatlanságáról, Isten neveiről és számos más teológiai kérdésről. A munka érdekessége – innen a címe is –, hogy Halévi párbeszédes formában adja elő tanait, méghozzá úgy, ahogyan szerinte a kazár uralkodó és egy zsidó hittudós között ez lejátszódott, mikor a kazárok

a három nagy vallás közül egy hitvita végén a judaizmust választották. A történet tehát lényegében József kagán verziójára alapul, s egyes vélemények szerint Halévi valószínűleg kazár kéziratokat is fölhasznált a munkájához, bár művét alapvetően nem ezekre alapozta. A *Kuzari* óriási hatással volt a későbbi évszázadokra, persze nem a kazárok, hanem vallásfilozófiai jelentősége miatt: egyes részei bekerültek a középkori kabbalista írásokba, a Kabala legfontosabb könyvébe, a Zóhárba is. Első héber fordítása már a 13. században elkészült, egy 16. század elején készült fordítása tizenegy kiadást ért meg. Igen népszerű volt a 15. században, számos kommentárt írtak róla; latinra *Liber Cosri* címen fordította le az ifjabb Johannes Buxtorf (1599–1664), s jelentette meg 1660-ban Baselban, hosszú előszóval, melyben a kazárokról, Haléviről és a kötet tartalmáról értekezik. A kötethez héber és latin változatban is csatolta József kagán és Hászdáj Ibn Sápírút levelezését. Buxtorf fordítása számos európai könyvtárba eljutott, és alapvető szerepe volt abban, hogy a kazár hitvita történetét a keresztény tudományos világ megismerte.

Az áttérésről szóló, igen tekintélyes források ellenére egészen a közelmúltig nem volt fogódzónk annak eldöntéséhez, hogy az áttérés mikor történhetett. Al-Maszúdí (896–956), „az arab Hérodotosz”, az egyik legfontosabb arab történetíró és geográfus szerint a kazárok a sokszoros film- és irodalmi sztárrá vált, *Az ezeregy éjszaka meséi*-ből ismert Hárún ar-Rasíd (786–809) kalifa idején vették föl a judaizmust. A kutatók egy része az arab–kazár konfliktusok élesedésével hozta összefüggésbe az áttérést, ezért 730 körülre gondolt, ez azonban a többség szerint túlságosan korai időpont lett volna. A már említett, Svédországban 1999-ben talált ezüstérmék végre segítenek a kérdés eldöntésében: feliratuk – *Mózes, Isten prófétája* – az arab dirhemeken szokásos *Mohammed, Isten prófétája* helyett áll, s úgy tűnik, egyfajta emlékérem létrehozása volt velük a célja annak, aki készítette őket, az esemény pedig nyilvánvalóan a zsidó vallás fölvétele. Mivel az érméken évszám is van, közelebb jutottunk az áttérés idejének meghatározásához: a 830-as évek második felében történhetett.

A „miért” kérdésére a kutatók csaknem kezdettől fogva hasonlóan felelnek – és válaszuk egészen más, mint amit az áttérésről szóló középkori zsidó források vagy maga József kagán írt. A szokatlan vallásválasztásnak föltehetőleg politikai okai voltak: a Kazár Birodalom ezzel biztosította kulturális-politikai függetlenségét mind a keresztény Bizánctól, mind a muszlim araboktól. A birodalom elitjén kívül kicsi volt a zsidó vallás elterjedtsége, de a Perzsiából, illetve Bizánzból elüldözött zsidók innentől kezdve mindig biztos menedékre számíthattak a Kazár Birodalomban. A kazár kagán nem tűrte, hogy hittársait bántódás érje: amikor például az arabok leromboltak egy zsinagógát Dar al-Babunadzsban, a kazár uralkodó azzal fejezte ki rosszallását, hogy elpusztíttatott egy dzsámit, s megölette a műezszint; Bizáncnal szemben is következetesen megtorolták a zsidóüldözéseket.

Van olyan régi forrás, amely úgy tudja, hogy a kazárok „mind zsidók voltak”, sokkal inkább hihetünk azonban a kazárokról részletes tudósítást ránk

hagyó Ibn Rusztának, aki szerint csak a kazárok főemberei vallották magukat a zsidó vallás követőinek, a többiek hite a türkökéhez volt hasonló. Őrizték tehát a nomád hitet és hiedelmeket: a háromrétegű világot jóságos és gonosz szellemekkel benépesítve, és a türkökhöz és más nomádokhoz hasonlóan ők is Tengrit tekintették a legfőbb hatalomnak. Tisztelték a villám, mennydörgés, tűz, víz, utak szellemét, természetesen az égitestekét is. A temetéseket hasonló rítusokkal szervezték, mint más nomád népek, fölhasogatták a bőruket, s a kazár előkelők sírjában olyan ábrázolásokat találtak, amelyeken csupasz bőrű harcosok vívnak egymással rituális viadalt. De előkerültek a sírokból női szolgák, s olykor gyerekek csontjai is, összetörve – valószínűleg azt akarták a csonttöréssel megakadályozni, hogy a szellemük visszatérve bajt okozhasson. A 10. századi arab utazó, Ibn Fadlán, akinek a ruszok és volgai bolgárok részletes leírását is köszönhetjük, a kazárokról följegyezte, hogy amikor kagánjuk meghal, egy gyors sodrású folyónál egy hús kamrából álló síremléket építenek neki, selyembrokáttal és arannyal borítják be, Paradicsomnak nevezik, s mikor belehelyezik a kagánt, azt mondják, átlépett a Paradicsomba. A temetés után a vizet a sír fölért vezetik el, hogy se ördög, se ember, se férgek ne bántassák a testet. A biztonság kedvéért még le is fejeznek mindenkit, aki részt vett a temetésen, hogy senki ne tudja, hol a sír.

Azt sem lehet mondani, hogy a kazár uralkodók egyéb szokásai szigorúan követték volna a zsidó törvényeket. Ibn Fadlán szerint a kagánnak huszonöt felesége volt, mind valamelyik népének a hercegnője, és hatvan, rendkívüli szépségű ágyasa. A szakrális királyságot is megtartották a zsidó vallás fölvétele után is: legkifejlettebb formájában éppen a kazároktól ismeretes, ezt a változatot és a kagánt kötő szigorú előírásokat – hogy nem mutatkozhatott népe előtt, rituális ténykedésén kívül csak tanácskozott helyettesével, a sáddal, de a valódi hatalom, a hadsereg vezetése és a bíraskodás a sád kezében volt – szintén Ibn Fadlán útleírásából ismerjük.

A judaizmus fölvétele után héber nyelvű kancellária működött a kagán mellett, de a kazárok ismerték az arab, a görög és a cirill írást, és van nyoma saját írás kialakításának is: a Volga és a Don vidékén, illetve a Kaukázus északi részén is találtak írásjeleket használati tárgyakon, az erődök tégláiba karcolva, bikakoponyába vagy birka lapockacsontjára vésve – úgy tűnik, nem is egy, hanem többféle ábécével készültek ezek a feliratok, de eddig még egyiket sem sikerült megfejteni.

A kazárok békéjét sokáig nem zavarta meg semmi, kisebb csetepaték minden bizonnyal voltak, de a gazdag, erős birodalom népeinek eszükbe sem jutott komolyabban lázadozni – érdekük sem volt, értelme sem volt. A 8. században a bolgárok megkezdtek lassú észak felé húzódásukat, s a 9. században megalapították a Volgánál saját birodalmukat, de ez nem járt véres háborúkkal. A 9. században valami hasonló függetlenedési törekvés mozgathatta Kazária egy másik nomád szövetségét is, éppen azt, amelyik annak idején a bolgárok helyére költözött: a magyarokat. Az Azovi-tenger

nyugati partjainál lévő területeikről nyugatabbra húzódtak, de maradtak a Fekete-tengerbe futó folyók közötti legelőkön. Portyákat indítottak nyugatra, talán még azt is tervezték, hogy egészen kivonulnak a kazárok hatóköréből. Erejüket mutatja, hogy amikor a kazárok levertek a föllázadt kabar törzseket, a kabarok maradékai a magyar szövetségben kértek és kaptak menedéket. A köztudatban nagyon szívósan él az a hiedelem, hogy a kabarok ősi hitük védelmében álltak ki a judaizmus ellen, ezért volt a rebellió, ennek azonban nem sok alapja van, hiszen mint láttuk, az ősi hitet nemhogy nem fenyegette semmi, hanem továbbra is az irányította a kazárok hétköznapijait, beleértve a kagánt is.

Közben a birodalom keleti felében egyre több bosszúságot okoztak a besenyők – velük elkerülhetetlenül fogunk még találkozni, arról, hogy honnan jöttek, kik voltak, majd akkor beszélünk, az úzokról szintén, akik meg a besenyőket űzték mindig nyugatabbra. Végül a kazárok az úzok segítségével nagy csapást mértek az izgága besenyőkre, ők ennek következtében nyugatra vonultak, ott foglaltak maguknak földet, történetesen éppen azt a területet, ahol a magyarok éltek. Ez az átrendeződés a mi szempontunkból természetesen sokkal több figyelmet érdemel, mint amit itt most kap, de egyelőre nem is a madzserik szemével nézzük az eseményeket. A kazár történelem szempontjából elsősorban az érdekes, hogy a magyarok mint erős szövetséges elvesztése a következő században bekövetkezett szétmorzsolódásban valószínűleg szerepet játszott – de ezen az ösvényen ne menjünk mélyebbre a „mi lett volna, ha” erdejébe, mert onnan garántáltan nincs kiút.

Azt viszont tudjuk, miért jött volna jól a magyar szövetség: mert az egykori magyar területektől északra a 9. század végén veszélyes szomszéd bukkan föl, a ruszok egyesítették a szláv törzseket. A varégok (svéd vikingek, ruszok) a 8. században Skandináviából terjeszkedtek a Baltikumon át a Ladoga-tó felé, foglalkozásuk leginkább a kereskedelem és a kalózkodás volt. A varég-rusz telepések gyorsan adófizetésre kényszerítették az elszórt településeken élő keleti szláv és finnugor népeket – ezt addig a kazárok tették. A varégok azonban be is telepedtek a szlávok közé. Rurik (864–879) 862-ben hódította meg a Ladoga-tó körüli területet, behódoltatta a szláv törzseket, és dinasztiát alapított, a szláv előkelők azonban kezdettől helyet kaptak a fejedelmi kíséretben, ez jelentősen elősegítette a varég-rusz és a szláv törzsek gyors egyesítését, annál is inkább, mert céljaik is közősek voltak. A varégok a vízi utak megszerzése miatt, a szlávok az adófizetés elkerülése miatt voltak érdekeltek abban, hogy a kazár befolyástól megszabaduljanak. Rurik utóda, Oleg (879–912) 882-ben elfoglalta Kijevet – a város addig a kazároknak fizetett adót –, központjuk akkor még Novgorod maradt, később azonban a súlypont Kijevbe tevődött át. Az sem véletlen, hogy a svéd Gotland-szigeten sok pénzleletet találnak – közöttük a kazárok ezüstjarmakjait –, Gotland szintén a varégok fontos kereskedelmi központja volt.

Ettől kezdve a kazároknak a varégok gyors keleti terjeszkedésével is számolniuk kellett: a 9. században ők működtették az Északkelet-Európa és a

Közel-Kelet közötti kereskedelmet, a volgai utat, majd mikor ennek jelentősége csökkent, érdeklődésük egyre inkább a görögök felé irányult, olyannyira, hogy a 10. századtól nem elégedtek meg a kereskedelemmel, 941-ben Konsztantinápolyt is szeretnék volna elfoglalni. Az Észak-Európából délre vezető vízi kereskedelmi utakat tehát a 10. században már a varég-ruszkok ellenőrizték, hajóikkal nemcsak kereskedtek, hanem portyáztak, „kalandoztak” is, ezért valóban találó elnevezés rájuk a „tengerek nomádjai”. A már említett Oleg és utóda, Igor (912–945) egyaránt arra törekedett, hogy a kereskedelmi utakként szolgáló folyók mentén minél szélesebbre tágítsa azt a sávot, ahol a varég-rusz szövetség befolyása érvényesült. A hagyományos felfogás szerint a 9. század végén megalakult a Kijevi Rusz, egy új, erős birodalom – újabban kisebb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a varég-rusz-szláv törzsszövetség székhelye Kijev lett, bár Kelet-Európa történelmében így is meghatározó fordulatot hozott gyors megerősödésük. A fejedelemség alapításának dicsőségét manapság inkább Vlagyimirnak (980–1015) tulajdonítják, aki valóban szervezett államot hozott létre, egyesítette a különböző hatalmi és törzsi centrumokat, és 988-ban fölvette a kereszténységet. A keleti szlávokra rátelepedő ruszokkal ugyanaz történt, mint a déli szlávokra rátelepedő dunai bolgárokkal: a harcias vezetőréteg a nevét adta az újonnan létrehozott birodalomnak és népének, de maga elszlávosodott. Első szláv nevet viselő fejedelmük I. Szvjatoszláv (962–972) volt – ő adta meg az akkor már hanyatlóban lévő Kazár Kaganátusnak a kegyelemdöfést.

A hosszú ideig harmonikus kazár-bizánci viszony a 10. század elején kezdett megromlani, a Krím birtoklása körüli viták miatt – a nekünk kedves Bíborbanszületett Konsztantin császár a század közepe táján már sokat morfondírozott azon, hogyan lehetne a kazárokat megtámadni. A klaszszikus megoldás szerint a görögök ellenségük ellenségeit keresték meg, a besenyőkhöz és a ruszokhoz fordultak, hátha sikerül velük egyezkedni – a bizánciak azonban nem számoltak azzal a körülménnyel, hogy a formális logikát sokszor felülírja az élet, mert hát ellenségeik ellenségei történetesen nem barátaik, hanem egyben az ő ellenségeik is voltak, így nagyszabású terveik csekély eredményt hoztak. Elsősorban a besenyőkkel sikerült többször egyezkedniük, akik egyébként a ruszokkal sem éppen súrlódásmentesen éltek egymás mellett. De a kazároknak nemcsak a bizánciakkal akadtak egyre súlyosabb gondjaik: keleten ismét mozgásban volt a steppe, helyüket keresték az oguzok, szépen megizmosodtak a volgai bolgárok, a birodalmon belül pedig az egyre növekvő harci kedvű besenyők és az alánok önállósodási törekvései keserítették meg a kazárok életét, noha Benjámin és Áron nevű kagánjuk is úrrá tudott lenni ezeken a lázadásokon.

Áron fia volt az a József kagán, aki olyan készségesen válaszolt a córdobai tudós kérdéseire, és levelében a közelmúlt eseményei között említette, hogy megtiltotta a ruszoknak a volgai hajózást – éppen ez a tilalom váltotta ki a ruszok heves támadását, ebbe aztán a Kazár Birodalom végül beleroppant. A kazárok jó ideig nem bánták a ruszok Volgán zajló árucseréjét, mert a

kereskedelem után tizedet szedtek. A 10. század közepére azonban már ellenséges volt a viszony a két nép között, a ruszok terjeszkedni akartak, a kazárok meg értelemszerűen nem örültek ennek, és a 10. század közepéig sikeresen vissza is verték a ruszok hadjáratait. Mikor a rusz hajók támadni kezdték a kikötővárosokat, a kazárok muszlim alattvalói és a kagán erős befolyással rendelkező muszlim testőrsége követelte, hogy a kagán lépjen közbe, így a kazárok végképp megtiltották a ruszoknak a vízi utak használatát. A többfrontos hadakozás a szomszédokkal és a belső lázadások fölemésztették a kazár sereg erejét: a Szvjatoszláv által a 960-as években indított hadjáratban elvéreztek. 965-ben elesett a Don melletti erőd, Sarkel, pár évvel később a ruszok elpusztították Etilt, a kazár fővárost – egy szemtanú lírai búslakodása szerint úgy kifosztották, hogy egy fürt szőlő, de még egy töppedt szőlőszem, egyetlen levél sem maradt a vesszőkön. A kazárok birodalma lényegében megsemmisült: a 11. század közepétől nem említik őket többé a források. Ám ha lerombolt házaik árnyéka nem feketéllik is már a vizeken, legnagyobb erődjük ott sötétlik a vizek alatt.

Magna Hungariától Magna Hungariáig

1221-ben reményt keltő hírek érkeztek a távoli keletről a Jeruzsálemért elkeseredetten küzdő keresztesekhez: János papkirály utóda, Dávid király megtámadta a mohamedánokat, közeleg hát a Szent Város fölszabadítása. János pap országának legendáját ősidők óta ismerték már – de emberemlékezet óta bizonyosan: 1145-ben Freising püspöke, Ottó *Chronicá*-jában Jánosról mint nesztoriánus keresztény uralkodóról írt. Freisingi Ottó szerint János papkirály a napkeleti bölcsek utóda, gazdag földje a perzsák országán túl található, harcban állt a perzsákkal, s ellenségei legyőzése után Jeruzsálem megsegítésére sietett, de a Tigrisen nem tudott átkelni, így hosszas vesztelés után hazatért. Ismerni vélték János levelét is, melyet Manuel Komnénosz (1143–1180) bizánci császárnak írt volna saját országáról, melyben egyszeműek, fejetlenek, kutyafejűek, kentaurok, faunok, griffek, főnixek is laknak, küklpszok, pigmeusok és egyéb csodás lények társaságában. Az országot az Yconus folyó szeli át, mely a Paradicsomban ered, s drágaköveket görgetnek habjai. János pap országa maga is édeni: ott élnek bár Góg és Magóg veszedelmesnek tartott törzsei is, mégis gonoszság, lopás, gyilkos és hazugság, de nem is lehet, mert János a palotájában ülve csodás tükrében mindent lát, ami a birodalomban zajlik. A levél hamisítványnak bizonyult, de ezt Endre királyunk (1205–1235) korában még nem tudhatták, igen megmelengette hát a szíveket, hogy a paradicsomi föld uralkodójának, egyben a napkeleti bölcseknek az utóda, a maga is elsőrangú királyi névvel rendelkező Dávid indul majd segítségükre.

Dávidban tehát János unokáját remélték – valójában azonban Temüdzsinről volt szó, egy mongol vezérről, aki akkor már kánként uralkodott a mongol törzsek fölött, Dzsingisz néven. 1223-ban már sehosem volt a korábbi lelkesedés, nem is lehetett, hiszen a Magyar Királyságból kétségbeejtő hírek jöttek: Dávid király, aki nem muszlim ugyan, de nem is keresztény, s népét a magyarok és a kunok tatárnak nevezik, földülta az orosz végeket, és elpusztította a kunok országát – az egykori Etelköz, a mai Dél-Moldva vidékét. Ebben az időben szerveződött Magyarországon a domonkos rend, 1221-ben a rendbe belépett Paulus Ungarusnak köszönhetően, s hamarosan már a kunokat próbálták téríteni – több elhullatott vérrel, mint sikerrel. Nem sokkal később azonban változott a kunok hozzáállása, 1227-ben a kun fejedelem, Bajbarsz megkeresztelkedett, és elfogadta a magyar király főségét, mert a keleti veszedelemmel szemben ettől remélt némi védelmet. Két évvel később már felállították a kun püspökséget a moldvai Milkót megtéve székhelyül, s

nagyratörő terveket dédelgettek a kunok mellett lakó többi nép megkeresztesésére is.

A magyarok régesrég ismerték a „régí Magyarországról”, Magna Hungariáról szóló történeteket, hiszen a magyar krónikafolyam mesél róla, hogy valahol keleten van egy másik ország, amelyben az ősi földön maradt magyarok élnek. 1232-ben a király úgy döntött, itt az ideje megkeresni a keleti testvéreket – ebben valószínűleg elsődleges szerepe volt annak a körülménynek, hogy ezzel az ürüggyel fontos híreket lehetett szerezni a féltelmetes „Dávid király” további hódításairól, seregéről, terveiről. A domonkos Ottó szerzetes három társával indult a keleti testvérek föl kutatására, de nagyon komisz útjuk lehetett, mert egyedül Ottó tért vissza három év múlva, s egy héttel hazaérkezése után ő is meghalt. Épp csak annyit tudott elmondani, hogy találkozott pogány magyarokkal, s útbaigazította társait, hogyan jutnak el e keleti testvérnéphez. Útmutatását követve indult hát el 1235-ben Julianus, Gerhardus s még két társuk – de nem oda mentek, ahol aztán Julianus a magyarokra talált, hanem az alánok földjére, ahová Ottó irányította őket, merthogy ő a Kaukázus környékén lelt rá a keresett keleti magyarokra.

Julianusnak nem volt ilyen szerencséje. Váltig keresgéltek a pogány magyarokat, de minthogy sem nyomukra nem akadtak, sem élelemben nem bővelkedtek, ketten közülük hazatértek. Julianus és Gerhardus azonban nem adta föl a kutatást, muszlim kereskedőkkel gyalogoltak északra egy hónapot, akkor – mintegy hatszáz kilométer legyűrése után – érkeztek meg a Don-könyökhöz, arra a tájra, ahol a Don és a Volga a legközelebb hajol egymáshoz, s ahol egykor a kazárok Sarkel nevű erődje állt. Gerhardus már félholtan jutott el következő állomáshelyükre, a Volga melletti muszlim kereskedővárosba, Burdászba, és a következő városban meg is halt. Julianus magára maradt, s nem tudott jobbat kitalálni, mint hogy egy muszlim imám és felesége szolgálatába álljon, velük haladt tovább észak felé. Így értek a bolgárok országába, ott, egy igen tekintélyes városban, amely ötvenezer harcost tudott kiállítani, a barát egy magyarul beszélő nővel találkozott, akinek a faluja két nap járásra feküdt, az Etil folyó mellett. Útbaigazította a szerzetest, Julianus meg is találta új ismerőse rokonságát, népét, azok meg igen örvendtek neki: körbementették házaikat, falvaikat, s odaadóan figyeltek a barát keresztény magyarokról szóló elbeszélésére. A Julianus útját megörökítő Riccardus-jelentés szerint „teljesen magyar a nyelvük”, így hát jól megértették egymást.

„Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla” – írja Riccardus testvér Julianus úti élményei alapján.¹

Julianus útjának más részleteiről és későbbi jelentőségéről lesz még szó, most azonban azt lenne fontos tudnunk, hol is volt az a „rég Magyarországi”, ahol a barát a keleti magyarokra bukkant. Egészen biztosan nem ott, ahová rendtársa, Ottó irányította, hiszen Ottó a Kaukázus tájékán botlott magyarul beszélőkbe, Julianus meg jóval északabbra, a Volgánál. Hacsak a nagybeteg Ottó nem beszélt félre, vagy nem értették rosszul, amit mondott, akkor ezek szerint nem is egy keleti magyarfölddel kell számolnunk, hanem mindjárt kettővel: Julianus az egyikbe indult, de a másikra bukkant rá.

A domonkos barát és társai nem pusztán Ottó beszámolója alapján indultak Konstantinápolyon át a Kaukázuson túli – mármint Konstantinápolyból szemlélve azon túli – vidékre, akkoriban a magyarok egykori hazáját a nyugati források a Meótisz, vagyis az Azovi-tenger vidékére helyezték. Viterbói Godofréd, a német-római császár, Barbarossa Frigyes (1155–1190) káplánja és jegyzője 1185-ben tett említést arról, hogy két Magyarország van: egy új, Pannóniában, s egy régi, a Meótisznál. *Ungaria Minor*-nak, illetve *Ungaria Maior*-nak először Bartholomeus Anglicus (vagy sokszor: Angelicus) angol minorita szerzetes nevezte a magyarok új, illetve régi hazáját az 1230-as években készült, *De proprietatibus rerum* című munkájában, melyet egyébként az enciklopédiák előfutárának tekintenek. Az egykori magyar hazát ő is a Meótiszhoz teszi. Bartholomeus munkája különösen később, a 15. század utolsó harmadában vált népszerűvé, számos nyelvre lefordították, sok példánya maradt fenn kéziratban, illetve a 15. század végéről ősnymtatványként is – nekünk különösen kedves az egyik ősnymtatványpéldány, mert abba kötötték bele a székely írás ma ismert legrégebbi ábécéjét, a Nikolsburgi Ábécét – de maradjunk most a 13. században. A nyugati krónikáshagyomány tehát az Azovi-tengernél tudta a magyarok régebbi hazáját, természetes hát, hogy Ottó ide indult, s még kézenfekvőbb, hogy a rendtárs beszámolója nyomán, miszerint valóban vannak még ott magyarul beszélők, Julianus is az alánok földjére indult társaival. Magyarokat azonban, mint ismeretes, a fráter mégsem ott, hanem a Volga mellett talált. A *Magna Hungaria* név nem azonnal vándorolt át Alániáról a Volga-Káma-vidék jelölésére, hanem csak Riccardus úti jelentésének megismerése után, s mindez a nyugati forrásokban történt – maga Julianus nem telepítette át az elnevezést arra a területre, ahol olyan jól elbeszélgetett a keleti magyarokkal.

De hihetünk-e Julianusnak, hogy a Volgánál olyan csoportokat talált, akikkel megértették egymást, s akik szintén magyaroknak nevezték magukat? Vámbéry Ármint szerint semmiképpen, ő a domonkos barátok útjáról szóló jelentést hamisítványnak tartotta, s ezzel nem volt egyedül. A szintén turkológus Mészáros Gyula szerint Julianus elutazott ugyan keletre, de a magyarokkal való találkozást csak öngazolásképpen eszelte ki. Vámbéryt könnyű megcáfolni: a Riccardus-jelentés elkészültének egykorú nyoma van a pápai könyvtárban. Mészáros föltételezését csak más érvek bevonásával lehet elvetni, hiszen Julianus valóban egyedül jutott el a volgai magyarokhoz, rajta kívül nincs más tanú.

Vagy nem volt. Pontosabban személy nincs, de ott a nyelv: a Volga jobb partján, a szamarai kanyartól északra számos *Mozsar*-típusú helynév van ugyanis a mai napig – *Mozsar*, *Mozsarka*, *Mozsarovo*, *Mocsar* és hasonlók. Igen ám, de a föltételezések szerint (legalábbis a kutatók többsége így véli) Julianus a Volga másik oldalán, keleten talált rá a magyarokra, a mai Tatár-föld területén. Sokáig azt hitték, hogy az a nagy város, amelybe Julianust végül mégis elvezette jószerencséje, a mai Bolgari volt, de ma már tudjuk, hogy nem: a volgai bolgárok fővárosa akkoriban Biljar volt (ez a név szintén a bolgárok nevéből való), a Káma bal oldali mellékfolyója, a Cseremsan partján. A magyarok települései is arrafelé lehettek, de a Julianus látogatását követő évek mongol szököárja elől a volgai magyarok nyugatabbra, a Volga jobb partjára települtek, s a fennmaradt helynevek azt mutatják, hogy sokan közülük sikeresen túléltek a mongol támadást. Később nyilván beolvadtak az arrafelé élő tatárokba, csuvasokba, oroszokba.

Az említett területen, a Volga bal partján, a Káma folyótól délre fekvő területen más nyomai is vannak az egykori volgai magyaroknak. 1311. december 9-én szomorú eseményt örökölt meg egy kőfaragó: ezen a napon halt meg Iszmail, „aki a tudósoknak nevelést adott, az istenfélőknek szeretetet, mecseteket építtetett, s jámbor cselekedetek sokaságát vitte véghez”. Nekünk azonban szerencsét hozott a Káma melletti Csisztopol faluban talált sírkő, mert az elhunyt apjának a neve is olvasható rajta, ez pedig *Madzsar Redzssep* volt – a név első része utal arra, hogy Redzssep felmenői a volgai magyarok közül valók voltak. A régészek tekintélyes része a magyarok egykori jelenlétének egyértelmű jelét látja abban is, hogy Biljar közelében, a Bolsije Tigani nevű falu határában, s más, a területen lévő temetőben is találtak olyan jellegzetességeket, amelyek a Kárpát-medencei honfoglaló magyar sírokban megfigyelhető temetési szokásokat idézik: részleges lovas temetkezést, amikor a föláldozott lónak csak a bőrét, s a bőrbe csavart koponyáját és végtagjait temetik el, és hogy a halottak szemére ugyanúgy nemesfémből készült szemfedőlemezeket helyeztek, mint a honfoglaló magyarok. E magyar párhuzamokat mutató temetőkbe a 8. század második felétől temetkeztek. Manapság tehát a török nyelvű tatárok élnek ezen a területen, de korábban a volgai bolgároké volt ez a föld mindaddig, amíg a mongol szélvész föl nem kavart a steppén minden népet.

A tatárok keleti szomszédságában, egészen az Urál-hegységig a szintén török nyelvet beszélő baskírok laknak – az a nép, amelynek nevét a középkori forrásokban a magyarokra is alkalmazták, ráadásul többféle változatban leírva, és nem kis kalamajkát okozva ezzel. A muszlim – arab és perzsa – források változatos alakokban jegyezték föl a *baskír* népnévet, tévesztésből is, és talán mert nem is egyetlen változatban élt, de a szövevényes arab írásságoknál most érdekesebb nekünk egy beszámoló, amelyet al-Balhí, a 9. század második felében élt történétíró elvesztett munkájából őrzött meg két másik forrás. Al-Balhí szerint a „basdzsirtoknak” két fajtájuk van, az egyik a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik, ők úgy kétezren vannak, a

baszdsirtok másik fajtája a besenyők mellett lakik, ők a besenyőkkel együtt turkok, és Rúmmal határosak. Van már gyakorlatunk abban, hogyan értelmezzünk egy ilyen híradást: a baskírnak nevezett nép egyik része a volgai bolgárok országán túl él, a pontuszi steppe keleti határán, az oguzok szomszédságában, kétezren lehetnek. A baskírok másik része a besenyők szomszédja, s velük együtt a kazárok fennhatósága alá tartozik, földjük Bizánccal határos. Mindebből még persze nem következik, hogy az arab tudós által leírt kétféle baskírnak nevezett népnek bármi köze lenne egymáshoz. Csak-hogy néhány évszázaddal később, a 12. század második felében egy nevezetes granadai utazó, Abu Hámid al-Garnáti előbb a volgai bolgárok között élt, s aztán eljutott a Magyar Királyságba is, erről pedig azt írta, hogy „megérkeztem Ungurijába, ahol a basgird nép lakik”. Al-Garnátiról tudjuk, hogy más esetben is a volgai bolgároknál megismert megnevezéseket használta, ebből arra lehet következtetni, hogy a magyarokra is a volgai bolgároknál megismert nevüket alkalmazta – akik eredendően valószínűleg a volgai magyarokat illeték a *baskír* névvel. Mindez persze azt is jelenti, hogy mindkét szerzőnek tudomása volt a volgai és a Kárpát-medencei magyarok rokonságáról.

A *baskír* név a magyarokra vonatkoztatva egyes nyugati krónikákban is fölbukkant a tatárjárás után, vélhetően azért, mert két nagy 13. századi utazó, a mongol udvart megjárt Plano Carpini (1180 k.–1152) és a flamand ferences, Rubruk (1220 k.–1293 k.), a középkori geográfiai irodalom egyik legnagyobb alakja is Baskíriával azonosította azt a területet, ahol Julianus és a keleti magyarok találkozhattak. Ez az azonosítás később jelentős izgalmat okozott a magyar történeti irodalomban, annál is inkább, mert máig sem tisztázódott teljesen megnyugtatóan, hogy a baskírok két törzsnévnek, a *Jurmati* és a *Jenej* törzsnévnek van-e köze a magyar *Gyarmat*, illetve *Jenő* törzsnévhez. Korábban általánosan elfogadták ezt az azonosítást, s keresni kezdték a baskír nyelvben az egykor asszimilálódott volgai magyarok nyelvének nyomait – de hiába, mert nem találtak ilyet, sem a baskír nyelv hangtani sajátosságaiban, sem a szókincsben. Ma kevesen vannak, akik szerint az említett törzsnévek összefüggésének egymással, de nem mondhatjuk mégsem, hogy végleg lezárhatjuk ezt a kérdést, mert az ellenérvek sem cáfolhatatlanok.

Az pedig természetes, hogy a baskírban ennyi idő után akkor sem lehet kimutatni az egykor asszimilálódott csoport régi anyanyelvének hatását, ha valaha ott volt – ahogyan a magyarban sem találjuk ma meg például a kun nyelv szubsztrátumhatását, noha elég nagy tömegű kun népesség olvadt a magyarok közé. A szubsztrátumhatás a kölcsönzésnek az a speciális módja, amely nyelvcseré után jelenik meg: az egykori anyanyelv hatása az új anyanyelvre – részletesen *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* című fejezetben ismerkedünk meg ezzel a jelenséggel. Most is fontos viszont tudnunk: a szókincsben eleve fölösleges ilyesmit keresgélni, hiszen a szókölcönzés jellemzően a nyelvcseré előtt történik, az új nyelvből a régibe. A magyar nyelvben lévő kun kölcsönszavak – keveske van belőlük – nem az asszimilálódott kunok nyelvének az új, magyar anyanyelvükbe átszüremke-

dő, „megőrzött” elemei, hanem a magyar nyelv kölcsönözte őket a kunból, amikor a kunok még török nyelvüket beszélték. Aztán amikor a kunok nyelvet cseréltek, értelemszerűen az egykori kun kölcsönszavakat is tartalmazó magyart kezdték beszélni. Másrészt a szubsztrátumhatást nyilvánvalóan csak azokban a baskír nyelvváltozatokban érdemes kutatni, amelyről úgy véljük, hogy az egykori volgai magyarok utódai beszélik – nyilvánvaló, hogy a kun nyelv szubsztrátumhatását is csak az elmagyarosodott kunok által beszélt nyelvváltozatokban lehetett volna kimutatni még egy ideig a nyelvcsere után, de persze nem örök időkre, mert a kunsági nyelvjárásokra is ugyanúgy hatnak a nyelvi változások, mint bármely más nyelvváltozatra, így aztán a szubsztrátum hatása idővel kimutathatatlaná válik.

Akár van köze a *Gyarmat*-nak a *Jurmati*-hoz, a *Jenő*-nek a *Jenej*-hez, akár nincs, mára bebizonyosodott, hogy a domonkos barát nem tódított, nem is látott lázálmot: a volgai magyarokat találta meg. Azért időztünk ennyit a 13. században, noha magyarjainkat még mindig nem indítottuk útnak, mert épp ez az a terület, a Volga-Káma-Urál vidéke, ahová, legalábbis számos kutató szerint, vissza kell végre térnünk, hogy az önálló magyarság első évszázadait nyomon követhessük. A Julianus-utat megörökítő Riccardus testvér jelentéséből ugyanis arra következtettek, hogy a domonkos szerzetes azokra a magyarokra lelt rá, akik annak idején nem indultak útnak, hanem a régi hazában maradtak – így aztán évszázadokig megrendíthetetlen volt a hit, hogy megvan a forrásokban emlegetett magyar őshaza, Magna Hungaria. Az utóbbi évtizedekben azonban egy másik nézet vált elfogadottá: az, hogy a Julianus által megtalált keleti magyarok nem ott maradtak az egykori szállásterületen, hanem a 8. század vége felé költöztek oda a Volgához települő bolgárokkal együtt.

Ezt a véleményt támasztja alá a nyelvészet is: a barát bajosan értette volna azt a magyar nyelvet, amelyet 600-700 év távolság választott el saját nyelvétől – mert időközben a Kárpát-medencei magyar nyelvet nagyon erőteljes török és aztán szláv hatás érte (és sok más nyelvből, a latinból, németből, franciából is kölcsönzött szavakat). Összehasonlításképpen: ha az északi csángók között járunk Moldvában, s úgy tanácsolnak (azaz beszélgetnek) egymással, ahogyan természetesen – nem a magyar turistákkal beszélve – szoktak, meg mi is úgy beszélünk, ahogyan az nálunk ma szokás, akkor nem értjük meg egymást, avatatlan fül azt sem mindig fedezi föl az északi csángót ért erős román hatás miatt, hogy nem román beszédet hall. Az északi csángók őseinek legkorábbi csoportjai valamikor a 14. században telepedtek meg Moldvában, s a 15–16. században folyamatos utánpótlás érkezett hozzájuk, tehát ugyanúgy 600-700 év a távolság a két nyelvváltozat között, mint a Magna Hungariában maradt és a Julianus korabeli magyar között lett volna, kiegészítve azzal, hogy a csángók a 17. századig, ha szórványosan is, de kapcsolatban álltak a Kárpát-medencei magyarokkal, a volgai magyarok viszont nem maradtak kapcsolatban az elvándoroltakkal, annak ellenére, hogy arról a földről időnként érkeztek kereskedők Magyarországra. Ráadásul a Julianus

korát megelőző 600 év alatt, a kései ősmagyar és a korai ómagyar korban összehasonlíthatatlanul többet változott a magyar nyelv, mint az elmúlt 600 évben: hangtanát, alaktanát, mondattanát és szókincsét tekintve egyaránt, és jóval nagyobb volt a kései ősmagyar nyelvet érő török és szláv hatás is, mint amit a nyelvújítás okozott a 19. században. A másik elmélet, amely szerint a volgai magyarok a 8. században szakadtak ki a magyar törzsszövetségből, és a bolgárokkal együtt indultak északra, kevesebb kérdőjelet hagy. A 8. századra ugyanis a legmarkánsabb hangváltozások lejátszódtak, bekerültek a magyarba az alán kölcsönszavak, és legalábbis folyamatban volt a török hatás. Valószínűleg még így is csak jóindulattal mondhatta azt a barát, hogy a „nyelvük teljesen magyar” – a hosszú hónapokig tartó eredménytelen kutatás és a sok viszontagság után kétségkívül nagy élmény lehetett a távolban magyarul beszélőkre bukkannia egy olyan nép fiának, amelyik nem szokott hozzá, hogy a szomszédai hozzá többé-kevésbé, de jól fölismerhetően hasonló nyelvet beszélnek.

Tudjuk, a magyar hagyományban is fennmaradt a keleti magyarok emlékezete – de mint láttuk, a keleten maradt magyarokat nem a Volga, hanem Alánia szomszédságában keresték, ahová Ottó, és eredetileg Julianus is indult. Van egy rejtély is ezzel kapcsolatban: hiszen Anonymus már három évtizeddel Julianus utazása előtt azt írta, hogy a Magyar Királyságba rendszeresen érkeztek kereskedők Bular földjéről – azaz a volgai bolgárok országából. Ők nem ismerték volna föl a volgai és a Kárpát-medencei magyar nyelv hasonlóságát? Vagy tudtak erről, csak valami más, például egy másik legenda vezette félre a magyarok ősi hazáját kereső domonkos szerzeteseket – épp az a monda, amely arról szól, hogy Hunor és Magor Dula alán fejedelem lányait rabolta el feleségnek? Természetesen lehetett tudomásuk a 13. századi magyaroknak mindkét Régi Magyarországról is – ezt egyelőre nem tudjuk eldönteni. Azt azonban mai ismereteink szerint csaknem biztosra vehetjük, hogy a Julianus által föllet, Káma vidékén élő volgai magyarok nem ott ragadtak az „ősi földön”, hanem később költöztek oda.

Mégse búcsúzzunk még ettől a vidéktől – mert lehetséges, hogy a magyarok elődei egykor valóban éltek itt, csak jóval a 8. századi magyar törzsek volgai letelepedése előtt. Azaz Julianus magyarjai nem maradtak, hanem visszatértek a magyar törzsek talán első szállásterületére, bár erről vélhetően fogalmuk sem volt. Vannak, akik szerint annak a népességnek a története, amely a magyar nyelv legkorábbi változatát beszélte, éppen ezen a tájon, valahol az Urál-hegység vidékén kezdődött, annak nyugati oldalán, valamikor az i.e. 1. évezred közepe táján. Innen, a Káma környékéről húzódtak a későbbi obi-ugorok ősei Szibériába, az Ob folyóhoz, a magyarok ősei pedig kissé délkeletre, az Urál-hegység déli peremvidékére, az Urál folyó mellé. Ebben az esetben mégis joggal nevezhetjük tehát ezt a területet Magna Hungariának, a magyar törzsek őshazájának – legalábbis az egyiknek.

Amikor a formálódó magyar törzseket elhagytuk egy időre, hogy megismerjük a steppei földrajzi, gazdasági és politikai környezetet, amelyben a

magyar törzsek hosszú időt töltöttek, a többi ugor csoporttal már régebben csak laza kapcsolatban álltak. Úgy tűnik, ekkor már lovat is tenyésztettek, e mesterség egyes fogásait minden bizonnyal a steppét uraló iráni törzsektől, az iranista Harmatta János szerint a jüecsiktől lesték el – ő ebből az időből származtatja az *arany*, *isten*, *menny*, *ég*, *ló*, *nyereg*, *fék* szavakat (e szavaknak van más etimológiájuk is). A jüecsiket akkor ismertük meg, amikor a hiungnuk elől menekültek, később pedig Transzoxániában telepedtek le, túlságosan délre és keletre attól a vidéktől, ahol a magyarul beszélő törzsek élhettek, dehát jól tudjuk már, e terület déli szomszédságában az iráni nyelvű szarmaták éppen ezekben az időkben építették például a Filippovka környéki kurgánokat. Sokáig népszerű volt az a nézet, hogy az ugor korban már török népekkel is érintkezett volna a magyarság, az ugor korra föltételezett török érintkezések nyelvészeti és történeti háttere azonban bizonytalan – Harmatta szerint az egyezések egy része, például a lótenyésztéshez kapcsolódó szavak hasonlósága abból adódhat, hogy a lótartást a törökök is iráni népektől vették át, vagy legalábbis iráni népek hatására fejlesztették tovább (ez a nézete sem tartozik az általánosan elfogadott vélemények közé). Az ugor nyelvekben és a magyarban egyaránt meglévő iráni eredetű elemek azonban, legalábbis a neves iranista szerint, már párhuzamosan kerültek az önállósodó ugor nyelvekbe, nem a föltételezett közös ugor ősnyelv részei voltak.

A magyar történelem első ezer éve tehát mindenképpen sűrű homályba burkolódik – lényegében csak a magyarba került kölcsönszavak jelentenek halvány tájékozódási pontokat. Abból sejtjük, hogy a magyarok a szintén finnugor permi nyelvek, a komi (zürjén) és udmurt (votják) őseit beszélő csoportokkal egy időben szorosabb kapcsolatban álltak, hogy a magyarban és a permi nyelvekben hasonló, csak e nyelvekre jellemző hangváltozások játszódtak le, vannak közös alaktani sajátosságaik, és permi eredetűnek tekintik a magyarban a *kenyér* és az *ezüst* szót is. A permi-magyar érintkezést Hajdú Péter az i.e. 1. századra teszi. Biztosan kapcsolatba kerültek a magyarok a steppét akkoriban uraló iráni nomád népekkel, de másokkal is – ezt a magyar törzsek el sem tudták kerülni, miután az Urál déli végeihez, a prém útjának közelébe költöztek –, de azoknak a paleoszibériai és paleoeurópai nyelveknek jó része, melyekből egykor a magyarba szavak is kerülhettek, valószínűleg nyom nélkül eltűnt.

Ebből a hosszúra nyúlt, de alig ismert korból származtatják a szarvasmarha-tenyésztéssel kapcsolatos iráni eredetű szavakat – *tehén*, *tej*, *nemez*, *hús*, *szekér* – és még néhány korai iráni eredetű szót: például *tíz*, *kés*, *bűz*, *nád*, *özvegy*. Minthogy a továbbiakban gyakran esik majd szó kölcsönszavakról, jó, ha már most eloszlatjuk azt a hiedelmet, hogy egy nyelv akkor vesz át egy másik nyelvből egy szót, ha nincs még szava az adott tárgy megnevezésére, fogalom kifejezésére, mert beszélői nem ismerték korábban az adott tárgyat vagy fogalmat. Szó sincs erről. Természetesen az újonnan megismert kulturális elemek nevét gyakran kölcsönzik egy-egy nyelv beszé-

lői abból a nyelvből, amelynek közvetítésével az adott kulturális újdonságokat megismerték, de ez sokszor nem merőben új valami, hanem új eljárás, módszer, új alkalmazás is lehet, sőt lehet egyszerűen gyakran használt szó, ami a kétnyelvű beszélőnek előbb jut eszébe, mint saját anyanyelve megfelelő kifejezése. A húst nyilvánvalóan ismerték a magyarok az irániakkal való érintkezések előtt is, az iráni eredetű szó például vonatkozhatott eredetileg a hús egy bizonyos módon elkészített, tartósított változatára, vagy lehetett egy speciális fajta hús is. Mégis sokat elmondhat egy-egy kölcsönszó arról a kultúráról, amelynek része: az, hogy a szarvasmarha-tenyésztéssel kapcsolatban nem egy, hanem több iráni szó is került a magyarba, arra utal, hogy új állattenyésztési technikát is tanultak a magyarok az irániaktól. Özvegyek is nyilvánvalóan voltak korábban is, az iráni szó átvétele viszont azt mutatja, hogy ebben a korban valami miatt kitüntetett státuszt kaptak az elhunyt családtagok feleségei (nagy valószínűséggel elsősorban nőkről van szó), talán ekkor kezdtek róluk az elhunyt fivérei tudatosan gondoskodni.

A formálódó magyar népesség valószínűleg nagyon korai időktől azt az elnevezést használta saját magára, amelyet aztán később is – a magyarok egyetlen ismert önelnevezése a *magyar*. A népnév eredeti, vegyes hangrendű alakját, a *madzseri*-t még Anonymus *Gesta Hungarorum*-a is őrzi, s az első két szótagban mutatkozó hangrendi különbségből a nyelvészek nagyon korán arra következtettek, hogy nem képzett, hanem összetett szóval van dolgunk, másként nem alakult volna ki a vegyeshangrendűség. Abban valamennyi magyarázat megegyezik, hogy a *magyar* népnév összetett szóból vált a magyar törzsek nevévé, az egyetértésnek azonban ezzel vége, számos magyarázat született a szóösszetétel elemeiről. Csak a legismertebbet véve: a *magyar* népnév első része a *mond*, *mesél* ige tövével lenne azonos, a második az *er* 'férfi, ember' jelentésű szót rejtene. Ez az *er* bújik meg a *férj* és egyes föltételezések szerint az *ember* szóban, az első a *fi* 'fiú' és az *er* 'férfi', a másodikat többen az *em* 'nő' és az *er* 'férfi' szó összetételének tekintik – vagyis az ősmagyarok 'ember' jelentésű szavát, az indoeurópai gyakorlattal szöges ellentétben, nem a férfit jelentő szóból képezték, hanem a nőt és a férfit is magába foglalta (ha nem lennének gondok ezzel a magyarázattal, akkor bizony itt lenne az ideje az ősmagyaroktól egy kis *gender mainstreaming*-et tanulni). A *magyar* jelentése ennek megfelelően 'beszélő ember' lenne (fölrúgva immár a politikai korrektséget, csak a férfit tekintve embernek). A *magyar* népnév e magyarázata azonban, maradvá a PC-terminológiánál, súlyos kihívásokkal küzd a hangtan és jelentés tan területén.

Újabban inkább egy nagyon korai ősiráni átvételt, a *manu* 'férfi' (na tesék) szó továbbképzett változatát, a *manus* 'ember' szót látják a népnév első elemében. Ez vált még az irániiban *mańća* (azaz *manycsa*-féle) alakká, s ez került be az ugor nyelvekbe – hogy mindegyikbe külön-külön, vagy még az ugor nyelvek ősébe, azt nemigen lehet eldönteni, mindenesetre a vogulok saját neve, a *manysi*, és az egyik vogul, illetve osztják frátia, a *moś* neve szintén ebből származik. A korai ősmagyarok azonban nem eredeti jelen-

tésében használták a szót, hozzájuk már valószínűleg népnévként került, egy vélemény szerint az Urál folyó környékén élő iráni népcsoportokkal kialakult „szimbiózis” következtében. Hogy ez a szimbiózis mennyire volt békés, mennyire volt kényszer, azt nem tudjuk, de kétségtelenül sok példát ismerünk arra, hogy egy népesség nyelvileg asszimilál egy hatalomban fölötte álló, de kisebb létszámú csoportot, viszont saját neveként örökíti tovább annak nevét – ez történt a bolgárokkal, ruszokkal. A magyar népnév első része könnyen értelmezhető tehát egy iráni csoport beolvadásának maradványaként. A feltételezett iráni szóval hangtani problémák sincsenek: a *mańća* a legszabályosabb hangváltozással vált a magyarban *madzs* hangzásúvá, ugyanígy lett az *ańćara* hangalakból *adzsar* (és még később *agyar*). Ráadásul fogódzót kapunk az átvétel idejének a meghatározásához is, mert az *ńć* > *dzs* hangváltozás (ínyenceknek: és az *mp* > *b*, *nk* > *g*, *nt* > *d*, azaz eltűnik a nazális elem a nazális + zöngétlen zárhang kapcsolatából, de zöngéssé válik a zárhang, egyik kedvencünk, többször emlegettük) csak a magyarban és a permi nyelvekben játszódott le, tehát a *mańća* népnév még a permiekkal való érintkezés előtt került a magyarba. A korai ősmagyar korban a szó végén álló *a/e* hangok eltűntek, ezzel sincs gondunk.

Korábban a szó második eleme, a ’férfi’ jelentésű *er* magyarázata okozott kevesebb galibát, most hirtelen az vált nehezen magyarázhatóvá: a népek nem szokták ugyanis magukat a népnév + ember összetétellel megnevezni – az adott népből származó egyes emberek igen, de ez nem válik népnévvé. Azt minden további nélkül mondhatjuk, hogy „magyar/angol/orosz ember vagyok”, de arra nincs példa, hogy egy egész nép „magyareMBER”-nek, „angoleMBER”-nek vagy „oroszember”-nek hívná magát. Nagyon is gyakori azonban, hogy két törzs szövetségre lépésekor az új név a két régi név összetétele: ilyen többek között a honfoglaló magyarok *Kürtgyarmat* törzsének a neve, vagy a *varhun* szövetség neve. A Volga és az Urál között pedig rengeteg nyomot hagyott maga után egy *er* nevű valamikori nép: a finnugor nyelvű (permi) udmurtokat a volgai tatárok és a szomszédos csuvasok ma *ar*-nak hívják, de a mai formáról tudjuk, hogy egykor *er*-nek hangzott. Azt is tudjuk, hogy az udmurtok mai lakóhelyén korábban ugor nyelvű népek éltek, a vogulok nyoma egészen a 17. századig kimutatható az Urál és a Káma között. Az arab források beszámolnak az *er* nép földjéről, s egyöntetűen úgy vélik, hogy onnan lehetett beszerezni a legjobb prémeiket. A volgai bolgár sírfeliratokon nemcsak a volgai magyarok *Madzsar* nevét találjuk meg, hanem *Er hodzsá*-ét is. Mindebből kiindulva alkotta meg Róna-Tas András a magyar népnév új etimológiáját, eszerint az Anonymus által is megőrzött *madzsari* alak két ugor népcsoport egykori egyesülésének emlékét őrizte meg.

Ha idáig eljutottunk, a népnév mai alakjának létrejöttét gyerekjáték magyarázni. A szó végén álló *-i* a legszabályosabban tűnt el az összes ősmagyar szó végén álló *i*, *ï*, *ü* és *u* hanggal együtt a kései ősmagyar korban kezdődött hangváltozás során, a hangrendi illeszkedés szigorú szabálya miatt pedig a második szótag alkalmazkodott az elsőhöz, azaz szintén mély-

hangrendűvé vált, amikor a madzsaroknak már a leghalványabb emléküik sem volt arról, hogy nevük két nép egyesülését őrzi. (Vagy volt, csak maguk sem tudtak róla, mert az Onur és Magyar szarvasűzésévé aktualizált eredetmonda mögött már nem látszott.) Az ősmagyar *dzs*-ből az ómagyar korban kivétel nélkül *gy* lett, így hát ennél tisztább etimológiát nehéz lenne elképzelni: olyan szabályos, mintha a mancsák meg az erik kifejezetten a magyar nyelvtörténet oktatásának céljából kötöttek volna szövetséget egymással.

És mindez még fokozható: a *madzseri* nemcsak *magyar*, hanem *Megyer* alakban is ismeretes, hiszen a magyar szövetség vezértörzse a *Megyer* volt, legalábbis nagyon hosszú ideig, ezért viselte a teljes szövetség ennek a törzsnek a nevét. Az, hogy egy vegyes hangrendű szóból a magyarban némiképpen elkülönült jelentéssel magas és mély hangrendű változat is kialakul, csöppet sem különleges, ugyanígy lett a szláv *cseljad*-ból egyrészt *cseléd*, másrészt *család* (ínyenceknek: és nyelvjárásokból jól ismerjük a kettő keveredését, a „kis cselédem” is, a „három családom van” is a gyerekekre vonatkozik). De talán az sem véletlen, hogy a *magyar*, azaz a mély hangrendű alak lett a népnév, a magas hangrendű *Megyer* pedig a törzsnév. Róna-Tas szerint a népnév a magyar, a törzsnév viszont a szó török változatát mutatja: a magyar nyelvben, amelyben a hangsúly mindig az első szótagon van, a hangsúlyos első szótaghoz alkalmazkodott a második szótag, s így lett a *madzseri*-ből *madzsar(i)*. A törökben viszont a szó utolsó szótagján van a hangsúly, így a magyarokat körülvevő, illetve a magyar szövetségbe beolvadó törökök nyelvében az illeszkedést a második szótag irányította, s a *madzseri*-ből *medzser(i)* lett. Ezzel mintaszerűen illeszkedik a törökös magyar törzsnevek sorába.

Önelnevezésünk tehát igen fontos tanúvallomást rejtegetett legkorábbi történelmünkről. Elárulja, hogy a magyar nyelvet beszélő népcsoport már önálló történetének legelső szakaszában is több etnikumból formálódott: nagyon szoros kapcsolatba került egy ősiráni nyelvet beszélő néppel, talán ez az iráni nép még vezetőrétegét is adta egy ideig, s aztán asszimilálódott a magyarul beszélőkhöz. Aztán a már *mańća* ~ *madzs(a)* nevű nép összeolvadt egy másik, szintén ugor nyelvet beszélő néppel, az *er*-rel. Az idegen nyelvekben használt nevünk, az *ungar*, *hungarus* legalább ilyen beszédes – és a számunkra már jól ismert környezetbe, a törökök által uralt pontuszi steppére irányít bennünket. Előbb azonban kénytelenek vagyunk csaknem ezer évet átugrani, mert annál többet, mint amit Ligeti Lajos írt a korai és középső ősmagyar korról, nehezen lehetne hitellel előadni: „Az uráli őshazában eltöltött évezred egyszer véget ért. A néma évszázadok nyilván nem múltak el teljesen eseménytelenül, az újonnan kialakult nép számban bizonyára meggyarapodott, műveltsége a korábbihoz képest emelkedett, a lovat ismerő vadász népből lótarló lett. Az örökösnek tűnő hazát el kellett hagynia, kelet felől érkező, sodró erejű néprajok kerülgették, végül is magukkal ragadták. A magyar nép lóra szállt, és a ligetes steppék békés világából a füves pusztaság földjére lépett, hogy rövid néhány száz év alatt műveltsé-

gében, szervezetében gyökeresen átalakulva eljusson izgalmas vándorútja végső állomására: mai hazájába.”²

Az elvándorlás megkezdésének többféle, egymással jól megférő oka lehetett: valamilyen külső támadás, mint Ligeti írja, de közrejátszhatott a népesség számának jelentős megnövekedése, a klíma megváltozása, a nomád életmód meghatározóvá válása. A magyarok, hasonlóan nagyon sok más alakuló nomád néphez, az erdős vidék és a steppe határán megerősödtek, s mivel a steppei nomádokkal nyilván már régóta szoros kapcsolatban álltak – kereskedtek velük, talán adóztak is nekik –, egyszer csak elérkezett az idő, amikor maguk is bekerültek a steppei világba, önszántukból vagy sem, nem tudhatjuk. A kutatók többsége abban viszont egyetért, hogy a magyarok valamikor az 5–6. században kezdték meg útjukat, akkor, amikor a Hun Birodalom szétesése után török népek vették birtokukba a steppét, és rendezték át a korábbi erőviszonyokat. Julianus útját fordítva bejárva útra keltek a volgai Magna Hungariából – az alánok szomszédságában fekvő Magna Hungariába.

A honfoglaló magyarság kialakulása

A négyszázötven évesnél is idősebb nagykőrösi református gimnázium kétségkívül az ország legpatinásabb oktatási intézményei közé tartozik. Dicső története, a kőrösinél gazdagabb könyvgyűjteménye, fényesebb nevektől csillogó diáknévsora más kollégiumoknak is van, de olyan korszakkal, amikor egyszerre hét akadémikus tanított az iskolában, talán csak Nagykőrös büszkélkedhet – Arany kesernyés megfogalmazásában „a fél Akadémia Kőrösön lakott” az elbukott szabadságharc után. Irodalmi, történeti érdeklődéssel mindegyikük meg volt áldva, még az is, aki matematikát tanított, de a legnagyobb történész-irodalomtörténész életművet Szabó Károly (1824–1890) hagyta ránk közülük. Szabó kiváló történész volt, számos tanulmányt írt a korai magyar történelemről, többek között Kun László királyról, a székelyek eredetéről, s máig az ő aprólékos és megbízható munkájára alapoz mindenki, aki a székely írás kutatástörténetének korai szakaszát akarja megismerni. Merthogy Szabó Károly elsőrangú filológus volt, ezt az általa szerkesztett oklevéltárak, dokumentumgyűjtemények vagy írói életrajzok is bizonyítják. Jelentős a fordítói munkássága is, nemcsak Euripidészt és Szophoklész-tette hozzáférhetővé a magyar közönség számára, ő ültette át magyarra Amédée Thierry Attiláról szóló monográfiáját – ez a könyv Arany kedves olvasmánya volt a Csaba-trilógia tervezésekor. Szabó Károly fordította magyarra korai történelmünk alapvető forrásait, Anonymust, Rogerius munkáját, valamint Kézai Simon krónikáját is, s noha Simon mester művét azóta mások fordításában is olvashatjuk, még mindig Szabó veretes szövegéhez nyúlunk, amikor archaizálni akarunk, elvégre a jeles 19. századi történész magyar nyelvre mégis csak 150 évvel közelebb volt a Kézaiéhoz, mint a miénk. Én is ezt teszem:

„... [Menróth] Eneth-től két fiat nemze, Hunort tudniillik és Mogort, kiktől a húnok vagy magyarok származtak. De mivel Menróth óriásnak Enethen kívül mint tudjuk, több neje is volt, kiktől Hunoron és Mogoron kívül több fiakat és leányokat is nemzett; ezen fiai és maradékaik Persia tartományát lakják, termetre és színre hasonlítanak a húnokhoz, csak hogy kissé különböznek a beszédben, mint a szászok és thuringek. S minthogy Hunor és Mogor első szülöttek valának, atyjoktól megválva külön sátrakba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimentek, a pusztán egy szarvas ünnöre bukkának, melyet, a mint előttök futott, a Meotis ingoványaiba kergetének. S midőn az ott szemök elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresék, de semmi módon nem találhatták. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélték. Visszatérvén onnan atyjokhoz s búcsút vévén tőle, minden vagyonostól a meotisi ingoványok közzé szállának lakozni. Meotis tartománya pedig Persia hazával határos s egy igen keskeny gázlón kívül mindenfelől

tenger övezi környűl; folyói teljességgel nincsenek, fűben, fában, madárban, halban és vadban bővölködik. Nehéz oda bé, s onnan kimenni. S a meotisi ingoványokba bémenvén, ott öt esztendeig mozdulatlanúl maradának. Hatodik évre tehát kimenvén véletlenül, a pusztában Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak, s gyermekeikre bukkanának, kiket is vagyonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványába vivének. Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alánok fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejűl. S ezen nőktől vették eredetöket minden húnok és magyarok. S miután azon ingoványok közt hosszasan időztek, lőn, hogy igen erős nemzetté kezdtek növekedni és a tartomány öket befogadni és táplálni nem birta.”¹

Kézai Simonnal, királyával, Lászlóval és a huntörténettel – ami itt épp csak elkezdődik – bőségesen fogunk még foglalkozni, lévén az általa megalkotott huntörténet a magyar identitástudat egyik alapeleme, irodalmunk, művészetünk ezerszer földolgozott témája. A legnagyobb karriert kétségtelenül a csodaszarvas motívuma futotta be (erre is visszatérünk még), ez azonban nem Kézai találmánya: a korai magyar nemzettudat kialakulásának, jellegzetességeinek talán legavatottabb kutatója, Szűcs Jenő szerint a hunmondakörnek ez az egyetlen olyan eleme, amely a népi tudatban is létezett, nemcsak az uralkodói csoport eredetmítoszai között. Másik fontos jellegzetessége ennek a mondának, hogy míg a hun–magyar rokonság más elemei származhattak a nyugati krónikás hagyományból, a csodaszarvasmondának három olyan eleme is van, amelynek párhuzamai csak keleten ismeretesek. Az egyik a mondai testvérpár neve, a másik az őket csalogató szarvasűnő alakja, a harmadik pedig a feleségszerzés mikéntje. Kövessük hát egy kicsit ezt a bővös vadat, hátha nemcsak új, hanem óhazába is hajlandó minket elvezetni – elvégre az előző fejezet végén a magyar törzsek a volgai Magna Hungariából épp a másik, nyugati forrásokban is emlegetett, délebbi Magna Hungariába indultak. Talán sokan vélik úgy, hogy nem különösebben bölcs döntés a „két egytestvérhez” hasonlóan a gím nyomába eredni, mert könnyen tévútra vihet, de ne ítélkezzünk előre.

A csodaszarvasmondát nemcsak Kézai Simon, hanem a Képes Krónika s vélhetően a Kézait megelőző krónikák is tartalmazták. A magyar krónikás hagyományban meglévő változat szerint a szarvas a Meótisz mocsaraiba vezette a fivéreket. Láttuk, Julianus és előtte Ottó barát éppen erre a helymeghatározásra építette úttervét, ez a magyar és nyugati krónikákban egyaránt föllelhető volt. Minden bizonnyal Kézaihoz is más krónikákból került ez az elem, hiszen alig hihetjük, hogy a népi hagyomány ilyesfajta geográfusi szemléletű, antik neveket őrizgetne. Annál inkább olyasmit, hogy az új föld bővelkedik mindenben, mi szem-szájnak ingere (legalábbis lesz, ha levadásszák-kifogják és megsütik), hogy zsíros a föld, selyem a fű és édes a víz – de ezzel meg nem megyünk sokra, mert értelemszerűen minden új haza ilyen, nem is lehet más, különben nem hős, hanem bolond lett volna az a fejedelem, amelyik oda vezeti a népét, s minthogy az eredetmondák az éppen uralkodó dinasztia legitimitását vannak hivatva erősíteni, kelekótya ős-től csak nem származtathatják magukat. Kevésbé általános elem viszont az,

hogy az új haza nehezen közelíthető meg, s mindenfelé víz, pontosabban tenger veszi körül, folyója viszont egyáltalán nincs, csak hát ez meg kétségeket ébreszt: nomád népek egy-két napig sem lehettek meg bőséges édesvíz-forrás nélkül. Itt Kézait pontosítja a Képes Krónika, amely szintén emlegeti, hogy körös-körül tenger övezte az új földet, de annak összeállítója szerint sok folyó is átszelte. Amit még tudunk e tájról: Perzsiával volt határos, és ha a magyarok a szomszédos pusztába mentek ki, akkor egy Belár nevezetű úr földjére jutottak, hiszen az ő fiainak feleségeit találták ott férjeik nélkül, s köztük volt az alán fejedelem két leánya is. A nőket elrabolták, feleségükké tették, ebből a nászból származik a hun és a magyar nép, az alapító atyák, Hunor és Magor után elnevezve. Irodalmi témának elsőrangú történet – de igaz-e belőle bármi is?

Arról a néhány évszázados korszakról, amely a magyar törzsek dél-uráli területről való elköltözése és a honfoglalás között eltelt, sokféle nézet van forgalomban a szakirodalomban. Természetes is, hogy sokféle vélemény alakult ki erről a történeti korról, hiszen csak az időszak végén, a 9. században jelenik meg a magyar törzsszövetség biztosan azonosíthatóan a forrásokban – s mindjárt legalább három névvel, és még a *magyar* köztük sincs. Azt már megszoktuk, hogy valamennyi nomád nép történetének kezdeti évszázadai elég homályosak, s nincs ez másként a magyarok esetében sem. Aztán amint haladunk előre az időben, a távoli és elmosódott kép annál nagyobb felbontásúvá válik, több a részlet, de elsősorban még mindig a nyelvtörténet, turkológia, régészet forrásaira támaszkodva alkothatunk elképzeléseket, s továbbra sem szabad elfelejtenünk, hogy mást jelent itt a „történelem”, mint a későbbi, megbízhatóbb forrásokkal rendelkező korokat illetően. Mint Róna-Tas András megfogalmazta a honfoglalást megelőző időszak egészére vonatkoztatva: „nem egy zárt és homogén csoport több ezer éves korai történetét követjük, hanem mindössze jelezni tudjuk, hogy melyek azok a színhelyek, amelyek biztosan összekapcsolhatók korai történetünkkel”.² Sőt, még tovább szomoríthatjuk a betonbiztonságra vágyókat, merthogy még ezek a színhelyek sem annyira biztosak: van, aki szerint éltek a magyarok a Kubán folyó környékén, a Kaukázustól északra, van, aki szerint nem, van, aki szerint inkább a Donnál éltek, mások szerint viszont ott nem... Nincs egyetértés abban sem, hogy a vándorlás egyes állomásaira mikor érkeztek és mennyi időt töltöttek ott a magyar törzsek.

Na de mennyire vehető komolyan az olyan tudomány, amely ezekre a legalapvetőbb kérdésekre sem képes cáfolhatatlanul válaszolni, miközben a könyvtár és az internet tele van szórva csupa rendíthetetlen őstörténeti igazságokkal – igaz, egymásnak ellentmondóakkal, de legalább egy kiválasztottban kétségek nélkül lehet hinni. A dolgot kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a korai magyar történelemre nézve – de sok más témára is kiterjeszthető ez az állítás – csakis az a vélemény vehető komolyan, amely nem tulajdonít magának kizárólagosságot, pláne fölkentséget. Vásáry István a magyar őshazákról és őshazakutatókról szóló könyvében joggal

idézi August Schlözert, aki szerint a hamis dolgokban nem hinni legalább olyan értékes, mint az igazságot tudni.³ Az óvatos fogalmazás, több lehetőség nyitva tartása, a bizonytalankodásnak tűnő „nem tudjuk pontosan”-féle állítások azt jelzik, a szerző jól ismeri a korai magyar történelem forráshiányos mivoltában, a források értelmezésének sokféleségében rejlő csapdákat, s tudomása van a korszak kutatásában illetékes tudományágak módszertani erőnyeiről és hiányosságairól egyaránt. Aki visszafogja határozottságát, mikor a korai magyar történelemről beszél, az tudja: olyan mozaikképet kell rekonstruálnunk, amely darabjainak a zöme elveszett. A magabiztos ígéretes e tárgyban a tudatlanság legbiztosabb jele.

Azért ne nagyon szontyolodjunk el, hogy a helyzet reménytelen, mert távolról sem az, csak ismernünk kell a kutatás korlátait. Például érdemes fölfigyelnünk azokra a vitákra, amelyek az egyes iskolák megközelítési módjából következnek, lényegében szükségszerűen. A régész tárgyak, formák, díszítőmotívumok, temetési szokások hasonlóságaira figyel, amikor egy-egy etnikum sorsát próbálja nyomon követni. Ez a munka nélkülözhetetlen, amikor egy-egy nép egykori kultúráját próbáljuk föltárni, van azonban egy kiküszöbölhetetlen hiányossága, amit nem is mulasztanak el a régészek orra alá dörgölni, úgyhogy közhelyé vált, már ebben a könyvben is találkoztunk vele: a csontok nem beszélnek. Attól, hogy valakik ugyanúgy öltöztek, ugyanúgy díszítették a tegezborítóikat, nagyon hasonló volt a hitviláguk, még egyáltalán nem biztos, hogy azonos néphez tartoztak, mert divat a steppén is volt, és gyorsan terjedt – ezt többször emlegettük már. Akik viszont azonos törzsszövetséghez tartoztak, egyáltalán nem biztos, hogy nyelvüket, viseletüket, ötvösművészetüket, temetkezési szokásaikat illetően egyformák voltak, hiszen egy-egy szövetség etnikailag meglehetősen összetett volt. A nomád szerveződési mintázatok hihetetlen sokszínűséget eredményeztek a másik irányban is: azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú, azonos nevű nép több szövetségben is fölbukkanhatott ugyanabban az időben. Mindkettőre egészen bizonyos példát mutatnak például a kazárok, de semmi okunk föltételezni, hogy magyarokkal másként lett volna. Az egyik legkiválóbb magyar régész, Bálint Csanád intelmeit is érdemes fejben tartanunk: arra hívta föl a figyelmet, hogy nem csoda, ha a Kárpát-medencei honfoglaló sírok anyagának párhuzamai nem mutathatók ki szépen a vándorlás útvonalán, megjelennek viszont, igen kései időkből, a Volga vidékén. Nem arról van szó, hogy a magyarok átröppentek volna az óhazából az újba, hanem arról, hogy a steppei divat nem föltétlenül népenként, hanem koronként változott. Másként fogalmazva: egy magyarnak vélt jellegzetesség lehet a korszak és nem az etnikum jellemzője, ezért teljesen fölöslegesen keressük a vándorlás föltételezett útvonala mentén, óvatosan kell viszont kezelnünk, ha egyszercsak, szinte a honfoglalás idejéből fölbukkan távol az új hazától – lehet éppen a magyarok hagyatéka, de lehet másoké is.

Hasonló módszertani akadályok a történettudományban is jelentkeznek. A problémák egyik része abból fakad, hogy a korszak nagyobbik hányadáról

még nincsenek írott forrásaink, a másik része meg abból, hogy a 9. századtól viszont már vannak. A 9. század első harmadát megelőző időszakból származó írott forrásokban említett népek egyikéről sem sikerült bizonyítani – minden igyekezet ellenére –, hogy a magyarok állnának egy-egy népnév mögött. Vannak persze igen szívós igazolhatatlan elméletek: ezek közé tartozik, hogy a magyarok nevét rejtene egy bizánci forrásban elmesélt történet, mely szerint 527–528 táján a Kercs-félsziget közelében lakó hunok fedelme, Gordasz Bizáncban megkeresztelkedett, ezért pogány népe megölte, s helyére fivérét, Maugerisz-t ültették. Maugerisz nevét először Otrokocsi Fóris Ferenc azonosította a *magyar* népnévvel 1693-ban, elmélete azóta is nagy népszerűségnek örvend, noha semmilyen bizonyíték nem támasztja alá. Ebben az időben történeti forrásként más népek forrásokkal jobban adalt történetére támaszkodhatunk, hiszen, mint Ligeti Lajos írta, „a vándorlások korában, főleg annak első felében hasztalanul keressük a magyart saját nemzeti nevével megjelölten. Mindvégig ott van valahol, valamelyik török nép szövetségében, függőségében, névtelenül. Ha valaha nyomára akarunk jutni, fáradhatatlanul ügyelnünk kell a szabírok, kazárok, bolgárok viselt dolgaira.”⁴ A magyarság nevei plasztikusan mutatják ezeket a kapcsolatokat: a bizánci, arab és szláv forrásokban más-más néven szerepelnek, de valamennyi a nyugati törökséghez köti őket, ennél többre azonban a nevek vizsgálatával sem jutunk. (Vagy talán mégis, majd kiderül.)

A 9. századból tehát bizánci és arab forrásokban már vannak lényegében biztosan a magyarokra vonatkozó említések, aztán találkozunk a magyarokra vonatkozó megjegyzésekkel szláv és perzsa írásokban, a magyarok Nyugat-Európát zaklató portyáitól kezdve latin följegyzésekben is. Csak hát... Ezek a korai írott források igen töredékesek, többnyire nem is eredetiben, hanem csak másolatokban, kivonatokban maradtak ránk. Így a mindenkori szerzői elfogultság mellett – ez minden történeti munkára jellemző valamilyen mértékben, régen is, ma is – figyelembe kell még vennünk a szövegek hagyományozódásának sajátosságait, el kell tudnunk különíteni egymástól a másolt vagy kivonatolt munka eredeti tartalmát a későbbi betoldásoktól, a szemtanúk beszámolóit az adott korban ismeretes toposzoktól, a szerzők saját tapasztalaton nyugvó leírásait a más forrásokból átvett elemektől. Alapos forráskritika nélkül tehát az írott szövegek értelmezése súlyos félreértésekhez vezet – meg alapos forráskritikával is, ha egyéb szempontok, például a nomád szerveződési sajátosságok figyelmen kívül hagyásával, szó szerint értelmezzünk egy-egy megjegyzést.

Azért különleges forrás a nyelv, mert ami benne tükröződik, az – ellentétben a néma csontokkal – egészen biztosan a magyar történelem része, másrészt semmiféle történetírói tévedés vagy simlis torzítás nem lehet benne. De ne hallgassuk el a nyelvtörténet korlátait sem. Azt meg tudjuk mondani, hogy egy-két évtized alatt olyan erejű nyelvi hatás nem képzelhető el, amilyet a török nyelv(ek) gyakorolt(ak) a magyarra – nem lehet tehát szegény magyar törzseket a volgai őshazában jegelni egészen a 8–9. századig (több,

egymással nem azonos elmélet szerint így lett volna), mert akkor ma nem lehetne a legalapvetőbb szókincsükben több száz török eredetű szó. De ez a hatás érkezhett egy vagy több nyelvtől, s hogy a sok bolgár-török nyelv közül melyikből, azt pusztán a nyelvi adatok nem segítenek megfejtetni. (Ínyenceknek: lesz még több nyelvi finomság, azokról majd akkor, ha a nyelvi adatokból kibontható kultúráról lesz szó.) Fölösleges lenne tagadni, hogy a magyar kutatók annyiban nyilvánvalóan hasonlatosak a szentekhez, hogy saját területük felé hajlik a kezük – a történész az írott forrásokban, a régész az anyagi kultúrában, a nyelvész a nyelvben bízik a legjobban, ha nem így volna, az illető kutató tévesen választott volna pályát. A nyelv iránti elfogultságom az alábbiakban megmutatkozik majd abban, hogy a több lehetséges közül azt az értelmezést választom – mindet itt mégsem mesélhetem el –, amely a legharmonikusabban illeszthető a nyelvi adatokhoz. De azért úgy, hogy ne kerüljön durván szembe sem a régészet, sem az írott források állításaival. Ezzel a megközelítéssel pontosabb képet rajzolhatunk a 6–9. század magyar történelméről: többet lépünk előre, ha azt keressük, a lehetőségek közül melyik zárható ki bizonyosan, mint ha az után kutakodunk, hogy melyik mellett hozható föl több érv, hiszen a támogató érvek száma változó-kony és sokszor szerencse kérdése, hogy előkerül-e új.

A magyar szövetség törzsei tehát valószínűleg már nem a volgai Mag-na Hungariában töltötték azt a bizonyos sűrű homályba burkolódzó teljes évezredet, hanem kissé délkeletebbre, az Urál-hegységtől délre, az Urál folyó vidékén, innen indultak útjukra valamikor az 5–6. században. Az urak a 6. század végéig gyorsan változtak errefelé, nagyobb területet hosszabb időre csak a szabiروknak, az avaroknak, s később a nyugati türköknek sikerült hatalmuk alá vonniuk, a legtöbb itt formálódó nép pedig valószínűleg a törökség ún. bolgár-török ágából származott. A század vége felé a bolgárok vezetésével egyes ogur törzsek a Kubán folyó vidékéről, az Azovi-tengertől keletre fekvő pusztáról a Dnyeper és Dnyeszter közötti területre vonultak, arra a vidékre, amelyet később *Magna Bulgaria*-nak neveztek. Meglehet, az akkor már semmiképpen nem jelentéktelen magyar szövetség ezeknek az ogur, bolgár törzseknek a helyére érkezett a Kubán és a Don közötti vidékre. Délebbre, a Kaukázus északi előterében az alánok, illetve a szabiروk voltak a szomszédság, s nem sokkal később valamennyien a kazárok fennhatósága alá kerültek, így a magyarok nomád szokás szerint részt vettek a kazárok portyáiban, hadjárataiban. Az alánokkal való szoros kapcsolatoknak is egyértelmű nyomai vannak.

Általánosan elfogadott vélemény szerint éppen a kazárokról kaptuk egyik nevünket – sajátos módon egy olyan nevet, amelyet a kazárookra is ugyanúgy ragasztottak rá, mint aztán a kazárokról a magyarokra. A 9–10. század fordulója körül megszaporodtak a bizánci forrásokban a magyarok említései, az első jelentősebb leírás is ekkor, 904-ben született: Bölcs Leó (886–912) császár „katonai kézikönyve”, a *Taktika* korábbi forrásra épül ugyan, de azt több helyen is kiegészítette Bizánc egyik félelmetes ellenségének-szövetség-

9. térkép Magyar szállásterületek

gesének, a magyaroknak a leírásával. Szólt benne a magyarok harcmódoráról, életmódjáról és a 894-es bolgárok elleni háborúban velük kötött szövetségről is. Leó császár, hasonlóan néhány arab történetíróhoz és más bizánci forráshoz, *türk*-nek nevezi a magyarokat ebben a munkájában. De nemcsak a magyarokat, a kazárokat (esetleg még az avarokat) is – a *türk* nevet az általa fölhasznált korai forrás vitte át a nyugati türkökről a kazárokra, Leó ezt a régi gyakorlatot keveri saját korának szokásával, amikor a *türk* népnév már a magyarokra vonatkozott.

Bölcs Leó fia, Bíborbanszületett Konsztantin (azaz Konsztantinosz Porphyrogennétosz, 913–959) már csak a magyarokra alkalmazta a *türk* nevet abban a nevezetes munkában, amely a korai magyar történelem egyik legbecsebb forrása. A 950 körül készült munkára latin címe (*De administrando imperio*) alapján *A birodalom kormányzásáról* címmel szokás hivatkozni. A mű tulajdonképpen királytükör, a császár fia, a későbbi II. Romanosz (959–963) okulására írta arról, hogyan érdemes uralkodni – a hadakozás művészetén kívül szó esik benne az antik és bizánci történetírásról, a mezőgazdaságról vagy akár a protokollról. Konsztantinosz számos korábbi történetíró művét is beépítette munkájába, de fölhasznált követjelentéseket, hírszerzők följegyzéseit, szemtanúk beszámolóit is. A magyarokra vonatkozó részek is több forrásból származnak, ezek közül igen jelentős a császári udvarban járt két magyar követ, Tormás (vagy Termacsu), Árpád dédunokája és az igen magas karha (horka) tisztet viselő Bulcsú vezér beszámoló-

ja. A magyarok korabeli jelentőségét mutatja, hogy a műben három teljes fejezetben csak velük foglalkozik a császár, de a könyv többi részében is tesz velük kapcsolatos megjegyzéseket. A görögöknél olyannyira tartósan fennmaradt a magyarokra a *türk* elnevezés, hogy a magyar korona alsó, bizánci részén I. Gézá (1074–1077), aki a koronát kapta, „Győvicsa, a türkök hűséges királyának” (*Geóvitzasz pisztosz kralész Turkhiasz*) nevezik – a felirat még őrzi a Géza név eredeti formáját is.

Egyelőre lépünk azonban vissza a 6–7. századba. Ekkortájt került a magyarba az alán nyelvből jó néhány államszervezettel, hadviseléssel, kereskedelemmel kapcsolatos kölcsönszó, például a *gazdag*, *kincs*, *híd*, *kert*, *verem*, *vért*, *vár*, *méreg*, *üveg*, *zöld*, *egész* és a *káliz* népnév, ez utóbbi a hvárezmi muszlim kereskedők alán neve volt. Ugyan kereskedelemmel kapcsolatos, de nem az alánból, hanem másik iráni nyelvből került a magyarba a *vám* és a *vásár*. Szintén alán eredetű viszont az *asszony*: ennek jelentése eredetileg ’fejedelemasszony’ volt, később vált egyre szélesebb körűvé s egyre hétköznapiabbá a jelentése, először csak a magas rangú, nemes nőkre terjesztették ki a használatát, később tiszteleti formaként már társadalmi rangtól függetlenül szólíhattak meg vele nőket. Nekünk azonban az eredeti jelentés az igazán érdekes: általánosan elfogadott vélemény szerint ugyanis nem csak úgy önmagában szállingózott át az alán nyelvből a magyarba, hanem viselőjével együtt, azaz egy magyar–alán fejedelmi házasságkötés lenyomata lehet. Ez bizony nem is áll olyan távol attól, amit a csodaszarvas legendája mesél el arról, hogy a fejedelmi testvérpár az alán király lányait vette feleségül.

A másik föltételezett déli szomszéd nép, a szabirok és a magyarok között is sokáig föltételeztek valamiféle kapcsolatot. Ennek alapjául szintén Konsztantinosz császár munkája szolgált, nevezetesen az a megjegyzése, hogy amikor a magyarokra támadtak a régebben „kangaroknak nevezett besenyők”, a magyarok két ágra szakadtak, és „az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén szavartü aszfalünek hívják, a másik rész vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni az Etelküzü nevezetű helyekre”.⁵ A császár följegyzésében szereplő *szavartü aszfalü* jelentése ’rendíthetetlen szavárd’ – az *aszfalü* görög szó, és ’rendíthetetlen, szilárd, állhatatos’ jelentésben szokták fordítani –, s ezt a *szavárd* népnévet szokás valamiképpen a szabirokhoz kapcsolni. De elég sok itt a bizonytalanság, mert ezekről a szavárdokról vannak ugyan mindenféle adataink, de borzasztó nehezen állnak össze valami épkezláb formát mutató képpé.

Tudjuk például azt, hogy a szabirok a 6. században a Kaukázus északi előterében éltek. Azt is tudjuk, hogy később kazár főség alá kerültek, de mivel a kazárok jöttek később, a *szabir* nevet néhány szerző a hozzájuk hasonló életmódot élő kazárookra is átvitte, ezekben a forrásokban a *szabir* a kazárokat jelöli. Ebből akár arra is lehet következtetni, hogy a magyarokra akasztott *szavárd* név valójában a kazár–magyar, s nem a szabir–magyar kapcsolatok emléke. De nem ilyen egyszerű a dolog. Az örmény és az arab források

sokszor emlegetnek egy népet, amely a Kaukázustól északra, a Kur folyó mentén a 8–9. században élt, arabul *szavardijja* vagy *szijavardijja*, örményül *szevordi* a nevük. Ez utóbbi örményül ’fekete származásúak’-at jelent, s minden bizonnyal úgy jött létre, hogy az örmények megpróbálták „értelmet adni” egy hasonló hangzású névnek, például a *szabir*-nak vagy *szavir*-nak, s ez az eredeti népnév némi torzulásával járt. Ezt az igen gyakori jelenséget népetimológiának hívják, így lett egykor a szláv *ulicá*-ból *utca* az *út* hatására, vagy így lett a *leptop*-ból *laptop*, nyilván mert olyan lapos... (Az angol *lap*, *e*-vel ejtve, ’öl’-et jelent, a *laptop* az *öleb* mintájára ’ölgép’ lehetett volna némi purista erőlködéssel, de háliszennek nem lett az.) Konsztantinosz egyébként egy másik munkájában az örmény alakhoz jobban hasonlító *szevortii* formában is megnevezi a három törzsből álló népet, s gondosan le is fordítja ’fekete fiúk’-ra. Szavárdjaink most már vannak ugyan, de mi közülük hozzájuk a magyaroknak?

A kutatók egy része szerint semmi: a görög császár ugyanis mindvégig arról beszél, hogy régebben a besenyőket *kangar*-nak hívták, és szintén régebben a magyarokat meg *szavárd*-nak, itt tehát nyilvánvalóan egy korábbi forrásának az adatait próbálta összhangba hozni saját korának ismert népeivel. Alátámasztja ezt az elképzelést, amit a kangarokról tudunk: már a 6. században említik őket szír források, a Kaukázus vidékén élő, vélhetően valamilyen iráni nyelvet beszélő nép volt. Konsztantinosz nyolc besenyő törzset sorolt föl, s közülük a három legvitézebbet kangar eredetűnek mondta. Ez jelentheti azt, hogy a kangarok töredékei a besenyő szövetség tagjává váltak, legharcosabb meg egy tévedés folytán lett belőlük: a nomádok a frissen csatlakozott vagy behódoltatott népet állították elő- és utóvédnek, így aztán a nyugati ember szemével nézve úgy tűnt, hogy ők a legnemesebbek, mert ők járnak elől a harcban. A *kangar*-t igen könnyen lehetett, szintén népetimológiával, besenyő törzsnévnek értelmezni, mert a *kongor* a besenyőben a vörhenyesbarna lovak színét jelölte. (Éppen Konsztantinosz besenyőkről írott fejezete őrzött meg gazdag anyagot arról, hogy a besenyők lószínűvekkel jelölték törzseiket – a sereg egyes részeit a nomádok ősidők óta színekkel különböztették meg égtájak szerinti felosztásban, a besenyők ennek egy kifinomultabb, mondhatni, az „abszolút nomád” változatát alakították ki, visszatérünk még erre.) Ez a népetimológias értelemadás természetesen csak a besenyőben játszódhatott le, és ennek egyben óvatosságra is kell intenie bennünket: nemcsak akkor következhetett be, ha valóban olvadtak be kangar törzsek a besenyők közé, hanem akkor is, ha a besenyők csak hallottak a kangarokról, és örömmel ismerték föl bennük az egykori vörhenyesbarnákat, „érthetővé téve” egy idegen nép nevét. Ezt nemigen tudjuk kibozgni, de szerencsére a mi szempontunkból nincs is jelentősége. Nekünk az a fontos, hogy a Kaukázus vidékén voltak kangarok is, szavárdok is, s ezek szerint a görög császár által fölhasznált forrás szerint a kangarok megtámadták a szavárdokat. Konsztantinosz ismerte a kangar–besenyő azonosítást, és egészen pontos információi voltak arról, hogy a besenyők megtámadták a

magyarokat, hát azonosította a kangar-szavárd párharc másik szereplőjét, a szavárdokat a magyarokkal. Perzsia felé tehát eszerint nem a kettészakított magyarok egy része telepedett le, hanem a kettészakított szavárdok egy része.

Az ilyen elegánsan letisztított képet azonban újra zavarossá teszi egy nemrégiben talált héber nyelvű levél és a mi Névtelen Jegyzőnk egy megjegyzése. A 10. században a kjevi zsidó közösség Jakob ben Hanukkah nevű tagját többszörös sorscsapás érte. Testvére ugyanis kölcsönt vett föl, és ő vállalt kezességet a visszafizetésért, fivérét azonban kirabolták és megölték, a pénz elveszett, Jakob pedig börtönbe került. A kjevi közösség kiváltotta, s azzal próbált neki segíteni, hogy ajánlólevelet írt más zsidó közösségeknek, melylyel szegény Jakob pénzgyűjtő útra indulhatott. A levelet aláíró tíz személy között volt egy, aki neve mellé – Szimszon Jehuda – még azt is odaírta pontosításként: „akit Szavartinak hívtak”. Szabirok aligha tébláboltak a 9–10. században Kijev táján, magyarok annál inkább, s bárhogyan kapta is Szimszon Jehuda a *szavárd* melléknevet, a népnév fölbukkanása a 10. században Kijev környékén leginkább a magyarokkal lehet összefüggésben.

Anonymus, miután hosszasan bemutatta Hülek két fiának, Kadocsának és *Zoarnak* a honfoglalásban szerzett érdemeit, elmeséli, hogy mindketten engedélyt kaptak Árpádtól, hogy Görögországban szerezzenek földet maguknak, s azt a népet hívták később „csabamagyarjának”. Anonymus értelmezése szerint ez ’ostoba magyart’ jelentett (újabb népetimológia), merthogy Zoard vezér halála után lusták voltak visszamenni hazájukba. A csabamagyarja kérdést és hogy hogyan kerül ide Görögország, itt ne firtassuk, van elég gondunk enélkül is. Elégedjünk meg egyelőre azzal, hogy Anonymus ismert egy mondát, amely délre, délkeletre szakadt magyarok emlékét őrizte meg, hasonlóképpen a Konsztantinoszt tájékoztató magyar Bulcsú és Tormás beszámolójához, akik arról tájékoztatták a császárt, hogy a „Perzsia vidékén” letelepedett magyarokkal a 10. században még folyamatos kapcsolatban állt a Kárpát-medencei magyarság, rendszeresen küldtek egymáshoz követeket. Mindebből annyi azért biztonsággal kifejthető, gondolnánk, hogy voltak délkeleti magyarok is. És ez így is van, kivéve, ha a két magyar követ a volgai magyarokat nevezte keletinek, s csak Konsztantinosz azonosította a magyar követek által emlegetett keleti magyarokat a „Perzsia felé” letelepült szavárdokkal. Ezt a lehetőséget azonban elvethetjük, ha az Anonymusnál olvasható *Zoard* alakot kibontjuk a korai, még igencsak botladozó magyar helyesírásból: ezt valószínűleg *Szovárd*-nak olvasták akkoriban. Ha a kazárok fennhatósága alatt élő magyarokat a görög források nevezhették *türk*-nek csak azért, mert a kazárokat is annak nevezték, akkor régebben nevezhették őket *szabir*-nak is, elvégre a kazárokat nevezték annak is. Ebből aztán az örmény népetimologizálás eredményét átvéve lehetett *szavárd*. Így hát Anonymus délre szakadt, Szovárdot követő magyarjai és Konsztantinosz szavárdjai a mondai hagyomány mélyére ásva mégis találkoznak egymással, s ugyanoda visznek bennünket, ahová Ottó és a korabeli krónikás hagio-

mány irányította Julianust, s ahová a szarvasgím is vezetett: a déli Magna Hungariába, a Kubán folyóhoz, az Azovi-tenger keleti partvidékére.

Bíborbanszületett Konsztantin szerint e lakhelyükről Etelközbe telepedtek át a magyarok – hogy hiszünk-e neki, vagy úgy véljük, ezt csak nagyvonalú forráskezelése íratta vele, nem Konsztaninosz munkájának hitelességén múlik, hanem azon, mit gondolunk Etelköz földrajzi helyéről. A szót magyarra „Folyóköz”-nek fordíthatnánk: az *Etil* eredetileg a Volga török neve volt, de néhány török nyelvben közszóként kezdték használni, pusztán ’folyó’-t jelent, s valószínűleg a magyarban is így volt ez – ellenkező esetben csak egy nagyon szűk területet jelölhetne, egyetlen folyó, az Etil torkolatvidékét (függetlenül attól, hogy ebben az esetben az Etil melyik folyó lett volna). Úgy tűnik azonban, hogy az *Etelköz* megnevezés két folyó által határolt, még inkább több folyó által átszelt földet jelölt. Abban nincs vita, hogy a Fekete-tengertől északra feküdt, abban viszont egyetértés nincs, hogy hol húzódott a keleti határa, s hogy mennyi időt töltött itt a magyar törzsszövetség.

Konsztantinosztól úgy tudjuk, a besenyők a magyarok helyére telepedtek. Majd öt folyót is felsorol, melyek átszelik a korábbi Magyarföldet: ezeket a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és Szeret folyóval lehet azonosítani. A muszlim források egyik csoportja, melyet egy buharai szamanida államférfiről Dzsajháni-hagyománynak neveznek – s amelynek ágas-bogas összefüggéseit érdemes lesz majd valamivel közelebből is megismernünk, mert a honfoglalást megelőző idők magyar történelmének egyik legfontosabb forrása –, a Duna és az Etil közé teszi a magyarok által uralt területeket. E forráscsoportban az Etil két folyót is jelölhet: a Volgát és a Dont, mert a korabeli muszlim földrajztudomány szerint a Volga és Don azonos, de két torkollal rendelkező folyó volt. Csaknem biztosra vehetjük, hogy az Etil a nekünk fontos részben a Donra vonatkozik: Dzsajháni ugyanis azt is leírta, hogy a határfolyók a Róm-tengerbe, azaz a Fekete-tengerbe ömlenek – Róm Bizánc, azaz Kelet-Róma jól ismert keleti neve. A két forrás adatait összeegyeztetve alakult ki az a vélemény, hogy Etelköz a Don és a Duna között terült el, de vannak, akik csak a görög császárnak adnak hitelt, ezért a Dnyepernél húzzák meg a keleti határt. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy egy nomád szövetség „területét” nem jelölte határárkő, a szomszédos nomád szövetségek miatt e rugalmas határok változékonyak voltak, és persze nem mindegy az sem, hogy a vezértörzs szállásterületeiről, a szövetséghez tartozó törzsek szállásterületeiről vagy a szövetség által ellenőrzött, jóval szélesebb kiterjedésű vidékről beszélünk. Akárhogy is: ez az a terület, ahol a magyarok előtt a bolgárok fejedelme, Kuvrat épített rövid életű, de virágzó birodalmat.

Az iskolában úgy tanultuk, hogy a magyarok viszonylag rövid időt töltöttek Etelközben: Levédiából érkeztek, s a besenyők támadása miatt hamarosan el is kellett hagyniuk. A szakirodalomban azonban ma már az az uralkodó vélemény, hogy a *Levédia* elnevezést a magyarok maguk föltehetően soha nem használták. Ez valójában Konsztantinosz tudálékos alkotása, ő képezte Levedi vezér nevéből: igazából nem a korábbi magyar szállásterület neve

volt, hanem az etelközi szállásterület keleti része, Levedi nemzetségének földje – kezdetben itt lehetett a törzsszövetség hatalmi és gazdasági központja. Sokkal kevesebben térnek el az Etelközben eltöltött idő hosszát illetően a hagyományos „pár évtized lehetett” nézettől, pedig ha így lett volna, akkor ma más lenne kultúránk, másmilyen lenne a nyelvünk, más szavakat használnánk sok hétköznapi tárgy, állat, növény neveként – és valószínűleg másként neveznének minket külföldön. Egy rövidke fekete-tengeri vakációzás – történeti léptékben a föltételezett pár évtized csak ennyi – nem lett volna elég ahhoz, hogy Vásáry István joggal írhasse: „A hatalmas török nyelvi hatás nem egyszerű nyelvi tény csak, hanem egy méreteiben lenyűgöző török kulturális és társadalmi hatás jelzője. ... [ahhoz, hogy] a magyar nyelv finn-ugor eredetű ... rögtön hozzá kell tennem, hogy a török hatás népiség és kultúra szempontjából legalább ilyen súllyal esik latba.”⁶ Márpedig Vásáry nem túloz. Vannak persze, akik ugyan nem vitatják (csak talán picikét kisebbsítik) e hatás mértékét, de a török–magyar érintkezéseket máshol képzelik el. Klasszikusan a Volga-vidéken: e nézet szerint, olvastuk az előző fejezetben is, a volgai magyarok nem odavándoroltak, hanem ott maradtak, méghozzá egészen a 9. századig, és a volgai bolgárok lettek volna a magyar történelmet átformáló nép. Ahogy egyetemista koromban a nehezen védhető elméletekre mondtuk: ez bizony „nyakavéres” felfogás, hiszen a bolgárok csak a 9. század második felében értek el azokra a területekre, ahol találkozhattak volna a magyarokkal, addigra meg a magyarokat csak le kell már hozni északról, mert az útvonaltervezésnél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy akkor még a Kazár Birodalomban is kellett kicsit élniük, rohamtempóban át kellett venniük a kazár birodalomszervezési szokásokat és villámgyorsan erős törzsszövetséggé kellett válniuk, mielőtt Etelközben függetlenedtek, majd elfoglalták a kies hont. Ez így nem nagyon ment volna.

A török hatás megkezdődhetett, minden bizonnyal meg is kezdődött abban a pillanatban, amint a magyar törzsek a pontuszi steppe 6. századi török forgatagába vegyültek, amikor elindultak az Urál mellől délre. Nyilván még inkább erősödött ez a hatás a déli Magna Hungariában, a Kubán menti hazában: török kölcsönszavaink nem egyetlen nyelvből, s nem is egyetlen korban kerültek a magyarba. De folyamatos nagy erejű hatás csak később érhetett a magyarokat, mert ha ez a 6–7. században történik, a létszámban, haderőben jóval gyengébb, a forrásokban önállóan még nem is emlegetett magyar törzsek bajosan őrizték volna meg uráli eredetű nyelvüket. A magyar nyelven hagyott török nyelvi lenyomat egyértelműen azt mutatja, hogy a magyarok nyelvcseréje egy-két generáción belül elkezdődött volna – vagy talán egy részüknél már el is kezdődött –, ha politikailag nem szakadnak ki abból a török kulturális környezetből, amely ezt a hatást gyakorolta rájuk.

Kézenfekvő az a föltételezés, hogy a folytonos és több irányból érkező török hatások közül a legerősebb Etelközben érte a magyar törzseket – a korábbi Magna Bulgaria területén. A Kuvrat birodalmának bukása után el nem vándorló bolgárok csak valamikor a 8. században keltek útra, s kezdtek

lassan a Volga irányába mozdulni, majd egyre északabbra húzódni a folyam mentén. A magyarok ekkor már szoros kapcsolatban állhattak velük, hiszen a magyar törzsek egy kisebb töredéke velük tartott. Valószínű azonban az is, hogy mint mindig, ha nomádokról van szó, még ez után is maradt bolgár népesség az egykori birodalom területén – a török hatás tulajdonítható, legalábbis részben, nekik is. Az itt eltöltött időben formálódhatott ki – még egyszer fontos elismételni: nem előzmény nélkül – a magyarok törökös államszervezete és kultúrája, és nyilván ez a kapcsolat jelentette a háttérrel ahhoz, hogy a magyar nyelvbe a több száz török kölcsönszó zöme bekerüljön – ráadásul az érintkezés korában ez a mára fennmaradt szavaknál nagyságrendekkel több lehetett. Ebben az időben erősödött meg a magyar törzsek szövetsége annyira, hogy kitörjön a kazár függőségből – az uráli indulástól kezdve csak más szövetségek csatlakozott vagy hódolt népeként élő magyar törzsek ebben az időben váltak olyan fontos tényezővé, hogy már önálló népként, saját névvel jelölve is megjelentek a szomszédos népek forrásaiban. Egyre inkább azon a néven, amelyet Etelköz korábbi lakóitól, az onoguroknak is nevezett bolgároktól örököltünk.

Ez a név az *ungar-*, *hungarus*, *venger* s mindaz, ami ezekből az alakokból származik. Nyilván nem lepődünk meg, ha sokan ma is a hun-magyar rokonság bizonyítékának vélik ezeket a névalakokat, pontosabban a *hungarus*-t. Ennél még látványosabb Anonymus naivitása, aki szerint a magyarokat „az idegenek beszédében hungarusoknak” hívják, „Hungvárról nevezték el őket azért, mert a szlovének meghódítása után a hét fejedelmi személy Pannónia földjére lépve, ott jó soká időzött”. Ehhez a meséhez még Ungvárt is Hungvárrá kellett változtatnia, de tudjuk, Béla király jegyzője nem riadt vissza a névgyártástól. És ha már ezt a fejezetet a népetimológiáknak szenteljük, említsük meg annak a névtelen szerzőnek az ötletét is – többen a 908-ban elhunyt, nagy tudású Remigius nevű auxerre-i bencés szerzetest sejtik benne –, aki Dadónak, Verdun püspökének írt levelében azt fejtegette, honnan származik az a rettenetes népség, amely akkoriban szabadult rá Európára. Miután elvetette, hogy a magyarok Góg és Magóg népe volnának – nézete szerint e mitológiai elnevezések nem valódi népeket, hanem az eretnekek gonosz seregét jelölik –, előállt egy eredetlegendával. Eszerint Pannónia, Isztria és Illíria népeire szörnyű éhínség tört, ezért a környék fejedelmei összegyűltek, és a népekből kiválasztották azokat, akikről úgy gondolták, meg tudják menteni magukat az éhségtől. A többieket elűzték a sivatagba és máshova, és a sorsukra bízta őket: meghalnak vagy megmaradnak. A szerencsétlen kivetettek egy része azonban végül eljutott a Meótisz mocsaraiba, ott találtak táplálékul halat, madarat – a kiállt éhínségről pedig *hungri*-nak nevezték el őket.

Komolyra fordítva a szót: azt, hogy az *ungar-*, *hungarus*, *venger* és egyéb változataik az *onogur* népnévből származnak, már többször emlegettük, itt az ideje, hogy megnézzük, hogyan is történt mindez. A szláv forrásokban már a 9. század utolsó harmadában az onogurok nevéből kialakult névvel

nevezik a magyarokat, aztán az arab és héber források is használni kezdik a népnév különböző változatait – Hászdáj Ibn Sápírút levelében *hungrin* formában szerepel –, végül a *türk* mellett megjelenik a görög forrásokban is. Róna-Tas András szerint a magyarok nemcsak a Kubánnál, hanem Etelközben is a bolgárok helyére telepedtek: amikor a bolgár törzsek a Kubántól Magna Bulgariába költöztek, akkor a magyarok a Kubán-vidéken foglalták el az egykori bolgár területeket, amikor pedig 670–680 körül végképp szétesett a Bolgár Birodalom, akkor annak területén váltották a bolgárokat. Ebben az időben a forrásokban már szinonimaként szerepelt a *bolgár* és az *onogur* népnév, a Dunához vonuló bolgár törzseket is *onogur*-nak, *onogundur*-nak nevezték, és a Kárpát-medencei avarokhoz csatlakozó bolgárokat is ugyanígy hívták.

Az *onogur* névből a szlávban lett *ungur* ~ *ongur*, ennek többes számú alakja pedig az *ungri* ~ *ongre*, ez került be más nyelvekbe is a magyarok megnevezéseként, és aztán ott tovább alakult, az adott nyelv népnévformáihoz illeszkedett. A szláv egyes dialektusaiban a szó elé *v*- került, innen a *vengri*, más dialektusokban egy szabályos szláv hangváltozás következtében pedig eltűnt belőle az *n*, ezért a magyarok neve a szláv forrásokban *ugri*. A latinositott *hungarus* alak *h*- szókezdője viszont a franciából származik: a francia nyelv történetében éppen ebben az időben kezdődött az a folyamat, hogy a szókezdő *h*- hangokat már nem minden esetben ejtették, hol igen, hol nem – az ingadozás nyomán viszont olyan szavakban is megjelenhetett a *h*-, amelyekben eredetileg nem volt. Ezt a nagyon jól ismert nyelvi jelenséget hiperkorrekciónak hívják, de erre a fejezetre elég lesz a népetimológia fogalma, térjünk is vissza ehhez rögtön: a magyarok nevéhez illesztett szókezdő *h*- megszilárdulásában kétségkívül szerepet játszhatott az is, hogy a magyarokat európai megjelenésük, ha nem is első, de második pillanatától a hunokhoz hasonlították.

Pontosan ugyanezt az utat járta be a Kárpát-medencei Avar Birodalomba telepedett onogurok neve. Azt ma már senki nem vonja kétségbe, hogy a kései avarok jelentős komponensét a Magna Bulgaria fölbomlása után az avarokhoz érkező onogurok adták. A 8. századtól kezdve egészen sok megkeresztelkedett avar szerzetes nevét jegyezték föl úgy, hogy nevük mellett *hungarius*, *houngarus*, *ungarus*, *wanger* stb. alakok jelzik származásukat, 860-ban pedig egy Mattsee melletti kolostornak kiállított birtoklevélben jegyzik meg, hogy a keleti frank uralkodó által adományozott terület a *wangarok* határvidékein van. Már 1953-ban fölmerült, hogy a magyarok esetleg a Kárpát-medencében, az avarok közé települt onogurok után kapták volna nevüket, ez azonban könnyen cáfolható, mert a magyarokra vonatkoztatva a szláv forrásokban már a honfoglalás előtt, a 860-as években is megjelenik ez a név. László Gyula is fölhasználta ezt a névazonosságot nagyhatású, a kettős honfoglalásról szóló nézete kialakításában: a kiváló régész úgy vélte, hogy a két egymást követő avar kultúra, a korai és a kései közötti óriási különbséget egy új etnikum érkezése okozta, s ezt az új etnikumot ő magyar-

nak tekintette. Elméletét ugyan minden elemében megcáfolták – régészeti, történeti és nyelvi érvei sem voltak tarthatók –, de abban igaza volt, hogy 670 körül új etnikum jelent meg a Kárpát-medencében, csak ezek nem a magyarok, hanem az „eredeti”, bolgár onogurok voltak.

A mi kedves agancsosunk tehát mégsem olyan hamis, mint amilyennek hittük: a monda minden eleme mögött kibontható a történeti háttér. S hogy végképp rehabilitálhassuk a csodálatos szarvasgímet: még abban sem vezetett félre minket, hogy Magor fivére Hunor volt. Hunor ugyanis csak Kézai – népetimológián nyugvó – leleményének köszönhetően lett a hun rokonságot bizonyító testvér, valójában ez a név is az onogur népvét rejti. Azt pedig ki tagadná, hogy a honfoglaló magyar törzsek szövetségében az onogurok nemcsak nevükben voltak ott, hanem ténylegesen, a honfoglaló magyar etnikum egyik fontos komponenseként is – több más, szintén a pontuszi steppén és Etelközben a magyarságba olvadt etnikai csoporttal együtt.

Múlt idők története

A római Szent Kelemen-templom eredetileg nem Isten, hanem egy nemesember házának készült, legalábbis erre következtetnek annak a lakóháznak a maradványaiból, amelyre a templom ráépült. A legenda szerint egy Titus Flavius Clemens nevű konzul birtokolta a házat, aki családjával együtt megkeresztelkedett, s mivel az 1. századi Római Birodalomban ez nem jelzett előre sok jót, mártírhálált is halt. Az ő felszabadított rabszolgája lett volna a későbbi I. Kelemen pápa (88–97), az apostoli atyák egyike, aki még jól ismerte Péter és Pál apostolt, de minthogy a pápaság akkoriban nem magas hivatal, hanem magas kockázatot jelentett, Trajanus császár (98–117) a Krím-félszigeten fekvő Kherszón városába száműzte. Először bányában kellett dolgoznia, s mikor keresztény rabtársai számára vizet fakasztott, hogy ne kelljen olyan messzire járniuk innivalóért, a környék lakói is mind megkeresztelkedtek. A császár olyan haragra gerjedt, hogy megparancsolta, kössenek súlyt a nyakába, és fojtsák vízbe. A katonák egy horgony segítségével oldották meg a feladatot, így aztán Kelemen nemcsak a bányászok, hanem a hajósok védőszentje is (valamint a márványfaragóké és a kalaposoké), és teljesen logikusan zivatar és hajótörés esetén szokás az ő segítségével könyörögni (valamint gyermekbetegségek ellen). Kelemen csontjait Cirill, a szlávok egyik legtiszteltebb szentje találta meg – a szárazföld belsejében voltak eltemetve, a sírmelléklet pedig egy vasmacska volt, a szent egyik attribútuma –, ő vitte Rómába, így kerültek a mai Szent Kelemen-bazilikába, de a szent fejét és más relikviáit a Kijevi Barlangkolostorban őrzik.

A szlávok apostolai, a Thesszalonikiben született Konstantin (827–869) – később fölvev szerzetesi nevén Cirill – és bátyja, Metód (815 k.–885) a „kazár misszió” során kutatták föl Kelemen pápa csontjait. Császáruk azért küldte őket a kazárok földjére, hogy terjesszék a kereszténységet, de mint tudjuk, ez már veszett fejsze nyele akció volt, hiszen a kazár vezetőréteg addigra fölvette a judaizmust, így a szláv térítő tesvérek útja ebből a szempontból nem nevezhető sikeresnek. Abból a szempontból viszont igen, hogy egyáltalán túléltek ezt az utat. Cirill legendája szerint ugyanis, mikor Kherszón táján a szent ember éppen hajnali imáját végezte, magyarok rontottak rá

„farkas módra üvöltve, meg akarván őt ölni. Ő azonban nem rettent meg, sem az imáját nem hagyta abba, csak fohászkodott, »Uram, irgalmazz!«, mivel éppen befejezte ájtatosságát. Ők pedig, meglátván őt, isteni parancsolatra megszelídültek és hajlongani kezdtek előtte, és hallván ajkának tanító szavait, békében elengedték őt egész kíséretével együtt.”¹

A szintén szentként tisztelt báty, Metód legendájában is van magyarokkal kapcsolatos epizód. A kazároktól hazatérve a térítő fivérek újabb megbízást kaptak III. Mihály (842–867) császártól: Rasztiszláv morva fejedelem Bizánc-tól kért hittérítőket, hogy erősítse függetlenségét a nyugati kereszténységet követő szomszédoktól, a frankoktól. Metód és Konstantin a hagyomány szerint erre az útra készülődve alkotta meg a glagolita ábécét (glagolicát) a 860-as évek elején, hogy a térítendő anyanyelvére fordíthassák a Bibliát s más vallásos szövegeket – a *cirill*-nek nevezett ábécét viszont nem a szerzetes testvérek szerkesztették meg, hanem valamikor a 10. században keletkezett, elterjedt vélemény szerint Szimeon bolgár cár (893–927) udvarában, Preszlávban, megalkotását általában Ohridi Kliment bolgár püspöknek (840 k.–916), Metód és Cirill tanítványának tulajdonítják. Tehát a 860-as évek második felében Rómába utaztak a testvérek, ekkor vitték magukkal Szent Kelemen maradványait is. Cirill hamarosan meghalt, de Metód folytatta a közösen megkezdett munkát, s egy ilyen alkalommal, amikor a magyarok csapatai a Kárpát-medencében portyáztak, a magyar vezér hívatta az idős papot. Sokan hitték úgy, hogy ezzel az agg szerzetes el is búcsúzhat életétől, a legenda szerint azonban a magyar főember örömmel és tisztelettel fogadta Metódot, sőt kérte őt, hogy emlékezzék meg róla imáiban. A legenda alapját képező találkozás valamikor a 880-as évek közepén történhetett – 885-ben Metód is meghalt.

Mint a későbbiekben látni fogjuk, a francia szentek esetében kifejezetten jól jött, ha találkoztak a hunokkal – vagy legalábbis kapcsolatba lehetett hozni őket valamilyen módon a hunokkal –, mert ha valami az ima erejének bizonyítékául szolgálhatott, hát a vad keleti horda megtorpanásra készítése biztosan. A magyarok a Nyugat szemében ebben a vonatkozásban is a hunok örökségébe léptek Cirill és Metód legendájában. A legendaképzés szokásos elemeit leválasztva is hitelesnek tekinthető viszont a találkozás ténye: 860-ban a Krímben, a 880-as években a Kárpát-medencében. Mire sor került rájuk, a magyar szövetség életében sorsdöntő változás történt: kikeveredtek a szoros kazár függésből.

Nem kell rendkívüli szemfülesség ahhoz, hogy fölfedezzük: itt bizony nagyvonalúan átlapoztunk másfél-két évszázadot, hiszen a Fekete-tengertől északra fekvő új hazáról az előző fejezetben csak annyit mondtunk, hogy a magyarok ott kapták az *onogur* nevet. Az írott forrásokból nem is jutunk sokkal messzebbre, mert azok továbbra is hallgatnak, egészen a 9. századig. A régészet viszont arra figyelmeztet, hogy az egyébként teljes joggal rehabilitált csodálatos szarvasunk alaptermészete szerint csalfa, de legalábbis tréfás kedvű: újra fölsejlik ugyanis alakja a kelet-etelközi folyók fölött gomolygó párából.

Az egykori Kazár Birodalom területén föltárt, meglehetősen heterogén, a 8–10. századból származó leleteket tartalmazó együttest szaltovo-majaki kultúrának nevezik a régészek. Nevének első elemét a Donyec melletti Verhnyij Szaltov (Verhnyije Szaltovo) kőtornyos földváráról és az egykor mellette fek-

vő településről, a kazárok legnagyobb városáról kapta – néhai lakói mintegy negyvenezer sírt tartalmazó nekropoliszban nyugszanak a folyó jobb partján, de legalább tizenötezer sírra becsülik a várossal szemközt, a bal parton föltárt temető sírjainak számát is. A kultúra nevének második része a Majaki (Majackoje) várra, egy jellegzetes technikával készült erődre utal, melynek kőfalát gerendákkal erősített, rekeszes földsánc támasztja meg. A régészeti kultúra valószínűleg azért kapta éppen ezt a nevet, mert ezt a két emlékcsoportot igen korán kezdték föltárni a régészek, de egyben igen szerencsésnek bizonyult a névadás, hiszen a gazdag, nemcsak temetőket, hanem erődöket és az erősített helyek melletti települések maradványait is magába foglaló szaltovo-majaki kultúrát létrehozó, soknyelvű, különféle etnikai csoportokból álló népesség jelentős része hasonló településeken élt, az erődtípusok biztonságába húzódva. A földművelés, a kézművesség jóval nagyobb szerepet játszott életükben, mint a korábban megismert nomádoknál bármikor – de természetesen nem hagytak föl a nomád gazdálkodással sem, a nomád szerveződési modellt és a haditechnikát sem cserélték másra, csak az arányok csúsztak el a korábbinál erőteljesebben a letelepedés irányába.

A föltárt sírok egyik csoportja gödørsír, a másik viszont katakombá – ezekben a halottat a sír oldalából nyíló kis fülkébe helyezték. Ez utóbbiak a temetkezési szokások és a sírokban nyugvók embertani jellegzetességei szerint leginkább a kaukázusi alánokhoz állnak közel, ezért a szaltovo-majaki kultúrának a középső Donnál fekvő, északi, a steppe és az erdős övezet határán fekvő részét az alánokhoz kötik a régészek. A keleti, a Kaszpi- és a Fekete-tenger között egészen le a Kaukázus északi előteréig húzódó részt a kazárokhoz, a Fekete-tenger mentén végignyúló déli részt pedig a bolgárokhoz kapcsolják. Az alánok vélhetően akkor menekültek északra, amikor a Kaukázuson át támadó arabok betörései gyakorivá váltak, a 7. század végén, még inkább a 8. század első harmadában, a nagy mennyiségű bolgár-onogur leletanyag pedig a Kuvrat birodalmának szétesése után helyben maradt bolgárok hagyatéka. Sok lelőhelyen erőteljes keveredés figyelhető meg, ezt az összetettséget a Kazár Birodalom etnikai sokszínűségével magyarázzák, de az is jól látszik a temetők különböző korú rétegeiből, hogy a kazár államon belül meglehetősen erős integrációs folyamat, etnikai összeolvadás és kulturális egységesülés zajlott.

Nekünk igen sok szempontból fontos a szaltovo-majaki kultúra, elsősorban azért, mert a magyarok hagyatékát is magában foglalja, de a kazár államon belül zajló integráció és az ettől függetlenül is gyorsan terjedő steppei divat miatt alig-alig azonosíthatóan. De fontos azért is, mert elárulja, hogy a Don környékén jelentős alán népesség élt akkor, amikor a magyarok már szomszédos etelközi szállásaikon legeltettek, és természetesen bolgárok, onogurok is szép számmal éltek ezen a vidéken. Ott volt az Azovi-tenger is, azaz a Meótisz, mindössze annak keleti partja helyett már az északon éltek a magyar törzsek. Minden megvolt tehát itt is, s nemcsak a Kubán-vidéken ahhoz, hogy ezt a területet tekintsük annak a bizonyos déli Mag-

na Hungariának, amelyről az Árpád-korban még tudtak a Kárpát-medence magyarjai, s ahová a csodaszarvas mondája vezet. Szerencsére megint nem kell döntenünk a kettő között, hogy melyik az „igazi” – hiszen úgysem tudnánk –, mert mindkét területet illetően szólnak egyéb érvek is amellet, hogy 6–9. századi történetük során valamikor valamennyit éltek ott a magyar törzsek. A csodaszarvasmonda pedig olyan elterjedt egész Euráziában, hogy a magyarok minden bizonnyal ismerték már a 6. század előtt is, a későbbiek során pedig újabb és újabb elemekkel bővíthetett, mások kieshettek belőle, egyszerűen folyamatosan formálódhatott mindaddig, amíg általunk is ismert végleges formáját elnyerte. Ez mindenképpen az etelközi tartózkodás idején történhetett, ugyanazokban az időkben, amikor a legnagyobb erejű török kulturális és nyelvi hatás is érte a magyarokat – ebből tudunk meg a legtöbbet arról, hogy a néma évszázadokban mi történt velük, éppen ezért hamarosan alaposabban szemügyre vesszük ezt a már eddig is sokat emlegetett török hatást. Visszatérve a saját magunknak fölhánytorgatott másfél évszázadnyi ugrásra: valóban nagy és fontos korszakot lépünk át, amely meghatározta a későbbi magyar kultúrát és a magyar szövetség etnikai összetételét, de csak azért tesszük, hogy részletesebben térhessünk majd vissza rá.

Egyelőre vegyünk számba néhányat a 9. századtól lassacskán szaporodó írott forrásokból, ha már annyira vártuk, hogy végre egyértelműen a magyarokról meséljenek. Az egyik legkorábbi adat a magyar törzsekről egy ma azonosíthatatlan szerző munkája. Több kéziratban is fennmaradt, van, ahol egy György barátnak nevezett bizánci szerző 842-ig tartó világkrónikájának a folytatása, ezért a forrás neve a szakirodalomban a „György barát krónikájának folytatása”, bár van, ahol egy másik szerző, Szümeon Logothetész krónikájának másolatához csatolták. Szerzője elbeszéli, hogy Krum, a dunai bolgárok uralkodója megtámadta a bizánciakat, s 813-ban a Duna bal partjára telepített át mintegy tízezer férfit, köztük, akkor még kicsi gyermekként, a későbbi Baszileiosz császárt (867–886). Theophilosz (829–842) idején azonban a szolgává tett görögök megszervezték, hogy a császár küldjön hajókat értük, hogy visszatérhessenek hazájukba. A görögök valami miatt úgy döntöttek, már a hajók érkezése előtt útra kelnek, a bolgárok ezt látva harcba szálltak velük, de nem bírtak a foglyokkal, így az *ungrokat* hívták segítségül. Közben megérkeztek a császár hajói, s megérkeztek a *hunok* is, nagy tömegben. A görögök fölkészültek az ütközetre, a *türkök* viszont azt mondták nekik: „Adjátok nekünk mindazt, amitek van, és menjetek, ahová akartok.” A görögök nem fogadták el az alkut, csatarendben álltak három napig, majd megkezdték a hajóra szállást – a türkök csak ekkor támadtak, de végül a görögök megfutamították őket, s hazatértek. Ez az esemény – vagy legalábbis az, amely a krónikás híradásának alapjául szolgált – valamikor a 830-as évek második felében történhetett, s a benne szereplő ungrok, hunok, türkök ugyanazt a népet jelölik: a magyart. A *hun* mindössze annyit jelentett, mint ha ma azt mondanánk, *nomád*, a *türk*-öt ebben az időben a kazárokra, s a velük szövetségben élő magyarokra alkalmazták a bizánciak, az *ungr* pedig

a magyarok onoguroktól örökölt, a szlávok közvetítésével elterjedt neve – ezt már nagyon jól tudjuk.

Nagyjából ebben az időben, a 839-es évre vonatkoztatva értesülünk arról a franciaországi Szent Bertin-monostor évkönyvéből, hogy a Bizáncban járt ruszok Jámbor Lajos (814–840) frank királytól és római császártól kértek engedélyt arra, hogy áthaladhassanak az országán – inkább óriási kerülőt tettek, de nem akarták annak a veszélynek kitenni magukat, amely a szokott úton, a Dnyeper vidékén leselkedett rájuk a „barbár és túlságosan vad s hatalmas népek” miatt. A magyarok nevét az évkönyv ennél az évnél nem említi ugyan, de kiindulva abból, hogy a Don és az Al-Duna ebben az időben a magyarok ellenőrzése alá tartozott, sok történész azonosítja a magyarokkal a szintén nem finomkodó ruszokat is megrettentő vad és hatalmas népet. A magyarok föltűnésének közvetett jeleként szokták még értékelni a kazár erődnék, Sarkelnek az építését is, szintén a 830-as években – ezt a tézist azonban elvethetjük, hiszen az újabb kutatások szerint Sarkel eredetileg a kazár kereskedelem nyugalma felett őrködött.

Vannak kutatók, akik a magyarok hirtelen föltűnését a forrásokban annak tulajdonítják, hogy valamikor ekkor érkeztek meg a Volga-vidékről – ez azonban igen kétséges, szöges ellentétben állna mindennel, ami a magyar nyelv történetéből kibontható a magyar nyelvet beszélő népesség történetét illetően. Különböző is tudjuk, a nomád népeket mindenféle neveken hívták a szervezeti felépítésükön kigazodni képtelen környező népek forrásai – ha eddig nem láttunk volna erre elég példát a szkítáktól a kazárokig, akkor elég az imént idézett forrást, György barát krónikájának folytatását ismernünk: néhány soron belül a magyarok háromféle néven szerepelnek benne. Mások inkább arra gondolnak, és ez sokkal jobban illeszkedik a nomádokról összegyűjtött ismereteinkhez, hogy ebben az időben, a 830-as években kezdtek lazulni azok a szoros kötelékek, amelyek a magyar törzseket a kazár fennhatóság alatt tartották, s az erősödő új szövetség egyre több figyelmet kapott.

A függetlenedés nyilvánvalóan nem egyik napról a másikra történt, hanem hosszabb folyamat volt. Bíborbanszületett Konsztantinosz tudósításából tudjuk, hogy korábban a magyarok a kazárokkal együtt harcoltak azok háborúiban. Az első időkben, még a Kubán-vidéken, valószínűleg szorosabb volt az alárendeltség, a magyarok kaphattak akár kazár helytartót és vezetőréteget, de beolvasztani már akkor sem akarták a magyar törzseket – tudjuk, ez a nomádoknál nem volt szokás, csak az ellenszegülőket büntették szétzórással vagy szolgaságba vetéssel. A nomád haderő-optimalizálás, illetve veszélyminimalizálás éppen azon nyugodott, hogy minél több szövetséges, s minél kevesebb ellenség legyen a vezértörzs alá tartozó nagy törzsszövetség népei között. A kazárok később, Etelközben szintén egységben tartották a magyarokat (is), a szövetséghez tartozást, a függő viszonyt úgy alakították ki, hogy ők adtak politikai keretet a magyar törzsek szerveződésének. A magyarok egyrészt átvették a kettős fejedelemség intézményét, s bár vélhetően kevesebb szakrális szabállyal bénították meg az uralkodót, mint a kazárok,

az igazi úr a névleg második ember volt – a magyarok vezére a kündü vagy kende, helyettese a gyula tisztséget viselte. Másrészt a magyar uralkodó címe a Kazár Birodalom harmadik legmagasabb rangjának felelt meg: így a magyar szövetség meglehetősen önálló volt, belügyeit maga intézte, de ugyanakkor nyilvánvaló függésben a kazár kaganátustól, annak részeként létezett. Azt nem tudjuk pontosan, mikortól használták az Anonymus által olyan sokat emlegetett „hétmagyar” elnevezést, amelyet ő a hét vezérre alkalmazott ugyan, de eredetileg minden bizonnyal a törzsekre vonatkozott. Ezt a Jegyző valószínűleg már nem tudta, így hát próbált értelmet adni a kifejezésnek, a „hét magyar” nála azonos a „hét fejedelmi személlyel”. Őszintén szólva még arra is gyanakodhatnánk egy kicsit, hogy Anonymus, szokása szerint, más vonatkozásban is farigcsált valamit a rá örökített hagyományon, hogy kerekesebb történetet tudjon előadni – neki hét vezére volt, ahhoz hét törzs kell –, merthogy minden jel arra utal, hogy a magyaroknak eredetileg nyolc és nem hét törzsük volt, s a honfoglalást szintén nyolc törzsi egység hajtotta végre. A „hét törzs” hagyománya azonban Konsztantinosznál is megvan, őt pedig a magyar követek tájékoztatták erről. Ez egyébszt azt jelenti, hogy a honfoglalók emlékezetében már nem maradt nyoma a Kürt és a Gyarmat törzs egykori különállásának, másrészt azt, hogy a „hétmagyar” szövetség még a csatlakozásuk után eltelt egy évszázad múlva sem tekintette integrált egységnek a kabarokból szervezett nyolcadik törzset: szerepük továbbra is az volt, ami a „frissen csatlakozott” törzseké, katonai segédnépként harcoltak az elő- és utóvéd igen veszélyes posztján.

A vezértörzs hosszú ideig a Megyer lehetett, a törzsszövetség névadó törzse. Láttuk, talán a névnek ez a formája is törökös alak, de vannak nem pusztán a kiejtést illetően törökös, hanem török eredetű magyar törzsneveink – a *Tarján* és a *Jenő* biztosan ilyen –, és a társadalom előkelő rétege valószínűleg török nevet viselt. Ez nem jelenti azt, hogy a török nevet viselő törzsek népe török anyanyelvű lett volna, a török névadás a szokások átvételét és a presztízsvizonyokat mutatta. Ettől függetlenül a magyar szövetségben minden bizonnyal voltak török népelemek, valószínűleg nem is kevesen. Csak hogy ezek valószínűleg töredékeként, s különböző korokban csapódtak a magyarokhoz, hiszen a nomád szerveződés mintái szerint nem zárt egész törzsek, hanem több törzs tagjaiból alakuló alkalmi kötelékek szoktak más, nagyobb szövetségekhez csatlakozni – ezt történt a kabarok késeinek számító csatlakozása után is, amikor három különböző törzstöredékből szerveztek egy új törzset. Szűcs Jenő szerint a csatlakozott török töredékek és utódaik összességüket tekintve még többen is lehettek, mint az ugor eredetű népesség, de asszimilációjuk folyamatos volt: egy-egy kisebb létszámú török töredék beolvadt, mire az újabb török etnikai komponens megérkezett, s ez még a vezetőként érkező elite is érvényes volt.

A Megyer törzs vezére lehetett Levedi – a neve magyar, finnugor eredetű, azaz ősi magyar szóból, a létige *lesz* tövéből képezve, és valami olyasmit jelent, hogy „Levőcske”. Ma furcsán hangzik, de tabuisztikus okokból

előfordulhatott, hogy a gyermeket nem nevezték nevén, nehogy valami ártás érje, ugyanezen okból a magyar régiségben előfordultak *Nemlévő* típusú személynevek is. A névadás miatt még az is fölmerült, hogy Levedi nem is létező személy volt, csak ősnek megtett mitikus alak – ez persze nem változtatna azon, hogy nevét magyar szóból képezték –, de e magyarázatnak csekély a valószínűsége. Levediről ugyanis az Árpád nemzetségéből származó utódok számoltak be Bíborbanszületett Konsztantinosznak, ha már mitikus őst akartak emlegetni, azt Árpádhoz kapcsolták volna, már csak azért is, mert a magyar hagyományban jól ismerték Árpád mitikus ősapját: Ügyeknek hívták, a monda szerint Emesének és az Árpád-nemzetség totemisztikus ősenek, a turulnak a nászából származott. Bulcsú és Tormás beszámolója alapján az Árpád-nemzetséget megelőző időkről, Levediről a következőket tudjuk meg a görög császár följegyzéseiből:

„A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevére Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívtak. [...] A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen törzs felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi. Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagán vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket. [A kangarnak nevezett besenyőket legyőzték a kazárok, így a besenyők elfoglalták a magyarok földjeit, ekkor a magyarok egy része délre ment,] a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzi nevezetű helyekre [...]. Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagán azt mondta neki, hogy 'azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeded fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.' Ő pedig válaszolva a kagánnak azt mondta, hogy 'nagyra értékelem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztségedhez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád, ezek közül akár az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll.' Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségeért, és ráteremt volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették.”²

Mindezt természetesen nem vehetjük szó szerint. Nem valószínű, hogy Levedi az itt leírt módon, ezüsttálcán kínálta volna föl a szövetség vezetését egy másik törzsfőnek, de a császárt informáló Tormástól, Árpád dédunokájától nem várhatunk el mást, mint hogy olyan történetet adjon elő, amely saját nemzetsége uralkodásának jogosságát bizonyítja. Még arra is figyelt, hogy az elbeszélés ne csak Álmos nemzetségét legitimálja, hanem Árpádot

is: az etelközi magyar szövetség vezetője a magyar hagyomány szerint bizony Álmos volt, de mivel Álmosnak más utódai is voltak, a 10. században hasznos volt beleszőni a történetbe, hogy a jogosultság kifejezetten az Árpád-ágot illeti. A *vajda* szláv tisztségnév, de ebből ne vonjunk le súlyos következtetéseket, mert minden bizonnyal csak a császár és a magyar követek között közvetítő szláv tolmács értelmezése arra a tisztségre, amely a törzsek vezetőit jelölte; hagyjuk egyelőre a kangar-besenyő támadás kérdését is. Fontos viszont, hogy Konsztantinosztól megtudtuk: a magyaroknak Levedi előtt nem volt fejedelmük – azaz nem alkottak önálló, független törzsszövetséget –, viszont igen előkelő szövetségesnek tekinthették őket a kazárok, ha kazár feleséget kapott a magyarok vezére „vitészségének nagy híre és nemzetségének fénye” miatt. A vezértörzsből való nemes feleség biztosítása ugyanis egyáltalán nem volt a vazallusoknak nyújtott alapszolgáltatás.

A kazár kagán láthatóan mindent megtett, hogy a nagy haderővel rendelkező, jómódú magyar törzseket a birodalom kötelékein belül tartsa: ezért ajánlotta Levedinek, hogy „nemzete fejedelmévé emeli”, hogy „engedelmeskedjen” az ő „szavának és parancsának” – azaz a kagán biztosította volna Levedi hatalmát saját magyar törzsei fölött, azon az áron, hogy Levedi nem fordul ellene. Az egyezség azonban nem jött létre Levedi és a kagán között, hogy miért, azt nem tudjuk. A magyar vezér talán valóban elutasította a kazár ajánlatot, mint többen föltételezik, mert nem akarta vállalni az e megoldással járó kötelmeket. Lehet persze, hogy módja sem volt a kagán javaslatának a megfontolására, mert belülről döntötték meg uralkodását, s csak az Árpád-utódok történetmondásában alakult ilyen nagyvonalú önkéntes visszavonulássá Levedi szerepe. A lényeg, hogy a császár rögzítette a dinasztia-váltás tényét, melynek nyomán az első magyar uralkodóház Álmostól, illetve fiától, Árpádtól, s nem a korábbi „többi között első” fejedelemtől, Leveditől származott. Ez a dinasztia-váltás vélhetően együtt járt a vezértörzs cseréjével is: ekkor lett a Megyer helyett a magyarok vezértörzse a Tarján. Érdeemes figyelni arra is, hogy az új vezértörzs neve egy magas rangú tisztséget jelölő török szóból származik, török neve volt Álmosnak és török szóból képezték Árpád nevét is (és sokakkal együtt török nevet viselt Bulcsú és Tormás is) – ez nem jelenti azt, hogy a Tarján törzshöz tartozók vagy akár Álmos és Árpád anyanyelve török lett volna, de azt igen, hogy az új vezértörzs a legenyhébben fogalmazva is erős török irányultsággal rendelkezett.

A dinasztia- és vezértörzsváltás birodalmon belüli súlyponteltolódással is járt. Levedi szállásterülete, Levédia, „Kazáriához közel”, azaz Etelköz keleti részén volt, s bár a császári tudósítás szerint maga Levedi is nyugatabbra költözött a besenyők támadásai miatt, meglehet, hogy valójában nem Levedi földje, hanem a szövetség központi területe került nyugatabbra, nem (vagy nem csak) a besenyők támadása, hanem a vezértörzs változása következtében. Akárhogy is, Álmos nemzetségének szállásterülete nyugatabbra volt, mint Levedié – egyes föltételezések szerint a nyári szállás Kijevnél lett volna, mert a Kijevnél emlegetett *Olmín dvor* nevű helyet néhányan ’Álmos udvara’-

ként fejtik meg. Ezt a nézetet sokan vitatják, de azt nem, hogy a magyarok által ellenőrzött területek valóban egészen a ruszok későbbi központjáig nyúltak. A magyarok valószínűleg nemcsak ellenőrizték Kijev környékét, hanem egyes részeik hosszasan is megtelepedtek ott, ennek bizonyítékát látják azokban a magyar ötvösmunkákban, amelyek kijevi előkelőségek sírjaiból kerültek elő, s valószínűleg nem kereskedők vitték őket oda, hanem helyi ötvösműhelyek termékei voltak.

Szintén a hosszabb magyar berendezkedés nyomát őrizte meg egy Kijev melletti hegy neve, a „Magyar (hely)”. Az orosz évkönyvek bonyolult hagyományozódással továbbörökített kéziratait a Kijevi Barlangkolostor tudós szerzetese, Nesztor dolgozta át 1110 körül. Alapforrása természetesen az elődei által összeszerkesztett szláv Őskrónika volt, de fölhasználta György barát krónikájának folytatását és saját korának ismereteit is, így hozta létre azt a művet, amely a *Múlt idők története* címet kapta. Nesztor krónikája több adatforgácsot is tartalmaz a *ugrokkal* kapcsolatban, ezek között szerepel, hogy „Olma udvarháza” az *Ugorszkoje* – azaz ’Magyar’ – nevű hegyen van. A 898. évnél pedig azt jegyzi meg, hogy „vonultak az ugrok Kijev mellett a hegyen keresztül, melyet ma Ugorszkojének neveznek”, aztán megálltak sátraikkal, majd „átvergődtek a hegyeken keresztül, amelyeket Ugor-hegyeknek neveznek”. Az utóbbi tudósítás már a Kárpátokra vonatkozik, az orosz krónikák ezt nevezték Ugor-, azaz Magyar-hegyeknek.

A magyarok nemcsak az esetleges nyári legeltetés és a terület ellenőrzése kedvéért vonultak a szlávok lakta területekre: adóztatták a területeiken élő népeket, rendszeresen háborgatták őket, és embereket hurcoltak el tőlük, s a krími Kherszónban s talán Kercsben eladták őket a bizánciaknak rabszolgának. A kereskedelem a Kazár Birodalom legjobban jövedelmező ágazata volt, a magyarok pedig jókor voltak jó helyen ahhoz, hogy a haszonból gazdagon részesedjenek – valószínűleg éppen ettől erősödtek meg annyira, hogy érdemes volt hozzájuk csatlakozni, s ezzel tovább erősíteni a magyar törzsszövetséget. A kazároknak sokáig jól jött a pontuszi steppe északnyugati részét erős kézzel ellenőrző szövetséges: a magyarok valószínűleg alapvető szerepet játszottak abban, hogy a Dnyepertől északra eső területeken semmi ne veszélyeztethesse a kazár fennhatóságot. A kazárok számára a legértékesebb áru a prém volt, ezt muszlim kereskedőknek adták tovább. A magyarok a prémügyletekben nem vettek részt, de ők is megkapták járandóságukat: a rabszolga-kereskedelem hasznát. Kherszón tehát a 860-as években a már jól kiépült magyar kereskedelem egyik legfontosabb célpontja, mondhatni piaca volt, tehát „saját jogon”, s nem csak kazár segédcsapatként járhattak arra kisebb magyar lovasrajok. Cirill épp egy ilyenrel találkozhatott. Így aztán erejét veszítette az a régi érv, mely szerint épp a szláv szent emberrel való találkozás lenne annak bizonyítéka, hogy a magyarok 860-ban még a kazárok alattvalói voltak – Kherszönt ugyanis ebben az időben kazárok támadták meg, s ezért a magyarok ottani feltűnését a kazár függés jeleként szokás értelmezni. Ha Cirill nem éppen kereskedő, hanem éppen katonáskodó ma-

gyarok útjába került (a két tevékenység amúgy sem igazán vált szét), az sem jelent semmit, hiszen a nomádok gyakran nyújtottak katonai „segítséget” másoknak szoros függés nélkül is, pusztán a zsákmány rájuk eső része fejében – György barát krónikájának folytatásában olvastuk, hogy a dunai bolgárok is magyar katonai segítséget kértek, s a magyarokat abban az esetben sem a dunai bolgárok „igazsága” érdekelte, hanem csak saját zsákmányuk.

Azt, hogy a 860-as években a magyar szövetség már jobbára a maga útját járta, a már idézett Szent Bertin-i évkönyv is igazolja. A forrás a 862. évnél nevükön nevezi a frankok országát pusztító „korábban ismeretlen ellenségeket”: *ungri*-nak hívták őket. A magyar katonai egységek a morvák fejedelmének, Raszisztzlávnak a megbízásából hadakoztak a frankok ellen, sem ennek, sem a negyedszázaddal korábbi dunai bolgár megbízásnak nem volt köze a kazár érdekek védelméhez. A magyar szövetség erejét és önállóságát jelzi, hogy amikor a kazár uralom alatt élő kabar törzsek – mint bebizonyosodott, elég átgondolatlanul – föllázadtak a kazár vezértörzs ellen, s aztán menekülőre kellett fogniuk, egy részüket a magyarok fogadták be, mint mondtuk, a három kabar törzs töredékét egyesítve alakították ki a nyolcadik magyar honfoglaló törzset. Ez valamikor a 850-es, 860-as években történhetett. Az ilyesmit, jól tudjuk már, egyetlen nomád uralkodó sem nézi jószemmel, ilyenkor következik a fenyegetőzés vagy a büntetőhadjárat arra való hivatkozással, hogy „befogadtátok szökött szolgálmat”. Lehet, hogy a kazárok sem vették jónéven a kabaroknak nyújtott menedéket, ennek azonban a forrásokban semmi nyoma. Ellenkezőleg. A kazárok a jelek szerint nemhogy nem büntették meg a magyarokat, amiért korábbi alattvalóikat, a kabarokat befogadták – ha a magyarok még kazár függőségben éltek volna, ez lett volna természetes –, inkább a szövetségüket keresték. Ebben szerepe lehetett a Kazár Birodalmon belüli viszályoknak, de annak is, hogy a magyarok haderejével ebben az időben már komolyan számolni kellett. A kazár kagán jól mérte föl a magyarok fontosságát: Kazária későbbi veszét jelentős részben az okozta, hogy a ruszok végzetesen megerősödtek, s ebben minden bizonnyal szerepe volt annak, hogy a szövetséges magyarok, akik korábban sikeresen féken tartották őket, eltűntek Etelközből.

A honfoglalást közvetlenül megelőző néhány évtizedben a magyar törzsszövetség nemcsak önálló, hanem a térség egyik legfontosabb tényezője. Félelmetes katonai erejükkel nagy gazdagságra tettek szert, a busásan jövedelmező rabszolga-kereskedelem, portyák, adóztatás és bérkatonaság révén egyaránt. Ez a gazdagság és jólét tükröződik a honfoglaló sírok leletanyagában is, de emlegetik a honfoglalás előtti magyar történelem fontos forrását képező muszlim írások is: arab és perzsa utazók, kereskedők, történetírók beszámolói, művei. Ezek eredetije nem maradt ugyan fenn, de a későbbi utaleírások, térképkommentárok megőrizték a korábbi munkák kivonatait, így az eredeti forrásokat egészen jól lehet rekonstruálni.

A muszlim források egyik csoportja a bagdadi kalifa buharai vezír-dinasztiájának művét dolgozta föl. Dzszajháni nevű minisztere Bagdadnak mindjárt

három is volt gyors egymásutánban: az első 913-ban nevezték ki, 937-ben lett miniszterré a fia, 976-ban pedig az unokája. Valószínűleg a nagypapa volt közülük az, aki jelentősen átdolgozta és bővítette Ibn Hordábehnek, az abbászida postahálózat vezetőjének a 9. század közepén készült, *Az utak és országok könyve* című munkáját, de a föltételezések szerint utódai is kiegészítették a kéziratot. Dzsajháni alapos és kíváncsi természetű ember volt, ennek megfelelően sokféle forrást és beszámolót használt föl részletes földrajzi leírásának megszerkesztéséhez. Kapcsolatban állt a perzsa földrajztudomány jeles alakjával, al-Balhíval (az ő elveszett munkájának kivonata nagy részben arab szerzők művében maradt fenn), de kikérdezte az utazókat is: Buharában találkozott a volgai bolgároktól visszatérő Ibn Fadlánnal – őt már emlegettük, az ő munkája a kazár és a volgai bolgár történelem gazdag forrása. Tőle természetesen a volgai bolgárokról érdeklődött, de másokat is kifagatott az általuk ismert országokról, azok jövedelmeiről, hogy milyen ott a csillagok magassága és az árnyék hossza, levélben kérdezte hivatalnoktársait udvaruk és kancelláriájuk szokásairól. Dzsajháni művének így két rétege volt: az egyik a forrásain alapult, és a 870-es évek körüli időkre vonatkozott, a másik a saját korából származó kiegészítéseket, megjegyzéseket tartalmazta. Dzsajháni eredeti kézírata nem ismeretes, de jelentős részben rekonstruálható, mert több arab, illetve perzsa szerző is őt követte. Ezek közé tartozik az arab Ibn Ruszta, aki valószínűleg a 10. század húszas éveiben szerkesztette földrajzi leírását, a 11. századi al-Bakri és a 12. századi Marvazi, illetve a perzsául írók közül egy 10. századi ismeretlen szerző, munkáját *A világ határai* (*Hudúd al-álam*) címen ismerjük, valamint a 11. századi Gardézi – az ő műve azért különösen fontos, mert más Dzsajháni-kéziratot használt, mint az arab Ibn Ruszta, így a két szöveghagyomány Dzsajháni művének teljesebb rekonstrukcióját teszi lehetővé.

A Dzsajháni-hagyomány természetesen nem csak a magyarokról tartalmaz értékes anyagot, hanem a kazárokról, volgai bolgárokról, szlávokról, besenyőkről, ruszokról, alánokról és szabirokról is. A fennmaradt kéziratok alapján visszaállított szövege szerint a magyarok „a türkök egyik fajtája”, vezérük húszezer lovast tud kiállítani. A vezér neve kende (vagy künde), de ő csak névleges királyuk, „minden magyar a dzsila (azaz gyula) nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben”. Sátorban laknak és „együtt vonulnak a sarjádó fűvel”, s bárhová utaznak, viszik magukkal mindenüket. Országuk nagy, egyik határa a Róm-tenger (azaz a Fekete-tenger). Két folyó között élnek, télen mindenki ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez közelebb volt, s ott halásznak. Tőlük nyugatra a keresztény wanandar (azaz nándor, dunai bolgár) nép lakik, ők többen vannak, de gyengébbek, mint a magyarok. Az ő országukon túl a morvák laknak. A magyarok országa „bővelkedik fáknak és vizekben”, talaja nedves, és sok szántóföldjük van. „Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk, súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint a foglyaikat.” Megrohanják őket, majd a bizánciakhoz viszik őket

eladni, brokátot, gyapjúszőnyeget s más árukat vesznek értük. Egyébként a magyarok „szemrevaló és szép külsejű emberek, nagytestűek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok”, „ruhájuk brokátból készül, fegyvereik ezüsstel vannak kiverve és gyönggyel berakva”. Leánykéréskor a lány gazdagságával arányosan visznek vételárat – állatokat – magukkal, s miután a lány és a vőlegény apja megegyezett, a lány apja egy szőnyegbe csavar mindenféle róka-, mókus-, hermelin-, coboly- és nyestprémet, mindezt a vőlegény apjának lovára kötözi, az pedig, miután hazatért, a kialakított vételárnak megfelelően küld állatot, pénzt, ingóságot – ez után viszik haza a lányt.³

Azt tehát már pontosan látjuk, miért *vőlegény*, azaz *vevőlegény* a házasulandó fiatalember, s hogy miért *eladósorba* kerül a lány, mielőtt feleségül *veszik* – e régi, finnugor gyökerű szavak azonban azt is elárulják, hogy a magyarok e szokása nem Etelközben, hanem sokkal, évszázadokkal korábban alakult ki, mikor még maguk is olyan vidéken éltek, ahol a prém volt az elsődleges fizetőeszköz. Mit árul el vajon a magyar szókincs Dzsajháni tudósításának többi részéről, s egyáltalán az Etelközben eltöltött időről?

A honfoglaló magyar nép élete

A szegedi egyetem történetének legismertebb nyelvésze kétségkívül Horger Antal (1872–1946) – mindenki tud hírhedt elvetemültségéről, miszerint egy vers miatt eltávolította a talán meghaladhatatlan zsenijű költőt. Tartozunk Horgernek annyival, hogy hozzátegyük: nem az egyetemről, hanem a tanári pályáról tanácsolta el József Attilát, a zseniket meg a kortársak rendre nehezen viselik, csak az utókor szokta tévedhetetlenül fölsísmerni őket, s megróni az elődöket vakságuk miatt, miközben saját koruk zsenijeit ugyanolyan komiszan kezelik, mint az előző generációk az övéiket. Ezzel együtt Horger Antal nem volt makulátlan, a válása körüli, verekedésbe, sőt csaknem gyilkosságba torkolló pörlekedés hírére a korabeli sajtó is tárgyalt. A nyelvészeknek mégis árnyaltabb a véleményük erről a mogorva emberről, mert fontos nyelvtörténeti és nyelvjárási munkákat írt, sőt még egy nyelvváltozási „törvényt” is elneveztek róla (ma már inkább „két nyíltszótagos tendenciának” nevezzük: az ómagyar korban, ha egy legalább három szótagos szóban két nyílt, vagyis magánhangzóra végződő szótag követte egymást, a második szótag magánhangzója kiesett: ezért lett a *bokorot*-ból *bokrot*, a *malomok*-ból *malmok*, és ezt a szabályt követve mondják ma több nyelvjárásban is a *motort* úgy, hogy *motrot*).

Horgernek tehát megvoltak a maga törvényei, mégsem ő volt a szegedi bölcsészkar legmeghatározóbb nyelvésze. Ez a cím sokkal inkább Mészöly Gedeont (1880–1960) illeti meg, aki munkásságával egészen különleges helyet foglal el a magyar nyelvtörténészek között: az adatokat lepkegyűjtőként katalogizáló, szigorúan pozitivistá felfogással szemben ő nagyobb teret hagyott a fantáziának és a rejtett jelentéstani összefüggések feltárásának anélkül, hogy a megfelelő adatokkal történő bizonyítás vagy a filológiai pontosság igényéből engedett volna. Ezt nem pusztán irodalmi – fordítói, szépírói, stilisztai – hajlamai miatt tette, hanem mert azt vallotta, a szavak története torzó és hiteltelen a szó köré épülő kultúra megrajzolása nélkül, s fölsísmerte, hogy nemcsak a szójelentések mélyen gyökerező összefüggései, hanem a nyelvtan elemei is rávilágítanak a régiek (és a maiak) gondolkodásmódjára. Ez pontosan megfelelt annak az elvnek, amelynek egyik kidolgozója régi ismerősünk, Hugo Schuchardt volt, aki a családfaelmélet helyett is sokkal életszerűbb modellt javasolt. A szemlélet aztán egy heidelbergi folyóiratról, a *Wörter und Sachen* címűről kapta a nevét, ezt Rudolf Meringer, a pszicholingvisztika egyik előfutára indította 1909-ben.

Ez a nyelvszemlélet egyébként szorosan kapcsolódott Wilhelm Wundtnak (1832–1920), a kísérletes pszichológia atyjának néplélektani elméletéhez, eszerint a magasabb (nem elemi) pszichikus működések megértéséhez a nyelvet, a néprajzot, a vallásokat kell tanulmányozni, mert ezekből tárhatók föl a gondolkodás szabályai. A néplélektan tehát Wundt értelmezésében nem tartalmazott sem metafizikus, sem determinisztikus elemeket, sokkal inkább a kulturális és nyelvi relativizmus kutatásához volt köze – nagyjából azt alapozta meg, amit ma antropológiának, szociálpszichológiának, etnológiának nevezünk. A 20. század elejének kiváló magyar tudósai társaslélektan címke alatt művelték ugyanezt: többek között Gombocz Zoltán (1877–1935) a nyelvészetben, Karácsony Sándor (1891–1952) a pedagógiában, Lükő Gábor (1909–2001) a néprajzban. A *Wörter und Sachen* szemléletét itthon az elsők között Jankó János (1868–1902) és Bátky Zsigmond (1874–1939) alkalmazta, Mészöly Gedeon pedig két olyan folyóirat megszületése körül is bábáskodott, amelyek már címükben is ezt a szemléletet hordozták: az 1929 és 1939 között megjelent *Népünk és Nyelvünk* ötlete és programja saját bevallása szerint tőle származott – a folyóiratot a „magyar alföldi néplélek”, ma úgy mondanánk, az alföldi parasztság antropológiai és szociológiai leírására létrejött szegedi Alföldkutató Bizottság jegyezte, első szerkesztője Bibó István (1877–1935) etnológus volt (a politikafilozófus Bibó édesapja), őt Horger Antal követte ezen a poszton. E lap szellemi utóda volt a rövid életű *Nép és Nyelv* (1941–1944), ezt már Mészöly szerkesztette.

Ennek a bölcsészettudományi-társadalomkutatói irányzatnak a követői számára egymás forrása volt a nyelvtörténet, a néprajz és a néplélektan (ma megkövetelt eleganciával fogalmazva a művelődéstörténet, antropológia, szociálpszichológia, szociológia és sok szempontból a kognitív tudományok), eredményeik nem pusztán kiegészítették egymást, hanem az egyes területek javaslatai értelmezhetetlenek voltak a társterületek ismerete, adataik beépítése nélkül. Ez a szemlélet nem „interdiszciplináris”, hanem, modernül mondvá, transzdiszciplináris: elméleti és módszertani szükségszerűség benne, hogy nem tudományterületet kutatunk, hanem a világot, a jelenségeket és az életet a maga összetett, bonyolult valójában, a kutatói kényelmet szolgáló világszeletelést és jelenséginizolálást meghaladva. Ezzel a módszerrel állította egészen új pályára a magyar régészeti munkálkodást László Gyula (1910–1998) – *régészeti néprajznak* hívta az általa kifejlesztett, s máig szinte egyedülálló teljességgel megvalósított módszerét. A sírmelléklet vagy a sírok elhelyezkedése a számára nem pusztán lajstromba veendő körülmény volt, hanem az egykor éltek gondolkodásának, hitének lenyomata. Nem állt meg ott, ahol sokan igen: továbblépett a föllelt tárgyak morfológiai kapcsolatainak kimutatásán, díszjeinek leírásán, korának megállapításán. Az egykori életet és művelődéstörténeti beágyazottságát próbálta megfesteni, láthatóvá tenni – átvitt és szó szerinti értelemben is, hiszen a képzőművészeti diplomát is szerzett régész legendásan jól rajzolt. Munkálkodása nem volt teljesen előzmény nélküli, néhányan – többek között Móra Ferenc (1879–1934),

a szegedi múzeum igazgatója, Zichy István gróf (1897–1951), a Történeti Múzeum vezetője, Cs. Sebestyén Károly (1876–1956), az előbb említett *Népiünk és Nyelviünk* egyik szerkesztője, Móra közvetlen munkatársa – hasonló szemlélettel dolgoztak, csak Lászlónál kevésbé kiérleltlen és anélkül, hogy tudatosan módszerré formálták volna megközelítésüket. Manapság pedig elképzelhetetlen jó régészeti munkát írni vagy valamirevaló kiállítást rendezni úgy, hogy nem az egykori élet áll a középpontban: enélkül csak csorba korszok és rozsdás vasdarabok hevernek a tárlókban, és emészthetetlen szóhal-mazok tömnek tele a könyvet.

A magyar nyelv török kölcsönszavaival foglalkozó turkológusok nem véletlenül vallják magukat történészeknek akkor is, ha egyébként az általános nyelvészet és a nyelvtörténet teljes eszköztárát birtokolniuk kell ahhoz, hogy bármit is kibontsanak a nyelvi adatokból, s hogy e „nyersanyagról” érvényes és hiteles megállapításokat tegyenek. Szerencsére a magyarországi turkológiai hagyományt nem kellett a „komplex szemlélet” jegyében újrakezdeni, hiszen máig is szilárd alapozása Gombocz Zoltán munkája, s éppen ő volt az, aki a török kölcsönszavakról megjelent első munkája (1907) előtt négy évvel Wundt néplelektanának nyelvtörténeti vonatkozásait bemutatta a magyar közönségnek. Így aztán a magyar nyelv török elemeinek kutatása kezdettől fogva az egykori élet megismerésének igényét jelentette. Ami azt illeti, ez nemcsak a magas tudományok szempontjából szerencsés körülmény, hanem egykori hallgatóként is hálás vagyok érte: egyébként halálosan unalmas lett volna azt listázni, hogy a magyar *alma* szónak melyik török nyelvben mi a megfelelője, hiszen csak egy-két *elma* jelent némi változatosságot a sok *alma* mellett. Igaz, a többi néhány száz szó etimológiája azért ennél több hangtani és jelentéstani kihívást rejt, de igazán izgalmassá ezt az anyagot mégis az teszi, amit László Gyula a következőképpen fogalmazott meg: „Azok előtt, akik nem tekinthettek be a nyelvtudományi munka műhelyébe, talán hihetetlennek látszik az, hogy az élő magyar nyelv magában hordozza néhányszázéves történelmünk minden emlékét. Annál becsesebb pedig számunkra ez az anyag, mert elsősorban nem az események tükröződnek benne, hanem műveltségünknek, népünk mindennapjának lassú alakulása ölt benne testet.”¹ A mai magyar nyelvben úgy 350–500 honfoglalás előtti török kölcsönszó van (hogy miért nem tudunk pontos számot mondani, arra még visszatérünk majd). Szavak lévén illő, hogy megszólaltassák azokat a bizonyos „néma évszázadokat”, amikor az írott források még nem segítenek a magyar történelem föltárásában.

Meg is szólaltatják, sőt időnként még a hiányuk is beszédes. A magyarok nemcsak török neveken, türköknek vagy onoguroknak nevezve, hanem törökös kultúrájú népként bukkantak föl Európában. Török volt törzsi berendezkedésük, államszervezetük, szokásaik, hitviláguk, életmódjuk, viseletük, harcmódoruk. Éppen ezért máig makacsul tartja magát a közgondolkodásban az a hiedelem, hogy a gyűjtögető-vadászó magyar törzseket török népek „tanították” volna a lovasnomád életre is. Ezt az elterjedt tévhi-

tet sokszor cáfolták: egy letelepedett, nehezen mozgó népet a törökök nem tudtak volna „magukkal vinni” az Uráltól a Kaszpi-tengerig, de nem is lett volna ilyen szándékuk, hiszen a nomádok a letelepedett népeket szolgaként dolgoztatták, illetve adóztatták, harcban nemigen tudtak velük mit kezdeni. A *ló, fék, nyereg, kengyel* szavak igen régiek a magyarban, és az obi-ugor nyelvekben is megvannak – vannak, akik török, vannak, akik iráni népek hatásának tulajdonítják a megjelenésüket. Láttuk, abban a korban, amikor a magyarok elődei megismerkedhettek a nomád életmóddal, és megkezdték a lassú áttérést a földműves-állattenyésztő életmódról a nagyállattartó nomádra, a steppét iráni népek uralták, valószínűbb tehát, hogy a lovasnomád életmód alapjait tőlük vették át. Az alapvető fegyverek korábban vadász-eszközök voltak, így természetesnek tarthatjuk, hogy az *új, nyíl, tegez, fokos, fejsze* már az uráli, illetve finnugor korban is része volt a magyar nyelv előzményeinek. Nagyon valószínű tehát, hogy az 5–6. században, mikor a török népek végleg átvették az irániaktól az uralmat az eurázsiai steppe fölött, a magyar törzsek egy ideje már lovasnomádként legeltették állataikat. Ezt bizonyítja az a hiány is, amely a lótarással kapcsolatos szókincsben látszik: török kölcsönszavaink között mindössze két lótaráshoz kapcsolódó kifejezés van, a *gyeplő* és a *béklyó*, ez utóbbit a lovak elcsatangolásának megakadályozására használták. Későbbi törzsi szerveződésük minden más elemét meghatározta viszont a török hatás. Az alábbiak éppen ezért tűnhetnek majd ismerősnek, hiszen a megelőző részekben hasonló vagy azonos példákat szép számmal láttunk – itt az igazán izgalmas az, hogyan bomlik ki ennek a török nomád kultúrának a képe ma is használt szavaink történetéből.

A nemzetségi – azaz rokonságon alapuló – szerveződés korábban is jellemző volt a magyarokra, erre épült rá a nomád modell. Ennek alapvető egysége az apai ágon kialakult nagycsalád, azaz három-négy generáció együttese volt. A nagycsalád tagjai a legeltetést együtt végezték, de akár az állatok védelmére elégséges katonai erőt is csak akkor tudtak elérni, ha vérségi alapon nemzetségekbe szerveződtek. A katonai egységként is működő nemzetség neve eredetileg egy finnugor kori szó, a *had* volt, mai jelentését éppen azért kapta, mert a harcrend is a nemzetségekre épült. A nemzetségek közös identitástudattal, közös szokásokkal, hagyományokkal, jelképekkel rendelkeztek, magukat közös ősre vezették vissza. Noha a nemzetséghez tartozás alapja a vér szerinti származás volt, a tényleges rokonság mellett a közöségnek voltak „fogadott rokon” tagjai is – a házasság révén a nemzetségnek tagjaivá váltak a nemzetségen kívülről hozott nők, de azok az idegenek is, akik föl vállalták a nemzetséggel való közösséget, s akiket a nemzetség megfelelő szertartások révén befogadott. Az évszázadok során a nagycsaládra épülő „természetes” társadalmi alapegységeket is egyre inkább a nem rokonságon alapuló kisközösségek váltották föl, minthogy egyre több cseléd került a családba – a szóviccektől (velem együtt) irtózóktól csak azért nem kérek elnézést, mert történetesen valóban ez történt, és ez a jelenség magyarázza

leginkább, hogy az eredeti, szlávból kölcsönzött szónak előbb többféle jelentése alakult ki, majd e szavak jelentései a kétféle alakváltozathoz tapadva szétváltak. A régészek szerint a honfoglaló magyarok többsége számára a társadalmi „alapegység” már a kiscsalád volt, vélhetően inkább csak a közép rétegben maradt fenn a klasszikus nomád nagycsalád mint funkcionális egység.

A nemzetségek is egy még nagyobb egységbe, törzsekbe szerveződtek. Ez már nem jelentett sem nyelvi, sem etnikai egységet, de a fiktív rokonságtudatot a törzsön belül is fenntartották, illetve megeremeltették – a csatlakozott törzsekkel is vérrokonságot vállaltak, ennek egyik módja lehetett a vérszerződés jól ismert rítusa. Az azonos vezető, azaz úr alá tartozó népet hívták eredetileg *uruság*-nak (ma *úrság*-nak mondanánk), ebből származik *ország* szavunk – ez eredetileg nem területi, hanem szerveződési egységet jelentett. Az *úr* egyébként török kölcsönszó, a törökben ’nemes, előkelő fiatalember’-t jelentett. Török eredetű tisztségnévet őriz eredetileg ’törzsfő’ (esetleg ’nemzetségfő’) jelentésű *bő* szavunk is, ez ugyanabból a török tisztségnévből származik, amelyből a hódoltságkorban újra átvett *bég*. Mostani jelentését jelentésátvitelrel kapta: a törzsfő (nemzetségfő), a bő nagy hatalommal, nagy vagyonnal rendelkezett, *bőségben élt*, és a ’gazdag’ jelentésből jött később létre a ’bő, tágas’ jelentés. (Hasonló jelentésváltozás következett be az olasz eredetű *dózse* esetében – ebből származik a korábban szintén ’gazdag’ jelentésű *dús* szavunk. A képzett alakok, illetve kifejezések még őrzik e két melléknév eredeti jelentését, pl. *bőven van valamije*, *bővében van valaminek*, *dúskál valamiben*.)

A törzsek még nagyobb egységbe, szövetségbe szerveződhetnek. Ez a szövetség sokszor alkalmi volt, hadjáratok, portyák, esetleg védekezés idejére szervezték meg, és a következő alkalommal jelentősen változhatott az összetétele, korábban szövetséges törzsek fordulhattak egymás ellen. Az ilyen laza szövetségekben a törzsek vezetői egyenrangúak voltak, csak a háborúk, hadjáratok idejére választottak maguk közül egyet, aki a szövetséget vezette, de az ő hatalma nem volt lényegesen nagyobb a többiekénél. Nagy nomád birodalmak akkor szerveződtek, ha ezt a laza szövetséget egy erőskezü törzsfőnek sikerült állandósítania, és saját törzsének befolyását megszilárdítania. Talán emlékszünk még, a nomád birodalomszervezésnek ezt a lépését a török szövegek úgy írják le, hogy a kagán „összegyűjtötte”, és „néppé szervezte” a törzseket – a *gyűjt*, *gyűlik* ige egyébként török eredetű a magyarban. A magyar törzsek valószínűleg laza szövetségben éltek a 9. század közepéig: ezért mondhatta Bíborbanszületett Konstantinnak Tormás (Termacsu) és Bulcsú, hogy a „türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt ... Levedi”. Tormás és Bulcsú állítása persze értékelhető úgy, ezt már mondtuk, hogy csak a korokban uralkodó Árpád-ház legitimációjának biztosítása érdekében tájékoztatták a bizánci császárt az idézett tartalommal. De legalább ennyire meggyőző az a vélemény is, hogy

Levedi mindössze az első törzsfő volt a többi között, a többi törzsfőhöz hasonló jogokkal, s a törzsszövetség első igazán nagy hatalommal rendelkező vezetője, kagánja valóban Árpád apja, Álmos volt.

A törzseken, de akár a nemzetségeken belül is igen nagy vagyoni különbségek lehettek, ezek a különbségek öröklődhettek, de meg is változhattak: a közösség szegényebb, de szabad tagjai harci kiválóság – török eredetű szóval *érdem* – révén fölemelkedhettek, a tehetősebbek viszont természeti csapás, egyéb szerencsétlenség miatt elveszthették vagyonukat. A társadalmi különbségek valódi törésvonalait nem a vagyoni helyzet, hanem a törzshöz, nemzetséghez tartozás jelölte ki. A vezetők és a szabad fegyveresek jogai akkor is sokkal közelebb álltak egymáshoz, ha vagyonukat illetően óriási szakadék választotta el őket. Ők viseltek hadat, és ők irányították a vonulást, a pásztorkodást, a földműves munkát viszont leginkább szolgák végezték. A vezetők saját nemzetségük tagjait, a szabadokat nem tették szolgává. A nomádok szolgálói vagy a leigázott népek közül kerültek ki, vagy portyákon hurcolták el őket. Láttuk, a magyarok kereskedtek a szomszédos szlávoktól elhajtott emberekkel, de saját szolgálatukra is raboltak közülük. Nem véletlen tehát, hogy a *szolga* és a *cseléd* a magyarban szláv eredetű szó, s még Etelközben került a magyarba (a *szláv* népnév pedig több nyelvben 'szolga, rabszolga' jelentésű közzszóvá vált, a szlávokat fölvasárló görögök közvetítésével). Ma még elég keveset tudunk arról, hogy a megszokott nomád sémákon túl milyen volt a honfoglalás körüli idők magyar szövetségének társadalma – az újabb régészeti kutatások azt azonban már elég biztosan mutatják, hogy a korábban elfogadott vezetőréteg-középréteg-szolgák fölosztásnál jóval bonyolultabb lehetett.

A törzsszövetségen belüli rangot elsősorban a szövetséghez való csatlakozás ideje és módja döntötte el. Természetesen kiemelkedő szerepet kapott a szövetséget megszervező vezértörzs, de az uralkodó kíséretében megtalálható volt a többi törzs vezetője is. A legveszélyesebb hadi teendőket, az elővéd és utóvéd, illetve a határőrizet feladatait a legkésőbb csatlakozott törzsek látták el – a honfoglaló magyarok esetében a kabarok.

A törzsszövetség nevét a vezértörzs adta, és a török nomádok gyakran jelezték számnévvel is, hány törzs csatlakozásából jött létre a szövetség: a forrásokból jól ismert az *on ogur* ('tíz ogur'), *tokuz oguz* ('kilenc oguz'), *üç karluk* ('három karluk'), *otuz tatar* ('harminc tatár') törzsszövetség neve. Ezt a törökös névadási szokást követték a magyarok, amikor szövetségüket *Hetü Madzseri*-nek, azaz *Hétmagyar*-nak nevezték – Anonymus őrizte meg ezt a nevet, méghozzá nem a saját idejében használt változatban, hanem egy korábbiában. Ezzel nincs is baj. Csakhogy a magyar szövetség eredetileg nyolc törzsből állt, hasonlóan a szomszédos besenyők államához (róluk természetesen részletesen is lesz szó később): a Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi törzsből. Azt nem tudjuk, miként, mikor alakult ki a nyolcas szövetség, azt sem tudjuk, mikor lett ebből hét törzs a Kürt és a Gyarmat összevonása után. Mindenesetre a *Hétmagyar* nevet értelemsze-

rúen csak akkor kaphatta a magyar törzsszövetség, amikor a törzsek száma hétre csökkent, de a kabarok még nem csatlakoztak, újra nyolcra emelve a szövetség törzseinek számát. A Kürt és a Gyarmat összeolvasztása egyébként nem lehetett nagyon tartós állapot, mert a honfoglalás után, vélhetően a 10. században, e törzsek népe külön telepedett le – erről a magyar helynevek jól ismert sajátossága tanúskodik. Amikor a Kárpát-medencében élő magyarok akkori vezetői számára néhány évtized múltán nyilvánvalóvá vált, hogy a nomád szokások és életmód jelentős részét föl kell adniuk, megkezdődött a nomád törzsi szervezet fölszámolása. A törzsi szerveződés korábban is magában hordozta azt a veszélyt, hogy valamelyik megerősödött törzs átveszi a szövetségen belüli vezető szerepet, de amíg a törzsi rend volt a nomád állam kereteit jelentő katonai s egyben gazdasági szerveződés alapja, addig természetesen nem lehetett megbolygatni, kockázatok ide vagy oda. A letelepedéssel azonban ez a szerkezet is megváltozott, s a központosító uralkodói politika széttelepítette az egyes törzseket: ezért találhatók meg egymáshoz közel eső földrajzi területeken csokrokban a különböző törzsnevek, nagy többségük Észak-Magyarországon és a Dunántúl keleti sávjában. Egyetlen példával: Nógrád megye területén, illetve a vele a mai Szlovákiában érintkező részen egymáshoz közel található *Kazár* (a kabarok neve lehetett), *Ipolynyék*, *Erdőkürt*, *Balassagyarmat*, *Nógrádmegyer*, *Salgótarján*, *Diósjenő*, *Ipolykér*, *Karancskeszi* – és a kabarnak tartott *Bercel* törzsről elnevezett település is van ezen a vidéken. Ez a mintázat sok helyen ismétlődik, a *Kürt* és a *Gyarmat* mindenhol önállóan szerepel, *Kürtgyarmat*-nak nincs nyoma a helynévanyagban – figyelemre érdemes azonban, hogy átlagosan harminc körül van az egy-egy törzsnévből alakult helynevek aránya, *Gyarmat*-ból viszont, amely töredéktörzs volt, jóval kevesebb, az egykori vezértörzsből, a *Megyer*-ből meg sokkal több.

A törzsszövetség elnevezése tehát török mintát követ, és egészen biztosan több törzsnév is török eredetű – hogy mennyi, az már hosszú ideje vita tárgya. Két kiváló turkológusunk, Németh Gyula és Ligeti Lajos véleménye két pólusnak tekinthető e kérdésben: Németh szerint a *Nyék* és a *Megyer* kivételével valamennyi törzsnév török eredetű, Ligeti szerint csak a *Tarján* és a *Jenő* – a többiek pedig e két vélemény között állnak. A laikusok általában azért tulajdonítanak különös fontosságot ennek a kérdésnek, mert úgy hiszik, hogy a török törzsnév török nyelvű népességet is jelent. Valójában azonban nem így van: a nomád birodalmakon, akár törzseken belül is általános lehetett a két- vagy többnyelvűség, a törzsnév eredete már ezért sem ad útbaigazítást a törzshöz tartozó nemzetségek első nyelvéről. Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy ugyanakkor semmi sem szól ezeknek a törzseknek a töröknyelvűsége ellen sem – csak annyit jelent az előző megjegyzés, hogy a név önmagában nem bizonyíték az anyanyelv milyensége mellett. Abban is biztosak lehetünk, ezt nem árt mindig megerősíteni, hogy a nyolc törzs népe között bizony igen sokan voltak, akik eredetileg valamilyen török nyelvet beszéltek.

Egy újabb, erősen vitatott nézet szerint elképzelhető, hogy törzsneveink eredetileg olyan közszavak voltak, amelyek a szövetségen belüli pozíciót jeölték, hasonlóan a besenyő törzsnevekhez, amelyeket egytől egyig lószínevekből képeztek. A magyar törzsneveket a hadi szerveződés funkcióiból magyarázó elmélet igen fiatal, csak az 1990-es évek második felében dolgozta ki Berta Árpád. Lényege, hogy a Bíborbanszületett Konsztantinosznál található magyar törzsi lista (kabarok, *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*) sorrendje megőrizte a törzsek rangsorát, pontosabban a szövetségen belüli katonai pozícióját. A törzsnevek, melyek mindegyikét török nyelvekből magyarázza Berta, szintén a hadi funkcióra utalnának. Ezért kezdődik a császár fölsorolása a kabarokkal (nevük jelentése 'orr' lenne), mert utolsóként csatlakozott törzsként ők kapták az elővéd szerepét. A *Nyék*, akár finnugor, akár török eredetű is, 'sövény' jelentésű, tehát valamilyen védelmi szerepet töltött be a vezértörzs körül, vélhetően oldalról védte a központi törzset. A *Megyer* eredetileg a törzsszövetség névadó vezértörzse volt, törökből magyarázott eredeztetése szerint 'központi hely' volt a jelentése. Az elmélet szerint a *Kürt*, melynek jelentése 'mellecske, mellső rész', a *Megyer* elővédje, a 'valaminek a háta mögötti terület' jelentésű *Gyarmat* a *Megyer* utóvédtörzse lehetett. A Konsztantinosz által megörökített dinasztiaaváltás után – ekkor lett a szövetség vezetője Levedi helyett Álmos – a *Tarján* lett a vezértörzs, ennek eredeti török alakja, a *tarkan*, *tarhan* (a magyarban helynévként *Tárkány* alakban ismeretes az első változat is) magas rangú török nomád tisztséget jelöl. A törzsnév e nézet szerint a rangot viselő törzsfőről kapta a nevét, azaz 'Tarján törzs' lehetett. Ekkor vonhatták össze a *Kürt* és a *Gyarmat* törzset az új vezértörzs védelmére, mint a helynevek bizonyítják, nem hosszú időre. Az 'oldalka' jelentésű *Jenő* az oldálvéd funkcióját töltötte be, a *Tarján* utóvédtörzse az 'utolsó, hátsó' jelentésű *Kér*, de a szövetség leghátsó törzse mégis a 'törédék, maradék' jelentésű *Keszi* lehetett. Az elmélet szerint a törzsek között lehetnek olyanok, amelyeket korábban másként hívtak, a *Tarján* név például igen későn, csak a dinasztiaaváltás után jelenhetett meg, éppen azért, hogy az új vezértörzs szerepét kiemelje. A törzsneveket nem föltétlenül egy török nép adta a magyaroknak, származhattak a törzs – minden valószínűség szerint töröktől is beszélő – vezetőitől. Megnyerő, koherens elmélet ez, a mozaikkép minden eleme a helyére kerülne, ha igazolható lenne. Az alapkövekként használt etimológiák, névmagyarázatok között azonban több meglehetősen bizonytalan, így Berta javaslata nem aratott különösebb sikert szakmai körökben. Nagy erénye viszont – és ez a nehezkesebb szómagyarázatokat valamelyest erősíti, legalábbis bizonyos határokon belül –, hogy rendszerbe, méghozzá a nomád sajátosságok alapján kialakított rendszerbe illeszti a korábban egyenként, összefüggések nélkül vizsgált törzsneveket. Meglehet, hogy az elméletből majd csak ez, a rendszerszemlélet marad meg, s ez akkor is előrelépés, ha az etimológiák tévesek, és újakat kell helyettük keresni.

A törzsneveken kívül számos török eredetű személynév maradt fenn a krónikás hagyományban, ezek közül sokat elevenítettek föl későbbi korokban – némelyiket félreolvasva, hibás alakban –, egy részük ma is használatos. Ilyen többek között az *Álmos*, *Tas*, *Árpád*, *Szabolcs*, *Gyula*, *Bulcsú*, *Sarolta*, *Kende*, *Ákos*, *Zolta* (*Zoltán*), *Solt*, *Bojla* (*Béla*), valamint a krónikákból tévesen olvasott *Géza*, ennek mai alakja, többször is említettük, szabályosan *Győcsa* lenne. A Kende és a Gyula eredetileg tisztségnév volt: *kendé*-nek (*kündü*, *künde* olvasata is lehetséges) a törzsszövetség első, *gyulá*-nak a szövetség második emberét hívták. A kazárok szokásainak leírásakor említette az arab Ibn Fadlán, hogy a kagán-bég, azaz a sád – vagyis a tényleges hatalommal bíró vezető – minden nap bement a kagánhoz, istennek járó tisztelettel köszöntötte, egy fáklyát (égő fadarabot) vett a kezébe, s azzal ült a kagán mellé. Ennek a fának a neve volt *dzsila*, ebből alakult ki a magyaroknál használt *gyula* (az ősmagyarban *dzsula*, *dzsila*) tisztségnév. Az „első”, illetve „második” ember tényleges hatalma azonban más erőviszonyok szerint alakult – idéztük már Dzsajhánit azzal kapcsolatban, hogy a kende csak névleges hatalommal rendelkezett, valójában mindenben a gyula döntött, tehát a magyarok átvették a kazároktól a kettős királyság intézményét.

A korábbi nomád népek leírásakor láttuk, hogy a kagán szakralizálódásának különféle fokozatai voltak: a türköknél a szakrális szerep mellett megmaradt a tényleges vezetői funkciókból is jó néhány, az ujugroknál is, de ott a szakralizáció erősebb volt, a kazároknál pedig lényegében semmilyen tényleges hatalma nem maradt a kagánnak, életét ritualizált vallási kötöttségek szabályozták. A jelek szerint a magyarok kendéjét kevesebb vallási előírás kötötte. A kettős királyság alapelemei – hogy hatalmát az égietől származtatták, uralkodásának időtartamát előre meghatározták – nyilván a kendére is igazak voltak. Szintén őt tették felelőssé a természeti csapásokért és a hadiszerencse megroppanásáért: a történészek egy része úgy véli, hogy a pusztító besenyő támadás után a Kárpát-medencébe menekülő magyar törzsek Álmos vezért lényegében fölládozták. Bíborbanszületett Konsztantin tudósítása szerint Árpádot (valójában Álmost) kazár szokás szerint pajzsra emelve választották fejedelemmé. A megválasztott uralkodó pajzsra emelésének rítusa máshol is megvolt, de a magyarok minden bizonnyal a kazároktól vették át, ezt egyébként a Konsztantinoszt tájékoztató két magyar követ is így tudta. Fennmaradt a szövetség harmadik tisztét betöltő főember méltóságsneve is, a *karha* – az ő feladata valószínűleg az idegen népek felügyelete, ellenőrzése, vezetése volt.

A magyarok harcmodoráról írva ugyanazt a sajátosságot emelték ki a bizánci, az arab és a nyugati krónikások is: erejüket elsősorban rendezetten végrehajtott cselvetéseiknek, hadi stratégiájuknak és félelmetes nyilazásuknak köszönhetik. Bölcs Leó császár *Taktika* című munkájában részletes leírás olvasható a kazárok és a magyarok harci szokásairól – talán még emlékszünk rá, nála a *türk* a kazárok és a magyarok neve is lehet. És meglehetősen hasonló lehetett a két harcmodor is, hiszen a kifejezetten hadi kézikönyvet

író császár nyilván nem felszínességből tekintette lényegében azonosnak a forrásában, illetve saját korában türknek nevezett két nép hadakozási szokásait. Bölcs Leó szerint a nomádok általában nem fordítanak gondot a hadrendre, a bolgárokat és türköket kivéve, ezért ezek eredményesebbek a közelharcban is. A türkökről így ír:

„Ez a nép tehát, mint amely egy fő alatt áll, fellebbvalóitól kemény és súlyos bűntetéseket áll ki elkövetett vétkeiért, s nem szeretet, hanem félelem tartja őt féken; a fáradalmakat és nehézségeket derekasan tűrik, dacolnak a hősséggel és faggal és a szükségesegekben való egyéb nélkülözéssel, mint afféle nomád nép. A türkök törzsei fürkészők és szándékaikat rejtegetők, barátságtalanok és megbízhatatlanok, telhetetlen kincsszomj rabjai; semmibe veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak meg, sem ajándékokkal nem elégszenek meg, hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és szerződésszegésen törik a fejüket. Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek leverni, mint inkább csel, rajtaütés és a szükségesegekben való megszorítás útján. Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Üldöztetés közben azonban inkább íjukkal szerzik meg az előnyt. [Nemcsak a harcosok, hanem az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi, nagy gonddal gyakorolják a lóhátról nyilazást; a harcban nagy csapat ló követi őket, részben táplálékul és a tejivás kedvéért, részben hogy többnek látszanak. Őrseiket egymástól távol helyezik el, hogy ne lehessen könnyen rajtuk ütni, és éjjel állnak föl csatarendbe.] A harcban [...] különböző ezredekben [állnak csatarendbe], tömören összekötve egymással az ezredek, melyeket csak kis közök választanak el, hogy egyetlen csatasornak látszódjanak. A főseregen kívül van tartalékerejük, melyet kiküldenek törbe csalni azokat, akik elővigyázatlanul állnak fel velük szemben, vagy pedig a szorongatott csapatrészt megsegítésére tartogatnak. [...] Jobbára a távolharcban, lesbenállásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.”²

A hadrend fontosságára világít rá a 10. század első felében élt arab földrajz- és történettudós, Maszúdi tudósítása Bizánc ostromáról, ezt a besenyők és a magyarok közösen hajtották végre, már a 10. században. Leírása szerint a fősorakozott bizánciakkal szemben a támadást a besenyők kezdték. Jobb, illetve bal szélén álló, ezerfős lovasosztagaik az ellenség derékhada felé folyamatosan nyilazva átvágtattak a másik oldalra, majd újra vissza: „a nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék”. Közben a magyar sereg mozdulatlanul állt. Az összezavarodott bizánci sereg őket támadta meg, a magyar lovasok középen utat is nyitottak nekik, aztán egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Mindeközben rendezettek maradtak a lovasosztagok, és mindkét oldalról száguldozva nyilaztak, majd karddal is harcoltak, végül győztek. Regino (845 k.–915), a prümi kolostor apátja 908-ban befejezett *Világkrónikájában*, melyben a Krisztus születésétől egészen a saját koráig tartó időszak történeti eseményeit kísérelte meg leírni, hasonlóan jellemezte a magyarok harcmódorát: „nem tudnak szemtől szembe, csatasorban harcolni vagy körülvárt városokat ostrommal bevenni. Előrenyomuló vagy visszafordu-

ló lovaikon harcolnak, de gyakran tettetnek menekülést is. Nem képesek hosszú ideig küzdeni: különben – ha erejük és kitartásuk is olyan lenne, mint a támadásuk – elviselhetetlenek volnának. Általában a heves küzdelem közepette abbahagyják a harcot, és kevéssel ezután a menekülésből visszatérnek az ütközetbe, úgyhogy amikor már éppen győztesnek hinnéd magadat, akkor kerülsz a legnagyobb veszélybe.”³

A „menekülésről” már gyerekkorunkban megtanultuk, hogy cselvetés volt, de nemcsak az lehetett, hanem időleges visszavonulás is: egyszerűen távolabb akartak kerülni az ellenségtől, hogy amíg csak lehet, elkerüljék a közelharcot, s helyette legfélelmetesebb fegyverüket, a nyilazást vethessék be – de közben hátrafelé fordulva is újabb nyílesővel árasztották el az őket követni próbálókat. A híradásokból kitűnik, hogy a magyar harci cselekmények az egyes csapatrészek rendkívül összehangolt és gyors mozgására épültek, alapvető fontosságú volt hát, hogy az alakulatok tagjai könnyen fölismerjék saját helyüket. A nomád birodalmakban éppen ebből a célból jelölték különböző színekkel az egyes seregrészeket – az előző fejezetekben többször esett szó arról, hogy a hadiegységek égtájanként más-más színű lovakon vonultak hadba, később pedig más színű zászlós-lófarkas kopjákat vittek magukkal. A besenyők törzsei is a hadrendi beosztás szerint kapták lószínnevekből képzett megjelölésüket. Az a két színnév, amely a honfoglalás előtt török nyelvből került a magyarba, a *sárga* (*sár*, *sárig*) és a *kék* eredetileg talán lovak színét jelölte. A *sárga* egyértelmű: ma is így hívják a „barna” lovakat (és a legnagyobb szentségtörés őket „barnának” nevezni). A *kék*-hez kapcsolva se valami Disney-pónit képzeljünk el, fészülgethető hupikék sörényzuhataggal. Gondolhatnánk egészen sötét, kékesfekete színre, amilyen az ugyanebből a török szóból származó *kökény* érett bogyójának, illetve a szintén ebből a szóból származó *kökörcsin* sötét szíromleveleinek a színe – de sokkal inkább hamvas ezüstsziürkére, azaz deresre. Több török népnél is ismeretes nemzetségnévként a *Kök bőrü*, azaz ’szürke farkas’ – a kazakoknál az *Aq bőrü* ’fehér farkas’ mellett, és ezt az értelmezést erősíti, hogy sok török nyelvben a ’galamb’ jelentésű szó is a *kök* származéka (ebből a török *kök*-ből származik a magyar *kék*), márpedig a galamb szürke, és nem hideg fényesfekete. S hogy meg teljesebb legyen a színekavalkád: szintén ezüstös szürkés a *kökörcsin* szára, levele és virágának fellevele.

A magyar harcosok nagyon hasonlítottak a többi nomád harcshoz: csontlapokkal erősített, nagy hatóerejű reflexíjat használtak, és többnyire lapos nyílhegyeket – mivel a zengőnyilak elterjedési területe a Volgánál megszakadt, zengőgömbös nyilak a magyar sírokból sem kerültek elő. Gyűjtogatásra alkalmas nyílhegyek viszont igen, ezek közepét átfúrták, hogy át tudják fűzni rajta a csóvát. A tűzszereszámot a magyar harcosok nem az övükön, hanem tarsolyban hordták, az előkelők a tarsolyt igen díszes, sokszor ezüsből készült, aranyozott veretes lemezekkel ékesítették. Az övek, lózszereszámok szintén díszesek voltak. Az íjon kívül általában hajlított szablyát vagy zászlós kopját vittek a harcba.

A szállásterületet gyepűvel vették körül: egy széles sávban megtisztított, jól belátható terület körül árkot, sáncot, torlaszokat helyeztek el, esetleg földvárakat hoztak létre vagy hasznosították a korábban mások által építetteket. A gyepűt kapuk szakították meg, ezek biztosították az átjárókat a kereskedelmi utak számára. A *gyepű*, *árok*, *kapu* török kölcsönző a magyarban, és a törökös harcmodor és értékrend elsajátításával együtt kerülhetett a magyar nyelvbe a *sereg*, *tábor*, *öl*, *erő*, *bátor*, *érdem*, *ildom*, *illik*, valamint a tízezres csapategységet jelölő *tömény*. A nomád hadviselésben nagy szerepet játszó cselvetéstől nem függetlenül került a magyarba az *ok* 'értelem' (származékaiiban – *okos*, *oktalan*, *okít* – megőrződött az eredeti jelentés), a *tanul*, illetve *tanít* *tan-* töve, az 'emlékezet, értelem' jelentésű *ész*, a 'gondol, vél, szándékol' jelentésű *szán* és a kiterjedt szócsaláddal rendelkező *ér* 'elér valamedig', és ennek gondolkodással kapcsolatos *ért* származéka. Török eredetű az eredetileg 'eszköz', de a török nyelvekben 'csalás' jelentésű *ágyú* is – a mai magyar jelentés jól magyarázható, ha eredetileg a harcokban használt, „fondorlatos” hadieszközzre alkalmazták a szót.

Maszúdi idézett leírásában olvasható, hogy a magyar vezetők keményen megbüntették az ellenszegülőket, a nomád közösségekben pedig általában is fontos összetartó erő volt a közös törvények tisztelete. A bíraskodással, törvényekkel, jogrendszerrel kapcsolatban is számos török eredetű kölcsönző került a magyarba: *törvény*, *gyarló* 'hibás, vétkes', *tanú*, *bilincs*, *kín*, *ál* 'csalás', *kölcsön*, *bélyeg* 'tulajdonjegy', *tolmács*, *bér*, *bú*, *gyötör*, *szán* 'sajnál'. A türkökről, ujugurokról, kazárokról biztosan tudjuk, hogy többféle írásrendszert használtak, saját fejlesztésű írásokat is. A magyarban török eredetűek az írásbeliséggel kapcsolatos alapfogalmak, az *ír*, a *betű*, a *szám*. Török eredetű a *szó* is, eredeti jelentése 'utasítás, híradás, parancs, beszéd' volt. Az időfogalommal kapcsolatos alapszavak is török eredetűek: az *idő*, *kor*, *kés-ik*, ezek egyes származékai is követhetnek török mintát, például a *korán*, *koron*, *későn*, *idén*. Számos, akkoriban szomszédos nép neve is a törökből került a magyarba: a *besenyő*, *nándor* 'onogundur (dunai bolgár)', *böszörmény* 'muzulmán', *belár* (*bulár*) 'bolgár', *orosz*, *török*, *várkony* 'avar'.

A Dzsajhánit követő forrásokból az derül ki, hogy a magyarok vezére húszezer lovassal „vonul ki” – ennyire becsülték a hadra fogható szabad férfiak számát. Ebből az adatból próbálnak a kutatók következtetéseket levonni a magyar törzsek lélekszámára, meglehetősen nagy eltérésekkel: van, aki legfeljebb százhúszezer fős össznépességgel számol, van aki félmillióssal, de általában a kettő között, kétszázötven-, háromezer főre teszik a beköltöző népesség lélekszámát. (A különbség egy része abból is adódhat, hogy csak a nomád családokat veszik-e figyelembe, vagy a velük együtt élő szolgákat is.)

A magyarokat Regino apát a hunok óta jól ismert, nomádokra vonatkozó, a nyugati krónikások által kedvelt toposszal írta le: „Minden idejüket lovaiakon töltik, azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni. Gyermekeiket és szolgálóikat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilaz-

ni. Jellemük kevély, lázongó, hamis és szemtelen, hiszen az asszonyokat ugyanúgy vadságra szoktatják, mint a férfiakat. Mindenkor készek idegenek vagy földijeik elleni lázadásra; természetüknél fogva hallgatagok, hajlamosabbak cselekvésre, mint a beszédre.”⁴

Azt is olvastuk, hogy a keleti források „szemrevaló és szép külsejű”, nagy testű és föltűnően gazdag emberekként jellemezték a magyarokat, kiemelve, hogy nemcsak az előkelők, de a közemberek ruházata is igen díszes. A régészeti leletekre alapozó számítások szerint a honfoglaló magyar férfiak átlagmagassága 169, a nőké 158 cm volt, ez ezerszáz évvel ezelőtt valóban viszonylag magasnak számított, hiszen alig marad el a mai magyar átlagmagasságtól. Az alsóruházat fölött – a férfiak és a nők is bő inget, nadrágot viseltek – a nyakon és a szegélyeken fémlapokkal díszített, övvel, esetleg gombbal is összefogott, combközépig vagy térdig érő selyem-, illetve brokátköpenyt hordtak. A felsőruházatot palmettás fémveretek, átfúrt pénzkek ékítették, a nők ingükön is viseltek vereteket. A süvegek anyaga és formája akár törzsenként, nemzetségenként is változhatott, a férfiakét sokszor díszesen megmunkált fémkúp zárta, a nők süvegének peremét veretes díszek borították. Az övet, a férfilét jelképét, gondosan megmunkált veretekkel és szíjvégekkel díszítették, jobb oldalon a tegez, bal oldalon a szablyát tartó szíj függött, bal oldalon elől pedig a férfiöv legfőbb ékessége, a tarsoly. Nem volt ritka az sem, hogy a csizmán is veretekből rajzolt minta volt. A nők és a férfiak is sok ékszer hordtak, a nők pártát, nyakbavalót, karperecet, fülbevalót és gyűrűket, a férfiak szintén viseltek gyűrűt, fülbevalót, varkocsba font hajukban pedig hajkarikát. A ruházkodással, díszítéssel, ezek előállításával kapcsolatos török kölcsönszavaink közül való a *szűcs*, *gyűszű*, *ölt*, *bársony*, *gyöngy*, *süveg*, *saru* ’bőr lábbeli’, *ködmön*, *csat*, *szirony* ’díszítésre használt bőrszalag’, *gyűrű*, *börtü* ’fémforgács’.

A magyarok a törökökhöz hasonlóan rácsos szerkezetű, könnyen szállítható jurtákban laktak – ennek volt szekérre szerelt változata is. A rácszatot az eső, szél, hideg ellen nemezlapokkal borították. A jurta felül füstkarikával záródott, ez alatt volt a tűzhely, a jurta legfontosabb helye pedig az ajtóval szemben volt. A férfiak és a vendégek helye, tárgyaik is ettől jobbra, a nők és tárgyaik ettől balra helyezkedtek el. A sátor berendezése egyszerű és könnyen szállítható darabokból állt: fekvőhelyként szolgáló bőrköböl, takarókból, szőnyegekből, esetleg ládából, a vagyonosabbak bölcst is használtak – ez eredetileg borulékony volt, mert félköríves talpon ringott, ezért állandó felügyeletet biztosító szolgára volt szükség mellette. A lakóhelyhez kötődő török kölcsönszavak a magyarban például a *sátor*, *karó*, *bölcst*, *tükör*, *söpör*, *szűr*, *gyúr*, *gyűr*, *teknő*, *korom*. De ide tartozik az eredetileg zárt, többnyire farönkből kivájt ládát jelentő *koporsó*, ez csak jóval később vette föl mai jelentését. A vándorlások közben nehézséget jelentett a nehéz ládák szállítása, ezért szintén csak a több szolgálóval is rendelkező jómódúak engedhették meg maguknak, egyébként általában bőrtömlőket használtak szállításra. Valószínűleg elterjedtebb lehetett a három- vagy négy lábú, támlátlan ülő-

alkalmatosság, a *szék*. A szó eredetileg 'trón'-t jelentett, ez a méltóságjelző funkció őrződött meg a *Székesfehérvár* névben és a *székhely* szóban. A sátor élőködőktől – a *serke* is török eredetű – való megtisztítására használhatták a higanyt, azaz a *kéneseő*-t. Ide sorolható a mindenféle tárolóhelyet (külön sátrat, földbe vajt vermet is) jelentő *tár*, vagy az ízesítésre használt *bors*.

A nomád társadalomban kiemelkedően fontos szerepet kaptak bizonyos kézművesmesterek, elsősorban a kovácsok, hiszen a sereg harcosai egy-egy csata során összesen mintegy kétszáz-kétszázötvenezer nyílhegyet tartottak a tegezben, illetve lőttek ki – a hadjáratokban ennek a sokszorosát kellett biztosítani számukra. A nyílvevőket a magyarok is maguk faragták, de a nyílhegyeket, a kengyelt, a lószerszámokat a kovácsok készítették. Fontos szerepet kaptak a fa megmunkálását végző ácsok, illetve a bőrmunkára specializálódott szűcsök, s mivel a magyarok a forrásokban dicsért gazdagságukat a rablással egybekötött portyázások és a rabszolga-kereskedelem mellett elsősorban a területükön át vezető kereskedelmi utak ellenőrzésének köszönhették, az árusok, szatócsok is. Az *ács*, a *szűcs* és a *szatócs* török eredetű szó a magyarban, a kovácsok eredeti neve, a *vasverő* viszont jóval régebbi, hiszen fémművességgel már az ugor korban is foglalkoztak a magyar elődnyelvét beszélő csoportok.

Nagyon sok olyan szó is került a honfoglalás előtt török nyelvekből a magyarba, amely a magyar és török törzsek természeti környezetére, növény- és állatvilágára vonatkozik. Csak fölsorolásszerűen: ide tartozik a *tenger*, *homok*, *szél*, *sár*, *szirt*, *bús* 'pára, gőz'; *oroszlán*, *bölgény*, *túzok*, *teve*, *görény*, *borz*, *cötkény*, *béka*, *serke*; *gyertyán*, *gyűrű(fa)*, *kőris*, *kökény*, *gyümölcsény*, *bojtorján*, *tátorján*, *csalán*, *torma*, *som*, *üröm*, *gyopár*, *kököröcsin*, *gyom*, *káka*, *gyékény*, *kóró*, *kocsány*. Török eredetű a 'kökénnyel benőtt terület' jelentésű *Kükiüllő* (a vizek gyakran arról a területről kapták a nevüket, amelyen keresztül folytak), illetve a 'sommel benőtt terület' jelentésű *Somló* helynév.

Sok példát láttunk már rá: a nomadizmus közismert, igen szűkkeblű értelmezéséről – a nomádok csak mennek-mennek, és legeltetnek, ahol füvet találnak – jobb elfeledkeznünk, hiszen a téli szállás állandóságot jelentett, és minden eurázsiai nomád nép folytatott több-kevesebb földművelő tevékenységet is. A kazáiai leletanyag pedig arról tanúskodik, hogy a 8–10. században egyre többen telepedtek le földvárak melletti falvakban, egyre több erődítmény épült, s egyre több elszegényedett pásztor fogott földművelésbe, s akik a pásztorkodásnál maradtak, egyre nagyobb arányban ásták le sátraikat a karámok mellé. Ebben a folyamatban a magyar törzsek is részt vettek. Természetesen nem kétséges, hogy a nomád gazdálkodás és életmód legfontosabb szervezőeleme továbbra is a nagyállattartás – a ló- és szarvasmarhatenyésztés – volt, és a nomádok számára a ló életük legfontosabb része maradt. Az etelközi és a honfoglaló magyarok lovai a régészeti leletek alapján azonos populációhoz tartoztak a kazáiai lovakkal, 140 cm körüli marmagasságú, alacsony, de gyors és erős állatok lehettek. A takarmányozás sem a lovak, sem a szarvasmarhák esetében nem volt jellemző, télen az állatok

az avar és a gazt legelték, esetleg lábakon álló fedél alá terelték őket – ilyen építményeket jelez a törökből átvett *karám* és *ól*.

Szarvasmarhán és lovon kívül juhot, kecskét, sertést, kutyát is tartottak, minderről a régészeti leleteken kívül törökből származó szavaink is tanúskodnak: *ökör*, *bika*, *tinó*, *ünő*, *borjú*, *ürü* 'herélt kos', *kos*, *üvecs* 'fiatal nőtény bárány', *kecske*, *olló* 'kecskegida', *disznó*, *ártány* 'herélt disznó', *serte*, *tyúk*, *túró*, *író*, *köpű*, *gyapjú*, *vályú*. Ide tartozik az eredetileg 'vagyon' jelentésű *barom*, a *dél*, ez a déli megállás, pihenés helyét jelölte, a *dől* 'delel, megpihen' jelentésben, a *szök(ik)* és a korábban apró csengőt, kolompot jelölő *harang*. Van a magyarban egy olyan török eredetű szócsoporthoz, amelyet a nyelvek nemigen szoktak kölcsönözni, vagy legalábbis nem gyakran: testrész-, illetve rokonságnevek, mint a *gyomor*, *kar*, *térd*, *boka*, illetve az *iker* és a *kölyök*, és az általánosabban is használt *apró* és *kicsi*. Lehetséges, hogy ezek eredetileg állatok testrészeit, illetve kölykét jelölték, s csak később szorították ki a korábbi finnugor eredetű, ugyanezekre a fogalmakra vonatkozó megnevezéseket.

A Dzsajháni-hagyományt követő Ibn Ruszta leírásában szerepelt, hogy a „türkök” – amellet, hogy nemezsátrakban laknak, s nyáron együtt vonulnak északra a sarjadó fűvel – télre egy közeli folyóhoz húzódnak, ott halásznak, s már jól tudjuk, a halászat a nomád gazdálkodás keveset emlegetett, mégis rendkívül fontos ága. A magyarba ennek megfelelően számos, a halászattal kapcsolatos török eredetű szó került: *tok(hal)*, *sőreg*, a *süllő*, ennek tükörfordításaként a *fogas*; a *gyertya*, ez a halászhálóhoz, főként szigonyozáshoz világitásra használt fáklya volt eredetileg, a nagyméretű kerítőhálót jelölő *gyalom*, az *örvény* és az ugyanilyen jelentésű *örém*.

Ha egyébként nem tudnánk, hogy a nomád gazdálkodásnak a földművelés is része volt, akkor a magyar nyelv gabonatermesztéssel kapcsolatos török eredetű szókészlete egyértelmű bizonyítékkal szolgálna rá: ide tartozik a *búza*, *árpa*, *eke*, *arat*, *tar*, *tarló*, *sarló*, *szérű*, *csepű*, *tiló*, *szór* (a tilott magvakat a levegőbe szórva válogatja szét a magot és az ocsút), *ocsú*, *kölyű* 'a gabonamagvak szétzúzására használt mozsár', *őr(öl)*. Növénytermesztéssel kapcsolatos a *borsó*, *kender*, *komló*, *orsó*, *csűr* 'fon', *csavar* 'fon', *ver* 'kötelet fon'. A gyümölcstermesztésre utaló szavak: *gyümölcs*, *alma*, *körte*, *dió*. Minthogy a kazárok szőlőskertjei messzeföldön híresek voltak, nem meglepő, hogy a szőlőművelés alap kifejezései is török eredetűek a magyarban: *szőlő*, *bor*, *seprő* 'a bor üledéke', *karó*, a hordót tartó *ászokfa*. A nomádok az állattenyésztés és földművelés mellett persze vadásztak, gyűjtöttek gyógy- és fűszernövényeket, gombákat. A vadászatokon a nyíl és az íj mellett csapdákat, török eredetű szóval *tőr*-t is használtak (ezzel *csalták tőrbe* a vadat). A nyílt, füves területeken természetes volt a ragadozómadárral történő vadászat, ennek lenyomataként a magyarban számos ragadozómadár neve török eredetű: *sólyom*, *keselyű*, *ölyv*, *turul*, *karvaly*, *torontál*, *bese* 'sas'.

A magyarok „ősvallása” meglehetősen népszerű, a nagyközönség által kedvelt téma. Az az elképzelés, amelyet kialakíthatunk róla, színesnek szí-

nes ugyan, de homályos és foltyszerű: a korabeli források kevéske utalásából, a régészeti leletek interpretációjából, a magyar hiedelemvilág, népmesék és -szokások mélyéről kiásható elemekből, az obi-ugor és török, mongol, tunguz, szamojéd népek hitvilága analógiának tartott részleteiből áll. Ez bizony sokféle lehetőséget, de kevés biztos ismeretet jelent, s azt a kellemetlen következményt is magával hozza, hogy az egykori magyar hitvilágról jórészt csak elnagyolt, az eurázsiai samanizmus általános vonásait mutató képünk alakulhat ki – nagyon kevés azoknak a sajátosságoknak a száma, amelyeket kifejezetten magyar jellegzetességnek vélhetünk. S mivel e terepen – ha másért nem, hát gyerekkori meséink emléke miatt – vagyunk leginkább kitéve a fantáziálás és a szabad asszociációk kísértésének, legyünk fokozottan óvatosak.

A nomád magyarok, mint a nomádok általában, sokféle vallással kapcsolatba kerültek: már a honfoglalás előtt ismerték a kereszténységet, a judaizmust és az iszlámot, hiszen mindhárom képviselői jelen voltak a Kazár Birodalomban. Bizánci rítust követő keresztények éppenséggel lehettek a honfoglaló magyarok között, sőt bizonyára voltak is, hiszen az egyik legismertebb honfoglaláskori régészeti emlék, a bezdédi tarsolylemez hangsúlyos díszé egy kereszt. Ha nem pusztán dísz volt, hanem a magyar vitéz új vallásának kifejezése, akkor sem jelent nagyarányú áttérést. Az bizonyos, hogy a kereszténység államvallássá tételét megelőzte néhány vezető – például az Árpád dédunokáját, Tormást Konstantinápolyba kísérő Bulcsú – megkeresztelkedése, de ez már a 10. század közepének történelme. Talán voltak még Etelközben páran olyanok is, akik a kazár vezetőréteget követve – vagy annak tagjaként – fölvtették a judaizmust, s nyilván éltek a magyar szövetségben muszlim kereskedők is.

Az ilyen vallási keveredés a nomád birodalmakban soha nem okozott gondot, erre számos példát láttunk már az ujguroktól a kazárokig, de még Dzsingisz egyéb ügyekben nem sokat lacafacázó mongoljait sem zavarta. A magyarok zöme azonban, ismét csak más nomádokhoz hasonlóan, az egykori steppei vallást, a tengrizmust követte. Csak fölelevenítésképpen: a tengrizmus, mely nevét a törökül 'égbolt' jelentésű Tengri istenről kapta, egyistenhit volt, de Tengri a földi élet, a világ létrehozása, megalkotása, összerakása, ahogyan a török forrásokban szerepel, s ahogyan a magyarba is bekerült, *gyártása* után nemigen avatkozott be közvetlenül az emberek életébe, erre ott volt földi helytartója, a kagán, akit Tengri választott ki, és kent föl az uralkodásra. Ez a kiválasztottság aztán szép lassan a kagán hatalmának szimbolikussá alakulásához, a kagán teljes szakralizálódásához, s mint-hogy a szövetséget valakinek mégis csak irányítania kellett, egyben a kettős királyság kialakulásához vezetett. A Dzsaháni-hagyományból tudjuk, nem volt ez másként a magyaroknál sem. Tengri mellett számos szellemlényt tiszteltek, magasabb és alacsonyabb rangúakat, például az égitesteknek és annak a helynek az istenségét, amelyet a törzs saját származási helyeként imádozt, aztán a hegyek, sziklák, utak, vizek, erdők szellemét. Mindez jól

megfért a samanisztikus, totemisztikus és animisztikus hitelemekkel. (Ebben nagy szerepe lehetett, hogy akkoriban nem voltak valláskutatók, akik ezeket a hitelemeket föltétlenül el akarták volna különíteni egymástól, hogy aztán taxonómiákba rendezhessék őket.) A tengrizmust valószínűleg azok sem hagyták el, akik megkeresztelkedtek vagy fölvtették a judaizmust, a tételes vallások fölvétele a nomádokat nem változtatta egyszeriben templomba járó, bibliás népséggé, különben is, alaphitük, a tengrizmus szinkretizmusa miatt a különféle vallási hiedelmek a nomád fejekben nem küzdöttek egymással, hanem kiegészítették egymást.

Vélhetően a tengrizmusnak tudható be, hogy kevesen tippelnének jól arra a kérdésre: milyen eredetű a magyar keresztény vallási terminológia alaprétege. A legtöbben bizonyosan a latint mondanák, teljesen logikusan, hiszen az egyház nyelve kezdetektől ez volt, latin eredetű a templom és berendezései, valamint a szertartások neve (*templom, kápolna, oltár, mise, liturgia* stb.). Kevesebben mondanák a szlávot, pedig a kereszténység alapszavai szláv eredetűek, az egykori szláv térítőik tevékenységének emlékeként: *kereszt, keresztény, pap, apáca, karácsony*, tükörfordításként a *húsvét* és így tovább. A ma is használt magyar vallási terminológia legáltalánosabb jelentésű, alapfogalmakat jelölő elemei azonban török eredetűek – valószínűleg a fennmaradtnál több vallásossággal kapcsolatos török kölcsönszavunk is volt, de csak azokat ismerjük ma is, amelyeket a keresztény vallási képzetekkel össze tudtak egyeztetni. Elég nagy számban vannak még így is: *bű* 'titkos mágikus tudás', *bocsán-, bocsát* '(fö)loldoz', *búcsú* '(fö)loldozás', *báj(ol)* 'varázslattal megköt', *bűbáj, bölcs* 'mágikus tudással rendelkező' – a „napkeleti bölcsek”, azaz a három királyok nevében is ez a jelentés van –, *igéz, bűn*. Egészen nagy a szócsaládja a 'szent' jelentésű *egy* szónak – az *egyház* szó előtagja ugyanis nem számnév, hanem ez a török eredetű szó, az *egyház* eredeti jelentése 'szent ház, megszentelt ház, megszentelt hely' volt, azaz 'templom'. Ez a jelentés ma már ritka, de használatos, és természetesen ebben a 'templom' jelentésben szerepel a szó minden magyar helynévben, amely az *egyház* elemet tartalmazza. Az egy régebben *igy ~ ügy* volt, s ez található az eredetileg *idnap*-nak hangzó *ünnep*-ben, ennek jelentése 'szent nap, megszentelt nap', de az bújik meg a korábban még egy *d*-t is tartalmazó *ül (üdl)* 'ünnepel' szavunkban, ennek jelentése ma már csak az *ünnepet ül* kifejezésben őrződött meg, és az *üdv, üdvözl* töve is ez. A szó régebbi, nomád jelentése bomlik ki Anonymus egy megjegyzésében, amikor arról ír, hogy a Tisza és az Erdőelve (vagyis Erdély) felé eső *Igyfon* erdeje közötti területet a magyarok bejövetele előtt a „kozár népek” fölött uralkodó Marót vezér birtokolta (ma a Romániában lévő Bihar megyei Vársonkolyos környékét azonosítja ezzel az erdővel a helyi hagyomány). Az ősi elnevezés még az erdők tiszteletét őrzi: az *Igyfon* 'Szent Sűrű(ség)', azaz 'Szent Erdő' jelentésű volt.

Anonymus idejében talán már csak emlék volt a bihari sűrűség kultikus tisztelete, de lehetett még élő néphagyomány is. A régi nomád hitvilág maradványaként ugyanis a fák, források, vizek szellemeinek való áldozás még

hosszú ideig fennmaradt a kereszténység fölvétele után, jöllehet az egyház babonaságként tiltotta. Még I. László (1077–1095) idejében is büntetésre – egy ökör megfizetésére – kényszerült a királyi törvény ítélni azokat, akik kutak, fák, források szellemeinek mutattak be áldozatot. Az már a népi valóságosság sajátos, de egyben természetes fricskája, hogy számos olyan forrást tisztelnek a hívek ma is szentként, amelyet hitük szerint a lovagkirály fakasztott kardjával kőkemény sziklákból vizet varázsolva szomjas katonáinak, illetve amely lova patkója nyomán tört föl a földből – a népi szentképzés számára László király, ha nem is kabátlopásba, de vízügyekbe keveredett. Az ilyesfajta átértékelés nemhogy nem volt egyedi a középkorban, de a szentek kultusza jelentős részben az egykori pogány hiedelmekre épült rá, azokat olvasztotta be és alakította át, bölcsen fölismerve, hogy ez könnyebb, mint egy népi kultúrában mélyen gyökerező hiedelmet kiirtani. Éppen ez nehezíti nagyon meg a kereszténység előtti hitvilág rekonstrukcióját: a vallási képzetek többnyire már meglévő, hasonló képzetekre épülnek rá, azokat módosítják. Így aztán a pogány hitvilágnak azok az elemei, amelyek a gonosszal, rontással voltak kapcsolatban, könnyen beépültek a keresztény értelmezésű Gonosz mitológiai körébe, a jó természeti szellemekkel kapcsolatos nézetek viszont alapvetően ellentétben álltak a katolikus egyház tanításaival, hiszen a fák, vizek, hegyek tiszteletét az egyház babonaságnak bélyegezte.

A folklór és a régészeti néprajz azonban szerencsére mégis sok mindent föltárt a kereszténység fölvétele előtti magyar hitvilágból. A tengrizmus mellett békésen megférő samanisztikus hiedelmek középpontjában a magyarok esetében is az a képzet állt, hogy a földi világot az életfa köti össze egyrészt a hét égi világréteggel, másrészt az alvilággal. Az életfa kiemelt szerepét mutatják a magyar ötvösművészetre nagyon jellemző palmettás, azaz levéldíszes minták. A világokat jó és gonosz szellemek népesítették be: az ősök, a természeti jelenségek, folyók, tavak, hegyek, utak, fák, a tűz, a szél, a lakóhely szellemei. Természetesen kiemelt tiszteletet kapott a Nap, a Hold, a csillagok és a Naphoz kapcsolódóan a tűz – hogy egészen pontosan mi volt ezek szerepe, azt sajnos nem tudjuk. Mindenesetre a Dzsajhánira visszamenő hagyomány említi, hogy a magyarok „tűzimádók”, és hasonló följegyzéseket a türkökről és az avarokról is olvashatunk, számos más nomád népnek szintén volt tűzkultusza. Ugyanakkor a „tűzimádás” vonatkozhat az égitestek, elsősorban a Nap tiszteletére is, az arab szöveg alapján nem lehet eldönteni, melyikre gondolt a szerző. De nem is kell a Napot és a tüzet szétválasztani, hiszen a Nap kultuszára utal, hogy Álmost – a kazárok szokása szerint – a napkorongot szimbolizáló pajzsra emelve választották fejedelemmé, de azt is tudjuk, hogy a *gyula* eredeti jelentése a kagánhoz belépő másodkirály kezében a Napot szimbolizáló fáklya volt. Sokan az egykori napkultusz kereszténnyé transzformált nyomaként tartják számon a csángók pünkösdi napvárását – erről számos dokumentumfilmet láthattunk már (a fotósok, filmesek és turisták mellett évek óta egyre kevesebb hely jut a zarándokoknak), ahogyan a moldvai csángók pünkösdi hajnalán kelet felé fordulva várják a Napot

a csíksomlyói zárandokhely keleti lejtőin, mert hitük szerint az igazak a kelő napban megláthatják a Szentlelket. Ez lehet a régi magyar hitvilág maradványa, de azért ne felejtjük el, hogy a nap- és tűzkultusz nem magyar, nem is steppei nomád különtség: egyetlen hiedelemkörben sem nehéz kimutatni, beleértve a kereszténységet, és itt nemcsak Szent Ferenc pogány természetkultuszt idéző pánteista *Naphimnusz*-a juthat eszünkbe – ha már a szegedi egyetem nagyjával kezdtük, akkor jusson eszünkbe, mondjuk, Sík Sándor fordításában –, hanem a Nap és Jézus születésének egybeesése is.

Ismét csak fölelevenítésképpen, hiszen a nomád népek hitvilága kapcsán már volt ezekről szó: a szellemekkel a sámán, azaz a táltos volt hivatott kapcsolatot tartani, az ő feladata volt a szellemek jóindulatának megnyerése, a démonok távoltartása, ő kérte az ősök szellemeinek közbenjárását a közösség érdekében. A táltos révületbe esve, „lova”, azaz sámándobja segítségével közlekedett a világfán – transzba monoton ritmus, tánc vagy füvek, gombák főzeteinek ivása által is kerülhetett. A táltos nem saját akaratából választotta küldetését: eleve a kiválasztottság jegyével – foggal vagy burokban – született, gyermekkorában pedig szellemek „ragadták el”, és avatták be. A táltosok feladatai közé tartozott a szellemekkel való kapcsolattartáson kívül a gyógyítás – beszéltünk már az *agyfúrásról* vagy mai nevén trepanációról, melynek során a beteg gyógyulása érdekében koponyalékelést végeztek, akár csak szimbolikusan, lekapargatva egy réteget a csontról. Említettük azt is, hogy táltosmunka volt a termékenységvarázslás és az időjárás befolyásolása, s hogy egy-egy közösségnek több sámánja is lehetett ezeknek a feladatoknak az ellátására. A magyar táltosok jellemzője volt, hogy időnként állat alakjában viaskodtak egymással a jó időjárásért, saját közösségük érdekében. A magyarok is hittek abban, hogy az embernek van egy „állandó”, csak a halállal távozó lélegzet-lelke, és van egy olyan is, az árnyéklélek, amely időnként kiszállhat a testből, és szabadon kószálhat.

László Gyula egyik híres, néprajzi ismereteken nyugvó fölfedezése, hogy a magyarok a túlvilágot a földi élet tükörképeként képzelték el. Az tűnt föl neki, hogy az egy sorban elhelyezett sírok közül középen van a leggazdagabb mellékletekkel ellátott sír, mindig férfié, tőle balra férfisírok, közelebb a gazdagabbak, távolabb egyre szegényebbek, jobbra pedig női sírok, ugyanilyen „szegényedő” sorrendben. Ez pontosan a jurtabeli elrendezés tükörképe, ott a jobb oldal a férfiak, a bal oldal a nők helye. Nemrégiben még hasonlóan temetkeztek az archaikus rendet őrző falvakban: a temető lényegében a falu tükörképe volt, a falu közepén álló házakban élő családok a temető közepén fekvő sírokban, a falu szélén élők a temető peremén lévőekben nyugodtak. A honfoglalók sírjaiban nem ritka, hogy a tárgyak elrendezése szintén tükörképe a valódinak. A túlvilág és a földi élet elválasztásában – mint minden mitológiában – nagy szerepet kapott a víz, amelynek felülete tükröz. A halottat étellel és itallal, különféle eszközökkel látták el túlvilági útjára, a módosabbak mellé lova bőrét, végtagjait és koponyáját is odahelyezték, a ló húsát pedig a toron ették meg. A szegényebbek, ha csak szimbolikusan is –

például levágott lósörény formájában –, de szintén kaptak társat hosszú útjukra a szükséges enni- és innivaló mellé. A holtak szellemeit nagy tisztelet övezte, mert segíthettek, de haragjukban árthattak is a közösségnek. A haragvó vagy ellenséges szellemek ártása ellen amulettekkel védekeztek, ilyenek nagy számban kerültek elő a honfoglalók sírjaiból. Nézzük az ide kapcsolódó török szavakat: ártásnak, a gonosz szellemek által okozott bajnak tulajdonították, ha valaki (*meg*)*őr(ül)*-t. A *kép* eredetileg valakinek a mását, figuráját jelentette, az *orvos* mágiát gyakorló, nem hétköznapi tudással rendelkező ember volt, a *sárkány* egyfajta időjárásdémon, a *boszorkány* pedig olyan gonosz lény, amely éjjel, álmukban nyomorgatta az embereket. Eből nem nehéz kitalálni, hogy a *boszorkány* török megfelelőjének (*basırqan*) töve, a 'nyom' jelentésű *bas-* szintén bekerült a magyarba – ma sokak szerint leggyakrabban használt igéink egyike.

Gyakran emlegetik a nomádokkal kapcsolatban a totemizmust is: ez a fogalom sokféle, olykor zavaros jelentésben bukkan föl, mert a totemizmusnak különféle jellegzetességei, ismérvei lehetnek. A legáltalánosabban arra alkalmazzák, ha a nemzetség különös tiszteletben részesít egy ősnak, védelmezőnek tekintett állatot vagy akár növényt, esetleg természeti jelenséget, és ezt a „lényt” tabukkal veszi körül. A magyarban egyértelmű nyoma van a farkas, szarvas, sertés ('vaddisznó' jelentésben) tabuisztikus megnevezésének: az említett állatok neve körülírás az állat „valódi” neve helyett, a *farkas állat*, *szarvas állat*, illetve *sertés állat* összetételből rövidültek – hasonlóképpen körülírás volt a szlávban a *medve*, 'mézevő (állat)'-ot jelentett.

Az etelközi magyaroknak legalább két olyan mondájuk volt, amely totemisztikus gyökerű. Az egyik a csodaszarvas mondája, amely vélhetően a teljes magyar szövetség eredetlegendája volt, a másik a turulmonda, Álmos és Árpád nemzetségének eredetmondája. Az sem lenne meglepő, ha fennmaradt volna a *farkas (állat)* mint mondai ős, hiszen a farkas a török nomádok egyik legismertebb „ősállata” volt. A csodaszarvas története valószínűleg a legrégebbi magyar eredetlegenda, beszéltünk már erről, és fogunk is még a továbbéléséről. Itt most az a vonatkozása érdekes, hogy a történet korai változatában még világosan kitapintható a totemisztikus elem: *Enéh*-nek, a honkereső fivérenek anyjának neve ugyanis török eredetű, mai kiejtéssel *Űnő* lenne. Nem véletlenül vezeti tehát nőstény szarvas a fiúkat jobb sorsuk felé, a szarvasiunó eredetileg nem pusztán vezetőállat volt, hanem a magyarok ősanynja.

A másik totemisztikus elemeket rejtő eredetmonda Álmos anyjának, Emeének az álmáról szól. A mondát Anonymus a következőképp jegyezte le:

„[Álmos] várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reászállván mintegy teherbe ejtette, és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad, s hogy ágyékából dicsőséges királyok származnak majd, akik azonban nem saját földjükön fognak sokasodni. Mert az álmat magyar nyelven így hívják, s születését álom jövendőlte meg, őt magát is Álmosnak nevezték el. Vagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születtek majd.”⁵

Az *álom* és az *Álmos* név összekapcsolása Anonymus találmánya, klaszszikus népetimológia, a név valójában a jól ismert török *Almiš* névből származik, ezt ne hagyjuk említetlenül. De nézzük a totemisztikus vonatkozásokat. A leggyakrabban emlegetett, totemisztikusnak tartott elem itt az, hogy Álmos nemzetsége a turulmadártól származik – hiszen ez ejtette teherbe Álmos anyját. Van azonban a mondának másik totemisztikus vonatkozása is, ezt Álmos anyjának neve őrizte meg: az *Emese* jelentése 'emse', azaz 'anyakoca', ebben a környezetben értelemszerűen vaddisznó nőstényére vonatkoztatva – ne felejtjük el, a török eredetű *serte* szóból képzett *sertés (állat)* tabuval tiltott kifejezés helyettesítésére jött létre, ugyanúgy, mint a *szarvas (állat)* is. A kétféle „állatos” egyesülése jelezheti két nemzetség egykori összeolvadását. (A steppén gyakori és az obi-ugoroknál is előfordul, hogy a szarvast valamilyen ragadozóval, madárral vagy rozsomákkal viaskodva ábrázolják – erről beszélünk még.) Érdekes azt is tudnunk, hogy a sas néhány ázsiai (mandzsú) népnél kifejezetten a sámánok ősanja, összefüggésben azzal, hogy a sámán is, a sas is közvetítő a felső világok és az emberek között, de túlzás lenne egyben azt is állítani, hogy a mi esetünkben bármi ilyesmiről volna szó, a ragadozómadár ettől az elemtől függetlenül is lehet egykori totemős. Egyébként Álmos apjának a neve is arra utal, hogy a „szülők” mitikus ősök. Anonymus másik magyarázata, hogy az *Álmos* 'szentet' jelentett volna, lehetett tudós okoskodás, de a Jegyző hallhatott valami ősi hagyományfoszlányokat is ezzel kapcsolatban. Gyakran emlegeti ugyanis, hogy Álmos Ügyek fia volt, Ügyek pedig rendszerint Magóggal vagy Attilával – tehát mitikus ősökkel – szerepel együtt. Az *Ügyek* név ugyanannak a főtebb említett 'szent' jelentésű török eredetű *igy ~ ügy* szónak a kicsinyítőképzős, személynévvé alakított változata, amelyből az *egyház, ünnep* előtagja is származik – Álmos apjának a neve tehát valójában 'Szentecske', azaz a szentként tisztelt ősatya. Minden bizonnyal ugyanúgy mitikus ősz volt ő is, mint Enéh, Emese, Hunor és Magor.

A honfoglalás előtti török kölcsönszavak tehát arról mesélnek, hogy az etelközi és a honfoglaló magyarokkal szomszédos népek indokoltan tartották törököknek a magyarokat kultúrájuk alapján. Van-e akkor bármi kivetnivaló a következő gondolatban: „a magyar nép és nyelv fejlődési folyamatának legelején inkább az ugor, mint a török elem van előtérben; de a magyar nyelv etnikumának későbbi fejlődéséről már nem lehet ezt elmondani, mert ekkor a török elem az irányadó, s a családi életre, vallásra, államszervezetre, hadi dolgokra, etikai és morális fogalmakra vonatkozó szók nagyobbára török eredetűek. Röviden ezt így lehetne mondani: a magyarság ugor származék, mely idők multával eltörökösödött s a világtörténetbe már mint török nép lépett be.” Pontosíthatjuk persze a fogalomhasználatot – a nép, nyelv, etnikum nem fejlődik, hanem változik, átalakul. Lehetne kifogásolni az „eltörökösödött” pontatlanságát, hiszen a magyar nyelv ma sem a török nyelvek közé tartozik. De az igaz, hogy a honfoglaló magyarok között magas lehetett a török etnikai komponens aránya, az is igaz, hogy a magyar nép, nyelvét

nem, de kultúráját tekintve valóban eltörökösödött, s az is igaz, hogy ez a 9–10. századi világ számára egyáltalán nem volt kétséges. Meglehet bizony, hogy az idézetet sokan csak akkor tartanák ostobaságnak, ha azt is tudnák, hogy a magyar nyelvtudomány történetéből lényegében kiátkozott Vámbéry Ármin írta, *A magyarság bölcsője* című könyvében.⁶

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van

Esti Kornélnak kapóra jött Kosztolányi nyelvészeti tájékozottsága: azzal az ürüggyel csókolózhatott a „keleti villámvonaton” vele egy fülkébe sorsolódott vadidegen tizenöt éves török leánnyal, Kücsükkal, „aki egy mézes cukrászsüteményhez hasonlított”, hogy ez egyfajta békekötés.¹ Kücsük ősei ugyan százötven évig tartották „szégyenletes rabságban” Esti őseit, de ő, lévén költő, a szavak szerelmese, csöppet sem haragszik ezért, minthogy Kücsük népétől valók a magyar nyelv legszebb szavai: a gyöngy, a tükör, a koporsó, a gyűrű, a búza, a bor, a betű és az ír meg a többi mind, „háromszázharminc legékesebb szavunk”. Esti a kislány szédítése érdekében még azt is bevetette, hogy már régen keres egy törököt, akinek visszafizethetné a szókölcönt, a „nyelvtörténeti adósságot”, így aztán indokolt az a háromszázharminc csók... Ha Esti komoly fickó lenne, persze megkérdezhetnénk tőle, miért nem jutott az adósságtörlesztésből a „rózsaszínfehér” cukrászremek gyermeklány feketébe burkolózó szikár nagyanyjának és szalmasárgára festett hajú, bőszen dohányzó anyjának, dehát Esti könnyelmű szélhámós, különben is, fiktív alakokkal talán mégse társalkodjunk.

Kosztolányi persze maga sem volt sokkal jobb firma Estinél – és most nem azokra a levelekre gondolok, amelyeket ifjú szerelmének küldött áradozásaival párhuzamosan írogatott unokatestvérének, Csáth Gézának a párizsi bordélyokban szerzett élményeiről – hanem arra, hogy amikor 1933-ban a *Pesti Hírlap*-ban a tíz legszebb magyar szóról elmélkedett, egy kivételével egészen más szavakat sorolt föl, ha pedig a műpatetizmust levette ironizált a nyelvről alkotott ítéletek önkényességén, akkor a híres *füلولaj*-t választotta. (Na de mit várjunk attól, aki fényes nappal képes hátrafelé mászkálni a nyílt utcán.) Kosztolányi azt is pontosan tudta, amit Esti nem – vagy igen, de akkor más szövegelés kellett volna az ingyenflörthöz –, hogy a százötven éves oszmán uralomnak semmi köze ahhoz a bizonyos háromszázharminc szóhoz. Az itt idézett Esti-novella 1930-ban jelent meg, ez volt a magyar őstörténet- és nyelvtörténet-kutatás virágkora, jóval túl voltunk a zseniális Gombocz Zoltán korszakalkotó elméletének közzétételén azzal kapcsolatban, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavai nagyobb-részt az egykori bolgárok nyelvéből származnak. Az általános nyelvészetet, jelentéstant, magyar nyelvtörténetet és turkológiát egyaránt új alapokra helyező nyelvész, eredetileg a kolozsvári, majd Trianon után a budapesti egyetem tanára 1912-ben publikálta erről szóló monográfiáját, szómagyarázata-

inak többsége ma is helytálló. A nézetet az 1920-as években Németh Gyula fejlesztette tovább azzal, hogy az ogurok, utigurok, kutrigurok a bolgárokkal azonos nyelvcsoporthoz tartozó nyelvet beszéltek, de maga Gombocz is folyamatosan csiszolgatta véleményét egyetemi előadásában, és Kosztolányi novellájával azonos évben jelent meg Moravcsik Gyula alapvető dolgozata az onogurok, azaz Kuvrat utódainak történetéről.

Kosztolányival szemben – aki még véletlenül sem kevert bele egyetlen oszmán szót sem a listába, bárhogyan bővülte is Esti Kücsüket megszálló ősökkel és békekötéssel – a közvélemény leginkább a hódoltságkorra gondol, ha török kölcsönszavakról hall. Néhányan még példákat is föl tudnak sorolni, a *zseb*-et, a *papucs*-ot. Ennek a török rétegnek két nagyon érdekes vonása van. Az egyik, hogy a hódoltságszavak oklevelekből, levelekből, naplókából, egyéb iratokból, szépirodalmi alkotásokból adatolható sok száz oszmán kölcsönszóból ma már alig néhányat használunk – ilyen például a *dívány*, *dohány*, *kávé*, *kefe*, *pite*, *kajsi*, *tepsi*, *deli*, tényleg ide tartozik a *papucs* és a *zseb*, török szóból való a *basáskodik* és a *harácsol*. Vannak még ismert, de már régiesnek érzett szavak (pl. *ibrik*, *findza*), és vannak olyanok, amelyeket csak egyes nyelvjárásokban használnak, például a 'töltött káposzta' jelentésű *szárma*. Az átvett szavak túlnyomó része a török adminisztrációhoz, adórendszerhez, állami berendezkedéshez kötődött, így a török kor után egyszerűen kihalt, esetleg a hódoltságkorban játszódo regényekből ismerjük őket (pl. *bég*, *aga*, *szandzsák*, *janicsár*, *csaus(z)*).

A másik érdekessége ennek a rétegnek, hogy a török eredetű szavakat sok esetben nem közvetlenül az oszmán nyelvből vette át a magyar, hanem azoknak a szláv nyelvű muszlim katonáknak a nyelvéből, akik nagy számban szolgáltak magyar területen – ilyen a *csizma*, *csizmadia*, *szattyán* vagy a 'kolostor' jelentésű *tettye*. A török korban élő magyar szerzők is különböztek abban, hogy inkább a szláv alakokat használták-e, mint a délvidéki Zrínyi Miklós, inkább a törökös alakokat, mint a török környezetben élő Mikes Kelemen, vagy mindkettőt, mint a mindenfelé járkáló Thököly Imre. Végül van néhány olyan, a török kultúrához kapcsolódó szavunk, amelyet jóval a hódoltságkor után, európai nyelvekből, elsősorban a németből kölcsönöztünk újra, bár nyilván ismeretesebbek voltak a hódoltságszavak magyar nyelvben is – a *baksis*, *dervis*, *hárem*, *iszlám*, *padisah*, *szeraf* ezek közé tartozik.

A honfoglalás után azonban nemcsak a hódoltság idején, hanem már korábban is kerültek a magyar nyelvbe török eredetű szavak – a Magyarországon megtelepedett besenyők, kunok nyelvéből. Nem véletlen, hogy ezekről a szavakról alig valamit hallunk: elenyésző a számuk, és ami megmaradt, az is jórészt a nyelvjárásokban él, vagy inkább élt még néhány évtizede. A besenyő és a kun szavakat eleve nehéz szétválasztani, mert két egymáshoz közel álló török nyelvről van szó, de besenyő eredetű szavunk nem is sok maradt meg. Kunok nagy tömegben érkeztek az országba, és egy tömbben maradtak, IV. Béla (1235–1270) a Duna–Tisza-közén, valamint a Körös, Maros, Temes mentén adott nekik területeket, itt szabadon nomadizálhattak,

sőt Béla király kun feleséget szerzett fiának, V. Istvánnak (1270–1272). A kunok jelentős hadereje nagy érték volt már Béla idejében, befolyásuk azonban igazán az unoka, IV. (Kun) László (1272–1290) alatt növekedett meg, hiszen László melléknevét nem véletlenül kapta, anyja kun volt, és sok mindenben kedvelt kun környezete szokásait követte (nemsokára részletesen is visszatérünk rá). László halála után a kunok sokat veszítettek hatalmukból, de teljes letelepítésük még ezt követően is legalább egy évszázadba telt, nyelvüket pedig a föltételezések szerint egészen a 17. század közepéig megtartották, legalábbis kisebb szórványaik biztosan. Különösen értékesek azok a szövegek, amelyekből még többé-kevésbé visszaállítható a magyarországi kun nyelv, például a kunra fordított Miatyánk, vagy kiszámoló-halandzsává torzult régi énekek. Kun eredetű szavak elsősorban a kunsági magyar nyelvjárásokban maradtak fenn, zömük állattenyésztéssel kapcsolatos. Egyet-kettőt azonban a köznyelvben is használunk, ilyen a *komondor*, *csődör*, *kantár*, *csősz*, *szúnyog*, *bögöly*, *tőzeg*, *csákány*, *balta*, *bicska*.

Ezek után próbáljuk meg elképzelni, milyen erejű volt a honfoglalás előtti török hatás, amelyből még ma, több mint egy évezreddel később, sokszori kultúraváltás után is több száz szóval élünk, valóban legalább háromszáz-harminccal, de meglehet, hogy többel is: 300–500 közé tehetjük a honfoglalás előtti török kölcsönszavak számát. A pontos számot azért nem lehet megmondani, mert vannak egészen biztos, kevésbé biztos és bizonytalan török etimológiák – de ezek közül bármelyik válhat biztosabbá, ha új adatok kerülnek elő. (A másik irányba alig-alig van mozgás, annyira szigorú az a turkológiai szűrő, amelyen keresztül kell menniük az egyáltalán török gyanúba kevert szavaknak.) Az előző fejezetből kiderült: e szavak az élet valamenyny területére kiterjednek, lefedik az életmódot, a természeti környezetet, sőt testrésznevek is vannak közöttük, másrészt a magyarok török neveken, kultúrájuk minden elemében török népként éltek már Etelközben, s érkeztek a Kárpát-medencébe – nem csoda hát, ha nem egy kutató gondolt már arra, hogy az igen erős nyelvi hatás valójában nem is kölcsönzés, hanem, mondjuk így, megőrzött nyelvtörredék. Közvetve vagy határozottabban valami ilyesmit fogalmaznak meg mindazok, akik azzal próbálják meg föloldani az egykori török kultúra, illetve az erre alapuló, a kulturális beágyazottsága miatt lényegében máig érvényes török (nomád) identitás és az uráli eredetű nyelv között feszülő ellentmondást, hogy azt vallják: a magyarok két etnikai komponensből állnak, egy uráli és egy török eredetűből, az előbbi magyarázata a nyelvre, az utóbbi a kultúrára, de az utóbbiak eredeti török nyelve nem tűnt el nyomtalanul, szavaik közül sok száz beépült a magyar nyelvbe.

E „nyelvcserelélméletnek” is nevezett nézet első jól ismert változatát Vámbéry Ármin fogalmazta meg 1895-ben, *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című munkájában. (Egy későbbi fejezetben bőven lesz még szó arról, hogyan vált szegény Vámbéry a magyar nyelvörténet pofozógépévé.) Az előző fejezetet ezzel zártuk: szerinte a magyar nép és nyelv „vegyülék”, ugor és török elemeket egyaránt tartalmaz. A nyelvet elsődlegesen ugornak,

másodlagosan töröknek tartotta, s úgy vélte, hogy a magyar etnikum kialakulásában az idők folyamán egyre nagyobb lett a török komponens aránya. Arra azonban nem tudott magyarázattal szolgálni, miért vették át a vélekedése szerint kulturális, majd később számbeli fölényben is lévő törökök az ugorok nyelvét (kiemelés az eredetiben):

„A nyelvi nyilvánvalóság alapján itélve úgy látszik, hogy e nyelvtest csontváza ugor, husa és vére azonban török eredetű volt; hogy azonban a hunnok és avarok nevén ismeretes törökségre az alája rendelt ugarság *csupán* az idő folyamán hatott-e, vagy hogy az ugorok eredeti törzsbeli odatartozásának e mélyre vágódó nyoma mindjárt kezdetben maradt-e nagy számuk következtében: ezt, úgy hiszem, nehezen lehet valaha végleg eldönteni. [...] Csak feltételesen volna szabad elfogadnunk, hogy az *eredeti ugor többség a mind inkább szaporodó török elemek hatásától ethnikai tekintetben átalakult, de nyelvi tekintetben meg bírta maradni.*”²

A Münchenben, Párizsban, Nagybányán tanult festő és grafikus Zichy István gróf (1879–1951), ígéretes képzőművészeti kiállításai ellenére egyre inkább a magyarság korai történetével kezdett foglalkozni, olyannyira, hogy 1934 és 1944 között főigazgatóként ő vezette az Országos Magyar Történeti Múzeumot (a Nemzeti Múzeumot), s egyben elnöke volt a Néprajzi Társaságnak is. Nem véletlenül: a két diszciplína, mint legutóbb már esett szó róla, számára is szorosan összekapcsolódott. 1939-ben megjelent, *Magyar őstörténet* című könyvecskéjében Vámbérynél összefogottabban és jóval részletesebben fejtette ki elméletét. Nézete szerint a Káma és Pecsora vidékén élő, erdőlakó, halászó és vadászó ugor népeket a későbbi Baskíria területét birtokló nomád, de prémkereskedéssel is foglalkozó onogurok hajtották uralmuk alá, hogy prémben fiztessenek velük adót. Az alacsony szintű kultúrában élő ugorok „nem vágytak többre”, így a fejlettebb onogurok prémkereskedő csoportjai tanulták meg alattvalóik nyelvét, majd később közülük a többi onogur is elsajátította ugyanezt a nyelvet. Amire nem volt szava a fejletlenebb kultúrát tükröző ugor nyelvnek, azt az onogurok megőrizték török nyelvükből – Zichy szerint innen valók a magyar nyelv török kölcsönszavai. Az onogurok természetesen kétnyelvűek maradtak, de az ugor (uráli eredetű) nyelv korán, már az 5. század előtt elterjedt közöttük, hiszen a vándorlások során leszakadt, később Julianus által megtalált volgai magyarok már az „ugor magyart” beszélték. Ugyanakkor a török nyelv ismerete, igaz, egyre kisebb csoportokat érintően, egészen a 11. század második feléig megmaradt Zichy szerint, ezzel magyarázható, hogy a magyar törzsnevek és személynevek között olyan sok a török eredetű. Az onogur eredetű török nyelv végső eltűnésének okát Zichy abban látta, hogy megszűnt a kapcsolat az „onogur-magyarhoz” közel álló török nyelvekkel, a volgai, illetve a dunai bolgárral, ez utóbbival azért, mert a dunai bolgárok elszlávosodtak.

Zichy tehát etnikai egybeolvadásról sokkal kevésbé beszél, mint Vámbéry, számára a magyarok lényegében onogur-törökök, csak nyelvet cseréltek. Ez az ötlet valószínűleg sokak szívét megdobogtatja, csak igen sok a baj vele. Különösen érdekes, hogy a nyelvcsere társadalmi és kulturális vonatkozásai-

ra egyébként igen érzékenynek mutatkozó Zichy milyen nagyvonalúan festi föl, hogy a török nyelvű onogurok a prémkereskedés kedvéért egyszerűen megtanulták alattvalóik nyelvét. Szó nélkül siklik el annak megokolása elől, hogy még ha így lett volna is, mi okból tanulták volna meg a prémkereskedő onoguroktól a többi onogurok az „alacsony műveltségű” ugorok nyelvét. Nem ad magyarázatot arra sem, miért vált volna a vándorlások korára a két nyelvűnek vélt, etnikailag és kultúrájában török magyarok domináns nyelvűvé az egyébként korábban csak az erdőlakó ugorokkal használt alattvalói nyelv.

Hosszú idő után Halasi-Kun Tibor (1914–1991), a Columbia Egyetem magyar származású turkológiaprofesszora vetette újra föl a nyelvcsereelmélet módosított változatát 1990-ben. Nézete szerint a török eredetű magyarság nyelvcserejét az okozta, hogy a harcok emberveszteségének pótlására a nomádok ágyasaiktól származó gyermekeiket is a közösség teljes jogú tagjává fogadták. Ezeket a gyerekeket viszont nem török származású anyjuk nevelte, „a magyarok mint sztyeppei nomádok harcos társadalomban éltek, patriarchális tradíciókkal és matriarchális nyelvi behatással egy poligamikus társadalmi keretben”, és „mivel a férfiak gyakran voltak távol, a nők váltak a fennálló tradíciók hordozóivá, miközben a saját nyelvüket átplántálták az őket bekebelező társadalomba”. Halasi-Kun elméletével legalább olyan nagy bajok vannak, mint Zichyével: azt kellene hinnünk, hogy a török anyától származó gyerekek nem érintkeztek ugor-magyar anyától származó fivéreikkel, nővéreikkel, valamint azt, hogy a szolgák, ágyasok mind ugyanabból a népcsoportból kerültek ki, és nagy számban voltak jelen, s még azt is, hogy a gyerekek nem tanulták meg féltestvéreik, apjuk, családjuk, nemzetségük, törzsük török nyelvét – mindhárom föltétel igazolhatatlan és meglehetősen valószínűtlen.

Zichy és Halasi-Kun meseszerűen tetszetős elmélete tehát egyszerűen nem igazolható, Vámbéry itt sokkal visszafogottabb – neki lehet-e igaza? Egyáltalán lehet-e a magyarban lévő sok-sok honfoglalás előtti kölcsönszó és egyéb nyelvi hatás az elhagyott régi anyanyelvből megőrzött „örökség”? Vámbéry nem a kabarokra gondolt mint beolvadó török népességre, de van, aki meg éppen a magyarokhoz csatlakozó kabarok nyelvéből eredezteti a magyar nyelv török kölcsönszavait, s ehhez még csak az iméntiekhez hasonló nyakatekert érvelésre sincs szükség. A kérdés megválaszolásához viszont szilárd nyelvészeti alapozás szükséges, azonnal visszatérünk rá. Arra a kérdésre, hogy egyáltalán volt-e bármilyen nyelvcsere a magyarok és törökök viszonylatában azonnal, minden további hercehurca nélkül is tudunk válaszolni (legalábbis első ránézésre úgy tűnik). A Magna Hungariát elhagyó, uráli eredetű magyar nyelvet beszélő csoportok értelemszerűen nem cseréltek nyelvet, hiszen a magyar nyelv legkorábbi kimutatható rétege ma is az uráli nyelvekkel sorolja nyelvünket azonos csoportba. De mindenki más igen: a magyar törzsekbe beolvadt iráni, majd török nyelvű népesség, később, főként a honfoglalás után pedig a szláv nyelveket beszélők. Itt per-

sze mi is szembekerülünk azzal a problémával, amellyel Vámbéry, Zichy és Halasi-Kun birkózott: miért a domináns kultúrájú törökök vették át az alárendelt uráli eredetű nyelvet, miért nem fordítva? Ez a kérdés sokkal makacsabb, mint gondolnánk, akkor is fölbukkan ugyanis, ha a török hatást kölcsönzésnek, s nem a magyar etnikum török komponensét adó törökök „megőrzött” nyelvi elemeinek tartjuk. Csak akkor nem úgy hangzik, hogy miért nem az uráli nyelvet beszélő csoportok vették át a törökökül beszélő, a magyar szövetséghez csatlakozott etnikumok nyelvét, hanem úgy, hogy és a nyelvet miért nem vették át a magyarok, ha minden mást igen? Azaz: tulajdonképpen miért nem törökökül beszélünk?

Mostanáig kerügettük, nem tehetjük tovább: ha nagyvonalakban is, de valamelyest meg kell ismerkednünk a török nyelvek fölosztásával, és azokkal a nyelvészeti alapismeretekkel, amelyek egyáltalán lehetővé teszik, hogy elkezdjük keresni a válaszokat. Már tudjuk: a honfoglalás előtti kölcsönszavak hangtani jellemzői elárulják, hogy nem egyetlen török nyelvből kerültek a magyarba, és azt is gyakran emlegettük, hogy az egyes történeti török népek ilyen vagy olyan típusú török nyelvet beszéltek. Nézzük először ezt meg alaposabban.

A török nyelveket két nagy csoportra oszthatjuk néhány alapvető nyelvi különbség alapján. Mi az egyiket *bolgár-töröknek* neveztük mostanáig, ezzel a Gombocz Zoltán által kialakított hagyományt követtük, a másikat *köztöröknek* hívják. A két csoport jó néhány hangtani, alaktani és jelentéstani sajátosságban is eltér egymástól. Ezek közül a legjobban ismert különbség az, hogy az egyikben *r*, a másikban *z* áll ugyanazokban az őstörök eredetű szavakban: például az egyik csoportban az ’ökör’ jelentésű szó alapalakja *ökiür*, a másikban *ökiüz*, az ’iker’ *ikir*, illetve *ikiz*, a ’tenger’ az elsőben *tengir*, a másodikban *tengiz*. A csoportok erről a különbségről kapták az elnevezésüket, a bolgár-török nyelveket *r-töröknek*, a köztörököt *z-töröknek* is nevezik. Az *r-török* nyelvekben *l* felel meg a köztörök *š*-nek (magyar helyesírással: *s*), mély hangrendű *i* a köztörök *a*-nak, ezért aztán időnként *LIR-nyelveknek* nevezik a bolgár-török (*r-török*), *ŠAZ-nyelveknek* a köztörök nyelveket. A magyar kölcsönszavak szempontjából igen fontos különbség, hogy a szó elején álló *y*- (azaz *j*-) hang az *r-török* nyelvekben *ȝ* (azaz *dzs*-) hanggá változott – ez aztán már a magyarban alakult tovább *gy*-vé, és innen tudjuk, hogy a *gyertya*, *gyalom*, *gyón*, *gyárt* stb. *r-török* nyelvből kerültek a magyarba. Bármennyire hihetetlenül hangzik is, az összehasonlító török hangtörténet legizgalmasabb óráink egyike volt, most talán mégis elég belőle ilyen kevéske.

A jelentéstani különbségek közül jöjjön egyetlen, már ismert példa. A kazárok Sarkel erődjének a nevében a *šar* a köztörök *sari* (az utóbbi tehát szszel kezdődik) megfelelője: a szókezdő *s*- hosszú *a* előtt a bolgár-török nyelvekben szabályosan változott *š*-re. Nem is ez az érdekes benne (különben is, a hangtant befejeztük), hanem hogy a jelentése ’fehér’, és nem ’sárga’, mint a köztörök nyelvekben. A *Sarkel* név egy harmadik *r-török* jegyet is visel: az összetétel második tagja, a *kel* vagy *kil* a mai török nyelvek közül kizárólag

a Volga-vidéken beszélt csuvasból mutatható ki, 'ház, építmény' a jelentése. Nem véletlenül: ma már csak ez az egyetlen török nyelv tartozik az r-török (bolgár-török) csoportba, ezért aztán ezt a csoportot *csuvasos* töröknek is hívják. Mint láttuk, a jelentős múltú török törzsek közül sok r-török nyelvet beszélt, elsősorban a nyugati törökség, az 5–6. században a pontuszi steppét elfoglaló ogur törzsek, az onogurok, a bolgárok, nagy valószínűséggel a kazárok, szabirok, és lehetséges, hogy az avarok is.

A köztörök nyelvek további csoportokra bonthatók a közöttük lévő nyelvi különbségek alapján. Csak a nagyobbakat említve: a kipcsak nyelvek közé tartozik többek között a tatár, a baskír, a kirgiz, a kazak, a történeti török népek nyelvei közül a besenyő és a kun. Egy másik nagy csoport az oguz nyelvek csoportja: ide sorolják a törökországi törököt, az azerit, a türkmént, ilyen típusú nyelv volt a szeldzsuk és az oszmán. A turki nyelvek közül az ismertebbek az özbeg, a mai ujjur és a sárga ujjur (vigyázzunk, a történeti ujjur nyelv nem, minthogy az korábbi nyelvtörténeti korszakban létezett, a régi ujjur szövegek az ótörök kor sajátosságait mutatják), valamint a kiterjedt írásbeliséget létrehozó középtörök nyelv, a csagatáj. A köztörök nyelvek negyedik csoportja a kisebb szibériai török nyelveket foglalja magába, és önálló köztörök nyelvágnak tekintik a szintén Szibériában beszélt jakutot. Köztörök típusú nyelven írták a régi türk és ujjur szövegeket is.

Most már jobban értjük, mit jelent, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti kölcsönszavainak jelentős része olyan jegyeket mutat, amelyek elárulják, hogy r-török nyelvből kerültek a magyarba, ez jól látszik az imént említett *ökör*, *iker*, *tenger* és a fölsorolt, *gy*-vel kezdődő szavak példáján, de hosszan lehetne folytatni a sort. Nagyon kevés azoknak a szavaknak a száma, amelyek hangalakja egyértelműen z-török eredetre mutat – föltűnő, hogy ezek leginkább tulajdonnevek, ilyen a *Tas* vagy az *Üllő*. Sok szó semmilyen segítséget nem nyújt átadó nyelvének pontosabb meghatározásához. Mivel azonban tudjuk, hogy a kölcsönszavak nem elszigetelten, hanem csokorban, egy-egy művelődési jelenséghez kapcsolódva kerülnek az átvevő nyelvbe – erre az előző fejezetben bőségesen láttunk példát –, föltételezzük, hogy azokban a jelentéstani csoportokban, amelyek egy vagy több r-török jegyet hordozó szót is tartalmaznak, a szócsoporthoz többi része is azonos eredetű. Mindezek alapján általánosan elfogadott nézet, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönszavainak túlnyomó része r-török nyelvből származik.

Akár egyetlen kölcsönszó is sokat elárulhat arról a korról, amikor a nyelvbe került: ilyen volt az alán eredetű, 'fejedelemasszony' jelentésű *asszony* szó. (Emlékszünk, ez általános vélemény szerint annak emlékét őrizte meg, hogy valamelyik magyar törzsfő alán asszonyt hozott a házhoz.) Ha pedig csoportosan kerülnek szavak egy nyelvből egy másikba, az még többet mesél az átvétel kulturális hátteréről, az átvevő nyelvet beszélők életmódjáról. Láttuk, a 7–9. századi magyarság mindennapi életének megismeréséhez ma is a török kölcsönszavak jelentik az elsődleges forrást. Mindezt nem is kérdőjelezi meg senki. A magyar történeti nyelvészet azonban alig fordított fi-

gyelmet a magyar és más nyelvek közötti történeti érintkezések hatásainak vizsgálatára, ha ezek a hatások nem a szókincset érintették. Az érdeklődés hiányának egyik oka, hogy a történeti nyelvészetben sokszorosan túlélte magát az a 19. századból örökölt nézet, amely szerint „a nyelvtani rendszer nem keveredik”, azaz a nyelvek legfeljebb szavakat kölcsönöznek egymástól, nyelvtant nem. Ez a szemlélet általában is jellemző volt, bár néhol sokkal korábban fölismerték, hogy a tényeken bizony erőszakot kell elkövetni, ha továbbra is ragaszkodni akarnak ehhez az avított tézishhez. A másik ok már hungarikum: a súlyosan egynyelvű országban sajnos még egy-két évtizede is botrányos kijelentésnek tűnt, hogy a kétnyelvűség nem kifacsart, természetellenes, neadjisten „bomlott gondolkodást” előidéző nyelvi állapot, hanem a világon élő emberek többségét jellemző napi rutin, így aztán hiába volt a nyelvi érintkezések kutatása világszerte megbecsült diszciplína, a főárambeli magyar nyelvészet még mindig ragasztgatta rá az „ilyen állapot pedig nincs” címkét. A bőszerű elutasítás szorosan összefüggött a határontúli magyarok sokszor elítélt (!) kétnyelvűségével, „a kétnyelvűség kétszívűség” megbélyegzés alapján. Még ma is vannak, bár egyre kevésbé a nyelvészek, inkább a társtudományok művelői között, akik továbbra sincsenek tisztában a nyelvi érintkezések, kölcsönzés, kétnyelvűség, nyelvcseré legalapvetőbb jellegzetességeivel sem – ez mindaddig nem baj, amíg nem nyilatkoznak róla. A turkológia szerencsés módon megúsza az ideológiai nyelvészkedést, a 19. századi történeti nyelvészeti örökségtől azonban nehezebb volt megszabadulni, ez a honfoglalás előtti török nyelvi hatás kutatásában is jó ideig kísértett. Ligeti Lajos 1986-ban megjelent, a török kölcsönszavakról szóló, páratlanul részletgazdag monográfiája volt az első, amelyben a szerző legalább már fölvetette a nyelvtani és hangtani kölcsönzés lehetőségét, s ez fontos akkor is, ha ezt megközelítően sem olyan alaposan vizsgálta, mint a kölcsönszavakat.

Szóval: mi az a kétnyelvűség? Sokan úgy gondolják, kétnyelvűnek azokat nevezzük, akik anyanyelvi szinten beszélnek két nyelvet. A nyelvészek definíciója egészen más: arra vonatkozik, ha valaki a mindennapi élete során két (vagy akár több) nyelvet is aktívan és természetes (nem osztálytermi) körülmények között használ, függetlenül attól, hogy azt, amelyik nem az anyanyelve, mennyire ismeri, anyanyelvi, esetleg „középhaladó” szinten, vagy még kevésbé. A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társadalmi körülményekre, s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotra vonatkozó fogalom. A kétnyelvű nyelvhasználatra jellemző jelenségek a nyelvtudás szintjétől függetlenül megjelennek, bár mennyiségük és erősségük természetesen változik a nyelvismeret és a nyelvhasználat mértéke függvényében. A kétnyelvűek elkerülhetetlenül másképp használják mindkét nyelvüket, mint az egynyelvűek – ez azért van, mert nincs a fejünkben egy hermetikusan lezárt fiók az egyik, egy másik fiók a másik nyelvnek, a két nyelv tehát folyamatosan hatással van egymásra, s ennek olyan szilárd neurológiai alapja van, hogy bármilyen összeszorított foggal küzdenénk is ellene, fölösleges

volna a harc. Ha másért nem, azért, mert a kétnyelvűeknek a legtöbbször fogalmuk sincs arról, hogy amikor egyik nyelvükön beszélnek, akkor valamilyen a másik nyelvük hatására mondanak: ha egy amerikai angolt jól ismerő valakit kínálgatunk a vacsoraasztalnál, s azt feleli, hogy „köszönöm, jól vagyok”, akkor nemigen tud róla, hogy épp „lefordított” egy kifejezést magyarra – ő csak azt szándékozta mondani, hogy köszöni, nem kér többet. A csak magyarul tudó vacsoratársak minden bizonnyal meghökkennek, számukra nem pusztán furcsa, hanem teljesen értelmetlen is ez a mondat ebben a helyzetben. Ha azonban az angolban otthonosan mozgóknak ülnek az asztalnál, eszükbe sem jut, hogy valami ne stimmelt volna ebben a válaszban. Éppen ezen alapul a kölcsönzés.

Ahhoz, hogy valaki először használjon egy idegen eredetű szót saját anyanyelvében, természetesen ismernie kell a másik nyelvet, bármilyen alacsony szinten: a kölcsönzés alapföltétele tehát a (valamilyen szintű) kétnyelvűség. Ez azonban kevés. Ahhoz, hogy ez az újítás ne maradjon emberünk alkalmi megoldása, másoknak is érteniük kell mindkét nyelvet, legalábbis az elterjedés első szakaszában: ha valaki ma a magyar beszéd közben maori kifejezéseket használna, abból nem válna kölcsönszó, mert rajta kívül más nemigen értené, mit akar mondani. Aztán amikor az új szót már elég széles körben használják azok, akik mindkét nyelvet értik, egynyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat, nem is mindig érzékelve, hogy eredetileg saját nyelvüknek nem volt része az adott kifejezés. A korábban már emlegetett *laptop* példájával: akik először használták magyar beszédbe illesztve ezt a szót, nyilván ismerték az angol eredetit, annak kiejtését, a szó részeinek jelentését, és használni kezdték magyar szövegekben, írásban is. Aztán a nagy többség először valószínűleg nyomtatásban találkozott vele, s nem ismerte a szó angol hátterét, innen ma elterjedt kiejtése – és ők nem is az angolból másolták át a magyarba, számukra ez a szó már magyar volt, amikor megismerték. Aki pedig manapság tanulja meg – például egy kisgyerek a nyelvelsajátítás részeként, hogy a laptophoz ne nyúljon –, már végképp magyar szóként, tökéletesen egynyelvű családban is így fogja hívni, s legfeljebb majd akkor csodálkozik rá, milyen hasonlóan nevezik az angolok is ezt az eszközt, amikor angolul tanul. E hosszas mese azért volt szükséges, hogy megértsük: egy közösségben nem kell mindenkinek kétnyelvűnek lennie ahhoz, hogy a kölcsönzés elterjedjen, elég, ha többen is azok, s az ő nyelvhasználatukból az egynyelvűek is megismerik a kölcsönelemeket – az azonos nyelvhez tartozó nyelvváltozatok ugyanis folyamatosan „kölcsönöznek” egymástól, csak ezt egyszerűen a nyelvi változás terjedésének nevezzük. Minél többen vannak a kétnyelvűek, annál több kölcsönelem kerül a másodnyelvből az első nyelvbe.

Ne tévesszen meg bennünket a „nyelvek közötti kölcsönzés” kifejezés: ez csak a nyelvészek egyszerűsítő szóhasználata. Természetesen nem az egyik nyelv kölcsönöz a másiktól, hanem az egyik nyelv beszélői illesztenek saját nyelvükbe olyan szavakat is, amelyeket eredetileg egy másik nyelvben hasz-

náltak, ismertek. A nyelvészeti terminológia, amely átadó és átvevő nyelvről beszél, becsapós, nem gondolunk ebbe bele, de azt sugallja, mintha a polcon egymás mellé kerülő szótárak között ugrálnának ide-oda a szavak. Ha ellenállunk a metafora kísértésének, és nem feledkezünk meg arról, hogy a kölcsönzés mindig valakinek a fejében megy végbe, akkor azonnal érthetővé válnak a nyelvi kölcsönzés folyamatai. Például hogy hogyan emelnek át új jelentéseket a két nyelvet ismerők egyik nyelvből a másikba: a magyarban eredetileg nem volt a *féreg* szónak 'vadállat, farkas' jelentése, viszont a török *qurt* nemcsak 'farkas'-t, hanem 'férget' is jelent (két, korábban különböző hangalakú szó későbbi egybeesése miatt). Ezt másolták le a törökül jó tudó magyarok, s ezért bővült a magyar 'féreg' jelentése úgy, hogy a *toportyánféreg*-ben vagy az *ordít, mint a fába szorult féreg* szólásban a *féreg* már 'farkas'-t, 'vadállat'-ot jelent. A klasszikus nyelvtörténeti fölfogással szemben a nyelvek bizony kölcsönöznek hangokat – természetesen először kölcsönszavak részeként, így jelent meg újra, hosszú idő után a *dzs* hang a magyarban –, és kölcsönöznek nyelvtani megoldásokat, elsősorban a mondat megszerkesztésében szerepet játszó elemeket, de olykor képzőket, sőt akár ragokat is.

Ok nélkül természetesen nem történik kölcsönzés. Ha egy nép valamilyen korábban ismeretlen fogalommal, tárggyal, jelenséggel találkozik, vagy ha ezek ugyan már ismeretesek voltak számára, de új változatukat ismerik meg, akkor elsődlegesen a jelenséget, a szokást tanulják el a másik néptől, és ennek következménye, hogy a kulturális újításhoz tartozó szavakat is átveszik – erre számos példát láttunk. Hiszen könnyebb a másik nyelv készen kapott kifejezését a saját nyelvbe illeszteni, mint új szót létrehozni, különösen, ha a másik nyelvet is aktívan használják. Ha nagyon kiterjedt a kétnyelvűség, sokan beszélnek a másodnyelvet elég jól, és sok helyzetben használják – vagyis ha intenzív kétnyelvűségről van szó –, akkor az is gyakori, hogy a beszélők minden kulturális októl függetlenül, egyszerűen pszicholingvisztikai okból kölcsönöznek, vagyis egészen egyszerűen gyorsabban hívnak elő bizonyos szavakat a másodnyelven, mert, mondjuk, a másodnyelvükben sokkal gyakrabban használják azt a bizonyos kifejezést. Hallgassunk csak bele egy időre a számítástechnika iránt érdeklődők beszélgetésébe, olyanokéba, akik naponta órákon keresztül látják a menüsor angol megnevezéseit, angol szakirodalmat olvasnak s még angol parancsokat is írnak, halljuk majd, ahogyan átpozicionálják a nyúzmodult, és flótleftet állítanak be a képekre. Akár néhány napot is elég számunkra viszonylag jól ismert idegen nyelv közegében tölteni, hogy saját bőrünkön tapasztaljuk meg, mit jelent az, hogy bizonyos kifejezéseket akkor is nehezkesebb az elménknak fordítgatni, ha egyébként jól bevált szavunk van rá.

Kölcsönzésre sor kerülhet aztán azért is, mert a másodnyelv mögött álló kultúra nagy tekintélyű, és a kölcsönzött szavakkal ennek elfogadását, az odatartozás vágyát fejezik ki, hiszen a kölcsönszavak az átadó nyelvet, rajta keresztül a mögötte álló kultúrát is szimbolizálják. A mai magyar nyelv-

használatban a társadalmi presztízis, szakmai hozzáértés, életkori csoporthoz tartozás, modernség stb. jelzésül angol kölcsönelemeket használnak esetleg azok is (pontosabban főként azok), akik az angolt csak korlátozottan ismerik, de legalábbis nem használják nap mint nap – de mielőtt borzadoznunk kezdenénk, hogy elhamburgeresedik a magyar, tegyük azért hozzá, hogy régebben a latinnak, franciának, németnek volt ilyen presztízisjelző funkciója. Fontos feltétel még, hogy saját közösségükben megfelelő presztízzsel rendelkezzenek azok, akik először kezdik használni a kölcsönzött kifejezéseket, hogy követésük, nyelvi viselkedésük másolása vonzó legyen – ez egyébként minden más nyelvi változásnak is alapfeltétele. Nem véletlen, hogy az angol kölcsönszavak száma akkor ugrott meg a magyarban, amikor az angolt szélesebb körben kezdték tanulni, és egyben az angol-amerikai kultúra meglehetősen vonzóvá vált a fiatalok számára, először a pop- és rockzene, később a számítógép és a világháló, a filmek, szerepjátékok, meg úgy egyáltalán, a globalizált kultúra miatt. Az sem véletlen, hogy az oroszot ugyan évtizedekig tanították kötelezően, 20. századi orosz kölcsönszavunk mégis alig van (volt, ma már ezeket sem használjuk), azok is inkább a szovjet államberendezkedéshez tartoztak. Ennek oka, hogy a silány oroszitanítási módszerek és a kényszerrel szemben megnyilvánuló elutasító attitűd miatt oroszul nagyon kevesen beszéltek igazán, a 4–10 évig tartó tanulás ellenére, másrészt az orosz nyelv mögül hiányzott az a társadalmi és kulturális tekintély, amely vonzóvá tette volna az azonosulást a nyelvet beszélő néppel, kultúrával.

Na és mennyire tudtak törököül az etelközi magyarok? Úgy tűnik, nagy többségük valószínűleg kétnyelvű volt – erről, igaz, közvetetten, még egy írott forrás is beszámol. Bíborbanszületett Konsztantin munkájának 39., a kabarokról szóló fejezetében olvassuk: a kabarok „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [magyarokat], és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök [magyarok] másik nyelvét is”.³ Főtebb már említettük, van, aki szó szerint érti ezt a mondatot, s ezért azt gondolja, hogy a magyarban lévő török kölcsönszavak a kabarok nyelvének maradványai. A görög császár sorait nagyon sajátosan értelmezte Kristó Gyula: úgy vélte, hogy a császári tudósítás által regisztrált kétnyelvűség a magyarok „nyelvvesztésének” (valójában nyelvcserére gondolt) közvetlen előzménye volt. Ezt pedig az idézte volna elő, hogy 830 körül csatlakozott a magyarul beszélő Megyer, Nyék, Kürt és Gyarmat törzshöz a Kristó által török nyelvűnek tartott Tarján, Jenő, Kér és Keszi, 850 táján meg még a kabarok is, s mindez teljesen átrendezte a magyar törzsszövetségen belüli etnikai és nyelvi viszonyokat, olyannyira, hogy megkezdődött a magyarok nyelvcseréje. Ezzel az ötletláncolattal azonban szinte minden ponton baj van. Egyrészt a törzsek török eredetű nevéből egyáltalán nem következik, hogy a törzsek népe török anyanyelvű volt, ezt már jól tudjuk, ráadásul nem is mindenki szerint török a Kér és a Keszi neve. Arra nézve sincs semmiféle bizonyíték, hogy a magyarság eredetileg négy törzsből állt, aztán egyszeriben négy másik, török törzs csatlakozott hozzá, s mindez éppen 830 körül történt volna. Másrészt a két-

nyelvűség szükséges feltétele ugyan a nyelvcsereének, de a nyelvcsere nem szükségszerű következménye a kétnyelvűségnek: kétnyelvűség nélkül nincs nyelvcsere, de a kétnyelvűségből korántsem minden esetben lesz nyelvcsere. Ne felejtjük, a világon ma élő emberek nagyobbik része két- vagy többnyelvűként éli hétköznapijait, anélkül, hogy ez az állapot nyelvcserehez vezetne. Az tehát, hogy a magyarok kétnyelvűek voltak, messze nem jelenti azt, hogy a nyelvcserejük is elkezdődött.

Sokkal inkább összhangban van a nyelvi érintkezések vizsgálatának eredményeivel Szűcs Jenő véleménye. Szerinte a császár munkájában említett, magyarok által „megtanult” török nyelvnek semmi köze nem volt a kabarokhoz: a megjegyzés pusztán egy „sok évszázados török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa, aminek emléke azonban már úgy elhomályosult, hogy az itt-ott – minden jel szerint »régennyelvként« – még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók”.⁴ Lényegében ugyanezt fejtette ki Zichy István: „Alig tehető fel, hogy a magyarok egy hozzájuk menekült néptöredék nyelvét felvették volna ... a magyarok már a kabar csatlakozás előtt is beszéltek egy török nyelvet ... ennek félreértésén alapult Konstantinos idézett szövege.”⁵ Konsztantinosz informátorai e följegyzés tanúsága szerint még pontosan tudták, hogy a kabarok a közelmúltban, de akár az ő korukban is a magyartól eltérő nyelvet beszéltek, s arról is tudomásuk volt, hogy a magyarok nem olyan régen ölelőttük még törökül is tudtak. Sőt: igen valószínű, hogy egyes részeik még az ő idejükben is.

Térjünk kicsit vissza a kétnyelvűség általános nyelvészeti jellemzőihez, erre is szükségünk lesz. Az utóbbi fél évszázadban az empirikus nyelvészeti iskolák térnyerésével robbanásszerűen megnőtt a kétnyelvűség, kölcsönzés, nyelvcsere eseteinek leírása. E megfigyelések tanulságainak összegzésével alakították ki a nyelvi érintkezések hatását mérő skálát: egyik végpontján a csak néhány kölcsönszót eredményező nyelvi érintkezések állnak (ide tartoznak például az olaszból a magyarba került szavak, mint a *narancs*, *mazsola*, *lándzsa*), a másikon pedig azok, amelyek következtében az egyik nyelv jellege, nyelvtani fölépítése, hangzása is megváltozik a másik nyelv hatására (ilyen a román hatása a csángó nyelvjárásokban). A nyelvtörténeti irodalomban a kölcsönzés intenzitását gyakran az érintkezés időtartamából vezetik le, valójában azonban jóval összetettebb jelenségről van szó – a nyelvi érintkezések erőteljessége sok tényező összhatásának a függvénye. Olyasmiké, hogy mennyien és milyen szinten kétnyelvűek a közösség tagjai, hogyan oszlik meg a két nyelv használata az élet különböző területein, hogyan viszonyul egymáshoz a két kultúra tekintélye, mennyire ragaszkodnak a közösség tagjai saját kultúrájukhoz – vagy esetleg mennyire szegyenlik. Az, hogy a két nyelv szerkezetileg mennyire hasonlít egymáshoz (ha szakszerűek akarunk lenni: hogy milyen közöttük a tipológiai távolság) a kölcsönzés szelídebb verzióiban nem érdekes, csak akkor számíthat, de akkor sem döntő, ha a nyelvtani kölcsönzés is megindul. Tökéletesen indokolatlan azonban az a típusú ijedelem, hogy „ha sok angol szó kerül a magyarba, a

végén majd angolul beszélünk magyar helyett” – a nyelvcsere ugyanis nem így zajlik. Nyelvek nem alakulnak át egymásba, még intenzív kölcsönzés során sem.

A nyelvcseréről érdemes lenne sokkal többet tudnunk, már csak azért is, mert a nyelvcsere klasszikus, világszerte iskolateremtő leírása egy amerikai magyar nyelvész, Susan Gal munkája, tárgya pedig a burgenlandi magyarok nyelvcsereje. A világ ebből tanulta meg, hogy ha egy nép korábbi anyanyelve helyett egy másik nyelvet kezd anyanyelvként beszélni, az nem úgy történik, hogy mondataiban egyre több szó, majd nyelvtani elem jelenik meg a másik nyelvből, míg végül fokozatosan áttér a másik nyelvre. A nyelvcsere nem a mondatokban játszódik le, hanem a nyelvhasználat különböző területein (azaz nyelvhasználati tartományokban) zajlik. Azt mindannyian tudjuk, hogy bizonyos élethelyzetekben némiképpen más-más nyelvváltozatban, más stílusban beszélünk – otthon, a munkahelyen, a barátokkal, a nagyszülőkkel, a gyerekekkel, a szomszédokkal, hivatalos helyeken stb. A kétnyelvű közösségekben ehhez hasonlóan az is kialakul, hogy milyen helyzetben melyik nyelvet választják – hogyan beszélnek a családban, iskolában, orvosnál, templomban, a szomszédokkal, a hivatalokban, utcán melyik nyelven szólítanak meg inkább idegeneket és így tovább. A nyelvcsere valójában azt jelenti, hogy egyre több helyzetben használják az új nyelvet, míg végül a családban is megjelenik, először a fiatalabb generációval, például az unokákkal, aztán a következő nemzedékben már a gyerekekkel, azt követően a kortársakkal is. A nyelvcsere gyors: ha elkezdődik, többnyire három generáció alatt lezajlik. A nagyszülők még eredeti nyelvüket beszélik a nyelvhasználati tartományok többségében, az unokák viszont már az újat, noha értik és használják a közösség eredeti anyanyelvét is, de talán már csak a nagyszülők generációjával, első nyelvükként pedig már a közösség új anyanyelvét tanulják meg. De nagyon fontos, így jobb még egyszer elismételni: nyelvcsere természetesen nincs kétnyelvűség nélkül, de a kétnyelvűség önmagában nem vezet nyelvcserehez, nagyon hosszú és tartós állapot lehet.

S ha mégis bekövetkezik a nyelvcsere, a közösség korábbi anyanyelve akkor sem tűnik el nyomtalanul: hatása egy ideig kimutatható a közösség új nyelvében. Az egykori anyanyelv új nyelvbe átszűrődő elemeit *szubsztrátum*-hatásnak hívják, és korábban is emlegettük már. Azért alakul ki, mert amikor a közösség korábbi generációi kétnyelvűvé váltak, akkor az új nyelvnek egy olyan változatát alakították ki, amelyben anyanyelvük szemlélete, hangzásbéli sajátosságai visszaköszöttek. Pontosan úgy, mint amikor idegen nyelvet tanulunk, merthát erről van szó, idegen nyelvet tanultak. A legnehezebben a kiejtéssel, hangsúlyokkal, a határozottság-határozatlanság megállapításával, az igeidőkkel, igemódokkal és társaikkal birkózunk meg – azért van ez, mert ezek a nyelv legmélyebben beágyazódó részei, a hétköznapi beszélők tudatossága, figyelme ezekhez fér hozzá a legnehezebben. A szavakhoz pedig a legkönnyebben: ezért van az, hogy a kölcsönzés első fázisaiban csak szavak kerülnek egyik nyelvből a másikba. A szubsztrátumhatásnál meg pont

fordítva: a nyelvnek a szavak a tudat számára a legkönnyebben ellenőrizhető, észrevehető elemei, így a szavak ólálkodnak át legkevesbé az új nyelvbe – oda leginkább azok a nyelvi elemek olvadnak be, amelyek létezéséről az emberek többségének egyáltalán fogalma sincs. (De használni természetesen tökéletesen tudja őket, hiszen anyanyelve részei – azt sem tudjuk elmondani, milyen fiziológiai folyamat szerint lépünk vagy lélegzünk, de tesszük, viszont mindkettőt lehet részben tudatosítani, miként a nyelvhasználatot is.) A következő generációk szüleitől az új nyelvnek ezt az eredeti anyanyelv által módosított kontaktusváltozatát tanulják meg, így aztán a közösség régi anyanyelvének nyomai is megőrződnek, legalábbis egy ideig.

Még egy nagyon fontos különbség következik abból, hogy a nyelvi tudatosság számára a szavak könnyen, a hangrendszer belső szabályai, a nyelv kategóriarendszere (hogyan, milyen egységekre, alegységekre osztja a világot) és „szemlélete” (igemódok, igeidők, többes és egyes szám használata, mi számít „egységnek” stb.) nehezebben érhetők el. Az imént beszéltünk róla, hogy a kölcsönzés folyamataiban a társadalmi-kulturális-politikai tényezők – azaz a nyelvhasználat szimbolikus vonatkozásai – is nagyon nagy szerepet játszanak a nyelv kognitív összefüggései mellett, a szubsztrátumhatás kialakulását azonban a nyelv kognitív beágyazottsága irányítja. Igencsak leegyszerűsítve: a kölcsönzött szavakkal tudunk elvárásokat, értékeket, igazodást kifejezni, hiszen mások is észreveszik, hogy „idegen szót” használtunk. Amikor anyanyelvünk szemléleti eltérései miatt fogalmunk sincs, mikor melyik angol múlt időt kellene használni, akkor nem nemzeti büszkeségből iktatunk ki egy kivételével minden bonyodalmas alakot, hanem mert nem is értjük, minek az a sok. Az új, módosított, szubsztrátumhatásokat tartalmazó nyelvváltozat persze kialakulása után maga is szimbolikus értékeket vesz föl, s mint minden nyelvváltozat, az őt használó közösség identitásának jelzője lesz. De abban, hogy miért éppen azok az elemek szívárogtak be az új nyelvbe a régiből, amelyek átszívárogtak, nincs szerepe a társadalmi és kulturális értékrendnek. És érdemes lesz majd arra is emlékeznünk, hogy a nyelvcsere elindulása, lefolyása viszont csakis a társadalmi-politikai-kulturális tényezőktől függ, a nyelv szerkezetének, jellegzetességeinek nincs benne szerepe.

Hogyan illeszthető bele ebbe a rendszerbe a honfoglalás előtti török hatás? Ha a mai magyar nyelvben is használatos honfoglalás előtti török kölcsönszavak számából indulunk ki, és az alsó határt fogadjuk el, a mintegy 350 szó is tetemes mennyiségnek számít, önmagában is. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy az a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönszavak eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt, akkor még elgondolkodtatóbb ez a szám. Természetes, hogy a szláv, latin, német, olasz, francia eredetű kölcsönszavak ma is használatosak, mert az általuk megjelenített kultúra – iskola, vallásosság, földművelés, városi élet, ételnevek stb. – mai kultúránk alapja. Emlékezzünk vissza: a sok száz adatolható egykori oszmán kölcsönszóból ma mindössze 60-70 él a köznyelvben vagy

a nyelvjárásokban. Milyen elsőprő erejű lehetett az a hatás, amelynek csak a töredéke az ezerszáz év és a teljes kultúraváltás után nap mint nap használatos háromezernél több szó? Ráadásul a szavak nem néhány specifikus fogalomkörbe tartoznak, hanem az akkori élet lényegében valamennyi területét felölelik, és olyan alapvető, óriási szócsaláddal rendelkező igék is vannak közöttük, mint az *ér*. A hatás erejét mutató másik jel éppen az igékkel kapcsolatos. A nyelvi kölcsönzések általános jellemzőinek egyike – vagyis legtöbb megvizsgált nyelvi érintkezésre érvényes –, hogy ha egy nyelv igét kölcsönöz egy másiktól, akkor azzal teendője van. Az ige tövét főnévnek értelmezi, és igeképzőt illeszt hozzá, esetleg valamilyen más „igegyártó” módon illeszti be saját nyelvtani rendszerébe, hogy igeként használhassa. A magyarban ez a -z vagy az -l igeképzővel történik (éppen ezért ezeket „honosító képzőnek” is hívják), pl. *löncsöl* ’ebédel’, *szörfözik*, *startol* és így tovább. E szabályosság alól nem sok kivételt ismerünk más nyelvi érintkezésekből sem, a magyar pedig más nyelvekből egy-két amerikai magyarba került ige kivételével mindig az általános szabálynak megfelelően járt el – kivéve a honfoglalás előtti török réteg igéit, ezeket ugyanis igeképző nélkül, tőalakban vette át a magyar. Ezt a magyar és a török nyelv tipológiai közelsége – hogy nagyon hasonló nyelvi rendszerük fölépítése – tette lehetővé, de ezzel együtt is kiterjedt kétnyelvűsége utal.

Túllépve a szókincsen: sajnos „tudománytörténetileg úgy alakult” tehát, hogy a nyelvtanra, hangrendszerre gyakorolt török hatást alig-alig kutatták, Ligeti Lajos vetett csak föl néhány javaslatot ezzel kapcsolatban, és ezekből legalábbis annyi biztosan látszik, hogy volna itt mit keresni. Ligeti a hangtani rendszerre gyakorolt hatásnak tartja, hogy a magyarból a honfoglalásig nem tűnt el a mély hangrendű *i* hang, mert a török nyelvi környezet, amelyben szintén megvolt, konzerválta; megjelent viszont a magyarban is a török kölcsönszavakban gyakori *ö*. Az -*n* helyhatározó rag a magyar nyelv történetének legkorábbi kimutatható rétegéből való, s ma is használjuk (pl. *hajó-n*). A törökben pedig van egy időhatározó funkciójú -*n*, s valószínű, hogy a magyarban a már korábban is meglévő -*n* rag új, időhatározói funkciója a török hatására alakult ki (pl. *nyár-on*). Nem lehet véletlen, hogy a török eredetű *kor* szóhoz illesztve (*koron*) időhatározói, a szintén török eredetű *kép*-hez illesztve (*képpen*) pedig ismét új funkcióban, módhatározói szerepben tűnik föl az -*n*. Ráadásul mindkettő névutóvá is vált – ez nem ritka jelenség a magyarhoz és törökhöz hasonlóan toldalékoló nyelvekben, itt azért gyaníthatunk mégis török hatást, mert pontosan ugyanezek a változások figyelhetők meg a törökben is. Az idővel kapcsolatos alapkifejezéseink egyébként is török eredetűek (*idő*, *kor*, *kés-ik*), s mindnek van olyan alakja, amelyen az -*n* rag időhatározóként szilárdult meg: *idén*, *korán*, *későn*.

A magyarban jó néhány török mintára képzett szó, szólás van – ezek úgy jönnek létre, hogy a beszélők egyik nyelvükről a másikra elemenként fordítják le az összetett szót vagy a szólást, illetve alkotják meg a képzett szót (mint abban a példában, amikor vendégünk „jól volt” az ebédnél – tükörszó-

nak, tükörszólásnak vagy kalknak nevezik ezt a jelenséget). Más nyelvekből is sok ilyen ismerünk, a németből tömegével vannak ilyen szavaink (köztük a klasszikus példa, a német *Wasserfall* mintájára megalkotott *vízesés*), részben a kiterjedt kétnyelvűség, részben mert a 19. század nyelvmagyarító mozgalmának kedvelt eljárása volt a tükörszavak gyártása. De van bőven török kalkunk is: a török nyelvek szemlélete tükröződik például abban, hogy a tej, illetve vér *megalszik*, hogy a víz felső folyását, forrásvidékét *fő*-nek nevezik (*folyófő*, *vízfő* stb.), ilyen a *vagyon*, *házas* és a *kiment az eszéből* kifejezés, a *fogas* hal neve, ennek és a *vagyon*-nak a török mintája kölcsönszóként is bekerült a magyarba (*süllő*, illetve *barom*). Vannak olyan szavaink, amelyek „magyar” és „török” változatban is élnek: a török eredetű *som*-ból a törökben képzett *Somló* ugyanazt jelenti, mint a magyarban képzett *Somos*. A jelentésfordításra főntebb már láttunk példát: így vett föl a magyar *féreg* olyan új jelentést, amelyet a török mintáról másoltak. Alaposabb kutatással valószínűleg jócskán találunk még példákat, hiszen Ligeti éppen csak karcolta a szókinszen túlmenő török hatás kérdését, s nem véletlenül írta: „az obi-ugor nyelvek a korábbi finnugor örökségnek hűséges folytatói, a magyar nem”. A hűtlenkedés okozója pedig jelentős mértékben a honfoglalás előtti török hatás.

Mindezek alapján megpróbálhatjuk elhelyezni a török–magyar érintkezések intenzitását azon a kölcsönzési skálán, amelyet meglehetősen sok nyelvi érintkezés tanulságait általánosítva készítettek. Ezen a honfoglalás előtti török hatást az ötből legalább a harmadik, de inkább a negyedik fokozatba lehet sorolni: átfogó és nagymértékű hatással volt a szókinszre, de érintette a hangtant, a mondattant, sőt a nyelvtani értelemben legkevésbé „befogadó” alaktant is. Érthető, ha rendre újra fölmerül: mi van, ha ez nem is kölcsönzés? Nem lehet, hogy a „török hatás” valójában a magyar nyelv megszervesebb alaprétege? Nem lehet. Az alapszókinsz ugyanis vitathatatlanul uráli-finnugor eredetű, és a nyelvtani rendszer elsődleges összefüggései a török hatással és az előbb említett hűtlenséggel együtt is több azonosságot és hasonlóságot mutatnak az obi-ugor és finnugor nyelvekkel, mint a török nyelvekkel.

Na de az sem lehet, hogy a két nyelv, a Magna Hungariából levándorlók uráli eredetű nyelve és a hozzájuk csatlakozott törökök nyelve összevegyült? Az sem lehet, mert ebben az értelemben nyelvek nem keverednek. Az előfordul, hogy ha két népnek nincs közös nyelve, de állandó érintkezéseikhez szükségük lenne rá, hogy megértsék egymást, akkor a két nyelvből előáll egy harmadik: ezeket pidzsin nyelveknek hívják. Elsősorban a gyarmatbirodalmak és a leigázott népek nyelvéből keletkezik, méghozzá úgy, hogy a gyarmatosítók nyelvének szókinszét és a saját nyelv nyelvtanát vegyítik össze, ennek megfelelően vannak angol, portugál, francia, spanyol alapú pidzsinek. Ezek a „nyelvek” igen korlátozottak, szókinszük sokkal szűkebb, mint a természetes nyelveké, nyelvtani rendszerük pedig igen kezdetleges, csak a legalapvetőbb funkciókat tartalmazza. Nincs is szükség többre, hi-

szen a pidzsin csak nagyon behatárolt célra való, az egymással való közlekedésre, egyébként mindkét nép saját, teljes anyanyelvét használja. Bizonyos kényszerek hatására – ilyen volt, amibe a különböző afrikai törzsek-ből Amerikába hurcolt rabszolgák gyerekei kerültek –, amikor a pidzsin egy csoport anyanyelvévé válik, akkor ki is teljeseedik, bővül a szókincse, gazdagodik a nyelvtana, megjelenik benne a stílusok sokszínűsége. Ekkor már nem pidzsinnek, hanem kreolnak nevezik, és csak eredetében különbözik más természetes nyelvektől. A pidzsinizáció és a kreolizáció nem kivételes, de a nyelvi érintkezések számához képest mégis ritka jelenség, és teljesen életszerűtlen, hogy a magyar kreol nyelv volna, hacsak nem gondoljuk, hogy a magyarság különféle etnikumú, pusztába kivetett árva gyerekek hadából formálódott néppé. A magyar esetében már a pidzsin-kreol eredet alapfeltevéle sem teljesül, hiszen hol, honnan, miért keletkezett hirtelen egy olyan népesség, amelynek egyszerűen nem volt más anyanyelve, csak egy török és uráli nyelvből összegyúrt, korlátozott idióma? Meg kellene tudnunk indokolni, miért felejtette el egyszeriben két népcsoport is saját, jól bevált és jól működő nyelvét, miért cserélte egy erősen behatárolt jelkészletre. Az etnikai összeolvadás kétnyelvűséggel vagy nyelvcserével jár, de nyelvi „összeolvadással” nem.

Most már kellőképpen felvértezve, nézzük akkor kiinduló kérdésünket: lehet-e a magyarban kimutatható török hatás a magyar etnikum kialakulásában résztvevő törökök nyelvének maradványa? Szerencsére itt már nincs szükség hosszas fejtegetésekre, hiszen láttuk, a kölcsönzés és a szubsztrátumhatás jellegében, sajátosságaiiban, húzóerőiben is eltér egymástól. Ha a magyarságba beolvadt törökség nyomait akarjuk megtalálni a nyelvben, akkor a nyelvтанban, hangtanban, a tükrökifejezésekben kell kutakodnunk – vagy kellett volna, amikor még léteztek azok a magyar nyelvjárások, amelyeket a nyelvcserén már átesett, magyar nyelvűvé vált egykori törökök beszéltek. Éppenséggel a Ligeti által nyelvtani kölcsönzésként felsorolt példák még tarthatnának is ide. A szókincsben föllelhető sok száz szó azonban nem – ezek a magyarokhoz csatlakozott törökök nyelvcseréje előtt, akkor kerültek a magyarba, amikor a magyar törzsek megismerték és átvették a török nomád kultúrát, azaz már részei voltak annak a magyar nyelvnek, amelyet a később beolvadó törökök átvettek. Ilyen mértékű szókölcsönzés viszont akkor szokott bekövetkezni, ha a kétnyelvűség általános, és akkor bizony nyelvtani kölcsönzés is van – tehát maradjunk inkább biztosabb talajon, sokkal valószínűbb, hogy Ligeti Lajos példái, ahogyan ő is írta, valóban kölcsönzésből és nem szubsztrátumhatásból származnak. Ilyen hosszú idő múltán nincs is sok esélyünk ilyesmit találni: ezerszáz év alatt annyit keveredtek a magyar nyelvváltozatok egymással, hogy a honfoglalás előtti szubsztrátum nyomainak kimutatása tulajdonképpen reménytelen vállalkozás.

De maradt még egy nagyon fontos kérdésünk: ha ilyen erős volt a török kulturális és nyelvi hatás, kiterjedt volt a kétnyelvűség, miért nem következett be a nyelvcseré? Miért nem vették át a magyarok a domináns török

kultúrával együtt a domináns török nyelvet is? Mielőtt megpróbálunk valamiféle elfogadható magyarázatot keresni, mindenképpen tudnunk kell: idáig viszonylag biztonságosan elvezetett minket a jelenleg zajló nyelvi érintkezések ismerete, innentől kezdve azonban ingoványos talajon járunk, legfeljebb csak ötletek és megfontolások vázolhatók föl arról, hogy miért *nem* cserél egy nép nyelvet.

Ligeti Lajos viszonylag egyszerű magyarázattal próbálkozott: érvelése szerint a nyolc honfoglaló törzs közül csak a kabarok beszéltek törökül, ezért nem törökösödtek el a magyarok. Ugyanakkor maga is megjegyzi, hogy a török ismeretere nem pusztán a csatlakozott törzsek miatt volt szükség: a „kazár kagán Levedivel nem magyarul tárgyalt, nem is volt szükség tolmácsra: Levedi a magyaron kívül kazáru is beszélt, mint a korábbi magyar vezetők legtöbbször. [...] Kazáru értő, beszélő magyarok a vezetők közt korábban is jócskán akadtak, arról azonban aligha lehetett szó, hogy a kazárok nagyobb érdeklődést mutattak volna a magyarok nyelve iránt: egy volt a számos hódoltatott nép nyelvei közt”.⁶ Lényegében ugyanezt fejtegette már Zichy: „Alig tehető fel, hogy a magyarok egy hozzájuk menekült néptöredék nyelvét felvették volna ... a magyarok már a kabar csatlakozás előtt is beszéltek egy török nyelvet ... ennek félreértésén alapult Konstantinos idézett szövege.”⁷

Ez így rendben is van, csak nem válasz a kérdésünkre: elvégre a nyelvcsere nem azért szokott bekövetkezni, mert nagy létszámú idegen etnikum olvad be egy népességbe, hanem mert a társadalmi, politikai, kulturális dominancia nagyon erős, és mindezt épp a domináns etnikum nyelve szimbolizálja. A burgenlandi magyarok nem azért váltottak nyelvet, mert rengeteg osztrák telepedett volna közéjük, hanem mert a német nyelv tekintélye a mögötte álló társadalmi-gazdasági erő miatt elég nagy volt ahhoz, hogy bekövetkezzen a nyelvcsere. A csángó közösségek szintén nyelvet cserélnek akkor is, ha egyetlen román sem él a faluban. A 17. századtól tudatosan folytatott asszimilációs politika olcsón megúszta: elég volt a csángók számára legfontosabb, legtekintélyesebb nyelvhasználati sávot, az egyházét románra változtatni, onnantól kezdve ment minden automatikusan.

Van, aki azzal operál, hogy a magyar nyelv „különleges”, nagyon eltér más nyelvektől, ez egyfajta „kommunikációs burkot” képez körülötte, s ezzel összefüggésben, a magyarok nem is voltak kétnyelvűek. Ezt az utóbbi babonáságot jobb lenne végleg elfelejteni: ha nem lettek volna kétnyelvűek, akkor nem mutatná a magyar nyelv a török meglehetősen erős hatását. Másrészt a törökhöz a magyar nyelv bizony nagyon közel állt, ha más nem, hát az igeképző nélküli igei átvételek mutatják, de egyébként is igen sok a két nyelv között a szerkezeti hasonlóság, az ősmagyar korban pedig sokkal-sokkal több volt, mert azóta a magyar erőteljes indoeurópai hatásnak van kitéve, s ez a mondattanban jelentős változásokat okozott. Harmadrészt: „kommunikációs burok” azért nem képződhetett, mert ilyen állapot jelenleg nincs.

Van, aki úgy véli, a válasz az, hogy a magyarok nem is éltek sokáig török környezetben, 830 körül megérkeztek Etelközbe, aztán 850 körül már önál-

lósodtak is. Ez a valóban rövid idő azt megmagyarázná, hogy miért nem cseréltek nyelvet a magyarok, azonban összeegyeztethetetlen minden egyébbel, amit a magyarok korai történetéről tudunk: miért volt kultúrájuk, államszervezetük, eredetmondájuk török, hogyan alakult ki ilyen rövid idő alatt ilyen erős nyelvi hatás, szóval nagyon nagy ára van annak, ha ezt az elméletet fogadjuk el, mert akkor úgy kell újraírunk a magyarság korai történetét, hogy mesénk tele lesz elvarrhatatlan szálakkal. A turkológusok egyébként mind azt mondják, hogy a magyarok évszázadokig török környezetben éltek, és a nomád népek ismeretében nekik kell igazat adnunk – hiszen vajon hogyan erősödhetett volna meg a Volga mentén egy nomád nép suttyomban, hogy közben a steppét uraló török törzsek nem vették észre őket? Ligeti Lajos szerint kb. négyszáz évig állt kapcsolatban a magyar a bolgár-kazár nyelvvel, Róna-Tas András is több évszázadról beszél, igaz, ezt „szétosztja” legalább két nyelvjárás és két korszak között.

Lehetséges, hogy azért nem cserélt nyelvet a magyarság, mert a kulturális és nyelvi hatást nem egyetlen török nép kultúrája, illetve nyelve gyakorolta a magyarokra? Esetleg mert a törökökkel való érintkezés több szakaszban történt? A kölcsönszavak hangtani jellegzetességei arra utalnak, hogy r-török és z-török nyelvet beszélő népekkel is érintkeztek a magyarok a honfoglalás előtt, illetve némely szavak korábbi, mások későbbi török nyelvtörténeti sajátosságokat mutatnak. Azaz: a kérdésekben megfogalmazott lehetőségek bizony alátámaszthatók. De semmiképpen nem döntenek el semmit, mert hiszen a nomád szerveződések esetében természetes, hogy egy-egy törzsszövetséghez több nép, több nyelv tartozik, ez önmagában nem föltétlenül akadályozta volna meg, hogy a szövetség domináns nyelvét átvegyék a magyarok. Másrészt a nyelvek soha nem heterogének, az egymás mellett élő nyelvjárások olyan jegyeket mutathatnak, amelyek a nyelvtörténész szemüvegén át nézve „korábbi”, illetve „későbbi” sajátosságoknak minősülnek – nem zárható tehát ki, hogy ugyanabban az időben kerültek be a magyarba a régebbinek, illetve későbbinek vélt hangváltozási stádiumokat mutató, igazából egyidejű, de különböző nyelvváltozatokból származó szavak.

Talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha egymás mellé illesztjük a mai érintkezésekről szerzett ismereteket azzal, amit a 6–9. század nyelvcseréiről és a nomád szerveződésről tudunk, hiszen a gondot valójában az okozza, hogy ezek ellentmondanak egymásnak. De hátha mégsem.

A magyarázat nem kerülheti meg a következő tényeket: a magyarra gyakorolt török hatás kiterjedt és hosszabb ideig tartó kétnyelvűségről tanúskodik; a honfoglaló magyarok kultúrája minden vonatkozásban a török nomád kultúrák jegyeit mutatta; a magyarok egészen a 9. század második feléig török politikai fennhatóság alatt éltek. Pont ez a baj: mert a jelenleg zajló nyelvcserefolyamatok azt mutatják, hogy a kétnyelvűség valóban lehet hosszú ideig tartó, stabil nyelvállapot, de csak akkor, ha a másodnyelvvel asszociáló kultúra mögött nem áll olyan politikai, gazdasági, kulturális presztízs, amelynek tekintélye arra késztetné a közösség beszélőit, hogy anyanyelvük

helyett egyre több beszédhelyzetben használják a másodnyelvet. Ebből adódik legnagyobb gondunk, mert bizony a török nyelv mögött állt olyan politikai, gazdasági, kulturális tekintély, amely következtében a magyarságnak elvileg nyelvet kellett volna cserélnie.

Két dolgot nem vettünk eddig számításba. Az egyik, hogy a kulturális hatás nem sokként zúdult rá a magyar törzsekre: ne úgy képzeljük el, hogy a szegény halászzatógató, boggyógyújtó, bőrcafatokba burkolózó, torzonborz ősember-magyarok kitevedtek az erdőszélre, ott találkoztak a díszes veretes brokátba, selyembe, prémbe öltözött, csodálatos fegyverekkel rendelkező lovasokkal, s minthogy megtetszett nekik ez a huszáros élet, gyorsan eltanulták, vagy esetleg a nyalka török vitézek szánták meg őket humanitárius érzületől vezérelve, s nosza bevezették őket a finom élet rejtelseibe. Sokat emlegettük már, hogy a magyar törzsek már a törökökkel való találkozást megelőzően is állattenyésztő, nyilván valamilyen fokú földműveléssel rendelkező, fémművességet folytató, magyarán az erdővidék és steppe találkozási övezetében megszokott életmódot élő népesség voltak, ha nem így lett volna, nem tudtak volna bekapcsolódni a steppe nomád életébe. Onnantól kezdve, hogy ez megtörtént, a hatás folyamatos volt, s mivel a steppei kultúra egyébként is nagyon kiegyenlítő, gyorsan terjedtek a szokások, divatok, eljárások, a török kulturális dominancia viszonylag rövid időn belül megszűnt, hiszen a magyarok ugyanazzal a kultúrával rendelkeztek, mint török szomszédaik.

Nem szűnt viszont meg a politikai dominancia, de ezzel kapcsolatban ismét a nomád birodalmak egy sajátosságára kell emlékeznünk, a nomádok nem asszimiláltak, mert az értelmetlenség lett volna, hanem integráltak, hiszen nekik szövetségesekre, s nem megalázott, lázongásra hajló vagy katonailag erőtlenségre, szétzilált népekre volt szükségük. Ráadásul a nyelvnek a honfoglalást megelőző időkből természetesen nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, ahogyan mi megszoktuk. Igaz, akkoriban nem „identitás-vesztésként” élték meg, ha a közösség másik nyelvet kezdett beszélni korábbi anyanyelve helyett, ez egyébként könnyíthette volna a nyelvcserét – de fontosabbnak látszik, hogy a politikailag domináns nemzetség, törzs hatalmát nem a nyelvük szimbolizálta. Ennek megfelelően a szövetséges, birodalomhoz csatlakozott népek lojalitásukat sem nyelvválasztásukkal fejezték ki, hanem azzal, hogy egyetlen szóra mentek hadakozni, ha a kagán úgy rendelte, s hogy nem szervezkedtek ellene.

Még valamit sejthetünk: a magyar törzsek vélhetően viszonylag nagy létszámúak voltak. Valószínű, hogy amikor török politikai környezetbe kerültek, török vezetőréteget is kaptak, ez azonban minden más nomád birodalomban is igen vékonyka volt, könnyen asszimilálódott. Később akár jelentős létszámú onogur népesség is a magyar szövetség részévé válhatott: azok, akik továbbra is az egykori Magna Bulgariában, vagyis az akkor már magyar ellenőrzés alatt álló Etelközben maradtak, az után is, hogy a többiek – magyar töredékekkel együtt – a Volgához vonultak. Hozzájuk képest az

addigra szépen erősödő magyar törzsek minden bizonnyal létszámtöbbségben voltak, s mire a kabarok csatlakozása megtörtént, a korábban a magyar szövetség részévé váló onogurok már legalábbis kétnyelvűek voltak, de talán nyelvet is cseréltek. A kabarok csatlakozásakor az akkorra már kazár köteleikeiktől csaknem minden vonatkozásban megszabadult magyarok jelentették a politikai tekintélyt, de egyébként is óriási létszámfölényben voltak az újonnan csatlakozott törökökkel szemben.

Tehát miért nem valamilyen bolgár-török nyelvet beszélünk? Tudni továbbra sem tudjuk, de egyfajta választ találtunk rá. Egyrészt azért nem, mert a steppei útjukat megkezdő magyar törzsek szerveződése nem valami szerencsétlen, nyüzüge, oktalan népség volt, hanem elég erős ahhoz, társadalmi, hadi és gazdasági értelemben is, hogy gyorsan alkalmazkodjon a kemény steppei elvárásokhoz. Másrészt azért nem, mert a nyelvnek nem volt olyan erős szimbolikus szerepe, mint manapság, s mert a nomád hozzáállás – ha tetszik, szimplán önérdékből, hogy ne veszélyeztesse saját hatalmát – egyébként is sokkal toleránsabb volt a különben lojális népekkel, mint amit ma, felvilágosult demokráciáinkban tapasztalunk. Az etelközi magyar törzsek szövetsége már komoly katonai tényezőnek számított, s ez minden nomád birodalomalakulás kovásza, hiszen további törzsek csatlakozását indítja el, s ezzel további erősödéshez vezet – egészen addig, hogy függetlenedik.

Ennek az erős, nagyhatalmú, gazdag szövetségnek mégsem volt elég ereje ahhoz, hogy Etelközt megtartsa. Menekülnie kellett, a későbbiek ismeretében azt mondhatjuk, szerencséjére, a győztesek pedig nem sokkal később menedékkért kopogtattak náluk. De ez legfeljebb a kései utódokat töltheti el elégtétellel, azokat nem, akik a „sasok” csapását elszenvedték.

A magyarok bejövedele

Akkortájt, amikor Géza fejedelem azt fontolgatta, hogyan tovább, majd István fölvette a keresztséget, s királlyá koronázták, született egy szinte végtelen költemény az egykori hatalmas perzsa királyokról. A *Sahname* – azaz a *Királyok könyve* – mintegy 60 ezer párverse (sorpárja), a perzsák nemzeti epicsa, a perzsák mitológiai és történeti idejének „eseményeit” is magában foglalja, egészen az araboktól elszenvedett vereségekig, s az utolsó Szászánida uralkodó haláláig. Szerzője, Abulkászim Manszúr Firdauszi (940–1020 k.), már 977-ben megkezdte művének megalkotását, s idős emberként, 1010-ben fejezte be. Ebben természetesen megverselte azt is, hogyan halt meg egy molnár kezétől a szogdiai Mervben az egykor fényes Szászánida-dinasztia utolsó tagja, III. Jazdagird (632–651). Addigra a birodalom az arabok csapásai következtében lényegében széthullott, a 224-ben uralkodásra került dinasztia pusztulása a perzsák uralmának végét is jelentette, hosszú időre. Jazdagirdnak, a zoroasztriánusok utolsó nagy királyának emlékét azonban máig őrzi a zoroasztriánus naptár, melynek kezdőéve Jazdagird uralkodásának kezdete.

A perzsák napja akkor ragyogott föl ismét, amikor a zoroasztriánizmus tüzére bizony vizet öntöttek: a 8. század harmadik évtizedében egy Balhból való földbirtokos érkezett Mervbe, Számán Huda, aki családfáját egyébként egy szászánida hadvezérre vezette vissza, s a kormányzó udvarában fölvette az iszlámot. Az ő nevét viseli a Számánida-dinasztia (819–999), amely megeremtette az első iráni muszlim államot – 180 évig irányították Nagy-Horaszánt, amely Nisápur, Balh, Herát, Merv, Szamarkand és Buhara mellett Transzoxániát és Szogdiát is magába foglalta, s nyugaton egészen a Kaszpi-tengerig húzódott. A birodalom kiépítésébe Számán Huda unokái kezdtek, amikor al-Mamún kalifa megbízta őket Fergana, Szamarkand, Taszent vidéke és Herát vezetésével, később az ő fiaik vették át ezt a szerepet, mindaddig, amíg 875-ben a kalifa Naszrt egész Transzoxánia emírévé emelte. Naszr öccsét, Iszmáilt Buhara urának nevezte ki, de nem sokkal később némi testvérháborúskodás következett be holmi költségvetési nézeteltérések miatt, ekkor Iszmáil átvette az ellenőrzést a teljes terület fölött, de bátyját egészen annak haláláig meghagyta emíri rangjában. Néhány évtizeddel később az emírség egyik kíváncsi természetű minisztere, a már megismert Dzsajháni a korai magyar történelemről igen értékes információkat jegyzett le, de az emírátnak nemcsak a magyar történelem megörökítésében, hanem formálásában is jelentős szerepe volt.

A Számánidák nem váltak hűtlenné az arab Abbászidákhoz, államukat nem velük szemben építették ki, pénzükön föltüntették az arab uralkodó nevét, és ajándékot is rendszeresen küldtek neki, de lényegében független iráni birodalmat hoztak létre. Központját, Buharát Iszmáil (892–907) valóságos kultúrparadicsommá emelte, a város Bagdad komoly versenytársa volt az iszlám világ kulturális fővárosa címért, a szunnita iszlámot is nagy hitbuzgalommal terjesztette – de mindezt megfelelő katonai akciókkal, terjeszkedéssel és hatalma megerősítésével kellett védenie. A hadjáratokkal Iszmáil nem várt sokáig: Naszr 892-ben halt meg, 893-ban Iszmáil máris elfoglalta a már addig is sokat látott Talasz (Taraz) városát, amely akkor éppen a török karlukok fővárosa volt.

A karlukok már időtlen idők óta részt vettek a steppetörténet alakításában, hol egyik, hol másik nagy török birodalom szövetségeseiként. Központjuk a Tarbagataj-hegység és az Altaj között volt, a Fekete-Irtis folyónál, három törzsből álló szövetségüket a nagy török feliratok is emlegetik. Kezdetben hol a keleti, hol a nyugati türköknek hódoltak be, aztán az ujugroknak segédkeztek a Türk Kaganátus megdöntésében, s az Ujgur Birodalom alattvalóivá váltak, vezetőjük a jabgu címet viselte – azaz nomád értelmezés szerint nem alkottak önálló birodalmat. Nem sokkal később a karlukok egykori területeiktől jóval nyugatabbra, a valamikori nyugati türk területeken telepedtek meg, a Balhas-tótól délre, elfoglalták Szujáb és Talasz városát is. 751-ben, a Talasz folyó melletti csatában már az arabokat segítették – sikeresen – Kínával szemben. 840-ben aztán a kirgizek megdöntötték az ujugrok államát, a karlukok végre önállóvá váltak: vezetőjük valószínűleg ekkor vette föl a kagán címet. A birodalmat, ahogy az már a nomádoknál szokás volt, keleti és nyugati félre osztották. Szintén szokás szerint a keleti volt a nagyobb hatalmú, székhelye a Kara Ordu, azaz 'Fekete Tábor', uralkodójának címe az Arszan Kara-hákán, azaz 'Oroszlán Fekete Kagán'. A nyugati rész központja először Talasz, majd Kásgár lett, uralkodója a Bugra Kara-hákán 'Tevebika Fekete Kagán' volt – az uralkodói címek valószínűleg a karlukok két legfontosabb törzsének, a csigil, illetve a jagma totemállatainak a nevéből keletkeztek, a birodalom későbbi neve, a *Karahanida* pedig a kagánok címéből való. A nyugati kánok központja nem szeszélyből költözött Talaszból Kásgárba, noha az oázisváros, ahol a Selyemút három ága újra egyesül, valóban a Tarim-medence gyöngyszeme volt, hanem mert 893-ban Iszmáil elfoglalta a korábbi fővárost. A 10. század elején aztán a karlukok is fölvettek az iszlámot, megalapították a Karahanida-dinasztiát. Az első muszlim török kán, Szatuk-Bugra 955-ben halt meg, fia, Bajtas egyesítette a birodalom két részét – legyőzte a keleti fél uralkodóját –, s maga vette föl az Arszan-hán címet. Egy évszázaddal Talasz eleste után a karahanidák szigorú elégtételt vettek az egykori fájdalmakért: 999-ben elfoglalták Buharát. A kétségbeesett számánida uralkodó egy török eredetű afganisztáni népet, az afgán Gazni városába települt gaznevidákat hívta segítségül, így egyszeriben két török népesség szállta meg a Számánida Emirátust, s ez elhozta a véget is: a

gaznevidák 999-ben elűzték az utolsó számánida emírt, a karahanidák pedig elfoglalták Transzoxániát. Azokban az években tehát, amikor Firdauszi még az ősi iráni uralom pusztulását siratta, megdőlt a második, már muszlim iráni hatalom is az Amu-darja és a Szír-darja között.

A magyar történelemben sem mellékes éppen ez az időszak, már javában folynak István koronázásának előkészületei, mi maradjunk azonban a 9. század végén. A számánida támadás után, vélhetően azért, mert a perzsa rohamnak szintén áldozatul estek, a karlukok nyugati-északnyugati szomszédai, az úzok úgy ítélték meg, hogy hasznos dolog lesz megtámadni az ő nyugati szomszédait, a besenyőket.

A bizánciak által *úz*-nak, a muszlim forrásokban *guzz*-nak nevezett törzsek a korábbi steppei történelemből jól ismert oguzok nyugatra vándorlásával érték el az Iszik-köl vidékét, majd az Aral-tótól északra fekvő steppét valamikor a 8. század utolsó harmadában, akkortájt, amikor a karlukok is nyugatra húzódtak. Ekkor váltak a Nyugat-Szibéria peremén élő besenyők nyugtalanító szomszédjává. Az oguz népesség jelentős része innen délre mozdult, először Transzoxánia felé, majd még tovább, Kis-Ázsiába. Átérttek az iszlámra, városaik voltak, sokan letelepedtek, s közülük kerültek ki később azok a törzsek, amelyek szövetsége Szeldzsuk és utódai irányításával néhány évtized alatt meghódította Közép-Ázsiát, Iránt, Kis-Ázsiát, és 1071-ben legyőzték a bizánciakat. A 13. századig fennmaradt Szeldzsuk Birodalom helyén jött létre később az oszmán állam, tehát a mai Törökország elődállama, de ekkor kerültek délre a türkmének és az azerik ősei is. Az Araltól északra is maradtak azonban szép számmal oguzok, s nem is vártak sokáig azzal, hogy megszerezzék a besenyők pusztáit, a 9. század első felében a karlukokkal, s egy másik török törzsszel, a kimekekkel szövetségben több oldalról indítottak támadást az egyébként szintén nem a legjámborabb szomszédnak bizonyuló besenyők ellen. A besenyők nyugatabbra kényszerültek vonulni, a Kazár Birodalom keleti végein, az Urál és a Volga folyók mellett kerestek maguknak új szállásterületet, egy részük viszont helyben maradt, és csatlakozott az oguzokhoz.

Úgy tűnik tehát, az úzok egyre izmosodó szövetségét is érintette azonban Iszmáil horaszáni emír 893-as támadása, s a források óriási zsákmányszerzésről számoltak be. Elrabolt állataikat, javaikat pedig a nomádok szokása szerint az úzok is szomszédaitól igyekeztek pótolni, így aztán, szövetségben a besenyők nyugati határán élő kazárokkal, ismét rárontottak a besenyő szövetségre. Ez később is többször megtörtént, a 10. században viszont az úzok már a ruszok szövetségeseként segítettek a Kazár Birodalom hatalmának fölszámolásában. Addigra területük a Volgától egészen a Szír-darja középső folyásáig terjedt, északon elérte az Irtis, Tobol, Isim folyók vidékét, tehát magába foglalta a Kazak-steppe csaknem egész területét – ezért nevezték ezt a hatalmas stepperészt a 10. századi muszlim források Oguz-pusztának. Az úzok uralmának végül a keletről villámsebességgel érkező kunok vetettek véget, mikor nyomásuknak az oguzok már nem bírtak ellenállni, lényegében

szétszéledtek, a környező népektől kértek bebocsátást – egy részük magyar királyi földeken, illetve határőrként telepedett le Magyarországon.

Kísértetiesen hasonló sors várt a besenyőkre, de ne szaladjunk még ennyire előre. A Volgától keletre, az Araltól és a Kaszpi-tengertől északra fekvő területen élő besenyőket egy tibetire fordított ujjgur forrás említette először a 8. században, nevezetesen azt, hogy ötezer lovasuk van, és az oguzokkal háborúskodnak. Láttuk, az úzok nem túl szelíd noszogatására kénytelenek voltak egyre nyugatabbra vonulni, egészen a Kazár Birodalom keleti végeire. Ez a szomszédság egyik félnek sem volt különösebben ínyére, a besenyők vad és izgága nép hírében álltak, a kazárok pedig, talán épp az erő felmutatása érdekében, évente portyáztak a besenyők földjén. A besenyőktől északkeletre a volgai bolgárok, keletre az úzok, délkeletre a kazárok, északra az oroszok, nyugatra pedig a magyarok éltek.

A 9. század végén következett be az a bizonyos úz támadás, melynek következtében a besenyők elvesztették állatállományuk nagy részét és szállásterületeiket, s ezt pótolandó, a steppei „szabály” szerint nyugati szomszédaik földjeit és állatait szemelték ki maguknak: az etelközi magyarokat továbbvonulásra kényszerítették, s a helyükre telepedtek (ezt azért ennél részletesebben is megnézzük majd persze), a 9–10. századra tehát már a steppe délnyugati részét és a Krím-félszigetet is fennhatóságuk alatt tartották. Régi kedves ismerősünk, Bíborbanszületett Konsztantin egy teljes fejezetet csak a besenyők leírásának szentelt, tőle ismerjük a besenyő törzsek nevét is, de műve számos más fejezetében is velük foglalkozik, például azzal, hogy igen hasznosak, ha éppen békés viszonyban vannak a római (azaz bizánci) császárral. Konsztantinosz leírása szerint a besenyők földje egészen a Szeret folyóig nyúlt nyugatra, ötnapi járóföldre volt az úzoktól is, kazároktól is, hat napra az alánoktól, négy napig tartott az út a magyarokig, míg a ruszokhoz egy, a dunai bolgárok földjéig fél nap alatt lehetett tőlük eljutni.

A besenyők törzseinek elnevezése szoros katonai szerveződést mutatott: a magyar turkológia egyik meghatározó alakja, Németh Gyula fedezte föl, hogy mindig egy lószínnév és egy méltóságnév összekapcsolásával hozták létre őket. A színnév vagy azt a sokszor emlegetett nomád szokást őrzi, hogy a különböző csapattestek különböző színű lovakon indultak harcba – később a törzsfők katonai kíséretének lehettek meghatározott színű lovai –, vagy pedig a besenyők szokása szerint a harcban magasra tartott, szintén az eligazodást segítő lófarkas zászlókra vonatkoztak. A méltóságnév a törzs vezetőjének kagán mellett betöltött tisztségét jelölte – mindez alapján a besenyők vezértörzse a *Javdi Erdim* ('Fehér Erény') lehetett: erre utal a legelőkelőbb törzsnek fenntartott 'fehér' jelentésű színnév, és hogy ennek a törzsnek a nevében nem méltóságnév van, hanem egy férfias erényekre, bátorságra utaló szó (aki ebben a magyar *érdem* török megfelelőjét ismeri föl, nem téved). A besenyő szerveződés másik sajátossága az volt, hogy megjelent benne egyfajta területiség: nyolc törzsük közül négy a Dnyeper egyik, négy a folyó másik partján élt, s mindegyik törzs öt-öt további területi egységre tagolódott.

A besenyők a nagyállattartás mellett a téli szállásoknál lévő földeken a többi nomád néphez hasonlóan földművelést folytattak, búzát és kölest vetettek. Kiterjedt kereskedelmi forgalmat bonyolítottak: az oroszoknak lovat, marhát, juhot adtak el, a téli ruházatukhoz szükséges prémeket az északi népektől szerezték be. Északról méhviaszt és állatbőröket szállítottak a krími városokba, cserébe selymet és díszesen szőtt brokátot, ruhadíszül szolgáló szalagokat, aranszegélyt, fűszert és finom skarlát pártus bőrt vettek tőlük. A környező népek igyekeztek elkerülni velük a konfliktust, mert ellenségekkel nem bántak kesztyűs kézzel, és a dnyeperi kereskedelem is csak akkor folyhatott biztonságban, ha a besenyő rajok nem zaklatták a kereskedőket.

A szomszédok béke iránti vágya azonban nemigen érdekelte a besenyőket. Igaz, jelentős katonai erejük ellenére nagy birodalmat sosem hoztak létre, kellemetlenkedni azonban jócskán tudtak. Az oroszokat már a 9. századtól folyton háborgatták, hol kisebb, hol nagyobb betörésekkel, de szívesen zsoldba is álltak a két nagy déli hatalom, Bizánc és a dunai bolgárok kérésére. 917-ben a bizánciak kérték őket egy bolgárok elleni támadásra, az egyezség meg is kötöttetett, de a besenyők a Dunától dolguk végezetlen viszáfordultak. 924-ben újra a bizánciak kérésére, magyar és orosz segítséggel indultak a bolgárok ellen, 944-ben viszont az oroszokkal szövetségben fordultak a császári város ellen. 968-ban a bizánciak az oroszokat kérték a bolgárok megtámadására, ez meg is történt, de mivel az oroszok úgy döntöttek, ha már ott vannak, nem a bizánciak, hanem a saját kedvükért foglalnak területeket, a bizánciak a besenyőket bérelték föl, hogy támadják meg Kijevet. Ez meg is történt, a várost elfoglalták a besenyők. Noha a besenyők korábban harcoltak Szvjatoszláv kijevi fejedelem oldalán a kazárok ellen is, sőt a fejedelem 970–971-es balkáni hadjáratára szintén vitt magával besenyő szövetségeseiket, a harcokból hazatérő Szvjatoszlávot 972-ben más besenyő törzsek elfogták, megölték, és koponyájából ivócsanakot készítettek.

A különböző besenyő csoportok eltérő viselkedése, önállósodása már a besenyő vezértörzs központi hatalmának gyengülését mutatta, s valóban, a 11. század a szövetség teljes szétesését hozta. Egy ideig még rendszeresen zaklatták az oroszokat, és a szláv hatalmi csoportok egymás elleni belső harcaikban is használták őket. I. (Bölcs) Jaroszláv (1016–1154) azonban 1036-ban nagy vereséget mért rájuk, pusztulásuk első biztos jele pedig az volt, hogy 1040-ben két törzsük Bizánctól kért menedékjogot. A nomádokat kezelő görög politika évszázados hagyományai szerint a császár befogadta a menekülő besenyőket, nem sokkal később már ők védték a határokat egykori harcostársaik ellen.

A 11. században keletről érkező újabb nomád támadások ellen a besenyők megkopott ereje már nem volt elégséges: a korábbi ellenségek – a bizánciakon kívül ekkorra már a szlávok, magyarok, bolgárok is – ebben az időben szilárd állammal rendelkeztek, a besenyők nem tudták őket kiszorítani területükről, őket viszont keletről folyamatosan támadták az úzok, majd a kunok. Így a besenyők nem tudtak mást tenni, mint szórványokban betelepülni

a környező államok területére. Az oroszok a Kijevtől délre eső részekre telepítettek nomádokat határvédelemre. Bizáncba a 11. század közepétől újabb és újabb csoportjaik költöztek be, s a beözönlő besenyőkkel a császároknak igencsak meggyűlt a bajuk, mert gyakran belülről támadták a birodalmat. Végül Bizánc a régi taktikához folyamodott, a keletről előretörő új, erős nomád népet, a kunokat hívta segítségül a besenyők ellen. A Levounionnál lezajlott csatában I. Alexiosz Komnénosz (1081–1118) és kun szövetségesei 1091-ben megsemmisítő vereséget mértek a besenyő hadakra, amelyek három évvel később egy újabb kun csapás következtében újabb súlyos veszteségeket szenvedtek, a Beroia melletti csatában pedig, 1122-ben a bizánciak az egykor rettegett besenyő szövetség maradványait is megsemmisítették. A Dél-Oroszországba települtek az úzok és a kunok közé olvadtak be, orosz forrásban utoljára 1169-ben szerepel a nevük.

A Magyar Királyságba is hosszabb időn át érkeztek besenyők, többnyire kisebb csoportokban kezdtek beszivárogni már a 10. században. Nagyobb tömegben Taksony és Géza idején költöztek az országba. Taksony idején érkezett a Tonuzoba ('Vadkan-atya') nevű besenyő vezér, aki szép öregkort ért meg, s végül, pogány hitéhez hűen, önként vonult a halálba – legalábbis Anonymus kissé keresztény mártírosra sikerült legendája szerint:

„Ugyanekkor érkezett a besenyők földjéről egy fejedelmi származású vitéz, név szerint Örkénd apja Tonuzoba, akitől a Tomaj nemzetség származik. Taksony vezértől szálláshelyül a Kemeji vidéktől a Tiszáig terjedő földet nyerte, arrafelé, ahol most Abádi rév található. Az említett Tonuzoba egészen Taksony fejedelem unokája, Szent István király idejéig élt. S midőn Szent István király az Élet igéit hirdette és a magyarokat keresztelte, akkor Tonuzoba hitben gyenge lévén, nem akara lenni kereszténnyé, hanem nejevel együtt élve temettetett az Abádi révbe, nehogy keresztelve maga és neje Krisztussal éljen örökké, de fia Örkénd keresztényként, él Krisztussal mindörökké.”¹

Tonuzoba alakja más legendához is kapcsolódik: 'Vaddisznó'-t jelentő neve miatt voltak, akik őt tették meg Imre herceg gyilkosának – az ifjú herceg a legenda szerint vadászbalesetben halt meg, egy vadkan támadása miatt.

Noha a be-betörő besenyő lovasrajok sok bosszúságot okoztak a határokhöz közel élőknak, a Magyarországra települő besenyők fontos szerepet kaptak a magyar seregben, a székelyekkel együtt katonai segédnépként vettek részt a magyar király hadakozásaiban, II. István (1116–1131) alatt egyes csoportjaiknak igen megnőtt a befolyásuk is. A letelepített besenyők emlékét máig őrzik a helynevek és az oklevelekben olvasható adatok: a 11–12. században főként a Fertő- és Rába-vidéken, Tolna és Fejér megyében, a Duna és a Száva mentén voltak telepeik, kissé nagyobb tömbök Biharban, a Körös-vidéken és a Tisza középső folyásánál – nem véletlenül, hiszen ezek a nedves rétekben, legelőben gazdag területek –, de elszórta Buda környékén, a Felvidék nyugati részén, valamint a Maros vidékén is vannak nyomaik.

Addigra a besenyők egykori, rettegett híre rég elolvadt: a 10. század első felében azonban, amikor a bizánciak azt ajánlgatták az Etelközből elűzött

magyar törzseknek, hogy ugyan költözzenek már vissza régi hazájukba, s szorítsák ki onnan a besenyőket, a magyarok hallani sem akartak róla, hogy ujjat húzzanak a korábbi nagy ellenséggel. Azt felelték hát, legalábbis Konsztantinosz informátorai szerint: „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az.”² Bizony, a magyaroknak minden okuk megvolt rá, hogy idegenkedjenek a rosszhírű besenyőktől, ötvenöt évvel korábban ugyanis mélyen vésték a magyarok emlékezetébe, hogy kegyelmet nemigen ismernek.

A történészek különbözőképpen értelmezik a forrásokat: van, aki szerint három, sok kutató szerint kettő, de vannak, akik szerint csak egy besenyő támadás érte a magyarokat a honfoglalás előtt. Ebbe ne bonyolódjunk bele, hiszen nemigen jutunk előbbre, mint a magyar történész szakma, ezért itt csak arról lesz szó, amelyik bizonyosan megtörtént. De előtte még két mondat. A honfoglalás körülményeinek, folyamatának, részleteinek értelmezése, érthetően, a korai magyar történelem és az Árpád-kor kutatóinak tömegét, a magyar történettudomány igen jeles alakjait foglalkoztatta. Esélyünk sincs arra, hogy a számtalan monográfiát, a kézikönyveket és sok-sok folyómerenyi tanulmányt megpróbáljuk itt bár csak nagy vonalakban áttekinteni, vagy akár a bennük foglaltakat egymással egyeztetni. Az itt következő leírás a magyar honfoglalás egyik, a legtöbb részletét tekintve lényegében általánosan elfogadott forgatókönyve.

Az etelközi magyarok, mint afféle nomádok, szerették próbálgatni a szomszédos népek erejét, türelmét, és persze arra törekedtek, hogy minél több adót szedhessenek, s hogy egyébként igen tekintélyes hadi erejüket jól fektessék be. A kazárok felé nemigen mehettek, délen is két erős állam, a bizánciak és a bolgárok éltek – a görögökkel kereskedtek is, de azért kószolgatták is őket. Északon pontosan tudták, hogy mire számíthatnak, adóztatható népekre és elhajtható emberekre, de a nyugaton húzódó hegylánc mögött voltak még lehetőségek, s ezek a magyar törzsszövetség önállósodása után nem is sokáig maradtak rejtve a Hétmagyar előtt. S nem is volt arra felé nehéz dolguk, mert a Kárpát-medence akkoriban igazából több állam határvidéke volt, erős központi hatalom nélkül. A területet leginkább különféle szlávok lakták – ezért van, hogy az itteni folyók, vizek neve a magyarban szláv eredetű –, de éltek errefelé germán telepések is. Az antropológiai vizsgálatokon alapuló becslések szerint az itt élő népesség létszáma legalább másfélszerese volt a magyarokénak, mások szerint viszont nem több a felénél. (Láttuk, a honfoglalók létszámát sem könnyű meghatározni.) Az avarok hatalma a 9. század elején végleg elenyészett, nagyobb részük valószínűleg beolvadt a területen élő szlávokba, voltak, akik frank fennhatóság alatt éltek tovább a Dunántúlon, közöttük lehettek akár olyanok is, akik még beszélték eredeti nyelvüket a 9. század végén, s a *Várkony* helynevek is valószínűleg az egykor ott élő avarok emlékét őrizték meg. A Dunántúl urai tehát a frankok voltak, Erdély déli részeit, a Maros völgyét, illetve a 820-as évektől a Szerémséget

is a bolgárok felügyelték, mindenelőtt az igen fontos kereskedelmi áru, a só bányászatát akarták biztosítani maguknak, de természetesen a Zalatna környéki aranyelőhelyet sem hagyták másnak. A Felvidék nyugati része a morvák területe volt. Mindhárom birodalomnak csak peremvidéke, „nyúlvánnya” volt tehát a Kárpát-medencére eső rész, távol a központtól – a morváké Velehrad, a bolgároké Pliszka, a frankoké Regensburg –, az Alföld pedig, mely a nomádok számára a legkívánatosabb terület lehetett, lényegében gazda nélkül maradt az avarok összeomlása után.

A magyarokat a Kárpát-medencében hatalmi érdekekkel rendelkező frankok és morvák rendszeresen bérelték föl zsoldosnak egymás ellen – 862-ben a morvákat segítették, 881-ben újra a morvák oldalán harcoltak a frankok ellen, 892-ben azonban a frank uralkodó kért tőlük segítséget a korábbi hűségesküjét megszegő Sztatopluk (871–894) morva fejedelem ellenében. Két év múlva már újra a morvákat segítették a frankok ellen. Ne értelmezzük ezt az állhatatosság hiányaként: egyetlen nomád nép sem valamilyen elvont eszme, hanem a várható zsákmány kedvéért vállalta a csatákban a halálos kockázatot. A Dunától keletre eső területeket a magyarok valószínűleg már ekkor saját fennhatóságuk alá tartozóként kezelték, ez azonban nem jelentette azt, hogy tervezgették az átköltözést, inkább azt, hogy katonai segédnépeik akár huzamosabban biztosították a bérkatonaságot vállaló csapatok számára a területet. A birodalom központja, a fő szállásterület kétségkívül továbbra is Etelköz maradt.

894-ben tehát Sztatopluk morva fejedelem kért magyar katonai segítséget: Arnulf (887–899) ugyanis, a frankok királya, megegyezett a bolgárokkal, hogy nem adnak el sót a morváknak. Ezt a morvák érthetően barátságtalan gesztusnak tekintették, úgyhogy hadat indítottak a frankok ellen. A szövetség megkötése valószínűleg hasonló nomád rítus szerint történt, mint amelyet egy bizánci-dunai bolgár szerződéskötés során alkalmaztak, s a görögök szorgalmasan föl is jegyezték: ez tartalmazott olyan elemeket, hogy vizet öntöttek a földre, megfordítottak egy nyeret, megérintettek egy zablát, és egy marék füvet emeltek az ég felé. E szövetségkötés emlékezetét mindannyian jól ismerjük, de egészen eltorzítva, hiszen jócskán átalakult a magyar hagyományban: a magyar föld csellel történt megvásárlása, s a Kárpát-medence birtoklásának legitimációja lett belőle – azaz a fehérlő mondája.

E szerint a Tisza és Bodrog közé eső területet „igen megszerette” Árpád és népe, s mikor a föld ura, Salán (Vörösmarty nyomán *Zalán*-ként ismerjük inkább) követeket küldött hozzá, fenyegetőzve, hogy ne merjen a Bodrogon átkelni, Árpád a következőképpen válaszolt:

„»Ősöm, a hatalmas Attila király birtokolta a Duna és Tisza közötti földet, le egészen a bolgár határig, azt, amelyet most a ti fejedelmek bír. Én azonban – nem mintha félnék a görögöktől és bolgároktól vagy nem tudnék szembeszállni velük, hanem a ti Salán fejedelmek iránti barátságtól vezérelve – a jussomból csak egy parányit kérek tőle vissza a barmaim számára. Tudniillik a Sajó folyóig terjedő földet, s ráadásként arra kérem fejedelmeket, hogy saját kegyéből juttasson nekem két teli korsót a Duna vizéből, és egy zsáknyi füvet az alpári homokból, hogy kipróbálhassam, vajon

édesebb-e az alpári homok füve a szkítiaiánál vagy a Dentümgoyerénél, s vajon jobb-e a Duna vize a Thanays vizénél.« És ezeket megüzenvén neki, a követeket különféle ajándékokkal halmozta el, s jóindulatukat megszerezvén hazaküldte őket.

Ekkor Árpád fejedelem tanácsot tartott, s ő is követeket menesztett Salán fejedelemhez. A fejedelemasszonynak tizenkét fehér lovat, tizenkét tevét, tizenkét kun fiúgyermeket, a fejedelemnek pedig tizenkét rátermett orosz leányt, tizenkét hermelin-és cobolyprémet, és tizenkét arannyal díszített köntöst küldött.”³

Árpád a követségbe küldöttek közül megbízta Tarcalt, hogy kémlelje ki, milyen is az a vidék. Miután Tarcál visszatért a hírrel, hogy a föld alkalmas, Salán pedig megküldte a kért vizet és füvet, Árpád sajátjának tekintette a területet. A mondának számos variációja ismert, a Képes Krónikában megőrzött változat szerint nem Salánnak, hanem Szvatopluknak küldték az ajándékot, ez nem tizenkét, csak egyetlen fehér ló volt, fölnyergelve, aranyozott fékkel folszerszámozva, a követet pedig Kusidnak hívták – de a lényeg azonos: a honfoglalók ősi jussukat vették így vissza. Akár egyik, akár másik változatot nézzük, ebben a formában egyiknek sincs köze a valósághoz, Salán egyáltalán nem is létezett, alakját Anonymus találta ki, Szvatopluk pedig 894-ben, azaz a magyar honfoglalás előtt meghalt – de a Szvatoplukot emlegető variáns legalább valóságos személyre utal, akivel valóban kötöttek szövetséget a magyarok. A magyar középkori monda alakulásában annak a feudális gyakorlatnak is szerepe lehetett, hogy a hűbéres hűbérurától jelképesen vizet, füvet és földet kapott, s ezt folszerszámozott lóval illet viszonznia.

Az igazságtartalomnak persze sosem volt köze a népszerűséghez: így volt ez a fehér ló mondájának esetében is, annak ellenére, hogy ellentétes a „hun örökség” elméletével: abban a Kárpát-medence a hunok utódainak tartott magyarok jogos jussa, ebben viszont, noha Anonymus szintén utal Attila örökségére, sokkal inkább csellel megvett terület. A csel, a csavaros ész hangsúlyozása a honszerzésben az Anjou-korban kezdődött, s később ez vált a monda egyik vezérelmévé. A fehér ló mondája egyre szélesebb körben vált ismertté, ebben nagy szerepe volt Csáti Demeter *Ének Pannónia megvételeéről* című versének (Pannónia Csáti korában s a humanistáknál a teljes országot is jelentette):

[...]

*Egy fejr lovat hozatának,
Feket, nyerges aranyast hozának;
Az herceghöz bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának:*

*„Ez szép lóval azok tisztelének,
Kik Szythiából kijűének,
Nagyságodtul feldet kéreének.
Országodban letelepedének.”*

*Herceg azval veszté magát,
Hogy az dolgot meg nem érté,
Az szép lovat megszereté,
Hogy ki miatt földét elveszté.*

*Az szép lónak eriltében,
 Az szót mondá az kevetnek:
 „Annat adok én feldemben
 Mint kívánnak ők, nagy bósséggel.”
 [...]*

Csáti versét Pray György és Cornides Dániel 1760-ban ismerte meg, igazán közismertté pedig akkor vált, amikor Révai Miklós a 18. század végén saját verseivel együtt közzétette. A 19. században, amikor iskolában is kezdték tanítani, a fehér lovon vett ország mondája a népi történeti tudatba nemcsak bekerült, hanem annak egyik alapelemévé lett, s olyan népszerűségnek örvendett, hogy a vásárokon festmények segítségével magyarázták a történetet a kíváncsiskodó vásárlóknak, a fehér lovak pedig a továbbiakban is előkelő közlekedési eszköznek számítottak.

A magyar honfoglalás régi, időnként meg-megújuló mítosza szerint tehát a magyarok nem kényszerből, hanem tudatosan választották a Kárpát-medencét hazájukul – ennek igazolására szolgált a fehér ló Anonymusnál szereplő mondája is. Nem mondai formában, hanem tudományos írásokban sem ritka ma sem az a tézis, hogy a magyar törzsek előre eltervezték a Kárpát-medence elfoglalását. Ennek a nézetnek komoly hagyománya van, jeles történészek vallották Hóman Bálinttól Györffy Györgyig, ezt képviseli a régész Fodor István és sokan mások. Ennek ellenére Kristó Gyula érvei látszanak meggyőzőbbnek amellett, hogy a honfoglalás kényszerű szállásváltás volt, mert a források sokkal inkább a tervezettség ellen szólnak. Igaz, a magyarok a 9. század utolsó harmadában egyre sűrűbben vállaltak katonai megbízásokat – Etelközből nézve – a Kárpátokon túl, de ez sokkal inkább önállóságuknak, fokozódó haderejüknek a jele volt, előttük is, utánuk is számos nomád nép avatkozott be jó pénzért a szomszédság katonai konfliktusaiba. Az, hogy minél nagyobb területeket akartak a fennhatóságuk alá vonni, szintén általános szokás volt, a Kárpát-medence, különösen annak keleti fele pedig a korabeli politikai viszonyok folytán könnyű préda is volt az ereje teljében lévő magyar törzsszövetség seregei számára. Különben is, miért akarták volna otthagyni Etelközt? A terület a kazárok, Bizánc, a bolgárok és a formálódó Kijevi Rusz között geopolitikai kulcspozícióban volt, közel a fekete-tengeri, de közel az északi prémkereskedelemhez is, birtokolva a szállítást biztosító folyók partjait, ráadásul a hatalmas terület folyóinak, jó földjének, fűvének köszönhetően kiválóan alkalmas volt legeltetésre. Egy elmélet szerint a paradicsomi állapotoknak egy szárazabb időszak vetett véget, ez késztette volna a magyarokat a továbblépésre – ez a szárazabb periódus azonban épp csak elkezdődött a 9. század végén, s a magyarok helyét boldogan elfoglaló besenyőket sem zavarta nomád életmódjukban.

Na de térjünk vissza 894-be. A magyaroktól ebben az évben nemcsak a morvák, hanem a bizánciak is segítséget kértek. 893-ban Szimeon lett a bolgárok kánja, s azonnal konfliktusba is keveredett a császársággal, nehezmé-

nyezvén, hogy a bizánciak saját területükön nem engedték szabadon kereskedni a bolgárokat. A bolgárok sikert sikerre halmoztak a csatározások első szakaszában, az utolsó csepp az volt a pohárban, amikor a bolgár kán porig alázta Bizáncot azzal, hogy a bizánci seregben küzdő kazár testőrség elfogott tagjait megcsonkítva, orrukat levágva küldte vissza a császárhoz. A hadiszerecse megfordítása érdekében a császár a magyarok segítségét kérte, s hajókat küldött az Al-Dunához, hogy biztosítsa átkelésüket a Duna jobb partjára, a bolgárok területeire. Ezzel egyidőben csapatai a szárazföldön is a bolgárok ellen vonultak. Szimeon vesszőfonadékkal próbálta megakadályozni a magyarok átkelését, sikertelenül, a magyar sereg pusztítani kezdte a bolgár területeket. Mikor a bolgár uralkodó ezt hírül vette, otthagya a déli hadszínteret, s a magyarok ellen fordította csapatait. De hiába: a magyarok győzelmei sorát aratva nyomultak előre, Szimeon maga is alig menekült meg. A győztes magyar hadak megkezdték a visszatérést saját területeikre (széles körben elterjedt, de kevésbé valószínű nézet szerint nem haza vonultak volna, hanem a Tiszához), közben Szimeon villámgyorsan kiegyezett Bizánccal, és megtámadta a hazavonuló magyar sereget. Akkor már könnyen tehetette, mert a korábban délről támadó görög csapatok a békekötést követően hazatértek. A bolgárok is megpróbálták minél nagyobbat ütni a magyarokon, de az igazán nagy csapás otthon fogadta őket: Szimeon ugyanis arra vette rá a besenyőket, hogy támadják meg a magyarokat. Mivel épp addigra hullámozott el Etelköz határáig a számánida Iszmáilnak a Kazak-steppe török népein aratott nagy győzelme, és az úzok már igen szorongatták a besenyőket, azoknak sürgősen új szállásterület után kellett nézniük, hát nem sokat haboztak, hogy eleget tegyenek-e a bolgár uralkodó kérésének. Így hát az egyébként is zilált főszereg otthon áldatlan állapotokat talált. Konsztantinosz leírásában:

„Simeon újból kibékült a rómaiak [Bizánc] császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött, és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak.”⁴

A köztudatban ma is elterjedt, a császári tudósítással megegyező mítosz szerint a besenyők teljesen kiirtották a magyarok fő szállásterületén talált nőket, öregeket, gyerekeket. A krónikások persze hajlamosak a túlzásokra, de főntebb láttuk, a magyarok is véres pusztításra emlékeztek, és ingerülten utasították vissza a bizánci javaslatot, hogy költözzenek vissza korábbi szállásterületeikre. A veszteség emberben, állatban, vagyonban valóban fájdalmas lehetett. A magyar krónikás hagyományban fennmaradt monda is természeti csapáshoz hasonló, óriási vészről szól: a Képes Krónika szerint a magyarok egy előző lakhelyükön „megszámlálhatatlanul sok sast láttak. Ott azok miatt a sasok miatt nem volt maradásuk, mivel a sasok úgy röpködtek

a fákról, mint a legyek, és fölfalva fölérték nyájaikat és lovaikat.”⁵ A török eredetű magyar *bese* szó ’sas’-t jelent, s a monda alapja az lehet, hogy ösz-szefüggést véltek a bese és a besenyők neve között. A szállásterületet védő csapatok tehát valóban megsemmisítő vereséget szenvedhettek, de az nem igaz, hogy a honfoglaló népeség szinte csak férfiakból állt: a honfoglalás kori sírokban talált leletek tanúsága szerint a nők ugyanahhoz a népességhez tartoztak, mint a férfiak.

A hírhedten vad besenyők további támadásait elkerülendő a magyar törzsek kénytelenek voltak szállásterületet változtatni. Sok lehetőségük nem volt, nemigen tehettek mást, mint hogy az eurázsiai steppe nyugati csücskébe, a Kárpát-medencébe húzódtak. Ráadásul nem választhatták a legkényelmesebb és a nomádok számára legalkalmasabb steppei utat sem: nem kerülhették meg a hegykoszorút délről, az Al-Duna felől, mert arrafelé az ellenséges bolgárok ütöttek volna rajtuk. Így aztán kénytelenek voltak a Kárpátok keleti és északkeleti hágóin átkelni, ez több hullámban zajlott, legnagyobb részben 895-ben. Minden valószínűség szerint több átkelőt is használtak a magyar törzsek, de a legnagyobb tömegben vélhetően a keleti hágókon át érkezhettek. A magyar hagyományból már nyilván kiirthatatlan, hogy Árpád seregei Verecke híres útján érkeztek a medencébe, és ezzel, ha művészetekről van szó, nincs is semmi baj – de azért nem árt tudni róla, hogy a vereckei bejövetelnek a magyar művészet által kanonizált mítosza Anonymus nyomán született, ráadásul úgy, hogy maga a Névtelen Jegyző nem nevezte meg a szorost. Anonymus pedig mindig gyanús, hiszen ismerjük azt a szokását, hogy korának viszonyait, saját ismereteit, elképzeléseit vetítette rá az évszázadokkal korábbi időszakra, s ha talált egy nevet, lehetett az bármi, település, dűlő, hegy, folyó, forrás, gázló, abból szívesen fabrikált egészen hosszú történeteket, „megmagyarázva”, miről is kapta nevét a kiválasztott hely. Vereckét illetően azonban nem varrhatjuk kizárólag a Névtelen nyakába a legenda születését: ő pusztán arról írt, hogy a honfoglalók Munkácsnál álltak meg először, az már az utódok találmánya, hogy mivel Munkácshoz a Kárpátok átkelői közül Verecke esik a legközelebb, a honfoglalók csakis azon keresztül vonultak be a Kárpát-medencébe.

A földrajzi adottságokat figyelembe véve sokkal valószínűbb a 14. századi krónikaszerkesztményben fennmaradt másik hagyomány, mely szerint Álmos nem léphetett az új haza földjére, Erdélyben megölték. Azaz: a szakrális királyság „szabályainak” megfelelően a besenyőktől elszenvedett megsemmisítő vereségért az uralkodónak kellett felelnie – a súlyos veszteséget annak tulajdonították, hogy a fejedelem nem élvezi többé az Ég bizalmát. Ez azonban azt jelenti, hogy Verecke nem lehetett az egyetlen átkelésre használt szoros, és ez egyébként sem lenne életszerű: nyilván használták az északkeleti és a keleti hágókat, szorosokat (Uzsoki, Vereckei, Tatár, Radnai, Borgói, Tölgyes, Békás). A magyar törzsek az Alföld felé vonulva még nem maradtak Erdélyben, csak átvonultak rajta. Ebben szerepet játszhatott, hogy az Etelközt elfoglaló besenyők közvetlen közelségét nem szívesen vállalták,

de az is, hogy erdélyi fennhatóságukat a bolgárok kényesebben őrizték, mint az alföldit, hiszen a sóbányák stratégiailag jóval fontosabbak voltak, mint a pusztaság. Vannak, akik szerint a honfoglalással lényegében a bolgár uralom is megszűnt Erdélyben, mások szerint a 10. század első harmadában még volt szavuk arrafelé, de van, aki egészen a 11. század elejéig számol jelenlétükkel.

A honfoglalók tehát először a Tiszántúlon telepedtek le, a morvaktól elvett területen. Itt rendezték be hatalmi központjukat, a hadicentrumok egyike a Körös- és a Maros-torok között lehetett, ez a vidék nemcsak a Tiszántúl, hanem a Kárpát-medence földrajzi középpontjához is közel van. Errefelé van ugyan a mai Ópusztaszer is, Anonymus meséjét az első „nemzetgyűlésről” mégis jobb fenntartással kezelni. Nem mintha a vérszerződés története nem őrizhetne valós elemeket: a fiktív rokonná fogadás lehetett része a szövetségkötésnek, de jóval korábban, még Etelközben történhetett. Az, hogy Szeren – a mai Ópusztaszeren – fogadtak volna hűséget egymásnak a magyar törzsfők, ismét Anonymus földrajzi névből kiinduló történelemfarigcsálása: volt egy Szer nevű hely, s ebből Béla király jegyzője némi nagyvonalúsággal azt a következtetést vont le, hogy nyilván azért ez a neve, mert itt *ejtették szerét* az országot a szövetség dolgainak.

Az kezdettől egyértelmű lehetett, hogy a Kárpát-medence nem csak átmeneti menedék lesz, nemigen ábrándoztak arról, hogy amint lehet, visszatérnek Etelközbe, hiszen olvastuk, a magyarok irtóztak még a gondolattól is, hogy újra szembekerüljenek a besenyőkkel. Így hát nyilván megpróbáltak mielőbb berendezkedni a nomád állattartásra alkalmas részeken, elsősorban természetesen az Alföldön, itt még akkor is jelentős füves pusztaságokat találtak, ha a Tiszának és mellékfolyóinak az ártere összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint ma, s ha nem borította folyton víz, akkor is sokkal több volt a mocsaras, lápos vidék, mint ahogyan mi megszoktuk. 895 és 899 között nem hallunk a magyar törzsekről – ki kellett heverni a veszteségeket, meg kellett ismerni az új szállásterületet. De azért a Dunántúl nem volt olyan messze, hogy ne zaklatták volna kisebb magyar portyákkal a frankok birodalmának keleti végeit. Várható volt, hogy amint összeszedik magukat a megtépzott magyar csapatok, a szövetség terjeszkedésbe kezd majd, s mivel a szomszédságban élő népek jól ismerték a magyar haderő harci erejét, ez az előrelátás feszítő nyugtalansággal tölthette el a környék uralkodóit. Arnulf, a frankok uralkodója megkísérelte Itália felé terelgetni a magyarok figyelmét. Ezzel két legyet ütött egy csapásra: menteni próbálta dunántúli területeit, s egyben a magyarok segítségével gondolta megzabolázni a Lombardiában uralkodó Berengár királyt (887–924), aki szemet vetett Itália egészére, noha Rómában Arnulfot koronázták császárrá. A magyar seregek meg is indultak a mai Szlovénia területein át délre, ezt az utat később is gyakran használták, ezért nevezték *Strata Ungarorum*-nak.

Arnulf terve csak részben sikerült: a magyarok először ugyan békét ajánlottak az óriási túlerőben lévő Berengárnak, ő azonban elutasította a kérést,

mert úgy ítélte meg, hogy biztos győzelem ígérkezik, s inkább kényelmesen fölkészül katonáival a küzdelemre. Így aztán a magyarok, mit volt mit tenni, a két sereget elválasztó Brenta folyón titokban átkelve rajtaütöttek a pihenő, vacsoráló katonákon. A 10. század igen jelentős, itáliai származású történetírója, I. Ottó császár (936–973) nagy híve, a cremonai püspökké kinevezett Liutprand (922 k.–972 k.), aki a magyar csatakiáltást is megörökítette nekünk – miszerint is a magyarok őrdögi *hui hui* kiáltással rontanak rá ellenségeikre –, elborzadva számolt be róla, hogy Berengár katonái között voltak olyanok, akiknek „az ételt a torkukban szúrták át”. A fényes győzelmet követően a magyarok Itáliában teleltek át. A korabeli városlakóknak persze rémületet, rettegést hozott a barbárok turistahajlama, 899 decemberében Vercellénél, 900. január 26-án Modenánál voltak, s késő tavaszi, kora nyári hazatérésük előtt még Velencét is szívesen megismerték volna közelebbről, de a dózse flottája barátságtalanul megakadályozta őket ebben. Hazá sem a honvágy űzte őket, hanem egyrészt szövetségesük, Arnulf halálának a híre ösztönözte őket a hazatérésre – nem mintha ez lett volna az elsődleges szempont, de így még esküjüket sem kellett megszegniük, ha Pannóniát be akarták kebelezni –, másrészt Berengár „ajándékai”, amelyekkel megpróbálta rávenni a magyarokat, hogy vonuljanak végre el a zaklatott észak-itáliai területekről.

Hazafelé menet végigdúlták a pannon területet – a nomádoknál szokásos megfélemlítés volt ez, a későbbi hadjáratok előkészítésekképpen, hogy jó előre letörjék a kiszemelt területeken lakók ellenállását. Még abban az évben el is foglalták Pannóniát: a bajorok szövetségeseként vonultak a morvák ellen, de váratlanul átkeltek a Dunán, és a bajorok ellen fordulva elfoglalták a Dunántúlt. Először a keleti és északi sávban telepedtek meg, a többi részt csak adóztatták. Időközben visszatértek Erdélybe is, így 900-ra nagyjából a birtokukban volt az a terület, amelyen később is éltek. Ez persze nem jelentette a harcok végét, hiszen a honfoglalók sem azt nem tudták, hogy ők most épp hont foglalnak, s egy letelepedett, szilárd, kereszténnyé vált, európai állam létét alapozzák éppen meg, sem azt nem tudták, hogy nagyjából már el is foglalták azokat a területeket, az Alföldet, Erdélyt és a Dunántúlt, ahol később utódaik élnek majd. Egyébként is, frissen szerzett területeiket nem ártott biztosítani. Ehhez megfelelő lépésnek látszott, hogy 902-ben a frankokkal karöltve lényegében megsemmisítették a korábbi sokszoros szövetséges morva fejedelemséget. A Frank Birodalom részét képező Bajorországot is folyton próbálgatták a magyar rajtaütések, változó sikerrel. Az egyik nevezetes, nagyobb összecsapás alkalmával a bajorok lakomára hívták a magyar sereget vezető Kusált (vagy ismertebb, de talán téves olvasatból származó nevével Kurszánt), aki vélhetően a magyarok alkirálya volt, és a csellel oda-csált vezért megölték. 907-ben azonban Pozsony környékén olyan biztosan verték vissza a magyar seregek a frankok gyámoltalan próbálkozását a Dunántúl visszavételére, hogy ezzel véglegessé is vált a magyar uralom az egykori Pannoniában: a beszámolók szerint a magyarok szinte a teljes bajor sereget megsemmisítették, de a szokásos túlzásokat levonva is megdöbbentő

mértékű volt a vereség, a csatában elesett Liutpold bajor herceg, Theotmár, Salzburg érseke, tizenkilenc gróf, két püspök és három apát, vagyis csaknem a teljes bajor nemesség. Ekkortól a magyarok által ellenőrzött terület a 960-as évekig egészen az Enns folyóig húzódott, és a Pó síkságáról is csak akkor mondtak le, mikor kiderült, hogy nomád életformájukhoz nem megfelelő a városokkal sűrűn beépített terület. Az *Enns*-en túli, azaz az *Ober Enns* vidék azonban szintén fontos maradt, hiszen a magyar hadjáratok többnyire arra felé indultak, s fontos még ma is, hiszen minden mesebeli kiskondás és egyéb szegénylegények (és -leányok) álma, hogy eljussanak az *Óperencián* túlra.

A 10. században elkezdődött a letelepedés lassú és kezdetben észrevétlen folyamata – a történészek máig eldöntetlen vitája, hogy nemzetségek, törzsek szerint telepedtek-e meg, és csak később szórták szét az egyes törzsek tagjait, vagy pedig a megtelepedés kezdetén az egykori törzseknek már csak emléke volt meg. De azért a magyar jó ideig még ugyanaz a nomád nép maradt, amelyik Etelközben nevet szerzett magának. 970-ig negyvenhét hadjáratot indítottak, harmincnyolcat nyugat, kilencet Bizánc irányába. Ezeknek nem a szomszédos államok voltak a célpontjai, hanem jóval távolabbi területek: a szomszédok pénzzel és szövetséggel váltották meg a békét, nemcsak adót fizettek a magyar törzsszövetségnek – Berengár és utódai például 904 és úgy 950 között évente 375 kilogramm ezüstöt –, de hadjárataikban támogatást is nyújtottak abban az értelemben, hogy a magyar seregek szabadon táborozhattak, áttelelhetek a földjükön. Ennek fejében a körülbelül 500 kilométeres sávban húzódó szövetséges államok védelmet is kaptak a magyaroktól ellenségeikkel szemben. Egy-egy hadjáratban hatalmas távolságokat tettek meg a magyar csapatok: 926-ban például Sankt Gallent érték el először – az ottani kolostorban rátaláltak a félkegyelmű Heribald barátira, aki nem volt hajlandó a többiekkel együtt elmenekülni, mert nem kapta még meg a sarura való bőrt, de a kolostorban tivornyázó magyarok nem bántották, hanem jókat nevettek rajta, ő pedig később elbeszélte társainak a magyarok látogatását, s egy későbbi szerzetestársa leírásának köszönhetően mi is értesülhettünk róla. Sankt Gallenből a Rajnán átkelve Burgundiában, Elzászban, Lotaringiában s aztán francia földön fosztogattak, talán eljutottak az Atlanti-óceánig – 937-ben pedig már biztosan jártak arra. 942-ben Itáliából indulva keltek át a Pireneusokon, s jutottak egészen Katalóniáig. Ekkor kerültek magyar foglyok a cordobai kalifa udvarába – őt már ismerjük, III. Abd ar-Rahman, a kazár József kagánnal levelező Hászdáj Ibn Sáprút ura volt a kalifa akkoriban –, ott iszlám hitre tértek, s a kalifa testőrségébe kerültek. Talán az ő fennmaradt beszámolóik alapján írta le Ibn Hajján (987/988–1076), a középkor talán legkiemelkedőbb hispán történétírója Magyarországot – szerencsére hatkötetes, elveszett munkájától eltérően fennmaradtak azok a jegyzetei, melyekben más szerzőket kivonatolt, ebben jegyzi meg, hogy a magyarok sátrakban élnek és nomádok, mint az arabok, s hogy hét emírjük van. A magyarok hadjáratai nemcsak Észak-Hispaniáig értek el, megfordul-

tak magyar csapatok Dél-Itáliában, egészen lent a csizma sarkában, voltak Rómánál, Nápolynál, 934-ben a besenyőkkel szövetségben Konstantinápoly falai alatt csikartak ki évi adót kilenc évre a béke fejében; nemegyszer jártak Burgundiában, frank és sváb földön, Szászországban.

A sikersorozatban az első komoly törés a 955-ben Augsburgnál, a Lech mezején elszenvedett vereség volt. Ekkor is német hívásra érkeztek, I. Ottó császár ellenfeleit megsegíteni, s bár a győzelemittas német krónikások jócskán fölnagyították a magyarokra mért vereséget, semmiképpen nem becsülhetjük le a súlyát. A sereget – nem különösebben jól – vezető három magyar vezér, Bulcsú, Lél (azaz Lehel) és Súr fogságba esett, és Regensburgban kivégezték őket, a magyarok pedig nem vezettek több hadjáratot nyugatra. Másrészt a németek is óriási veszteségeket szenvedtek, elesett Konrád, a lotaringiai herceg. Azért a magyarok vonultak még hadba a későbbiekben is, de a fő céljá Bizánc vált, merthogy Bíborbanszületett Konsztantin, hallva a magyar hadak meggyengüléséről, 958-ban megtagadta az adók további fizetését. A magyarok hiába fenyegetőztek Bizánc kapuinál, a császár nem engedett, s mikor hazafelé vonulva Trákiát fosztogatták, az utánuk küldött csapatok még le is győzték a magyarokat. Az útnak mindössze egyetlen monda lett a haszna, amely szerint a görög óriást legyőző kicsike, de erős Botond még a császári város kapuját is betörte buzogányával. 970-ben még egyszer megpróbálkoztak a magyarok Bizánccal, a bolgárok, besenyők és oroszok szövetségében, de annak az útnak sem lett jó vége, láttuk, Szvjatoszláv koponyája egyenesen ivócsanakként végezte, igaz, nem a görögök, hanem a besenyők révén.

E két szimbolikus dátum, az utolsó nyugati és az utolsó keleti klasszikus nomád hadjárat között uralkodott Zolta fia Taksony, Árpád unokája. Már ő fölismerte, hogy a megváltozott időkben kénytelenek lesznek vallást választani, s ezzel is idomulni környezetükhöz, így nyugatról szándékozott térítőt kérni. A kereszténység maga akkor már nem volt kuriózum a vezetők között, 948-ban Bulcsú keresztelkedett meg Bizánccban, 953-ban pedig az erdélyi gyula. Taksony tervét csak Géza fejedelemnek sikerült valóra váltania: 973-ban Géza tizenkét követet küldött Quedlinburgba, I. Ottó birodalmi gyűlésére, azzal az üzenettel, hogy a magyarok békét ajánlanak, és térítő papokat kérnek. Ez a megoldás a német-római császár tetszését is elnyerte, megszületett a béke, s megérkezett Sankt Gallenből Brúnó szerzetes. Géza udvara s ötezer magyar vette föl a keresztiséget, Géza fia, Vajk már az új valóság szellemében nevelkedett.

Vannak európai történészek, akik azt mondják, hogy az Európán keresztül-kasul száguldozó magyar lovasoktól való rettegésből jó is származott: számos európai város a tőlük való félelmében épített erős városfalat, s nem sokkal később ezekben a városokban gyorsult föl a polgárosodás. A kereszténnyé vált Magyar Királyság már komoly szövetséges is lehetett, nemcsak kiszámíthatatlan ellenfél, sőt, évszázadokig a magyarok fogták föl a keletről érkező veszedelmet: Európa nyugati fele nem szenvedett sem besenyő,

sem kun betörésektől, nem dúlta a tatár, és az oszmán hadsereg is elakadt a Magyar Királyságban. A Lajta mint Nyugat és Kelet határa azonban még a 20. században is érvényes szétválasztó elvnek bizonyult, s a kultúrában titkosan átörökítve mintha továbbra is ott kísértene társadalmi tudatalattinkban, attitűdökbe, habitusba, megszokásba, világszemléletbe, megoldási módokba kódolva.

De Európa sem felejtette el egykönnyen a magyar veszedelmet. Nem is tehették: krónikák, évkönyvek, oklevelek, legendák tömege örökítette meg a magyarok rémtetteit. A 714 és 901 közötti történeteket tartalmazó *Fuldai Évkönyv* a 894-es, morvákat támogató katonai segédkezés kapcsán beszélt arról, hogy a magyarok „a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el”, egy szálíg legyilkolták a férfiakat és az idős nőket, a fiatal nőket pedig „barmokként magukkal hurcolva kéjvágyuk kielégítésére használták”.⁶ Regino, a krónikaszerző prümi apát szerint „nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek ... nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét részekre feldarabolva mintegy orvossággként lenyelik”.⁷ Ez a régről örökölt séma azért magának Reginónak is gyanús, ezért hozzáteszi, hogy mindez a szóbeszéd szerint igaz, de nyilván készséggel elhitték azok, akik erdőkbe, mocsarakba rejtőzve, kápolnába menekülve várták, mikor múlik el végre a vész, mikor lélegezhetnek föl a magyarok elvonulása után. Könnyen elhitték, akik végignézték rombolást, pusztítást, erőszakot, és üszkös romok között próbálták valahogy folytatni szétzilált életüket. Igaz, a háború háború volt, az európai hadseregek, beleértve a kereszteseket is, szintén nem voltak szelíd békepapok, de a magyarok olyan nagyon mások voltak – idegenek.

Mások, de egy régi, rossz emlékü társasághoz meg igen hasonlatosak. Ugyanúgy ülték meg a lovat, ugyanolyan modorban harcoltak, hasonló volt ruházatuk, keletről jöve száguldták be a Nyugatot, ugyanott éltek, a Tisza menti füves pusztákon, s még a nevük is azokéra emlékeztetett. Így aztán nem meglepő, hogy az Európát fenyegető magyarokat lényegében a Kárpát-medencébe telepedéssel egyidőben azonosították a hunokkal. Az ismert források közül elsőként a modenai Szent Geminián legendájának szerzője (valamikor 910 előtt halt meg) jelentette ki, hogy az ő idejében Modenát fenyegető magyarok ugyanazok, akik korábban hunok voltak, s akiknek a királya akkor „Attila Ungarorum rex” volt. Így aztán érthető, hogy a modenaiak így könyörögtek, mikor a magyar seregek Észak-Itáliát dúlták:

„Krisztus hitvallója, Isten szent szolgálja, óh Geminianus, imádkozva könyörögj, hogy ezt az ostort, melyet mi nyomorultak megérdemlünk, az egek királyának kegyéből elkerüljük. Nemde bölcs voltál, mikor Attila idején a kapukat kinyitva megszabadítottad híveidet? Most kérünk téged, bár hitvány szolgálid vagyunk, védj meg minket a magyarok nyilaitól.”⁸

A 9. században és a 10. század első felében még többnyire pontosak a többi nyugati szerző értesülései: azt írják, egy újabb szkíta, azaz nomád nép bukkant föl, akiket *ungri*-nak vagy *türk*-nek neveznek. Később azon-

ban a mese és a fantázia ebben az esetben is a tények fölé kerekedett, s Geminián életrajzíróját egyre többen követték abbéli hitében, hogy a magyarok a hunokkal azonos nép. Néhányan már a 10. század második felében is csatlakoztak ehhez a nézethez, de főképp a 11. századtól vált népszerűvé a nyugati hagyományban a hun–magyar azonosság gondolata, nagyrészt ki is szorítva korábbi vetélytársát, az avar–magyar azonosság elméletét. Annál is inkább, mert a keresztény szemlélet könnyen ráaggatta a magyarokra azt a szerepet, amelyet korábban a hunokra osztott, hogy ők Isten ostora, mellyel az Atya keresztényebb életre akarja ösztökélni gyermekeit. Ezt olvashatjuk például a verduni Dado püspöknek írt levélben, melyről esett már szó más vonatkozásban (ebben szerepelt a magyaroknak az „éhezést túlélőktől” való származtatása).

Európa számára tehát mi már akkor reménytelenül hunok voltunk, amikor a magyar eredettudatban valószínűleg még nyoma sem volt ilyesminek. De ez nem vetett ránk különösebben jó fényt.

Isten kardja Isten ostoránál

Ha van Attila nevű ismerősük, hiszen kinek nincs, és netán Párizsban járnának vele, és elkóborog pár méterre – ez Párizsban előfordul, van a város légkörében valami mérhetetlenül kódorgásra ösztökélő –, ne hívják kissé hangosabban a nevén szólítva, legalábbis ha nem akarnak feltűnést kelteni. Mert a franciák odakapják a fejüket, és körülbelül úgy néznek az emberre, mintha egy babakocsiból dundin mosolygó, szösze, angyalfürtös kisdedet Sátánkának becézett volna.

Egy filmekről szóló amerikai internetes portál olvasói filmkritikái között egy Attiláról szóló film kapcsán írta valaki 2005-ben: ha a Gonosz lényegét kellene megtestesíteni, erre a következő három személy lenne a legalkalmasabb: Attila, a gyermekirtó Heródes és Hitler. A sorrendet nyilván nem mindenki osztja az Államokban, mindenesetre a további hozzászólók nem tiltkoztak ellene. A *Times* történészekkel összeállított listáját, melyre a világtörténelem legborzalmasabb alakjai kerültek, Hitler vezeti, de Attila is a legszörnyetegebb figurák közt van. Az mindenesetre biztos, hogy az általános Attila-kép igen meglepheti a magyarokat, akik legkésőbb kilencéves koruktól a „nemzettudat fejlesztése” tantervi programjának megfelelően büszkén vallják magukat a hun fejedelem utódának. A „hős Attila” kultuszának Európában csak egyetlen ilyen oázisa van rajtunk kívül: Törökország, ahol nemcsak azt tanítják hivatalosan, hogy a törökök Attila utódai, hanem azt is, hogy éppen ezért a magyar testvérnépük, merthogy közös ősrünk Attila. A hun fejedelem neve arra felé szintén kedvelt keresztnév.

Attila és a hunok rossz hírének kidolgozása már saját korukban elkezdődött: kétségtelenül maguk is sokat tettek érte, de sötét színekkel való lefestésükben szerepet játszott az is, hogy időnként más barbár törzsek pusztításait is rájuk fogták. A vezér hármaskoporsóba temetése és a szolgák leölése eredetileg Alarik gót vezérhez kapcsolódott, szintén ő volt az, aki Rómát földülta 410-ben, s akit Szent Ágoston először az Isten ostorának nevezett. Rómánál Leó pápa nem Attilával, hanem a vandálok vezérével, Geiserikkal találkozott, a vandálok, s nem a hunok tépték le a római templomok aranyozott díszítésű tetejét, és számos itáliai kegyetlenkedést nem Attila, hanem Totila osztrogót király követett el.

A hunok serege sem ártatlan báránycák szelíd nyája volt persze. Félelmes erejüket és Attila rettegett tekintélyét figyelembe véve természetes, hogy már fénykorukban legendák alakultak ki róluk, és születtek leírások a fejedelemről is, a hunok szokásairól is. A hunokról alkotott kép az európai hagyo-

mányban tehát meglehetősen sötét, de ennek a sötétnek különféle árnyalatai vannak, a dermesztő éjféketétől a füstösen izzó pokolfeketén át a nemes-hidegen csillogó kékfeketéig, sőt olykor egy kis szürkés pacsmagolás is kerül bele, amikor Attila lényegében együgyű mellékszereplővé lefokozva szolgál epikus célokat. A leírások között sok az olyan, amely sematikus, visszatérő, egymásra hagyományozott toposzokat használ, de még így is föltűnő a hunokról és Attiláról szóló elbeszélések sokfélesége: amit összefoglaló néven „hun mondá”-nak neveznek, az igen sokrétegű együttes. A kiváló művelődéstörténész-irodalmár Eckhardt Sándor (1890–1969) szavaival

„Van közte igazi, még Attila korára visszamenő mondai hiedelem, hagiográfiai díszítő motívum vagy kegyes célú elbeszélés, tudákos névmagyarázat, kolostori eredetű ráfogás, van ismeretlen eredetű, természeti vagy emberi kéz alkotta tárgyakhoz fűződő helyi hiedelem, mely halvány történelmi emlékekhez fűződik, sőt van költői hagyomány is.”¹

Az mindenesetre műfajtól és a szerzők nációjától függetlenül közös vonás, hogy a hunok híre rosszabb volt, mint cselekedeteik. A kortársak nem jellemezték őket vadabbnak, mint a kor más hadait – a hunok vérszomjasságáról jóval az események után, évszázadokkal később keletkeztek az ismertté vált európai történetek. A rossz piár nyilvánvalóan annak is köszönhető, hogy az európai történetírók saját népük barbár germán elődeit nem szívesen ábrázolták a maguk szintén rettenetes mivoltában, ezért aztán a vad pogányokkal szembeszálló korai keresztény városok, uralkodók, szentek történeteiben „a” pogány szerepét leginkább a hunok tölthették be.

A kortársak általában az antik szerzőktől fennmaradt hagyományokat követve Szkítiából származtatták Attila népét, és vannak más toposzok is, amelyeket egymástól átvéve széles körben alkalmaztak – ilyen például Attila megjelenésének leírása. Ez olyan antik sémák továbbépítése, amelyekkel a nomád „barbárokat” jellemezték, kiegészítve a hunokat gyűlölő szerzők hozzatoldásaival. A legismertebbé vált jellemzés a Priszkoszt átvevő Jordanestől származik (mindkettejüket ismerjük már, Priszkosz járt egy bizánci követéssel Attila ordujában, élményeinek leírása legnagyobbbrészt a későbbi gót történetíró, Jordanes művében maradt fenn):

„járása büszke volt, ide-oda forgatta szemeit, igyekeztén, hogy hatalmát kevély testtartásával is kifejezze. Kedvelte a háborút, de ő maga mértékkel vett részt benne. Megfontolt gondolkodású volt, a könyörgők előtt meglágyult, akit egyszer a bizalmába fogadott, az iránt jóindulatot mutatott. Alacsony termetű, széles mellkasú, nagy fejű, kis szemű, ritka, őszbevegyülő szakállú, pisze orrú, sötét bőrű volt, tehát szárazságának jeleit viselte magán.”²

Jordanes azonban azt sem hallgatja el, hogy a hun uralkodó hatalmát az egész világ rettegvé tisztelte – nem nagyon volt más választása: „Ebben a békés időszakban uralkodott Attila minden hunok királya és csaknem az egész Scythia népeinek egyedüli ura a világon, akit csodálatos hírneve miatt minden nép csodált.”³

Úgy tűnik, klasszikus sémát követ Attila halálának leírása is. A hivatalos bizánci verzió szerint Attila az esküvőjén folytatott dorbézolásba halt bele: részeg tehetetlenségében egy szimpla orrvérzés ölte volna meg. Mi tagadás, brazil szappanoperának is elég gyenge sztori, hogy a világ urát egy orrvérzés üsse végleg ki, így a mondák jócskán kiszínezik Attila halálát.

Attila halálának azt a változatát, amely szerint a mértéktelen tivornyázás lett a hun vezér veszte, szintén Priszkosz örökítette ránk, csakhogy sokszoros közvetítéssel: ő maga épp egyiptomi küldetésben volt Attila halálának idején, csak hazatérte után szedegethette össze a bizánci híreszteléseket, mi is történhetett. Másrészt éppen Priszkosztól tudjuk, hogy Attila nem volt az a mulató fajta, meg aztán a görög írnok szerette kiszíneezni mondandóját. Ráadásul maga a Priszkosz-leírás is csak kétszeres áttétellel maradt ránk, a Cassiodorust kivonatoló Jordanesnek köszönhetően. Fennmaradt ebben a forrásláncban egy temetési ének, amelyet Priszkosz szerint a *strava*-n, azaz a fejedelmi toron énekeltek:

*„A hunok nagyfejedeleme, Attila király,
nemes Mundzsuk atya szülötte,
a legbátrabb népek vezérő csillaga,
Szkítia és Germánia minden földjének egyedüli ura
– ilyet nem látott a világ –,
elfoglalta városok százait, térdre kényszerítette a két Rómát,
de könyörgésüktől meghatva
elfogadta irgalommal az évi adót, megkímélte őket a végromlástól.
S mikor már mindezt elérte a sors kegyelméből,
nem ellenség kezétől sebesülten,
nem barátaitól elárulva,
hanem otthon, népe körében, békén
hullt el, örömben, fájdalom nélkül.
Ki mondhatja, hogy ez is halál,
hol senki se kiált bosszúért?”²⁴*

Szó, mi szó, elég furcsa gyászdal. A türkök, ujugurok, kirgizek keleti türk írással készített sírfeliratai szintén egyfajta éneket tartalmaznak: vagy a halottól búcsúzik testvére, fia, gyermekei, vagy ő búcsúzik tőlük, s mivel a nomád temetés az egészen különböző, tehát nem egymást másoló forrásokból ítélve hosszú időn át nagyon hasonló volt a steppe népeinél, valami ilyesmit várnánk itt is – atyafisága és hőstettei számbavételét, s aztán a fájdalmas végső búcsút itt hagyott három szép fiától, asszonyaitól, logadeszeitől, szolgálótól, jó lovától. A gyászdal első része követi is ezt a sémát, a fejedelem apját és hódításait idézi föl – de aztán a jajongás helyett egyszercsak átcsap a szöveg valamiféle szájbarágós magyarázkodásba. Mit keres egy temetési énekben az, hogy „nem barátaitól elárulva” és „örömben, fájdalom nélkül” halt meg, ezért aztán igazán senki se kiálthat bosszúért?

Ezt a mentegetőzést már Amédée Thierry (1797–1873) francia történész is gyanúsnak találta 1856-ban kiadott nagy hatású munkájában – ez volt az, melyet Arany is nagy kedvvel forgatott, különösen hogy nagykörösi tanár-

társa, Szabó Károly fordította magyarra. Röviden már érintettük: Michael Babcock egész monográfiát szentelt annak leleplezésére, hogy Attila bizánciak által ránk hagyott halottsiratója valójában a keletrómai udvar propagandairata annak eltusolására, hogy az egyre veszélyesebbé váló hun uralkodót valójában a „két Róma” gyilkoltatta meg. Nemcsak abból lehet erre következtetni, hogy Attila a jellemrajzok szerint sokkal mértékletesebb volt, mint udvarában bárki, s ha valami nem volt rá jellemző, akkor az a mértéktelen dínomdánom, hanem abból is, hogy a görög források bizony gyilkosságról suttogtak, a germán hagyományban pedig mindvégig fennmaradt Attila erőszakos halálának mozzanata. A hivatalos bizánci változat valójában egy jól ismert keresztény példázat: kísértetiesen hasonlít Attila nagybátyja, Oktár halálának meséjéhez, amelyet egy moralizáló egyházi forrás, Szókratész Szkolasztikosz jegyez, és lényegében megegyezik azokkal a prédikációkkal, amelyeket Aranyszájú Szent János (344/354–407) mennydörgött gyakran konstantinápolyi pátriarkasága idején, 398 és 404 között. Az ostorozó beszédek célpontja a dözsölő udvar volt – amíg végül meg nem unták, és száműzték a püspököt –, s arról szóltak, hogy a mértéktelen evés-ivás a legvittezabb bajnokot is *seb nélkül* ledönti, s a hevülettől szétrepednek az erei – épp, mint Attiláról állították. A sokszor hallott feddés igen jól jött tehát, amikor annak leleplezésére kellett kieszelni valamit, hogy a Római Birodalom keleti és nyugati fele egymással a legnagyobb harmóniában követett el merényletet a hun fejedelem ellen, vagyis amikor azt kellett eltitkolni, hogy Attila nagyon is barátaitól elárulva halt meg, nyilván a fejedelem valamelyik belső embere segédletével, s halála bizony bosszúért kiált.

A 6. századi görög Malalas a hivatalos változattól eltérően a császári városban keringő pletykákra épített inkább, ezért írta, hogy a szóbeszéd szerint Attilát Aëtius ölette meg. Ezt az értesülést csak kevesen követték. Más mondákban Attila halálának leírása bibliai színezetet kapott: Bizáncban egyházi hatásra az a változat alakult ki, amely lényegében Judit és Holofernész történetét idézi: e germánok szempontjából hazafiasabb változat szerint az új feleség, (H)ildikó állt bosszút népe leigázásáért. Ildikót népét Juditként védelmező hősnőként állítják eléink, aki egy behódoltatott törzs leányaként megölte újdonsült férjét, a gyűlölt zsarnokot.

Szintén antik sémákat követett, s összefűzésükkel egyben újabbakat teremtett a hunok megrajzolásában a 4. századi történetíró, Ammianus Marcellinus (ha esetleg már nem emlékeznénk rá: ő volt az, aki a hegyekből szélvészféleg lezúgó hunokról először adott hírt). Meglehetősen érdesre sikeredett jellemzése szerint a hunok elborzasztóan szörnyű népség, „vadságuk minden képzeletet felülmúl”: gyermekeik arcán sebet ejtenek, így nem nő szakálluk, igen rútak egyébként is, „mindnyájan zömök, tagbaszakadt, vastag nyakú, meghökkentően formátlan, görbe hátú emberek”, mintha tuskóból faragták volna őket, inkább látszanak kétlábú állatoknak, mint embernek. Viselkedésük, szokásaik alapján is ezt gondolnánk: olyan igénytelenek, hogy nincs szükségük sem tűzre, sem ízletes ételekre, vadon termő gyökere-

ket rágcsálnak, az elejtett állatok húsát pedig félig nyersen falják, mindössze megmelegítik kissé úgy, hogy lovuk háta és combjuk közé teszik. Házaik nemhogy nincsenek, de semmi pénzért nem mennek fedél alá, mert ott nem érzik biztonságban magukat, asszonyaik szekereken élnek, ott szülnek, ott nevelik gyerekeiket. Ruhájukat vászonból és „erdei rágcsálók bőréből” készítik, s addig viselik, míg szó szerint le nem szakad róluk, a méretre szabott lábbelit sem ismerik, úgyhogy a földön járni szinte nem is tudnak. Egyéb-ként is a lovukon élnek, ott esznek, isznak, kereskednek, sőt még alszanak is. A lovat, ezt el kell ismerni, mindenkinél jobban ülik meg, gyorsak, mint a szélvész, s gyakran folyamodnak cselhez a harcban. Békeidőben is megbízhatatlanok, hitszegők, „az okatlan állatokhoz hasonlóan sejtelmük sincs az erkölcsről vagy erkölcstelenségről, beszédjük kétértelmű és homályos, semmilyen vallás vagy babona tisztelete nem foglalkoztatja őket, de szörnyen áhítozzák az aranyat”.⁵

A rettegésben élő utódok, akik körében a hunoknak még a neve is élénk riadalmat kelthetett, örömet követték Ammianus Marcellinus e jellemrajzát, még meg is toldották ezzel-azzal. Egy Efraim nevű szír történétíró szerint a hunok harci sikereinek oka a varázslás: a harc előtt terhes asszonyok alatt máglyát gyújtanak, a nőkben megfőzik magzataikat, majd kiveszik őket anyjukból, levágott végtagjaikból varázsvizet készítenek, és fegyvereiket ebben mártják meg. Ettől a fegyvereik ereje megsokszorozódik, egy harcosé mint-ha hatezer emberé volna. Embervért isznak és gyerekhúst esznek, a városok falait pusztá szempillantásukkal földig rombolják, lándzsájuk, kardjuk villámokat szór. Ez a horror nem Efraim saját találmánya, a zsidó-görög hagyományból vette át, a középkori szerzők is kedvtelve riogatták hasonlóval kortársaikat, mindig a durva és vad északi népekre alkalmazva: volt, hogy a szkítákról írtak ilyesmit, más a kazárokról, Regino mester a magyarokról – mint tudjuk, a vadállati természet a „nyereg alatt puhított hús”-sal egyetemben helyenként máig része a nyugati magyarképnek. Ez utóbbit még maguk a magyarok is így tudják magukról, noha a 20. század eleji néprajztudomány már fölfedte a valódi okot: a húsdarabokat azért helyezték a nyereg alá, mert a ló hátát akarták óvni.

A hunok hadi kiválóságát más szerző is valamiféle mágikus erővel magyarázza: Orosius, egy 5. századi hispániai történétíró szerint Filimer gót király birodalmában *halirunná*-kat, azaz boszorkányokat fedezett föl. Természetesen nyomban elkergette őket, ki a pusztaságba, s ott bolyongva ezek a rosszerkölcsű varázslónők gonosz szellemekkel háltak – ebből a nászból született a hunok undok külsejű népe. Vincentius Bellocensis szintén boszorkányok ivadékaiknak tartotta a hunokat, de ő az apa szerepét nem a gonosz szellemekre, hanem faunokra osztotta, így jött létre „ez a kicsi, rút, hitvány és emberszerű nép”, amely arról volt ismert, hogy „az emberi beszédet csupán utánozni tudta”, „tekintetük ijesztően fekete volt, s ha szabad ezt mondani, arcuk helyett gombócot, szemük helyett kis pontokat lehetett látni”, ráadásul fegyverrel megvágta az újszülöttek arcát, hogy a fájdalmat

az anyatej előtt ismerjék meg, viszont mindig gőgösen kihúzták magukat, erősek voltak, és ügyesen mozogtak, s kiváltképpen gyors lovasok hírében álltak. Dehát emberi külsejük mögött állati vadság rejtőzött.

Később a 6. századi gót Jordanes meglehetősen elfoglult leírása széles körben ismeretessé tette ezeket az elképzeléseket, s noha ő átvette Priszkosztól többek között azt a leírást is, amely Attila mesterien ácsolt fapalatójáról, hatalmas, folyosóval elválasztott, pompás termeiről szól, a középkori krónikák kompilátorai az antik eredetű, egyre borzalmasabb elemekkel kiegészített képet mázolták egyre komorabbra. Itáliában egyenesen kutyafeje lesz a hun uralkodónak, de erről később.

Pedig a hunok a keresztények egy része szerint nem is igen tehettek róla, hogy ilyen gorombán viszonyultak a világhoz: egyenesen isteni küldetésük volt ez. A hunokról elsőként legendákat gyártó szír és örmény szerzők Góg és Magóg népével azonosították az északról előtörő vad barbárokat. Ebben a szerepben a hunok sem első, sem utolsó nem lehettek. Ezékiel próféta és a *Jelenések Könyve* írja le Góg és Magóg rettenetes népét – az Ószövetségben Góg népe Magóg földjéről érkezik, az Újszövetségben már két önálló személyként szerepel Góg és Magóg (Károli Gáspár fordítása nyomán):

„Sok idő múlva kirendeltetel: esztendők végével bejössz a földre, mely a fegyvertől már megnyugodott [...] És feljössz, bemégy mint a szélvész, és leszel mint a felleg, hogy beborítsd a földet, te és minden sereged s a sok nép veled. [...] Hogy zsákmányt vess és prédát prédálj, hogy fordítsd kezedet a már népes pusztaságok ellen s a nép ellen, a mely a pogányok közül gyűjtetett egybe, mely jószágot és gazdagságot szerez s lakozik a földnek köldökén. [...] És eljössz helyedről, a messze északról te és sok nép veled, lovon ülők mindnyájan, nagy sokaság és hatalmas sereg. És feljössz az én népem, Izráel ellen, mint a felleg, hogy beborítsd a földet, az utolsó időkben léssen ez [...] Bizony azon a napon nagy földindulás lesz Izráel földjén. És megremegnek előttem a tenger halai és az ég madarai és a mező vadai és a földön csúszó-mászó mindenféle állatok és minden ember a föld színén; és leszakadnak a hegyek, és leesnek a meredek kősziklák, és minden fal a földre hull. [...] És törvénykezem vele dögghalállal és vérrel; és ömlő záporosót, jégeső köveit, tüzet és kénkövet, mint esőt bocsátok reá és seregére s a sok népre, a mely vele lesz.” (Ez 38, 8–22)

„És mikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából. És kimegy, hogy elhitesse a föld négy szegletén lévő népeket, a Gógot és a Magógot, hogy egybegyűjtse őket háborúra, a kiknek száma, mint a tenger fövénye. És feljövénék a föld szélességére, és körülvevék a szentek táborát és a szeretett várost; és Istentől a mennyből tűz szálla alá, és megemészte azokat.” (Jel 20, 7–9)

Góg és Magóg seregeit, a rettenetes északi lovasokat már az 1. századi zsidó értelmezésekben a szkíták őseivel azonosították, s volt egy másik legenda is az apokaliptikus haderőről, Nagy Sándor kapuállításának története. E szerint a makedónok uralkodója egy hatalmas fémkaput kovácsoltatott a Kaszpi-tengernél, azzal rekesztette el az északra élő vad népeket, hogy ne háborgassák birodalmának békéjét. A két legendát már Josephus Flavius együtt említette – de ő még csak annyit mondott, hogy az alánok, akiket szkítáknak is hívtak, átkeltek a Nagy Sándor által állított kapun. Aztán a szkítákat a szír

és örmény szerzők azonnal lecserélték a hunokra, amint az elvont bibliai fenyegetést a valódi borzalom váltotta föl, a hunok és a kapu összekapcsolása is egy szír legendában teljesedett ki. A történet szerint a kaput a nagy király háromezer kováccsal és háromezer rézművessel építtette a hegyek mögötti szörnyű vad népek, a hunok ellen, hogy megvédje népét, országát és könyvtárát. A roppant méretű kapura próféciát íratott, miszerint a hunok majd egyszer előtörnek a kapu mögül, s elfoglalják a rómaiak és perzsák országait, majd visszatérnek, de 926 év múlva újra áttörnek a kapun, s megrendül a föld, amerre járnak. 940 év múlva pedig lesz egy királyuk, aki Isten parancsából uralkodik majd a világon. A már említett, Efraim nevű szír szerző is (aki a hunok varázsserejét undorító embriófőzési szokásaikból vezette le) osztotta azt a véleményt, hogy a kapuk isteni akarataknak engedelmeskedve nyílnak meg, az előtörő büntetőhadban ott lesznek a hunok is, és felhőként lepik el a földet. Góg és Magóg népének hunokkal való azonosítását aztán nem kisebb tekintély erősítette meg, mint maga Szent Jeromos (347–420) és a szintén nagy hatású Sevillai Izidor (560 k.–636), náluk is a hunok a bibliai jövődőlésben szereplő nép, amely végül áttöri Nagy Sándor kapuját. Később aztán, mikor új rémület tört rá északról és keletről Európára, nemcsak a hunok világi, hanem bibliai dicsősége is elmúlt: Góg és Magóg népének címét megkapták a gótok, arabok, kazárok, törökök, magyarok, tatárok, pártusok, dákok is.

Attila isteni küldetésének legendája azonban töretlen. A bibliai hagyományban Ézsaiás (10, 5) Asszíriára osztotta a „harag vesszejének”, illetve a „bosszú suhogtatta botnak” a szerepét – de aztán maga is megbűnhődik majd, mert nem az isteni küldetést teljesítette, hanem szívből jövően pusztított mindenféle nemzeteket, csak úgy, kedvtelésből. A bizánciak a barbárok betöréseit „az isteni felháborodás korbácsaiként” könyvelték el, amikor pedig Alarik vizigóttjai 410-ben kifosztották Rómát, sokan úgy vélték, ez a büntetés, amiért elfordultak a római istenektől. Nem úgy Szent Ágoston, aki nem sokkal a pusztítás után *Az Isten országáról* írt értekezésében elfogadta ugyan, hogy a gótok „Isten ostoraként” csördítettek oda a bűnös városnak, de mindez nála természetesen a kereszténység védelmében történt, a pogánykodással szemben. Attilára aztán igen könnyen ráragadt ez a – tulajdonképpen dicső – cím. Már Jordanes sejtet ilyen szerepet: „ez a férfi a népek és a földek megfélemlítésére született a világra, aki, nem tudom, milyen végzet akaratából, mindent rettegésben tartott a róla elterjedt szörnyű híreszteléssel.”⁶ Sevillai Izidor nyíltan fogalmaz: a hunok szerint „Isten haragjának vesszeje, és valahányszor felháborodását akarja éreztetni híveivel, általuk ostromozza őket, hogy e csapásoktól megjavulva a világ kapzsiságától és bűneitől visszatartsa őket, és hogy mennyei örökségüket bírassák”.⁷ Aztán egyre gyakrabban tekintették a vad hun uralkodót *Flagellum Dei*-nek, azaz *Isten ostorának*, a 11. századtól pedig a kifejezés általánosan Attila állandó jelzőjévé vált, az ma is, többek közt black metalt játszó együttesek nevében, számaik címében egyaránt.

Másrészt Attila számos szenttéavatásban működött közre – ezen nyilván maga lepődött volna meg a legjobban. Elsősorban francia földön dívott a szokás, hogy a szentek életét megszerkesztő legendaszerzők azzal hangsúlyozták a szent leány vagy férfiú hitbéli kiválóságát, hogy Attilát mint kiváltképpen bestiális vadorzót is képesek voltak megállítani vagy jobb szándéokra téríteni imájuk erejével: a hatalmas, fölfegyverzett fejedelmet a kiszolgáltattottnak látszó, szent életű emberek le tudták győzni, mert Isten velük volt.

Az egyik legkorábbi galliai legendának Szent Ányos története tűnik: amikor a hunok a falakat ostromolták, Orléans püspöke addig imádkozott népével együtt, míg imájuk nyomán megjelent Aëtius fölmentő serege. A hős püspöknek valóban volt szerepe abban, történeti források szerint is, hogy a város népe kitartott, míg meg nem érkezett a római parancsnokság alatt egyesített sereg, de a történetírók azt azért nem gondolták, hogy a hadakat a csoda vezette volna Orléans-hoz – sokkal inkább Aëtius. Szent Ányos legendáját Tours-i Szent Gergely (538 k.–594) örökölte meg, monumentális hagiográfiájában, *A csodák nyolc könyvé*-ben. Csakúgy, mint Szent István protomártír csodatételét Metzben: a várost elpusztították a hunok, lakosait kímélet nélkül legyilkolták, de a protomártír kegyhelye épen maradt. A csoda okáról egy ájtatos hívő számolt be: álmában látta, amint az első mártír és két apostol tárgyalnak a város sorsáról, s bár az apostolok Metz megmenekülését kizártnak tartották, merthogy lakói gonosz bűneikért az isteni büntetést nem kerülhetik el, úgy látszik, Istvánnak némi engedményt mégis sikerült náluk kialkudnia.

S ha már az apostoloknál tartunk: a metzi legenda sajátosan keveredett össze egy másikkal, nevezetesen a belgiumi Tongres püspökének, Szent Aravatiusnak a történetével, akit, hogy ne legyen annyira egyszerű a dolgunk, a 9. századtól azonosítani kezdtek egy Servatio nevű püspökkel. Nos erről a Szent Szervácról az a hír járta, hogy a hunok közeledésének hírére Rómába ment, s teljes bőjtben imádkozott Péter és Pál sírján, csak hogy Isten ne büntesse meg népét. Mindhiába, mert az egyik apostol egyszer csak megkérdezte tőle: „Miért zavarsz engem, szent férfiú?” Majd elmondta neki, hogy az isteni végzés megszületett, Galliát elpusztítják a hunok, de ő csak menjen haza, tegye szépen rendbe a dolgait, készíttesse elő a sírját, mert hamarosan meghal. S így is lett. Később összefűzték Szervác legendáját Metz történetével: eszerint Szervác hazafelé menet elmesélte metzi kollégájának, mire számíthatnak; a falak le is omlottak, a hunok öldököltek és foglyokat szedtek, többek közt a püspököt is, a protomártír kápolnájában pedig azért nem tudtak kárt tenni, mert Isten vakságot bocsátott rájuk, s egyszerűen sziklának vélték a templomot.

A Szajna bal partján az egyetem fölé magasodó párizsi Pantheont eredetileg a város védőszentje, Szent Genovéa tiszteletére emelték, de mire készen lett, a forradalmi hevület jegyében már a nemzet nagyjainak emlékhelyévé változott. A szent legendája azonban ma is ott látható a freskókon. A történet szerint – amely jóval a hunok hadjárata után, valamikor a 8–9. században

keletkezett – a közelgő hunok hírére Párizs népe biztosabb helyre akart menekülni, de Genovéa, aki gyermekkorától kezdve szent életet élt, a nőket egy keresztelőkápolnába hívta össze, s ott együtt imádkoztak és böjtöltek. Genovéa azt jósolta, hogy Attila elpusztítja majd azokat a városokat, ahová a párizsiak menekülnének, de az ő városuk túléli a veszedelmet, maradjanak tehát. A rettegő párizsiak nem hittek Genovéának, sőt elpusztítását fontolgatták, amikor Auxerre-ből üzenet érkezett: Szent Germánusz megerősítette Genovéa jóslatát, s maradásra intette a város népét. Germánusz már régóta tisztában volt Genovéa csodás képességeivel, hiszen épp ő volt az, aki elsőként ismerte föl a lány kiválasztottságát, amikor társával, Szent Lupusszal a 420-as évek végén a brit eretnekek helyes útra térítésére indult, s útja során Nanterre-ben találkozott a még gyermek Genovéával. (Milyen szép, kerek történet lehetne, ha a Pantheontól kőhajításnyira kezdődő utánozhatatlan hangulatú Saint Germain városrész névadója a Genovéát istapoló Germánusz lenne, de sajnos nem így van: a negyed egy másik Szent Germánuszról, Párizs püspökéről, pontosabban a neki szentelt templomról kapta a nevét. Az auxerre-i Germánusz temploma a folyó túlszárnyán, a Louvre mögött van.) Párizs végül valóban megmenekült, a hunok nem zaklatták, noha a későbbi ábrázolások gyakran állították szemtől szembe a gall szépséget és a hun szörnyeteget. A város patrónusa pedig a mai napig Szent Genovéa, a forradalmároktól eltekintve hálás utókor teljes egyetértésével.

Az imént említett Auxerre-i Szent Germánusz társa, Lupus szintén bekerült az Attilához kapcsolódó galliai szentek sorába. Lupus (Szent Farkas, 383 k.–478 k.) 426 körül lett Troyes püspöke. Legendája korai változatában még egyszerűen csak megkéri Attilát, hogy ne bántsa Troyes népét, s a hun fejedelem eleget is tesz a kérésnek azzal a föltétellel, hogy Lupus vezesse el seregét a Rajnáig. Később a történet elevenebbé válik: a *Legenda Aurea*ban szereplő változat szerint a püspök azt kérdezte a városra támadó hun fejedelemtől, ki ő, hogy városa földjét pusztítja, mire Attila azt válaszolta: „Ego sum Attila, rex Hunorum, Flagellum Dei” (Attila vagyok, a hunok királya, Isten ostora) – erre Lupus azt felelte, ő pedig Farkas, Isten nyájának pusztítója, aki megérdemli Isten ostorát. Ezek után Lupus kinyitatta a kapukat, de a hunok semmiben sem tehettek kárt, mert újfent átmeneti vakság sújtotta őket, míg átvonultak a városon.

Vannak szentek, akik ugyan nem a hunok kezei által veszítették életüket, legendáriumbeli haláluk mégis az ő számlájukat terheli. Szent Nicasius és testvére, a szintén szent Eutrópia vére már végleg Attila kezéhez tapad, pedig a vandálok ölték meg őket. A legenda szerint a testvérek irgalmat kértek a hun fejedelemtől Reims népe számára, noha Nicasius, a város püspöke maga is tudta, hogy a Galliát sújtó isteni büntetés a feslett erkölcsök és a fősvénység megérdemelt következménye. Attila azonban nem ismert könyörületet (Priszkosz beszámolóival ellentétben, dehát elvégre nem is a hun találkozott e szentekkel, hanem a vandálok), levágatta a reimsi püspök fejét, s még az sem rendítette meg, hogy a lehullott fej folytatta a

zsoltárt, nem kegyelmezett a fivére halála után a fejedelmet tovább vádló Eutrópiának sem.

Történeti értelemben nincs köze a hunokhoz a szentek legendáriumából talán a legismertebb Attilához kapcsolt történetnek sem, az Orsolya és a tizenegyezer szűz vértanúságáról szóló mesének. A legenda a 10. századra nyerte el végleges formáját, s egy nemes hölgyről szól, akit egy pogány fejedelem kért feleségül a brit királytól. A szűz tíz előkelő társával és ezek ezer-ezer főből álló kíséretével útnak is indult, s merthogy kikötése az volt, hogy pogány vőlegénye keresztelkedjen meg, s három évig gyakorolja magát a keresztényi életben a nász előtt, hát a vőlegény városánál végeztek lelki gyakorlatokat az őket szállító hajókon. De aztán egy vihar elsodorta őket, elhajóztak a Rajnán Kölnig, onnan Baselig, onnan meg gyalog indultak Rómába imádkozni, s mire visszatértek Kölnbe, ott már javában dúltak a hunok. Azon nyomban le is mészárolták szegény szűzeket, Orsolyát kivéve, akinek a szépsége, ahogy lenni szokott, megfogta Attilát. A hun fejedelem mindjárt meg is kérte Orsolya kezét, de mivel a szűz kikoszarazta, hát rosszul végezte ő is. A történet egyre csavarosabbá válásának sok bája közül az egyik, hogy kezdetben csak néhány névtelen szűzről szólt, később egyre többet neveztek meg közülük, míg végül már tizenegyen lettek, fő alakjuk Orsolya. „Tizenegyezer szűzzé” pedig egy íráshiba – a 11-es szám fölé húzott vonás – révén váltak. A hunok valószínűleg csak azért kerültek a történetbe, mert a szerző a legendát a gerresheimi kanonisszák számára írta, akiknek a kolostorát abban az időben épp a hunok utódainak tartott magyar csapatok pusztították.

Itáliában Attilának a városalapításban juttattak komoly szerepet. Lombardia tényleg megszenvedte a hun hadjáratot, ugyanakkor sok olyan északi város van, amely presztízsből Attila rombolásához köti újjáalapítását, noha a hun fejedelemnek semmi köze sem volt hozzá. A gazdag itáliai Attilamondakör kialakulását persze nagy mértékben befolyásolták azok a jelentős történelmi események is, amelyek Attilát közvetlenül a Nyugatrómai Birodalomhoz kapcsolták, ilyen volt az észak-itáliai hadjárat, benne Aquileia ostroma, Attila és Honoria „házassági terve” vagy Attila találkozása Leó pápával. De növelte a történetek számát az is, hogy Attila alakja nagyon gyorsan keveredni kezdett a későbbi keleti gót uralkodó, Totila képével.

És hát szentek azért itt is voltak. Történeteik között van olyan, amely kísértetiesen hasonlít a troyes-i Lupus meséjére: ebben a modenai városfalon Szent Geminianus bátorítja a népet, ő beszélget el Attilával, majd ő nyitja ki a kapukat – s a hunokat ugyanúgy vakság sújítja, mint Troyes-ban, úgyhogy a város megússza a tombolást. Ravenna hasonló történetet mond magáénak: ott a város érseke, János megy a városfalak alatt hemzseggő hunok közé, zsolozsmázó papok seregével, s megvilágosító beszédétől – hogy a fehérbe öltözött férfiak az ő szellemi gyermekei, s kész értük akár meghalni – Attila valószínűleg révületbe esik, Krisztust látja a keresztfán, s mikor magához tér, nem keresztelkedik ugyan meg, mert az talán a virgonc fantáziájú hagiográfus

szerint is túlzás lenne, de így kiált: „Ó, jó atya, ki fiaiéért magát kínálja a halálnak! Ó, kimondhatatlan szelídség! Ó, szent türelmesség!” A hunok ez esetben be is érik az isteni malaszttal, egy ujjal nem nyúlnak semmihez, úgy vonulnak át a fölvirágzott városon. Van Ravennának egy másik Attila-legendája is: ebben viszont egy gonosz ariánus érsek ráveszi a hunokat, hogy öl-jék meg a város nem eretnek lakosait, s menjenek Rómát megsarcolni. Visz-szatérőben azonban a hun fejedelem fölismerte a galád cselet, megölette az érseket, és földülta a várost. Csak hát Attila igazából sosem járt Ravennában: az 5. században a települést még víz vette körül, szárazföldi bejáratát pedig lényegében lehetetlen volt bevenni, a hunok meg sem próbálták, s később a keleti gótoknak két és fél éves ostromot követően is csak árulással sikerült – és ariánus püspökség is csak ezt követően létesült Ravennában.

Velence is a hunok csapásaira vezeti vissza alapítását. A monda szerint a hunok által lerombolt Aquileia népe alapította, ők menekültek a Rival Altóra (Rialto), hogy a lagúnák közt biztonságot találjanak, így tudta ezt Bíborbanszületett Konsztantin is. A velenceiek saját mondája ezt az alap-történetet cifrázta tovább: eszerint a hunok jól meg is járták, hogy Velence környékére merészkedtek, Isten összezavarta eszüket, ezért volt, aki a vízbe ugrált, volt, aki sajátjait kövezte meg, vagy a tűzbe vetette magát, s maga a fe-jedelem – „Tottila” – is ott pusztult. (Totila valóban Itáliában, de Spoleto mel-lett lelta halálát.) Ide kapcsolódik Udine alapítási legendája: a hunok azért hordták volna össze a város dombját, hogy Attila onnan gyönyörködhesen a folygújtott Aquileia lángjaiban. Ebben a történetben vannak valósággelemek, legalábbis Aquileiát illetően: Attila valóban megtámadta és elfoglalta a vá-rost, de nem rombolta porig, a város lakói pedig nem hagyták el otthonukat a hun veszedelem után, hanem helyreállították épületeiket, s városuk hamarosan ugyanúgy virágzott, mint a pusztítás előtt, így maradt ez a 7–8. századig, amikor a szárazság miatt visszahúzódott a tenger, s a környék elmocsaraso-dott. Velence alapítása pedig valójában a longobárdok megjelenéséhez kö-tődik: a partvidéki települések lakói 568 körül húzódtak a lagúnákba, ekkor alapították Buranót és Torcellót is.

Róma sem marad ki az Attila-legendával kérkedő városok közül – a törté-netnek itt is alig van valamicske köze a valósághoz. Tudjuk, Attila valóban találkozott I. Leó pápával, de nem Rómában, s egészen más körülmények között, mint ahogyan azt az utókor látni vagy láttatni akarja – a Mincio folyónál tárgyaltak, Attila nem járt Rómánál. A vandálok viszont igen, két évvel a hun nagyfejedelem halála után, és Totila szintén, 546-ban és 549-ben is. A hunokkal találkozó pápai követség valóban fényes volt, ez legalább igaz, viszont egyben roppant alázatos is. Elsőként Paulus Diaconus, egy 8. száza-di longobárd történetíró színezte legendává a találkozás történetét, később Róma megmenekülésének meséje sokféle variánsban terjedt. Van olyan vál-tozat, amelyben a katakombák föltámadott halottai űzték el a hun sereget, a legelterjedtebb verzióban a városnak kegyelmet kérő pápa feje fölött lebegő, kivont kardú Szent Péter és Szent Pál látványa riasztotta meg a hunok feje-

delmét – ezt festette Raffaello 1514-ben a vatikáni Palazzo Pontifici audienciák helyszínéül szolgáló Eliodoro termének a falára.

Az olasz hagyományban kapott Attila kutyafüleket, sőt kutyafejet is. A 13. században írta egy forrás, hogy a Flagellum Dei kopasz fején kutya-
fülek éktelenkedtek. A kutyarokonság talán egy egyszerű félreolvasás következtében keletkezett: Jordanes említi, hogy Attila szakálla már őszbe vegyült – *canis aspersus* –, és ez könnyen olvasható *canis aspectus*-nak, nemcsak fáradt krónikási szemmel, egy gyertyacsonk gyöngé fényénél, hanem egyébként is. Ilyen körülmények között a deres szakáll bizony egyszerűen kutya-
pofává válhat. A regényes 14. században mindenesetre hosszú történet kerekedett ki ebből a félreértésből, s a velencei San Marcóban őrzött *Estoire d’Atile* című, francia nyelvű kézirat latin átdolgozása nyomán gyorsan el is terjedt. Nicola da Casola meséje szerint élt egy Ostrubal nevű magyar király, aki, mint a mesebeli királyokkal gyakorta megesett, annyira féltette a lányát a férfiaktól, hogy női kíséretével együtt toronyba záratta. Csakhogy a lány egy kan agarat is vitt magával, véle hált, s teherbe is esett tőle. A király hiába keresett gyorsan egy gróft férjnek, hogy lánya becsületét megmentse, a gyermek kutyaképű lett. Mégis: amikor eljött az ideje, megörökölte nagyapja trónját. Becsületes, okos és nagylelkű uralkodó volt, de a keresztényeket sajnálatos módon annyira gyűlölte, hogy amikor hírért vette, hogy a keresztény hit egyre közelebb jutott az ő országához, Magyarországhoz, roppant haddal vonult Itália ellen, s mindent elpusztított, amit csak bírt. A szerző az olasz lovagi családok történetét is beleszőtte a regénybe, Attila pedig számtalan itáliai elbeszélés, ének, monda, mese központi témájává vált, és zömükben Itáliában lelte halálát. Még a 17. században is vertek olyan érme-
ket, amelyek egyik oldalán a kutya-
fülű gonosz feje riogat, a másikon pedig Aquileia elképzelt falai tornyosulnak.

Egészen másképpen jelenik meg Attila a germán mondavilágban. Először az ófelnémet *Hildebrandslied*-ben említették, jóformán csak egyszerű háttéralakként. A 10. században keletkezett *Waltharius manu fortis* című költemény fontos szereplője szintén Attila, a mű egyik lehetséges szerzőjeként pedig egy Sankt Gallenből való szerzetest emlegetnek, s az sem zárható ki, hogy őt épp a magyarok akkoriban zajló nyugati hadjáratai ösztökélték műve megírására. Ennek ellenére Attila nála csak készül vadulni, valójában azonban pesztrálkodásra adja a fejét: a megtámadni tervezett frankoktól, burgundoktól és aquitaniaiaktól is beéri háború helyett egy-egy kiskorú túszzal, akiket aztán udvarában lovagi nevelésben részesít (a burgund királylányt meg nyilván kész kis hölgyé formálja). Pártfogoltjai mégis elhagyják, elég csúnyán, urukat leitatva és úgy megszökve, hiába óvta Attilát a felesége, bizonyos Ospin, hogy figyeljen rájuk jobban – de Attila még ekkor sem törzúz, csak szomorkodik erősen.

A 13. századi *Nibelung*-énekben és epikai előzményeiben nagylelkű és nemes lovagkirályként jelenik meg *Etzel*, azaz Attila, méghozzá a korabeli Magyarországra helyezett helyszíneken – Etzelnburchban, Granban,

Misenburchban, azaz Budán, Esztergomban, Mosonban –, a színhelyválasztás valószínűleg a németek által is ismert magyar *Gesta Hungarorum* hatására történt. Etzel mint kérő vigaszt nyújt Kriemhildnek (nevében sokak szerint a (H)ildiko, azaz az Attila halálának meséje szerinti új feleség, Ildikó rejtőzik), akinek galád módon gyilkolták meg első férjét, Siegfriedet. A Bécsben tartott, tizenhét napos lakodalom után Etzelburgba, azaz Budára hazatérve nagy ünnepséget és lovagi tornát rendez sógora, Günther és Brünnhild számára, amikor – bosszút forralva férje haláláért – Kriemhild meghívja őket. A mulatozás vérfürdőbe fordul, megölik többek között Blödet, Attila testvérét és Ortliebot, Attila fiát, de Attila, egyéb nyugati ábrázolásaihoz képest meglehetősen nagy jellemfordulattal, továbbra is szelíd és megbocsátó marad. Amikor Kriemhild végül levágja a gonosz Hagen fejét – ő volt az, aki első férje, Siegfried meggyilkolását kieszelte, s aki aztán megölte Attila fiát is –, s aztán még ráadásul felesége is meghal, csak sírdogál keservesen.

Sokkal sötétebb figura *Atli* az észak-germán Edda-énekekben – ezek a germán hagyomány másik vonalát őrizték meg. A 13. században, Izlandon készített, 45 oldalas dalgyűjteményt 1643-ban Brynjólfur evangélikus püspök találta. Az Edda-dalok közül kettőnek is Atli a központi szereplője, s az énekeket megőrkítő *Codex Regius* azt is megjegyzi, hogy az Attila-történetek Grönlandról származnak. Ennek az ábrázolásnak sem sok köze van a korábbi Attila-tradíciókhoz, a nagyúr jelleme viszont sokkal közelebb áll ahhoz, amit a nyugati hagyományban egyébként is gondoltak róla, merthogy ez a bizonyos Atli mindkettőben pénzsóvár és alattomos zsarnok.

Az egyik dal az *Atlamal* ('Atli dala'), a másik az *Atlakvitha* ('Atli-ének'). Mindkettő alaptörténete nagyon hasonlít a Nibelung-énekéhez, de az északi változatokban Attila gonosz, és el is nyeri büntetését. E két változat igazi thriller: a Nibelungban is szereplő gyilkosságokat toldja meg egy rémtörténettel, méghozzá úgy, hogy a burgundok 430-as években történt elpusztítását összekapcsolják Attila halálával, az utóbbi bosszú az előbbiéért. A történet egy véres lakoma leírása: Atli újdonsült felesége, Gudrun mindkét változatban próbál figyelmeztető jeleket küldeni testvérének, Gunnarnak, hogy ne fogadja el Atlinak a meghívását, az egyik változatban farkasszőrrel bevont gyűrű, a másikban rúnákkal írt üzenet a jelzés. Gunnar azonban balszerencséjére mégis megérkezik Atli palotájába, annak rendje s módja szerint le is mészárolják, de ebben az esetben – szemben a Nibelung-énekkel – Gudrun sem elégszik meg fivére gyilkosainak megölésével, Atlin is bosszút áll: megöleti két fiát, akik egyébként közös gyermekeik. Az *Atlakvitha*-ban fiai koponyájából ad inni Atlinak, majd megöli, az *Atlamal*-ban pedig a fiúk kivágott húsát ropogósra sütvé tálalják föl Attilának, végül Gudrun itt is ledöfi, és rágyújtja a palotát.

Attila megítélése a krónikák keresztény szemléletű gonoszképén, a szkítáktól magyarokig minden nomád népre alkalmazott sémakon túljutva sem lett kedvezőbb. A hírhedten vad hódító természetesen megszámlálhatatlan műalkotás témájává vált, az alábbiakban ezekből csak ízelítő következik,

hiszen ismertetésük maga is több kötetet tenne ki – például a Nibelung-földolgozások ezért itt egyáltalán nem is szerepelnek.

Attila a legendák és a korai germán epika után is baljósan folytatta szépirodalmi pályafutását. Danténál a Pokol 12. énekében a vérfürdőben merül el, annak is a legkellemetlenebb örvényében:

„...látod már folyását
a vérpataknak, melyben forrva nyög,
ki erőszakkal bántja földi társát!
- aszerint merülnek el, hogy mennyire voltak borzalmasak -
amott tovább megint mélyebbre mélyed
feneke, míg eléri fő özönjét,
ahol a zsarnokokra hull ítélet.
Erre Atillát, a világ pörölyjét
bünteti még, aki büntetni tud.”

A hun fejedelem nem csak Danténál főgonosz, a Nyugat szemében mindig is maradt, akivé a középkori legendák alakították, s a korai Attila-kép eltéréseinek megfelelő árnyalatok is megmaradtak.

Az olaszok számára mindenekelőtt a barbár pusztító, aki a birodalomra és Rómára tör, s a Vatikánban nemcsak Raffaello freskója, hanem szobor is emlékeztet arra, hogy Leó pápa diadalmaskodott a vad barbáron. Verdi háromfelvonásos operája kissé összekutyulva tartalmazza a különböző hagyományelemeket: a mű Aquileia lerohanásával indul, de beleszótták a fejedelem és a pápa találkozását, sőt Aquileia meggyilkolt hercegének lánya cselből elfogadja, hogy nőül megy Attilához, de végül maga áll bosszút a fejedelmen: ő szúrja le.

Attila rémtetteiről sok filmet készítettek, ebben különösen az olaszok mutattak nagy érdeklődést. 1918-ban Febo Mari rendezésében és főszereplésével készült egy némafilm, eljutott Spanyolországba, Portugáliába, Japánba és Kolumbiába is. 1954-ben Pietro Francisci forgatott filmet Bléda és Attila viszályáról, Honoria házassági ajánlatáról – és arról, hogyan torpannak meg az amúgy rettenthetetlen hunok a keresztény Istentől és Leó pápától. A film két főszereplője Anthony Quinn és Sophia Loren, s már csak ezért is ismertté vált a világ több országában. Ugyanabban az évben *Sign of Pagan* (itt-hon: *Attila, a hunok királya*) címmel egy másik film is készült, ennek főhőse azonban valójában Marcianus, egy római százados, akit a hunok elfognak, de megszökik, s Konstantinápolyba érve elkeseredve látja, hogy az amúgy is gyenge, kétfelé osztott birodalom keleti része súlyos válságban van – közben Attila seregei vészjóslóan közelednek. A film vége itt is az: a kereszténység – és az igaz szerelem persze, amire Marcianus Konstantinápolyban szintén rátalált – megállítja a hun veszedelmet. 1982-ben *Attila, flagello di Dio* címmel egy geparádé olasz komédia készült a hun fejedelemről, 1985-ben és 1991-ben is egy-egy olasz tévéfilm, 2001-ben egy francia gyártású tévéfilm, de ismét az olasz közönség számára – az olaszok tehát kétségtelenül ma is jól ismerik a borzalmas Attilát.

A franciák számára Attila kegyetlen gyilkos, akin viszont győzedelmeskedhet az igaz hit. Sok más mellett erre emlékezteti őket Corneille 1667-ben írt drámája, az *Attila, a hunok királya* (*Attila, roi des Huns*), valamint két szimbolikus párizsi épület freskója: a Pantheon falán (emlékszünk, ez Szent Genováva temploma lett volna eredetileg) Párizs patrónusa nyugtatja városa lakóit, hogy ne féljenek a hun véstől, hitük megvédi őket; a Palais Bourbon, azaz a Nemzetgyűlés könyvtárának falára pedig Delacroix festett képet arról, hogyan rohanja le Attila hordáival Itáliát és a kultúrát. De része Attila a legpopulárisabb, új műfajoknak is: 1998 és 2003 között évente jelent meg egy-egy folytatás Jean-Yves Mitton és Franck Bonnet *Szerelmem, Attila* (*Attila, mon amour*) című képregényéből, 2006-ban pedig ugyanebben a műfajban publikált Manu Larcenet és Daniel Casanave egy humorral teli történetet *Is ten ostora* (*Le Fléau de Dieu*) címmel arról, hogyan küzd depresszióval a fejedelem azt követően, hogy rádöbben: nincs már dolga, hiszen a világ a lábai előtt hever...

Az utóbbi években azonban két francia történész is úgy vélte, itt az ideje, hogy ártérelmezzék a franciák Attila-képét, s további démonizálás helyett a történeti forrásokhoz, tényekhez közelebb álló rajzot készítsenek a hunokról és fejedelmükről. 1997-ben Michelle Loi sinológus próbálkozott ezzel *Barátom, Attila – Aetius emlékei* (*Attila, mon ami – Mémoires d'Aetius*) című kötetével, ebben, némi fikcióval kiegészítve a történeti forrásokat, megkísérli megszabadítani Attilát azoktól a kliséktől, melyeket ellenségeinek történetírói ragasztottak rá, s helyette a hun fejedelem karizmatikus egyéniségét állítja előtérbe. A Sorbonne középkorásza, a gall és frank történelem kutatója, Michel Rouche hasonló célt tűzött maga elé *Attila: a nomád erőszak* (*Attila: la violence nomade*, 2009) című munkájával: további démonizálás helyett egy történetibb Attila-portré elkészítését.

A német kultúrában Attila kettős életet él: ő az önfeláldozó Orsolya gyilkosa, ugyanakkor a Nibelung-hagyomány ereje továbbra is elsöprő erejű. Beethoven Attiláról tervezett operája végül nem készült el, nem tudjuk, melyik Attila-kép érvényesült volna benne – Wagner értelemszerűen a Nibelung-értelmezést követte. A németeknek nem tett jót (meg a hunoknak sem), hogy egyik uralkodójuk a hunokat állította példaképként katonái elé: II. Vilmos (1888–1918) császár a kínai boxerlázadás leverésére küldött nemzetközi csapatok német kontingensének indításakor, 1900. július 27-én mondta el hírhedtté vált „hun-beszédét”. Ebben arra biztatta katonáit, hogy ne ismerjenek kegyelmet, „foglyok nem kellenek”, kíméletlenségüket rettegjék úgy, mint régen a hunokét, hogy később egyetlen kínai se merészeljen szembe szállni német katonákkal. Később, az I. világháborúban a szövetségesek aztán gúnynévként használták a „hun”-t a németekre.

A közgondolkodást nagymértékben meghatározta Felix Dahn (1834–1912) történelemszemlélete, aki a germán és a Római Birodalomból kiszakadt népek korai történetéről írt regényeket – ez a kép viszonylag közel áll a történeti Attilához. Mivel a hunok története európai előretörésüktől fogva nagy

átfedésben volt a germánok történetével, a németek a hunok csapatainak jelentős részét alkotó gemánok utódai, s a Német-római Császárság lényegében a hun uralkodó terveit próbálta megvalósítani, Attila német percepciója továbbra is követi a Dahn által megteremtett hagyományt, s igyekszik a történetiséget előtérbe helyezni a legendákkal szemben. Attila náluk sem éppen grállovag, de nem is a sátán, hanem erőskezű és kíméletlen uralkodó, aki azonban megkérdőjelezhetetlen birodalomszervező tehetséggel bírt. Az Attila iránti érdeklődés az utóbbi évtizedekben igen élénk volt, könyvek sora jelent meg a hunokról, a ZDF pedig *A hun vihar* (*Der Hunnensturm*) összefoglaló címmel készített alapos és élvezetes, hét részből álló ismeretterjesztő sorozatot 2004-ben.

Az angolszászok értelemszerűen csak más népek hunhagyományait vehették át és alakíthatták tovább. Chaucer a *Canterbury mesék*-ben Attilát a szegycmentes halál egyik emblémájaként szerepeltette – a búcsúárus, mint annak idején Keresztelő Szent János, a részegséget, dőzsölést ostorozva mondja: „Nézzétek Attilát, a nagy vezért, álmában halt meg, csúfos véget ért, részegségébe fojtá orra vére; a részegség csak bajt hoz a vezérre!” A britek ma sem térnek el jelentősen az általánosnak mondható európai percepiótól – Anthony Burgess 1989-ben írt életrajzi novellát arról, hogyan készülődik Attila a Római Birodalom elpusztítására. A hun fejedelem bekerült a BBC 2007-ben készült, nagy, de nem jó hírű uralkodókat, illetve hősöket bemutató ismeretterjesztő játékfilmsorozatába is, Napóleonnal, Spartacus-szal, Cortésszel, Oroszlánszívű Richárddal és a sógunokkal együtt, a Monty Python pedig műsorára tűzte az *Attila, a hun show*-t. Az utóbbi években a William Napier álnéven író Christopher Hart népszerű Attila-trilógiája növelte tovább a hun fejedelem ismertségét.⁸

Az Egyesült Államokba sokszoros áttétellel érkezett Attila története, és az amerikaiak nem is haboztak a maguk kulturális mintáihoz idomítani a fejedelem alakját. A cikk elején idézett fórumbejegyzés mutatja: Attila az amerikaiak nagy része számára démoni figura, maga a megtestesült Gonosz. Ebben a minőségében sok filmben, akár animációs filmben is szerepet kap: az *Országút a Pokolba* (*Highway to Hell*, 1992) egyik jelenetében például Hitlerrel kártyázik, a Simpson család alkotója, Matt Groening sci-fi animációs sorozatának, a Futuramának egyik epizódjában Hasfelmetsző Jackkel gonoszskodik és így tovább. Számos képregényben is föltűnik, hasonlóan ellenszenves szerepben. Bram Stoker (1847–1912) világhírű kreálmányát, Drakula bárót az amerikaiak egyébként is magyarnak tartják, nemcsak erdélyi fészke miatt, hanem azért is, mert filmbeli megformálója, Lugosi Béla olyan erős magyar kiejtéssel játszotta szerepét, hogy még domesztikált utóda, az óvodásoknak készült *Sesame Street* Counter nevű denevérbábja is magyar akcentussal tanítja számolni az amerikai gyerekek generációit. Ráadásul Stoker Drakulája azzal dicsekszik, hogy neki nem holmi ördög vagy boszorkány az őse, hanem maga Attila, akihez semmi földi gonosz nem fogható.

Így aztán nem csoda, ha a McFarlane játékgyár felnőttek számára készített egyik szörnyetegsorozatának, az *Örület arcai*-nak hat figurája között az első Attila, a hunok fejedelme – a szobrocska leginkább egy pankrátorra hasonlít, testét ellenfelei vére spriccelte össze, és véres, levágott emberfejek kis dombján tapod. A hatodik szörnyeteg egyébként Vlad Ţepeş, akiről Drakula figuráját mintázták – s közöttük van még egy „magyar vonatkozású” rossz hírű történelmi alak, a legenda szerint szűz lányok vérében fürdőző Báthori Erzsébet.

Az amerikai kultúra egy másik értelmezése szerint Attila a műveltség, a civilizáció barbár támadója: ebben a szerepben tűnik föl Cecelia Holland 1973-as regényében, amely Attila életének utolsó, zűrzavaros évéről szól. Elsősorban a Római Birodalom szémszögéből látjuk a hun fejedelem történetét William Dietrich (*Isten ostora*) és Michael Curtis Ford (*Attila kardja*)⁹ művében is. A kultúrapusztító imázs legerőteljesebb változata érdekes módon egy ismeretterjesztőként terjesztett filmben, a History Channel *Rosszul viselkedő régiek*¹⁰ Attiláról szóló epizódjában fogalmazódik meg: a hun fejedelmet „a történelem első nagy terroristájának” nevezik, akit csak a hatalom és a pénz érdekelt, és semmit nem épített, csak rombolt. A sorozatban megszólaltatott pszichoanalitikus szerint Attila minden bizonnyal a történelem egyik legnagyobb pszichopátája volt, aki kedvtelésből gyilkolt és pusztított. Egy 1994-ben készült, szintén ismeretterjesztőnek szánt film, az *Attila, a hun*¹¹ valamivel enyhébb ítéletet mond a fejedelemről, de a film mégis hemzseg a történeti tényként tálalt legendáktól, Attila római neveltetésétől a folyóba temetésig.

Az 1980-as évektől kezdve azonban megjelent egy másik Attila-kép is az Államokban: e szerint a hunok fejedelme nem vérévő örvöl, hanem kemény, határozott vezér, nagy stratégia, világhódító uralkodó volt. Kiváló vezetői tulajdonságait hangsúlyozva nevezte el Attiláról elsősorban gazdasági vezetőknak ajánlott tanácsgyűjteményeit Wess Roberts, s mivel mindkét kötet bestseller lett, a pokolfajzat Attila mellett sikerrel jelent meg a másik, a nagyszerű fejedelem.¹² Ez a megszelídült hun vezér időnként már segíti is erejével a gyengébbeket: ilyen szerepben tűnik föl az *Éjszaka a múzeumban* mindkét részében.¹³ A korábban általánosan elterjedt vadorzóképtől szintén meglehetősen eltér egy 2001-ben gyártott amerikai minisorozat, a Dick Lowry által rendezett *Attila* (Magyarországon *Attila, Isten ostora* címmel fut), ebben Attilát korán árvaságra jutott, értelmes, bátor gyermekként ismerjük meg, s később is a lovagi erények megtestesülése: maga a vitézség, egyenesség, kulturáltság, sőt romantika.

Attila alakja, akár az eszelős gyilkos, akár a világhódító hadvezér változatot vesszük, kiválóan alkalmas zeneszámok motívumául – elsősorban a heavy metal bandák kedvelik –, illetve számítógépes játékok és stratégiai szerepjátékok hőséneke. A Playmobil aprócska, négyéves kortól ajánlott plasztikfigurájaként pedig kifejezetten helyeske.

S vajon milyen mondáik, történeteik voltak maguknak a hunoknak? Úgy tűnik, a források ebből is megőriztek egyet-kettőt. Attilát nem csak Euró-

pa tartotta Isten eszközének, ő is kiválasztottnak vélte saját magát, persze egészen másként, mint az európai hagyományban: a hunok számára Attila értelemszerűen nem a flagellum Dei, Isten ostora volt, Isten kardjának birtoklója annál inkább. Jordanesnél maradt fenn az a monda, melyet eredetileg Priszkosz örökített meg. Eszerint egy pásztor egyik sántikáló, vérző lábú állatának nyomát követve talált rá egy földből kiálló kardra – a nomád népeknél széles körben ismeretes kultikus szokás volt hegygel fölfelé kardot beásni a földbe – s nyomban a fejedelemhez vitte. Attila ezt saját kiválasztottságának bizonyítékaként értelmezte: hozzá került Isten kardja, az Ég akarata tehát, hogy ő legyen a világ ura.

Az „Isten kardja” monda mellett tudunk egy másikról is, amelyet a hunok szintén maguk örökítettek tovább. Több forrásban is megjelenik, Jordanes egész részletesen írt róla: a hunok népe a Meótság mocsaraiban élve már igen megsaporodott, amikor is egyszer vadászat közben „váratlanul megjelent előttük egy szarvasűnő, amely bement a mocsárba, és hol előrefutva, hol megállva mutatta nekik az utat”.¹⁴ Így jutottak Szkítia gazdag legelőire egy korábban senki által nem ismert úton, s minthogy a szarvas útmutatását az égi gondviselésnek tulajdonították, visszatértek a többiekért, és odavezették őket, az lett új hazájuk. A jól ismert csodaszarvas-történet minden bizonnyal a hunok saját eredetmondája volt.

Már megint ez a szarvas.

A csodaszarvas nyomában

Aki Csontváryt szereti, az Kokas Ignácot is szereti – nem is érdemes erről többet mondani, nézni kell.¹ A művész képein megjelenő Ginza – hol a romokat, az őszt, a hidat ködölte elénk, hol búcsút vett tőle – ma már csak puszta Bicske délkeleti határában, Kokas szülőfalujától, Váltól fél napi járásra. Ha máshonnan nem, hát az erdejéről biztosan elhíresült ez a kis település az uradalmi főerdész fia, Vajda János által. Ginza, ezt Kokas festményei is bizonyítják, ma is varázslatos: a dimbes-dombos, füves-ligetes terület mellett a Szent László-patak, illetve a Váli-víz folyt, régebben itt volt Keve aszója, azaz Keve völgye – az egykori nevet még őrzi a közeli Kajászó(szentpéter) település neve. Keletre a Tárnok völgye, ma Benta-pataknak hívják, az egykori Százhalomnál, a valóban több mint száz kelta halomsírnál épült városkánál fut bele a Dunába. Nyugodt vidék, s van minden, ami kell: lankás dombhátak, erdőfoltok, csaltos, vén fák, csordogáló vizek, kiszáradó patakmedrek, tavak, rétek és mezők, templomrom, bronzkori földvár maradványai. Nem csoda hát, ha Kokas minden évben hónapokat töltött itt – mesélő vidék.

Amikor Ginza-puszta elődje, Kéza még tiptop kis falucska volt, még több mondát suttoztak az erdők, még több legenda titkát őrizték a romok, nem beszélve a patakokról, amelyek – maradjunk csak a közhelyes mesefordulatoknál, mert hiszen ma legfontosabb nemzeti mesénkről lesz szó – természetük szerint összevissza locsognak és fecsegnek. Sutyorognak előszeretettel a régmúltról, különösképpen ha valaki úgy ücsörög a partjukon, hogy fejében az duruzsol: kedvében kellene járni szeretett urának, László királynak, sok öröme úgysincs szegénynek.

A Kézán született Simon mester, ez az alacsony származású, de kiművelt fiú, a király udvari papja világhírt ember volt. Tanult Padovában, talán Bolognában is, valószínűleg járt francia és német földön, alaposan megismerte a római jogot, és széles skolasztikus műveltséggel rendelkezett. De nem felejtette el gyermekkorá kedves helyeit, emlékezett minden történetre, amely szülőföldje múltját elevenítette meg. Azt azonban maga sem gondolhatta, hogy az a mese, amelyet a tűz mellett hallott mondákból, fáradsággal összegyűjtött krónikás ismereteiből, útjai során szerzett tapasztalataiból gyúrt össze, és színes fantáziával egészített ki, egész népe mitológiájává, később nemzettudata alapjává válik, művek sora dolgozza majd föl, festők, költők, írók merítenek belőle, s bekerül még a nemzeti önazonosság egyik legfőbb megjelenítőjének tartott himnuszba is: hiszen az „általad nyert szép hazát Bendegúznak vére” sor Mundzsuk, azaz Bendegúz fiára, Attilára és utódaira, azaz a magyarokra vonatkozik.

Pedig Kézai Simon olyan történetet alkotott, amely a 19. század utolsó harmadáig, végéig uralta a magát a nemzettel azonosító nemesség eredettudatát, s amikor a történészek a megerősödő forráskritika révén végül eljutottak a hunmonda történeti valóságának megkérdőjelezéséig, a művészet továbbra sem hagyta veszni a magyarság hun eredetének hitét. Ellenkezőleg: ekkor születtek a leghatásosabb művek Attila királyról, s a kiterjedő népiskolai oktatás közvetítésével ekkor váltak igazán széles körben ismertté az Attiláról szóló legnépszerűbb elbeszélések. A hunmondakör alapját vitathatatlanul Kézai alkotta meg krónikájában, de aztán persze egyre bővült az ágas-bogas történetegyüttes: a „hun származás” elmélete összetett, különböző korú és eredetű elemekből áll, ezek mára meglehetősen összekeveredtek egymással. Érdeemes megpróbálni szétszálazni őket, enélkül ugyanis nem jutunk nyomára a mondakörrel kapcsolatos legfőbb kérdésre adható válasznak: vajon tudós kitalálás-e a magyarok hun eredetéről szóló regefolyam valamennyi eleme, vagy van közte ősi, valóban a népi emlékezetben megőrzött monda is? A kérdés azért kulcsfontosságú, mert lényegében eldönti, volt-e a honfoglaló magyarságnak hun eredettudata vagy nem volt – azt nem dönti el, hogy a magyarok hun eredetűek-e, hiszen az eredettudatnak nincs mindig köze a valódi származáshoz, láttuk, számos nép hitte magát a szkíták utódjának, a rómaiak valódi eredetét teljesen elfedte a trójai származás mítosza és így tovább. A magyarság történetét tehát nem írja át, akár így, akár úgy válaszolunk is a kérdésre, a korai magyar identitás történetében viszont fontos, mire jutunk. Nem véletlen tehát, hogy a hunmondakör kutatásának kezdete óta keresik a választ erre a kérdésre, s hol afelé hajlik a kutatás, hogy a huntörténet a hajdani népi epika egy-két töredékét is megőrizte, hol afelé, hogy nincs ilyen eleme. Jól tesszük, ha már az elején figyelünk rá, hogy legalább háromféle hun származástudattal kell számolnunk: az egyik, hogy a magyarok a hunok utódai, a másik hogy az Árpád-házi királyok őse Attila, a harmadik pedig a székelyek hun származástudata – ez utóbbi lehet akár korábbi a székely néphagyományban, mint a magyarban.

De ki is volt ez a Simon mester? Gyakorlatilag semmit nem tudunk róla, csak a fentebb említett néhány dolgot, s jobbára azokra is csak következtetünk: Simon Kézán született, talán valamikor a 13. század közepe táján. Alacsony rendű családból, esetleg szolgasorból származott, Itáliában tanult, s úgy tűnik, Francia- és Németországban is járt, végül IV. László (1272–1280) udvari klerikusa – mint maga írja, Kun László „hű papja” – lett. Művét, a *Gesta Hungarorum* című krónikát, miként más krónikások is, királya politikai törekvéseinek megfelelően alkotta meg 1282 és 1285 között. Ez bizony igen kevés ahhoz képest, milyen hatást gyakorolt a magyar kultúrtörténetre és történetíráásra. De Kézai Simon munkájának legfontosabb vonulatát, azt, hogy miért éppen IV. László klerikusa vállalta föl büszkén a nyugaton keresztényfaló gyilkosoknak tekintett hunok örökségét, s hogy miért éppen a köznemesség tekintette bibliájának évszázadokig a huntörténetet, nem is Simon, hanem királya életéből lehet leginkább megérteni.

A „Kun” melléknevet viselő IV. László nem tartozott éppen a szent életű magyar uralkodók közé – de ezen nagyon nem is lehet csodálkozni, gyermekora nem az udvar kényeztető biztonságában telt. Nagyapja, IV. Béla korán maga mellé emelte fiát, Istvánt, László apját: 16 évesen a herceg már a keleti, erdélyi országrészt kormányozta. Nem sokkal később azonban fegyvert ragadott apja ellen, mert nem volt megelégedve annak óvatos – az ifjú szemszögéből nézve tutyimutyi – politizálásával. 1262-ben, ekkor volt István 23 éves, sikerült kicsikarnia, hogy megkapja az ország Dunától keletre eső felét, s 1265-től 1270-ig, apja haláláig lényegében mindketten saját országrészükben uralkodtak. Jó tíz évvel korábban Béla király a betelepedett kunokkal kötött szövetség pecsétjeként a kun fejedelem, Szejhán 14 éves lányával házásította össze az akkor 15 éves Istvánt, a párnak aztán több gyermeke született, köztük a trónörökös László. László herceg mindössze kétéves volt, amikor először elrabolták, méghozzá nagyapja parancsára, s zárták anyjával együtt Turóc várába két évre. 8 éves korában már nőszülnie kellett, a szicíliai király lányát választották neki, s alig volt tízéves, amikor újra elrabolták, ezúttal a kor leghatalmasabb oligarchája, a szlavón bán, Gutkeled Joachim, aki László anyjának, Erzsébetnek a bizalmasa volt, így az is elképzelhető, hogy ezt a rablást László saját anyja szervezte. László apja azonnal megtámadta a bán birtokában lévő kaproncai várat, ahová fiát vitték, de hiába – a legenda szerint e sikertelenség fájalmába halt bele István király 1272-ben.

László tehát tízévesen túl volt két emberrabláson, az egyiket a nagypapa, a másikat talán az anyuka szervezte, két év raboskodáson, két éve házasember volt, elvesztette apját, és királlyá koronázták. Az országban feudális anarchia tombolt, a királyi tekintély és a királyhoz való hűség a múlté, néhány nagyúr hatalma az uralkodóéval vetekedett, a kiskirályok adták-vették egymás közt az udvari tisztségeket. A 11 éves királyfiú országát a cseh király, Ottokár támadta meg, 14 évesen pedig László már sereget vezet Bécs felé, hogy a közben német királlyá választott Habsburg Rudolf (1273–1291) csapatait segítse éppen a német trónt követelő cseh király ellen. Csak 15 éves, amikor a Rákos mezejére összehívott gyűlésen résztvevő egyházi személyek, főurak és a nemeseket képviselő megyei küldöttek, valamint a kunok képviselői nagykorúvá nyilvánították, s meghatározták, mi a teendő az országban a rend visszaállítása, illetve a „közjó” érdekében.

László kemény kézzel fogott hozzá a gyűlés határozatainak végrehajtásához, s jelentős sikereket ért el a hatalmaskodók leverésében és az elkötyavetyélt királyi birtokok visszaállításában. A konszolidáció lendületét a III. Miklós pápa (1277–1280) által küldött legátus törte meg. A Szentszék beavatkozásának deklarált célja ugyan a királyi hatalom megerősítése volt, de nem járhatunk messze a valóságtól, ha a motivációk közt igen erősnek tekintjük, hogy a kiskirályok már az egyházi birtokokra és vagyona is szemet vetettek, a pápa vélhetően inkább emiatt aggódott. A központi hatalom erősödése László határozottságának köszönhetően egyébként megkezdődött már a Magyarországra küldött Fülöp püspök nélkül is, másrészt a püspök

csaknem teljes figyelmét a kunok kötötték le, noha László legfőbb eszköze a főurak hatalmaskodásának visszaszorítására épp a király ütőképes kun katonai kísérete volt. A pápai követet persze fölháborította, hogy az ország közepső sávjában pogány nomádok legeltetik szabadon a nyájakat, így aztán, függetlenül a várható belpolitikai következményektől, kierőszakolta, hogy a király tegyen esküt a kunok megrendszabályozására, majd a ténylegi gyűlés 1279-ben írásba is foglalta a kun törvény elfogadását. A kunok az egyházi illetőségű földek és épületek kivételével megkapták azokat a területeket, ahová IV. Béla annak idején telepítette őket, vezetőik a nemesekkel azonos jogokat nyertek, sőt kedvükre, saját szokásaik szerint viselhették hajukat, szakállukat és ruhájukat. De hívő keresztényként kellett élniük, föladva „bálványimádó” szokásaikat, föl hagyva a vándorló legeltetéssel, nomád sátraikat állandó házakra cserélve, és vállalva a hadra kötelezettséget.

A kun anyától származó, kunokat, szokásaikat, nyelvüket nyilvánvalóan jól ismerő László valószínűleg nem véletlenül nem siettetett a kun törvények foganatosítását. A pápai követből ezzel olyan elégedetlenséget váltott ki, hogy Fülöp kiátkozta a királyt az egyházból, jelentései nyomán pedig a pápa fölhatalmazta az országot, hogy fölkeljen saját királya ellen. László erre elfogatta és a kunok kezére adta Fülöp püspököt, az egyik oligarcha, Aba Finta válaszul a királyt fogta el. Mikor mindketten kiszabadultak, László hozzákezdett a kun törvények végrehajtásához, az előre megjósolható következményekkel: a kunok föllázadtak, pusztításba kezdtek, sereget kellett indítani ellenük, végül a királyi csapatoknak a Hód-tavi csatában, 1280 végén sikerült jelentős győzelmet aratni fölöttük – a krónikás szerint azért, mert a hirtelen jött esőben a rettegett nomád íjak húrjai megereszkedtek. A kunok egy része végleg kivonult az országból. Fülöp püspök már egy évvel korábban, mint ki jól végezte dolgát, távozott – addigra szétzilálta László konszolidációs törekvéseit, a fiatal királyt, akinek hatalmát megerősíteni érkezett az országba, szemberfordította legfőbb szövetségeseivel, a kunokkal, viszont ténykedése nyomán újjult erőre kaptak az oligarchák.

Nem sokkal később László újra a kunoknál talált menedéket: a döbönt egyházi híradások szerint maga is „kun módra, s nem keresztény szokás szerint” élt, három kun ágyast tartott, Ayduvát (‘Holdkelte’), Köpcsecset (‘Dúshajú’) és Mandulát, és sokkal szívesebben forgott kun főemberei között, mint a nagy hatalommal rendelkező magyar főnemesek társaságában. Uralkodói kötelezettségeivel egyre kevesebbet törődött, ráadásul 1285-ben még újabb mongol támadás is érte az országot, Lodomér esztergomi érsek rágalmai szerint az istentelen László hívta be őket, ezért nem habozott ismételtén kitagadni az egyház kebeléből a fiatalembert. Sőt: 1288-ban a bárókkal elfogatta a királyt, és pogánykodó szokásai feladására akarta kényszeríteni, majd látván, hogy hiábavaló minden törekvése, arra kérte a pápát, hogy indítsa kereszties hadjáratot Magyarország ellen. Végül a balsorsú, akkor 28 éves Lászlót 1290-ben Körösszegnél a sátrára támadó kunok ölték meg – hogy miért, azt nem tudjuk, de a történészek zöme azt gyanítja, hogy a gyil-

kossághoz köze volt László korábbi lovászmesterének, a bihari kiskirálynak, Borsa Kopasznak.

IV. László egész élete arról szólt tehát, hogy az országot szétrabló kiskirályok hatalmát viasszaszorítsa, s ebben két szövetségesre támaszkodhatott. Egyrészt a megyék nemességére, akik szintén megszenvedték az oligarchák teljhatalmát, így a király érdeke a köznemesség befolyásának erősítése volt. Másrészt a pogány, nomád kunokra, akik közé anyja révén tartozott. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az ő jó embere, Kézai Simon dolgozta ki a „nemzet” új fogalmát, szorosan egybeépítve az Európában rettegetve emlegetett hunoktól való származás fölvállalásával. Simon mester munkája két nagy részből áll: az első a hunoknak, azaz a magyarok őseinek a történetét, a második az „újra bejövő” magyarok történetét tárgyalja.

Kézai részletes bibliai genealógiával kezdi a magyarok történetét, Noétól indulva Jáfeten keresztül a Bábel tornyát építő Ménrót (Nimród) óriáson át a szkítákig, majd a hunokig. Ezzel a gesztussal a nemzeti történelmet, középkori szokás szerint, a szakrális, bibliai történelem részévé tette, követve egyébként krónikaszerző elődeit. Ménrót beiktatásával akaratlanul is összemosta a sokkal előkelőbb jáfetita utódlást a Kámtól, a feketebárány Noé-fiútól való eredeztetéssel (Nimród Kám és nem Jáfet utóda volt), de egyrészt ebben elődeit követte, másrészt csak a magyar krónikafolyam 14. századi folytatója veszi majd észre, hogy itt valami nem stimmel. Ez után tért rá Kézai a magyarok korai történetére (azaz a hunokéra): következik a csodaszarvas legendája, benne a magyarok átköltözése a Meótsz környékéről a nagyobbbrészt klasszikus toposzokkal bemutatott Szkítiába, ahol száznyolc nemzetségük Barsatiában (Baskíria torzult neve), Denciában és Mogoriában élt (ez Anonymus Dentümogyerje, a keleti haza, eltorzulva, két részre választva). Ott aztán a hunok megsokasodtak, „mint a tenger fővénye”, ezért egybegyűltek, és főbíró, valamint „kapitányokat, azaz vezéreket vagy fejedelmeket választottak maguknak, hogy egy akarattal elfoglalják a nyugati országokat”. Ekkor lett vezér Csele három fia, Béla, Keve és Kadocsa, és Bendegúz (Mundzsuk) fiai is, Etele (Attila), Buda (Bléda) és Röv (ő valójában nagybátyjuk, Ruga). A magyarok között korábban nem volt különbség – hogyan is lehetett volna, hiszen egyazon őstől származtak. Amikor azonban kihírdették, hogy hadba kell vonulni, volt aki eleget tett a hadkötelezettségnek, volt, aki nem – „ilyen vétkek és kihágások választották el az egyik magyart a másiktól”. Innen hát az egyenlőtlenség: mert aki hadba vonult, szabad maradt, aki nem, azt fölkoncolták vagy szolgaságba vetették. A sereg elindult, átkelt a Dunán, a nyugati hadakkal az első nagyobb összecsapás a Tárnokvölgy mezején történt: a hunok győztek, de óriási vérveszteség árán. Meghalt Keve, őt az országút mellett temették el hun szokás szerint, sírjára emlékkövet emeltek, azt a vidéket azóta is Keveaszónak hívják. Elesett Béla, Kadocsa és Röv is. A csata után választották királlyá Etelét, ő pedig bátyját, Budát bízta meg a Dunától Donig terjedő birodalom irányításával.

Kézai szól Etele mesésnek képzelt kincseiről: drágakövekkel összekapcsolt, aranyoszlopokból készült sátráról, aranyedényeiről és aranyágyáról, s hogy még lovai is bíborral-bársonnyal burkolt istállóban pihentek. Igen részletes leírás következik Etele nyugati hadjáratairól, a hű Simon elviszi a hunokat Katalóniába – Catalaunum helyett –, megemlíti Orsolya halálát, s igen alaposan tárgyalja az itáliai vonatkozású mondákat: Aquileia bevételét, Velence alapítását, Ravenna és a pápával való találkozás legendáját. A vég Etelét saját nőimádata (erre Kézai már a király jellemzésekor is utal) és mértéktelensége miatt éri el: a bactranusok királyának lánya, Mikolt olyan gyönyörű volt, hogy a fejedelem képtelen volt ellenállni neki, nászéjszakájukon „a szeretkezésben áthágta a mértéket”, na meg túl sokat is ivott, úgyhogy rögvest a szerelmeskedés után meghalt orrvérzésben – Szabó Károly szemérmes fordításában „a menyasszonyi éj gyönyöre után hanyatt fektében orra vére megerede, s szabad folyása nem lévén torkára mene, s ott megaludván s lélekzetét elfogván a világ félelmét megfojtá”.

Etele fiainak testvérharca és Csaba története zárja a hunokról szóló részt: Ditricus, azaz „a veronai Detre” galád ármánykodása miatt „a hunok közönsége különböző pártokra szakadt”, a „józanabb rész” Csabát, Etele kisebbik, Honorius görög császár lányától született fiát támogatta, „az idegenek” azonban Aladár, Etele Krimhild német hercegnőtől származó fia mellé álltak. A gyilkos testvérháborúban mindkét oldalon rengeten haltak meg, a Duna napokig vértől áradt. Végül Aladár győzött, „Csaba tizenötezer hunnal Görögországba menekült Honoriushoz”, onnan ment tovább Szkítiába, apja földjére, s kezdte övéit biztatni, menjenek vissza Pannóniába, bosszút állni a németeken. Ez azonban sosem következett be: csak Csaba egyik fia tért vissza Pannóniába, hogy visszavegye jogos jussát – ez volt a magyarok második bejövetele. Itt tér ki Kézai a székelyek eredetére, erre külön figyeljünk, mert még szükségünk lesz rá: „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták. Ezek a székelyek ugyanis a hunok maradékai, akik midőn értesültek arról, hogy a magyarok ismét Pannóniába költöznek, Ruténia határainál elébük mentek a visszatérőknek, miután együttesen meghódították Pannóniát, részt nyertek belőle, de nem Pannónia síkján, hanem a vlachokkal együtt a határvidék hegyei között kapták meg részüket, így hát a vlachokkal elkeveredve állítólag azok betűit használják.” Minthogy „azt hitték, hogy Csaba elpusztult Görögországban, ezért a nép mindmáig közmondásként használja: »Akkor térj vissza – mondják a távozónak –, amikor majd Csaba visszatér Görögországból.«”²

Hát bizony Kézai egyébként kerek történetében mintha össze lenne kavarva ez-az. Ha máshonnan nem, észrevehetjük abból, hogy Ruga nem nagybácsi, hanem testvér, hogy Attilának egyetlen forrás szerint sem volt Csaba nevű fia, igaz, Honorius császár sem élt, őt valószínűleg az Attilának gyűrűt küldő – de egyébként nyugatrómai – Honoria alapján kreálta Kézai.

A „német anyától származó” másik Attila-fi, Aladár neve valójában a hun fejedelem egyik leghűségesebb emberének, a gepida Ardariknak a nevét rejt, Ditricus figuráját pedig valamelyik vizigót Theoderik király (vagy több is) ihlette, átítatva a Salamon (1063–1074) alatt gonoszkodó német Vid cselszövői karakterével. Bléda nevét Kézai azért gyúrta át Budává, hogy hun eredetet nyerjen Buda vára, az újdonsült asszonyka, Mikolt pedig a bibliai Dávid király feleségének nevét és egyben Nagy Sándor felesége, Roxane baktriai származását kapta. Kézai hasonló nagyvonalúsággal vezette le Hispánia nevét az *ispán* szóból, mondta a piramisokat Bábel tornya maradványainak, lépett át évszázadokat, amikor Attila hadvezérének megtette a honfoglaló magyar Szavárdot, a hunokat harcba vezette a hetven évvel később uralkodó burgund király ellen, matuzsálemi korral ajándékozta meg Attilát, s elég volt neki két emberöltőnyi idő a hunok és a magyarok bejövetele között. Attila cselekedetei közé szabadon szőtte be a már sokszor emlegetett Totila viselt dolgai, sőt VIII. Alfonz spanyol király tetteit, vagy a hun–avar azonosság hitéből kiindulva az avar–longobárd harcok elemeit.

Pedig Simon mestert nem érheti az a vád, hogy ne használt volna forrásokat bőséggel: a kor szokásai szerint korábbi gesztákra, krónikákra alapozta munkáját, az Ősgesztát és Anonymust is használta. Olvasta Jordanest, bár talán csak kivonatban, alaposan ismerte a Nibelung-éneket és Orsolya legendáját, a frankok történeteit – ebből vette a Sicambria nevet, amelyet pontosan azóta se tudtak azonosítani, de jobb híján Aquincumhoz kötik –, és különösen bensőséges viszonyban volt az itáliai legendákkal. Csak éppen átformálta az elődök műveit, szemléletét és tartalmát tekintve is: az Itáliában tanult *interpretatio classica* szellemében a klasszikus korok történelemszemléletéhez igazítva alkotta meg a nemzeti történelem nagy alakjainak képét, Attila alakját a római történelem szabályaiból kiindulva idomította hozzá a magyar történelemhez.

A tudós művek olvasása mellett volt egy másik fontos forrása: saját élményei. Attila hadjáratainak útvonalát saját utazásai mentén vezette, és az általa jól ismert Dunántúl hunokhoz kötődő mondáit szerkesztette össze, foglalta keretbe – különböző római maradványokhoz, kövekhez, romos templomokhoz, dombokhoz tapadt legendákat. Nem véletlenül helyezte az első nagy hun–nyugati csatát a neki ismerős gyermekkori tájra, a Tárnok völgyébe. 1928-ig megvolt a váli völgyben az a hatalmas kőtömb, amely egy néhai templomocska mellett fehérlett a mezőn: egy Jupiter-oltárkő, egyik oldalán Juno, Bacchus és Athéné bevésett képével, hátoldalán régi római felirattal, ennek a közepébe pedig valamikor az Árpádok kettős keresztjét faragták. Simon fantáziájában a kő ideális volt hát hármass síremléknek Rőv, Béla és Kadocsa számára, s egyértelművé tette azt is, miért nevezik a nagy kő körüli vidéket Keve (azaz a Kő nevű „kapitány”) aszójának, völgyének. Kézai szerint Attilát is errefelé temették el – hol máshol, mint a krónikás szülőföldjén –, és ez a legenda annyira szívós, hogy Vajda János hatszáz évvel később, a millennium évében kiadott, egyébként meglehetősen ellentmondásos írá-

sában, a *Magyarság és nemzeti önérzet* címűben meséli: „Kajászó-Szentpéter és Vaál között van egy régi kormos templomfal, erről minden ökrész gyerek azt tartja, hogy itt folyt hajdan a Duna egyik ága, itt lakott Attila és ez a fal az ő városából, talán az ő házának az omladéka.”³

Kézai Simon lezser adatkezelése mögött ne tudatlanságot vagy hanyavetiiséget keressünk, nem is az olvasottak öncélú fabrikálása ez, hanem irodalmi értelemben koherens, jó dramaturgiával fölépített történet alkotása, „mondanivalóját” tekintve pedig egy alaposan átgondolt koncepció szépen végigvitt megfogalmazása. Egyáltalán nem véletlen, hogy krónikásunk a hunok közül senkit nem úgy hív, ahogyan a forrásokban olvasható a neve: nagyon is tudatosan magyarította a neveket, hiszen egyik legfontosabb célja annak bemutatása volt, hogy a hunok a magyarok ősei – nem rokonai, nem olyanok, mint a későbbi magyarok, hanem azonosak egymással. Az ellenség, az „idegenek” ezzel összhangban soha nem viselnek magyar nevet.

Itt most nem ússzuk meg, hogy tegyünk egy kis kitérőt: ahhoz, hogy megértsük, miért is egyedülálló Kézai ideológiateremtő képessége, ha nagyon leegyszerűsítve is, de szólnunk kell arról a krónikafolyamról, amely a korai magyar történelem alapvető forrása, s amelynek Kézai munkája meghatározó része volt. Ez az ideológiateremtő képesség természetesen nem önmagában fontos, nem pusztán azért foglalkozunk vele ennyit, mert tiszteljük Simon mester erőfeszítéseit – hanem mert erre az alapra épült a magyar nemesi, majd középrétegbeli közgondolkodás, történeti tudat, a 19. századtól pedig ez a szemléleti előzmény a formálódó nemzeti identitás egyik pillére, műalkotások tömegének tárgya, s ezért aztán közös kultúránk egyik alapvető eleme. Ebből próbálta Arany azt az „epikus hitelt” meríteni, amellyel nemzeti eposz írásába fogott, és ennek megítélése, az ehhez való viszonyulás – túlságosan romantikus vonzódás, illetve túlságosan kritikus elutasítás – vágott és vág szakadékot sokszor olyan emberek közé ma is, akik egyébként talán még jól el is tudnának beszélgetni egymással. Gyürkőzzünk hát neki.

Az államalapítást követő évszázadok eseményeinek története lényegében egy krónikafolyamban maradt ránk: a különböző korokban élő szerzők az általuk ismert korábbi szövegeket hol kevesebb, hol több változtatással dolgozták bele munkájukba, s megtoldották saját koruk, esetleg a közelmúlt eseményeinek leírásával. Pontosabban: ezen eseményeknek azzal az értelmezésével, amely leginkább szolgálta megrendelőjük pillanatnyi politikai érdekeit, s ugyanennek az elvnek megfelelően módosították a forrásul szolgáló korábbi krónikákban írottakat is. A történelem magyarázatának legfőbb szempontja mindvégig az éppen uralkodó király dicsőségének fényezése, legitimitásának igazolása volt, de voltak olyan szerzők, akiknek a munkáját a főnemesség vagy a középnemesség érdekei is nagyban befolyásolták. Így aztán a magyarok krónikájának alkotói nagy leleménnyel egyeztetették össze például István mint államalapító tiszteletét az általa megcsonkított Vazul éppen trónon lévő utódainak dicséretével, az idegen Gizellára kenve a kegyetlenkedést, vagy feketítették be utólag a korábban uralkodó családi ágat,

ha az egykori rivális ágból királlyá vált uralkodót szolgálták, esetleg váltottak szabadon a leszármazás (*legimititas*), illetve az alkalmasság (*idoneitas*) elve között, ha azt mérlegelték, hogy ki is a trónt joggal birtokló uralkodó. Ez a sok szerző által alkotott, közös munka az elsődleges forrása mindannak, amit az Árpád- és az Anjou-kor történetéről tudunk, tartalmazza mondainkat a csodaszarvastól Botondon át Lehelig. A történészeknek nem kis munkájukba kerül, hogy eligazodjanak a másolatok szövegahagyományozódásának dzsungelében, de erőfeszítéseik eredményeképp ma már elég pontos ismereteik vannak a krónikafolyam kialakulására vonatkozóan.

A magyarok krónikájának első elemét, az ún. *Ősgeszta*-t valamikor a 11. században állították össze, talán I. András (1046–1060) vagy Salamon (1063–1074) uralkodása alatt, egyes vélemények szerint ugyanaz a Miklós püspök a szerzője, aki az első magyar közszavakat tartalmazó, 1055-ben készült Tihanyi alapítólevelet is írta. Mindenesetre általános vélekedés, hogy a szerző magyar világi pap lehetett, szerény tárgyi tudással és latin grammatikai műveltséggel, munkájának fő forrása pedig valószínűleg elsősorban Regino prümi apát krónikája volt. Ez az őskrónika a nyomokból ítélve buzgón vonalas keresztény munka volt: a magyarok kereszténység előtti történetét a nyugati források „vad barbár”-képeinek megfelelően tárgyalta, s igen rossz véleménnyel volt a Nyugaton a magyarok őseinek tartott szkítákról. Így aztán az *Ősgeszta* szerzője a magyarok történetét valójában a kereszténység fölvételétől mint fordulóponttól kezdve tartotta fontosnak, s egyébként is minden történeti eseményt aszerint osztályozott, hogy elősegítette-e a magyarok között a kereszténység erősödését vagy sem.

I. (Szent) László alatt vélhetően folytatódott a krónikáírás, ebben az átdolgozásban részletesen szerepelt Imre herceg erényeinek katalógusa – ez a történészek szerint valójában Lászlót dicsőíti, rá vonatkoztatták. Kálmánt (1095–1116) tartják az első olyan királynak, akinek udvarában pezsgő szellemi élet folyt: uralkodása alatt jelentősen átdolgozták a korábbi részeket, ekkor vált a történet fő alakjává László király, ezért nevezik a Kálmán-kori krónikás által írt bővítést *Gesta regis Ladislai*-nak, *László király történeté*-nek. Kálmán megrendelésére készült egyébként a nem a krónikafolyamba illeszkedő, de később sokat használt Szent István-életrajz is, a győri Hartvik püspök munkája. II. István (1116–1131) korában bizonyosan folytatták a krónikát, ennek nyomait az ún. *Acephalus*, a Képes Krónika családjába tartozó munka őrizte meg, de a krónikafolyamot megörökítő többi forrás már azt a változatot tartalmazza, amelyet II. István után készítettek, a család másik ágának, az Álmos-ágnak az utódai alatt, s ebben a verzióban igyekeztek is II. Istvánt minél feketébbre festeni. Ez az erőteljes átdolgozás valószínűleg III. István (1162–1172) alatt történt, bár a II. Istvánt követő II. Bélának (1131–1142), illetve II. Gézának (1141–1162) valószínűleg szintén volt krónikása. A krónika 1152-ig igen részletes, s még az 1152–1167 közötti korszakot is bőven tárgyalhatta, ezt egy német mesterdalnok-írónak, Heinrich von Mügelnek (1300 k.–1369 u.) köszönhetően tudjuk, akinek a magyar törté-

nelemről szóló *Chronicon*-ja megőrizte az 1167-ig tartó periódust is – 1361 körül *Chronicon Rhythmicum* címmel, Nagy Lajosnak ajánlva, még meg is verselte a magyar történelmet, de ennek 1071-nél vége szakadt. A 12. század végétől csaknem egy évszázadra vonatkozóan szinte csak évszámok és rövid kommentárok következnek, noha ebben az időszakban sem volt éppen megrendítő események híján a magyar történelem: ekkorra esik II. András (1205–1235) keresztes hadjárata és a tatárjárás.

Valamikor a 12–13. század fordulóján alkotta meg Gestáját a magát meg nem nevező, ezért Névtelennek, Anonymusnak hívott jegyző – mára már általános vélekedés szerint III. Béla (1172–1196) szolgálatában állt. Anonymus, bár ismerte a krónikát, más hagyományt örökölt tovább, munkája nem része a krónikafolyamnak. A köztudatban munkája, a *Gesta Hungarorum* a magyar történelem legismertebb forrásaként, a magyar honfoglalás (többé-kevésbé) hiteles leírásaként él, a történészek, két és fél évszázadnyi forráskritikai munkálkodás után azonban másnak tartják. Legutóbbi kiadásában Veszprémy László összegzésével inkább mondhatjuk „az 1200 körül rendelkezésre álló helynevek, mondák és nyugati krónikák alapján megírt regényes gesztának, egy történeti igényű, de alapjában szépirodalmi alkotásnak, aminek csak áttételesen, meglehetősen véletlenszerűen van köze a honfoglalás valós eseményeihez, még inkább a honfoglaláskor Kárpát-medencéjének etnikai viszonyaihoz.”⁴ Ez abból is következik, hogy Anonymus műve nemcsak tartalmában, hanem műfajilag is eltér a krónikafolyam darabjaitól: a geszta olyan történeti munka, amelyben a krónikák kiemelt szempontja, az időrend sokkal kevésbé fontos, a hangsúly inkább az eseményeken, történeteken, földrajzi leírásokon, leszármazási összefüggéseken van, középontjában kiemelkedő hősök állnak, sokszor anakronisztikusan melléjük helyezett társakkal vagy legendás személyekkel körülvéve. Noha Anonymus saját bevallása szerint azért alkotta meg történetét, hogy kortársai és az utókor a történeti források alapján, s ne „a parasztok hamis meséiből” és „a regösök csacsogó énekéből” ismerjék a magyarok korai történetét, maga is jócskán merített a szájhagyományból s a családtörténeti legendákból, de ez természetes is, hiszen a paraszti fecsegéstől való elhatárolódással elterjedt retorikai hagyományt követett.

Ekkortájt fontos átalakuláson ment át a magyar történetírás: a hazai krónikások sokkal naprakészebben vették át a nyugati mintákat, mint korábban, így a lovagkultusznak megfelelően a szentek életének történetei is „lovagszerűre” sikerültek, akkor is, ha az illető szent semmi ilyesféle tulajdonságot nem mutatott – hát még, ha mutatott. Közben a leszármazás fontossága helyett újra az alkalmasság vált a király uralkodását igazoló legfontosabb szemponttá, ennek köszönhetően avathatták szentté Lászlót, s ekkor alakították ki – a föltételezések szerint a krónika alapján – a legendáját is, melyben a daliás László király már minden egyéb lovagi erénnyel fölvértezve jelenik meg. A krónikaátdolgozás szerzője, aki vélhetően a királyi kancellárián tevékenykedett, valószínűleg francia földről hozta haza a lovagi kultúra ala-

pos ismeretét, ennek láthatóan nagy híve volt, s jártasságot mutatott a római jogban is. Amiért nekünk most fontos: ő volt az első, aki nem ellenszenvvel tárgyalta a pogány régmúltat. Őstörténeti bevezetője ugyan rövidke, de valószínűleg nála olvasták a keleti magyarok keresésére induló domonkosok az 1230-as években, hogy a honfoglalóktól leszakadt s az „őshazában” maradt egy magyar néptörődék. Ezt követően legalább két szerző formálta tovább a krónikát. Mindketten elsősorban interpolációkkal, betoldásokkal alakítottak a meglévő részekben, egymásával ellenkező szemléleti beállítottsággal. Egyikük hevesen gyűlölte a Magyarországon élő idegeneket, s ezzel beilleszkedett a 13. század elejétől kezdve egyre erősödő szellemi áramlatba – ő lehetett az, aki saját kora idegen királynéjának, a *Bánk bán*-ból ismert Gertrúdnak az alakjára formálta István feleségét, Gizellát, s rákente István Vazul-ellenes kegyetlenkedéseit. A másik interpolátor, egyfajta válaszként, beillesztette a krónikafolyamba az „idegenek listáját”, bizonyítva ezzel, hogy sok nagy tekintélyű család – például a Hontpázmányok, Jákok, Gutkeledék – ősei sem Árpáddal érkeztek a Kárpát-medencébe. Érdekes módon nem került be a krónikaszerkesztménybe a tatárok dúlásának legrészletesebb leírása – csak alig észlelhető nyomok utalnak arra, hogy a krónika folytatói fölhasználták. A mű 1243 körül keletkezhetett, a *Síralmas ének* címet viseli, és a dél-itáliai születésű Rogerius alkotása, s azért ismerhetjük mégis, mert Thuróczy János harmadfél évszázaddal születése után függelékként csatolta saját krónikájához.

A krónikafolyam történetében a következő jelentős fordulatot az 1272-ben elhalt Ákos nembeli Ákos mester átdolgozása jelentette. Ákos igen fényes egyházi pályát futott be, IV. Béla (1235–1270) és V. István (1270–1272) udvarában is fontos szerepet játszott. 1244-től már a királyi kápolna tagja, aztán fehértvári örkanonok és kincstáros, 1254-től budai prépost, valamivel később a Nyulak szigetén lévő domonkos apácakolostor procuratora is volt. Az addig összeállított alapkrónikában átdolgozása jelentős szemléleti módosulást hozott. II. András mértéktelen birtokadományozásai igen megerősítették a gazdasági elitet, azaz a bárókat, ezt a társadalmi változást tükrözte, hogy Ákos mesternél a király hatalmi érdekei mellett markánsan megjelentek a főnemesek, az oligarchák legitimációs törekvései, s ennek megfelelően a krónika szövegébe bekerültek a főnemesi családok történeti tudatát konstruáló családi hagyományok, mondák, a kalandozások korát visszaidéző történetek.

Ezzel meg is érkeztünk Kézai Simonhoz, aki Ákos mester munkáját folytatta úgy egy évtizeddel később. Munkáját utódai sajátosan vitték tovább: huntörténete átütő, máig ható sikerre vált, a későbbi krónikások azonban, Kun László igen rossz híre miatt, egyszerűen kihagyták a pogánykodó királyról szóló szakaszokat, így a Kézait folytató szerző vagy szerzők, akikről az 1272 és 1333/1334 közötti események tárgyalása származik, lényegében ott vették föl a fonalat, ahol Ákos elhagyta – de ez már egy másik történet része. Most arra figyeljünk, hogy a krónikafolyam létrehozása közben

a 12–13. század fordulója körül jelentős változások következtek be: megjelent a királyi család leszármazástörténetei mellett a nemesség történeti tudata, s ettől nem függetlenül egyre nagyobb hangsúlyt kapott a régmúlt tárgyalása. Anonymus Gestája kizárólag ezzel foglalkozott, de Kézainál is a krónika közel fele a korai történelemről szól. A pogány korszak tárgyalása azonban nem azért volt fontos, amiért manapság hiszik az új pogánykultusz hirdetői: a középkori keresztény szerzők – többségükben magas rangú egyházi személyek – semmiképpen sem dicsőítették a pogány ősök szemükben oly bűnös vallástalanságát. A kereszténység előtti történelem azért kapott nagyobb hangsúlyt, mert a nemesi családok kedvéért egyre több „ősi család” alapítóját kellett beleszőni a korai magyar történelembe, s ellátni megfelelő mennyiségű, a család nemességét megokoló hősi tettel. A krónikákat használták ugyanis legitimációs kérdések eldöntésére, jogi eligazodásképpen, kézikönyvként, példatárként, de természetesen tanulásra és egyszerűen szórakoztatásra is. Nem mellékesen pedig: nemcsak a későbbi magyar, hanem a külföldi történétírók is forrásként kezelték őket.

Nem Kézai próbálkozott tehát először a nemzettudat átértékelésével, hiszen már Anonymus és Ákos mester is saját korának birtokos családjait tette meg honfoglalóknak, de a köznemesi réteg származáselméletének első teljes formáját Kézai tolla rajzolta meg. Az ő ideális államában az erős központi hatalmat fenntartó király az egyházra és a nemesekre támaszkodva uralkodik, s az utóbbi csoport nem rétegződik tovább bárókra és köznemességre. Ez az utópia a bárók hatalmának létjogosultságát kérdőjelezte meg – de pusztá vágyalom volt a tényleges viszonyokkal szemben.

Az alapvető szemléleti váltást a *natio* fogalmának kidolgozása jelentette: az az eredeti elméleti keret, amelyben először jelent meg magyar szerzőnél a népfenség gondolata, s amelyben az eredetközösség a teljes nemességre, s nem pusztán annak kiváltságos tagjaira vonatkozott. A Kézai által megteremtett múlt lényegében az ideális jelent – vagy jövőt – mintázta: a királyi hatalom ebben a modellben az eredetközösségben élő szabadok akaratából, döntéséből származik, fenntartását szintén az ő együttműködésük, támogatásuk teszi lehetővé. Történetében a magyarok ősei (a hunok) szabad emberek voltak, közösségük (*communitas*) ruházta föl az uralkodót jogokkal. Elmélete szerint egykor nem volt különbség az eredetközösségben élő szabadok között, de akik nem engedelmeskedtek a *communitas* szavának – például megtagadták a hadba szólító parancsot –, vagy halálra ítéltettek, vagy megfosztattak közösségi jogaik gyakorlásától. Így alakultak hát ki az azonos eredetű és jogú magyarok között a társadalmi, jogi különbségek.

A Kézai által megalkotott huntörténet tehát szervesen illeszkedik a szintén általa létrehozott nemzetelméleti keretbe. Korábban csak az uralkodóházat származtatták Attilától (erre azonnal visszatérünk), Kézai viszont a köznemességre is kiterjesztette a nagyhírű örökséget azzal, hogy nála már nemcsak Attila a magyar királyok őse, hanem a hun nép is a magyar nép elődévé válik. Így a honfoglalás már nem pusztán az uralkodó legitim földvisszavéte-

le, hanem a szabad nemességé is. Ezzel megteremtődik az a nemzetfelfogás, amely a honfoglalás előtti magyarság nemzetségi származáson – fiktív vérközösségen – nyugvó, Szűcs Jenő által gentilis tudatnak nevezett származás-elméletét a feudális magyar államban új eredettudattal helyettesítette.

Sajátos, hogy a nomád helyett születő feudális nemzettudat kerek egésze formálását éppen az tette lehetővé Kun László udvari papja számára, hogy a kereszténység bajnokának nem nevezhető királya számára fölállalható volt az európai hagyományban rettegett és megbélyegzett örökség, amelyet egyébként a nyugati krónikások már korábban is vallottak. Mindezt figyelembe véve, s Kun László élettörténetét ismerve kifejezetten pikáns, hogy Kézai azt akarta bemutatni: királya ugyanolyan kiemelkedő a keresztény uralkodók között, amilyen a pogányok közt volt Attila – ez azért volt feladata, mert a krónikát valószínűleg itáliai terjesztésre szánták, minthogy Róma meg a magyar király viszonya nem volt éppen felhőtlen, javítani kellett hát az uralkodó imázsán.

Most, hogy szorosabb ismeretséget kötöttünk a Kézáról származó Simon mester krónikájával, térjünk vissza eredeti kérdésünkhöz: vajon néphagyományra épül a krónikás mondája a hun eredetről, vagy az egészet ő találta ki, ollózta össze nyugati forrásokból? Volt-e a magyar történeti emlékezetben bármilyen nyoma annak, hogy a magyarok a hunokra vezették vissza származásukat? Megfogadva a saját magunknak adott tanácsot – kezeljük külön a magyar–hun rokonság, a székelyek hun eredete és az Árpád-ház Attilától való származása kérdését –, kezdjük a talán legkönnyebben fölgombolyítható szállal.

Azt egészen biztosan tudjuk, hogy az Árpád-házi királyok Attilától eredeztették magukat – kérdés csak az, hogy mikortól kezdve. Etelközből, sőt korábbiól hozták magukkal, vagy a nyugati forrásokból merítették az ötletet, s mivel nagyon jól jött a honfoglalás jogosságának igazolására, hát maguk is hívévé és terjesztőjévé szegődtek? Meglehet, hogy így van, hiszen a nomád népeket a szomszédok gyakran tették meg a hunok utódainak – hunnak nevezték többek közt a heftalitákat, akatirokat, szabirokat, onogurokat, bolgárokat, avarokat, türköket, úzokat, kunokat, szeldzsukokat, oszmánokat. A magyarok a hunokhoz nagyon hasonló harcmodorral, megjelenéssel, szokásokkal rontottak rá Európára, nem csoda tehát, hogy a magyarokat is „hunnak” tekintették. Ráadásul a magyarok a hunokkal földrajzilag azonos helyen, a Kárpát-medencében telepedtek meg, föltűnő volt a *Hunus-Hungarus* népnevek hasonlósága, a magyarok nyugati forrásokban használatos *ungarus* nevének franciás, *h*-val kezdődő változatát könnyedén össze lehetett kapcsolni a *hun* népnévvel. Igen ám, de maguk a nomádok is szívesen vállalták ezt az örökséget, számos nomád nép uralkodó nemzetsége származtatta magát Attilától – miért ne tehetne volna már akár Álmos?

Eckhardt Sándor szerint „a magyarság sohasem tekintette Attilát és népét a Nyugat gyűlölködő szemével; nemcsak a vérrokonság hite, nemcsak a történelmi folytonosság tudata tartotta vissza ettől, hanem az a tényleges struk-

turális azonosság, ami a keletről jövő törökös jellegű steppe-népeket, így a hunokat és a magyarokat is, összeköti.”⁵ Első olvasásra balzsamosan megnyugtató mondat, egyik fele a másikat támasztja alá, miközben másik fele az egyiket erősíti. De aztán fölfedezzük a retorikai turpisságot: előbb igazolni kellene a vérrokonság hitét és a történeti folytonosság tudatát, hogy ilyen kijelentést tehessünk, és akkor még mindig nyitott kérdés maradna, hogy a honfoglaló magyarok mélyreható történészi kutakodás és kötelező iskolai oktatás híján honnan tudhattak volna a közöttük és a négy és fél évszázaddal korábban élt hunok között fennálló strukturális azonosságról. Harmatta János elképzelhetőnek tartja, hogy a honfoglaló magyar törzsszövetség vezértörzse, a Megyer eredettudatában már jóval a honfoglalás előtt jelen volt az Attilától való származás, és az Árpád-nemzetségben már a honfoglalás előtti időkben kialakulhatott egy olyan leszármazási lista, amely Attilával kezdődött, s úgy véli, az Attilától való származás tudata nyugati forrásból nem kerülhetett a magyar vezértörzshöz. Mindkét állításban lehet igaza, csak egyik mellett sem hoz föl érveket. Igaz, és ezt gyakran emlegetik, a 765-ből származó bolgár fejedelmi jegyzék, amely a bolgár uralkodókat listázza, Irnik nevét is föltünteti – dehát ez legfeljebb párhuzam, és nem bizonyíték arra, hogy a magyar lista is ezzel kezdődött volna. Sőt: az sem biztos, hogy ennek a bolgár listában emlegetett Irniknek bármi köze lenne Attila fiához, s nem pusztán névazonosságról lenne szó, a listát ugyanis nem Irnikkel nyitják, ahogy az egy mitikus ős esetében igazán elvárható lenne, hanem egy Avitochol nevű őssel.

Mások Bíborbanszületett Konsztantint hívják tanúnak azon kételyük alátámasztására, hogy a magyar uralkodók a honfoglalás előtt vagy akár a korai Árpád-korban Attilára vezették volna vissza uralkodási láncukat: szerintük akkor nem mondta volna Tormás, a bizánci császár Árpád-utód informátora, hogy a magyaroknak Árpád előtt nem volt fejedelmük. Csak hát tudjuk, hogy Tormás megjegyzése elsősorban az Árpád-ág legitimálását szolgálta Levedi utódaival szemben – ezért aztán Attila ősként emlegetésével nem sokra ment volna, hiszen őt ilyen erővel Levedi is ősenek vallhatta. Mondják: I. András nem szenteltette volna az általa alapított tihanyi monostort a legenda szerint a hunok ellen sikeresen imádkozó Szent Ányosnak, ha Attilát ősenek tartotta volna. A keresztény hit azonban később sem volt akadálya annak, hogy elfogadják – akár a királyok, akár a klérus, akár a nemesség – a hun rokonság tézisének. Igaz, a korai évszázadokban a kereszténység elterjesztését sokszor tűzzel-vassal végző első királyaink nem pogánykodtak szívesen, másrészt az is igaz, hogy itt nem a hun-magyar rokonításról beszélünk, hanem csak az uralkodóház Attilától való származásáról. Nagyjából ott tartunk hát, ahonnan elindultunk.

Talán segítenek a magyarokról szóló külföldi források. Ezek a magyarokat Kárpát-medencei megjelenésüktől kezdve *ungri*, *ungari*, esetleg *türk* néven ismerik, a magyar haderőt jól ismerő kortársak tehát pontosan tudták, hogy egy új néppel, nem hunokkal, de nem is avarokkal van dolguk. Olyannyira

tudták, hogy olykor meg is jegyezték: egy korábban nem ismert nép pusztítja határait. A magyarokat hunoknak először – tévedésből, a forrásában csak párhuzamként emlegetett hasonlóságot azonossággként értelmezve – Modena patrónusának, Szent Geminiánnak az életrajza nevezte (Geminián imáját már megismertük), valamikor a 10. század elején, s aztán jó sokat kell várni a következő adatra, 960-ig, amikor a magyarok *ungar*, *hun* és *türk* néven szerepelnek György barát krónikájának folytatásában. Ekkoriban jelennek meg a nyugati krónikákban is a hunokat és magyarokat összekapcsoló első óvatos utalások. A 10. században sokkal inkább az avarokkal hozzák kapcsolatba a magyarokat: az első ilyen megnevezés 894-ből való, a Fuldai évkönyvekből, a 10. században pedig egészen elterjedtnek mondható. A 11. századból viszont már nem kell ennyire vadászni a magyarokat hunnak nevező források adatait, sőt az is szokássá válik, hogy mindhárom nevet – a hunt, avart, magyart – összekapcsolják. A 12. században pedig nagy bőségben áradnak a magyarokat hunnak tartó források: Bizáncban az archaizáló történetírásnak kifejezetten jól jött ez az azonosítás, az 1180-as évek végére pedig a nyugati krónikások is készpénznek vették, hogy a magyarok a hunok utódai. Ekkortájt születik a Nibelung-ének, ebben már Magyarországnak nevezik a hunok országát, és Etzel székhelye is Etzelnpurc-Etzilburg, 1189-ben egy német híradás Attila egykori városát már határozottan azonosította a mai Óbudával.

Az óriási filológiai munkával megszelídített forrásokkal azonban sajnos nem sokra mentünk: ezeket az adatokat mindkét nézet bizonyítékeként fölhasználják. Van, aki szerint azt igazolják, hogy a magyarok terjesztették el Európában, hogy ők a hunok utódai, mert ezzel akarták ijesztgetni szomszédaikat, ezért jelent meg viszonylag későn a hunok és magyarok azonosítása. Mások szerint meg épp azt a következtetést vonhatjuk le abból, hogy az első időkben csak saját nevükön szerepeltek a magyarok, hogy először a környezetük hunosította őket, s ők maguk csak később hajlottak ennek elfogadására, a kereszténység első szakaszában nem töltötte el őket nagy örömmel a pogány rokonítás.

Mit mondanak a magyar források? Az első fennmaradt írott szöveg, amely Attilát Árpád ősapjának nevezte – méghozzá annyiszor, hogy már-már reklámalanyérzése van az embernek – Anonymus *Gesta Hungarorum*-a. Az ősatyaság sűrű emlegetése mellett megjelenik egy halvány nyom, mely arra utal, hogy Anonymus ennél többre vágyott az Attila-utódlással kapcsolatban. A magyarok, amikor új haza keresésére indulnak, fölemlegetik, hogy Attila egykori birodalmát kellene megkeresniük, aztán a rémült szlávok önként hódolnak be nekik, mert fölismerik, hogy ímhol visszatért Attila népe, s aztán a magyarok ott mulatják az időt legszívesebben, ahol Attila „székhelyet állíttatott magának a hévizek fölött”: Árpád bejövén igen csodálta ezt a helyet, és ott lakomáztak nap mint nap. Anonymus nem maga ötlötte ki, hogy az aquincumi romokban Attila városára bukkantak a honfoglalók, láttuk, ez az ő idejében népszerű eleme volt a német szájhagyománynak, s minden bizonnyal így tudta az a forrás is, amelyet Anonymus használt.

A Névtelen Jegyző, illetve Kézai Simon egyezései alapján ugyanis föltételezhető, hogy volt egy olyan közös, mára elveszett forrásuk, mely valamikor a 12–13. század fordulója táján keletkezett, s tartalmazta az Attila városáról szóló hagyományt. Az sem lehetetlen, hogy már ez a forrás is összekötötte az Árpád-házat a hun fejedelemmel, ennél régebbi időkre azonban nem igen tudjuk visszakövetni Árpád és Attila rokonságának hitét. Igaz, a dömösi prépostság adománylevele 1138-ban már említ egy *Atila* nevű falut, de ennek névadója nem közvetlenül a hun fejedelem volt, hanem egy Atila nevű, egyébként német úr – más német nyelvjárásban ismeretes volt a név *Ecel* változatban, ilyen nevű települést szintén regisztráltak. Személynévként aztán fölbukkan az *Athila* a 13–14. században, egyértelműen nyugati divat átvételként: ebben az időben a Trója-regény megismerésével úgy szaporodtak az országban az Echellős (Achilles), Dédalus, Hector, Paris, Peremus (Priamus) névre keresztelt kisfiúk, mint nemrégiben a Bobbyk, Jockey-k, Martinok és Brendonok.

A fennmaradt források közül mindenesetre Anonymus az első, aki Attila hun fejedelmet név szerint emlegeti, s inkább az a valószínű, hogy ez az ő újítása volt: a Jegyző az imént említett kezdetleges epikai szerkezet megteremtésével komoly erőfeszítéseket tett, hogy Attilát beillesse a magyar királyok múltjába. Az igyekezetre szükség is volt, hiszen a magyaroknak volt egy korábbi legitimációs történetük: a fehér lovon vett ország mondája, s ez önmagában is jogossá tette volna a magyar föld birtoklását, ráadásul a „csacsogó népi énekekből” sokan jól ismerhették. Anonymus sem érezhette kevésnek az ősi birtokjog érvényesülésének ezt a megokolását, az Attila-történet nála még nem is helyettesíti, csak kiegészíti a régebbi mondát. Ugyanakkor a Névtelen csak Attilát emlegeti, egy árva szót sem szól a hunokról – a népnév egyetlen egyszer sem fordul elő a Gestában – s a magyarokkal való rokonságukról. Attila tökéletesen megfelelt az uralkodóház előkelő ősenek és a területi jogosultság megteremtőjének, a hunok azonban Anonymust láthatóan nem érdekelték különösebben, még a magyarok *Hungari* nevét sem a kézenfekvő *hun* népnévből, hanem az Ung folyó nevéből vezette le, noha a hunok és a hungarusok összekapcsolása az ő korában Európában már általános volt.

Mielőtt kimondanánk sok kutató végső ítéletét – hogy az Árpád-ház hundertata kölcsönzésként, a bizánci és nyugati krónikákból került Magyarországra –, vegyük még szemügyre az Árpádok hun származástudata ősiségének védelmében fölvonultatott tárgyi bizonyítékokat: egy balszerencsét hozó kardot, egy hercegnői levelet s némi aranykincseket.

1077 körül Hersfeldi Lampert, a tübingiai bencés évkönyvíró arról tudósította a világot, hogy Merseburgi Lipót 1071-ben annyira szerencsétlenül esett le a lováról, hogy saját kardja ölte meg. A kardot Henrik király adományozta jó emberének, Lipótnak, pedig már előtte bajt hozott gazdája fejére: Dedi őgróf fia nem sokkal a kard birtokbavétele után szintén meghalt. Ő apjától kapta a fegyvert, az pedig Nordheimi Ottó bajor hercegtől jutott hozzá. Ottó-

nak pedig a magyar Salamon király anyja, I. András özvegye adományozta, köszönetképpen azért, mert Ottó segítette a gyermek Salamon trónra kerülését. A történet lezárásaként Lampert szorgalmasan lemásolta Jordanes történetét arról, hogyan talált egy pásztor egy kardot, vitte Attilához, s tekintette a fejedelem Isten kardjának a fegyvert. A két történet nem véletlenül került egymás mellé, Lampert a szövegben is Attila kardjának nevezte a szablyát. Kutatók sora idézte meg a történetet koronatanúnak azt illetően, hogy az Árpád-házi királyok jóval Anonymus előtt is Attilától származtatták magukat. Csakhogy erre valójában semmi bizonyíték nincs: ugyan nem zárhatjuk ki, hogy Salamon anyja Attila kardjaként küldte Ottónak a fegyvert, de erre semmi sem utal. Sokkal inkább Lampert találmánya ez, aki csatlakozhatott ahhoz a német földön akkoriban terjedő tanhoz, hogy a magyarok a hunok utódai. Az igen díszes, aranyveretes csodafegyvert azóta azonosították a régészek: azt már régen fölfedezték, hogy egy tarczali honfoglalás kori sírban talált ezüstveretes szablya párhuzama, s azóta szép számmal került elő hasonló arany- és ezüstveretes kard más magyar sírokból is – a ma Bécsben őrzött „Attila-kard” tehát ténylegesen egy magyar fejedelmi díszfegyver volt.

Hasonlóképpen német befolyást gyaníthatunk azokban a levelekben, amelyeket II. Géza király (1141–1161) húga, Zsófia hercegnő írt bátyjának Admontból 1146 és 1148 között, ahol apácaként élt, miután házassága meghiúsult Henrik német-római herceggel. A levelekben fivérét nemegyszer „a hunok győzedelmes királya”-ként szólította meg. Ez a tiszteletteljes címzés azonban nem csak a hercegnőtől származhatott, hanem a Zsófia leveleit letisztázó német szerzetestől is, de az sem elképzelhetetlen, hogy a német földön élő hercegnő maga is értesült családjá korai hun rokonságáról, hiszen német környezetben a 12. század közepén már egészen elterjedt nézet volt, hogy a magyar és a hunok azonosak.

A harmadik, bizonyítékként emlegetett forrás nem is egy, hanem két irat: egy bécsi évkönyv, melyet latinul írtak, és egy német nyelvű verses krónika. Mindkettő arról számol be, hogy II. Ottokár cseh király kötelezte magát: visszaszolgáltatja V. István magyar királynak azokat a kincseket, „amelyet a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtöttek” – ezeket korábban IV. Béla lánya, Anna vitte magával, s adományozta vejének, Ottokárnak. Az 1271-es pozsonyi békéhez kapcsolódva azonban csupán „királyi jelvényekről” van szó, Attila emlegetése nélkül – ismét a német hagyomány kerül tehát gyanúba mint a hun rokonság betoldásáért felelős „láthatatlan kéz”.

Legyünk igazságosak, mondjuk el azt is: az az érv, amit IV. Béla huntudata ellen szöktak fölhozni, szintén nagyon gyenge lábakon áll. Béla király néhány évvel a tatárjárás után (a levelet 1247 és 1254 közé datálják) IV. Ince pápához (1243–1254) írt levelet annak érdekében, hogy segítséget kapjon az esetleges újabb mongol betörések ellen. Ebben azzal érvelt, hogy Magyarország védelme a Nyugatnak is fontos: ha a Magyar Királyság elesik, Európa nyugati része is veszélybe kerül. Béla példaképpen a hunokkal riogatott, akiknek fejedelme „keletről jött, a Nyugat leigázására, és főleg Magyarország

közepére helyezte székét”. A levélből azonban, az elterjedt vélekedéssel szemben, az nem derül ki, IV. Béla elfogadta-e, hogy elődei, az Árpád-háziak Attilára vezették vissza családfájukat, hiszen a király nem megtagadta ezt a rokonságot, hanem az itáliai fülhöz szabta mondandóját, olyannyira, hogy még a hun fejedelem nevét is „eltévesztette”, s Totilának nevezte. Egyébként is, furcsa lett volna, ha Béla király, aki egyébként gyermekeit szó szerint szentté nevelte – nyolc gyermeke közül Margitot és Kingát szentté, Jolánt boldoggá avatták –, lelkendezve dicséri Attilát egy olyan levélben, amelyet a keresztény egyház fejének írt, kérve, hogy segítse őt a hunokhoz és egykori magyarokhoz hasonlóan keletről támadó pogány nomádok ellen.

Minden érvet és ellenérvet mérlegre állítva a történészek túlnyomó többsége ma már azt vallja: kétségtelen, hogy az Árpád-házi királyok Attilától származtatták magukat, de csak az uralkodóház kései korszakában. Először a 13. század legelején, Anonymus gesztájában találkozunk ilyesmivel, de valószínű, hogy valamilyen formában néhány évtizeddel korábban is jelen volt már abban az elveszett krónikában, amelyet a Névtelen Jegyző is használt. Ennél korábbi időkből magyar forrásokból nem mutatható ki az a hagyomány, hogy Árpád Attila házából származott volna. Valószínű, hogy ez a föltételezés német földről érkezett a magyar krónikásokhoz, hiszen a német forrásokban szórványosan már a 10. században azonosították a hunokat a magyarokkal, a 11. századtól kezdve pedig egyre elterjedtebbé, majd a 12. századra általánossá vált ez a nézet. Anonymus még nem beszélt a hun és a magyar nép rokonságáról, csak az uralkodóház eredetéről.

Van azonban Anonymusnak egy rövidke, szinte odavetett megjegyzése, amely arra utal, hogy a szerző ismerhetett olyan mondát, amely a székelyeket mint népcsoportot kötötte össze Attilával. A gesztában ugyanis már szerepel az a Kézainál majd részletesen kifejtett motívum, hogy a székelyek Erdélyben csatlakoztak újra a magyarokhoz, s mentek velük harcba: Anonymus szerint a székelyek régebben „Attila király népe voltak”, a honfoglaló magyarok népét köszöntve „békés szándékkal elébük jöttek”, s a magyarok előtt elsőként indultak harcba. A részlet tehát egyben arról is tanúskodik, hogy Anonymus idején a székelyeket a csatlakozott etnikumok jegyeivel jellemezték (ők mentek elől a hadban) – ez valamennyi korai, a székelyeket emlegető forrásban így van.

Figyeljünk arra, hogy Anonymusnál Csabának a világon semmi köze nincs a székelyekhez, de Attilához sem: „és a ma Csabamagyarjának nevezett nép Szovárd halála után maradt Görögországban. Görögül azért nevezték őket csabának, azaz bolond népnek, mert uruk halála után nem akartak visszatérni hazájukba.”⁶ A Jegyző nem hasraütéssel találta ki, hogy a „csabamagyarja”, azaz, ahogyan nála szerepel, *sobamogera*, bolond népet jelent, hanem egyik kedves módszerével, népetimológiával értelmezte – vagy másolt ilyen értelmezést –, igen tudós módon, hiszen a *sobos* valóban ’bolond’-ot jelent a középgörögben. Anonymus minden bizonnyal tudott volna róla, ha az általa olyan jól ismert felső-Tisza-vidéki Abák őséneke megtett

Csabát illetően az ő korában akárcsak fölmerült volna a székely kapcsolat. Csabát csak Kézai Simon tette meg Attila fiává – de ő sem a székelyek ősvé, hiszen Csaba nála is annak a tizenötezer hunnak a vezére, akik keletre, a görög nagypapához, majd a szkíta atyai rokonsághoz vonultak, és bár Csaba Kézai krónikája szerint folyton ösztökélte övéit, hogy térjenek vissza a Kárpát-medencébe visszavenni őseik földjét, ő maga sosem tért vissza, csak egyik fia, Edemen – rajta keresztül származik Csabától az Aba-nemzetség. A székelyek viszont attól a háromezer harcostól származtatták magukat Simon mester szerint, akik elmenekültek az Attila-fiak véres harcából, ők épp azok voltak, akik nem vonultak keletre Csabával.

Mindkét krónikás Csabára vonatkozó tudósítása tartalmaz valóságelemeket, kissé – vagy nagyon – összegubancolódva. Csaba 10. századi magyar vitéz volt, alvezérként vett részt az augsburgi csatában. A keletre vándorlás motívuma talán annak a keletre telepedésnek az emlékét őrzi, melynek során keletrómai területre, a Balkánra, a Vardar folyó mellé vonult egy magyar töredék – sok történész szerint ők és utódaik a vardarióták, azok a „türkök”, akiket a bizánciak nemcsak emlegettek egészen a 14. századig, hanem haderejüket nagy becsben is tartották, a 13. században például ők adták a császári testőrség egyik lovasegységét. Az Abáknak tényleg voltak Csaba nevű őseik, azonban nem a honfoglalás kori alvezér, hanem 13. századi elődeik között voltak olyanok, akik a Csaba nevet viselték. Ami pedig Attila fiának keletre húzódását illeti: az Jordanesnél is szerepel, hogy Irnik, a legifjabb fiú népével *Scythia minor* bizánci kézen lévő területén, azaz a mai Dobruzsza környékén talált új hazát.

Kézainál megtaláljuk ugyanazt az elmosódott nyomot a székelyek önálló hunhagyományára vonatkozóan, amelyre már Anonymusnál is fölfigyelhetünk. Mindkét szerzőnél kitapinthatóan szétválik a magyarok és a székelyek származása – a székelyek természetesen magyarok, de mégis „mások”: a honfoglaláskor a magyarok elé mentek, Anonymusnál Attila király népe voltak, Kézainál nem Csaba tizenötezres, keletre vonult népéből, azaz a későbbi honfoglalókból, hanem az Erdélybe menekülő háromezerből származtak. A székelyek e különállósága más forrásokban úgy jelentkezik, hogy őket és a besenyőket hibáztatják egy-egy balsikerű csata miatt. A székelyek eredetéről sokan, sokat és sokféleképpen írtak, a vita csomópontja az, hogy önálló népként csatlakoztak-e a magyarokhoz a honfoglalás előtt, vagy pedig a magyarság többi részéből szervezték őket határvédő feladatokra – az érveket, ellenérveket itt még röviden sem tudjuk áttekinteni. De a mi szempontunkból csaknem mindegy is: a lényeg, hogy a 12–13. század fordulóján Anonymusnál és a 13. század végén Kézainál egyértelmű nyomai vannak annak, hogy a székelyeknek saját mítoszaik, eredetmondájuk lehettek. A kérdés, hogy *már* vagy *még*, most kevésbé fontos, de nem bírom ki, hogy ne jegyezzem meg: az érvek sokkal inkább a *még* mellett szólnak, vagyis valószínűbb, hogy a székelység magva önálló népként csatlakozott a többi magyar törzshöz, még a honfoglalás előtt.

Ezek a saját hagyományok pedig, minden jel erre utal, talán korábban tartalmazták már a hunoktól való származás legendáját, mint ahogyan azt Kézai a magyarság egészére vonatkoztatva kidolgozta. Az mindenesetre meglehetősen, hogy Kézai idéz egy szólást, amelyet szerinte a székelyek mondogatnak, amikor valaki útra kel – ez volt az, hogy a távozó akkor térjen vissza, amikor Csaba –, hogy ezt pontosan hogyan értették, azt nem tudjuk, van, aki szerint úgy, hogy sohanapiján, van aki szerint úgy, hogy úgy várják őt vissza, mint Csabát. Kézai, minthogy épp csak pár sorral előtte avatta Csabát Attila fiává, értelemszerűen összekapcsolta a székelyek Csaba-mondáit és hunszármazástudatát, de ettől még ne vegyük készpénznek, hogy a székelyek Csabája és a székelyek huneredettudata mindig összefüggött, meglehet csak Kézai alkotó fantáziája fűzte össze a kettőt. Föltűnő például, hogy a Csaba-mondakörbe tartozó elemek egy része a Szent László-mondakörből származik. Akárhogy is, a 15–16. századra Csaba már egészen biztosan hun őse a székelyeknek, ha kell, akkor gyógyít és népe segítségére siet, s nemcsak a tudákos krónikák, hanem a székely népi mondavilág hőse. 18–19. századi romantikus kultuszát ez alapozta meg, Ipolyi Arnold mitológiája és a székelyek műhimnusza pedig végképp a nemzeti mesevilágba emelte a Tejúton vágta hun királyfit.

Óvatos összegzéssel – s még így is túlmerészkedünk azon, amit a források alapján egészen biztosan adatolhatónak tarthatunk – azt mondhatjuk tehát, hogy a székelyeknek létezhetett olyan eredetmondájuk, amelyben magukat a hunoktól származtatták, már annál korábban is, hogy Kézai megalkotta volna a maga huntörténetét. Erre Anonymus és Kézai hasonló elmentmondásaiból következtethetünk: mintha mindkét krónikás valamiféle székely eredetmondát akart volna munkájába illeszteni, s ez azért okozott gondot mindkettejüknek, mert a székelyek különállását mégsem magyarázhatták ugyanazzal – nevezetesen hogy a hunok utódai –, amit nemcsak a székelyekre, hanem valamennyi magyarra érvényesnek tartottak. Csaba nevű vitéz valóban létezett, nem is egy, a vele összefüggésbe hozott keleti vándorlás Anonymusnál már összemosódik egy homályos régi emlékekkel a szavárdokról, de egyben a honfoglalást követő idők történelméhez is köthető. Kézai a „keletre vándorlás” Csabához kapcsolt motívumát a Jordanesből megismert Attila-fiú keletre költözésével azonosítja, talán épp ez, s a székely hagyományban már komoly névvel rendelkező Csaba alakja adta neki az ötletet, hogy Attila fiát Csabának nevezze el. Azt azonban nem tudjuk, hogy ha a székelyek Kézai előtt valóban rendelkeztek már hun származástudattal, akkor az hogyan alakult ki, s mióta volt meg náluk – a válaszlehetőségeket eleve behatárolja, hogy mit tartunk a székelyek eredetéről.

Elvarratlanul hagytuk még azt a szálát, hogy a honfoglaló magyaroknak vajon volt-e huntudatuk. A hunokon kívül a magyarok huntudatával is sokat foglalkozó Bóna István szerint reménytelen e kérdés megválaszolása, egyszerűen azért, mert nincsenek megfelelő adataink sem az igenlő válasz bizonyításához, sem annak cáfolatához. Egyetlen lehetséges érv maradt:

az, hogy a csodaszarvas mondája csaknem teljesen azonos változatban maradt fenn a magyar krónikákban a magyarok, Jordanesnél pedig a hunok hagyományaként.

A legendát mindannyian ismerjük, a Kézainál meglévő változatot pedig már olvastuk *A honfoglaló magyarság kialakulása* című fejezetben. De ha a huntörténet többi elemét a nyugati hagyományból ismerte meg Simon mester, nem lehetséges-e, hogy a csodaszarvas mondáját csak Jordanesnél olvasta? Szerencsére egészen határozottan mondhatjuk, mert hiszen sok bizonyítékunk van rá, hogy nem lehet: a jelkép szerepel a magyar mondavilágban, átkerült a művészetekbe, a kárpát-medencei nomád sírok tele vannak a szarvas motívumával. A mondának vannak olyan elemei, amelyek nem származhatnak a nyugati hagyományból: a testvérek neve, a Hunor és a Magor, amely valódi népneveket őriz, még hozzá magyarul. Szűcs Jenő keleti elemnek tekintette a nőrablást és a csalogató szarvasűnő alakját – ez utóbbinak a neve, az ’űnő’ jelentésű, török eredetű *Enéh* megint csak egyértelműen keletre és totemisztikus eredetre mutat. Ma már nemigen kételkedik benne senki, hogy a csodaszarvas mondája legkorábbról megmaradt hagyományunkat őrizte meg, s minden bizonnyal a honfoglalók eredetlegendája volt – mindenkié, nem csak az Árpád-házé, szemben az uralkodói család turullegendájával vagy később Attila őssé tételével.

Ráadásul a szarvasmonda még a jámbor Simont is fölmenti: nehogy azt gondoljuk, hogy amikor huntörténetét megalkotta, akkor szándékosan hazudozott összevissza, mindenféle nyugati krónikákból lopott anyagokból tákolva össze a magyar eredetlegendát csak azért, hogy pogánykodó királynak kedves kunjait elfogadtassa valahogyan. Szó sincs ilyesmiről. Aki foglalkozott már filológiával, s kutakodott valamiféle krimifejtő izgalommal megsárgult lapokon halványuló betűket bogarászva, az tudja, milyen öröm tölthette el László király udvari papját, amikor fölfedezte Jordanest olvasva, hogy a hunok és a magyarok eredetlegendája teljesen megegyezik. Végre összeállt a kép, helyére került az utolsó mozaikkő is. Kézai magyar krónikás forrásaiban azt olvasta, hogy Árpád családfáját Attiláig vissza lehet vezetni. Hallott valamit arról, hogy a székelyek a hunoktól származtatják magukat – márpedig a székelyek ismeretei szerint magyarul beszéltek, s kétség nem fért hozzá, hogy ugyan valamelyest mások, mint a többi magyar, dehát magyarok ők is. Az ő korában a világ legtermészetesebb dolga volt, hogy Európa a hunok utódainak tartotta a magyarokat, és a hatalmas, de rettegett pogány rokonságot a kun király alatt már egyáltalán nem kellett szégyellni. Kézai természetesen jól ismerte a néphagyományból a szarvast üldözve házára találó testvérek legendáját, tudta azt is, hogy Magornak, azaz Magyar-nak és Onurnak hívták őket, s most egyszercsak fölbukkan a csodálatos gím a hunok hagyományában is – miért ne lehetne az egyik testvér neve Hunor, hiszen a nyugati írások a magyarokat is hol *ungarus*-nak, hol *hungarus*-nak hívják? Különben is: ha két nép eredetmondája azonos, nem világosabb-e a napnál, hogy a két nép azonos? Kézai Simon teljes hittel hihette, hogy egy el-

felejtett bizonyosságról fújta le a port, hogy a „rég, elhúnyt idők homályából” sikerült kiemelnie, újra teljes fényében láttatnia a magyar múltat.

Simon mester nem tudhatta, hogy a szarvas nyomában új hazát foglaltó vadászok meséje olyannyira elterjedt motívum egész Euráziában, hogy ezen az alapon nagyjából ugyanannyit ér „rokonnak” tekinteni a szkíta, hun, avar, magyar kultúrát, mint ha ma azt mondanánk, hogy mindenki német, aki Adidas cipőt hord, vagy mindenki svéd, aki IKEA-mécsestartót tart a lakásában. Sokat emlegettük eddig is: a steppei életben ugyanúgy vándoroltak a motívumok, mint ma, az egyes kultúrák ugyanúgy kölcsönöztek egymástól elemeket, s ezeket jelentősebben is megváltoztathatták, de volt, hogy szinte egyáltalán nem módosítottak rajta. A szarvas legendája pedig hihetetlenül népszerű volt: a monda alapmotívuma számos keleti nomád népnél megtalálható. Ismerték többek között az asszírok, irániak, hunok, törökök, mongolok, lappok, vogulok. A csodaszarvas-legendának az az eleme, hogy az üldözés után az elcsalogatott testvérek két nép ősevé váltak, kimutatható más finnugor és török nyelveket beszélő népeknél is: a török népek közül a szarvast üldöző testvéreknek tartották Utugurt és Kutrigurt, az utrigurok és kutrigurok, illetve egy másik legenda szerint Bulgart és Kazart, a bolgárok és kazárok őseit.

Mikor ismerhették meg a magyarok a szarvasgím meséjét? A fennmaradt változat a meótszi szállásterület emlékét őrizte meg, tehát valamikor a 8–9. században alakulhatott ki, a Kézai által megőrzött neveket – Hunor, azaz Onogur, a bolgárok emlékezetét fenntartó Belár és az alán kapcsolatokra utaló Dula – ebben az időben illeszthették az eredetlegendába. A monda azonban minden bizonnyal ennél jóval korábban került a magyar törzsekhez. A csodaszarvas országszerző és dinasztiaalapító szerepe kétszeresen is megjelenik a mondában: a fivérek a csodálatos vad üldözésekor bukkannak későbbi hazájukra, de jól tudjuk már, a monda egy korábbi rétege is kimutatható a magyar változatban, ebben a szarvas a fiúk őse is egyben, hiszen a magyarok csodaszarvasmondában szereplő ősanijának, *Enéh*-nek a neve az *ünő* szó alakváltozata. A népi hagyományban fennmaradt mondaváltozatok lényeges elemei – például a Nap és a Hold ráhelyezése az életfára, illetve az ezt szimbolizáló agancsok közé – szintén a steppéről származnak, párhuzamaik általánosak az altaji és az uráli nyelveket beszélő népek hitvilágában.

Van tehát Kézai huntörténetének olyan eleme, amelyet az ősi néphagyományból emelt be művébe: a szarvas vezetésével új hazára lelt testvérpár meséje. Ezt Kézai változtatta át a hun-magyar rokonság bizonyítékává, korábban az onogurok és a magyarok népfarmálásának emlékeként élt a magyar történeti tudatban. De már azt megelőzően, akár már egy évezrede így mesélhették a fiataloknak népük származásának történetét a szertartások tüznél, vagy ki tudja, csak az esti tűz mellett is, illusztrációként az égen mutatva a monda szereplőit – de a csillagnézéssel várjunk még néhány fejezetet.

Ha a honfoglalók ismerték a szarvast üldözve új hazára lelő testvérek mondját, s ez az eredetmonda később is ismeretes maradt, miért csak Kézainál bujt elő? Valószínűleg azért, mert a korai keresztény krónikások igyekeztek minden pogány legendától és hiedelemtől megszabadulni – „a regősök csacsogó énekéről” még Anonymusnak is az volt a véleménye, hogy „illetlenségeket és csúfságokat” tartalmaz. A nőrablás, bármilyen romantikus légyottá próbálták is formálni a későbbi évszázadokban, semmiképpen nem volt összeegyeztethető a keresztény világképpel (kereszténnyé alakíthatóságát csak később fedezték föl), de a szarvas legendája más szempontból sem volt alkalmas krónika-alapanyagnak: nem kapcsolódott semmilyen, az antikeresztény legendákból ismert néphez, nem volt kapcsolata a keresztény történeti világképpel, s nem volt benne semmiféle legitimációs elem a magyarok Kárpát-medencei lakóhelyének elnyerésére sem. Simon mestert azonban mindez már nem zavarta.

Nemigen tudunk róla, hogyan fogadta László király kedves papjának alkotását. Van, aki úgy gondolja, hogy nem örült neki különösebben, merthogy 1285. augusztus 5-én azt írta édesanyjának: „bizton hisszük, hogy országunkat, koronánkat és uralkodásunkat szent őseink érdemeitől támogatva, kivált pedig Szent István király oltalma alatt kormányozhatjuk jobban.”⁷ Kézai munkájával egyidőben egy ismeretlen egyházi szerző latin nyelvű verses elbeszélésében valóban élesen szembeállította Attilát és Istvánt: az előbbi hitetlen, népnymorító zsarnok volt, a magyarokat csak István kegyessége szabadította föl – azt mondjuk nem is várhattuk, hogy a kunok pogányságán háborgó egyház örömmel fogadja majd a Kézáról származó pap krónikáját. Mégsem látszik László anyjához írt levele mindent elsöprő erejű bizonyoságnak, hiszen a király hivatalos kinyilatkoztatásai és cselekedetei egyébként sem igen fedték egymást. De akár elégedett volt Kun László az új krónikával, akár nem, Kézai Simon munkája példátlan hatással volt az utódokra. Már saját korában is ismerték Itáliában és Németországban, a magyar krónikák pedig innentől kezdve az ő huntörténetével – vagy legalábbis annak jó-rossz kivonatával – kezdődtek. Később erre épült a köznemesi öntudat, aztán bekerült a népi hagyományba, s bár Anonymus művének fölfedezése után sokan próbálkoztak Árpád népszerűsítésével, a párducos ős soha nem tudott olyan erővel hatni, mint a hun fejedelem. Különösen vészterhes időkben jött jól az egykori dicsfény – ilyen korszakból pedig nem volt hiány a magyar történelemben.

De a legfontosabb talán mégis az, hogy Attila és a hunok történetei kiválóan alkalmasak epikus tárgynak: szentek, városok, német lovagok, a rettegett kegyetlenség és a katonai nagyság együttese, az érthetetlen, bizonyos szempontból barbár, de mégis nagyot alkotni képes keleti nép azóta is foglalkoztatja a világ íróit, forgatókönyvíróit és játékgyárosait – természetes, hogy még inkább így van ez, ha saját régmúltunknak tudjuk ezt a termékeny mondaegyüttest. Horváth János szerint Kézai krónikája írói teljesítményként ugyan egyenetlen színvonalú, de a huntörténet epikus kompozíciója kiemel-

kedik: „ez tagadhatatlanul érdekes, célja felé izgatva haladó conceptio, az elképzelés figyelemre méltó műve s tragikus költői sugalmak rejtekeznek benne. Hogy ily értelemben lett is következménye, azt Arany hún-éposza magában is eléggé bizonyítja”.⁸

Ma sem kerülhetjük el, hogy megismerjük ezt a mondakört: nem azért, mert történeti múltunk kezdeteinek hiteles forrása, hanem mert kultúránk és identitásunk alapja azokon a műveken és azon a gondolatkörön keresztül, amelynek létrejöttét Kézai huntörténete az elmúlt hétszáz évben inspirálta.

Sóvárgott jövő a múlt tükrében

1926-ban a Pallas sajátos kiadványt jelentetett meg: egy nagyalakú, díszes könyvet P. Ábrahám Ernő szövegével és Jaschik Álmos rajzaival. Ábrahám Ernő jobboldali gondolkodású író volt – mint minden korabeli konzervatív úrnak, jobboldalisága a tisztesség határain belül maradt, és 1938 után több náciellenes cikket publikált. Ábrahám főként gyerekeknek írt verseket, meséket, egy ideig az *Én Újságom* munkatársaként. Jaschik, aki harminchat egész oldalas képet rajzolt a könyvhöz, iparművész volt, híres illusztrátor, 1935-től a Nemzeti Színház díszlettervezője, számos tanítványt nevelt a modernizmus első hazai műhelyének számító grafikai iskolájában. Növendékei egyik kiállításán a magyar írás török gyökereit értékelte nagyra, a művek között szerepelt „verses krónikalap ősmagyar-hun írással”, „dekoratív parafrázis ősmagyar (hun) betűformákkal”, sőt „kínai betű parafrázisokkal” is. Közös kötetük címe *A csudaszarvas* volt, különlegessége pedig, hogy a szarvas itt nem a két testvért vezeti, hanem egy Árva nevű királyfit segít abban, hogy majdan felszabadítsa hazáját, a megcsonkított országot.

A kissé szájbarágósan, de jól érthetően és adatgazdagon (azaz én-újságomosan) megírt történet szerint Árvát először a múltba röpteti gebéből lett táltos paripája, Tüzes, méghozzá egy hófehér, agancsán a Napot és a Holdat tartó szarvast követve. Attila udvarába érkeznek először, aztán végiglépdelenek a magyar történelmen, a fiú megismeri Emese álmát, a fehérlő, a vészszződés, Botond, Lehel és az első magyar királyok történetét. Végül Árva egy szigetre jut, ott egy kis kápolnához érkezik, melyben angyalok őrizte koporsót talál. A sírból kikelve glóriás királyalak szól hozzá: kéri a királyfit, hogy hamvait használja föl a hon visszaszerzésére – s mikor a fiú, kezében a szent hamvakat tartalmazó aranytarsollyal kilép a templomból, a szarvas vár rá, de homlokán immár kereszt ragyog – így volt ez azóta, hogy Szent István koronázásának történetét megismerte a fiú. A történet üzenetét szinte azonnal meg tudjuk fejteni. A trianoni sokktól elborzadt ország új nagyságra, gyógyító, szabadító, bajoszlító Csaba királyfira várt, aki majd véget vet a rémálomnak. Árva vezetője az országszerző szarvas, segítője pedig természetesen István, a hamvait – és szellemét – följajnló szent király, akinek országát poraiból, fénymadárként kellene életre keltenie a gyermekkirálynak.

A csudaszarvas keresztény átértékelése sok évszázaddal korábban megtörtént: a 14. századi Képes Krónika egyik miniatúráján is egy gyertyákban végződő agancsú szarvas mutatja meg a frissen megkoronázott Gézának és testvérének, Lászlónak, hol emeljenek templomot a Szent Szűznek. A kép-

hez tartozó legenda szerint ez a Salamon hadait megsemmisítő mogyoródi csata után történt, amikor I. Béla fiai, Géza és László végleg leszámoltak a német segítséggel trónt szerző (vagy visszaszerző, nézőpont kérdése) riválisukkal, Salamonnal. Miután László, mint kegyes szívű lovaghoz illik, kegyesen elsiratta a leölt ellent, Gézát pedig megkoronázták, a fivérek azon tanakodtak, hol építsenek templomot a Szűzanya tiszteletére. „S midőn ott álltak Vác mellett, ahol most a Szent Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg előttük – agancsai tele voltak égő gyertyákkal –, és a szemük látára futni kezdett az erdő felé, majd megállt azon a helyen, ahol most a monostor van. Amikor a katonák le akarták nyilazni, a Dunába vetette magát, és többé nem látták. Szent László ennek láttára így szólt: »Valójában nem szarvas, hanem az Isten angyala volt.«” Amikor testvére azt kérte, mik voltak a szarvas agancsa között égő gyertyák, László így felelt: „Nem agancsok azok, hanem szárnyak, nem égő gyertyák azok, hanem ragyogó tollak, állni pedig azért állt meg, mert ott jelölte ki a helyet nekünk, hogy a Boldogságos Szűz egyházát ne másutt, hanem csakis ott építtessük föl.”¹

Ebben a változatban a testvérpárt vezető szarvas mondájába Szent Euszták (Eustachius) vértanúnak a legendája is belemosódott: az eredetileg Placidus névre hallgató katona egy napon csapatával Tivoli mellett szarvascsordát látott, s egy, a többinél nagyobb gím az erdőbe szökkent – Placidus utána, követte árkon-bokron át, míg végül a szarvas egy szirtre hágott. A katona azt próbálta kieszelni, hogyan ejthetné el, amikor észrevette, hogy a szarvas agancsai között a napnál fénylőbben ragyog a kereszt, s a szarvas Jézus nevében szólt hozzá: „Miért üldözöl, Placidus? Irántad való irgalomból jelentem meg neked ebben az állatban. Én vagyok Krisztus, akit te ismeretlenül tisztelsz. Alamizsnáid feljutottak színem elé, ezért jöttem el. E szarvasban, akire vadásztál, én vadásztam terád.” Ezek után Placidus egész családjával megkeresztelkedett – kinek lett volna bátorsága nem ezt tenni –, nevét Eustachiusra, 'Szerencsé'-re, 'Jósors'-ra változtatta, de élete nem ennek megfelelően alakult. Vagyonát ellopták, szolgálait elvitte a pestis, hajóra kelve feleségét elrabolta a hajóskapitány, később két fiát elragadta egy farkas, illetve oroszlán, de hite kiállta a próbákat, úgyhogy aztán családjával újra találkozott is. Pogány áldozatot azonban parancsra sem volt hajlandó bemutatni, ezért 118-ban egy bika formájú szoborban halálra sütötték szegényt.²

Eusztáklegendáriumbeli „ikertestvére” a 8. században élt Szent Hubertusz, a vadászok és erdészek védőszentje, Liege püspöke, majd patrónusa. Hubert elkényeztetett gazdag úrfiként nőtt föl, s igen kedvelte a vadászatokat, mígnem egyszer nagypénteken lovagolt ki az erdőbe. Akkor megjelent neki egy csodálatos szarvas, agancsai között a feszülettel, Hubertuszt pedig égi szózat szólította föl, hogy térjen meg. Így is történt, s hogy két év múlva meghalt a felesége, remeteként élte tovább az életét – a pápa Rómában szentelte püspökké, az öltözkézből hiányzó stólat az angyalok szállították neki, ezt aztán ereklyeként kezdték tisztelni, s veszett kutya harapását gyógyították vele, minthogy Hubertusz állatbarát szent, és a kutyákat is védelmezi

veszettség ellen. A Hubertusz és Euszták történetében megjelenő szarvas valójában nem a mi nőstény csodaszarvasunk, hanem a szarvasmondák másik típusából való szarvasbika: eredetileg a kelta mondavilág motívuma, később Krisztus-jelkép. A magyar regösénekekből is ismerhetjük: ő a csodafiúszarvas, agancsán ezer ragyogó misegyertyával. Árva vezetője tehát a két szarvasmotívum egygyé forrasztott alakja.

És ki volt Árva királyfi? Lehetett volna egyszerűen Magyarország allegorikus alakja, de az előszó szerint hús-vér címzettje is volt a mesének. Készült ugyanis *A csodaszarvas*-ból 180 számozott, bőrkötéses példány, s egy egészen különleges darab is, pergamenkötéssel, merített papírra nyomva, színezett képekkel, annak az ifjúnak a számára, aki „valamikor, talán nem is oly nagyon távoli időben, hivatva lesz ennek a történelemnek élő folytatására erős befolyást gyakorolni”. A fiatalúr pedig, akitől a szerző oly sokat remélt, az akkor még csak 14 esztendő Habsburg Ottó (1912–2011) volt. A trilógiának tervezett sorozat további két része soha nem készült el – megkímélve ezzel a szerzőt attól, hogy a Habsburg-ellenes harcok történetének megfelelő tálalásán töprengenie kelljen. Azért lehet mindez meglepő, mert néhány évvel korábban még a keleti származás, Attila örökségének hangsúlyozása a Habsburg-ellenesség fontos kifejezőeszköze volt – azt értjük, hogy a vérző országban ez is könnyen átértékelhető volt, de annak azért érdemes alaposabban utánajárni, hogyan alakult a csodaszarvas és a hunmondakör többi elemének sorsa attól kezdve, hogy a Kézáról származó Simon olyan szép történetet kerekített belőle.

Ahhoz képest, hogy milyen elsőprő sikersorozatot mondhat magáénak a hunmondakör, saját korában bizony nagyon halványka volt a fogadtatása. A latin nyelvű szöveget legfeljebb egyházi emberek érthették, többségük azonban valószínűleg nem örült a magyarság fölemlegetett pogány kapcsolatainak. Kézai munkájának nem is maradt fenn középkori kézírata (bár Cornides Dániel a 18. században még ismert ilyet), valószínűleg nem másolgatták sűrűn. Azt, hogy egyáltalán ismerjük, annak köszönhetjük, hogy az Esterházyak könyvtárából előkerült kéziratpéldányt a magyar történelem írott forrásainak egyik legelkötelezettebb fölkutatója, a jezsuita Hevenesi Gábor lemásolta, s ez aztán további másolatok alapjául szolgált.

A krónikafolyam folytatásait azonban Kézai után már nem lehetett a hantörténet nélkül kezdeni, akkor sem, ha a sok utód által lenézett és szégyellt IV. László dicséretét elhagyták. A hantörténet a későbbi századokban a magyar eredettudat meghatározó elemévé vált. Tartalmazta a *Képes Krónika*, mely a magyar kódexirodalom egyedülállóan gazdagon illusztrált kötete: 147 festett, arannyal is gazdagon díszített miniatúrája egyetlen mester vezetésével készülhetett valamelyik könyvillusztráló műhelyben. 75 pergamen- és a később hozzákötött 32 papírfóliója minden, a magyar nemzettudat kialakításában fontos mondát tartalmaz. A krónika aktuálpolitikai célja annak bebizonyítása volt, hogy az Anjou-k az Árpád-ház szerves folytatását jelentik – s ez valóban így is volt, hiszen Károly Róbert V. István dédunokája, István

király Mária nevű, a nápolyi királlyal házasságra lépett lányának unokája volt. A 14. századi nápolyi eredetű uralkodóház tagjai, az itáliai hunellenes hagyományok ellenére egyáltalán nem tagadták meg Attila feltételezett örökségét sem, a krónikában nemcsak a huntörténet szerepel, a fejedelmet még kép is megörökíti, és egyáltalán nem vadászó kutyafejűként ábrázolva.

Kézai Simon huntörténete jó két évszázadon át változtatás nélkül élt tovább a krónikafolyamban. 1473 pünkösdjén került ki Hess András nyomdájából az első Magyarországon nyomtatott könyv, a *Budai Krónika*, a huntörténetet ez tette szélesebb körben ismertté: innentől kezdve már nem csak néhány írástudó számára volt hozzáférhető, merthogy néhány évtizeden belül fölhasználták az énekmondók, ettől kezdve megállíthatatlanná vált a terjedése. A Budai Krónikát és a Képes Krónika családjába tartozó Csepregyhódexet (1431) is minden bizonnyal fölhasználta Thuróczy János, Mátyás egyik krónikása, akinek műve, a *Chronica Hungarorum* (A magyarok krónikája) fontos változtatásokat tartalmazott a korábbi krónikahagyományhoz képest.

Thuróczy a 15. század harmincas éveiben született, és a föltételezések szerint 1489 elején halt meg. Egyetemre nem járt, valószínűleg hazai egyházi iskolát végzett, s kiválóan megtanult latinul. Világi írástudóként tevékenykedett, 1476-tól az udvarban jegyzősködött. 1486-ban ért hivatalnoki pályája csúcsára, ekkor nevezték ki a jegyzők előjárójává. Közben szívélyes viszonyba került Drági Tamással, aki igen magas pozíciót töltött be Hunyadi Mátyás (1458–1490) mellett: ő volt a személyes jelenlét bíróságának vezetője. Thuróczyt hivatali felettesei biztatták arra, hogy egészítse ki a magyarok 1342-ig elkészült krónikáját az azóta eltelt idő történéseivel. A feladat az volt, hogy foglalja össze a Nagy Lajos után történeteket, ezt a főjegyző meg is tette, de saját koráról keveset írt. Jelentősen bővítette viszont az őstörténeti fejezeteket. Ez sem volt éppen ellentétes másik, talán még sokkal fontosabb feladatával: Mátyás önálló magyar ideológiát akart, s ennek alapja az volt, hogy ő a „második Attila”. A reneszánsz uralkodó szívesen vállalta elődként a nagyhatalmú, okosnak mondott hun fejedelmet, őt elsősorban eszességének és uralkodói technikáinak híre foghatta meg Attilában. Minden bizonnyal nagyra értékelte azonban a hun katonai erényeket is, mint-hogy 1475-ben a pápához küldött követe azzal jellemezte a magyarokat, hogy „igen harcias hunok”.

Így hát Thuróczy érdeklődésének középpontjában, Kézaihoz hasonlóan, szintén a huntörténet állt – és ő is saját királyát, Mátyást állította párhuzamba a kiemelkedő uralkodóként bemutatott Attilával, a hun fejedelem ország-lását és birodalmát úgy tekintette, mint Mátyás uralkodásának elő- és tükörképét. Éppen ezért nemcsak elnéző volt a hun uralkodóval szemben – „senki nem nyert még evilági dicsőséget anélkül, hogy másoknak nyomorúságot okozott volna”, írta –, előszavában hosszan dohogott azon, hogy Attilát „az idegen népek gyűlölködése fosztotta meg” attól, hogy tetteihez méltón dicsőítsék.³ A szerző az ősnak tekintett szkítákról szóló ókori források tudó-

sításából, mesterien alkalmazva a korabeli „spin” eszközeit, szintén csak a szktákat kedvező színben feltüntető részeket emelte át írásába.

Thuróczy becsülettel fölkészült a munkára. Ismerte a krónikafolyam mindkét 14. századi alapkéziratát, alaposan körülnézhetett Mátyás könyvtárában, klasszikusokat olvasott, ismerte és beépítette munkájába Aeneas Piccolomini (később II. Piusz pápa) Európáról és Ázsiáról szóló leírását, valamint Antonius firenzei érsek világkrónikáját. Úgy tűnik, olvasta Jordanest, a gót történetíró munkájából helyreállította végre az elaladárosított Ardarik gepida fejedelem nevét, és ennek köszönhetően került be a huntörténetbe a gót szempontból megírt származástörténet. De ő helyesbítette az Attilával találkozó pápa nevét Leóra, a catalaunumi csatát Katalóniából visszavitte Galliába, a történetbe betoldotta Szent Lupus és Szent Orsolya legendáját, részletesebben tárgyalta Aquileia ostromát. Saját történetet is toldott be egy remetéről, akit a történet szerint a catalaunumi csata előtt Attila elé hurcoltak, hogy jósoljon a fejedelemnek. A remete egy darabig szabadkozott, majd látván, hogy tiltakozása fölösleges, a következőt mondta: „A mindenható Isten, aki annyi nép fölött uralkodik, ez alkalommal a te kezedbe adta szigorának kardját. Te vagy ugyanis az Isten ostora, és az Isten a te keménységeddel akarta megjavítani az ő igaz útjáról letérők gonoszságát; de visszaveszi tőled ezt a kardot, amikor akarja, s másnak adja majd.” A remete megjósolta, hogy a csatában alulmarad a fejedelem, de ez nem jelenti pusztulását. Attila meghökkent a remete szavain, és saját jósaival is ellenőriztette a mondottakat. Ők megerősítették a remete látomását, s a csata kimenetele végképp igazolta a szent ember szavait.⁴ Ezek után Attila, mikor látta, hogy a csata után a római sereg nem támad rá a hun táborra, dölyfösen kijelentette: „Csillag hullik, föld reng, én pörölye a világnak”,⁵ s olyannyira elfogadta – keresztény – isteni kiválasztottságát, hogy innentől kezdve *Flagellum Dei*-nek hívatta magát.

Thuróczy János az 1480-as években dolgozott krónikáján, könyve 1488 tavaszán, 41 fametszettel ellátva jelent meg Mátyás bizalmasa, Filipec János brünni nyomdájában. Néhány hónap múlva Augsburgban kétszer is kiadták újra: e két változat azért tért el némiképpen egymástól, mert az egyiket német területre szánták, ebből kihagyták Mátyás ausztriai hadi sikereinek méltatását. Thuróczynak köszönhetjük azt is, hogy megmaradt Rogerius *Siralmas ének*-e, mely a tatárjárás borzalmait örökítette meg: ezt *A magyarok krónikájá*-nak valamennyi kiadásához csatolták. Annak ellenére, hogy Thuróczy Mátyás udvarában töltött be magas hivatalnoki rangot, mentalitását és történelemszemléletét Engel Pál „ízig-vérig középkori”-nak nevezi, de hozzáteszi azt is, hogy az itáliai kultúra, a humanista eszmék követése Mátyás korában az uralkodón kívül még az udvarra sem volt általánosan jellemző, a főnemességre és köznemességre pedig különösen nem. Thuróczy természetesen jóval saját kora átlagos szellemi szintje fölött állt, hiszen jól olvasott és írt latinul, s bár igaz, hogy forrásait lényegében változtatás nélkül építette munkájába, de a saját maga által írt részekben már humanista tudós vonásait mutatja. Mégis hiába iparkodott: a reneszánsz király méltat-

lanul középkoriasnak, elavult szemléletűnek tartotta János főjegyző frissen kiadott munkáját, s másfél hónappal a megjelenés után már azzal bízta meg Bonfini, hogy készítsen méltó magyar történetet, humanista stílusban, reneszánsz szemlélettel, s a kor legmodernebb tudományos módszereivel.

Antonio Bonfini gazdag közép-italiai családban született, s korán nevelősködni kezdett Itália különböző városaiban. Loretóban működő professzorként retorikai műveket fordított görögből latinra, és kiváló tanár volt – ezért mutatták be őt a helyiek büszkélkedve a városon átutazó Beatrixnak 1476-ban. A Beatrixszel történt megismerkedés után Bonfini egyre jobb kapcsolatba került a tudását nagyra becsülő nápolyi udvarral, így őt bízták meg, hogy írja le annak a látogatásnak a krónikáját, amelyet Beatrix öccse tett a magyar királynál. Bonfini úgy érezte, itt az ideje szerencsét próbálni: a *Symposion* című írás elkészülte után kissé átalakította az ajánlást, összeszedte addigi munkáit, s városától három hónap szabadságot és útiköltséget kérve a magyar udvarba indult. Mátyás elismerte az olasz tudós munkálkodását, és Beatrix mellett alkalmazta felolvasónak – így lett a tervezett három hónapból jó egy év, Bonfini csak akkor tért vissza Itáliába. Távozásának oka nem ismeretes, de talán része volt benne annak a viszálynak, amely ekkorra már elhatalmasodott Mátyás és Beatrix között: 1485-ben Mátyás lemondott arról, hogy felesége trónörököszt szül neki, ezért utódává nyilvánította törvénytelen fiát, Corvin Jánost, Beatrix pedig – érthetően – nehezményezte a királynak ezt a lépését. Az udvar két pártra szakadt, Beatrix aragóniai környezete a királyné mellé állt – ám Bonfini úgy érkezett az udvarba, hogy vitte magával Corvin Jánosnak ajánlott epigrammáit, így besorolták a királyt támogatók táborába, nem is véletlenül, hiszen Mátyáshoz való hűsége mindvégig megmaradt. A nápolyi udvar azonban nem lehetett elégedett vele, 1488-ban egy hasonló kiválóságokkal jellemezhető tudóst, Pietro Ransanót küldték Magyarországra, hogy képviselje a nápolyi királyné érdekeit. Mátyás azonban, amint egy kissé csendesültek az ausztriai csatározások, visszahívatta Bonfini. Az új meghívás közvetlen okát szegény Thuróczy krónikája szolgáltatta: Mátyás elégedetlensége a szerinte túlságosan bumfordi, ódivatú krónikával. Ekkor kapta Bonfini az említett feladatot, és azonnal munkához látott, 1490 áprilisáig – ekkor halt meg Mátyás – mégsem jutott el a történetben Mátyás uralkodásának kezdetéig. II. Ulászló (1490–1516) megbízásából azonban folytathatta a munkát, sőt a krónika elkészülte után, 1492-ben nemesi rangot is kapott az új királytól. Mégis visszament Itáliába, de 1494-ben ismét Magyarországon találjuk: most arra kapott megbízást, hogy dokumentálja Ulászló uralkodását is. 1496-ig tudott dolgozni – a következő év elején agyvérzést kapott, 1502-ben halt meg.

Mátyás kifejezetten arra kérte a történetírót, hogy figyelmesen dolgozza ki a huntörténetet a magyarok dolgairól szóló munkájában. A talján mester ugyan az adatok mennyiségét tekintve nem sok újat hozott Thuróczyhoz képest, mégis sokkal nagyobb önállóságot mutatott *Magyar történet*-ében, mint kortársa. Forrásait nemcsak jelentősen kiegészítette – a korábbiaknál

sokkal bőségebb nyugati forrásirodalmat használt –, hanem át is értelmezte őket, és nagy kedvvel színezte Attila jellemét és cselekedeteit. Például Attila uralkodóvá választása után Bonfininál a fejedelem szívhez szólóan ecseteli, hogy csak egy ő a hunok közül, velük volt gyerek, közöttük tanulta a hadi mesterséget – s igen szorgoskodott is ebben már gyermekkorától –, katonáival egy a sorsa. A veretes szónoklat végén szerényen megdicséri a hunokat: a világon összesen sincs annyi jó hadvezér, mint közöttük, de mit lehessen tenni, ha egyszer ő kapta Mars kardját, s ezzel a fölhatalmazást, hogy álljon a csupa bajnokból álló hun sereg élére... A humanista történetírók műveiben szinte kötelező szónoklatok és a hosszas csataleírások Bonfininak azért jöttek kapóra, mert hiába használt ötvennél több különböző forrást a hunokra, a tatárjárásra, a világtörténelem eseményeire, a szentek életére vonatkozóan, előfordult, hogy nem volt elég anyaga, s ha a krónika egységeit arányosan akarta olvasói elé tárni, akkor bizony saját fantáziáját kellett elővennie. Erre gyakran szüksége volt, mert a *Rerum Ungaricarum decades*, azaz *A magyar történelem tizedei* igen tekintélyes mű: mai, nyomtatott magyar fordítása vaskos ezer oldal. Négy teljes tizedből, azaz könyvből áll, az ötödik tárgyalja Ulászló korát.

A szerző nemegyszer kritikusan újraértelmezte az elődök írásait – például a magyarok származását illetően. A magyarokat ő is a hunok utódainak tartotta, a hunokat azonban a heftalitáktól származtatta, akik szerinte igen jámbor népek voltak Perzsia határán, s buzgó vallásos érzületük kiütközik magyar utódaikban is. Így természetesen elveti mind Jordanes „halandzsázását” a halirúna-boszorkányok s a démonok nászáról (hogy ebből jött volna létre a hunok „rút népe”, mint Jordanes írta), mind a hunok Hunortól és Magortól való eredeztetésének gondolatát. Ez utóbbit lényegében tudatlanságnak nevezi, amelyet „egy évkönyvíró” e „népek eredetéről csak fecseg, mert a zsidó histórián kívül semmit sem olvasott”.

Bonfini a magyar történelmet a világtörténelem szerves részévé tette: úgy vélte, a magyarságnak, mint minden népnek, saját adottságainak megfelelő küldetése van a világon, ha betölti ezt a szerepet, a magyar társadalom és a világ is boldogabb lesz. A reneszánsz szemléletű történetírónál a király már nem isteni akaratból, hanem saját virtusa okán uralkodhat, a történelem pedig természeti folyamatként zajlik ciklikusan a születéstől a kibontakozáson át a halálig, majd az újjászületésig. Ennek a ciklikusságnak a része nála a hun-avar-magyar periódus létrejötte – erre alapul a későbbiekben igen elterjedtté vált, a nyugati krónikaírodalomban részleteiben egyébként már évszázadok óta ismeretes hun-avar-magyar folytonosság elmélete.

A kortársak ünnepelték az olasz tudós művét, s mind Mátyás, mind Ulászló politikai iratnak szándékozta használni a magyar trónra áhító Habsburgokkal szemben, így számos másolat készült róla. 1515-ben azonban a Jagellók lemondtak a magyar trónról a Habsburgok javára, így Bonfini harcos Habsburg-ellenessége krónikáját is nemkívánatossá tette. Kellett hozzá néhány évtized, hogy Mátyás a kortársak emlékezetéből átkerüljön

a kulturális emlékezetbe, s először a középnemesség törekvéseinek, majd a polgárságnak, végül az egész nemzetnek a szimbólumává váljon. 1543-ban még csak az első három tized jelent meg, tehát a Mátyás uralkodása előtti rész, ezt németre, részleteit franciára fordították, Hans Sachs pedig kiemelte belőle Bánk bán történetét. Heltai Gáspár találta meg a Mátyásról szóló negyedik könyv nagy részét tartalmazó kéziratot, ezt 1565-ben tette közzé, Zsámboki János három évvel később a teljes anyagot megjelentette, ebből ismét Heltai készített magyar kivonatot. A 17. és 18. században többször újra kiadták Bonfini művét. Meglepő viszont, hogy bár Heltai kivonatolt fordítását többször is megjelentették, újabb részfordítások csak a 20. században készültek, a teljes anyag pedig – egészen érthetetlen ez –, csak 1995-ben jelent meg magyarul.

Bonfini monumentális művével párhuzamosan egy másik magyar történet is készült, szintén humanista felfogásban, szintén olasz tudós alkotásaképp, szintén az udvar megbízásából: ebben az esetben azonban nem Mátyás, hanem Beatrix királyné volt a megrendelő. A fölkérést 1488 őszén kapta tőle Pietro Ransano (1428–1492), alig néhány héttel az után, hogy a nápolyi királyság követeként Mátyás udvarába érkezett. Pedig mindössze hét hónap telt el Thuróczy krónikájának megjelenése óta, és csak öt hónappal voltak az után, hogy a király megbízta Bonfiniét ugyanazzal a feladattal, amit Ransano is kapott – írjon humanista magyar történelmet. Pietro Ransanónak nagy neve volt akkor már. Palermóban született, tizenhat évesen lépett be a domonkos rendbe, huszonnyolc évesen a pápa megbízásából már a törökellenes szicíliai hadjáratot szervezte, két évvel később pedig a nápolyi udvar diplomatája, valamivel később a fiatalabb herceg nevelője, 1476-tól Lucera püspöke volt. Magyarországi követjárása előtt már nemcsak jelentős diplomáciai múltat tudott maga mögött, könyvei és beszédei révén elismert tudósként tisztelték. 1458 után kezdett hozzá *Minden idők évkönyvei* című munkájához, ebből hatvan kötet állt már készen, amikor a magyar udvarba indult – látszólag azért, hogy tolmácsolja a nápolyi udvar jókívánságait Corvin János és a milánói Sforza Bianca (1472–1510) – később érvénytelenített – házasságkötése alkalmából, valójában pedig azért, hogy rávegye Mátyást, biztosítsa Beatrix elsőségét a trónutódlás során.

Ransano bő egy év alatt végzett *Epithoma rerum Hungarorum*, vagyis *A magyarok történetének rövid foglalata* című munkájával. Bonfinihez hasonlóan ő is Thuróczy krónikájából indult ki, azt kivonatolta, de körültekintő tudóshoz illően sok más írott forrást is használt, alaposan ismerte a klaszszikus szerzőket, s természetesen a középkori keresztény írókat is. A magyar történet elé illesztett földrajzi leírása elsősorban az udvarban szerzett ismeretek alapján készült – s egyenetlenségeiből kiderül, az udvari hivatalnokok bizony igen keveset tudtak az ország távolabbi megyéiről, de akár az Alföldről is, csak a Dunántúlt és Északkelet-Magyarországot ismerték kielégítően. Ransanus saját kora eseményeinek leírásában vélhetően szintén szóbeli tájékoztatást kért az udvar főrangú embereitől. Egyházi ember

lévén püspököket, egyházi ingatlanokat, püspöki székhelyeket vett számba, humanista szokás szerint beépítette művébe Magyarország dicséretét, a városokat ókori településekre vezette vissza, s a reneszánsz szellemiségnek megfelelően, Bonfinihez hasonlóan, ő szintén egy Dáciába helyezett régi római nemzetség, a Corvinusok föltámadását látta Hunyadi János, Mátyás és Corvin János hármásában.

A magyarok származásának tárgyalásában Ransano sem Thuróczyt követte: a hun rokonságot megtartotta, de nem közvetlenül a szkítáktól, hanem a szarmatáktól származtatta őket, igaz, a szarmatákat viszont a szkíták utódainak tekintette. A hunok vezére szerint Hunnus volt, a magyaroké „Hungár”, ez utóbbi az Attila-fiak testvérharca után Csabával Szármáciába menekült hunok utódainak az élén ment volna Pannóniába 744-ben, mert „gyalázatos dolognak” tartották, hogy elfeledjék őseik vérrrel megvívott földjét, a helyet, ahol Attila nyugszik, „akinél soha nem volt és lesz hadi erényekben kiválóbb, aki nemzetének, amelyben született, halhatatlan nevet és dicsőséget szerzett, amelyet sohasem lehet eltörölni”.⁶ Ransano udvariasan hozzátette azonban, hogy semmiképpen nem akar vitába szállni azokkal, akik másként gondolják el a magyarok származását, különösen nem a magyarokkal, akik nyilván „sokkal hitelesebben ismerik övéik történetét”. A hősiek Attila-képpel pedig kétségtelenül a magyar uralkodó kedvét kereste. Ransanónak minden ékesszólása, tudományos munkája ellenére sem sikerült elérnie a királynál, hogy teljesítse küldetését, s kényelmesebb helyzetbe juttassa a királynét – de Mátyás halálakor őt találták a legméltóbbnak arra, hogy kiváló rétoriként gyászbeszédet mondjon az uralkodó fölött.

A hun származástudat Thuróczy János munkájától kezdve, legalábbis a székhelyeket illetően összekapcsolódott a székhelyek sajátos betűinek emlegetésével – valószínűleg az élénk Attila-kultusz magyarázza a Mátyás-udvar föltűnően nagy érdeklődését a székhely írás iránt. De nemcsak az udvarban volt általános, hogy a magyarokat a hunoktól származtatták, ettől az időtől kezdve egyre szaporodtak azok a magyar nemesi családok, amelyek Attilának tulajdonított tárgyakat őriztek. Az udvarból kisugárzó új ideológia azonban nem mindenre tett egyformán jó hatást. 1483-ban és 1484-ben kétszer volt Buda vendége a lengyel király olasz származású diplomatája, a latinul alkotó humanista költő és történetíró, Filippo Buonaccorsi (1437–1496), azaz Callimachus Experiens. Ő nem volt elragadtatva a magyar király által alkalmazott hatalomtechnikai megoldásoktól: Mátyás politikáját bíráló művét 1486 és 1489 között írta – ez a *Historia Attillae* (‘Attila története’) címet viseli, s egész Európában igen népszerűvé vált. Sőt: néhány évtizeddel később, amikor megjelent Machiavelli *A Fejedelem* című könyve, mely már nem támasztott erkölcsi aggályokat a hatalommegszerzés és -megtartás különféle módzataival szemben, újra kiadták Buonaccorsi könyvét is, fölismerve, hogy a Machiavelli által javasolt, illetve az Attila/Mátyás által alkalmazott uralkodói eszközök erősen emlékeztetnek egymásra.

Attila a nyitott reneszánsz szellemiséggel átítatott udvaron kívül megtalálta az utat olyan egyházi körökbe is, amelyek nagy kedvvel ostromozták a bűnösen világinak ítélt reneszánsz életeszmenyt. A kor prédikációirodalmának – Temesvári Pelbárt mellett – legfontosabb szerzője a törölmetszett középkori felfogású obszerváns ferences szerzetes, Laskai Osvát (1450?–1511) volt. Rendjében igen magasra vitte: két alkalommal, 1497 és 1501 között, illetve 1507-től is őrá bízta a rendtartomány vezetését. Igen termékeny beszédíró volt, számos gyűjteményre való írást hagyott hátra, de ő írta a Nándorfehérvárnál nagy szerepet játszó, szintén obszerváns Kapisztrán János életrajzát, élete utolsó egy évtizedében, 1501 és 1510 között pedig ő vezette a ferences rend krónikáját. Laskai széles műveltségű barát volt, és előszeretettel szőtt beszédeibe történelmi példázatokot, méghozzá a nemesség törekvéseinek védelmében – így aztán, a Kézaitól örökölt felfogás jegyében mély hittel vallotta Attilát a magyarok ősatyjának, a hunokat pedig azoknak, akiket „most közönségesen magyarnak nevezünk”. A török fenyegetést egyértelműen a bűnös erkölcsök miatti figyelmeztetésnek tekintette, megelőlegezve a protestáns prédikátorok később gyakran hangoztatott vádját – csak Laskai számára a fő bűn az eretnokség és a világiasság terjedése volt, a református prédikátorok számára meg a katolikus egyház mohósága.

Alig néhány évvel Thuróczy, Bonfini, Ransano és Laskai munkái után megszületik az a mű, amely aztán 1848-ig szolgált hivatkozási alapul a nemesség előjogainak védelemzésére: Werbőczy Istvánt (1458 k.–1541) – volt képviselő, ítélmester, királyi tanácsos, kancellár, még nádorrá is választották –, ha lenne ilyen, rég a köznemesség védőszentjévé kellett volna avatni. A kiemelkedő szellemi képességű, kiváló rétor hírében álló jogtudós már 1498-tól azon ügyködött, hogy a köznemesség jogait rögzítsék, a meglévőket pedig érvényesítsék, s fogják vissza a jogban engedélyezett hatalmaskodás határait gyakran átlépő kiskirályokat és egyházat. Később folytatta ezt a munkát, az országgyűlésben is a köznemesség vezére és fő szónoka volt. 1504-ben kezdte összeállítani az ország jogi szabályait és szokásjogegyűjtését, és 1514-re készült el *Nemes Magyarország Szokásjogának Hármaskönyve* című munkájával, melyet igen támogatott minden illetékes, beleértve a királyt, de a Dózsa-fölkelés miatt mégsem szentesítették, aztán pedig a király halála miatt nem került rá végső pecsét. A könyveket szokásjogi alapon mégis használták, Erdélyben pedig törvényként fogadták el. Werbőczy ebben lényegében jogerőre emelte Kézai Simon elméletét arról, hogyan vált szabadokra – azaz nemesekre – és szolgarendűekre a korábban egy nemből való magyarság (emlékszünk rá: akik nem mentek hadba a hívó szóra, azokat kettévágták vagy szolgává tették). Werbőczy továbbfejlesztette a király és a nemesség közötti kölcsönösség elméletét is, ez csírájában szintén megvolt Kézainál: a szabad nemesség választja a királyt, s ezzel a királyságot szimbolizáló koronának adja át a nemesség adományozásának jogát, kölcsönösen függenek egymástól. Így fakadt tehát Kézai huntörténetéből a korona által megtestesített együttes: a nemesi szabadság, sarkalatos jogaik tiszteletben tartása és

a királyválasztás jogának megóvása, ugyanakkor a kölcsönösséget megtartó király joga arra, hogy ő adományozza a nemesi rangot. Így aztán nem csodálkozhatunk azon, ha később a magyar nemesség, melynek féltve őrzött jogosítványai a hun származás ideájából fakadtak, morcosan reagált minden javaslatra, amely ezt a számára legitimitást biztosító nézetet támadni merete – s mivel a nemesség magát a nemzettel azonosította, az sem különös, hogy egyben a nemzet elárulásának fogta föl az ilyen ötleteket.

A dicsfényben úszó ősök fölmutatása néhány évtized múlva vált igazán fontossá: minél kevésbé volt győzedelmes a jelen, annál inkább. A magyar büszkeséget hamarosan megtörte Mohács traumája, s nem sokkal később, a romlások keseregve, Attila kultusza is fölvirágzott. Az első nagyszabású nemzetföldrázó mű megalkotását Oláh Miklós (1493–1568), a nagytekintélyű – s valóban igen jeles – humanista főpap vállalta magára. Oláh már igen fiatalon magas pozícióba került az udvarnál: 1510-től kancelláriai titkár, majd II. Lajos (1516–1526), az ő halála után pedig Mária királynő titkára, később kincstárnoka lett. Ebben a minőségében került külföldre, 1527-től többnyire Brüsszelben élt, s ez alatt az idő alatt került kapcsolatba a kor szellemóriásával, Rotterdami Erasmusszal (1466–1536). Ekkor még maga is türelemmel viszonyult a protestáns tanokhoz, Magyarországra hazatérve azonban az egyik legharcosabb ellenreformátor vált belőle. Ezzel együtt – vagy ennek ellenére, kinek hogy tetszik – Oláh ekkor vált igazán a magyar kulturális élet központi alakjává: könyveket adott ki, 1561-ben betelepítette a jezsuitákat, és átadta nekik Nagyszombatot, Esztergomban szemináriumot létesített, és mecénásként is igen jeleskedett, számos fiatal értelmiségi neki köszönhette indulását.

Külföldről hazatekintve különösen fájdalmasan borúsnek látszott a magyar jelen – nem mintha itt élni olyan jó lehetett volna, töröktől, némettől, földesúrtól, egyházi dézsmától sanyargatva –, Oláh mindenesetre azért kezdett a magyar história megírásába, hogy kortársainak megmutassa, mi a pusztulás oka, s főként hogyan lehet újra nagygyá a nemzet, magyarán hogy valahogyan kimozdítsa népét a letargiából. A hosszabbra tervezett munkának azonban csak az eleje készült el: 1536-ban írta meg a földrajzi bevezetőnek szánt *Hungaria* című részt, a haza Mohács előtti idealizált képét, 1537-ben pedig az őstörténeti fejezetet, az *Athilá*-t. Oláh hun fejedelme semmiképpen nem angyal: vérszomjas és kegyetlen, de ő is, katonái is bátrak és harcrakészek, példaképpen állíthatók tehát a tunya, széthúzó, züllött, szervezetlen, önző és áruló keresztény kortársak elé, merthogy Oláh szerint Mohács tragédiáját a léhaság és megosztottság okozta. Attila egyébként igen sok közös jegyet visel Mátyással, legalábbis ahogyan Oláh Miklós Bonfini és Galeotto Marzio jellemrajzai alapján elképzelte az uralkodót: a fejedelem határozott, kiváló stratégia, szereti az eszét használni, hajtja a dicsőségvágy, pompakedvelő, de ha kell, közkatonáival együtt tűri a megpróbáltatásokat, s nagy, lelkesítő beszédekkel intéz hozzájuk. A katolikus főpap számára Attila természetesen nem bálvány, kiválóságát azért nyerte el, mert ő Isten esz-

köze, aki arra választatott ki, hogy ostorcsapásaival visszatérítse a szétzülött nyáját az igaz útra. Oláh nagyívű könyve azonban csak igen szűk körben érhetetett el hatást, mert kétszáz évig kéziratban hevert: a 18. századi kéziratvadász láznak köszönhetően nyomtatták ki először 1735-ben, illetve 1736-ban, akkoriban, amikor Anonymus Gestáját (1746), s valamivel korábban, mint Kézai Simon művét (1781).

Oláhhval egyidőben, 1538-ban írta Farkas András református prédikátor *Az zsidó és magyar nemzetről* című versezetét, ebben egy nagyon fontos, a magyarságtudatot később alapvetően meghatározó elem tűnik föl, a magyar mint kiválasztott nép eszméje:

*„Jersze emlékezzünk az örök istennek
Csudálatos nagy hatalmasságáról
Melyvel Scythiából régi magyarokat
Jó Magyarországra olyan módon kihozá
Mint régen kihozá az zsidó népeket
Farahó királynak markából, inségéből”.*

A magyarok Farkasnál is Hunor és Magor ivadékai, s nemcsak a kihoztalt állítja párhuzamba, hanem sok minden mást is: Egyiptomot Szkítiával, a győzedelmes királyokat, Dávidot és Salamont Attilával és Istvánnal, s főként Mátyással, a babilóni fogságot a törökök basáskodásával.

Farkas a korszak szemléletének fontos ideológiai újítását építette be munkájába. Kiindulva abból az általánosan érvényes tanból, hogy minden keresztény Isten új választott népe, az újrakötött szövetség részese – a 16. század magyar protestáns irodalmában egyre inkább a magyarok kapják ezt a szerepet. A korabeli irodalomban gyakran emlegetett zsidó–magyar párhuzamok, a héber és a magyar nyelv rokonítása, a héber íráshoz hasonlóan szintén jobbról balra haladó székelj írás bizonyítékként való citálása ennek a kiválasztottságtudatnak az elemei. Sokkal inkább hasonlóságot, párhuzamot kell tehát értenünk rajta, nem leszármazást (egyébként meg amúgy is minden nép Noé fiaitól való) – a kereszténység és a zsidóság ellentéte még a legképzettebb keresztény hebraistáknál, humanistáknál is jelen volt. A „választott nép” motívuma aztán, lesz még szó róla, hunokkal elegyítve vagy tőlük függetlenül, végigvonult a későbbi századok gondolkodásán.

A választott nép szépen és gyorsan fejlődő tudatához szorosan kapcsolódott Góg és Magóg apokaliptikus alakja. Érdemes itt az igen furcsa önmeghatározásra fölfigyelnünk: a küldetésstudatos keresztényvédő kiválasztott nép büszkén fölállalja a végső ellenség, végső fokon az antikrisztus örökségét. Ebben valóban szerepet játszhatott az a szándék, mint sokan vélik, hogy a rémületkeltés a magyar királyok csatatéren vagy diplomáciában zajló hadviselésének része volt, de talán még ez sem kell hozzá. Láttuk, milyen könnyen csúszik egybe a kétféle „kiválasztottság”: elvégre ahhoz, hogy valaki Isten hatékony ostorává válhasson, isteni akarat kell, a másik oldalon a világhódítás-hoz meg Isten kardjára van szükség – már Thuróczy saját gyártmányú remete-

legendájában egybefonódik a kettő: Isten a romlott világ megfegyelmezésére adja Attilának a kardot, s ezzel teszi Flagellum Deivé, amit aztán később a hun fejedelem kérkedve ki is követel magának, ő „pörölye a világnak”.

A huntörténet végső, visszavonhatatlan győzelme a 16. század második felében következett be: nagy hatású művek sora tette népszerűvé a magyarok hun származásának tanát. 1556-tól kezdve adták ki magyarul Werbőczy István nemesi bibliáját, a *Hármaskönyv*-et, és két krónika is született ebben az időben. Mindhárom műnek oroszlánrésze volt a huntudat terjesztésében, hiszen mindhárom magyarul volt végre, és egészen sok emberhez eljutott. Werbőczyről volt már szó, nézzük a két krónikát.

Az egyiket egy öntudatos székely történetíró, Bencédi Székely István (1500 u.–1563) írta, *Chronica ez világnac yeles dolgairól* címmel, és Krakkóban jelent meg 1559-ben. A magyarnyelvűség Székelynél is tudatos volt: az anyanyelviség előtérbe állításában Sylvester János és Pesti Mizsér Gábor irányát követte, ennek jegyében adta ki az első nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumot is. A gyakran olvasott *Világrónika*-ban Székely leginkább Thuróczy után ment, s mivel szűkebb hazájának, Székelyföldnek a büszkesége az egész krónikán végigvonul, nem meglepő, hogy a huntörténetben valamivel többet foglalkozott Csabával. Nem előzmény nélkül, de nála teljesedett ki „Csaba testámentomának” története: e szerint Csaba megeskette a hunokat Damasek istenre, hogy ha megsokasodnak, újra elfoglalják majd Pannóniát, ezért indultak hont foglalni. Azt ugyan máig nem tudjuk, hogy pontosan hogyan és miért, milyen bibliai hely hatása alatt torzult Damaszkusz neve hun istenséggé, ez a szlovákos – vagy stílszerűen „tót” – nevű isten mindenestre a későbbi krónikákon át eljutott egészen Jókai *Bálványosvár*-ába. Volt a honfoglalásra ösztönző más ok is, az álom, melyet Előd felesége, Enődbilia asszony látott, amikor viselő volt: „hát íme egy igen szíp sólyom az fejét az ő kebelébe hajtotta, kinek nyugvásának gyönyörűségiből az ő méhéből egy nagy szíp folyó patak folyamék ki, ki nagy bőséggel egy idegen földre mind alá folya, holott meggyűlvén nagy széjjel mind ellepé az földet”.⁷ A székelyek – mint más forrásokban is – a visszatérő hun-magyarok elé mentek, mivel ők még a sicambriai vérengző csata után „Erdélbe az Moldvaság felől szállanak meg, holott mind ez napiglan lakoznak, és nem Magyaroknak hanem Székelyeknek hívattatnak, kik még most is különböznek az több Magyaroktól, törvényekkel és írásokkal, kik Hunniabeli módra székely bötűvel élnek mind ez napiglan.”⁸ A honfoglalók elé érkező székelyeknek Székely István nemesiséget adományoz – bekapcsolódva ezzel a saját korában is zajló küzdelembe, mellyel a székelyek kollektív kiváltságait próbálták védelmezni. Székely István kiindulópontja egyébként is Werbőczy, olvasóközönsége pedig a János Zsigmond mögé fősorakozott, erősen németellenes „magyarpártiak” – akik egyébként Habsburg-ellenes törekvéseikben a törökre támaszkodtak.

A másik krónikás Heltai Gáspár (1510?–1574?) volt, Bonfini kéziratának fölfedezője és közzétévője. *Chronica az magyarok dolgairól* című munkája 1575-ben jelent meg. A szepesi szász származású, katolikusnak született

Heltai már felnőttként tanult meg magyarul, mégis csak magyarul publikált, s a magyar kultúra igen sokat köszönhet neki. Miután Wittenbergában kijárta az egyetemet, már lutheránusként tért haza, s Kolozsváron telepedett le. Ott alapította Hoffgreff Györggyel közösen híres nyomdáját, mely 1552-től magyar és latin nyelvű köteteket jelentetett meg, Heltai következetesen egysegősítő helyesírásával. Bár nyomdájához papírmalma is volt, a lelkész, aki 1569-ben áttért az unitárius hitre, nemcsak üzletember volt természetesen: igen jelentős szépírói munkásságot hagyott ránk. Írt többek között *Az részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról*, az inkvizíció szörnyűségeiről, legismertebb munkái azonban kétségtől a fabulák. Ezekben igazán megmutatkozik eredetisége, hiszen a vérszegény aiszóposzi alaptörténeteket jócskán átdolgozva, egyben sokkal élvezetesebben írta meg. Legalább ilyen újító kedvvel dolgozta át Bonfini munkáját is, egy háromkötetesre tervezett nagy történeti mű első köteteként – a második, Mohács és saját kora közötti időszak krónikáját tartalmazó és a harmadik, a világkrónika csak terv maradt. A szöveget többnyire saját ízléséhez idomító szerző Thuróczy és Bonfini huntörténetéhez nemigen tett hozzá, s nem is vett el belőle, nem is ez Heltai legfőbb érdeme a huntörténetet illetően, hanem az, hogy krónikáját, nagyon népszerű kötet lévén, sokan ismerték meg, s más szerző is használta kiindulópontként saját huntörténete, verse megalkotásakor.

A 16. században nincs magyar író, aki kételkedne benne, hogy Attila volt a magyarok első királya. Az ismertebb szerzők közül ezt vallotta a hányatott sorsú lutheránus prédikátor, a magyar irodalom kezdeteinek egyik legfontosabb alakja, Bornemisza Péter (1535–1584). A magyar protestantizmus másik, kálvinista óriása, Méliusz Juhász Péter (1532–1572) pedig azt fejtegette, hogy az országot sanyargató törökök lényegében ugyanúgy Isten büntetését hajtják végre a magyarokon, miként annak idején Attila, azaz hite szerint a magyarok, Európán. A kevésbé ismertek közül ott volt például Valkai András (1540–1587), az erdélyi fejedelmi ítélőtábla bírása, egyben krónikaszerző, akinek többek között Bánk Bán történetét, János pap keleti csodabirodalmának leírását, valamint az V. Károly török kalózok elleni csatározásairól szóló „szép históriás éneket” is köszönhetjük. 1576-ban Kolozsváron kiadott királylistáján – *Az Magyar Királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szép Historia, Az első Adamtól fogva, az Felséges második János Királyig: Mellyet az ő hazaihoz, és Feidelméhez való hiúséggel Magyar versekbe szerzet Walkay Andras* – szintén egyértelműen Attila a magyar királyok őse, s valószínűleg így volt magyar krónikájában is, erre a művére gyakorta hivatkozik, de nem maradt fenn – meg sajnos megverselt huntörténete sem.

Alig három évvel a *Chronica* megjelenése után, Heltai munkáját követve írta – és az ő nyomdájában adta ki – 1579-ben Kozárvári (Gosárvári) Mátyás *Az Regi Magyaroknak első be iövésekről való Historia, Atillaual miképpen telepettenec le Scambriaban, Es melly nagy vérontással férkesztenek be Pannoniaba* című munkája, melyet a szerző instrukciói szerint az *Arpad vala fő az Capitanságba* című nóta dallamára kell énekelni. A tisztartó, majd

vámhivatalnok Kozárvári Báthory István híve volt, ezért aztán úgy finomította Heltai szövegét, hogy a protestáns szemlélet ne sérthesse az uralkodót, akit egyébként szintén *Attila secundus*-nak nevezett, mint Mátyást az ő krónikásai. A hunok természetesen nála is magyarok – olyannyira, hogy a *hun* szó elő sem fordul nála, Heltaitól abban tér el, hogy Attila sorsát a birodalom és hatalom mulékonyasága szimbólumaként fogja föl. A hosszadalmas történet Attila tündökléséről és nászéjszakáján bekövetkezett haláláról szól. Különlegessége, hogy a versszakok kezdő szavainak első betűiből kiolvasható latin szöveg tájékoztat a szerző kilétéről, arról, hogy a művet Báthory Istvánnak ajánlja, s a mű tartalmáról: *Mathias Gosarvari, hunyadi harmincados készítette ezt a históriát, és a nagyságos ifj. Somlyai Báthory Istvánnak ajánlja: Miként viselt hadat Attila ellenségeivel, hogyan hódoltatta meg királyok, urak, országok, városok sokaságát, mi módon tette lakóhelyévé Sicambiát, s hogyan lelte aztán hirtelen halálát.* És ez csak a versszakkezdő betűkből álló akrosztichon – ebből képünk lehet arról, milyen hosszú akkor a vers...

A 16. század feketén búcsúzott. Az egy évszázaddal korábban még rejtett magyar seregnek és hatalmas birodalomnak már csak az emléke volt meg, az ország darabokra tépve, és emberemlékezet óta hadban állt. A viszonylagos önállóságot élvező Erdélyben állandó hatalmi harcok dúltak, a székelyek egyre erősödő elégedetlenséggel válaszoltak kollektív nemesi előjogaik megnyirbálására, és ráadásul egy fiatal, kapkodó, határozatlan fejedelem, Báthori Zsigmond állt a keleti tartomány élén (pontosabban hol állt, hol nem állt – időnként lemondott, aztán visszapuccsolta magát a fejedelemségbe az újabb lemondásig). És a 17. század sem volt vidámabb, így ki róhatná föl, hogy az írástudók sokkal inkább saját keserves hétköznapijaikkal voltak elfoglalva – úgy látszik, a diadalittas múlt akkoriban már vigaszként sem csillant át a koromsötét jelenen. Természetesen voltak azért néhányan, akik a teljes magyar történelem bemutatására törekedtek. Egyikük Révay Péter koronaőr volt, aki leginkább arról nevezetes, hogy történelemszemlélete középpontjában a Szent Korona-kutatás állt. A másik egy horvátországi magyar nemes, Gersei Petthő Gergely, az ő népszerűsítő összegzését Zrínyi Miklós adta ki. S ha már Zrínyihez kanyarodtunk: jelentőségét a hun származástudat terjesztésében elsősorban a későbbi korok számára is értékes tekintélye adta, nem pedig az, hogy bármi újjal gazdagította volna a hunhagyományt. A rokonság számára sem volt kétséges, a folyamatos magyar állami élet megalapítójának Attilát választotta Mátyás életéről szóló elmélkedéseiben. Bár követte azt a katolikus hagyományt, amelyben Attila a múló hatalom jelképe a szilárd értékeket teremtő Szent István-i uralkodással szemben, egy epigrammában követte azt a tradíciót is, hogy Attila vitézsége folytán mégis példakép:

„Én vagyok magyarnak legelső királya,
Utolsó világrészről én kihozója!
Én lehetek tehát magyarnak példája,
Hírt és birodalmát hogy nyujtsa szabljája.”

A korszak tudományos munkálkodásának kedves témája a nyelvtan és a magyar nyelv héber származása volt, de ez – miként a korábbiakban sem – egyáltalán nem volt összeegyeztethetetlen a hun elődök elfogadásával. Sőt: a huntörténet minden bizonnyal egyre elterjedtebbé vált, a magyar nyelvű írásbeliségnek, a papoknak, tanítóknak köszönhetően. Attila ősből pozitív hőssé, példaképpé is változott, olyannyira, hogy a 18. század elején a népi mitológiában Rákóczi Ferenc Attila utódaként jelent meg – ebben a gesztusban már nem a krónikások Árpádokat legitimáló törekvései nyilvánulnak meg, hanem a hatalmas, bátor, szabadságot biztosító előd tisztelete. A 17. századi történetírók egy része nem Magyarországon, hanem külföldön alkotott. Az ő munkáikban már érvényesült a korabeli nyugati tudományos élet nagy újítása, a forráskritika alkalmazása – s ezzel előkészítették a hazai történettudomány valamivel későbbi megújulását. A század végére pedig, ez a másik újítás, megszilárdult a hun-avar-magyar azonosság hite – mint láttuk, ez már Bonfininál is megtalálható, csak egy ideig nem volt különösebben lényeges. A történeti kronológiára sokkal inkább figyelő új történelemszemlélet számára azonban az avarok közbeékelése fontossá vált, mert segített áthidalni a hunok eltűnése, illetve a magyarok megjelenése közötti négy és fél évszázados űrt.

A következő században aztán Magyarországon is kiteljesedett a forráskritikán alapuló történetírás. Ennek részben alapja, részben következménye volt, hogy egyre-másra fedeztek föl újabb és újabb rég elfeledett írásokat: a szorgos és módszeres gyűjtőmunka gyümölcseként számos emlék került elő, többek között a legrégebbi ma ismert magyar szöveg, a *Halotti Beszéd és Könyörgés*. A régi források elemzésekor uralkodóvá vált a korábbinál sokkal kritikusabb filológiai szemlélet, ezért a mai történettudományhoz összehasonlíthatatlanul közelebb áll az akkor kialakult gyakorlat, mint a 18. század tudós rutinjához állt akár a megelőző század legendákkal, mondákkal, hiedelmekkel átszőtt, mesélős történészi hozzáállása.

A század történetírásának meghatározó szereplői közül a legtöbben a jezsuita rend tagjai voltak. Így Hevenesi Gábor is, aki a 17. században megteremtett alapokra építve már 1694–95 táján arra buzdította kortársait, hogy a források körét az okleves anyag teljes körű földolgozásával bővítsék – célja ezzel az egyháztörténet teljesebbé tétele volt, de e forráskutató mozgalomnak köszönhetően került például elő a Julianus kalandjairól beszámoló Riccardus-jelentés 1695-ben, Cseles Márton jezsuita római bűvárlatai során – ezt azonban csak jóval később, 1746-ban adta ki Dezsericzky Ince piarista történész. Kézai munkájának pusztá fennmaradását is az biztosította, erről már esett szó, hogy Hevenesi lemásolta az Esterházyak könyvtárában fölbukkant régi kéziratot. A század első harmadában Timon Sámuel állt elő a hun-avar-magyar kontinuitás elméletének újabb, kidolgozottabb változatával, Kéri Borgia Ferencnek a Keletrómai Császárságról írt, 1739-ben megjelent könyve pedig nemcsak azért nagy jelentőségű, mert lényegében a magyar bizantinológia megalapításának tekinthető, hanem azért is, mert ebből

ismerhették meg először a magyar tudósok Bíborbanszületett Konsztantin híradásait a magyarokról. 1744-ben Bél Mátyás adott hírt egy levélben arról, hogy épp egy huszonegynéhány lapos kódexecskét rendez sajtó alá. A munkát végül nem ő adta ki, hanem Schwandtner János, Bél előszavával, s innentől kezdve a rövid történeti összefoglaló, Anonymus *Gesta Hungarorum*-a a magyar őstörténeti érdeklődés középpontjában áll.

1771-ben a piarista Sajnovics János közzétette a magyar és a lapp nyelv azonos eredetéről szóló téziseit, s bármekkora vihart kavart már saját korában, bármennyi indulatot és dühöt vont ezzel a fejére máig, szemléletének és módszertanának erejét korán fölismerték, és tanait sem vetették el kortársai olyan egységesen, mint ahogyan azt ma sokan – pártolói és gyűlölöi egyaránt – láttatni szeretik. Természetesen voltak, akik fölháborodva utasították vissza „Sajnovics jármát”, és a hun-szkíta származás tudata sem rendült meg természetesen, ezt vallották sokan a legjelesebbek közül is, például Cornides Dániel (1732–1787). Ugyanakkor az új elmélet szépen illeszthető volt a magyarok keleti származásának elméletéhez, így többen megpróbálták beépíteni írásaikba: nem a hun vagy szkíta rokonság helyett, hanem mellette. Bél Mátyás egészen merész – és egészen döbbenetesen naiv – etimologizálással kötötte össze a hun és a finn szájakat, de nem volt teljesen elutasító Sajnovics és Gyarmathi nézeteivel szemben a 18. századi jezsuita történetíró iskola legnagyobb tekintélyű alakja, Pray György sem. Pray nevét a legtöbben a róla elnevezett kódexnek köszönhetően ismerik: ez az általa fölfedezett kis (tényleg kicsike) könyvecske tartalmazza a *Halotti Beszéd*-et. Pray őstörténeti nézetei kidolgozásában már használhatta az újonnan megismert kínai forrásokból dolgozó francia Deguignes munkáját, s ezért jóval keletebbre látott, mint elődei, mikor a steppevilág történetébe kellett behelyeznie a honfoglalás előtti magyar ősoket. Pray is a hun-avar-magyar származás híve volt, de a korábbiakhoz képest két jelentős módosítással. Az egyik, hogy mint mondtuk, nála ez nem zárta ki az egyre többször szóba kerülő finnugor nyelvrokonságot, a másik pedig, hogy a három nép történetét nem egymásba fonva, lineárisan tárgyalta, hanem külön-külön: megengedve így, hogy történetükben nemcsak egymásutániség, hanem átfedések is lehettek. Pray volt az is, aki először érvelt amellett, hogy a honfoglalók több irányból érkeztek a Kárpát-medencébe.

De sok más, számunkra fontos munka is született a jezsuiták rendházában. A jezsuita történetíró iskola másik nagy alakja, Katona István monumentális, negyvenkét kötetből álló *Historia Critica* című munkájának egyik legnagyobb újdonsága, hogy a szerző a magyar történelmet a 8–9. században kezdte, a fejedelmek korával – ebben Anonymus egyre erősödő hatása is közrejátszhatott. Katona nevezte el az első uralkodóházat Árpád-háznak, s ő volt az, aki végleg megszilárdította Szent István kiemelt helyét a magyar történeti emlékezetben. Katona Zrínyihez hasonlóan Attila fényes, de múlandó dicsőségét használta példaként István valódi, mert maradandó érdemeinek ellentétéként.

A 18. században fölélenkült jezsuita történeti érdeklődés a rendtársak szépirodalmi működésére szintén hatással volt – Szőrényi László nemrégiben monográfiában összegezte ennek következményeit. Mint mindig, a kor politikai viszonyai nagymértékben befolyásolták a jezsuita művekben is formálódó nemzettudatot. Látványosan tükrözi ezt az az átalakulás, amely a jezsuita szépirodalom Attilához való viszonyában következett be azzal párhuzamosan, ahogyan a jezsuiták Habsburgokhoz való viszonyulása megváltozott: amiképpen a rend magyarországi tagjai (de legalábbis sokukra jellemző volt ez) Habsburg-barátból a kialakulóban lévő új nemzeti gondolat követőivé váltak, úgy alakult Attila véreskezű gyilkos zsarnokból majdnemjámbor békeharcosná.

A huntörténet első jezsuita epikai földolgozása Cseke Istvánnak, Rákóczi udvari papjának a munkája volt, 1666-ban készítette, de elveszett, nem ismerjük. A 18. században aztán jócskán megsaporodik a hun mondát földolgozó jezsuita epikus művek száma. Varjú Zsigmond 1711-ben megjelent hőskölteményében a hagyományos középkori keresztény Attila-kép tükröződik, azzal a jelentős és egyáltalán nem szellemtelen újítással, hogy a hun fejedelem nem Isten, hanem az Ördög ostora benne. Varjú műzsája Szent István, a keresztény világot romboló dühvel pusztító Attila ellenképe pedig Geisa, azaz Géza fejedelem, a magyarokat a pogányságból kimentő uralkodó. A Habsburg-barát, de különben is sértett Varjú Attilája a szerzői sugallat szerint akár Rákóczira is utalhat – elvégre helytelen viselkedést tanúsított a magas császársággal szemben, meg a jezsuitákat is kiutasította az országból. Nem kevésbé áthallásos Schez Péter 1716-ban készült munkája sem: ugyan Attila testvérgyilkosi mivoltát taglalja, de közben a szerző a hunok dicsőséges katonai erejét és Attila ocsmány tettét sikeresen szőtte egybe azzal a tanulással, hogy Európa, melynek Isten kezdettől fényes sorsot szánt, csak akkor válhat valóban nagygyá, ha alkalmas uralkodók vezetik. Lám, bármennyire erős volt is a hunok serege, rossz természetük miatt csak arra voltak alkalmasak, hogy katonai segédnépként támogassák az igazi uralkodót – és ez az üzenet a hun utód magyaroknak: az ő küldetésük Bécs segítése.

Eltelik tizenöt év, s egészen más hangon szólal meg Répszeli László 1731-ben, Nagyszombatban kiadott *Hunnias* című eposza. Répszeli követi a régi hagyományt: a magyarok ősei a Kaszpi-tenger mellől jöttek, Attila népének utódai, a csodaszarvast követve találtak hazára, Mundzuchus vezér irányításával, s a korábbi hunokat a honfoglalás után – mi sem természetesebb – hungarusoknak kezdték nevezni. A hunok pedig olyanok, amilyenek a hívő keresztény ember látni szeretné népe őseit. Pogányok, de istenfélők, szorgosan ügyelnek az égi jelekre, bátrak a harcban, és mindenkor hűek szövetségeseikhez. Szó sincs arról, hogy Attila testvérgyilkos lenne, viszont kifejezetten jámbor, kegyes uralkodó. A nagy váltás hátterében pedig az áll, hogy Répszeli már nem az udvarral lojális, hanem a „magyar néppel”, pontosabban amit ezen akkoriban értettek, a nemességgel. Szintén a rendi álláspontot tükrözi Adányi András 1742-ben kiadott költeménye: nála Hungária gyönyörű, gaz-

dag föld, de rossz kezekben volt a germánoknál és a szlávoknál, hát a hunok megkapták Isten kardját, hogy végre méltó birtokosa legyen Hungáriának. Adányinál Attila nem a teljes nyugatot dúlja, tevékenysége Kárpát-medencei honfoglalássá szelődül, a legfontosabb pedig nem is Attila, hanem a hunok szabad közössége. Adányinak tehát sikerült úgy belesimulnia a rendi álláspontba, hogy közben nem fordult nyíltan szembe Béccsel sem – Attila még véletlenül sem tiporja a német földet, nincs szükség nagytekintélyű vezérekre sem: Adányinál a „döntő az, hogy a nemesi nemzet isteni jogon és örökké bírja és bírassa az osztatlanul rászállt magyar földet, kizárva belőle a gaz kálvinista parasztokat és a nyomorult nemzetiségeket egyaránt.”⁹

Mattyasovszky Ignác négyrészes, 1744-ben megjelent versgyűjteményében Attila legfőbb vétke a rút testvérgyilkos, s verseinek többi alakja is a – tágabban is értelmezett – testvérharcok pusztító mivoltára hívja föl a figyelmet. Ráadásul Attila szemében Buda legnagyobb bűne az volt, s emiatt kellett meghalnia, hogy kerülni akarta a fölösleges kardcsörtetést, a pusztító háborúkat, elege volt a vérből, s gyakran figyelmeztette öccsét:

*„Ó, hányszor keseregtem, a vérből – hidd el – elég volt,
Kardod is elfáradt, tedd hüvelyébe legott.
Ellenség ha hiányzik, okot ne keress diadalra,
Harcot nyerni dicső, ámde a béke dicsőbb.
Műved: napnyugat és a kelet már retteg a huntól,
Most hát tedd, hogy a hunt: már ugyanők szeretik.”*

Ezzel Mattyasovszky megelőlegezte a következő századok egyik legfontosabb nemzeti tematikájú irodalmi témáját, a testvérvisszályt mint a magyar sors legátkosabb örökségét – Bessenyei György 1773-ban már *Buda tragédiájá*-ról írt drámát.

A jezsuita történetírói iskola eredményeit – köztük a hun-avar-magyar kontinuitás elméletét – a század utolsó évtizedeitől kezdve egyre szélesebb körben népszerűsítették a tankönyvek, Attila pedig, elsősorban Heltai Gáspár történeteire alapozva, kedvelt és állandó szereplőjévé vált a kalendáriummoknak. Ezek a minden korábbinál több emberhez eljutó kötetek óriási szerepet játszottak abban, hogy hamarosan kedvelt népi történetekké váltak a huntörténet erre legalkalmasabb, legjobban mesélhető elemei, például Attila temetése. De ebből ismerhették meg az érdeklődők Csaba királyfi gyógyító fűvének áldásos hatásait is: egy 16. században följegyzett monda szerint Csaba az Aladárral vívott gyilkos ütközet után úgy gyógyította meg katonáit, hogy egy bizonyos fűvet tett sebeikre – az ilyen csodafűves gyógyítás Szent László mondáiban is előfordul, vélhetően innen került át Csabára. A fű, a *Csaba íre* a gyógyhatású földi tömjén (*Pimpinella saxifraga*), más vidékeken a vérzéslállító hatású vérfű (*Sanguisorba minor*), az előző már 1583-ban szerepelt Beythe István népi botanikai művében.

Attila nagysága, a hunok bátorsága, a nyilaik által keltett félelem büszke emléke pedig a magyar lelkek fájdalmát csillapította évszázadokon kereszt-

tül, minél sötétebb volt a jelen, annál fényesebben ragyogott föl benne a hun származás tudata. Mint Mályusz Elemér írta, az Attila-történetek és a hunokról szóló mondák segítségével könnyebb volt „a múlt tükrében a sóvárgott jövőt felismerni”.¹⁰

A Kelet népe

A csodálatos gímről és az őt üldöző „két egytestvérről”, Ménrót Hunor és Magyar nevű dalia fiairól kisiskolás koromban olvastam először, a *Nyitnikék* című, úgynevezett foglalkoztató füzetben. Arany verse maradandó emlékeket hagyott bennem, igen sokszor olvashattam, mert hosszú részekre emlékeztem belőle. Egy-két évvel később aztán végképp elvarázsolt „az édes kakukkfű-illatú pusztá”, a végtelen fűtenger, a sötét éjben lobogó tábortüzek és a fölöttük ragyogó csillagok képe, a birkán lovagolni tanuló gyerekek, jövendőmondó táltosok, szilaj, kemény, igazságos és bátor férfiak, hűséges, okos és szintén bátor nők világa – a vén Pusztá és leszármazottai, Csicsi, Hunor, Keve, Bendegúz, Buda, a hatalmas Attila, a Hadak útjának csillagösvényén őseihez hazavágtató Csaba, a honszerző Álmos és a pajzsra emelt Árpád története a *Mondák könyvé*-ből. Újabb néhány év elteltével aztán Zéta meséje nyomán képzeltem el Attila udvarát és az ott élők életét. Ez később kifejezetten jól jött (és a többi akkoriban olvasott könyv, a *Magyar regék és mondák*, a Mátyás királyról szóló történetek és Kinizsi Pál regénye), mint-hogy a magyar irodalom tömve van olyan utalásokkal, amelyekből egy árva szót sem lehetett volna megfejtetni a magyar mondavilág ismerete nélkül – beleértve értelemszerűen a hunokról kialakult magyar mondavilágot. Megkülönböztetve is: szórakoztató volt olvasni őket. Megszoktuk, újabban minden könyvet kiadnak, bárki lehet „író”, „tudós” meg legfőképpen „beavatott”, ennek megfelelően a történeti ezotéria (is) előnti a könyvpiacot, s ennek kiváló alapanyaga az egyébként is sok motívumból, jól mesélhető történetekből álló hunmondakör. A fent említetteknél sokkal silányabb megformálást pedig azzal a különös vonzerejű marketingfogással fedik el, hogy mindezt „titkos tudásként”, politikai ármánykodásból eddig eltagadott „ősigazsággént” tálalják, s legfőképpen: nem fikcióként, hanem „igaz történetként”. Nagyobb, nem erre specializálódott könyvesboltokban is tömegével találjuk ezeket a könyveket, s noha sokféle van belőlük, mégsem sokan olvassák őket – úgyhogy nagyobb kárt csak akkor okoznak, ha tanárok vagy újságírók kezdik lelkesült hívőként terjesztetni a belőlük kiolvasott bárgyúságokat.

Nagy tévedés lenne azonban azt hinni – és sajnos a nem hívők meg ezt követik el gyakran –, hogy a hun származás tézise pusztán e nyomdatermékek miatt része továbbra is a magyar nemzettudatnak. Megerősödésében kétségtelenül szerepe van az utóbbi évtizedekben elharapózott új hunkultusznak, de a vezető szerep továbbra is a tankönyveké, azokban pedig Attila kipusztíthatatlanul a magyar történelem első nagy figurájaként hőslik.

Ennek hosszú hagyománya van: Gaal Mózes (1863–1936) 1893-ban kifejezetten a fiataloknak színezte újra – elengedett képzelőerővel – a hunregéket és a honfoglalás mondáit. Azokban az időkben, 1894 és 1896 között készült Benedek Elek (1859–1929) *Magyar mese és mondavilág*-a, amely tehát a Csodaszarvassal nyit, de elmeséli Isten kardjának, Attila földjének, a Hadak útjának és Réka sírjának történetét – egy évvel később önálló kötetben is megjelentek a hunmondák. Benedek Eleknek nemcsak a nevét, hanem még a becenevét és állandó jelzőjét is ismeri mindenki – ez helyes is, elvégre „Elek apó”, „a nagy mesemondó” több mint egy évszázada meséli álomba a magyar gyerekeket. Mesegyűjteményein kívül több gyermeklapot is indított, elsőként a már emlegetett *Az Én Újságom*-at Pósa Lajossal, aztán a *Jó Pajtás*-t szerkesztette Sebők Zsigmonddal (1861–1916), a nevét Dörmögő Dömötörre változtató Mackó úr megálmodójával, Trianon után pedig Erdélyben indította el a *Cimborá*-t. Az ifjú olvasók (és szüleik) meghálálták, hogy a szerző a mondákat megelevenítette, párbeszédessé formálta, s nagy szabadsággal a mesékbe illesztette a helyi hagyományokat: a *Magyar mese- és mondavilág* darabjai először füzetekben, majd kötetté szerkesztve példátlanul népszerűvé váltak, 1906-ban pedig néhány bekerült az elemi iskolák negyedikeseinek olvasókönyvébe. Nem sokkal később már harmadikban tanulták a gyerekek a hunok és a honfoglalók mondáit, Móra Ferenc nekik írta újra Benedek Elek történeteit.

A tananyag száz éve szinte változatlan: ma szintén (az egyik elterjedt, sokat használt tankönyvből valók a példák) a csodaszarvas regéjét tanulják a kilencévesek Móra változatában, az isteni kard és persze Attila temetésének történetét, az utóbbit általában Jókaira és Gárdonyira építve. Mindezt Petőfi *Magyar vagyok* című verse, illetve a *Szózat* előzi meg, és Emese álma, a vérszerződés, a turul legendája, Botond mondája követi, az olvasókönyvhöz tartozó tanmenet szerint pedig ezek az olvasmányok a nemzettudat formálását szolgálják. Baj ez? Ha történeti igazságként verik a gyerekek fejébe, akkor igen – egyszerűen azért, mert úgy nem igaz. Ha *mesélik* ezeket a történeteket, akkor nemhogy nem baj, hanem elkerülhetetlen – csak éppen nem korai magyar történelemként kell(ene) tanítani, hanem a későbbi magyar mentalitás- és művelődéstörténet fontos elemeként. A magyar irodalom tanulása-kor szintén nélkülözhetetlen a huntörténet alapotívumainak ismerete, de annyira, hogy reménytelen vállalkozásnak látszik számbavenni a huntörténetből táplálkozó verseket, drámákat, prózai írásokat, még akkor is, ha a fűzfapoetizmus meg az irányzatos történelemhamisítás művelőit kihagyjuk, s azokra szorítkozunk, akik az iskolában tanított irodalmi panteon tagjai. Alább nem is valamiféle összefoglaló lista következik, hanem csak egy kis példagyűjtemény – igazán megérdemeljük a rengeteg sok komoly történelem meg nyelvészkedés után.

Attila és hunjai irodalmi népszerűsége tökéletesen érthető. A hun fejedelemségnél alkalmasabb tárgyat nehéz találni a nemzeti mitológia megteremtésére – ezért van, hogy Árpád és vezérei soha nem is tudták kiszorítani, leg-

feljebb kiegészíteni a hunok történeteit. Emlékezzünk csak, Kézai huntörténete írásművészet szempontjából kiemelkedik krónikája többi részéből, tartalmának irodalmi témaként való hasznossága pedig tagadhatatlan: ősi, nagy múltú néppé teszi a magyarokat, a hatalmas, mindenfelé félelemmel tisztelt uralkodó élete ugyanakkor kész sorozata a sorstragédiáknak, hiszen testvérgyilkokkal szerezte meg a kizárólagos hatalmat, nála van Isten kardja, de nem saját hatalmáért, hanem azért, hogy megfelelő büntetőeszköz lehessen Isten kezében, halála nászéjszakáján éri, s ő, a legnagyobb vezér bizony ágyban, párnák közt, egyáltalán nem heroikus módon hal meg. Temetése pompázatos, de kegyetlen, sírja máig őrzi titkát, s még a testvérharc átkát is átörököttette fiaira. Azt a magyar mitológiát, amelynek Attila a központi hőse, nem kell magyarázatni sehol: nevét ismeri a világ, mi pedig virtuálisan újrafoglalhatjuk a vágyódva csodált városokat, Kölnyt és Észak-Itáliát, kérkedhetünk azzal, hogy Velence alapítása „nekünk” köszönhető, gondolatban eljutunk Róma és Párizs kapuihoz, és csak a nagy uralkodó jámborságra való hajlama teszi lehetővé, hogy e városok (ahol egyébként sose járt) megmeneküljenek, igaz, szükséges hozzá némi alkudozás vagy ima is szent életű emberek részéről. A huntörténet úgy erősíti az ázsiai származás hitét, hogy közben megacélozza a keresztény küldetéstudatot, a magyar mint kiválasztott nép eszméjét, és még a magyar „különállást”, „társtalanságot” is kellemesen magyarázza. Természetes hát, ha a hunok nagyságában, illetve Attila személyes tragédiáiban rejlő lehetőségeket a magyar irodalom alaposan ki is használta.

Az első magyar regény írója, a szegedi Dugonics András (1740–1818) igen sokat és sokfélét írt, s még akkor is megérdemelné, hogy többet tudjunk róla, mint hogy Szeged közepén, az egyetem főépülete előtt a róla elnevezett téren van a „zenélő szökőkút”, ha sem szépirodalmi, sem matematikai könyvei nem nevezhetők kiemelkedő alkotásnak. A dalmát származású szegedi polgárcsalád András fia korán kitűnt éleseszűségével, s korán eldöntötte azt is, hogy életét a „tudákosságnak” és a tanításnak akarja szentelni, úgyhogy szülei nagy bánatára belépett a piarista rendbe. Élt Erdélyben, ekkor ismerkedett meg alaposabban a hun mondákkal és történetekkel, aztán visszakerült a Felvidékre, ahol egyébként korábban tanult. Először Nyitrán tanított bölcseletet, majd miután a jezsuita rendet 1773-ban fölsozlatták Magyarországon, a tőlük örökölt Nagyszombatban magyarázta a matematikát – Dugonics innen került aztán, az egyetemmel együtt, Budára. 1788 és 1808 között ő volt az egyetem rektora, akkor Szegedre vonult vissza. Matematikai tárgyú könyveit, tankönyveit kortársai is, az utókor is ellentmondásosan fogadták, hol saját kora szintjén állónak, hol gyengécskének minősítik, s bizony nem lehet azt sem mondani, hogy drámái, versei, regényei olyan rettenetesen kiemelkedő élményt nyújtanának. Kritikusai szerint hiába lelkesedett a francia fölvilágosodásért, mert olyannyira buzgott benne a vaskos nemesi-nemzeti öntudat – ez másokkal is előfordul(t), minél kevésbé nemes valaki, aki nagyon az akarna lenni, annál nagyobb a veszélye –, hogy az bizony provin-

ciális fafejűséghez vezetett. Szeged egyik központi találkahelye mégsem érdem nélkül viseli a piarista író nevét, ha másért nem, mert Dugonics András nélkül ma másként beszélénk, hiszen nagylendületű nyelvújítóként igen sokat tett a magyar tudományos nyelv megeremtéséért: ő alkotta vagy értelmezte át a köznyelvből szaknyelvvé például a *bizonyítani*, *csonka*, *egyenlet*, *gömb*, *gyök*, *háromszög*, *henger*, *jegyzet*, *sugár*, *húr*, *szelet*, *szög*, *természet-tudomány*, *természet-törvény*, *véges*, *végtelen* kifejezést.

Dugonics történeti érdeklődése nem csak matematika-előadásai közben nyilvánult meg, amikor a három szögellések magyarázata közben hirtelen átváltott valami számára kedves történetre. Írt ismeretterjesztő célú görög és római témájú verseket, az aranygyapjú mondáját még regénnyé is formálta *Gyapjas vitézek* címen, alkotott drámákat és egyéb regényeket, s ami nekünk fontos: írt egy háromrészes regénysorozatot a magyar őstörténetről is – így hát szintén neki tulajdonítják az első magyar regény megírását. A regényre mint műfajra minden bizonnyal ki lehettek éhezve a korabeli olvasók, egyébként igen nehezen magyarázható, hogy az 1788-ban megjelent *Etelka* kicsit együgyű, mégis bonyodalmas történetét egyszerűen elkapkodták. De tény, hogy 1791-ben is, 1805-ben is kiadták újra, mindkét alkalommal kisebb-nagyobb átdolgozásokkal: a harmadikban már egyenesen szögediül beszélnek az ősmagyarok. Dugonics ez esetben is két legyet akart ütni egy csapásra, s a történetmesélés gyönyörködtető funkciója mellett (a kortársak tényleg szerették), szokása szerint, nem tudta magában elfojtani a népművelőt. A regény előszavában felsorolta forrásait, az olvasót pedig lábjegyzetek segítségével taníttatta a magyar történelemre, s a jegyzetekben magyarázta el azt is, melyik szereplőt kiről, mely kortársáról mintázta. Lelkesedése teljességgel érthető, hiszen Dugonics már használhatta az újrakiadott történelmi kincsestárakat, Anonymust, Kézait, Bíborbanszületett Konsztantin munkáját, ismerte Pray nézeteit. Dugonics célja az volt, hogy olvasóinak fölfedje „régí magyarainknak Nap-keleti eredeteket”, s ebbe nála szervesen beletartozott a legújabb fölfedezések ismertetése: munkájába beledolgozta a Sajnovics fölfedezte új „rokonságot” is – persze a maga módján értelmezve.

A hosszadalmas *Etelkát* a hasonlóképpen terjengős, a szerző saját meghatározása szerint „szomorkás történet”, az *Etelka Karjelben* (1794), aztán pedig a *Jólánka*, *Etelkának leánya* (1803) folytatta, ugyanabban a szellemben. Az *Etelka* nevet Dugonics alkotta Attila Kézainál olvasható *Etele* nevéből, aztán neki köszönhetik nevüket a Jolánok is a *jó lányká*-ból, és Dugonics nyomán vált népszerűvé a fölújított *Árpád és Zoltán*. A finnugor kapcsolatok úgy jelennek meg, hogy *Etelka* kedvese, *Etele* karjeli, azaz Karéliából, Finnország keleti részéből származó herceg, *Karjel* pedig onnan kapta a nevét, hogy Attila utódai, a hun-magyarok oda telepedtek – ezt bizonyítja, hogy Karéliát Ungermannlandnak is nevezik, na meg hogy Finnországban divatos az Attila név. S minthogy Attila hun-magyarjait Dugonics szerint „királyi szkítáknak” is hívták, hát a vidéken rajta maradt a *királyi*, azaz *karjel* név. Aztán a finnek („finomok”) egy része a 13. században egy svéd király-

tól elszenvedett vereség után *láp*os helyekre költözött, ezeket a „lápokat” (azaz lappokat) találta meg Sajnovics. Mindezek után egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, ha Etele, a karjeli herceg címerében egy „pánczélos Kar és marokba szorított Scithiai nyíl” látható (azaz a kar a jele). Vagyis ha valaki netán ebben lelné kedvét, kár örvendezni Karélia és a „finnugor rokonság” mint irodalmi téma korai megjelenése miatt, hiszen Dugonicsnak esze ágában sem volt föladni a klasszikus magyar eredettudatot, ugyanúgy alapként használta a szkíta–hun származás történetét, mint tette már kicsivel korábban Bél Mátyás, és ugyanúgy csak adalék, új színezőelem a finn kapcsolat, mint nála.

Kazinczy nem volt nagy barátja Dugonics írásművészetének, és nem tölte el gyönyörűséggel az sem, hogy a magyar nyelvet a lappal, finnel kezdték rokonítani. 1808-ban *A magyar nyelvről* című írásában jegyezte meg: „Az újabb história bennünket még azon örömtől is meg kezd fosztani, hogy magunkat az Attila maradékainak mondhassuk.” Berzsenyi, noha egyébként nem voltak kebelbarátok Kazinczyval, szintén „Attila magvának” nevezte a magyarokat, s több versében is megidézte a fejedelmet – hasonlóan egyébként számos kisebb és nagyobb hírű reformkori íróhoz és költőhöz. Hosszas listát lehetne erről fölállítani, de elég annyit elmondani, hogy a finnugor rokonság fölvetése alig volt hatással a magyar közvélekedésre – valójában észre is alig vették.

A honfoglalás frissen előkerült szenzációs krónikája, Béla király jegyzőjének a munkája annál inkább elbűvölte a 18. század végének alkotóit. Anonymus gesztája egyetlen izgalmas forgatókönyv, csaták sorozatával, fordulatokkal, a győzelmes honszerzés legkülönfélébb epizódjaival, melyek önmagukban is kerek történetként mesélhetők: ilyen többek között Emese álma vagy a fehér ló mondája. A *Gesta* 1790-ben jelent meg először magyarul, 1799-ben újabb fordítás készült róla (s aztán 1860-ban a Szabó Károlyé). P. mester olyanmire levette lábukról a századvég alkotóit, hogy a nemzeti eposz legkíváncsabb tárgyává, ha csak néhány évtizedre is, de Árpád honfoglalása vált. Többen is nekiveselkedtek, hogy eposzt írnak Árpád történetéből, de az eposzok sehogy sem akartak elkészülni: Ráday Gedeon (1713–1792) 1787-ben mindössze öt énekkel lett készen, Virág Benedek (1752–1830) hiába kezdte már 1796-ban tervezgetni eposzát, 1802-ben is csak a kezdetét tudta bemutatni – ő aztán valamivel később nevelő célzatú írásokban, az 1808-ban megjelent *Magyar Századok*-ban dolgozta föl a magyar történelmet, immár nem Attilától, hanem Álmóstól Mohácsig. Csokonai *Árpád vagy a magyarok megtelepedése* című eposzkezdeménye mindössze ötvenegy hexameter, noha óriási mennyiségű anyagot gyűjtött.

A 19. század első évtizedeiben tovább hódított a honfoglalás témája, olyanmire, hogy 1825-ben Kazinczy ki is fakadt: „Nem szeretem azt a nekidühödött nemzetiséget; [...] addig éneklik az Árpádiászokat, míg végre belecsömörlünk.”¹ Noha a honfoglalás témáját Kazinczy sem kerülhette ki, ő is írt költeményt *A tisztulás innepe az Ungnál* címmel, mégis volt valami igaz-

ság a zsörtölődésben. Czuczor Gergely (1800–1866) költőként az *Augsburgi ütközet*-tel lépett színre 1824-ben, két héttel idősebb kortársa, Vörösmarty Mihály egy évvel később kiadott, mindannyiunk által ismert *Zalán futása* című hőskölteményéért elnyerte a Marczibányi-nagydíjat. Pázmándi Horvát Endre (1778–1839), akinek korai munkáját, a ciszterciek történetéről írt eposzt Kazinczy lelkesen üdvözölte, s később is szoros kapcsolatban maradtak, hosszasan dolgozott nemzeti eposznak szánt művén, az *Árpád-on*, s ugyan csak 1830-ban készült végre el vele, az éppen induló irodalmi lapban, az *Aurora*-ban már 1822-ben jelent meg belőle részlet. Pázmándi a magyart az ősnyelvnek tartó Horvát István biztatására kezdett hozzá eposzához, s Horvát maga is írt 1822-ben egy elbeszélést, *Árpád Pannon hegyén* címmel. A honfoglalás mint irodalmi téma természetesen ezt követően is folyton fölbukkan – 1837-ben például a Pesti Magyar Színház Vörösmarty *Árpád ébredése* című darabjával nyitott –, de a század közepe táján, nem függetlenül az addigra már szintén sokszorososan megverselt magyar balsors újabb csapásától, a dicsőséges témát keresők körében lassan visszavette a fővezéri szerepet Attila. Garay János (1812–1853) 1846-ban, a nagy Árpádiász-eposzíró mozgalomhoz képest már jócskán megkésve kezdett hozzá *A hetumogerek* című, egyébként sem nagyon sikerült munkájához.

Attila és a hunok persze az Árpád honszerző munkájának bővületében eltelt időben sem koptak ki a magyar irodalomból, különösen pedig a közgondolkodásból. Sőt, a 19. század elejének nemzetteremtő törekvései és a romantika irodalmának múltból táplálkozó természete végképp bebetonozta a hun rokonság gondolatát az újonnan kialakuló nemzettudatba. A frissen született nemzeti eszme más országokban is keresgélte még önmagát, s a keleti vonzódás a romantikára általában is jellemző volt – a magyar nemzettudatnak, magyar közönségnek nem kellett sokat kutatnia egzotikus kapcsolatok után, hiszen saját korai története, a körülötte kialakult legendavilág kiválóan megfelelt erre a szerepre. Kölcsey, jól tudjuk, a *Himnusz*-ba Bendegúzt írta bele, Vörösmarty sem csak Árpád emeltetéséről és Zalán futásáról írt, hanem Csaba szerelméről és a szittya gyermekekről is verselt. Mint tudjuk, ő egyébként is igen erősen vonzódott a kelethez, s ezért élénk figyelemmel kísérte a 19. század keletkutató magyarjainak útjait, ebből született 1828-ban a töredékben maradt, és „Csaba” névvel aláírt *Magyarvár*, egy újabb nagy eposznak szánt munka előzménye, mely a magyarok még régebbi, Kuma-parti, azaz a Kaukázus északi előterében egykor létezett hazájában játszódott volna – Vörösmarty korában igen élénken foglalkoztatta a közvéleményt ez az elfeledett „város”, ahol állítólag még a 19. század elején is beszéltek magyarul. (Ezt az évtizedekig népszerű hagyományt ma már sajnos nemigen tanítják, pedig rendkívül érdekes képet bont ki a 18. század végének, a 19. század elejének utazóiról, kutatóiról, mentalitásáról – a következő fejezetben épp ezért részletesen foglalkozunk vele.) Petőfit sokkal kevésbé foglalkoztatta az őstörténeti téma, de amikor fölbukkant nála, akkor inkább a honfoglalás

lás kora került elő – nyilván a fia sem véletlenül lett Zoltán – de ősatyaként természetesen Attilát emlegeti ő is.

A hunelmélet tehát továbbra is virult, nemcsak az irodalomban, a tudományban is: még a 19. század második felében is olyan híveket tudhatott magáénak, akik egyébként alapvető és kiváló tudományos munkákat hoztak létre. Közéjük tartozott a történetész-művelődéstörténetész Szabó Károly és a Székelyföld történetét, néprajzát monumentális munkában összegző Orbán Balázs – Szabóval már megismerkedtünk, Orbánnal azonnal meg fogunk. A hunok utódainak vélte a magyarokat Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, a tízkötetes *A magyar nemzet története* írója, számos lap, folyóirat szerkesztője és Bálint Gábor (1844–1913) turkológus, aki elsősorban tatár népköltési gyűjteményéről ismert, de más török és mongol népeknél is jelentős terepmunkát végzett. A felsoroltak elsőrangú tudósok voltak a maguk korában, így érthető, ha a hun-magyar kapcsolatok kérdését sokkal átvittebben, árnyaltabban taglalták, mint a korábbi irodalomban történt.

Persze az egyes falvak saját hunlegendái is tovább éltek, sőt számuk szaporodott, ekkor már elsősorban Székelyföldön: a várromokhoz, furcsa alakú sziklákhoz, forrásokhoz, patakokhoz, hegyekhez kapcsolva új mesék születtek, melyek immár a székelyek hun mivoltáról szóltak. A szépirodalomban a székelyek eredetével foglalkozó eposzban, mely *A székelyek Erdélyben* címet viselte, Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1854), a későbbi unitárius püspök 1822-ben már a fiatalabb Attila-fiút helyezte előtérbe. A szerző lényegében Kézait követte műve megformálásakor: főhőse Irnák, aki a testvérével, Aladárral vívott véres csata után vitézeivel Erdélybe megy „szerzeni honnyot”. Ebben az eposzban született meg Hadúr, az Irnákot segítő hadisten alakja.

A 19. század első felének gondolkodását sokfelé Európában az a vágy irányította, hogy megismerjék az ősi népi szellemet és az adott nép ősvallását – erről az összehasonlító történeti nyelvészet kialakulásáról szóló fejezetben már beszéltünk. A 18. század kritikus forráskezelése sokkal szilárdabb alapokat teremtett a múlt kutatásához, mint az elődök naiv hite abban, hogy amit a régi írásokban találnak, az tényleg úgy is volt. A nemzetállam eszméje magával hozta a történeti érdeklődés erősödését, hiszen a formálódó új identitásoknak fontos részük volt a „honnan jöttünk, kik vagyunk” fejezet. A művészetben a romantika nemcsak a múltba, hanem az eredetiségbe, az egyénibe, a nagyságba, a „zseni”-be is szerelmes volt, a kettő együtt természetes lelkesedést ébresztett a nép ősi szellemének, ősvallásának bűvárta iránt is. Az ősi népi szellem pedig a kor tudósainak hite szerint nem a magaskultúrában, nem az udvari költészetben, nem a kifinomult antik verslábak utánzásában nyilvánult meg, hanem a nyelvben és a népköltészetben. Emlékszünk, ezért gyűjtötték a Grimm-fivérek olyan fáradhatatlanul a német népmeséket (meg ami időnként közéjük keveredett), ezért fordultak ők is, követők is egyrészt a nyelv régi formái felé, másrészt a népnyelv felé, mert ezt tartották a nép gondolkodásmódja, szellemisége – ahogyan a század vé-

gén mondták volna, a néplélek – leghívebb őrzőjének. Az ősvallás, a régi mitológia föltárására az egész világnak Jacob Grimm, az idősebbik testvér adta a példát 1835-ben *Német mitológia* című, háromkötetes nagy munkájával, az ő elméletét és módszertanát követte mindenki, aki saját népe ősi mítoszait akarta megismerni. Ugyanebben az évben tette közzé Elias Lönnrot (1802–1884) a *Kalevala* második, „igazi” kiadását a két évvel korábban megjelent rövid változat után, a finn kutató példája meg azt bizonyította, hogy nem hiábavaló a szorgos kutakodás, hiszen Lönnrot ősi eposzt ugyan nem talált, de rálelt olyan népköltészeti darabkákra, amelyeket „népi” eposszá fűzhetett egybe.

Nálunk is ekkor kezdődött a népiség kultusza – Vörösmarty vaskos beszédű drámaszereplője, Erdélyi János (1814–1868) gyűjtőmozgalma a népköltészet föltárására, Petőfi és Arany sokat emlegetett népiessége ennek az európai szellemi iránynak a magyar vetületeként jelentek meg. Az egykori magyar hőseposzt ugyan hiába keresték, találtak viszont helyette balladákat, s bár az egykori ősvallást sem sikerült „rekonstruálni”, óriási kulturális hozadéka volt annak, hogy egyáltalán megpróbálkoztak vele.

A régi magyarok vallásának leírásával először Otrókocsi Főris Ferenc (1648–1718), majd komolyabban a 18. század neves történésze, Cornides Dániel (1732–1787) próbálkozott *De religione Veterum Hungarorum* című értekezésében – ezt szóban 1785-ben adta elő az akkoriban már kiemelkedő európai tudományos központnak számító Göttingenben, s mindjárt el is nyerte vele azt a megtiszteltetést, hogy az ottani akadémia tagjai közé választotta. Az elkövetkező évtizedekben is sokak fantáziáját mozgatta az ősi magyarok hite, nagyszabású gyűjtőmunka azonban csak 1846-ban kezdődött, amikor a Kisfaludy Társaság pályázatot hirdetett a magyar ősvallás „helyreállítására”, azaz lehető legteljesebb megismerésére. A kiírás szerint arra voltak kíváncsiak, „mit lehet a régi bel- és külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint a hagyományokból, némely fennmaradt babonás erkölcsökből, s végre a nyelvben található nyomokból, a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól bizonyosat, vagy hihetőt kivonni?” A fölhívásra összesen hét pályamunka érkezett – a döntés viszont a fölbolydult állapotok miatt jócskán elhúzódott: végül csak 1960-ban ítélték oda a díjat Kállay Ferencnek.

Kállay (1790–1861), a magyar művelődéstörténet és néprajzkutatás egyik első, jelentős eredményeket hátrahagyó alakja a finnugor nyelvrokonság elkötelezett híve volt, de munkássága a magyar-kazár kapcsolatokra és sok minden másra is kiterjedt. Jogászként kezdte, az egyébként debreceni ifjú Kézdivásárhelyen lett hadbíró, harminchét éves korától azonban csak tudományos munkával foglalkozott, méghozzá igen sokoldalúan: vizsgálta a magyarok és a székelyek eredetét, az elsők között vette figyelembe a néprajzot a korai történelem rekonstruálásában, elkezdte a középkori oklevelek névtani földolgozását, írt poétikai, jogfilozófiai, zeneelméleti műveket. Azért ismerkedtünk meg vele egy kicsit hosszabban, mint itt indokolt lenne, mert a legfrissebb összegzésekben joggal hánytorgatják föl, hogy Kállay méltatlanul

maradt ki a finnugor nyelvtudomány 20. században kanonizált történetéből – épp ideje tehát, hogy ezen változtassunk, amikor csak lehet. A régi magyar hiedelemvilágról írt összegzésében a finnugor népek mitológiáját is figyelembe vette, de az iráni kultuszokkal is összehasonlította – munkája jelentős előrelépés lett volna megírásának idején, mire azonban végül megjelenhetett, egyes részei elavultak.

A Kisfaludy Társaság pályázatának kiírása idején kezdett hozzá egy fiatal felvidéki teológus, a Mednyánszky-családnál nevelősködő Ipolyi Arnold (1823–1886), hogy összegyűjtse a magyar ősvallás emlékeit, mindent, amiből az egykori hiedelemvilág rekonstruálható. Később, tapasztalva, hogy a határidő igencsak kitolódott, anyagát ő is benyújtotta a Társaságnak – tőlük díjat ugyan nem kapott, könyve viszont meghatározó alapművé vált.

Ipolyi igen jófejű gyerek volt, így már huszonegy évesen befejezte tanulmányait, de pappá szenteléséig még várnia kellett – ezért vállalta el a nevelői állást a Mednyánszky-fiúk mellett, közben még műveltségét is jelentősen bővíthette. Az anyaggyűjtést már ekkor elkezdte, s folytatta az után is, hogy 1849-ben Zohor plébánosa lett, még hozzá igen sok ember segítségével próbált fölgyűjteni mindent, amit csak forrásként használhatónak tartott: regéket, mondákat, babonaságot és szólásmondásokat egyaránt. Erre a heroikus munkára azonnal visszatérünk, s különben is, a magyar nagyközönség Ipolyit *Magyar mythologia* című munkája révén ismeri leginkább, pedig ennél sokkal szélesebbkörű művelődéstörténeti munkát végzett. Szépen fölfele ívelő papi karrierjét – 1860-ban Törökszentmiklósról került, 1863-ban már Egerben kanonok, aztán a pesti papnevelde rektora, majd előbb Besztercebányán, később Nagyváradon püspök – sok szempontból szintén tudományos munkája elősegítésére használta. Tudósi tevékenysége mellett és ahhoz kapcsolódóan meghonosította a művészettörténetet, őt tartják a rendszeres műemlékvédelem kiépítőjének, fölös pénzéből pedig 14–15. századi itáliai, németalföldi festményeket, magyar középkori táblaképeket, keleti szőnyegeket, gobelineket, szobrokat, műtárgyakat vásárolt, s ezeket múzeumokra hagyta: többségük Esztergomban található, a Keresztény Múzeumban, kisebb részük a Nemzeti Múzeumba, illetve az Országos Képtárba került.

Legismertebb ténykedése tehát mégiscsak a sokszor lefitymált, sokszor égbbe emelt, hosszú ideig elhallgatott, de aztán föltámadt *Magyar mythologia*. A tekintélyes terjedelmű munka tárgykörönként veszi sorra azokat a motívumokat, amelyeket Ipolyi az összegyűjtött kéziratok anyagából kihámozott: istenek, ördög és gonosz szellemek, óriások, törpék és tündérek, történeti hősök (vezérek, törzsfők), az elemek (föld, levegő, tűz, víz), természeti jelenségek, lélekképzet, halál, túlvilág, varázslás, bűbáj, ígész, táltos, varázsló, boszorkány és egyéb bűbajosok, szent helyek és bálványok. A könyvhöz Ipolyi háromezernél több néphagyományból származó mesét, mondát, hiedelmet, szokást vett alapul, de hagyatékában aztán ezernél is több ilyen maradt fenn, mert a gyűjtést könyve megjelenése után is folytatta. Ipolyi sokat idézett példaképét, Jacob Grimmet követte: a hétköznapi, népi nyelv-

használatban és hagyományban bízott leginkább, de más forrásokat is használt, például a fennmaradt krónikák adatait, az akkor még gyér régészeti ásatások eredményeit. Jól ismerte korának nemzetközi irodalmát – németül és szlovákul igen jól beszélt, latinul és görögül szintén tudott, de valószínűleg olvasott franciául és angolul is. A magyar „ősvallás” motívumaihoz, ahol csak lehetett, más kultúrák párhuzamait is bemutatta, többek között a finn mitológia addigra ismertté vált elemeit, s folytonos kapcsolatban állt Reguly Antallal, aki hatalmas finnugor anyagot gyűjtött össze pár évvel korábban.

A kötet 1854-ben jelent meg, s egy év múlva csúnyán elbánt vele Csengery Antal (1822–1880) író, publicista, politikus. Neki is voltak mindenféle érdeimei, például a kiegyezést illető törvényi szabályozásban, minthogy Deák jó barátja volt; képviselőként igen sokat tett költségvetési ügyekben is, szorgalmazta és keresztülvitte az Állami Legfőbb Számvevőszék felállítását és így tovább, hosszasan lehetne sorolni. Ipolyival azonban nemcsak kíméletlen volt 1855-ben írt cikkében, melyet aztán akadémiai székfoglalóként is fölolvastott, hanem bizonyos szempontból igazságtalan is. Kritikája elsősorban vallásfilozófiai és szemléleti jellegű volt, s ebben ugyan lehetett igaza, de mindez az Ipolyi által összegyűjtött folklorisztikai anyag értékét csöppet sem csökkenti. Az is kétségtelen, hogy Ipolyi sem volt kevésbé fantáziadús az „ősmagyar vallás” szavainak eredetfabrikálásában, mint kortársai túlnyomó többsége, de az etimológiákat akkoriban lényegében mindenki hasonló naivitással szerkesztette, másrészt kifejezetten a pályázat követelménye volt a szavak eredetének magyarázatása. Ipolyinak, aki ekkor még csak harminckét éves, nyilván nem esett jól a vitriolos bírálat, az azonban csak legenda, hogy csalódottságában mindörökre abbahagyta volna folklorisztikai munkálkodásait: láttuk, még évekig tovább gyűjtötte az anyagot, már csak azért is, mert mitológiáját másodszer is ki akarta adni, s írt egyéb néprajzi tárgyú írásokat is. A kortársak sem mind voltak olyan lesújtó véleménnyel a munkáról, mint Csengery, Ipolyi 1858-ban a könyvért Marczibányi-díjat kapott, s egyben az Akadémia levelező tagjává választották. Igazi jelentőségét azonban később ismerték föl: Tolnai Vilmos úgy fogalmazott, hogy Ipolyi a magyar ősvallást akarta fölfedezni, és „megtalálta a magyar folklórt”. Ami még nagyobb elégtétel lehetett már akkor, s lényegében – minden akadémiai szemöldökráncolás ellenére – így van máig: a mesékre, mondákra fogékony közönség és írók azóta sem tudnak betelni az Ipolyi által lejegyzett, s olykor kikerekített történetekkel – gyűjteménye számos máig élő mese forrása.

S akkor tehát, előbbi ígéretemnek megfelelően, beszéljünk „a legnagyobb székelyről”, Orbán Balásról. Szejkefürdői sírja ma egyfajta zárandokhely – reméljük, hogy aki fölkapta a síremlékéhez a dombocskára állított székelykapuk között, azt is tudja, ki volt az, akinek kedvéért odaállították őket. Orbán Balázs kissé hóbortosnak látszódnak környezete számára, már csak azért is, mert hiába kapott a család bárói rangot, a fiatalúr nem volt hajlandó viselni: inkább szégyellte, mondván, hogy Elek nevű őse nyilván valami csúfos cselekedetért kapta Mária Teréziától – kétségtelen, a császár-

nő és a székelyek nem voltak valami barátságos viszonyban, s ez 1764-ben a madéfalvi vérengzéshez vezetett, amikor a császári tábornok a gyülekező székelyek közé lövetett. Volt azonban Orbán Balázs ősei között amerikai szabadságharcos is, valamint Pécsi Simon (1565 k.–1642?), mondjuk úgy, ő meg vallása harcosa volt, amíg lehetett. Pécsi ugyanis erdélyi kancellár volt, nevelőapja, Eössi András, a magyar szombatos mozgalom alapítója hatására maga is szombatos lett (azaz a mózesi könyvekhez és a szombat megtartásához ragaszkodtak), s tekintélye húszezer embert tett az új vallás hívévé – 1638-ban azonban vagyon- és fejvesztést róttak ki a szombatosokra, így hát újra meg kellett keresztelkedniük, s valamelyik elfogadott vallásra áttérniük. Orbán Balázs az ő örökségét viszont szívesen vállalta, nagy szeretettel és együttérzéssel írt Pécsi és követői viszontagságairól.

Orbán Balázs élete sem volt éppen fordulatoktól mentes. 1829-ben született Lengyelfalván, tizenhét éves volt, amikor félig görög anyjával Isztambulba indult nagyanyjához, aki azonban, mielőtt odaértek volna, meghalt, s mivel vagyonát a muszlim egyház is magának követelte, a család kénytelen volt hosszú pereskedésbe kezdeni. Mindenesetre a török fővárosban maradtak, s a fiatalember 1847-ben innen indult hosszú útra: végigjárta Kisázsíát, Perzsiát, Szíriát, Egyiptomot, Görögországot. 1848-ban, már újra Törökországban, a forradalom hírére szabadcsapatot szervezett, s mivel ez azért időbe telt, hiába indultak el a magyar hadszínterek felé, Vidinnél nem jutottak tovább, mert hírt kaptak a világosi fegyverletételről. Az ifjú székely nemes visszatért Isztambulba, de az osztrák hatóságok kikérték mint katonaszökevényt, így hát Londonba emigrált. Ott kitanulta az órás mesterséget, aztán a magyar emigráció jeles tagjaival, Perczel Mórral, Szemere Bertalannal, Teleki Sándorral Jersey, majd a szomszédos Guernsey szigetén élt – ugyanakkor, amikor a szintén „bújdosásra” kényszerülő Victor Hugo. A székely fiatalember a rajongásig tisztelte a francia írófejedelmet – állítólag öngyilkos akart lenni, mikor nem sikerült összeraknia a mester elromlott, s ezért általa mint frissen végzett órás által szétszerelt óráját –, Hugo hatása átüt Orbán Balázs nézetein, akár demokrácia iránti érzékenységét, akár romantikus mesélőhajlamát, akár a fényképezés iránti szenvedélyét nézzük. 1855-ben Isztambulba tért vissza, s csak innen, harmincévesen, 1859-ben indult végre haza – de még ekkor is Erdély fölszabadítását tervezgette. Két év múlva Udvarhelyszék főjegyzője lett, 1870-től Marosvásárhely, aztán Székelykeresztúr függetlenségpárti képviselője, majd kénytelen volt Székelyföldön kívül indulni, így Berettyóújfalu képviselője 1881-től. 1890-ben Pesten, a parlamenti ülészek alatt halt meg.

A Székelyföldet fölszabadító terveiből sem haddal, sem politizálással nem sokat valószínűsíthetünk, de állandó jelzőjét, a „legnagyobb székely” címet nem is ezzel érdemelte ki. Amint 1859-ben hazatért, lényegében azonnal hozzáfogott hatkötetes műve, az *Utazás Keleten* megírásához, aztán műfordításokat készített. 1862-ben pedig újra útnak indult, ez alkalommal Székelyföldet járta be gyalog, szekéren, olykor még lóra is merészkedett, jöllehet lovagló-

tudásáról rémtörténeteket meséltek. 1868-ig járta a székely falvakat, és kis, piros fedelű füzetkéibe mindent följegyzett, amit a helyiek meséltek azokról a bizonyos várromokról, patakokról, templomokról, népszokásokról, aztán mindehhez hozzáolvasta a települések történetét, okleveleket silabizált. Útja során kitartóan cipelte magával fényképező fölszerelését, állványt, dobozt, lemezeket, vegyszereket, s még egy sátrat is sötétkamrának, hogy legyen hol előhívnia a képeket. 1868 és 1873 között jelent meg a *Székelyföld leírása*, szintén hat kötetben, 1889-ben pedig, jó évtizednyi munka eredményeként ennek kiegészítése, a *Torda város és környéke* – az Akadémia már korábban, 1887-ben levelező taggá választotta. A romantikus Hugo tanítványa élvezetesen írt, a Székelyföldről szóló kötetek pedig természetesen tele voltak mindazokkal a mesékkel, legendákkal és mondákkal, amelyeket Orbán Balázs mint helyi hagyományt följegyzett – ekkorra a székely identitástudatnak még áthatóbban részévé vált a hun származás tudata, mint a nem székely magyarnak, mint Eckhardt Sándor megfogalmazta, „ezért fakadnak székely földön minden hegyből, romból, forrásból Attila-mondák és ezért nézik ott a tejutat is a szabadító Csaba harci útjának...”² Ezeket a mondákat Orbán Balázs hatalmas munkája nemcsak ismertebbé, hanem népszerűbbé is tette, Ipolyi mitológiája mellett kiváló nyersanyagot szolgáltatott költőknek és íróknak, tankönyvek szerzőinek egyaránt.

Ipolyi és Orbán Balázs olyan forrást is fölhasznált, amelyet velük együtt sokan hitelesnek véltek – nem kételkedett valódiságában többek között az egyébként kritikus filosz Szabó Károly, az elismert történész Szilágyi Sándor, a szótáríró Fogarasi János sem. A rejtélyes irat szenzációként bukkant föl 1796-ban: Farkas Nepomuk János, Csíksomlyó korábbi plébánosa küldte Aranka Györgynek, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság elnökének azzal, hogy ő is úgy kapta az elküldött írás 1695-ben készült példányát. Ez a korábbi változat soha nem került elő, s az eredeti sem, amelyet az Aranka küldött példány szövege szerint Sándor Menyhért várában, 1533-ban 153 levélből szerkesztettek egybe. A rissz-rossz latinsággal megírt *Csíki székely krónika* a székelyeket természetesen hun eredetűnek tekinti, s ebben szerepel először a *főrabonbán* tisztség – ő lett volna Árpád honfoglalása előtt az Attila utódaiból szervezett székelyek papi és főbírói hatalommal fölruházott vezetője, székhelye pedig a Székelyudvarhely melletti Budvár, amelyet a mese szerint még Attila bátyja, Buda épített. Ott őrizték az ezüstveretbe foglalt, kókuszdióból készült áldozóserleget is (később szerezsendiónak is minősítik, de abba nem sok bor fér). A krónika szerint a nyugatra vonuló Árpádot egy *Zandirhám* nevű főrabonbán fogadta, átadta neki a székelyek kőbe vésett alaptörvényeit, Árpád pedig fölesküdött a kőtáblákra. Zandirhám utódai közül való Apor Sándor, a csíkszentmihályi Sándorok őse.

A *Csíki székely krónika* két évszázada hevíti a nemzeti érzületet, lévén a magyar művelődéstörténet egyik legnagyobb karriert befutott hamisítványa. Aranka Györgyék kezdeti gyanakvása – a kéziratot nem adták ki, mert kételkedtek valódiságában – csak időlegesen akasztotta meg az álkrónika nagyívű

pályafutásának kibontakozását. Már nyomdába kerülése előtt sok kéziratos másolata készült, 1818-ban aztán Kilyéni Székely Mihály végül csatolta *A Nemes Székely Nemzet Constitutiói* című szöveggyűjteményéhez. A nagyközönség, mint várható volt, lelkesen fogadta, de a tudományos életben továbbra is hevesen vitáztak eredetiségéről: hitelességének védelmezői között megtaláljuk a kor legjelentősebb, imént felsorolt történészeit, a kételkedők között az egyébként romantikus lelkületű Jerney Jánost (vele részletesebben is megismerkedünk majd), egyik legkritikusabb bírálója pedig Kemény János volt, aki egyébként maga is igen tehetségesen hamisított okleveleket, tudta tehát, miről beszél. Voltak olyanok is, például Kállay Ferenc, akik hol hitele mellett, hol az ellen érveltek.

A műkrónika a század második felében élte fénykorát, tudományos körökben azonban már 1883-ban jelentős csapás érte: Nagy Géza hosszasan sorolta a munka belső ellentmondásait, anakronizmusait és azokat az elemeket, amelyekhez a hamisítók más forrásokból kapták az ötleteket. Végül 1905-ben Szádeczky Lajos leplezte le a turpisságot: a szöveg rossz latinsága és a Nagy által is kifogásolt ellentmondások alapján vont le a következtetést, hogy a krónikát valószínűleg Sándor Zsigmond hamisította 1796-ban, mint egy későbbi írásában Szádeczky fogalmazott: „beteges családi hiúságból és perdőntő célból, anyagi érdek előmozdítására”.³ Azért volt szüksége rá, mert az Aporokkal folytatott birtokperben akarta hasznát venni. Amikor ugyanis a krími tatárok 1694-ben betörték Csíkba, a pusztításon túl magukkal vitték a szék vicekapitányát, Sándor Jánost. Szintén foglyul ejtett, aztán szabadon engedett felesége Apor Istvántól kért kölcsönt férje kiváltására, fedezetül háromszéki és csíki birtokaikat adta neki zálogba. Később a Sándorok szerették volna visszaváltani földjeiket, az Aporok azonban nem zálognak, hanem adásvételnek értelmezték a tranzakciót, így eszük ágában sem volt visszaadni a birtokokat. A két család között 1797-ben indult újra a per, a Sándorokat a család fiatal jogász tagja, Zsigmond képviselte – Szádeczky őt gyanúsította a krónika gyártásával. Azóta ugyan más jelöltek is fölmerültek a hamisítás elkövetésére, de a tudományos életben már senki nem kételkedik abban, hogy a Csíki krónika sokkal inkább nagyon is határozott jogi céllal készített irodalmi fikció, mintsem komolyan vehető történeti forrás.

A laikus irodalomban azonban (az ellenkezője lenne meglepő) a Csíki krónika sosem szűnt meg színezní a székelyek eredetéről farigcsált elméleteket, bár a nyílt vitát csak 1980-ban indította újra az író Szőcs István (aki egyébként a magyarok sumer kapcsolatainak is erőteljes propagálója). Szőcs még csak azt vetette föl, hogy újra kellene gondolni a krónika hitelének kérdését, Grandpierre Attila már eltitkolásról és összeesküvésről beszél a krónika „elhiteltelenítése” kapcsán, Barabási Lászlónál pedig egyenesen a Zennel köthető össze Zandirhám, megfelelően annak, hogy szerinte az emberiség egésze a Kárpát-medencéből származik, a székelyek pedig azok az őrzők, akik helyben maradva vigyázták az ősi földet, várva, hogy a világnépesítésre eltávozott magyarok visszatérjenek. „Előkerült” a kókuszszerleg is:

a beszámolók szerint a Sándor-család ugyan 1944-ben elmenekült, a pohár azonban nem utazott velük New Yorkba, hanem az egykori rivális rokonság utódjának, Apor Vilmosnak a felügyelete alatt, majd pedig Pannonhalmán időzött egy darabig, aztán László Gyula közbenjárására visszakapta a család. 2002-ben „Az Pohár”, másik nevén „Őfelsége” már állítólag Budapesten rejtőzködött, 2004-ben viszont teljes valójában megmutatkozott a csíksomlyói pünkösdi misén, amikor is Erdő Péter bíboros ezzel (esetleg „Velet”) mutatta be az áldozatot. 2006 júniusában pedig a Székely Nemzetgyűlésen a Székely Nemzeti Tanács széki elnökei ittak belőle – nem vért, hanem bort –, hogy ezzel tegyenek bizonyosságot a székely autonómia melletti kiállásukról. Közleményük szerint a képviselt közösségek nagy száma mellett „a székelység ősi áldozati poharának jelenléte”⁴ biztosítja, hogy határozatuk valódi közakaratot képvisel.

A Csíki krónika és vetületei, mint a sajátos módon szakralizálódó ezüstrá-más kókuszku-pa, nemcsak ma politikai szimbólumok – a Székely Nemzeti Tanács identitásjelzése az RMDSZ-szel szemben –, a krónika hitelességét hazafias érzületből nem illett fircangolni sem a szabadságharc, sem a Trianon utáni kegyeleti időszakban, de sokan ma is székely identitásuk megsértésének tekintik a kritikus hozzáállást. Ezen nem is csodálkozhatunk: az álkronika elemei már a 20. század elejére elterjedtek a szépirodalmon keresztül, így aztán a hamisítvány motívumai mélyen beágyazódtak a közgondolkodásba, majd folklorizálódtak, s a székelyföldi népi hiedelemvilágnak is részévé váltak. Dózsa Dániel (1821–1889), az inkább politikus, mint költő székely bíró és képviselő 1858-ban hatvanhárom énekből álló, hexameterbe szedett eposzt írt belőle *Zándirham. Székel hősköltemény a IX. századból* címmel. A rabonbánok meghílették többek között Thaly Kálmánt is, aki verset írt a *Három Oporról*, s készültek a krónika alapján más – méltán – elfeledett művek is. A *Csíki székely krónika* motívumainak azonban Orbán Balázs mellett volt még egy igazán nagyhatású irodalmi terjesztője: Jókai Mór.

Jókai történeti érdeklődését senkinek sem kell bizonygatni – *A magyar előidők*-ben és *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkáiban bőségesen foglalkozott a korai magyar történelemmel. A Csíki krónika tollra kíváncsozó motívumai pedig az 1883-ban írt *Bálványosvár*-ba kerültek bele, az író talán olvasta magát a krónikát is, Orbán Balázst és Ipolyit bizonyosan. Jókai – miként Mikszáth is – volt éppen a háromszéki Illyefalva képviselője az országgyűlésben, de az már jóval az után esett, hogy beleszeretett a tájba – aki látta már ezt a vidéket, ezt nem is igen rója föl neki. Ráadásul Jókai érzékenységet egyéb lángolások csak fokozták: feleségének, Laborfalvi Róának a családjá Szentivánlaborfalváról, Háromszékből származott. Jókai 1853-ban járt errefelé először, még hozzá sűrű élmények után: Tusnádfürdő felől kaptatott föl a Szent Anna-tóhoz, s még aznap elkocsizott Bálványos várának romjaihoz. A táj arrafelé varázsol, minden orom, tó, erdő vagy patak mondákat mesél, s ebben az ellágyult lelkiállapotban Jókai különben sem lomha fantáziája meglódult már a hely – *bálványos* – nevétől is. Aztán meg-

ismerte a közelben lévő Pincetetőt, ahonnan be lehet látni Laborfalvára, s a hegyhát az alatta húzódó kis medencével kiválóan alkalmasnak mutatkozott arra, hogy ide helyezze a rabonbánok nemzetgyűlését.

Azt nem lehet mondani, hogy a *Bálványosvár* az író legkiemelkedőbb alkotása, bár ha nem regényként, hanem meseként olvassuk, megváltozhat a véleményünk. Van benne minden, ami csak a sikerhez kell, mindenekelőtt szerelem keresztény székely amazon és pogány kun fejedelem között, aztán bátor népek, szilaj katonák, ha nem is kacsalábon, de forgó kilátó-erőd, nő-rablás, megtérés a kereszthez, a hazát kereső kunok leírásában harsányra színezve olvashatjuk mindazokat a borzalmakat, amiket a nyugati források a nomádokról, többek között a honfoglaló magyarokról összehordtak. A székelyek viszont a kiválasztott magyar népen belül is kiválasztottak (Jókai kiemeléseivel): „A sokféle magyar népcsalád között a székely magát tartja a *legelsőnek*, azután ereszti a többit ... És méltán. Őneki van itt legrégibb hazája: igazi megerősített országa, aminek idegen soha talpalatnyi földjét se vette meg, se véren, se pénzen; akinek a hét nemzetségét, s az abból származott huszonegy ágát még házasság útján se keverte meg idegen származás; akinél ereklyében tartogatják Etele égből esett kardját, *Csaba* vezérnek ökörbőrre hun betűkkel írott *végghagyományát*, *Zandirhám kőpajzsait* az öt alaptörvénnyel, s a *hét vezér kókuszdió* serlegét, amibe azok a szövetségkötésnél vérüket csorgatták. Ez mind a székelyek kincse. Az ősvallás is náluk maradt meg eredeti szittya tisztaságában.” Ezek után nem meglepő, ha Jókai meglehetősen határozottan utasította el, hogy a magyar nyelvnek bármi köze lenne a finnugor nyelvekhez.

Hasonlóan egyébként Vajda Jánoshoz, aki 1856-ban drámát írt *Ildikó* címmel – nem különösebben jelentőset, valljuk be. Az ötletet a Judit és Holofernész történetét földolgozó *Judith* című drámából, Friedrich Hebbeltől vette, ezt 1856 szeptemberében mutatták be Pesten, Vajda pedig októberre már el is készítette saját szomorújátékát. A kritika lesújtóan fogadta, a közönség jobban, sőt másik darabot is inspirált, Dobsa Lajos 1858-ban, *Attila és Ildikó* címmel írt drámát, csaknem mindenben Vajdát követve. Az *Ildikó*-ban a kritika épp azt kifogásolta, hogy Attila jelleme megformálatlan, az uralkodó tulajdonképpen szükséges kellék, azt meg a kritikusok nélkül is észrevevesszük, hogy a darab főhőse a fejedelmet meggyilkoló és magát is földáldozó (itt) római lány. De azért semmiképpen ne gondoljuk, hogy Attila és a huntörténet ne tartozott volna Vajda kedvencei közé – a váli erdőben, Kézai szülőföldjén felnőtt fiútól furcsa is lenne másként. Vajda 1896-ban vehemensen védelmezte az Attila-hagyományt korábban már idézett *Magyar-ság és nemzeti önérzet* című könyvében:

„A francia Thierry Amadé vaskos kötetekben bizonyította a hunok és magyarok rokonságát, egy azon nemzetiséghez való tartozását. És én részemről ezt hiszem, ezt szeretem hinni. A mint nem hiszek az ó- és új testamentom csodái közül egyetlen egyet sem. De azért nem tartom kötelességemnek előállani annak bizonyításával, hogy ezek a csodák nem történhettek meg – és szinte hajlandóbb vagyok hinni,

hogy helyesebben cselekszem, ha hallgatók és nem akarom megfosztani a szegény vakkoldust, az együgyű tömeget irgalmas vezetőjétől. Ismétlem, erősen hiszem, hogy az ezeréves néphagyománynak van igaza, de ha nem hinném is, ezt bevallani, hirdetni, még ha kínpadra vonnának is, egyenes nemzet- és hazaárulásnak tartanám, mert nagyobb veszteségnek, károsabb hatásúnak ítélem egy nagyobb döntő csata elvesztésénél. A gondolat, hogy Attila és a hunok nem magyarok, úgy hat rám, mintha eret vágtak volna rajtam és legalább egy jó itce vért kieresztettek volna belőlem. És bizonynyal így hat ez az egész nemzet önérzetére.”⁵

A könyvecske egyéb kijelentéseit, ha tetszik, a Vajda János által éppen most kifejtett szellemben, ne bolygassuk. A keserűséget, türelmetlen be-zárkózást, sovinizmust és vaskalapos értetlenkedést tudjuk be annak, hogy Vajdát ekkor már talán pusztította belülről betegsége – néhány hónappal a könyv megírása után meg is halt.

Egyelőre ne menjünk messzire a váli völgytől, Kézaitól meg Kajászó-szentpétértől – emlékezzünk csak vissza, *Kajászó* eredetileg *Keveaszó* volt, Kézai Simon itt temette el az általa kitalált Keve vezért. Időben lépünk azonban vissza Vajda előbbi művétől fél évszázadot: Arany János 1853-ban írta a *Keveháza* című költeményt, Keve vezér csatájáról és haláláról, s ezt a verset aztán készülő nagy művébe illesztette. Egy évvel korábban Gesztre látogatott a Tisza-családhoz – a szabadságharc után fél évet töltött náluk házitánítóként, s később, nagykőrösi évei alatt is el-eljárt hozzájuk –, ott kezdett anyagot gyűjteni a hun eposzhoz. A szabadságharc leverése ugyanúgy sötét-re festette a jelent, mint korábban Mohács vagy később Trianon, s ugyanúgy fordultak sokan a megnyugtatóan diadalmas múlthoz, mint Mohács vagy Trianon után, így a hunok a már jól ismert menetrend szerint bukkantak föl. Arany más ösztönzést is kapott. Egyrészt akkor már biztos volt, hogy hiába keresik-kutatják az ősi magyar eposz nyomait, nem lesz az meg sehol. Arany mindennél fontosabbnak tartotta, hogy amit létrehoz, az irodalmi értelemben hiteles legyen, azaz a hagyományban gyökerezzen, ezért tanulmányozta Anonymus és Kézai gesztáját, Thuróczy krónikáját, Ransano és Oláh Miklós műveit, a Nibelung-éneket és az Eddát is, pár évvel később pedig kincsesbányát talált Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent *Magyar Mythológiájában*, s aztán 1856-ban megjelent a francia történész, Amadée Thierry már többször – az iménti Vajda-idézetben is – emlegetett tanulmánya Attiláról és a hunokról, ebben a szerző magától értetődőnek vette a hun-magyar leszár-mazást. Arany végül úgy döntött, a magyar nemzeti eposznak szánt trilógiát Attila már-már népmesei legkisebb fia köré teremti meg, és a hun téma irodalmi értelemben is, hatását tekintve is nála ért a legmagasabbra, annak ellenére, hogy a mű soha nem készült el.

Mert hát a magyar hőseposzt nemcsak föl kutatni volt teljesíthetetlen feladat, megírni is annak bizonyult, hiába fogott neki Arany többször is. Tervei szerint az első rész Attila – nála, Kézait követve, Etele – és Buda testvérharcáról, a második rész az Attila végzetét előrevetítő jóslatokról és Csaba nevelte-téséről, a harmadik rész Attila haláláról és Csaba meneküléséről, illetve visz-

szatértéről, azaz a magyarok honfoglalásáról szólt volna. Elsőként a harmadik rész, a *Csaba királyfi* néhány töredéke készült el 1853-ban, és például az imént említett *Keveháza*, amelyet Arany szintén a trilógiába akart illeszteni, ezt *Hábor*, a „csatamondó kobzos” énekelte volna. Az elkészült darabokat azonban fanyalogva fogadták, Arany egy időre félre is tette az eposzt. Legközelebb 1855–56-ban foglalkozott vele (ekkor írta a *Csabát*, *Árpádot*, *Lehelt* is emlegető verset, *A tetétleni halmon* címűt is), ekkor rajzolta föl a trilógia vázlatát, készült két ének az első, négy ének a harmadik részhez, és ekkor írta a trilógia híres *Előhang*-ját:

„Néztem a sötétbe, sötét éjszakába,
Régi elhúnyt idők homályos titkába;
S amint belenéztem, hosszasán, merevül:
A ködök országa im megelevenül
És előttem járnak a hajdani képek,
Mint egykor, oly élők, mint egykor, oly épek

Szög húnfiak, amint sугár lovaikon
Íjat pödörítve futtatnak a síkon
[...]
S elvágat a falka, szélnél sebesebben,
Utána fehér köd, a föld pora, lebben. –
Ott láttam a hősök ifjabb ivadékát,
S feltünni borongó Etele árnyékát,
Nagy messze vetődni a hűn temetőre,
Hogy már deli napjok hajlott lemenőre;
Ott barna Csabát, a szőkébb Aladárral,
Etel nagy örökjét kísértetni vállal, –
Míg harc riad, imé! Kelem átkos földén,
Holdfogyton is áll még, mely támada töltén –
S a nemzeti vérszből egy marad fen: Csaba,
Csaba, e nagy éjnek bujdosó csillaga.”

A tervezett trilógiából végül egyetlen rész készült el, az első, 1863-ban: a *Buda halála*. A testvérgyilkosság ugyan nem szépíthető, de éle valamegyest tompítható: mert Arany története szerint ugyan Buda maga mellé vette uralkodni öccsét, Etelét, de aztán szemet vetett annak jogos jussára, az isteni kardra, ezért aztán párbajban kellett megvívnia fivérével. Aranynak természetesen több szereplőre volt szüksége, mint amennyit forrásaiban talált, így hát kénytelen volt egy-két nevet maga megalkotni – ekkor újította föl a 13–14. századi okleveles anyagból ismert *Gyöngyvér* nevet, a történetbe illesztette *Csát*-ot és a szintén régi személy- és nemzetségnév *Szemere* nyomán megalkotott *Szömöré*-t, megtartotta az Anonymustól Kézaihoz keveredett *Szalárd*-ot, s melléjük hunosította még a Konsztantinosznál járt *Bulcsú*-t.

A *Buda halála* hatodik éneke a *Rege a csodaszarvasról* – kétségtelenül ez vált a hunmondakör legismertebb témájává. Úgy látszik, a történetben ott bujkáló, ebben az értelemben mégis létező ősi magyar eredetlegenda ereje egy évezred alatt sem kopott meg, Arany verse óta pedig megsokszorozó-

dott. Régóta kötelező része már az egészen kisiskolásoknak szóló tankönyveknek, különböző átiratait pedig gyakorlatilag lehetetlen számbavenni. Csak néhány példa (a szépemlékezetű *Nyitnikék* foglalkoztató füzetén kívül): földolgozta Móra Ferenc, bekerült Benedek Elek mesegyűjteményébe, a töretlenül népszerű, már a 19–20. század fordulója körül is nagy példányszámban fogyó, iskolai oktatásban is használt *Magyar mese- és mondavilág*-ba, 1901–1902-ben Székely Bertalan tervezett freskósorozatot Arany versével a Vajdahunyad várába, Sztojanovics Jenő iskolaoperát írt belőle, megjelent könyvben és diafilmen László Gyula rajzaival, természetesen olvashatjuk Komjáthy mondái között is.

A csodaszarvas-legenda átértelmezéseiből is van bőven. Az Árva királyfiról szóló mesekönyvről már részletesen beszéltünk, a végeérhetetlen lista helyett csak két további példa: József Attila 1933-ban írt versében (*A csodaszarvas*) az ábrándokból, a valóságpótlékból azzá alakul vissza, ami valójában – mitikus jelképpé. Lászlóffy Aladárnál (*Csodaszarvas*) pedig a sarvas a vívódó vátesz-költő allegóriája, a népéért önáldozatot hozó vezető motívumának (a magyar kultúrában tág asszociációs kör, Álmos vezértől egészen Krisztusig), s egyben a Csodafiúszarvas mondájának áthallásaival.

*„Mióta vár valami messze?
s ahova vinne – maga járt ott?
hányadszor kezdi, dühtől sírva,
odavezetni a világot?*

*... Beérnek egyszer, s mint a sarvast,
megnéznek holtan, összeesve.
Körüljárnak, s kicsit nem értik,
miért rohantam ilyen messze?*

*Kutatnak rajtam, bennem – s végül
körül is néznek tán a tájon,
amelyre végig csak szorongva
gondoltam én is: megtalálom?...”*

A harmincas évek második felében az amerikai gyerekek is megismerhették a csodálatos gím történetét: a Budapesten született Szeredy Katalin, azaz Kate Seredy megírta és maga illusztrálta a honkereső hunok és magyarok történetét, s a könyv 1938-ban elnyerte az Amerikai Gyermekkönyvtárosok díját, a Newbury Medált. Az amerikai cserkészvezetők képzési programját pedig ma is „Csodaszarvas Program”-nak (*White Stag*) hívják: megalkotója az egyébként társadalmi rendszerekkel és vezetéselmélettel foglalkozó Bánáthy Béla (1919–2003), akit még 1933-ban, kiscserkészként búvölt el a Budapesten tartott Cserkész Világtalálkozó jelképe, a fehér sarvas, olyannyira, hogy felnőttként az Egyesült Államokban kidolgozott vezetésfejlesztési programjának ezt a címet adta. A csodaszarvas mondájának népszerűsége a 20. század második felében, sőt a 21. században is töretlen. Nemrégiben Gábor Emese verses mesét írt belőle Móra földolgozása alapján, Neuberger Gizella

animációs rövidfilmmé alakította, de elrappelte Sub Bass Monster is (*Ragga a csodaszarvasról*)... Jankovics Marcell egész estés rajzfilmje tartalmazza az Aranytól jól ismert történetet is, de jóval többet ennél: a csodaszarvas-motívum lapp, szibériai, hun, hiungnu, szkíta, honfoglaláskori szimbólumkapcsolatait és mindezek szemléleti hátterét köti át egymásba – hogy hogyan, arról szól *A Szarvas könyve*.

A földolgozásokon kívül se szeri, se száma a motívum egyéb alkalmazásainak. Makkai Ádám a magyar költészet történetét bemutató gyűjteményének *A csodaszarvas nyomában – A legszebb ezer vers költészetünk nyolc évszázadából* címet adta (2002), megszámlálhatatlan Csodaszarvas-kör, egyesület létezik, Grandpierre Attila a Vágtázó Halottkémek után létrehozta a szintén, de már egészen más körök számára kultikus Vágtázó Csodaszarvas zenekart, és a sort hosszú oldalakon keresztül lehetne folytatni.

A hun téma egyéb motívumai sem hiányoznak természetesen, sem a képzőművészetből, sem az irodalomból, Attila például egészen a rocksztárságig vitte Szörényi Levente *Attila, Isten kardja* című, azaz a mitikus kardot és az istenostoráságot elegyítő, 1993-ban bemutatott rockoperájában. A képzőművészetben az idealizált múltábrázolás tökéletes témáját adják a hunok, s főként Attila. Az 1848-as szabadságharcot közvetlenül megelőző időben a hun fejedelem alakja olyan népszerű volt, hogy róla nevezték például el a honvédsereg egyik új huszárezredét – s aztán az ő jellegzetes ruhadarabjukat, a zsinóros mentét *atillá*-nak. Priszkosz leírásából kiindulva Than Mór kétszer is megfestette Attila lakomáját, az egyik a Vigadó Csemegetára, azaz cukrászdája számára készült, a másik olajkép. Hasonló fölfogásban készült Iványi-Grünwald Béla *Isten ostora* című képe, melyen a hunok lényegében magyar parasztok és Körösfői Kriesch Aladár 1902-ben készült parlamenti freskója, a *Böleynyadászat*, amely alcíme szerint azt ábrázolja, amint Attila megmenti Budát – Kriesch egyébként korábban a Csodaszarvasról is festett olajképet.

Körösfői Kriesch (1863–1920) leginkább arról nevezetes, hogy 1901-ben Nagy Sándorral létrehozta a gödöllői művésztelepet, mely a magyar szecesszió egyik legfontosabb műhelyévé vált. A képzőművészet egységét hirdették, s ennek megfelelően igen sokféle anyaggal dolgoztak, készítettek festményt, rajzot, rézkarcot, szobrot, faliszőnyeget, üvegablakot, mozaikot is. Ihletet pedig elsősorban a magyar népi motívumokból próbáltak nyerni, ezért alaposan tanulmányozták a hímzések, kézművesalkotások mintáit, így aztán igen szoros kapcsolatban álltak Erdéllyel is. A csoport tagjai kaptak megbízást arra, hogy 1907-ben Velencében megalkossák az állandó magyar kiállítási pavilont: a rendezők azt kérték, hogy a műtárgyak valamilyen módon utaljanak a két ország kapcsolatára, s témáik közismertek legyenek. Az olasz lapok nem fogadták kitörő örömmel a feladat magyar megvalósítását, nehezen teheték volna, hiszen a pavilon kapuja fölött Attila udvarát ábrázoló üvegablak fogadta a látogatót, a homlokzatra helyezett kutak mozaikja az Isten kardja témát, illetve Aquileia ostromát ábrázolta – való igaz, a legenda szerint Velence az Attila borzalmas csapásai elől menekülő

aquileiaiaknak köszönhette alapítását, de azért ezzel kedveskedni mégsem nagyon lehetett az olaszoknak. A pavilonban aztán még két hun témájú gobelin is várta a belépőket, az *Ildikó* és az *Attila hazatérése a vadászatról*. A gödöllői műhely művészei nemcsak Erdéllyel, de finn kollégáikkal is jó kapcsolatban álltak – semmiféle halzsírundor nem volt tehát a dologban, s tudatában voltak annak is, hogy e kedves témájuknak semmi köze nincs a magyar történelemhez – része viszont a magyar mondakincsnek.

A szecesszió nemzeti változatának létrehozásán persze mások is fáradoztak, mindenekelőtt Lechner Ödön, de például Toroczka Wigand Ede (1869–1945) és Kós Károly (1883–1977) szintén. Mindkettejüket megérintette a hun téma. Wigand 1910-ben *Hajdanában réges-régen* címmel készített rajzsorozatot, ennek alcíme is sokatmondó: *Attila sátorpalotájának restructioja eszményi keretben*. A sorozatban hun és székely olyannyira egy nép, hogy Attila leginkább puritán székely uraság, a *Csaba bölcsője* című képen pedig a székely népviseletbe öltözött Réka fagerendás házban, búboskemence mellett varrogat, az ablakon át pedig aprócska csillagok özönlenek be a királyfi bölcsője köré. A sorozat hat képét a marosvásárhelyi Kultúrpalota tükörtermének festett üvegablakain láthatjuk, archaizáló címekkel: *Hajdanában réges-régen*, *A nagyúr kapuja*, *Sátoros palota*, *Réka asszon sátoros kertje*, *Csaba bölcsője*, *Réka asszon kopolafája* – és még két kisebb kép, a *Perosztószték* és a *Réka asszon deckás ablaka*. Kós Károly maga illusztrálta 1909-ben írt *Attila királról ének* című balladaszerű históriás énekét.

Ha már a szecessziónál tartunk, következzen a legszittyábbnak és legáltósabbnak tartott magyar költő, a pluszcsonntal (hat ujjal) született Ady. Tulajdonképpen rejtély, miért híresült el „szittyaként” – hacsak nem versei meglehetősen felületes olvasata miatt –, mert igaz, Ady használja a jól ismert hun motívumokat, a hunmondakör tartalmi elemeit behívja verseibe, de mindig jelentősen átértelmezve. A *Hunn, új legenda* érthetetlen, ha nem tudjuk Attila temetésének legendáját, de a versnek Attilához semmi köze, a költészethez van: „Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál, / Hulltommal hullni: ez a szolgál dolga, / Ha a Nagyúr sírja szolgálakat követel.” A *Csaba új népe* sem a hun királyfiról szól, hanem az Ady által remélt új honfoglaló hadról, a művészekről. A *Hadak útja* pedig éppen a klasszikus nemesi nemzettudattal szemben értelmezi át a hagyományt, s szólítja hadba végre a népet „Csaba népe” helyett. Az ázsiaiság megszokott motívumát, a szkíta, illetve Gógtól és Magógtól való származást arra használja, hogy az európaiság mellett tegyen hitet, szembeszállva minden áporodott szellemi ócskasággal. („Mégiscsak száll új szárnyakon a dal / S ha elátkozza százszor Pusztaszer, / Mégis győztes, mégis új és magyar.”) Ez persze számos más versében visszaköszön, elvégre tudjuk jól, az ő búvóhelye Párizs volt és nem a Bakony, a gémeskút, malomalja és a fokos nála nem pirosrámás népszínműi szentimentalizmus, hanem a szalonnás elmaradottság szimbóluma. Az *Önd vezér unokája* című versében aztán nyíltan is megfogalmazza az ázsiai származás tudata és érzete közötti hasadást: „Tőle jövök és idegen / Az én őszám, fajtám, királyom.”

Szóval a lényeg: Adyt illetően jobb óvatosan bánni azzal a nyílegyenesen értelmezett nagy szittyasággal.

A Nyugat többi emblematisz alakját még ilyen átértelmezett formában sem igen érdekelte Attila, igaz, azzal a programmal, amit meghirdettek, ezen azért annyira nem lepődhetünk meg. Ha mégis foglalkoztak vele, abban nem volt köszönet, már legalábbis a huntudat komolyan vehetősége szempontjából. Krúdy egyenesen paródiát alkotott a huntörténetből az *Etel király kincse*-ben – az Isten kardja motívum beleszöve egy kis Emese álmát is, a következőképpen hangzik:

„Piros mezőben zöld macska: ez volt Attila jelvénye, annak az álmának emlékeztetőre, amelyet nagybátyja sátrában álmodott. Egy kis párduckölyökhöz hasonló macska egy aranygombot gurított a lábaihoz, mintha a földgömböt helyezte volna az uralkodásra készülő ifjú hun lábaihoz. Ezek a zöld macskás lobogók mutatták a hun király hatalmát a Brentától a Rajnáig, Rómától Galliáig. Ahol ezek megjelentek: ott másképpen zúgott a szél, más színe lett még a fán függő piros almának is, nemcsak az emberi orcának.”

Babits *Turáni induló*-ja Krúdynál sokkal szelídebben hajlik iróniába, így ha valaki nagyon akarja, olvashatja iróniamentesen (látam már ilyen olvasatot), bár ezt az áttetsző értelmezést azért igencsak megnehezítik az olyan mondatok, hogy „Így élünk, mi, népet fosztván, földjeinket föl nem osztván”; „Rátörünk az ellenségre, úgy teszünk szert feleségre”; „Sok csodát az égen látunk, sok arany csodát imádunk”; „Kőházakkal, vértess haddal, mit törődünk Napnyugattal?”

Talán Juhász Gyula szokásos barna busongása az egyetlen nyugatos életmű, amelyben a klasszikus hunkép nem visszajára fordítva jelenik meg – igaz, nem is a megszokott csillagösvényes fényárban, hanem valamiféle, hol sóvárgó, hol a régi hit utáni csalódott vágyódásként. Az előbbire példa a *Turán után* és az *Egy tatár költőnek*, ebbe némi puha turanizmus is vegyül. A nagy remények veszte utáni kiábrándultságra példa az *Ének Kupa vezéről* vagy *A szent szarvas*: „Szent arany gím, régi kedvünk, / Aki fénylett, aki eltűnt, / Hol keressünk, hol felejtünk, / Borral, vérrel, hogy temessünk?” Juhász Gyula verscímeiből és az előző megjegyzésből nagy hiba volna ítéletet mondani a szegedi szomorúköltő fölött, miszerint „nahát, ez a Juhász Gyula, mik ki nem derülnek róla, hát ő is turanista volt”. A turanizmus, a következő fejezetben visszatérünk erre, kezdetben sem vad, sem megátalkodott nem volt – később aztán már nincs mit mentetni rajta, de Juhász még nem azt a változatot dédelgette magában. A turanizmus terjedésének második szakaszában viszont valamirevaló gondolkodó már nem is tehetett mást, mint Móra Ferenc: mélyen lenézte, amivé ez az ideológia vált – erről később.

Az természetes, hogy Móra képzett régészként egy pillanatig sem vonta kétségbe, hogy a magyar nyelvhez legközelebb az ugor nyelvek állnak, s tudta ugyanezt íróként is, ettől függetlenül a hunmondakör számos elemét formálta mesévé *Rege a csodaszarvasról* című gyűjteményében – mert

íróként meg pontosan tudta, hogy történeti valóságtartalmától függetlenül a magyar mondavilágnak alapvető része a csodaszarvas, az Isten kardja, a Hadak útján népe megsegítésére vágtaáz Csaba története. Móra komoly ásatásokat végzett az egykori dél-alföldi hun sírokat föltárva, említettük már korábban, hogy neki köszönhető a leggazdagabb Kárpát-medencei hun lelet, a nagyszéksői fejedelmi temetkezés anyagának megmentése is. Elkötelezett kutató, jó filosz és egyben kiváló író volt – ennek a kellemes elegynek köszönhetjük a legszórakoztatóbban megírt filológiai elemzést a hunhagyomány második legnagyobb hatású motívumáról, arról, hogyan alakult ki Attila temetésének története.

Leszámolás Attilával című írásában – mely annak köszönheti születését, hogy a múzeumigazgató régész megunta „azt a sok követet, akikkel [Attila] megüzeni, hogy mely részén található ő a határunknak, hol a Tiszában, hol a nádasaink között kanyargó erekben” – Móra azt kutatta, honnan származik a legenda, hogy Attilát vízmederbe, s hármaskoporsóba temették. Arra jutott, hogy Ipolyi tévedéséről lehet szó: azt hihette, „ha Alarichot folyóba temette a maga gót népe, mért ne művelték volna azt a hunok is Attilával, aki még különb istenostora volt, mint korábbi pályatársa”. Később aztán mások is átvették az Ipolyi által teremtett „hagyományt”, így Móra végkövetkeztetése: „A csíra tehát Ipolyié, Jókai nevelte belőle a fát és Gárdonyi Géza megszólaltatta rajta a fülemülét. Verse a Tiszában alvó hun királyról belekerült az olvasókönyvekbe és teljessé tette a legenda kialakulását.”

Móra leszámolása nemcsak szellemes, hanem meggyőző is. Ipolyi valóban említi, méghozzá az elemekről szóló részben, a vizek tiszteléséről szólva, hogy „A források, tavak, folyók mentében vannak temetkezési helyeik is (már t.i. az ősmagyaroknak) s talán magában a folyó medrében, mint Attiláról egy hagyomány van tudtomra, mely szerint hasonlóan, mint Alarich (Jordand. 29) ő is a folyónak leeresztése után kincsei és fegyvereivel annak medrébe temettetik, miután a hullámok ismét föléje eresztetnek.”⁶ Móra szerint tehát csak Ipolyi „jóhiszemű feltevése” volt, hogy Attilának is kijárt olyan temetés, mint a gót királynak – ebben viszont tévedett. Nyugodtan elhihetjük Ipolyinak, hogy valóban ismert olyan mendemondákat, amelyek szerint Attilát Alarikhoz hasonlóan temették, azaz valóban még mélyebb hagyományrétegekbe áshatunk.

Petőfi *Lehel vezér* című versében, melyben Attilát a „magyar nemzetség dicső ősapjának” teszi meg, a honfoglaló magyarok Álmost kérik, vezesse őket addig, míg meg nem látják magukat „a Tisza folyóban, / Hol Attila alszik három koporsóban.” Petőfi természetesen nem olvashatta Ipolyi 1854-ben megjelent kötetét (a *Lehel vezér*-t egyébként 1848-ban írta), de ő sem maga találta ki a vizes, hármaskoporsós temetést: eddig ismert legkorábbi írott előfordulása Losonczi István hihetetlenül népszerű munkája, a *Hármaskoporsó*, melynek első része, a magyarországi „tükör” 1771-ben jelent meg, ezt egészítette ki a szerző 1773-ban az Erdélyről szóló résszel. Losonczi István (1709–1780) a nagykőrösi református gimnázium tanára volt, és kifejezetten

gyerekeknek, magyar nyelvű ismeretterjesztésre szánta könyvét. Sokkal nagyobb sikere lett, mint amire bárki számíthatott volna: nemcsak református, hanem katolikus iskolákban is tanítottak belőle, szerte az országban, és ötven kiadást ért meg. Hogy aztán Losonczi honnan vette Attila temetésének mondáját, nem tudni. Elsődleges forrásánál, Heltai Gáspárnál csak a szokásos történetet találjuk: Attila „a sok erős bortól és az új házasságnak szertelen munkáitól igen meghevült volna, elaluvék hanyattan”,⁷ s mivel orra vérezni kezdett, megfulladt – aztán nagy síránkozással eltemették, de se folyónak, se hármaskoporsónak nincs nyoma. Az továbbra is elég valószínűnek látszik, hogy Attila Alarikét követő temetési mondája Jordanes félreolvasása nyomán, a tudós hagyományban alakult ki, s onnan terjedt tovább. De ne hagyjuk azért azt sem figyelmen kívül, hogy mind a hármaskoporsó (szemfedő), mind az emberáldozat, mind az elrejtett sír motívuma ismeretes a keleti nomád uralkodók temetési szertartásainak fennmaradt emlékezetében. Sőt: olvastuk már Ibn Fadlán leírását arról, hogy a kazárok a kagán sokkamrás sírja fölött gyors sodrású folyó vizét vezették át, és a biztonság kedvéért még mindenkit le is fejeztek, aki tudta, hol a sír.

Jókait és Gárdonyit illetően viszont igaza volt Mórának, s abban is, hogy mindketten ismerték Ipolyit, Gárdonyi pedig Jókai írását, a *Holtak harcá*-t is olvasta, ez 1854-ben jelent meg a *Hölgyfutár*-ban. Amikor Attila halála után megkérdezik benne a táltost, hová temessék a fejedelmet, a válasz szinte népmesei: „Föld alá, víz alá, napsugárba, holdsugárba, fekete éjszakába. Maga aki eltemette se mondhasza, hova temette!” Gárdonyi sokszor emlegetett, *A láthatatlan ember* (1901–1902) című regénye végképp rögzítette a magyar kulturális emlékezetben a folyómederbe temetés legendáját, nála teljes fekete – pontosabban fehér – pompájában megjelenik a hunok gyásza. A temetés a regény csúcspontja, nemcsak a hun fejedelem életútjának, de a főszereplő bizánci szolga, Zéta szerelmének, Zéta hunok közötti életének is a zárása. Gárdonyi táltosa pedig ugyanattól a földöntúli hatalomtól kérhetett tanácsot, mint Jókainál szereplő kollégája:

„Mély gyászba borult az egész hun nemzetség. A férfiak a gyász jeléül késsel hasogatták meg arcukat, a nők fehér ruhát öltöttek: a hunoknál a fehér volt a gyász színe. Torda főtáltos parancsot adott, hogy vezessenek fehér lovat az áldozóhelyre. Meg kell tudakolni a Hadúrtól, miképpen történjen a legméltóbban Attila temetése. Amikor előjött a ligetből, ahol már magasra szállt az áldozat füstje, minden szem reá tapadt. A vén táltos pedig reszkető hangon tolmácsolta a Hadúr szavait:

*Urunknak ekképpen legyen nyugovása:
Víz alá, föld alá készüljön lakása,
Fényes napsugárba, sápadt holdsugárba,
Harmadiknak pedig sötét éjszakába.
Melléje tétessék harci paripája,
Fegyvere, sok kincse, szép arany marhája,
Kísérje is el őt minden hív szolgája,
Legyen véle ott is szépséges mátkája.*

Így is történt. Nem messze Atilla székvárosától folyt a Tisza. Annak egyik ágát elzárták, s száz rabszolga ásta meg a sírt az üres folyómederbe. Aztán a holt király testét betették egy színarany koporsóba, a színarany koporsót egy ezüst koporsóba, az ezüst koporsót egy vaskoporsóba. A mélyre ástott sírba melléje került kedvenc harci ménje, odatették fegyvereit és kincsek sokaságát. S voltak, akik biztosan tudták, hogy a sírt ásó rabszolgákkal együtt az ifjú asszony, Mikolt is követte urát a halálba. Aztán visszaeresztették a Tiszát eredeti medrébe. Azóta másfélezer évnél is több múlt el. Népek jöttek, népek mentek a Duna-Tisza közén. Sokakat kísértett a legenda Atilla király mesés kincséről, a színarany és az ezüst koporsóról. Sokan keresték, még többen találgatták a helyet, ahol nyugszik. De senki meg nem találta. Atilla pedig most is ott pihen háborítatlan: víz alatt, föld alatt, napsugárban, holdsugárban, fekete éjszakában.”

Gárdonyi szintén alaposan fölkészült a hun témából. Természetesen ő is olvasta Thierryt, Kézait, Thuróczyt és Bél Mátyás munkáját, még a catalaunumi mezőkre is elzarándokolt. A korábban szinte kizárólagosan használt Kézai-hagyományból csak egy-két nevet vett át – például Mikoltét, Aladárét, Csabáét – és a huntörténet alapját, vagyis hogy a hunok a magyarok ősei. Beemelte viszont a magyar irodalomba a Priszkosz által leírtakat, olyannyira, hogy a regény főhőse is Priszkosz képzeletbeli szolgálja, Zéta. Gárdonyi Jordanestől is vett át eseményeket és neveket, de még ez sem szolgáltatott elégséges alapanyagot egy teljes regényhez. Bármennyire igyekezett is a bizánci és a gót – meg a magyar – történetíróra támaszkodva történeti szereplőkkel körülvenni főhősét, a romantikus szerelmi történetté alakított meséhez kitalált szereplőkre is szüksége volt, és természetesen tömegre is, hiszen Attila udvarában sokan nyüzsögtek. A tömeg karakterének megteremtését könnyen megoldotta, a hunok kísértetiesen emlékeztetnek saját korának alföldi parasztembereire. Neveket pedig mindenféle módon szerzett nekik: Aranytól kölcsönvette a *Csát*-ot és a *Szömöré*-t, de leginkább maga alkotta a neveket folyó- vagy falunevekből és régi férfinevekből – az elődök, Anonymus és Kézai példáját követte tehát a névteremtésben.

Losonczi sikertankönyve, Ipolyi tekintélye, Jókai és Gárdonyi ismertsége és népszerűsége után Attila temetésének hármaskoporsós-folyóeltereléses változata elmoshatatlan része a magyar mitológiának. Egyébként is megvan benne minden, ami rendes néphagyományba kell, az arany-ezüst-vas koporsó megfelelése napnak-holdnak-éjszakának, teljesülnek a lehetetlen kívánságok, hogy egyszerre legyen föld és víz a nyughely és így tovább. Mindez önmagában is elégséges ahhoz, hogy a Jordanes tudákos félreolvasásából származó motívum néphagyománnyá váljon – vált is, az igazolja legfényesebben, hogy egy idő után a népi elképzelés nemcsak Attilát temette így, hanem Petőfit is. A „Petőfi sírja”-hagyomány egyik változata szerint Petőfi sírját azért nem találja senki, mert a felesége „nagyon szépen akarta eltemetni”, ezért „nap alá, hold alá, föld alá, víz alá” temette, azaz arany-, ezüst-, vas- és fakoporsóba, s mikor aztán eltemették, „ráengedték a vizet”.⁸ Az oktatásban megjelenő Attila-kép – melynek a fő elemei, mint láttuk, a mai tan-
könyvekben éppen ugyanazok, mint száz éve, az Isten kardjának motívuma

és a temetés – egy 2002-ben, Orbán Dániel által Mezőveresegyházán följegyzett visszaemlékezésben így jelenik meg:

„Három koporsóba: holdsugárba, napsugárba s fekete éjszakába [temették Attilát]. Tanultunk verset is róla. Hagy is van, hogy a három koporsóban a király a dalt hallgatja s azt is tanultuk akko, hogy tán, akik eltemették, nem tudják, hogy huva van eltemetve, azokat megöltik vóna. Nem így vót a történelem? És úgyhogy nem kapták meg a kardját se. Me, ha megkapták volna, akkor győztek volna a magyarok, de nem kapták meg a kardját. A koporsót. Égysze volt az aranya, azután az ezüst és azután a vas. S akka eltemették a folyóba. Azt hiszem, hogy tizenketten, ha jól emlékszem, vittik, de azokat lelőttik. Nem tudták, hogy hol van eltemetve.”¹

Sok hasonló megőrzött iskolai emléket lehetne idézni, ezekből szép számmal gyűjtöttek a közelmúltban is, azért választottam ezt, mert ez az adatközlő arra is emlékezett, amit már Móra említett leszámolásában: hogy a király a koporsóban egy dalt hallgat. A részlet Gárdonyi Géza *Éjjel a Tiszán* című verséből való, és a meglehetősen egyszerű dalocska szintén olvasható nemcsak a régi, hanem a mai tankönyvekben is:

*Feljött a hold a Tiszára.
Csend borult a fűre, fára.
Szeged alatt a szigetnél
áll egy ócska halász-bárka.*

*Holdvilágnál fenn a bárkán
halászlégény ül magában;
ül magában s furulyál;
furulyál az éjszakában.*

*Talán épp a bárka alatt
lenn a vízben, lenn a mélyben
fekszik egy nagy halott király,
halott király réges-régen.*

*A Tiszára a sötétség
gyászfátyolként terül hosszan;
gyászfátyolon a csillagok
csillogdálnak gyémántosan.*

*Koporsója arany, ezüst,
s vasból van a burkolatja.
És a hármas koporsóban
a király a dalt hallgatja.*

Nemcsak Gárdonyi ábrándozott arról, hogy a sötétség gyászfátyolán gyémántosan csillogdáló csillagok alatti folyón (ha eddig nem, most biztosan megértjük, miért csúfolta Karinthy „népieschnek” Gárdonyit) bármelyik tiszai ladik a hármas koporsó fölött ringhat a vízen. Különösen akkortól kezdve vártak a csodára, hogy 1874-ben egy bécsi újsághír közölte a szenzációt: tiszai halászok evezője beleakadt valamibe, s a tárgy érchez hasonlóan zengett... Azóta igen sokszor megtalálták már a hun fejedelem elrejtett sírját, de

nemcsak folyómedrekben keresik tovább a Tiszán kívül a Körösben, Marosban, de akár az Ipolyban, Garamban és a Zagyvában, sőt mindenféle folyásokban, patakokban és erekben, melyik önjelölt Attila-kultushelynek mi jut, hanem az eredeti jordanesi változatnak megfelelően a földben is. 1975-ben egy szabadkai régész, Szekeres László riasztotta a *New York Times*-t a hírrel, hogy talán a nagy király sírjára leltek rá egy cukorrépa földön. A priszkoszi útleírás és a régészek véleménye miatt kétségtelenül a Dél-Alföld a legnépszerűbb Attila-temetkezési lelőhely, de magáénak mondja a fejedelem végső nyughelyét sok más település mellett a Battonya melletti Dombegyháza, a Ceglédhez közeli Tápiószentmárton is – bár ez utóbbinak nagyobb büszkesége, hogy innen származott Kincsem, s hogy van egy „gyógyító erejű” csodadombjuk, s hogy itt találták meg a legszebb szkíta szarvasok egyikét, az arany és ezüst ötvözetéből (elektron) készült dísz. A budaörsi svábok a Kamaraerdő alatt keresték, mostanában sokan az egyébként is a legdivatosebb okkult helynek számító Pilisben szeretnék megtalálni.

A próbálkozásokban mindenesetre közös, hogy sem történeti, sem régészeti tényeknek nincs esélyük a buzgó hittel szemben. Pedig Bóna István igen szemléletesen magyarázta el a sír megtalálásának esélyeit. Induljunk ki abból, hogy Attilát az ordu, a központi tábor közelében, tehát a Tisza-Maros vidékén temették el – így temettek később a Duna-Tisza közén élő avarok is. Csak azt sem tudjuk sajnos, hol is volt az ordu, bár nem lehetetlen, hogy egyszer rálelnek: Priszkosz útleírásában sok használható elem van, például hogy a tábor a puszta belsejében, fa nélküli, nyílt terepen volt. Nagyszéksóson hun főember halotti áldozata került elő, Hódmezővásárhely mellett jelentős mennyiségű pénzleletet találtak, ez is segíthet. Valahol a Dél-Alföldön érdemes tehát keresgélni cölöpszerkezetű építmények nyomait, és a legbiztosabb azonosító, ha közvetlenül mellettük még egy 5. századi római fürdő maradványai is ott vannak, hiszen tudjuk, hogy Attila egyik főembere igen kedvelte a római kényelmet, és Pannóniából odahurcolt kövekből, egy sirmiumi mesterrel építtetett magának medencét – csak hát nagyon nagy az esélye, hogy a környék lakossága régesrég széthordta a köveket mindenféle építkezésekhez. Ha pontosan tudnánk, hol állt az a bizonyos fatornyos palota, akkor onnan indulva egy körülbelül 30–50 kilométeres sugarú kör területét kellene átfésülnünk. A légifotókkal nem sokra megyünk, ha magányos sír után kutatunk, mert nagyobb egységeket, templomromot, települések nyomait ugyan segíthetnek megtalálni, de mint Bóna írja, ami a levegőből Attila sírjának látszik, arról a földön könnyen kiderülhet, hogy krumplisverem. Ha Attila sírját különlegesen nagynak, mondjuk szoba méretűnek képzeljük el, akkor a kisebb sugarú körben még mindig 140 milliónál több fér el belőle. De mivel nem tudjuk, hol volt a központ, és csak a valószínűsíthető területet vesszük figyelembe – a Duna-Tisza közének keleti felét a Temestől északra, illetve a Köröstől délre, nagyon szűken értelmezve, mondjuk egy 50 km széles, 90 km hosszú sávot –, akkor ezen a területen már 225 millió fejedelmi sír is lehetne...

Magyar őshazák és magyar őstörténeszek

„Lappország, bár szegény, nem olyan nyomorúságos, mint hiszik. Jártam dúsgazdag déli birodalmakban, ahol a cifra paloták lépcsőit seregestől lepik el a koldusok, ha korbáccsal el nem kergetik őket. Lappföldön nem szüretelnek szőlőt, nem aratnak búzát, még zabot se; az egész országban együttvéve se találsz egy mérő aranyat; de nem koldul senki és nem gyötörnek senkit, még aki a rénszarvast megüti, arra is azt mondják, hogy cudar ember.” Ezt Nagymedve, a lapp király mondja Pávaszemnek, Jégapó magyar fejedelem lányának abból az alkalomból, hogy miután a hercegisasszony a Hold mint leendő férj iránt táplált ábrándjaiból föleszmélt, régi pajtása, a magyar király udvarában apródkodó lapp királyfi, Medvefia mátkája lett, s a fiatalok úgy döntöttek, Lappföldön fognak élni. A mese pedig Weöres Sándor 1941-ben írt *Holdbeli csónakos*-a.

De mielőtt Pávaszem eljutott addig a fölismerésig, hogy „mikor valaki olyan nekem, mint a saját szívem, hogy nem is látom: azt hiszem, ez a szerelem”, hosszú utat tett meg, nemcsak lelkileg. Királyi kéri, a harcos katona görög, a dúsgazdag szerencsen, a bűbájkodó „szumir” és a hamisan mézesdalú kínai uralkodói elől óvatlanul apja régi ellenségének, a kelta királynőnek az udvarába menekült, aki csalárdul átadta a szerencsen királynak. Aztán a görög uralkodó tömlöcébe került, utána az üvegkígyón lovagló szumir fejedelem rabolta el, és cselédsorba fogta, mígnem a garabonciás Bolond Istók sámánkodása révén egy kőszekér röpítette a felhők közé, a majmok országába – ahol végre rátalált Medvefia, még időben kiköppen-tette reménytelen égi vágyódásából, s megakadályozta, hogy az éj és az álmodozás imádata máglyatűzként eméssze el. Aztán már csak a boldogság volt hátra.

Veszélyes vállalkozás volna „lefordítani” a mesejátékot, de annyi biztos, hogy a szerelmi szál és egy sajátos filozófiai játék mellett valamiféle nemzeti identitásjelzés is megjelenik benne: Medvefia segítői Bolond Istók, Paprika Jancsi és Vitéz László, azaz a magyar népmesék, illetve vásári komédia szereplői, és szabadító akcióik közben Szittyaországban, az „emberalakú élőfánál” találkoznak megtanácskozni a teendőket. Jégapó, a magyar fejedelem birodalma „a keleti ő-Magyarország”, székhelye Ukkonvár – Ukko a finn mitológia főistene, és Jégapó neve sem a délszaki narancsligeteket juttatja eszünkbe. Az, hogy a magyar királylány végül mégis a hófödte Lappországot választja otthonául, az igazán hozzá való ifjú pedig Medvefia királyfi, a kelták, kínaiak, görögök, sumerok és szerencsenek országa pedig hiába nagy

kultúra, dúsgazdag vagy ékesszavú, emberségben nem versenyezhet a szegény, talán szűkösebben, de tisztességesebben élő északi baráttal. Lehetetlen azonban nem észrevenni, hogy a harmincas-egyvenes években már javában tomboló délibábos származáselméleteket megtestesítő királyi kérők sorában nincs ott se Attila, se más nomád fejedelem: hunoknak és törököknek nyomuk sincs a gonoszok vagy idegenek között. Sőt: Szittyaország a menedék, és ősi életfája a régi bölcsesség forrása.

Ez a kettősség, a finnugor kötődés elfogadása a „szittya” tudati örökség kidobása nélkül, a kettő szerves egységgé ötvözése nem kizárólag az egyébként bármilyen eredetiségre, akár irodalmi különiségre mindenkor szívesen hajló Weöres Sándor sajátja – sok más magyar alkotó járt el hasonlóan. Az sem igaz, hogy a „finnugor párt” meg a „török párt” mindig kibékíthetetlen ellentétben állt volna egymással – pláne nem úgy, hogy az előbbi csupa tévedhetetlen nagy tudósból állt volna, az utóbbi viszont dilettánsok szálmalmas gyülekezete lenne. Hogy miért tanítják mégis így? Mert a nyelvtudományi iskoláknak is megvannak a maguk saját mítoszai.

Azt már tudjuk, hogyan alakult ki és vonult végig a magyar évszázadokon a hunttörténet, hogyan terjedt el egyre szélesebb körökben, vált a magyar mitológia részévé, ágyazódott be az identitástudatba, és épült be kiszakíthatatlanul a művészet jelképrendszerébe. A hunttörténet azonban maga is csak egyik – bár meghatározó – összetevője annak a motívumegyüttesnek, amely a magyar közgondolkodásban erősíti a keleti származás tudatát, és ennek legrégebbi elemei már jóval a hunttörténet kialakítása előtt megvoltak. Kétségtelenül dolgoztak rajta korai krónikásaink is, de alapelemei mégis csak a honfoglalók magukkal hozott történeti tudatából alakultak ki: elvégre a magyarok tényleg keletről érkeztek a Kárpát-medencébe.

Az ide tartozó elemek többségét már emlegettük korábban, némelyiket épp csak, másokat részletesebben, így nem árthat most már egymás mellé állítani őket. A 10. században Hászdáj Ibn Sápírút József kagánnak írt levelét végül a magyarok földjén át sikerült a kazár uralkodóhoz eljuttatni, talán némi segítséget is kaptak ehhez a küldöttek, hiszen a magyarok ekkor még rendszeresen küldtek követeket a keleti magyarokhoz, erről Bíborbanszületett Konsztantinosznak számoltak be a császárt sok egyébről is tájékoztató követek, Bulcsú és Tormás. A keleti származás nyomát őrzi Anonymus megjegyzése arról, hogy a régi Magyarországot *Dentiümogyer*-nek hívták. Szintén Anonymus említi, hogy Taksony idejében több muszlim kereskedő költözött Bulárföldről (azaz a volgai bolgárok földjéről) Magyarországra. 1150-ben Abu Hámid al-Garnáti arab utazó meglátogatta a magyarországi muszlimokat, és részletesen beszámolt mindenféle úti élményeiről, egy Jaqut nevű arab geográfus pedig Aleppóban találkozott 1220-ban olyan magyarországi muszlimokkal, akik volgai bolgár eredetűnek vallották magukat. Magyarország a muszlim kereskedők révén tehát mindenképpen közvetlen kapcsolatban állt Európa keleti határvidékével, ráadásul azzal a Volgai Bolgár Birodalommal, amelyben ekkor még magyarok is éltek.

Tudtak a magyarok a „rég Magyarországról”, Magna Hungariáról a krónikákból is – ezekből értesült róla Béla király, s innen jöhetett az ötlet, hogy a borzongató hírű mongolok szándékainak kikémlelésére igen alkalmas lehetne egy keletre, az ottani testvérek föl kutatására küldött követség. Ezért indult útnak Ottó 1232-ben, később az ő tapasztalataira építve tervezte meg útját Julianus és három társa 1235-ben az alánok földjére, ahová egyébként a kor nyugati forrásai is helyezték a magyar őshazát. Jól tudjuk, Julianus végül nem délen, hanem a Volgánál talált magyarokat, s a szerzetes hazatérése után még emlékeztek egy darabig ezekre a Volga menti magyarokra, valószínűleg ezért osztotta Szkítiát három részre a krónikás Ákos mester, s ezért illesztette a két külön résszé szaporított *Dentia* és *Mogoria* mellé a Volga mentén elterülő Baskíriát. Később aztán Riccardus úti jelentése, s ezzel együtt Julianus fölfedezése elsüllyedt a vatikáni irattárban, míg 1695-ben újra előbányásztta a jezsuita Cseles Márton. Megmaradt viszont a nagy 13. századi keletjárók, Plano Carpini és Rubruk nyomán az az azonosítás, amelyet Julianus vagy Riccardus soha nem tett meg: a 13. század második felétől kezdve *Magna Hungaria* nem a déli, alánokkal szomszédos régi hazát, hanem a Volga-vidéket jelentette, ahol Julianus magyarul beszélő töredékekre talált – erre már most figyeljünk, mert pár száz év múlva fontos szerepe lesz abban, hogy a magyarokat nem kedvelő külföldi szerzők kárörvendezzenek a magyarok nyomorúságos származásán.

Voltak tehát saját, szemtanúi tapasztalatok Európa keleti régióiról, és a magyar történeti emlékezetben is ott volt még Dentümgögyer, a keleti őshaza emléke, a krónikások mégis akkor vélték művüket hitelesnek és tudományosnak, ha a régi európai történetírói hagyományt követve inkább a megszokott sémát használták a magyarok eredetének bemutatására: nevezetesen hogy a magyarok Szkítiából származnak. Az lett volna furcsa, ha nem így tesznek. Hérodotosz óta minden nomád nép őshazájának Szkítiát tették meg a görögök – láttuk korábban, később nyugaton is előkelő pedigrének számított a szkíta eredet. Kezdetben a Hérodotosz által megjelölt terület nem volt nagy, később azonban a Szkítia-fogalom jócskán átalakult, a 2. században élt Justinus munkájából készült kivonat, az *Exordia Scythica* révén, csaknem minden szerző ezt követte. Aztán a folyamatos fogalomhasználat során még tovább bővült és változott a Szkítia-elképzelés, a 9–10. században már voltak olyan értelmezései is, amely szerint a Meóztisztól Germániáig tartana. Lényegében egészen áttekinthetetlen kuszaság alakult ki a Szkítia-hagyományban, nem is nagyon próbálkoztak vele, hogy rendet vágjanak benne, úgyhogy végül, ezt már tudjuk, a *szkíta* nem jelentett mást, csak annyit, hogy 'keleti nomád'.

Ennek megfelelően járt el Regino, a prümi kolostor apátja, vele korábban már megismerkedtünk: ő az, aki 908-ban befejezett *Világkrónika*-jában, a 889. év történéseinél írt a magyarokról. Bemutatta a honfoglaló magyarok harcmódorát, csöppet sem hízelgően ecsetelte, hogyan isznak vért, esznek nyers húst és orvosság gyanánt ellenségszívet, és ő volt az is, aki az ismert forrásokban először helyezte a magyarok őshazáját Szkítiába. Ez az akciója

olyan sikeres volt, hogy a magyar történetírás dogmájaként egészen a 18. századig megmaradt a *Scythia ex qua Ungari egressi sunt* tana – azaz „Szkítia, ahonnan a magyarok jöttek”. Regino munkájában hosszasan bemutatta Szkítia földjét és a szkítákat, persze a jól ismert toposzokat alkalmazva.

Regino nem kedvelte hát sem a szkítákat, sem a magyarokat, ennek megfelelően a Reginót fő forrásként használó első magyar krónikás, az ősgeszta szerzője sem büszkélkedve, hanem egyszerű „tényként” származtatta a magyarokat Szkítiából. Anonymus azonban már más szemlélettel dolgozott, számára a keleti eredet nemcsak természetes, hanem dicsőséges is volt, éppen ezért sokkal inkább az okozott neki nehézséget, hogy két fő forrása, Regino és az ősgeszta ellenséges megjegyzéseit valahogyan megszelídítse. Becsülettel küzdött vele, hiszen a magyar nemesi családok őseit mégsem ábrázolhatta a nyugati hagyományban megszokott „vad barbár nomád” sémát követve, de tudós ember lévén nem is tekinthetett el az európai krónikák szkítaképétől. Nézzük, mi lett ebből:

„Szkítia ugyanis, amelyet Dentümogyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északról egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszebbén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal, ahol a cobolyok olyan nagy számban fordulnak elő, hogy nemcsak az előkelők és az egyszerű emberek, de még a gulyások, kanászok, juhászok is prémjével díszítik ruházatukat. [...] Keletről pedig Szkítia szomszédságában éltek Góg és Magóg népei, akiket Nagy Sándor rekesztett be oda. Szkítia földjének szélte és hossza messzire terjed, az ott lakókat közönségesen dentümogyernek hívják mind a mai napig, és soha egyetlen imperátor sem kerítette hatalmába őket. Szkítia népei igen ősiek, s mint említettük, keleten uralkodtak. Szkítia első királya Jáfet fia Magóg volt, népét Magóg királyról nevezték magyarnak. Ettől a királytól származott a nevezetes és hatalmas király, Attila, aki az Úr megtestesülésének 451. évében Szkítia földjéről erős haddal indult el. Pannónia földjére jött, és miután megfutamította a rómaiakat, birtokba vette az országot, királyi székhelyét a Duna menti Felhévíz felett alakította ki, amelyet ma magyarul Budavárnak hívunk, németül pedig Etzelburgnak. [...]

Hosszú idő elteltével az említett Magóg királytól származott Ügyek, Álmos fejedelem apja, akitől Magyarország királyai és hercegei eredetüket származtattak [...] A szkíták ugyanis, mint említettük, igen régi nép, akikről a rómaiak tetteit megörökítő történetírók így szólnak: a szkíta nép nagyon bölcs és szelíd volt, a földet nem művelték, és szinte soha nem vétkeztek egymás ellen. Nem voltak mesteremberek építette házaik, hanem csak nemezből készült sátraik. Húst, halat, tejet, mézet fogyasztottak, és bőségesen rendelkeztek fűszerekkel. Coboly és egyéb vadak prémjét viselték, arany, ezüst és gyöngy úgy fordult elő földjük folyóvízeiben, mint a kavics. Nem kívánták másét, hiszen hála sok állatuknak és elegendő élelmüknek, mindnyájan gazdagok voltak. Nem paráználkodtak, hanem kinek-kinek megvolt a maga aszszonya. Később azonban az említett nép, belefásulván a háborúba, oly kegyetlenné vált, amint erről néhány történetíró szól, hogy hirtelen haragjukban emberhúst ettek és emberek vérért itták. [...]

A szkíták említett népe a harcban kemény volt, lóháton gyors, fejükön sisakot viseltek, az íj és a nyíl használatában felülmúlták a világ minden népét, miként erről utódaikra pillantva meggyőződhetnek. Amennyire távol esett a szkíta föld a forró égövől, annyira kedvezett a (népek) szaporodásának. Kiterjedt volta ellenére mégsem volt képes az itt született népek sokaságát befogadni és táplálni. Ezért a hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy a hely szűkétől szenvedén az azon gondolkodott, miként kerülhetne ki mielőbb ebből a helyzetből. Akkor tanácsot tartottak, és elhatározták, hogy elhagyják szülőföldjüket, maguknak új lakóterületet foglalnak, miként majd a következőkben el fogjuk mondani.”²

Így vált hát Anonymus szerint a hosszasan bemutatott, tejjel-mézzel folyó, aranyban-ezüstben tobzódó vidéken élő, csupa tehetsős és igen jámbor szkítából a sok háborúskodás miatti fásultság nyomán vad és kegyetlen, emberhússal táplálkozó horda. A sajnálatos átalakulás végeredményéről mindezenesetre a Névtelen csak igen röviden tájékoztatott, nyilván el akarta kerülni, hogy a következő lépést is meg kelljen tennie a nyugati hagyomány követésében: hogy a szkíták vérszomjas népének tulajdonságait rá kelljen húznia a magyarokra is, mint Regino tette, aki a kortársak riadalmát kíméletlenül összekapcsolta a szkítákról szóló hagyománnyal, amikor a magyarokról beszélt.

Figyelemre méltó az az igyekezet, amellyel Anonymus megpróbálta összehasonlítani a különböző kulturális tradíciókat. Egyrészt a tudós hagyományból átvett Szkítiát azonosította a történeti tudatból átmentett *Dentümogyer*-rel. Másrészt a Nagy Sándor által elrekesztett, vad és kíméletlen isteni büntetőalakulatot, Góg és Magóg *Jelenések könyvé*-ben megismert népét kellett összehasonlítani azzal a gondolattal, hogy Magóg Jáfet fia s egyben a magyarok őse volt – a *Magóg* és a *magyar* szavak naiv hasonlósági etimológián alapuló „azonosságát” a későbbi hagyomány szintén örömmel vitte tovább. Ráadásul a Névtelen jegyző ügyesen belefűzte a leszármazási történetbe a szintén isteni büntetőeszközként használt hun királyt, egy – maga által is jelzett – óriási ugrással megtette az Árpád-háziak közvetlen ősvé, s egyben a hunok Kárpát-medencei „első honfoglalását” a tényleges magyar megtelepedés legitimációjává emelte. A bibliai származtatás is, a honfoglalás legitim voltának bebizonyítása is alapvető fontosságú volt a magyarok európai befogadása szempontjából: a középkorban az ősiség ugyanis jogforrás volt.

A szittyai származás tudata – nem a hun eredet ellenképeként, hanem annak háttereként – egészen a 19. századig fennmaradt, és természetesen nem a ma általunk szkítáknak ismert iráni nomád népre vonatkozik, hanem pusztán annyit jelent (ezt sem lehet elégszer ismételni), hogy a magyarok keletről jöttek és nomádok voltak. A 19. század második felében aztán, lesz még erről szó, a hasonlóságra alapuló, sok népet befogó, egyfajta keleti összetartozást sugalló felfogás a kor viszonyainak megfelelően csöndesen átmenti magát a turáni népek koncepciójába. Góg és Magóg motívuma azonban egy idő után eltűnt – csak Ady miatt hihetjük, hogy nem. Valójában már Anonymusnak gondot okozott beépítésük, mert arról nem beszélt, hogyan lett az először keleti szomszédnak nevezett istencsapása sereg egyik vezére, Magóg hirtelen Jáfet fiaként Szkítia első királya – de a népetimológiákért lelkesedő Anonymus nehezen mondhatott le a *Magóg* ~ *Magyar* olyan szépen egybecsengő hasonlóságáról. Kézainál azonban hiányzik Góg és Magóg népe, Jáfet magyar ősként illetékes fia pedig nem Magóg, hanem Nimród vagy Ménrót. A Góg és Magóg mint valóságos nép képzelete már korábban kezdett kikopni a nyugati irodalomból is, a 11. századtól egyre inkább átvitt értelemben használták, s az eretnekekre vonatkoztatták. Egy meglepő fölbukkanását érdemes még megemlíteni: a Budai krónika családjába tartozó

Zsámboki-kódexben szereplő „Hét Magóg és Gok” a hétmagyarral keveredik, ráadásul valójában a *gyászmagyarokat* (gyászvitézeket) jelenti, azt a hét nyomorult harcost, akik a legenda szerint nem haltak meg egy szászföldi csatában, így megcsonkítva küldték őket haza hírmondónak – itthon meg mindenüket elvesztették gyávaságuk miatt, s koldultak még az utódaik is egészen István király idejéig, aki végül könyörületből az esztergomi Szent Lázár-kolostorba helyezte volna őket, innentől kezdve nevük Szent Lázár szegényei. A legenda valós elemekből építkezik – a csonkított hírnök küldése nem volt ritka, az elszegényedett öregkatonák is sokszor vándoroltak énekmondóként, Szent Lázár szegényeinek rendje pedig valóban létezett, és leprásokat ápolt –, de magának a legendának már végképp semmi köze nincs se Góghoz, se Magóghoz.

A nagyon elterjedt jáfetita származtatás mellett volt a magyaroknak másik bibliai eredeztetésük is: a nyugati forrásokban a 11. század elejéig előfordult, hogy *agarénusok*-nak nevezték őket, a bibliai Hágár nevéből – Hágár szolgáló volt, Sára küldte Ábrahámhoz, mikor már nem bízott benne, hogy gyermekük születik, így aztán Ábrahám elsőszülött fiának, Iszmáelnek, akitől az izmaelitákat származtatták, Hágár az anyja, nem pedig Ábrahám törvényes felesége, Sára. A magyarok *hagri*, az ország *Hagar* neve sokkal tovább fennmaradt a héber forrásokban, a 15. században általánossá vált. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Szent Pál a galatákhoz írt levelében Hágárt és fiának népét köti a régi törvényhez ragaszkodókhoz, Sárát és Izsákot pedig a lélek, s nem a test törvényét követő keresztényekhez, ebben aztán sokan mások is követték a keresztény szerzők közül. Vannak, akik úgy vélik, eredetileg a honfoglaló magyarokkal érkező, judaizmust követő kazár töredékek – mondjuk a kabarok – neve lett volna a *hagarénus* vagy *agarénus*. Ám ugyanilyen erővel vonatkozhatott volna a betelepedett muszlim kereskedőkre is ez az elnevezés, arról már nem is beszélve, hogy más magyarázatok szerint a kabarok éppen azért csatlakoztak a magyarokhoz, mert a zsidó hit fölvétele ellen lázadtak. Nem valószínű, hogy bármelyik magyarázat (a kabarok a judaizmust követték, illetve éppenhogy eszükben sem volt követni) helytálló, pláne nem kiterjesztve a teljes magyar törzsszövetségre. Sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen a két név, a *hungarus*, *hungri*, illetve a *hagri* hasonlósága miatt ragadt rajta a magyarokon ez az elnevezés.

Mindettől teljesen független volt a keleti származás nagy vonulatán belül az a motívum, amely jó néhány évszázadon át élénken élt a magyar tudományosságban: a héber és a magyar nyelv rokonságának tana. Kezdetben nem volt ebben semmi különös, hiszen jól tudjuk, minden nyelv csak Noé fiaitól származhatott, ha már egyszer ők népesítették újra a földet, és a hébert sokáig a legkevésbé romlottnak, a bábeli átok súlyától mentesnek vélték, így hát annál értékesebbnek tartottak egy nyelvet, minél közelebbi kapcsolatot véltek fölfedezni közte és a héber között.

Magyarországon azonban különleges vonásai voltak ennek az európai szellemi iránynak. Legjelesebb tudósaink természetesen a magyart is a hé-

berre vezették vissza, Sylvester Jánostól Szamosközy Istvánon át Bél Mátyásig. Az viszont sajátosan magyar jelenség, hogy ez a szemlélet még a 18. század végén is általános volt – akkor már túl voltunk Jones előadásán az indoeurópai nyelvcsaládról –, sőt a 19. század első felében is föl-fölbukkant. Szintén egyedi magyar vonás, hogy a héberrel való rokonítással mindenekelőtt a magyar nyelv egyediségét, rokonságát is hangsúlyozták: a héberrel kapcsolatban lenni elkerülhetetlen dogmatikai szükségszerűség volt, de csakis azzal rokonságban lenni elsőség, presztízs. Ebben a keretben válik érthetővé Komáromi Csipkés Györgynek az az 1655-ben tett kitétele, hogy a magyar természetesen a héberrel rokon, mégis *lingua cardinalis*, azaz ’főnyelv’, amely nem vezethető le más nyelvből. Az előzőekből következik, hogy a héber származtatás és a szkíta-hun rokonság között semmilyen el-entmondást nem láttak. Sőt: a nagy humanista mester, Melanchton nyomán elterjedt, hogy a héber *chana* ’tábort ver’ és a *hun* népnév összetartozik, ezzel a magyarok hun-szkíta származásának tana szépen összesimult a héber nyelvrokonítással.

Egyedi magyar sajátosság – nem is lehet más – a héber és a szintén jobbról balra haladó székely írás párhuzamba állítása. Erről többen is említést tettek, legkidolgozottabban Baranyai Decsi János (1560?–1601). Decsi saját kora leg-sokoldalúbbnak tartott humanistája volt: magyarországi tanulmányai után Wittenbergben és más európai városokban tanult, aztán 1593-tól a marosvásárhelyi református iskolában tanított, ennek volt rektora korai haláláig. Írt verseket, filozófiai és jogi művet, fordított latin szerzőket, és meg akarta írni a magyarok történelmét is, de előkészületeiből csak a Báthori Zsigmond uralkodásáról szóló rész maradt fenn töredékesen. 1598-ban lelkesen üdvözölte, hogy Telegdi János népszerűsítő füzetecskét állított össze a székely betűkről, az írás sajátosságairól, és hosszú előszót írt a tankönyv elé. Ebben három gondolat jelenik meg hangsúlyosan. A székely betűk Decsi szerint arról tanúskodnak, hogy a magyar nép igen régi, és a kelet-ázsiai szkítáktól származik, s noha a görögök „dicsekedtek ugyan” saját írásukkal, és ennek főníciai származása miatt „nem átalják maguknak tulajdonítani a bölcsélet és minden tudomány és régiség föltalálását”, de a székely betűk igazolják, hogy a szkíták náluk régebbiek, és hogy „ezek Isten népéhez sokkal közelebb állottak, és hogy a régi bölcsészet a héberektől az ázsiai népekhez és csak ezektől került végre a görögökhöz”. Ezek után hosszasan elidőzik a magyar és a héber hasonlóságain: szerinte nemcsak „kiejtésünk, írásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem számtalan szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van”.³ Minderre pedig elsősorban azért volt szüksége, mert alátámasztotta elméletét arról, hogy a magyar szintén Isten kiválasztott népe – ezzel magyarázható a gyarláságok miatt kiszabott isteni büntetés, azaz a török garázdálkodása és hatalombitorlása az országban.

Decsi természetesen nem volt egyedül azzal, hogy a magyart tartotta Isten új kiválasztott népének. Láttuk, írt már erről verset Farkas András, s később

is divatos nézet maradt. Szenci Molnár Albert (1574–1634) latin-magyar szótárának előszavában írta 1604-ben, hogy a „magyar népet a jóságos nagy Isten ugyanúgy, mint hajdan Izráel népét, a Vörös-tengeren át mozdította ki a szkíta pusztaságból és a Maiótis ingoványain keresztül – egy szarvas útmutatásával! – csodálatos módon vezérelte, és Európának erre a leggyönyörűségesebb részére helyezte.”⁴ Zrínyi szerint is úgy hozta ki Isten a magyarokat Szkítiából, mint Egyiptomból a zsidókat.

Szkítiának tehát igen stabil volt a helyzete a magyar őstörténeti gondolkodásban, de ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna vetélytársa. Ez a rivális Jugria volt, a hideg és borzalmas, barbár népek lakta északi vidék – amely egy orosz írnok leleményeként született a 15. században, a pápa tekintélye révén vált ismertté, egészen a 17. század végéig tudományos nézetként tartotta magát, és sokszor még ma is ünneplik mint a magyar–obi-ugor nyelv-rokonság korai fölfedezését. De haladjunk sorban.

Az oroszok a 11. században kezdtek élénken érdeklődni az Urál európai oldalán fekvő, *Jugra* nevű terület iránt: nem néprajzi tudásszomj, hanem az onnan származó prém izgatta őket. A 15. században váltak az ott élő vogulok és osztjákok az oroszok adófizetőivé, a moszkvai fejedelem pedig fölvette a „Jugria fejedelme” címet. Ekkortájt történhetett, hogy valamelyik orosz írástudónak föltűnt, mennyire hasonlít a *jugri*, Jugria lakóinak neve az *ugri*-ra, azaz Magyarország lakóinak orosz nevére. Ezen az alapon összekapcsolta hát a kettőt – aligha lehetett olyan képzett nyelvész, hogy ehhez az azonosításhoz bármi köze lett volna a két nyelv rokonságának. Orosz segítséget is igénybe véve készült a Muranón térképészmuhelyt fenntartó bencés Fra Mauro világtérképe 1459-ben, ezen a szerzetes Oroszország részeként tüntette föl Permia tartományt, s nem messze tőle *Jogoristan*-t, azaz „Jogorföldet”.

Szintén a 15. században járt egy veronai szerzetes Szkítiában, a Don folyó vidékén, s ott a magyarokkal azonos nyelvet beszélő népet talált – erről Enea Silvio (Aeneas Sylvius) Piccolomini, azaz II. Piusz pápa (1458–1464) írt 1458-ban *Cosmographia* című munkájában, ezt aztán 1503-ban adták ki. Ő ugyan nem említett semmiféle Jugriát, de azon mintha kifejezetten örvendezett volna, hogy megtalálták a magyarok barbár őseit, s így aztán bizonyossá vált, hogy a hun származásukkal kérkedő magyarok bizony tévednek saját őseiket illetően. Thuróczy és Bonfini, bármilyen óvatosan – elvégre mégis a Szentatya kijelentéséről volt szó –, de visszautasította ezt a nézetet. Az olasz történetíró még arról is hírt adott, hogy amikor Mátyás egy szarmata kereskedőtől értesült arról, hogy egy veronai polgár a Don forrásánál magyarokra bukkant, elhatározta, követeket küld hozzájuk, és megpróbálja Magyarországra telepíteni őket. Határozottan a jugorok és magyarok azonosságáról beszélt viszont Piccolomini honfitársa, a humanista Giulio Pomponio Leto (1425–1498) egy előadásában, amikor beszámolt szkítiai útjáról: szerinte a Duna mellett és a Jeges-tenger mellett élő „ugrik” ugyanaz a nép.

Miközben tehát Mátyás mindent megtett, hogy második Attila váljon belőle, krónikásai pedig a magyarok őseiként dicsőítették a hunokat, egyes itáliai kortársak próbálták a magyarokat megfosztani a hun eredettől. A lengyel udvar örömmel csatlakozott ehhez a mozgalomhoz. Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens), aki Mátyást ugyan Attilához hasonlította, de ezt nem kifejezetten nagyrabecsülése jeléül tette, a lengyel király diplomatája volt. Valamivel később szintén egy lengyel tudós, Matthias de Miechow (Maciej Miechowita, 1457–1523) kapcsolta össze végleg a magyarokat a jugorokkal. 1517-ben *Chronica Polonorum* című munkájában írta, hogy a „juhrik” a szkítiai Juhra-tartományól kapták a nevüket, s később vándoroltak el a Kárpát-medencébe: a Juhrában élők és a magyarok nyelve ugyanaz, mindkettő „éles hangzású”. Nem rokonságról beszél tehát, hanem azonosaságról, nála a keleti, jugriabeli juhrik a magyarok ősei. És ez a származás, mi tagadás, nem valami fényes. A leírás szerint Jugriában kegyetlen hideg van, az emberek esztelen vadak módjára élnek: lombástrakban húzzák meg magukat az erdőben, azt eszik, amit találnak, vadhússal táplálkoznak, kenyérük nincs, hiszen a földművelést nem ismerik, s mivel pénzük sincs, prémben fizetik az adót az oroszoknak. Miechow munkája igen olvasottá vált, különösen miután 1518-ban németre is lefordították, s innentől kezdve gyorsan terjedt az új tan Jugriáról.

Közben a gazdasági érdekek is ráirányították a figyelmet a kietlen északi tájra. Itáliában élenkülő érdeklődés mutatkozott az Urálon átvezető északi átjáró meglelése iránt, így aztán egyre érdekesebbé váltak az ott lakó népek is. Paolo Giovio (1483–1552) ismét orosz források alapján 1525-ben jegyezte le, milyen keserves eljutni az Obhoz, ahol a jugrik élnek – nála a vogulokra és az osztjákokra vonatkozik a név –, s ott élni sem valami vidám. Ebben a leírásban jelenik meg először a lappok siralmas életkörülményeinek motívuma is, ez aztán a portugál humanista filozófusnál, Damião de Góisnál (1502–1574) teljesedett ki 1540-es tudósításában: a lappok, szegények, nyomorúságos életet élnek, kis csónakokkal hordanak szomszédaikhoz levegőn szárított halat és állatbőröket, hogy gabonát vagy pénzt kapjanak érte, nem tudnak semmilyen nyelvet, csak a sajátjukat, ezért aztán mutogatással zajlik ez a szegényes cserekereskedelem. A sanyarú élet, a hideg, a sötétség, a bálványimádás és barbárság emlegetése aztán a magyarokkal összekapcsolt Jugriáról szóló toposznak is szerves részévé vált, bárhová helyezték is a szerzők Jugriát magát: Sebastian Franck (1499–1543 k.) 1534-ben a Donhoz tette a magyar őshazát, Sebastian Münster (1488–1552) is, mások az Északi-tengerhez, de a terméketlen föld, a sötétség, a kellemetlen nyelv emlegetése megmaradt. Az osztrák diplomata, Siegmund Freiherr von Herberstein (1486–1566), aki a 16. század első harmadában kétszer is járt Moszkvában, és nagy kedvvel írta le az oroszok történetét és szokásait, országuk földrajzát, nagy erőfeszítéseket tett, hogy valahogy összekösse a „juharik” és a magyarok történetét. Szerinte a magyarok Attila vezényletével meghódították fél Európát, később az oroszok viszont meghódították a juharikat, mire

azok a Meótiszhöz vonultak, onnan pedig Pannóniába – még azt is elfogadja, hogy a szóbeszéd szerint a juharik és a magyarok azonos nyelvet beszélnek, de azért hozzáfűzi, hogy ő maga ezt nem tudta ellenőrizni, bár van szolgálja, aki tud magyarul. Más szerzők azonban – nyilván nekik nem volt még ennyi magyar kötődésük sem – kételkedés nélkül terjesztik, hogy a magyarok őshazája Jugria volt az Urál vidékén. Külföldön általánossá vált ez a nézet.

A hazai tudományosságban is kötelező ismeretként kezelték, bár fogadtatása nem volt olyan sima, mint nyugaton. Szamosközy István a 16–17. század fordulóján még elvetette a Jugria-tant, Otrókoci Főris Ferenc a magyarok eredetéről írt munkájában kifogásolta ugyan, hogy Jugria nem lehetett egyszerre északon is meg a Donnál is, de inkább elfogadta az új elméletet, mint sem. A 17. század magyar történeti munkáiban aztán úgy illesztették be Jugriát a magyar őstörténetbe, hogy megtartották mellette a hunokat is. Szintén ez jellemzi a 18. század első felét, bár voltak, akiket a nemzeti lelkesedés szembefordított Jugria tanával: Répszeli László, a jezsuita költő például dühösen rohant ki azok ellen, akik a magyarokat Jugriából származtatták, a Moszkvának alávetett szolganép földjéről – hasonlóan többek között a piarista Fiala (vagy Viola) Jakabhoz, aki Szeged szkíta alapításáról írt költeményében tette ugyanezt, vélhetően valamikor az 1720-as években. A történeti munkák azonban már továbbviszik a Jugria-hagyományt. Hiába fedezte föl Cseles Márton Rómában a Riccardus-jelentés kéziratát már a 17. század végén, hiába másolták és ismerték meg többen is, jelentőségét csak az úti beszámoló második fölfedezője, a piarista Dezsericzky Ince ismerte föl 1745-ben. Csak ő vette észre, hogy Julianus nem északra, hanem keletre indult, s hogy Magna Hungaria, amelyet a 13. századi szerzetesek kerestek, éppen ezért nem lehet azonos Jugriával. Dezsericzky végre ki is adta a Julianusék útjáról szóló ismertetést, és egyben tételesen megcáfolta a Jugria-tan minden érvét – innentől kezdve Jugria eltűnik a magyar őstörténeti térképről, Pray György már azt sem érti, egyáltalán hogyan föltételezhettek elődei ilyesmit. Ráadásul megismerik Deguignes sokat idézett munkáját a hunok ázsiai származásáról, s minthogy a jelentős új forrásokkal dolgozó francia sinológus a magyarokat egyértelműen a hunok utódainak tekintette, ez újra megerősítette a hun vonalat. Ennek ellenére külföldön egy ideig még elő-előkerül a magyarok „jugriai” származása, de már egészen átfórmálva: a magyarok Jugriából származnak ugyan, de ennek az ujugrok a lakói. Abel-Rémusat azt fejtegette 1820-ban, hogy az *Hongrois* név a *Hun-ogour*, azaz hun-ujgur összetételből állt elő.

Éppen a jugor-ujgur rokonság hite indította útnak minden idők leghíresebbé vált magyar őshazakeresőjét, Kőrösi Csoma Sándort (1784–1842). Világhírét lényegében annak köszönheti, hogy nem sikerült elérnie eredeti célját: nem találta meg a keleti magyarok földjét, Jugriát, mert maláriát kapott, s már nem volt ideje megkeresni azt a területet, amelyet az ősi magyar földnek hitt – magyarokat ott nem talált volna egyébként sem, csak török nyelvű ujugrokat. Talán valamelyest vígasztalhatta volna, ha tudja, hogy az egész világ őt fogja viszont ünnepelni a tibetisztika megalapítójaként. Kőrösi Csoma

Jókai Bálványosvárának közelében, a kovásznai Csomakőrösön született, és a kismemesi családból származó, de igen szegény fiú már a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban arról álmodozott, hogy fölkeresi ősei hazáját. Álmai megvalósításához azonban nem ábrándokba burkolózva, hanem nagyon kemény munkával kezdett hozzá: miután magyar iskoláit befejezte, Göttingenbe, a kor egyik legjobb egyetemére ment, és 1816–1818 között angol ösztöndíjjal tanult orientalisztikát. Hazatérése után fölkészült útjára, és 1819 novemberében elindult, alapos orientalisztikai képzettséggel és kiterjedt nyelvtudással fölverte. Kisebb-nagyobb kitérők után Konstantinápolyon, Alexandrián, Cipruson, Bejrúton, Bagdadon át érkezett Teheránba, ott fölvette a *Szkander bég* nevet, iratait is hátrahagyta, hogy ne kockáztassa útja biztonságát – és aztán hosszú, tekervényes kerülőkkel, kalandokkal, veszteglésekkel tarkított utazás után végül 1823-ban jutott el Kasmír határára. Ott találkozott William Moorcroft angol kormány megbízottal, az ő rábeszélésére kezdett a tibeti nyelvvel és kultúrával foglalkozni.

Csoma maradt hát Tibetben. Több lámakolostorban élt 1831-ig, több ezer kötet elolvasása után készítette el a tibeti történelem és kultúra bemutatását és egy alapos szójegyzéket, később buddhista terminológiai szótárt, számos értekezést írt, tibeti szótárt és nyelvtant állított össze – s vált ezzel a világ első, mindenhol ismert tibetistájává. Még Tibetben olvasott Shambala csodás országáról, amely „a bölcsesség tárháza”, s amely a jugarok, azaz ujgurok országában lett volna – ide szeretett volna eljutni, mert úgy vélte, „a mi eleink ezen vidékekről szállottak le mint kultusz-nemzetek a Krisztus előtt több századokkal”. De egyelőre mégsem az ujgurok ősmagyardnak képzelt földjére indult, hanem Kalkuttába, 1831-től az Asiatic Society székházában élt egy cellácskában, leginkább a tibeti-angol szótár, illetve nyelvtan nyomdai előkészítésével foglalatoskodott, és a könyvtárt rendezte. 1835-től két éven át Észak-Bengálban élt, tanulmányozta a bengálit, szanszkritot, és rendületlenül kutatta a magyar őshazát. Ezt többek között éppen az akkori-ban már egyre több nyelvész, író, történész által elfogadott „finn rokonság” megcáfolása kedvéért tartotta fontosnak: kifejezetten küldetésének tekintette, hogy bizonyítsa, „ellentétben a finn-magyar elmélet mellett kardoskodók megnyilatkozásaival, a magyar nép igenis Attila népe”. Bengál után ismét évekig Kalkuttában remetéskedett, végül 1842-ben indult Lhászába, ekkor kapott maláriát a Mahananda folyó mocsaraiban. Dardzsilingbe már súlyos betegen érkezett, és pár hét múlva ott halt meg – sírja buddhista zarándokhely.

Csoma nem egyedül szövögette ifjúkori álmait, hanem két tanuló társával – többek között annak a levélnek a hatására, amelyet az enyedi kollégiumban másolatban terjesztettek egymás közt a diákok. A levelet csaknem egy évszázaddal korábban írta a rejtélyes Turkolly Sámuel (1690 k.–1725 u.), akiről alig valamit tudunk: Sárospatakra járt, majd részt vett a Rákóczi-fölkelésben, ennek bukása után, mint sokan mások, orosz katonai szolgálatba lépett. Így jutott el Moldvába, a Kaukázusba, a Volga-vidékre, s mivel

jól megtanult oroszul, magas posztra került, azt a bizonyos levelet, amely a siheder Csoma fantáziáját is megragadta, „fő hadi ügyész” titulussal kiegészítve írta alá. A nevezetes írást 1724. április 2-án készítette „Asztrakámban, a Csospium Tenger mellett”, ahonnan még látta az Ararátot, és az írást Farkas Mátéval, egy tatár fogságból szabadult férfival küldte haza. Elmeséli benne, hogy Péterburgban „találta a Felséges Muszka Császárt”, majd annak flottájával a Volgán át érkeztek a Kaszpi-tengerhez, a rettentő szélviharok miatt kétszer is hajótörtést szenvedett, de megmenekült, majd a Kaukázushoz értek – mindez 1722-ben történt, amikor Nagy Péter Perzsia ellen vonult. Elmondja még Farkas Máté rabságának viszontagságos történetét, mentegőzik, hogy nem tud sokat írni, mert hamarosan hajóra kell szállnia, ezt követi a nagy izgalmakat kiváltó leírás:

„Mivel az Historicusok írják hogy Magyarok Hunnusk Scithiabol jötteenek Európában, én ezen országban tudakoztam, hol laktanak azon Magyarok lakó helyekre rá akadtam, Lokasok vol a Volga vize mellet, igen fővényes és erdőtlen helyen; Mind azon által szép házakban laktanak, mivel mais a földben kályha darabok találtatnak, a kiből nállunk uj keresztyén korsot tsinálnak, a téglák pedig igen szélesek és szépek: mellyből meg esmerhetni, hogy derek házakban laktanak. A Magyarok királya pedig lakot Kuma nevű folyó víz mellet, kinek Palotái jollehet rongyosok, de mais fen állanak, és azon falu helyet, itt valo Pogány nyelven hívják *Magyarnak*. Magyar-nyelven pedig sehol sem beszélnek, sem Magyar faluk sohult nintsenek. Amint pedig a Magyar kalendariom írja, hogy négy Száz negyven ött esztendőben viszsza tértek Scithiában azon Magyarok le telepedtenek a Chrimi Tatárok között, mostis Chrimben a Tatár Chan protectioja alatt hét Falukban voltamis olyan ország pedig, az hol Magyarul beszélnek több nintsen a mi Magyar országunknál.”⁵

Tulajdonképpen az lehetne a talány, miért indultak útnak többen dél felé Turkolly leírása alapján, mikor világosan megmondta: a magyarok a Volga mellett laktak – ma már tudjuk, ott szép számmal vannak nyomai a volgai magyaroknak településnevekben is. A Kuma valóban a Kaukázusnál folyik, de lehet elírás a Káma helyett, különösen, ha a szerző mindkét folyónevet ismerte – elvégre más földrajzi nevek megadásában sem pontosabb. Ráadásul az idézetteket a csuvasok és mordvinok, tehát egyértelműen a Volga-vidék népei szokásainak leírásával folytatja („Ezen az országon sok Balvány imado Nemzetségek vadnak. Csuvas és Modra nevű Nemzetek...”) Hogyan lett ebből Kaukázus?

Talán a felületes olvasót az téveszthette meg, hogy Turkolly a Kaukázus vidékén írta levelét, s esetleg nem figyeltek rá, hogy régebben szerzett ismereteit sorolja föl? Ráadásul délen valóban van Kuma folyó, nyolcszáz kilométert kanyarog az Észak-Kaukázustól a Kaszpi-tengerig – ez tette volna végképp félreérthetővé a leírást? Gyanúsán egyszerű ahhoz, hogy ez legyen a megoldás. Tudjuk, ez az a terület, ahol mai tudásunk szerint is éltek valamikor magyar törzsek, és ez az a terület, ahol Julianus először kutatta a magyarokat. Ez azonban önmagában még semmit nem jelentene Turkolly tudósítására nézve, csakhogy nem Turkolly híradása volt a 18. század végi kisdíákok egyetlen forrása a kaukázusi Magyarvárt illetően. Ellenkezőleg: a 18–19. század

zad fordulója körül a Kaukázus hegyeinél lévő *Magyar város* fölbukkanása körüli izgalmak már jó ideje lázban tartották a magyar értelmiséget.

A *Magyar*-nak nevezett településről ugyanis már Bél Mátyás 1735-ben kiadott levelezéséből értesülhetett az érdeklődő közvélemény. Bél 1725 és 1732 között levelekben tanácskozott a magyarok őshazájáról és a magyar nyelv eredetéről egy Sigmund Theophil Bayer nevű tudóssal, aki 1724-től Péterváron működött. E levélváltások során említette Bayer, hogy a Kaukázustól északra egy hatalmas, kőből épült város romjai láthatók, amelyet a helyiek *Mazar*-nak neveznek. Bayer ismeretei Turkolly egyik tiszttsársától, Johann-Gustav Gärbertől származtak, aki 1726–27-ben járt arrafelé, és 1728-ban számolt be arról, hogy

„ott, ahol a Kuma egyesül a Bujvola folyóval, szép földek és erdőségek terülnek el, továbbá régi helységek és falvak maradványai láthatók. Itt egy nagy városnak romjait is megtalálhatja az ember. Szép kőházakat és bolthajtásokat. Ezekből, valamint a romok alatt heverő, nagyrészt művészien faragott kövekből bizonyosan arra a következtetésre juthatunk, hogy ennek valaha terjedelmes és híres városnak kellett lennie. Még a mai napig is Madzsarnak nevezik... Gyanítható, hogy erről a vidékről származtak a magyar királyság alapítói...”⁶

Gärber tehát maga is járt Madzsar vidékén, ott ismerhette meg a helyi hagyományt, amelyet megerősítenek az orosz évkönyvek és az arab utazók leírásai, hiszen ezek szintén emlegetnek itt egy *Madzsar* nevű várost. Vannak további források is: egy lengyel diplomata, Andrzej Taranowski számolt be róla 1569-ben, hogy a tatár kántól hazafelé menet az egyik este „a magyar sírhalmok közelében” vertek tábort, ahol „sok téglafal található, a pogány magyarok templomainak romjai”. A várost a véreskezű Timur Lenk csapatai pusztították el 1395-ben, de 1772-ben még Samuel Gottlieb Gmelin (1744–1774) elég jól tudta rekonstruálni, hogy az egykori város szoros építészeti kapcsolatokat mutatott a belső-ázsiai muszlim városokkal – később a helyiek nemcsak a színes csempéket, hanem a köveket is széthordták. Taranowski nem egyetlen települést említett: tizennégy napig keltek át a ’magyar mezők’-nek nevezett pusztaságon, és a helyiektől értesült arról is, hogy a hagyomány szerint erről a helyről jöttek a mai magyarok.

A 18. század utolsó harmadának kaukázusi utazói aztán rendre beszámoltak az egyre pusztuló romokról, s többségük a magyarokkal hozta összefüggésbe az egykori várost, a magyar kapcsolatot megjegyzésként még egy 1777-ben, Velencében kiadott térképen is föltüntették. Így aztán itthon sem kételkedtek benne, hogy a Kaukázusban is magyar nyomokra bukkantak (azért ott is, mert a század közepén már ismerték a Julianus-útról szóló jelentést, így az „északi” őshazával már mindenképpen számolni kellett). Éppen ezért volt igen fájdalmas, amikor a kor híres orientalistája, Julius Klaproth (1783–1835) 1812-ben megjelent munkájában 1807–1808-ban tett utazásainak egyik tanulságaként megemlítette, hogy a Kuma mentén több *Madshar* nevű település is van, de kerek perec kijelentette azt is, hogy ezeknek semmi esetre sincs közük a magyarokhoz, az elnevezést pedig tatár ere-

detűnek vélte. A korhangulatot figyelembe véve teljesen természetes, hogy ösztűz zúdult a német tudósra. Egyik legerőteljesebb bírálója Horvát István volt: 1825-ben a hírhedt *Rajzolatok*-ban (ebből idéztük hosszasan, hogy „pözsög a Szentírás” a magyar nevektől) a Közel-Keletet magyar nevekkal népesítette be, sőt szerinte Stockholmtól Karthágóig lényegében mindenféle magyar nevekbe futunk, szerte a világon.

Azon ne csodálkozzunk, hogy a tüzeslelkű honfi visszaautasította azt, amit a zsenge nemzeti öntudat csúnya megtámadásaként értékelt, s az is érthető, Horvát tanítása miért volt olyan népszerű az ifjak körében. Ha kétkedtek is bizonyos részeiben, a régi magyarok délkeleti kapcsolataiban nem, hiszen a „déli magyarokat” a 18. században közzétett forrásokból keltették életre – ne feledjük, a Riccardus-jelentés szerint az alánok földjére, tehát a Kaukázusba indult Julianus, a délre vándorló szavárd-magyarokról beszélt Konsztantinosz, és aztán jött a hír Béltől és Turkollytól a helyiek, az utazók, a térképek szerint is magyarokhoz kötődő *Madzsar* városáról. Így aztán a Horvát István ösztönzésére eposzba kezdő Horvát Endre Indiából vezeti az ősmagyarokat a Kaukázusig, szerinte ott szittyákra és pártusokra váltak szét, az utóbbiak meg is telepedtek délen – vesztükre, mert a „mohamedánok” meghódították őket, maradékaik végül Kijevnél kunokként csatlakoztak a honfoglalókhoz. Szintén Horvát nagy tisztelője volt Vörösmarty, nem véletlenül kerülnek nála is a pártos, azaz szakadár szkítákból lett *pártosok* (azaz pártusok) rokonságba a magyarokkal. Őt különösen érdekelték a kaukázusi őshaza föl kutatására indult kutatók híradásai (pontosabban érdekelték volna, hiszen alig érkezett ilyen), különösen hogy 1824-ben régi egyetemi cimborája, Maróthy István is útra kelt. A kaukázusi haza mindenesetre meghihlette. 1827-ben költeményt írt Magyarvár „késő romjairól”, ahonnan lejön a „szép Kúma”, és „nem leli nagyságát; elporló néma falaknál / Hajtja vizét szomorún; árnyék sincs benne azokból, / Mely magas ormok előbb az eget csillogva keresték”. A *Magyarvár* első kiadásában lábjegyzetben hívta föl olvasói figyelmét, hogy a hely romjai még látszanak „a Kuma vize partján”, s bár ez a későbbi kiadásokból elmaradt, az 1840-ben írt dráma, *Az ál-dozat* szereplői is sűrűn vágyakoznak vissza a Kúma mellé, ahol „bérc, szikla, erdő, tó, völgy és patak” barátaik voltak, s ahol délről rózsaillatban fürdött szellő fújt.

Az őshazakutató láz mindenesetre csak erősödött Klaproth kijelentése nyomán, különösen hogy 1825-ben igazi szenzációnak tűnő hírt közölt Perecsényi László a *Felső Magyar Országi Minerva* című lapban: nevezetesen hogy egy bizonyos Nagylaki Jaksics Gergely, a *Kókás*-ban, azaz a Kaukázusban nemcsak megtalálta a magyarok utódait, de kellemesen el is társalgott velük magyarul. Vannak vagy hétmillióan, akik keverve „mohamedánusokkal”, perzsákkal és „mógolokkal” élnek, de magyarul beszélnek. Jaksics nem egyedül utazott a Kaukázusba, hanem egy orvoshoz, Orlay Jánoshoz (1770–1829) csatlakozott. Nemcsak az enyedi diákok másolgatták ugyanis lelkesen Turkolly levelét, mások képzeletét sem hagyta nyu-

godni. Orlay 1791-ben utazott Szentpétervárra, hogy orvosi tanulmányokat folytasson, s miután Bécsben is csiszolgatta tudását, udvari sebész, majd a cár házi orvosának helyettese lett. Többször is útra kelt, s minden alkalommal „a magyarság nyomait” kutatta: járt Lappföldön, Finnországban, a Kaukázusban és az Urálnál is, egyik déli útjára tartott vele Jaksics.

Az új hírektől föllelkesülve, szintén a Kaukázusban kereste a magyar ősök nyomát Ógyallai Besse János (1765–1841). Ő jórészt beutazta már Európát, sőt évekig élt Kelet-Indiában, mire 1829-ben, 64 évesen elindult, hogy megtalálja a keleti magyarok utódait. A „Kaukázus mellékéről” küldözgetett tudósításaiiban beszámolt mindennapi élményeiről, bőségesen ellátva leveleit korának közvélekedését tükröző naiv nyelvi és történeti jegyzetekkel. Besse – saját híradásai szerint – a magyarok nyomaira és emlékezetére sokfelé rábukkant, magyarokat azonban hiábavalóan keresett. Jelentései megerősítették Jerney János véleményét, aki szintén 1829-ben, még Besse jelentéseinek megérkezése előtt bebizonyította, hogy a Jaksics Gergelynek tulajdonított beszámoló a magyarul beszélő kaukázusiakról szimpla hazugság volt. Azt, hogy valóban közölt-e valaha ilyet Jaksics, vagy Perecsényi találta ki, esetleg értett félre valamit, nem tudjuk. Az viszont szintén kétségtelen, és ezt se hallgassuk el, hogy a kaukázusi kapcsolatok problémájára – mikor létesült a *Madzsar* nevű város, a magyar nyelv iráni és kaukázusi kölcsönszavainak, a magyarság délre szakadt töredékeinek kérdése – egyelőre nincs válasza a magyar tudománynak, mindeddig alig foglalkoztak vele.

Jerney Jánossal (1800–1855) azonban illik megismerkednünk, hiszen a századelő történetkutatásának és tudományszervezésének egyik meghatározó alakja volt. Jerney Szeged mellett, Dorozsmán született nemesi családban. Tisztességgel elvégezte a jogot, a Jászkun Kerület alügyésze is lett, ám sokkal inkább érdekelte a bölcsészet: a keleti nyelvek, a magyar őstörténet, a magyarországi népcsoportok – kunok, jászok, palócok, besenyők – története, de jelentős levéltári kutatásokat végzett más témákban is. Így aztán 1937-ben otthagyta hivatalát, s Pestre költözött, hogy szorgalmasan készüljön a magyarok vándorlását végigkövető nagy utazására. Jerney – 1838-tól az Akadémia rendes tagja – azt tervezte, hogy Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonlóan keletre utazik, „a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett”. Végül 1844-ben Besszarábiában, a Krímben, az Azovi-tenger és a Don vidékén, 1845-ben pedig a moldvai csángók között töltött hosszabb időt. Útja eredményeként az Azovi-tenger környékével Levédiát azonosította, Moldva déli részével pedig Etelközt. Jerney, noha sok szempontból még romantikus tudós volt, sokkal kritikusabban viszonyult a régi forrásokhoz és híresztelésekhez, mint elődei – nem egy divatos tévhitet sikerült is eloszlatnia –, célja sem az volt már, hogy megtalálja a keleti magyarokat, hanem az, hogy föltérképezze a régi magyarok egykori szállásterületeit.

Jerneyvel egyidőben másik magyar kutató is járt keleten: egy lelkes fiatalember, aki szintén a magyarok „őshelyeit”, de még inkább a velük rokon népeket kereste a Volgánál és az Urálon túl. Reguly Antal (1819–1858)

Jerneyhez hasonlóan jogot tanult ugyan, de sokkal jobban vonzotta a történelem és a nyelvek. Jogi tanulmányai befejeztével azonnal útra kelt, Európában utazgatott, míg Stockholmban össze nem akadt egy finn származású könyvtárossal, a találkozás hatására aztán Finnországba ment, s ott már hosszabb ideig maradt. A svéd után megtanult finnül, Lappföldön tanulmányozta a lappok nyelvét, szokásait, életét, olyan sikeresen, hogy az épp csak húszéves ifjút a finn akadémia a tagjai közé választotta. 1841-ben már azzal a határozott szándékkal utazott Szentpétervárra, hogy minél jobban megismerje a finnugor nyelveket, de természetesen oroszul is megtanult. 1843-ban kérte a magyar akadémiát, támogassák keleti tanulmányútját – meg is szavaztak neki egy szűkös összeget, s annak ellenére útnak indult a Volga vidékére, hogy a pénz csak nem akart megérkezni. Kölcsönből utazott hát, és nyomorult körülményei miatt nem, de kutatási nehézségei miatt gyakran panaszkodott – azt fájlalta leginkább, hogy hiába „áll a pusztában”, ha munkáját nem tudja elvégezni. Kitartása és csillapíthatatlan érdeklődése azonban vitte előre: bejárta – ősszel és télen – Szibéria nyugati részét, az Ob vidékét, hosszú időt töltött a voguloknál, gyűjtött a hantik között is. Később újra a Volga környékén élő népeket tanulmányozta: mordvinokat, cseremiseket, udmurtokat, baskírokat, csuvasokat. Nem csak a nyelvükre volt kíváncsi, pótolhatatlan gazdagságú néprajzi anyagot gyűjtött: népdalokat, regeket, vallási szokásokat.

Három év után, 1846-ban tért vissza Szentpétervárra, s mint a terület legjobb ismerőjét, az Orosz Földrajzi Társaság őt bízta meg, hogy szerkessze meg az Észak-Urál földrajzi térképét. Reguly lelkiismeretesen elvégezte ezt a feladatot: nemcsak a folyókat, mezőket, utakat, erdőket jelölte be a térképen, hanem mintegy ötszáz települést is, berajzolta a közigazgatási és etnikai határokat, s még magyarázatokat is fűzött a térképhez. (Később tiszteletből róla nevezték el az Urál egyik csúcsát.) 1847-ben már igen beteg volt – vogul útján vérbajt szedett össze –, így egyelőre nem Pestre, hanem Németországba utazott gyógykezelésre, anyaga, gazdag gyűjteménye viszont hazakerült. 1850-től haláláig a pesti egyetem könyvtárának „őre” volt, s hol több, hol kevesebb energiával próbálta legalábbis elkezdni anyaga rendezését. A súlyos beteg, de az újra fogékony, még mindig fiatal kutató 1857-ben teljes fényképező felszereléssel indult a palócokhoz, hogy néprajzi és antropológiai megfigyeléseket végezzen közöttük – ez volt utolsó vállalkozása, anyagát sem sikerült rendeznie, mert 1858-ban meghalt.

Reguly útját sokan figyelték rokonszenven, többek között Vörösmarty, Széchenyi, Eötvös József, de az anyagi támogatásban ez nemigen mutatkozott meg. Kutatóútja támogatására Toldy Ferenc 1845-ben gyűjtést javasolt: egy kötet megjelentetését, amelynek bevételeiből a tervek szerint kiegészítettek volna végre a késve érkezett, nagyon szerény összeget, amelyet az akadémia ajánlott föl Regulynak. A „Reguly-album” ötletét sokan üdvözltek, Jókai novellát, Petőfi verset, Szigligeti Ede szomorújátékot, Vahot Imre vígjátékot adott bele, s a szépirodalmi rész mellett tartalmazott egy őstörténeti tanul-

mányokból összeállított történeti fejezetet, valamint Reguly útjának leírását – ugyanis mire sikerült nyomdába adni a kötetet, Reguly régen itthon volt. Mielőtt 1850-ben megjelent volna a könyv, a *Hölgyfutár*, nem leplezve az album többszörös időszerűtlenségét, kissé szarkasztikusan harangozta be a megjelenést: a szépirodalmat színesíti, írták, „de a közönség eddig már alkamasint rég elfeledte Regulyt a cseremiszekkel és csuvaszokkal együtt. Másra van most szükségünk, nem finn, vogul és karakalpag nyelvhasznításokra.”

Ugyanebben az évben volt egy kisebbfajta botrány: Kossuth összegyűjtött munkáinak Lipcsében németül megjelent kötetében az szerepelt, hogy szláv és német szerzők azért rokonítják a magyart lenézett, alacsony műveltségű népekkel, hogy nevetségessé tegyék, s még rosszabb, hogy magyar szerzők is beálltak a sorba, és a finneket mondják rokonnak. Hunfalvy Pál azonnal lecsapott a Kossuthnak tulajdonított kijelentésre, csak hogy Kossuth tagadta, hogy ilyet mondott volna, és a kötet fordítóját és kiadóját, Zerffy Gusztávot vádolta azzal, hogy tőle származik e „hitvány irodalmi üzérkedés”, Hunfalvyt pedig megróttá, hogy ilyen hamisítványokat komolyan vesz. Nemrégiben kiderült, hogy ebben Zerffy történetesen ártatlan volt, a hamisítást valójában egy német újságíró, Adolf Bucheim követte el.

A *Hölgyfutár* Reguly-album kapcsán idézett megjegyzése és a Kossuth-Zerffy-botrány új korszak beköszöntét jelzi: a 19. század első részében ugyanis többnyire békességben megfér egymás mellett a magyar és a finn nyelv rokonítása és a magyar hagyományos hun, szkíta rokonsága, esetleg még az is, hogy a magyar volt az ősnyelv. Hogyan? Egyáltalán nem így tudtuk: a közhiedelem úgy tartja, az iskolában szintén azt tanultuk, hogy vesszőfutás volt a finnugor nyelvtudomány mártírjainak, a korai fölvilágosodottnak az élete, akik a szent tudomány nevében szembeszálltak a bumfordi tudatlansággal. Sajnovics, sőt a többiek, Gyarmathi, Reguly, még később Budenz József is annyit szenvedett az őket ért támadásoktól, hogy elkedvetlenedtek, s nem folytatták megkezdett munkájukat. Regulyt azonban, láttuk, senki nem bántotta, a támogatás késlekedése nem a tevékenységének szólt, hanem az általános akadémiai teszetoszaságnak volt a következménye – egyébként pedig személyesen is jó viszonyban volt a magyar nemzet őseit máshol keresőkkel, a fékezhetetlen fantáziájú Horvát Istvánnak még szobabírlője is volt. A 19. század közepén a nyelvészeti viták valójában nem arról folytak, hogy a magyar és a finnugor nyelvek rokonok-e, hanem hogy még milyen más nyelvekkel rokonok, illetve melyik egyéb nyelvvel milyen fokú a rokonság. Az utóbbi időben többek között jeles finnugristák hívták föl rá a figyelmet, hogy a mártír kezdetek mítoszát a tudományág saját történetírása teremtette, amikor – egyébként más tudományágak krónikaírásában is szokás ez – saját szempontjaik szerint alkották meg és építették föl a magyarországi finnugrisztika történetét. Persze az tagadhatatlan, hogy Sajnovics véleménye okozott némi rosszalló hullámverést, de Gyarmathit nemigen bántották, Reguly pedig kifejezetten élvezte kortársai lelki támogatását. Hát akkor hogyan is volt ez?

A magyar nyelvészet történetének a nagyközönség számára talán legismertebb fejezete Sajnovics János lappföldi útja. 1769. június 3-áról 4-re virradó éjjel régen várt jelenséget készült megfigyelni Hell Miksa (Maximilian Hell, 1720–1792), a jeles német jezsuita természettudós: a Vénusz áthaladását a Nap előtt. A természeti jelenség az érdekességen túl azért volt fontos, mert ebből próbálták meghatározni a Nap és a Föld távolságát. Hell VII. Keresztély dán király meghívására és költségein, Mária Terézia engedélyével érkezett Észak-Norvégiába, Vardö szigetére már 1768 őszén, s vitte magával rendtársát, a szintén csillagász magyar Sajnovics Jánost (1733–1785), akivel korábban együtt dolgozott a bécsi csillagvizsgálóban. Sajnovics Fejér megyében született, Tordason, és már 15 éves korában belépett a rendbe. Hamarosan a nagyszombati egyetemre került, majd Pozsonyba, illetve Bécsbe, ott kiváló matematikai képességei miatt helyezték az udvari csillagvizsgálóba, 1766-tól pedig már a nagyszombati csillagda segédfelügyelője. Hell elsősorban kiváló matematikai-csillagászati fölkészültsége miatt választotta társául Sajnovicsot, de jól jött anyanyelve is: Hellt ugyanis már régebben foglalkoztatták azok a fölvetések, amelyek jó ideje forgalomban voltak a magyar és a finn nyelvek – finn, lapp, vogul – rokonságáról. Már a 17. században is fölbukkant ez a nézet, de mindig elég tág keretekben, más nyelveket is bevonva az egyeztetésekbe. Sajnovics beszámolója szerint Hell meg volt győződve arról, hogy a hunok és a magyarok is Karjelből származnak. Sajnovics nemcsak a lappok nyelvét, hanem szokásaikat, életüket is megfigyelte, minderről följegyzéseket készített. 1770-ben jelent meg rövidítve *Demonstratio*-ként idézett munkája (*Demonstratio idioma Hungarorum et Lapporum idem esse*) a magyar és a lapp nyelv azonosságáról – ez persze nem szó szerint vett azonosságot, hanem erős hasonlóságot jelentett, mint kiderült azonban, a fiatal tudós igen szerencsétlenül választott címet.

Sokan ünneplik Sajnovicsot kiemelkedő nyelvészként – de azért ne esünk túlzásokba. A történeti nyelvészet még csak kialakulóban volt, nagy elvárásaink tehát eleve nem lehetnek, és Sajnovics nem is gondolta magát nyelvésznek. Ha mások esetében föl szoktuk hánytorgatni a délibábos ötletet, azt se hallgassuk el, hogy Sajnovics a kínai nyelvet is a magyar-lapp atyafisághoz sorolta, s valamennyi ázsiai nyelvet egy központból származtatta, és elfogadta azt is, hogy Karélia *Karjel* nevét a címerében is látható *karjel* mivolta miatt kapta. (Ha ez az ötlet ismerős, azért van, mert Dugonics Andrásnál olvashattuk.) Ugyanakkor szóhasonlításainak úgy egyharmadáról azóta bebizonyosodott, hogy helyesek, és lényeges nyelvtani egyezésekre is fölfigyelt. Sajnovics a lappföldi út után bölcsészdoktor és teológiai magiszter lett a nagyszombati egyetemen, 1773-tól a budai egyetemen tanított mennyiségtant, aztán a csillagvizsgálóban munkálkodott, a rend föloszlatása után pedig papként dolgozott tovább. Nyelvészettel valóban nem foglalkozott később, de hát eredetileg is csillagász volt.

Sajnovics és Hell ellen az összeesküvés-hívők azt szokták fölhozni vádként, hogy a napnál is világosabb: Habsburg parancsra értékelték le a ma-

gyarokat az alantas rokonsággal, hiszen kifejezetten Mária Terézia utasítására mentek Lappföldre. Az csöppet sem szokta zavarni az ilyesfajta elméletek hirdetőit, hogy Sajnovics és Hell a dán király vendégei voltak, s az sem, hogy nézetein leginkább a császárnő testőrségében szolgáló magyar írók háborodtak föl. Orczy Lőrinc (1718–1789) húsz szakaszból álló verset írt *Tsillag néző Sajnovits' és Hell' hibái tzáfoltatnak* címmel, ebben találjuk azt a híres részt, hogy „Te pedig, Tsillagász! bár akár ki lehetsz, / Kedves rokonidhoz tőstént vissza mehetsz, / Vélek száraz halból készült málét ehetsz, / Mert lám ítéletet Nyelvünkről nem tehetsz.” Orczy bírálata természetesen nem nyelvészeti jellegű: kiindulópontja a nemzeti tartás védelme volt, ezt egy másik részlet egyértelművé teszi: „S kinek kópjájokkal büszkén kérkedének, / Vélték e, hogy most Laponok lennének?”

Orczy társainak ugyanez volt a bajuk az új elmélettel: a nemzet önbecsülésére tartották veszélyesnek Sajnovics megállapításait. Barcsay Ábrahám (1742–1806) testőrkapitányt is ez mozgatta, amikor 1772-ben Besenyei Györgynek (1747–1811) írt, egyébként befejezetlen versében így fogalmazott: „Addig magyaroknak hirdessék munkáji, / Hogy ők a scytháknak vitéz unokáji, / E szeglet-kövön fekszik szabadságunk, / Különben bizonyos, higgyük el, rabságunk. / Sajnovits jármától ójjuk nemzetünket, / Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket...” A címzett Besenyei, amint ez 1804-ben fogalmazott, de csak 1941-ben kiadott munkájából kiderült, a legteljesebb mértékben egyetértett társaival. Ő is úgy vélte, hogy a nemzettudat alapját rombolja le, ha a nyelvre, a szavak jelentésére építik a rokonságot, mert „nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot”, és „a laponok közül a megfagyott egek soha oly bölcseket, nemes szükségű és emberséges vérű népet nem bocsátanak ki e világra, kiket a tanult nemzetek tisztelhessenek”.

Ugyaninnen kapunk képet arról, milyen elképzelés élt a kor felvilágosultnak mondható szellemi elitjében azokról, akikkel Sajnovics, a legtisztább tudományos szándékkal, de belegyalogolva több száz év hagyományába, „rokonságba” hozta a magyarokat. Besenyei jellemzésében a

„lapon a maga egyenességében három könyöknyi magasságot mutat legfeljebb, rémítő széles szája van, melyet mindég kitátva tart, galambdúc a feje alacsony és kis testén, a szeme parányi, fejébe belésíjvedve, vastag, feldagadt, melyet mutat, tömpe, rövidorrú, hosszan előrenyúlt az álla, mely szakáll nélkül látszik. Mindezen csúfos formája mellett még a lapon galád, félelmetes és oly föld alatt lakó vakondnemzet, mely a verekedéstől irtózik, ugyanezért sohasem is hadakozik. Világi hírnév, vagy dicsőségnek kívánása soha fejekben meg nem fordult.”⁷

Ne gondoljuk azonban, hogy a magyar és a finnugor nyelvek kapcsolatát mindenki hasonló keménységgel vetette el: külföldön kifejezetten jól fogadták, s itthon is volt olyan jezsuita rendtárs, aki költeményt írt Sajnovics dicséretére. Dugonics Karjelbe helyezte regényét, s onnan hozta ki Attilát, a kor nagy tekintélyű tudósai közül Bél Mátyás is, Pray György is fölvette a „rokonok” közé – a hunok mellé – a finnt és a lappot.

Kevesebb indulatot váltott ki Gyarmathi Sámuel (1751–1830) *Affinitas*-a. Gyarmathi Kolozsváron született, Enyeden járt iskolába, Bécsben szerzett orvosi diplomát. Aztán gyalog járta be Németországot, később Ráday Gedeon fiainak tanítója lett, részt vett az első magyar hírlap, a *Magyar Hírmondó* indításában az 1780-as évek első felében. Aztán kissé zaklatottá vált az élete, volt Pesten színházi sűgő, megnősült és törvényesen elvált, Déván Hunyad megye főorvosa lett, végül a Bethlen-családhoz került tanítónak, itt aztán biztonságot talált, élete végéig járadékot fizettek neki. Tudományos érdeklődése sem vihette volna jobb helyre: 1795-ben Bethlen Elek barátjaként és tanáraként utazott Németországba, és útja során neves német tudósokkal ismerkedett meg, végül Göttingenben, a rendkívül inspiráló légkörű kutatóegyetemen töltött két évet. Göttingen nem ok nélkül bukkan föl újra meg újra: a város légköre egészen különleges volt, az egyetem ösztönözte a sokoldalú, újhumanista képzést, a kritikus gondolkodást, a tudományos vitákat, a professzorok között a kor legkiválóbb kutatói is ott voltak, és egyedülállóan hatékonyan nevelték az ifjakat látóköriük szélesítésére, tudásuk növelésére. Gyarmathi élt is az ajándékba kapott lehetőséggel, de nem csak magának gyűjtögette az ismereteket, a nagyenyedi kollégium számára például egész ásványtárat vásárolt össze, utazásának tanulságait pedig naplóba jegyezte.

Göttingen ideális műhely volt a nyelvészet iránt érdeklődőknek, Gyarmathi pedig közéjük tartozott. Már Göttingen előtt írt egy magyar nyelvtant *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* címmel – ebben a magyart bizonyítottan „napkeleti nyelvnek” ítélte, a héberhez, káldhoz s más nyelvekhez hasonlóan. Göttingenben régóta vitáztak a finnugor nyelvekről, tudjuk már, Hell is azért hívta magával Sajnovicsot, hogy egy „Európa szerte elterjedt vélemény” (a magyar és a „finn nyelvek” rokonsága) helyességéről bizonytságot nyerhessenek. A német tudományos központ egyik meghatározó alakja August Ludwig Schlözer (1735–1809) történész volt, érdeklődésének, hatásának ismertetése, munkáinak felsorolása igen hosszas lista volna: az orosz történetírás megújítója, a politikai gondolkodás és a történettudomány ötvözője, fontosnak tartotta, hogy az etnológia része legyen a történeti vizsgálódásoknak, viszont igyekezett megszabadulni az Európa-központúságtól, összetett világtörténetet próbált alkotni – s még számos más érdemet szokás a nevéhez kapcsolni. Schlözer – aki egyébként finoman szólva is kétes tudással rendelkezett Magyarországról – a magyart egyértelműen a finnugor nyelvek közé sorolta, Gyarmathi lényegében vele vitázva jutott maga is arra a fölismerésre, hogy a nyelvek rokonságáról elsősorban nyelvtani szerkezetük, elemeik egyezése dönt, s ez alapján a magyar valóban a finnugor nyelvekhez áll a legközelebb. A *magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel* című, latinul írt, és latin címe rövidítésével *Affinitas*-ként idézett munkája 1799-ben jelent meg, és Gyarmathit az összehasonlító nyelvtörténet nemzetközileg elismert, máig számon tartott alakjává avatta az a módszeresség és alaposság, ahogyan számba vette az alaktani és mondattani hasonlóságokat a finn, lapp, észt, illetve a magyar között, szótárakból nyert

adatok alapján a szókincs vizsgálatába pedig bevonta a vogult, votjákot, per-mit, zürjént, mordvint és az ekkoriban még finnugornak tartott csuvast is.

Kazinczynak az előző fejezetben idézett megjegyzéséből láttuk: a 19. század első évtizedeiben sem mindenkiből váltott ki föltétlen lelkesedést, hogy az északi, jeges kapcsolatok kedvéért le kellene mondani a csillogó hun örökségről, de sem Gyarmathi, sem a finnugor rokonság nézete nem váltott már ki olyan éles támadásokat, amilyennel Sajnovicsot gypálták a testőrírók. Ha érkezett is ilyesmi, ugyanúgy a nemzeti dicsőség védelmében, a kifogásokat szintén nem tudományos, hanem ideológiai szempontból fogalmazták meg, mint a testőrök vagy Kazinczy. Pázmándi Horvát Endre épp az *Árpád*-on munkálkodott, amikor 1823-ban, beszédes című *A' Magyar Nemzet nem Finn származatú* című munkájában kifejtette: „látom én, mi bujkál a harasztban. Egyenesen az, hogy dicső nemes származásunkat velünk el felejtsessék, 's azután kisebbbítésünkben fokról fokra szabadabban ugrándozhassanak.” A húszas évektől azonban már nem ez a jellemző. Sokkal inkább az a fajta szintézis, amely korábban, Dugonics Andrásnál Karéliába vitte a hunok őshazáját – ezzel aztán hosszú irodalmi hagyományt nyitva, amely elhúzódik többek között Weöres Sándor Szittyaföldön erőt gyűjtő lapp királyfijáig.

A tudományos életben sem volt szó éles ellentétekről. Folytatva a hagyományos és az új nézetek békés egymás mellett élésének példáit: Gyarmathi Sámuel nemcsak Schlözertől tanult Göttingenben, hanem Johann Gottfried Eichhorntól (1753–1827), az egyetem másik sztárprofesszorától is, márpedig utóbbi a magyar-ujgur eredet híve volt, és Kőrösi Csomára gyakorolt igen nagy hatást – s hogy még egyet csavarjunk a történeten, tegyük hozzá, hogy Gyarmathi a keletre induló, magyarok őseit nem a finnugorok közt kereső Csomát saját ifjúkori vágyai megvalósítójának tekintette. Horvát István, mielőtt magyar nevekkal szórta volna tele a Bibliát, elképzelhetőnek tartotta, hogy a magyar rokon nyelvei közé kell fogadni a finnugor nyelveket is, egyébként pedig nagyon tisztelte Gyarmathi munkásságát, Reguly Antalt pedig támogatta, biztatta – de hát szinte a teljes magyar közélet így volt ezzel, volt már szó erről. Horvát István mestere, Révai Miklós megtartotta a hagyományos rokonságot a hunokkal és a szkítákkal, a távolabbi rokonságot az arabbal, perzsával, kálddal, héberrel, törökkel, de a „közelebbi atyafiságos” nemzetek közé már 1805-ben besorolta a lappot, észtet, finnt, vogult és más finnugor nyelveket is, a finnugor rokonságot nemzeti sérelemként megélő kortársait pedig azzal nyugtatta a legőszintébb szándékkal, hogy „hagyjuk oda az alatonyságot. A' Zsidóság is virágzott valaha; a' Lappok, 's a' többiek sem voltak mindig a' legalább valók e' kerek földön.” Ez a mondat ma persze többszörösen sértené az európai politikai beszédmód – vagy mondjuk úgy, a polgári jóízlés – normáit, de a korról sokat elárul, és fontos tudnunk, hogy Révai valóban béketeremtésnek szánta.

A sokszínű rokonságelméletek között egyre többen fogalmaztak meg Horváthoz hasonlóan olyasmit, hogy a magyar – a héber mintájára – „anyanyelv”, azaz nem más nyelvből származik. Hasonlót fejtegetett Táncsics

Mihály, és ennek szelídebb változata volt a rokontalan magyar nyelv egyre többet, elsősorban politikai állásfoglalásként emlegetett mítosza. Ez utóbbi még a hírhedt „herderi jóslatból” nőtt ki, s eredetileg a magyar nyelv európai társtalanságára vonatkozott a szláv tengerben, de egy idő után a szlogen elvesztette korábbi kulturális kötődéseit, és általános gondolati sémává vált. S bár a nemzeti önvédelemként értelmezett „finnugor-ellenesség” a reformkorban sem tűnt el teljesen, de igazán csak az 1850-es években csapott föl újult erővel.

Ez bizony várható is volt: a reformkor szikrázó szellemi légkörét, nemzeti építkezését és polgári álmait maga alá temette 1849. A lerombolt remények, megalázott nemzeti eszmék romjain, külső vagy belső száműzetésben, bujdosóként vagy bujdosóknak menedéket adva ki választotta volna ősként a sanyarú sorsú, sötét hidegben élő, szárított hallal kereskedő „lappónokat” a világhódító, legendás hunok helyett?

Nemzet és történelem

Egészen pontosan emlékszem arra a késő délutánra, amikor a konyhaablakon keresztül *láttam* megcsillanni az angyal szárnyát. Nem mondom, volt benne némi bocsánatos nyereségvágy, hogy láttam, de később elhittem már magamnak is, hogy én ott bizony tényleg gyöngyházfehér villanást észleltem. (Azt, hogy *gyöngyházfehér*, négyévesen még nem tudtam, de a jelenetre, sőt jelenésre ma is tisztán, képszerűen emlékszem, tehát most már be tudom azonosítani.) A konyhaablak nagynénémék harmadik emeleti lakásához tartozott, az angyalokkal értelemszerűen soha nem volt olyan problémám, mint a Mikulással, aki előzetesként már november végétől rendszeresen dobált be nekem kicsi csokimikulásokat az otthoni ablakközbe – és az még rendben volt, hogy hó nélkül is tud valahogyan közlekedni, de mivel a negyediken laktunk, hol Édesanyámnak, hol Édesapámnak kellett naponta hosszasan magyaráznia, hogyan kerül föl a vén nagyszakállú a szobáimig, és hogyan nyitja ki kívülről az ablakot.

Az angyalra visszatérve: azért láttam a beálló sötétben olyan nagyon, amit akartam, mert ha az angyal a konyhaablaknál sündörög, akkor vagy a szobába megy, vagy a szobából jön. Vagyis hamarosan véget lehet vetni a süteménymajszolással együtt is végeérhetetlenül unalmas szürkületi várakozásnak, és lehet menni a fához. Az elsőhöz. A karácsonyestet fölvezető délutánt ugyanis mi a bátyámmal éveken át gyermektelen nagynénéméknél töltöttük. Ez mindenkinek jó volt: a szüleim nyugodtan tudtak készülni az estére, vacsora, sütemény, fadísztítés, a nagynénémék kaptak kölcsön gyereket, és este egyébként is hozzánk jöttek vacsorára, tehát a hazaszállításunk is megoldódott. Mi meg két gyertyagyújtáson vehettünk részt, ráadásul az egyik szó szerint, s nemcsak képletesen volt az. A nagynéném férje ugyanis kassai polgárfiú volt, így hát a fájuk az asztalon állt, igazi gyertyák voltak rajta, kopottas, mégis varázslatos régi díszek, angyalhaj, és amikor a szobába léptünk, a régi lemezjátszón a *Mennyből az angyal* szólt. A kép pontosan olyan volt, amilyeneket *Az Én Újságom* – valljuk be, igen bugyuta, ám jószándékú – gyerek-történeteinek illusztrálásaképp láttam később, amikor nagybátyám nekem adta azt a teljes évfolyamot, amit ő gyerekként összegyűjtött, egyébként Édesapám születésének évében.

A mi saját fánk mindig a földön állt, plafonig ért, és akkor is hatalmas volt gyerekperspektívából, ha nem négy méter volt a belmagasság. Körülötte a kisvonat zümmögött, mindenféle színes égők világítottak rajta, és összevisz-sza színes díszek forogtak lassan, csillámlóan, meg persze az a klasszikus

rózsaszín vagy kék csengődíszes csomagolású szaloncukor egy ideig, míg a bátyám le nem ette róla, igaz, az üres papírt szépen visszaigazgatta a rend kedvéért. A belépés engedélyezését a színes fények, a csillagszórók meggyújtása, egy kis üvegcsengő és egy díszgömb alakú zenegép *Csendes éje* jelezte, ez utóbbi ciripelése senkit nem zavart, amikor a szobába lépve újra közös mennybőlazangyalozásba kezdtünk. Ez a karácsonyi hagyományokban jelentkező sokféleség éppúgy nem okozott fejtörést, mint hogy a két gyertyagyújtás között hazafelé tartva azt láttam, hogy néhol már járt a Jézuska, a szomszédjukban meg még nem, merthogy logisztikai precizitást csak pár évvel később vártam volna az égi seregektől, akkor meg már tudtam, a varázs nem nekik köszönhető. Akkor is, de később is sokkal fontosabb volt ezeken a hazafelé vezető utakon az a puhaság és sejtelmes ígéret, amit az általános szokás szerint az ablak elé állított fák az üvegen át kissé elmosódó fényes színekre sugároztak ki a többnyire fagyos, olykor havas utcára. Valahogy mindig sűrű csönd volt, és a saját utcánkat már olyan töményen ülte meg a titokzatosság, hogy levegőt alig kaptam tőle.

Szóval fadíszítési sokféleség ide vagy oda, azt viszont nem tudtam elképzelni, miért javasolgatnak mindenféle ételeket a tévében karácsonyra. Hát olyankor mindig ugyanazt esszük, nem? Azt a szertartásokkal teli, hosszú vacsorát, amelynek menüjét nagyanyám hagyományozta ránk, de talán már ő is örökölte, azokkal a szokásokkal kiegészítve, amelyekről csak sokkal később tudtam meg, hogy palóc népi hagyatéknak tekintik őket, és egyáltalán nem csoda, hogy a sokadízíglén városi palócföldi családban is megmaradtak, hiszen Édesanyám hagyománytartásának köszönhetően ma Szegeden is követelné őket a család legifjabb generációja, ha elhagynánk, de persze eszünkben sincs ilyesmit tenni.

Aztán később az sem zavart, hogy pontosan tudtam, Mikulás előtt pár nappal nem a krampuszok dobálóztak csokimikulással a főnököt promózendó, hanem Édesapám nem bírta ki Mikulásig, hogy lássa, mikor megtalálom az ablak közé besumákolt meglepetést (ez Édesanyám verziója, Édesapám szerint ebben is egyenlő partnerek voltak). Az sem zavart, hogy jól tudtam, a karácsonyi vacsora után miért nem mehetek én megnézni, megjött-e már a Jézuska, miért Édesapám megy, és csodálatos módon miért épp jókor megy, pont akkor, amikor kigyúlnak a fények, fölhangzik a zene, és kezdenek szikrázni a csillagszórók. Legfeljebb nyúztam kicsit a szüleimet azzal, hogy fölvettem a régi kérdéseket a Mikulás falmászó képességéről, meg ijesztgettem őket azzal, hogy a még sötét karácsonyfát rejtő nagyszoba ajtaját kerülgettem már vacsora előtt, de már csak azért, hogy azt higgyék, még elhiszem a meséiket, ha már annyira örülnek az én Mikulás- és Jézuska-látogatások fölötti örömemnek. Egy-két éven belül persze tudták, hogy tudom – és onnantól kezdve cinkos összekacsintással játszottuk végig a kisgyerekkori forгатókönyvet: összetartozásunkat erősítette, a mi közös játékunk volt.

Amikor írtam e fejezet rövidebb változatát, kimondottan szerencsének tartottam, hogy a könyv előzményeül szolgáló sorozat vége épp karácsonyra

esett, mert hát húsvétkor vagy Szent Ivánkor ugyanezt a példát hoztam volna.¹ Nemcsak azért, mert talán a karácsony a legtöbbünk által jól ismert és átélt példa, hiszen vallásos és nem vallásos, keresztény és nem keresztény családokban is ünneplik. Nemcsak azért, mert jól bemutatható rajta, hogy a hagyományok közötti eltérések létjogosultsága könnyedén elfogadható, még hozzá anélkül, hogy közben a sajátunkat föladjunk, meg úgy is, hogy egyszerre több hagyományt is tekinthetünk sajátunknak, akár súlyozva közöttük, akár teljes egyensúlyban. Hanem azért is, mert régóta követett csodaszarvasunk szorosabb kapcsolatban áll a karácsonnyal, mint gondolnánk.

Az előző fejezetben kiderült: a hun-szkíta-finn rokonság hosszú éveken át békében megfért egymással, a 19. század közepére viszont jórészt megszűnt ez a kegyelmi állapot. A türelmes időszak kialakulásában jelentős szerepe volt a reformkor liberális tudományfilozófiájának, megszűnéséért pedig egyrészt a szabadságharc leverése utáni elkeseredett bezárkózás, másrészt viszont a magyar nyelvészetben egyre inkább teret nyerő, a korábbinál jóval erőszakosabb tudománypolitika okolható. Igaz, az elutasításnak már volt mire építenie, hiszen a 18. században nem indult jól a „finnugor-elmélet” – az az ember érzése, hogy első erőteljesebb megjelenésekor szegény egyszerűen rosszkor volt rossz helyen, és ez az átok később időről időre újult erővel hatott.

Sajnovics fölfedezése ugyanis éppen akkor kapott nagyobb figyelmet, amikor a magyar nemesség egy része legalábbis kezdett ráhangolódni arra, hogy polgárság hiányában maga kezdjen hozzá a modern nemzetté válás szellemi előzményeinek megteremtéséhez. Az a nemesség, amely történeti tudatának alapja több mint fél évezrede a hun-magyar rokonság, a keleti származás volt. A nemzetteremtés egyik legfontosabb eleme az anyanyelv kiterjesztése volt olyan nyelvhasználati tartományokra, amelyekben korábban a németet vagy a latint alkalmazták, II. József (1780–1790) németesítő törekvései pedig csak még inkább fölerősítették ezt a mozgalmat: a magyar nemesek, tudósok és lelkes dilettánsok teljes fegyverzetben újíítottak nyelvet, írtak verset, tanulmányt, bármit, csak magyarul legyen. 1791-ben megjelent Székér Joakim széles körben olvasott, népszerűsítő történelemkönyve, a *Magyarok eredete*, melyben a hunok és magyarok természetesen azonosak, Attila pedig szerintem sem kegyetlen, sem vad nem volt, igen nagy kár, hogy ilyesmikkel vádolják, holott „ember-szerető volt Ő, kegyes, bő adakozó, és mértékletes; kár, hogy keresztény nem volt”. Losonczi István tanónyát vitték, mint a cukrot, a tudományos világban Pray munkássága volt az irányadó, és egyik régi szöveg jelent meg a másik után, Anonymus, Kézai, Konsztantinosz, Julianus útjának krónikája pár évtizeden belül nyűgözte le a „régiségek” iránt érdeklődőket. Ebbe a lelkesült hangulatba tapodott bele a „lapp-finn-rokonság” gondolata, és láttuk, hogy Európában akkoriban nem valami hízelgő kép élt a „lappónokról”. Vegyük figyelembe azt is, hogy a kortársak nyilván sokkal inkább ismerték Schlözer nézeteit, mint mi – ő meg nem arról volt híres, hogy a magyarokat különösebben kedvelte volna, és ez

az elfogultság munkáiban is tetten érhető. Ne csodálkozzunk tehát, ha egy Schlözer által is képviselt nézet a nemzetté formálódás közben sokak számára vörös posztóvá vált.

Másrészt a hun rokonság tana egyre szorosabban kapcsolódott a Habsburg-ellenességhez. Emlékezzünk csak, a jezsuita irodalomban Attila már ennek következtében alakult át gaz zsarnokból a sorsát büszkén viselő hőssé. Természetes, hogy amikor kissé csendesebb időszakok következtek, a magyar nyelv létjogosultságot nyert, lapok indultak, a korábban soha nem látott értelmiségi pezsgés mellett egyre szélesebb tömegekhez jutottak el az új művek, új szavak, új eszmék, akkor enyhült a „lappón-rokonság” körüli hideg hangulat is. Az ellenérzések nem mindenkiben szűntek persze meg, de a korszak nyitottabb és elfogadóbb légköre, a megkezdett polgári átalakulás jócskán tompította az ellentéteket. Csak akkor fagyott meg újra a levegő a finn nyelvrokonság körül, amikor ismét a Habsburg-ellenesség mutatott korábban ismeretlen erőit: a leverett szabadságharc után. A *Hölgyfutár* Regulyalbumot beharangozó sorai és a Kossuth-botrány 1850-ben már ezt a gyökeres változást jelezték.

Így az évtized második feléből már éles támadásokat is lehet idézni. A történész-nyelvtörténész Mátyás Flórián (1818–1904) egész könyvet írt *A magyar nyelv a Finnítési Törekvések ellenében* címmel. Ebben kikérte magának, hogy „Szibéria koldus népeinek” rokonai lennénk, csak mert „a lapp atyafiság megszállá” a magyar tudósokat, és ezt a „borzadást” hirdetik. Egy évvel később, 1858-ban egy Medve Imre nevű szerző Tatár Péter álneven írt kalendáriumi történeteket a nemzettudatot erősítendő, ezek között volt az is, amelyben annak az abszurditását fejtegeti, hogy Árpád, Bulcsú, Lehel, Csaba mind halzsírral élt volna Finnlandiában és Grönlandiában, s hogy a magyarok népe „A jeges tengernek az ő Czethalával / Grönland jégmedvéje és kövér fókával / Atyafiságban van, s onnan jöttek ide, / Kutyák által vonott szánkókon télire”. A „költeményből” az is egyértelműen kiderül, mit sérelmez – ugyanazt, amit a testőrírók és mindenki más, aki nem nyelvészeti kérdésként, hanem a nemzeti identitás szempontjából élte át az új tanok hatását: „A párducus hősökbl, kik lóháton jártak / buzogánnyal, karddal és kopjájkkal vívtak, / csinál halzsírevő nyomorult törpéket.”

A század közepén nagy változások történtek az Akadémián is. Az irányítás Toldy (Schedel) Ferenc (1805–1875) titoknak kezébe került, hivatali jogain kívül egyre nagyobb informális hatalom összpontosult nála. Jó osztrák és német kapcsolatokkal rendelkezett, főszerepe volt a különböző egyetemi, múzeumi, könyvtári állások odaítélésében, de legnagyobb kedvét abban lelte, hogy a háttérben szervezkedett. Kortársai nem tartották valami fennkölt jellemnek, intrikusnak annál inkább. Toldy, tudjuk, támogatta Reguly útját és gyűjtéseit – a kutató hazatérése után azonban mintha megszűnt volna a korábbi nagy lelkesedés. Toldy egyik kiemelt pártfogoltja ekkor már a szépeességi német családból származó Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál (1810–1891) volt, aki Toldy hatására cserélte föl a jogi pályát a bölcsészettel,

1849–1850-ben kezdett finnül tanulni, és 1851-ben Toldy segédletével kinevezést kapott az Akadémia könyvtárába. Hamarosan kiderült, a figyelmét a szervezésre irányító Toldy Hunfalvyban megtalálta emberét. Hunfalvy lényegében egy személyben szervezte meg a finnugrisztikát: a korábbi, egyáltalán nem jelentéktelen kutatásokat – fogalmazzunk így – ügyesen fölhasználta, és nem csekély hivatalos segédlettel új intézményeket hozott létre. A finnugrista Domokos Péter karcosabb megfogalmazásában „valósággal kiütötte a tudományos életből az öreg Kállayt, [...] és] úgyszólván beleült Reguly hagyatékába”.²

Hunfalvy hívta Magyarországra a frissen doktorált német Josef Budenzet (1836–1892) 1858-ban Göttingenből, ahol Budenz az elsősorban indoeurópai nyelvek kapcsolatait tanulmányozta, mindazzal az új módszertani háttérrel, amelyet akkorra az összehasonlító nyelvtörténészek kidolgoztak. Kíváncsiságból kezdett magyarul tanulni, s mivel azt olvasta, hogy a magyart az ugor, a török és a mongol nyelvekkel hozták kapcsolatba, hát elkezdett az urál-altajinak nevezett nyelvcsaláddal foglalkozni. A fiatal Budenz kétévi gimnáziumi tanárkodás után Hunfalvy segítségével nemcsak az akadémiai könyvtár segédkönyvtárosa lett, hanem – huszonöt évesen, még minden tudományos eredmény nélkül – az Akadémia levelező tagja is. Hunfalvytól azt a feladatot kapta, hogy teremtsen meg a korszerű nyelvészeti alapokon nyugvó magyarországi finnugrisztikát, ezt becsületesen teljesítette. 1868-tól tanított a pesti egyetemen, 1872-ben, Toldy rektorsága alatt, az ő és Hunfalvy javaslatára új tanszéket is szervezhetett az ural-altaji nyelvek tanulmányozására – mivel akkoriban minden komoly nyelvész készpénznek vette az uráli és altaji nyelvek rokonságát, a tanszéket természetesen erre hozták létre. Budenz ekkortól már elsősorban a magyar és a finnugor nyelvek szókincsbeli és nyelvtani sajátosságaival foglalkozott, nem vetette azonban teljesen el a török kapcsolatokat sem – korábban pedig olyannyira nem, hogy egyetértett a „törökpártinak” címkézett Vámbéry Árminnal abban, hogy a magyar a török és a finnugor nyelvekkel is rokonságban áll. Így hát emberileg tökéletesen érthető volt Vámbéry megbántottsága, amikor Budenz elég keményen dorongolta le a nézete kifejtéséért.

De hogy is van ezzel a sokat emlegetett törökpártisággal? Az ugor–török háborúként elhíresült – azt nem mondanám, hogy egészében, de részben tudományos – hadakozás a magyar nyelvtudomány történetének egyik legszélesebb körben ismeretes vitája, s minthogy iskolában is tanítják, többnyire meglehetősen leegyszerűsített sémákat ismerünk róla. Valami olyasmit, hogy Hunfalvy és Budenz, a finnugor nyelvrokonság apostolai a fölvilágosult tudományosságot képviselték a dilettáns Vámbéryval szemben, aki a magyarokat töröknek tartotta, pusztán azért, mert nem smakkolt neki a halzsíros atyafiság. A nagyközönség Vámbéryt támogatta, mert szintén nem viselte jól a halszagot, a tömegek szívesebben ücsörögtek továbbra is a nemzeti árnyalakokkal teli dohos hagyományban, s nem engedték beragyogni a szellem napvilágát az ország ablakán. Ez, legalábbis valami ilyesmi a mítosz.

Tapintatosan kimarad belőle, hogy Hunfalvy jóideig a hun-szkíta rokonság lelkes híve volt, és 1856-ban még úgy vélte, az indoeurópai, a sémi és az altaji „nyelv-fajokhoz” közel áll a dakota. Kimarad, hogy egyébként csöppet sem volt az az áldozat típus, hatalmas öntudattal rontott neki Czuczor és Fogarasi – valóban egészen más nyelvszemlélet alapján összeszerkesztett – nagyszótárának is. Nem nagyon szokás emlegetni, hogy nemcsak a Vámbéry oldalán hadba szálló publicisták nem fékeztek tollukat, a „finnpártiak” vitastílusát sem igen tanítják konfliktuskezelő programokon. A „nem kell nekünk halzsíros atyafiság” szlogent valójában nem a finnugor rokonság elutasítói fogalmazták meg így, hanem a finnugristák jellemezték vele ellenfeleiket. Igaz, nem előzmény nélkül: szárított hal, halszag korábban is volt a gúnyiratokban, és Joseph Hager már 1793-ban azzal feddte meg a magyarokat, hogy csak a dicső ősoket keresik a hunokban, pedig lám, a németek sem tagadják meg germánságukat a „bálnazsírral és fókabőrrel kereskedő” izlandiak miatt. Vámbéry viszont végképp nem vádolható azzal, hogy csak az előkelő származás miatt föltételezett szoros török kapcsolatokat, hiszen maga írta, hogy némelyek „kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúságból” becsülik többre az ázsiai rokonságot a finnugornál.

Szintén elmarad annak megemlézése, hogy Vámbéry turkológiai munkálkodását egyáltalán nem kismemesi nemzetes nosztalgia motiválta, hanem a magyarság eredetének vizsgálata. Igazságtalan az is, hogy a 19. századi „török rokonság” elméletét a délibábosként számon tartott vélemények között szokás emlegetni, teljesen félrevezetve ezzel az olvasókat – hiszen Vámbéry nem volt dilettáns. Mások voltak a nézetei, mint Budenznek (legalábbis egy idő után), voltak téves etimológiai (voltak Hunfalvynak és Budenznek is, és Vámbérynek is voltak jók), de ettől még Vámbéry nem volt rosszabb tudós, mint Budenz vagy pláne Hunfalvy, csak mást ismert föl jobban: a nyelv társadalmi és történeti beágyazottságára például összemérhetetlenül érzékenyebb volt, mint a másik két kutató. Hunfalvy soha nem mondott le arról, hogy nép és nyelv eredete és története azonos. 1883-ban írta: „a nemzetek ethnikai eredetét az illető nyelv eredetével egynek kell tartani. Úgyde a nyelv támadására [kialakulására] egy helyet kell elfogadni, a hol idegen hatásoktól menten és csak rokon hatásoktól környezve, határozott, többé el nem mosódható jellemre fejlődhetett.”³ Vámbéry rég túllépett ezen a fenntarthatatlan nézeten, mert pontosan látta, hogy a nép kialakulása folyamat, és a nyelv folytonosságától függetlenül etnikai keveredéssel jár. Bírálta is ezért Hunfalvyt, joggal: mai tudásunk felől visszanézve ez a szűznemzéssel generált nyelvkeletkezés csacskább állítás, mint amiket Vámbéry megfogalmazott a török és a magyar szoros kapcsolatáról.

Ki is volt hát Vámbéry Ármin (1832–1913)? Wamberger Hermann néven született Szentgyörgyön, szegény zsidó családban. Születése után alig valamivel apja meghalt, anyja pedig Dunaszerdahelyre ment újra férjhez, Vámbéry valójában ezt tekintette szülővárosának. A fél lábára béna, de na-

gyon éles eszű kisfiú úgy próbált családjának segíteni, ahogyan tudott: piócákat gyűjtött, tízéves korától aztán már házitanítóként is alkalmazták. A gimnáziumot a hatodik osztály után ott kényszerült hagyni, hogy pénzt kereshessen, továbbra is házitanító volt – de közben szüntelenül olvasott, és egészen korán fölkellették a figyelmét a nyelvek, az európai nyelvek mellett törökül kezdett tanulni. Már nemcsak törökül, perzsául is kiválóan beszélt, mikor 1857-ben az Eötvös József segítségével kapott támogatásból eljutott Isztambulba – ott azzal kereste kenyerét, hogy írástudatlan embereknek tartott felolvasásokat, aztán Hüszein Dáim pasa házában lett tanító, tőle kapta a *Resid effendi* nevet, és a legelőkelőbb török körökbe nyert bebocsátást, még a szultánt is megismerhette. Isztambuli évei alatt török–német szótárt szerkesztett, de elsősorban a magyar nyelv és nép eredete foglalkoztatta. Mint később visszaemlékezett:

„Az oszmánok írott és népnyelve közt levő eltérésekből indulva ki, hittem és reméltem, hogy az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében föllelem a nyelvnek olyan elemeit, melyek határozottabb hasonlatosságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével, s hogy ennek következtében fontos felfedezéseket tehetek, és jelentékeny módon hozzájárulhatok eredetünk kérdésének tisztázásához.”⁴

1862-ben indult végül útnak, szinte támogatás nélkül. Teheránban vesztegelnie kellett – ekkor jutott el Perszepoliszba, a Dareiosz által megálmodott városba, ott véste rá az ókori romokra: „Éljen a magyar!” 1863-ban, dervisnek öltözve kelt végre útra, egy Mekkából hazatérő kelet-turkesztáni zarándokcsoporthoz csatlakozott. 10 hónapig járta Turkesztán városait, gyalog, tévén, öszvéren – és állandó életveszélyben, hiszen ha rájöttek volna, hogy európai, valószínűleg arra a sorsra jutott volna, mint azok, akiket „fekete kútba”, azaz kullancsokkal teli verembe löktek, vagy akiknek a buharai emír palotája előtt vágták el a torkát. Ez az emír önkényuralmát elsenvedni kénytelen helyiekkel is megeshetett, de az európaiak esetében sokszor annyi is elég vétek volt, hogy Nyugatról jöttek. Vámbérynak tehát a szó legszorosabb értelmében volt létszükséglet a magasfokú nyelv- és szokásismeret – mindkettőnek birtokában is volt. A kolduló dervisnek öltözött magyar kutató útja kiemelkedően fontos volt az akkor még szinte érintetlen turkesztáni török szokások, társadalom leírása szempontjából.

A hírhedt vitasorozat előzménye az volt, hogy Vámbéry *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyeztetések* című, 1869-ben megjelent munkájáról Budenz meglehetősen éles hangú kritikát írt 1871-ben. Ebben a munkában Vámbéry még úgy vélte, a magyar gyökere finnugor, rokonsága a törökkel későbbi. Kétségtelenül voltak téves szóegyeztetései, nem mindig tartotta be azokat a szigorú szabályokat, amelyeket a német iskola az etimológiák készítésében akkoriban már megkövetelt, de mindez nem indokolta a személyeskedést, ráadásul Vámbéry úgy tudta, Budenzcel azonos nézetek vannak. 1882-ben aztán megjelent *A magyarok eredete*, ebben már elsődlegesen töröknek, másodlagosan finnugornak tekintette a magyar nyelvet és népet, és

innentől fogva terjedt ki és vadult el igazából a vita, ekkor kapcsolódtak be mások is a pengeváltásokba.

Az utókor által jól ismert, főntebb kissé kontúrozva ismertetett mítoszt a győztes iskola képviselői szerkesztették, s azzal nincs is baj, hogy mindezt a maguk nézőpontjából tették, mert honnan máshonnan – csak ne tévesszük össze ezt a saját krónikát a tárgyszerű elemzéssel. Ne hagyjuk említetlenül, mint oly sokszor történik, hogy Vámbéry 1895-ben kiadott *A magyarság keletkezése*, illetve utolsó, már csak halála után megjelent, *A magyarság bölcsőjénél* című könyvében visszatért eredeti nézetéhez: a magyar nyelv törzse, nyelvtana túlnyomórészt finnugor, szókincse viszont nagymértékben török, annak következtében, hogy a magyar keveréknép, de a kiformalódó új nép uralkodó etnikuma a török volt. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy csak nyelvi, s ne etnikai rokonságról beszéljünk, hiszen a magyar, miként Európa valamennyi népe, több etnikum keveredéséből jött létre. Összegzése pedig (*A honfoglaló magyar nép élete* című fejezet végén idéztem) lényegében ma is helytálló.

A Vámbéry-Budenz-vita egyoldalú, ráadásul ugor-török *háborúnak* titulált bemutatása egyébként nemcsak Vámbéryt illetően torzít negatívan (és Hunfalvyt meg Budenzet illetően pozitívan), de elfedi azt is, hogy a finnugor nyelvekkel, népekkel foglalkozók, s azok, akik a finnugor nyelvrokonság elfogadása mellett a török nyelvi, kulturális és etnikai kapcsolatokra voltak inkább kíváncsiak, egyáltalán nem két egymást ágyúzó szekértáborként rendezkedtek be. Jankó János (1868–1902) a századfordulón Zichy Jenő (1837–1906) harmadik ázsiai expedíciójához csatlakozva gyűjtött értékes osztják néprajzi anyagot, a régi magyar hiedelemvilág rekonstruálásában nem lehetett lemondani sem az uráli, sem a török népek recens anyagának összehasonlító bemutatásáról, Bartók és Kodály a népzene gyökereinek kutatásában járt el ugyanígy. Voltak persze, akik nemzeti büszkeségből hevesen tiltakoztak a magyar nyelv finnugor kapcsolatai ellen, a nagyközönség túlnyomó része azonban minden ellenségeskedés nélkül olvasta azokat a finnekről szóló cikkeket, amelyek a *Kalevala* összeállításának százötvenedik évfordulóját ünnepelték. A magyar nyelv finnugor mivoltának elfogadását már a nemzetet megroppantó trianoni diktátum sem érintette olyan mértékben, mint korábban a szabadságharc leverése, sőt, a húszas-harmincas években bontakozott ki a magyar-finn-észt kapcsolatépítés, egyházak, cserkészszövetségek, tudományos kutatók között, ebben az időben váltak rendszeressé a mindig másik fővárosban megrendezett finnugor kongresszusok. Ezzel szemben voltak, akiket annyira elragadott a vita háborúmetaforája, hogy valóban „győztesként” viselkedtek, mintha most megfizetnének a korábbi sok hányattatásért. Domokos Péter írja a 20. század első évtizedeiről: „A finnugrisztika képviselői nem hajlandók már kimozdulni tudományuk »szentelt (s biztonságos) csarnokából«, egymásnak szóló folyóirat-publikációikban élik ki magukat; kialakuló probléma- és életidegenségük nem ritkán egykori híveiket (tanítványaikat) is szembefordítja velük.”⁵

Annak a változásnak, amely az 1920-as években a magyarság eredetének megítélésében végbement, sem a tudományhoz, sem a Vámbéry-Budenz-vita szellemi örökségéhez nem volt köze: a turanizmus szélsőségessé válásának kizárólag politikai okai voltak. Schmidt József 1925-ben írt, csaknem mindenki által idézett – úgyhogy elhagyhatatlan – jellemzése szerint: „Büszkébb szárnyalású gondolat-sas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból. Mert a turanizmus úgyszólván semmiből jött létre, illetőleg olyan fogalmakból és nézetekből alakult ki, melyeknek vékony polyvájában csak elvétve akad egy-egy búza szemecskéje – nem az igazságnak, hanem a halvány lehetőségnek. Másképpen és más képpel: a turanizmus egy aristophanesi Nephelokokkygia, egy levegőbe épített felhőkakukkvár, amelynek építőmestere a fantázia, palléra a dilettantizmus, anyaga halva született gondolatok, megbizonyítatlan és megbizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtól.”⁶

De még mielőtt ilyen csúful végezte volna, a „turáni népek” koncepciója nagy utat járt be. Turáni nyelvekről már a *Magyarvár* kapcsán megismert Julius Klaproth, az orientalisztika egyik módszertani megújítója is beszélt 1802-ben, Rasmus Rask 1836-ban szintén használta, szintén nomád népek nyelvére vonatkoztatva; magyar forrásokban első ismert említése a politikus, muzeológus Pulszky Ferenctől való, 1839-ből. Az elnevezés maga a zoroasztriánusok szent könyvéből, az Avestából ismeretes, a perzsa király Túr nevű, testvérgyilkos fiáról kapták nevüket azok a nomád népek, amelyek északról gonoszul zargatták a letelepedett árjakat. Az európai köztudatba Abul Gázi a törökök családfájáról szóló, 17. századi munkájának, a *Sedzsere-i Türk*-nek a megismerésekor került, és egyértelműen földrajzi területet jelölt, népekre csak később vonatkoztatták. Valódi nyelvészeti karrierjét 1847-ben kezdte ez a terminus, Max Müllernek köszönhetően. A szálak itt is Göttingenbe vezetnek: a *turáni* elnevezést Christian Bunsen (1770–1835), a kémikus Robert Bunsen apja, a göttingeni egyetem főkönyvtárosa, a modern nyelvek professzora használta azokra a nomád népekre és nyelvekre, amelyek sem az indoeurópai, sem a sémi csoportba nem tartoztak. Bunsen úgy vélte, a „turániság” valójában kaotikus társadalmi és nyelvi állapot, melyből a fejlettebb letelepedett állam, illetve rendezettebb nyelv kialakul. Ő a turáni mintapéldájaként a baszkot említette, Max Müller azonban már a magyart. Az orientalista Müller (1823–1900) Bunsen kérésére fogott hozzá a turáni nyelvek fogalmának kidolgozásához, és sok mindent meg is tartott Bunsen elképzeléseiből: továbbra is fejletlenebb nyelveknek tartotta a turáni nyelveket, közös sajátosságuknak pedig a toldalékolást és a hangrendi illeszkedést tekintette. Ezzel teljesen eltüntette a földrajzi értelmezésnek még a nyoma: is, viszont szélesre tárta a kaput mindenféle nyelv turánivá tétele előtt: később nemcsak toldalékoló, hanem vegyes egzotikus nyelveket is soroltak ide, a finnugor, török, mongol, tunguz nyelvek mellett többek között a japánt, koreait, tamilt, maorit, tahitit, hottentottát, grönlandi eszkimót. Ennél

aztán volt szűkebb, valóban nyelvészeti, és tágabb, lelkesültség táplálta értelmezése, mindenesetre elterjedt gyakorlat volt a nyelvek egy részét turáninak nevezni.

A turániság gondolata persze gyorsan elérte a magyar közgondolkodást, már csak azért is, mert a hun rokonságot komolyan már senki nem képviselte, az azt helyettesítő törököt sem lehetett már olyan lelkesedéssel hirdetni, mint akár egy-két évtizeddel korábban, a turáni dobozába viszont lényegében mindent be lehetett tuszkolni a finnugor mellé, törököt, japánt, hunt és szkítát. Éppen ez a sokféleség jelent meg a század elején Zempléni Árpád (1865–1919) *Turáni dalok* című kötetében (1910), amelyben az említett népek békésen megfértek egymással, és nem mellékes, hogy Zempléni a finnugor népek ősmondáit ugyanolyan odaadással verselte meg, mintha Attiláról írt volna himnuszt. De még Kozma Andor (1861–1933) 1922-ben írt *Turán* című eposzában is három fia van Túrnak, minden turánok első ős nagyúr atyjának: Hunor, Magor és Som – ez utóbbi a finnek önelnevezésének alapjául s egyben a nyelvük neveként szolgáló *suomi*-nak kétségtelenül szellemes Túr-fivá változtatása. Másrészt megvolt a későbbi célok mindkét előzménye: az is, hogy a Keletet kell megismertetni a Nyugattal, s az is, hogy a nyugati eszméket kell közvetíteni a Kelet felé. Rát Mátyás már a 18. század végén arról elmélkedett, hogy a magyarok küldetése a keleti nyelvek és kultúrák megismerése, értékeik közvetítése Nyugatra. Egy évszázaddal később, 1883-ban Kállay Benjámin, a Monarchia pénzügyminisztere már arról beszélt, hogy a keleti elszigeteltség oldásában a magyaroknak kell vezérszerpet játszaniuk.

Amikor 1910-ben a *Turáni Társaság* (*Magyar Ázsia Társaság*) megalakult, alapítója, Paikert Alajos (1866–1948) a brit *Asiatic Society* mintáját akarta követni, ezért a társaság céljaként a következőket fogalmazta meg: „az ázsiai és velünk rokon európai népek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozni, ismertetni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni [...] A társaság altruisztikus irányú, működéséből kizárja a politikát.”⁷ Az elnökségben a földrajztudós Cholnoky Jenő (1870–1950) mellett ott volt Vámbéry, a hebraista-arabista Goldziher Ignác (1850–1921), Teleki Pál (1879–1941), aki akkor még elsősorban földrajztudós volt, politikusi karrierjét egyébként is éppen szüneteltette egy időre, valamint Károlyi Mihály (1875–1955), aki ugyan képviselő volt 1910-ben, de a társaságba inkább azért került, mert ő volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke. (Ami azt illeti, ilyen elnökséggel kifejezetten tiszteletreméltó törekvés volt a politika kizárása – másrészt igen tanulságos végiggondolni, hogy tíz évvel később mi mindeneken voltak túl az elnökség egyes tagjai...) 1913-ban indult a *Túrán*, a társaság folyóirata, bevezetőjében Teleki Pál foglalta össze igen tömören a célt: „Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre!”⁸ – és mentek is keletre, a társaság a piacok és nyersanyaglelőhelyek földértése végett expedíciókat szervezett Kisázsiaiba, a Kaszpi-tengerhez, a Kaukázusba és az Aralhoz, s ezeknek az utaknak az eredményeképp jelentős

néprajzi anyagot gyűjtöttek. A gazdasági expanziót német, holland, belga mintára képzelték el, a háború pedig csak részlegesen alakította át a társaság működését. A küldetéstudat egyre erősödött, Paikert már arról írt, hogy „a magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll és bizonyos, hogy a germánság és a szlávság fénykora után a turánság virágzása következik”, s hogy a magyarság feladata, hogy a turánság nyugati képviselőjeként „a hatszáz milliós turánságnak szellemi és gazdasági vezére” legyen.⁹ A Turáni Társaság nevet változtatott, *Magyar Keleti Kultúrközpont* vált belőle, és azt tervezték, hogy a török iskolák bezárása miatt elfoglaltság nélkül maradt anatóliai gyerekeket hoznak az Alföldre cselédnek. A háború alatt fölerősödött dilettantizmustól 1918-ban Teleki Pál igyekezett megszabadítani a Túránt, kérészetű kis sikekkel. 1920-ban már elkerülhetetlenné vált a szakadás: Teleki elnökletével a tudományos keletkutatás művelésére megalakult a Kőrösi Csoma Társaság.

1920 a polarizálódás éve más értelemben is: ekkor alakult a *Magyar Turán Szövetség*, nagyvezérévé Cholnokyt tették meg, s programjuk bizony már jelentősen eltért a Turáni Társaság eredeti célkitűztésétől: a küldetéstudatból erős nyugatellenesség lett, a magyarok feladatának pedig azt tartották, hogy keresztény alapon erősítsék a faji gondolatot, s a „fajiség tudatának kifejlesztésével” megerősítsék a magyarság „erkölcsi és anyagi alapját”. A Turáni Társaság is folytatta működését, valahol a Szövetség és a Kőrösi Csoma Társaság között: Finn-észt, illetve Török Intézetet működtettek, népszerűsítő előadás-sorozatokat szerveztek, és török fiatalokat hoztak tanulni Magyarországra. 1923-ban Cholnoky visszatért az anyaszervezetbe – ez igazából már nem Cholnoky, hanem Móra Ferenc miatt érdemel említést: a maga képszerűségével mutatta be, hogy ez esetben a turáni valóban a kaotikus viszonyok szinonimája volt, és írása általános korrajzként is érzékletes:

„Arról van szó, hogy a turáni mezőkre beütött az ördög, akinek bizony hamarjában nem tudjuk a turáni titulását, de lehet, hogy destrukciónak hívják. Ennek azonban ellentmond az, hogy pofozkodások és revolverhez kapkodások történtek az ősgyűlésen és az ak-sakálok tanácsában, amik köztudomás szerint inkább konstruktív tünetek. A dologra majd csak akkor derül igazán világosság, ha a Menyhért nevű turán dalos nemzeti eposzt fog szerkeszteni a gyászos testvérharcról, amelynek során Cholnoky nagyvezért lepocskondiázta a tulajdon alvezére, Mihálovics László tanár úr – a legtipikusabb turáni név –, és igazi keleti stílusban köpködték le egymást a törzsfőnökök, a szövetségnagyok, a Karkhászok, a vérbölcsek, a horda-bánok, a gyulák, a táltosok és a turán nemzet többi alelölülői. [...] Mi az a Turáni Szövetség? Egy darabig tudós társaságnak látszott, noha akadtak bátor emberek már egy esztendővel ezelőtt is, akik ki merték mondani, hogy amit most nálunk turanizmusnak hívnak, az nem tudomány, hanem egyenesen tudománytalan dolog. [...] Az utóbbi időkben turánjaink szervezete egyre jobban a fajvédelmi alakulás jellegét vette fel, s mint Cholnoky nagyvezér egyik nyilatkozatában olvassuk, e minőségében szép eredményeket is ért el a földművelő magyarság körében.”¹⁰

Valóban, ebben az időben a szövetségben már igazán nagyot mertek álmodni: hogy a turániak megvalósítják majd Attila és Dzsingisz világhuralmi terveit. A „turáni” már nem földrajzi, nem nyelvi, de nem is kulturális

fogalom, hanem vérrokonságot értettek rajta, ezért aztán koponya- és vércsoportvizsgálatoktól reméltek eredményt a „turániak” meghatározásához, egy kisebb csoport a kereszténységet is elvetve tért volna vissza a pogány hagyományokhoz. Végül aztán Zsuffa Sándor 1942-ben eljutott oda, hogy a magyarok nem turánok, nem is finnugorok, hanem félárjak és félturániak, nyelvünk pedig kivételes, mert a világ csaknem valamennyi nyelvével rokon – s ekkor már él a jelszó is: előre a közös japán-magyar határért...

A II. világháború után a „finnugrizmus-ellenesség” – szoros testvériségben a magyar-sumerológiával és mindenféle egyéb, alternatívként beállított nyelvrokonsítási próbálkozással – az emigráció egy részének divatos magyarság-kifejezése lett. S mivel erőteljes kommunizmus-ellenességgel is párosult, a hóbortos magyarság-elméletek elutasítását könnyű volt a politikai helyzetre kenni. Egyébként is szép hosszú hagyománya volt már annak, hogy a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba sorolását magyarságellenes összeesküvésnek állították be. Hunfalvy maga írta meg 1883-ban, hogy 1856-ban egy akadémiai tag elmondása szerint egy másik akadémikus azt híresztelte, hogy Hunfalvyt az osztrák kormány vesztegette meg: rontsa le a nemzet hitelét a finnugor rokonsággal. Láttuk, már Kossuthnak is tulajdonítottak hasonlót, és azt is tudjuk, hogy a hun származás hangsúlyozása szintén sokáig a Habsburg-ellenesség kifejezése volt.

Az utóbbi évtizedekben aztán aprólékosan kidolgozták, mikor hogyan esküdtek össze a nagyhatalmak, hogy a finnugorság ármányával romba döntse a magyar nemzetet. Az egészzet a magyargyűlölő Schlözer ötlötte ki, aztán a Bach-korszakban német tudósok, Hunfalvy és Budenz erőltették a finnugor tanokat, Reguly is csak azért utazhatott két évvel a bukott szabadságharc után kormányútlevéllel Oroszországba, mert ügynök volt. Széles körben terjed egy idézet, amelyet Trefort Ágostontól származtatnak, s amely szerint ő maga jelentette volna ki, hogy a magyar államérdeket kell néznie, ezért aztán csak a finnugor rokonság képviselőit fogja támogatni, mert az európai rokonság jobbat tesz megítélésünknek, mint az ázsiai. Egy szerző szerint 1884 és 1916 között pedig óriási pénzekért dolgozták ki jó néhány finnugor nyelv grammatikáját, szótárát, gyártottak hamis néprajzi leírásokat. Általánosan hangoztatott vélemény, hogy a kommunista időkben a Szovjetunió népeivel kellett kimutatni a rokonságot, a közelmúltban pedig hiába voltak olyanok, akik fölismerték az igaz utat, egzisztenciális okokból nem merték közzétenni valódi nézeteiket.

Nincs mit tagadni azon, hogy Schlözert megnyilvánulásai nem a magyar kultúra csodálójának mutatják, meglehetősen előítéletesen vélekedett a magyarokról. Azt sem tagadja senki, hogy Toldy, Hunfalvy és Budenz németek voltak – de önmagában ez nem jelent semmit, másrészt Sajnovics, Gyarmathi és Kállay nem voltak azok. Reguly sem, aki 1851-ben rég itthon volt, hiszen a szabadságharcot megelőző években végezte volgai és szibériai kutatásait. Az említett állítólagos Trefort-idézetnek pedig sehol nem lelhető föl a forrása, nagy az esély rá, hogy azért, mert soha nem mondott ilyet.¹¹ Azok között

pedig, akiket a busás fizetségért finnugor anyagot hamisítóként soroltak föl, van olyan, aki 1884-ben 16 éve halott volt, és van olyan, aki még 1916-ban is mindössze harmadik születésnapján volt túl. A Szovjetunióba, ha egyáltalán, akkor csak nagyon korlátozott lehetőségekkel utazhattak magyar nyelvészek, régészek, néprajzosok, és különben is, tele volt török népekkel is, nemcsak uráliakkal. Ha a közelmúltra nézve elfogadnánk az egzisztenciális félelem teóriáját, akkor azt is meg kellene kérdeznünk, hogy a világ szabad részein ki és mivel zsarolta bele a nyelvészeket abba, hogy a magyart uráli nyelvnek tartsák.

A finnugor-alapú hazaárulózás a konzervatív beállítottságú finnugrista nyelvészeket hozza a legkényelmetlenebb helyzetbe: természetesen nem tagadhatják meg hivatásukat, és becsületükre legyen mondván, nemhogy nem tesznek ilyesmit, de kifejezetten harcosan szállnak szembe a dilettantizmus-sal. Így azonban maguk is kénytelenek megtapasztalni, milyen az, ha legtisztább hittel vallott meggyőződésük miatt mások kétségbe vonják nemzeti elkötelezettségüket. Ez azért különösen pikáns, mert nemegyszer éppen a hazaárulózós nyelvészkedők ellenében írott cikkeiben ők maguk is megkérdőjelezzik a baloldali és liberális „kozmpoliták” magyarságának minőségét. Mindannyian pontosan tudják, hogy ami ellen harcolnak, az jobbról jön – mégis elsősorban a liberalizmust kárhoztatják a fennálló állapotokért, lényegében ugyanazt a retorikát alkalmazva, amelyet egyébként a finnugrászozó szélsőjobb is követ. Honti László azzal magyarázza, hogy a média kíváncsibb a blödségekre, mint a tudományra, hogy „a szellemi gagyizók a tudományok iránti érdeklődést is a legromlottabb liberális eszmerendszert propagáló, de immáron szerencsére kifulladt 'Való Világ' alpári ízlésvilága felé terelgetik”.¹² Rédei Károly azt fejtegette 1998-ban, hogy „elgondolkozhatunk azon, hogy a legkülönbözőbb, és egymásnak nemegyszer homlokegyenest ellentmondó nyelveredeztetési és őstörténeti agyszülemények – noha bizonyos ellenzéki körök támogatását élvezik – voltaképpen a sok vonatkozásban nemzetellenes liberalizmus malmára hajtják a vizet. Az etruszokkal, szkítákkal (szittyákkal), hunokkal, törökökkel, sumerokkal való rokonítás – hogy csupán a legdivatosabbakat említsem ... olyan tömény esztelenség, ami csak zűrzavart kelthet a tájékozatlan vagy kevésbé tájékozott fejekben. Ez a kaosz viszont gyökértelenségérzést, identitásvesztést, nemzetietlenné válást idézhet elő.”¹³

A liberalizmus szabadosságként, anarchizmusként, nihilizmusként és bármi egyéb, de föltétlenül negatív előjelű izmusként való értelmezése nem ritka, és nem ártana elgondolkodni azon, hogy ebben az értelmezésben mennyi az előítélet, a félreértés, a leegyszerűsítés az egyik oldalon, s hogy a másik oldalon viszont milyen megnyilvánulások, viselkedésmódok, szemléletek, akár ideológiák járultak hozzá ahhoz, hogy ez az értelmezés ilyen elterjedtté válhatott. Ez most itt nem dolgozunk, mindenesetre az itt idézett, nem kifejezetten béketeremtő hangvételű kijelentések tartalmát szelídebben és egyoldalú vádaskodás nélkül is meg lehet fogalmazni, és úgy már érde-

mes eltöprengeni rajta – az első fejezetben épp egy ilyen kiegyensúlyozott változatból, Vásáry István kijelentésétől indultunk el mi is.

Térjünk is át a másik oldal – most a nyelvrokonságot illetően másik oldal – felelősségére. Mítoszteremtés és túlzások a finnugor rokonság kutatása közben is születtek. Arról esett már szó, hogy Sajnovicstól, Gyarmathitól vagy Hunfalvytól csakis azokat a kijelentéseket szokás idézni, amelyekkel a finnugor rokonságot támasztották alá, nyoma sincs se kínainak, se napkeleti nyelveknek, se szkítának meg hunnak, se téves szóegyeztetéseknek, pedig műveikben ezek is szerepeltek. Beszéltünk az ugor–török „háborúról” is, amit már eleve így nevezni sem szerencsés, feketefehérre egyszerűsíteni pedig a valóság súlyos eltorzítása.

A kommunista évtizedekben nemcsak a turanista harsogás emléke miatt jártak rossz idők a hunokra: Sztálin egyik beszédében a németeket éppúgy a hunokhoz hasonlította, mint a franciák tették II. Vilmos emlékezetes „buzdító” beszédétől kezdve. Akkor már nem volt senki, aki komolyan vette volna föl a magyar–hun rokonságot, de sokan a közgondolkodásban a hunt bizonyos értelemben helyettesítő török kapcsolatokra is gyanakvással néztek. Ez a jelenség ma sem ismeretlen, érintettük ezt is a kötet elején, vannak (többségükben nem uralista, hanem magyar nyelvtörténész, régész, történész kutatók), akik az dogmatizmusig viszik az uráli nyelvrokonság elméletét, és tagadják minden más jelentős nyelvi hatás lehetőségét, még akkor is, ha a kulturális hatásokat jól ismerik. A magyar tudományos élet néhány fölként szereplője, egyfajta visszacsapásként, „nem szereti”, hogy a magyar nyelvben „túl sok” török eredetű kölcsönszót mutatnak ki turkológus kollégái. Más egy nagyvonalú „én nem hiszem, hogy így volt” mondattal vonja kétségbe, hogy a magyarságnak legalábbis egy része kétnyelvű volt a honfoglalás előtt, a szimpla tény, hogy kiterjedt kétnyelvűség nélkül nem lehetséges olyan mérvű hatás, amelyet a török gyakorolt a magyarra, nem mindenkit térít el „hitétől”. Végképp nem nevezhető tudományos hozzáállásnak, ha a magyar szavak eredetének meghatározásában az az alapelv érvényesül, hogy ha egy szónak többféle, egyaránt lehetséges származtatása van, akkor a finnugor etimológia „elsőbbséget élvez”.

Szintén Domokos rója föl kutatóelődeinek, hogy nem voltak elég érzékenyek: „Hiába győzedelmeskedett a finnugor tanítás, nyert katedrát, csatát a török tábor ellen, látványos diadalával, elismertetésével valamit (amit korábban sem nyert még el: szimpátiát, érdeklődést) igen hosszú időre el is veszített. Végképp ’elszakadt a tömegektől’, meglehetősen egyoldalú, elzárkózó, helyenként agresszív tudománnyá vált.”¹⁴ Az utóbbi évtizedekben sokat változott a kezdeti értetlenség és visszahúzóódás: egyre-másra jelennek meg az ismeretterjesztő munkák, mesegyűjtemények, költészeti antológiák, sorozat a finn szépirodalom megismertetésére, az uráli és finnugor nyelveket beszélő népek hiedelemvilága szerves része a néprajzi gyűjteményeknek és így tovább. Ha valami hozhat enyhülést az újabban újra egyre erősödő kételkedésben, akkor sokkal inkább az ilyen néprajzi, antropológiai, az uráli

nyelveket beszélő népek mai helyzetét bemutató kötetek, mint a száraz s főként szigorú, nem ritkán türelmetlen nyelvészeti fejtegetések. Nem véletlen, hogy a finnugor nyelveket beszélő népek mitológiája és irodalma váltott ki elsőként érdeklődést, még azokból is, akik egyébként nem fogadták el a magyar nyelv finnugor eredetét: többek között Kölcsey is közéjük tartozott. A Kalevala azonnal lelkes fogadtatásban részesült, nem föltétlenül a „rokonság”, sokkal inkább irodalmi értéke miatt – a 20. században pedig csak fokozódott ez a rajongás, Vikár Béla nemcsak lefordította az eposzt, hanem saját „kalevalás” verseket is írt, Kodolányi János buzgó híve volt a finnugor örökségnek és regényeiben népszerűsíteni is próbálta, s több más író, költő is kedvelte, használta a finnugor népköltészet formáit. Kevesen tudják, hogy József Attila nem a nyelvészt utálta Horger Antalban, hanem a dékánt: a nyelvészettel olyannyira semmi baja nem volt, hogy Mészöly Gedeon nyelvtörténeti és finnugor kurzusait nagy kedvvel látogatta, sőt diák-társaival együtt el-elkísérte a professzort sétáira, s közben nyelvtörténetről beszélgettek. A Kalevalát szintén nagy becsben tartotta, a Vogul medvénekeket pedig rendszeresen olvasságta, nem egy versének formai megoldásait a vogul népdalok ihlették.

Azt azonban ne várjuk, hogy a finnugor mitológiák, irodalmi formák, motívumok ugyanolyan ismerősek lesznek, s ugyanúgy az otthonosság érzetét keltik majd bennünk, mint a hunmondakör meséi. Ez több okból sem lehetséges. Egyrészt mert a hunmondakör kiindulópontjául szolgáló csodaszarvasmonda, ha nem a hunokra vonatkoztatva is, de már a honfoglaló magyar nép történeti tudatában megvolt, ez tehát régi és folytatódólagos hagyomány. Másrészt mert az e köré épülő, az európai hunmondákkal megerősített, alaposan kidolgozott, Kézai-ra visszamenő hunhagyomány hét évszázada a magyar etnikai tudat egyik tartóoszlopa, s mivel ez alatt az idő alatt a kultúra sokszorosán körbeszórtta, csak akkor hajlíthatnánk ki, ha vele együtt a rá vonatkozó kulturális hagyományokat, irodalmi, képzőművészeti, zenei alkotásokat is szemétre vetnénk. Ez már önmagában is megbocsáthatatlan cselekedet lenne, ráadásul botor is, hiszen nyilvánvalóan nem tudjuk semmivel sem helyettesíteni.

Igaza van Vásáry Istvánnak abban, hogy „egy újfajta nemzeti identitást kell megtalálni, mely túllép végre a kuruc-labanc, finnugor-sumér stb. hamis beidegződéseken”.¹⁵ De ez természetesen nem azt jelenti, hogy választanunk kell nyelvünk eredete és kultúránk között, hiszen abban is igaza van, hogy „az elmúlt száz év alatt sokszor elfelejtették, hogy az őstörténet nem azonos a nyelvtörténettel, másrészt hogy egy nép történeti tudata meghatározó fontosságú történeti tényező, függetlenül attól, hogy az tudományosan igaznak bizonyul-e vagy sem. Ilyen módon gyakran meglepedeztek arról, hogy a huntudat eszmetörténetileg sokkal fontosabb kérdés, mint a finnugor nyelvrokonság kérdése, mivel az előbbi évszázadokig fontos tudatformáló tényező volt, az utóbbi pedig megmarad szaktudományos kérdésnek.”¹⁶ Szűcs Jenő hasonlóképpen fogalmazott: az „eredetmondák és genealógiai

mesék egy nép politikai tudata számára sokkal többet jelenthetnek, mint az elfeledett vagy félreértett valóságos eredet.”¹⁷

Van más oka is, hogy a hunhagyomány legyőzhetetlen, erről a hunok régészeti örökségét földolgozó kutatások nagymestere, Bóna István mondta: „Mítoszteremtő, csodálatos történeteikkel megküzdenni hálátlan, szinte reménytelen feladat. Az olvasók, ha választás elé állítják őket, szívesebben fogadják el a rejtelmesen-sejtelmesen szép meséket, mint a régészek, történészek által tálalt száraz, szürke, kiábrándító adathalmaznak ítélt, valós ismeretanyagot.”¹⁸ Azaz: a hunhagyomány mesélhető – erről ebben a kötetben is sokat beszéltünk. Elemeit a magyar és az európai folklór teremtette, éppen ezért motívumai könnyen önálló életre kelnek, Petőfi is így kapott a népi hagyománytól hármaskoporsós, vizes temetést. Több részben is foglalkoztunk vele: a hunmondakör egyszerre köt kelethez és nyugathoz, vigasztal a bús időkben, állítható példaként és elrettentésként, fordultatos – márpedig az ember történet iránti igénye leküzdhetetlen.

De nem is kell legyőznünk, nem is szabad kidobnunk a hunmondakört: a motívumegyüttes mint kulturális hagyomány elutasítása ugyanolyan szűklátókörű és ostoba dolog, mint ha valaki a mondákat, legendákat, meséket, a szépirodalmat történelemként kezeli. Baj akkor van, ha nem tudunk különbséget tenni tudomány és vajákosság, szemfényvesztés és igazolt tények között, vagy akkor, amikor egy nép kultúráját és etnikai tudatát érzéketlen racionalitással akarjuk „megtisztítani” mindentől, ami nem igazolható tudományosan. Szerencsére tömegével találunk példát arra, hogyan élhet békességben egymással tudományos és irodalmi gondolkodás, közhelyesen fogalmazva: értelem és érzelem. Láttuk, Arany vagy a szecesszió gödöllői műhelyének tagjai nem vonták kétségbe, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, de ettől még művészi témáiknak nem kőkori vadászokat vagy bronzkori gazdálkodókat választottak, hanem valami olyat, amiről hőstörténeteket lehet elmondani. Ady nem megtagadta, hanem közös kulturális tudásként használta föl a „szittyaságot”, éppen hogy átértelmezze. Móra, aki maga „szármolt le” Attilával, s egyébként a korszakot régészként is kiválóan ismerte, a hunmondakörből írt gyerekmeséket. Úgy viselkedtek, ahogyan a bátyám velem az angyalátáskor: esze ágában sem volt elrontani az örömet azzal, hogy azt mondta volna, talán csak a szemközti dombról lehajtó autó lámpájának a fénye vetült úgy az ablakra, hogy a fényes villanás egy kis akarattal angyal szárnynak volt értelmezhető. Tudta, hogy hamarosan úgyszólván rájövök az igazságra, és miután ez tényleg megtörtént, már nem azért játszottuk el évről-évre a jézuskázós játékot, mert elhittük, hanem mert a családot összetartó közös hagyományok egyike volt.

Szent László egyházalapító történetéből láttuk, nincs is olyan nagy különbség a megcsillanó angyal szárny és a csodálatos szarvas agancsa között ragyogó gyertyák között. Már csak azért sem, mert ezek a bizonyos angyaltollak – vagy gyertyák – valójában csillagok voltak, a szarvas pedig valamilyen szarvas csillagkép. Aki látta már a Tejutat – ritka élmény a mai fényszenny-

nyezett éjszakákban –, az megérti, miért volt meghatározó a régiek számára a csillagos ég. Én kétszer tapasztaltam meg hátborzongató teljességgel azt az érzést, amikor az embert beszippantja az univerzum. Először egy fagyos, metszően tiszta kora októberi estén, a Szent Anna-tótól lefelé jövet: akkor a Tejút mítoszbeli szerepe érintett meg. (Akinék volt benne része, tudja, miről beszélek.) Másodszor pedig egy kis görög szigeten, lágymeleg, késő szeptemberi éjszakán, amikor a csillagokért nem kellett fölneézni, velem szemben borult rá az égbolt a vízre – akkor pedig arra érezhettem rá, hogyan lehetett egykor képregényként olvasgatni a csillagképeket.

Az éjszakai égbolt egykori fontosságáról valamiféle fogalmat ma is kialakíthatunk a görög mitológia segítségével, de bármilyen meghatározónak *gondoljuk*, valóban *átérezni* talán nem is tudhatjuk, mennyire más kapcsolatban voltak az emberek az éggel, amikor a fejük fölött sziporkázó csillagok hétköznapi életük legtermészetesebb díszletét jelentették. Az égbolt volt tudásuk jelentős részének forrása és egyben rögzítője: térkép, hogy mikor merre járnak, naptár, hogy mikor kell indulni az állatokkal, mikor kell vetni vagy készülni a zord időkre. Az égre voltak írva mítoszaik a fölsőbb hatalmakról, a világ kialakulásáról és működéséről, regéik az egykor élt, vallásosan tisztelt ősről. Történeteiket évente újra és újra elmesélhették a fiatalabbaknak, az emlékezést pedig gigantikus képeskönyv segítette.

Mielőtt a csillagképekből próbáljuk meg kiolvasni, miért incselkedett a szarvasünő a magyarokon kívül onogurokkal, avarokkal, hunokkal, bolgárokkal, alánokkal, szarmatákkal, szkítákkal, lappokkal, obi-ugorokkal, ketekkel és ki tudja még, hány néppel, tegyük félre azt a fajta racionalista érvelési kényszert, amelyet az iskolában egyetlen érvényes gondolkodási módként tanultunk meg, hadd kerekedjen fölül a verbális és formális logikai értelmezéssel szemben egyébként elsődleges képi látásmódunk. Ne lepődjünk meg, ha ugyanaz a figura több szerepet játszik, ha egy-egy szereplőnek különböző nevei vannak, ha vadászaink hol ketten űzik a vadat, hol csak egy van belőlük, ha a vad nyomába hol állatok, hol emberek, hol négylábúak, hol szárnyasok erednek – próbáljuk inkább azt észrevenni, mik a közös jegyek, az analóg vonások, miben azonosak egymással a különféle mesék, régészeti leleteken látható képi ábrázolások. Tegyük egymás mellé a szkíta, szibériai, hun, avar, magyar ötvösmunkákat, a számi, obi-ugor, török történeteket, a magyar krónikában megőrzött szarvasmondákat, de akár még a más mitológiákból származó analógiákat is. Próbáljuk meg azt földéríteni, milyen asszociációs kapcsok fűzik össze az eltérő elemeket is tartalmazó mítoszvariánsokat, hagyjuk, hogy a képek áttűnjenek egymásba – mintha csak rajzfilmet néznénk.¹⁹

Lássuk mindenekeelőtt a mi saját változatainkat. A Kézai által megőrzött csodaszarvasmonda szerint a „két egytestvér” (azaz ikrek) Ménrót, vagyis Nimród és Enéh, azaz Ünő fiai voltak. Hunor és Magor egy csodálatos szarvasünőt űzve jutott el a gázlón túlra, a Meótisz mocsaraiba, s egyszer onnan kimenvén találtak rá Belár és Dula lányaira, akiket aztán elraboltak, felesé-

gükké tettek, s új népek eredtek tőlük. A Képes Krónikában lejegyzett másik, krisztianizált mondában is két testvér, Géza és László erednek a fehér, fején keresztet hordozó szarvas nyomába, ezúttal a vad nem új hazába és új feleséghez vezeti őket, hanem lelki megújuláshoz, egyház építéséhez mutat helyet.

Az Alföldön is, a steppe más részein is tömegével kerültek elő különféle szarvasábrázolások, sokféle kor és sokféle nép hagyatékaként. A mágikus szarvas a szkíták vezetőállata volt, s az i.e. 8. századtól kezdve széles körben elterjedt az ábrázolása is: övcsatként, tegez díszítésére, bekarcolva, edényekre mintázva, csontból, fából faragva és így tovább. Olyannyira népszerű mitikus alakká vált, hogy az i.e. 3–4. században már a teljes steppén elterjedtnek mondható, keleten és nyugaton egyaránt, az Urál déli lejtőinél szintén bőségesen találtak szarvasábrázolást, emlékezzünk csak, a filippovkai kurgánokban egész csordányit. Az iráni nomád művészetben gyakran jelenítették meg a szarvast az életfával összefonódva: vagy a szarvas agancsa az életfa, vagy az életfa mellett áll a csodaállat. Az sem volt ritka, hogy madarábrázolásokkal dolgozták össze a szarvasmotívumot: előfordult, hogy a szarvas agancsa madárfejben végződött. Az iráni nomádok nemcsak a többi nomád nép, hanem a körülöttük letelepedetten élők körében is elterjesztették a csodálatos szarvasűnő motívumát, a 2. századi görög forrásokban is fölbukkant.

Kétségtelen azonban, hogy keletebbre még korábban eljutott: az i.e. 1. évezred második felében vehették át az irániaktól az obi-ugorok elődei. Az ott följegyzett mítoszváltozatok szerint a vadásztestvérek egész szarvascsaládot űznek, bikát, ünőt és borjakat, az üldöző két fivér pedig nem ember, hanem rozsomák (*pasker*). Közülük az egyiknek szárnya van, így hát ő gyorsabb a testvérénél, utoléri és elejti áldozatát, s miután belakmározott belőle, testvérének is visz jó adag húst, majd útba igazítja, merre haladjon a hóba tett jeleket követve, hol kutassa az elejtett szarvast.

A török és mongol verziók között van olyan, amelyben a mitikus férj farkas, egy másikban nyállal találják el az ünőt, ekkor derül ki, hogy valójában a Nap lánya. A fennmaradt szarvasábrázolások sokszor két üldözőt mutatnak, ezek lehetnek azonos vagy különböző lények, s ha különböznek, az egyik ragadozó madár, a másik négy lábú nagyragadozó; máskor viszont egyetlen, tulajdonképpen négy lábú és szárnyas ragadozóból egyesített griff támad az ünőre. Ezeket a jeleneteket, mint korábban szó volt róla, sokáig hitték halálos küzdelemnek, ma már általános az az értelmezés, hogy szerelmi harc ez, nász.

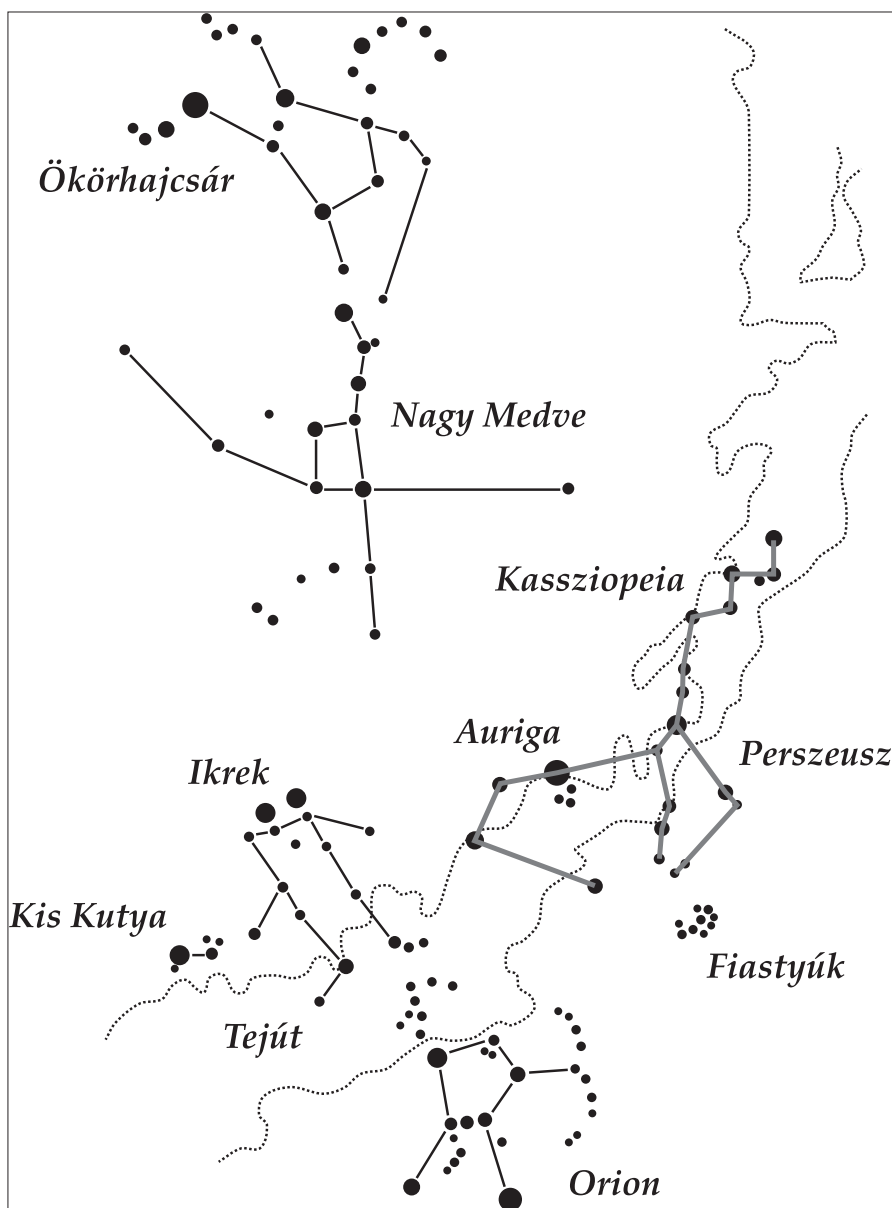
A csodás szarvas lehetett istennő, mitikus ős, lehetett egyedül, de lehettek társai, szarvasbika és borjak; az üldözők lehettek csodálatos állatok, ősök, honalapítók – a variációk ezerfélék, s itt érdemes azt is megjegyezni, hogy a magyar változatnak például közeli iráni (perzsa és alán) párhuzamai vannak. Ebben a sokféleségben vannak azonban állandó, stabil elemek. A szarvasűnő mindig vezetőállat, új hazát vagy új feleséget szerez az őt követő vadászoknak, s ezzel új nép születését segíti elő; egyben mitikus ősanja maga

is. A szarvas minden esetben valamilyen gázlón kel át, valamilyen vizes hely, folyó közelében mászkál. Úgy tűnik, az alapelemeket színező sokféleségben is rendet lehet tenni: legalábbis Alföldi András 1931-ben rétegekbe sorolta a különféle változatokat. A legrégebbi mondaváltozat szerint állatok úzik a szarvasünőt, s ezek ejtik meg, a következő fokozatban a vadászok már emberek, s a nász előtt az üldözött vad is nővé válik, a harmadik fázisban viszont a szarvas csak hozzásegíti a fiúkat, hogy feleséget találjanak – ide tartozik a mi csodaszarvasmondánk is.

De mi volt e motívumegyüttes elsőprő népszerűségének az oka? Nyilvánvaló, a szarvas fontos állatuk volt a vadászoknak, később az állattenyésztőknek, de az állat gazdasági szerepe önmagában nem ad magyarázatot a szarvasmondák közös jegyeire, s tulajdonképpen arra sem, hogyan válhatott ennyire kedvelté és elterjedté a szarvasmonda. A megoldás kulcsát az első számi (lapp) író, Johan Turi adta a kezünkbe, azzal, hogy lejegyezte a csodaszarvasmonda számi változatát. Turi népe az égről olvasta le a történetet: a jávorszarvast (vagy vadrént), melynek hét leányborja is van, egy „hótalpas” testvérpár s még egy vadász űzi, az előbbieket vadászakutyával hajtják, az utóbbival fiai is ott vannak, sőt még egy vadász föltűnik, a medvealakban létező viharisten. Ha a szarvast elejtik, vége a világnak, mert ő tartja agancsán az égbolt zárókövét, a Sarkcsillagot, s ha a vad elpusztul, az ég a földre omlik. Ez a katasztrófa szerencsére nem következhet be, mert a csodálatos szarvas fölrémlik, majd eltűnik. Jóllehet látszólag minden évben elejtik a szarvast tavasszal, akkor képe el is tűnik az esti égről, de ősszel újra megjelenik.

A számik Jávorszarvas csillagképe – a magunk ízlésére szabva nevezhetjük Szarvasünőnek is – hatalmas: lényegében három, általunk más néven ismert alakzatból illeszthetjük össze. Agancsa a mindenki által jól ismert W-alakú Cassiopeia, testének első részét a Perseus, hátsó részét az Auriga (Szekeres) csillagkép egy része adja. A csillagszarvas hátsó és mellső lábait is valamelyest „maga alá húzza” – csakúgy, ahogyan számos ábrázoláson, többek között az igen híres tápiószentmártoni szkíta szarvason látjuk. A Szarvasünő lábainál legel hét borja (a Fiastyúk, Pleiades csillagai), s mellette ott látjuk a Bika csillagképet, amely a megszokott (görög) csillagképrajzok szerint ugyan szembefordul üldözőjével, azonban más képet is minden erőltetés nélkül beleláthatunk – olyat, amely előre, üldözőitől távolra vágat, közben mellső lábait behajlítva, a hátsókat kinyújtva szinte repül, ezt a fajta szkíta szarvasábrázolást is ismerjük a paziriki kurgánokból. A hatalmas Szarvasünő csillagkép mögött közvetlenül az Ikrek csillagkép kel föl, mögöttük a Kis Kutyával (Canis Minor), a Bika mögött pedig a téli égbolt meghatározó csillagképe, a vén vadász Orion halad, az ő övének három csillagát nevezik a számik az öreg vadász fiainak. A képek a Tejúton vagy annak közvetlen közelében helyezkednek el, a Cassiopeia-Perseus-Auriga alkotta Szarvasünő pedig éppen ott „kel át” az égi fényfolyón, ahol az elkeskenyedik.

Szinte magyarázni sem kell: itt a mi szarvasmondánk. A sosem látott csoda szépségű szarvasünőt az Ikrek, azaz Hunor és Magor hajtja, és végül az

10. (égi) térkép Az Égi Szarvas (a Kassziopeia, az Auriga és a Perszeusz) a Tejút gázlójánál, az Orion és az Ikrek csillagkép

ő segítségével jutnak túl a Tejút-Meótisz gázlóján, hogy rátaláljanak a „lányborjakra”, Belár és Dula lányaira, azaz a Fiastyúk hét csillagocskájára, akiket a fivérek és kísérőik feleségükké tesznek. Ez eddig tiszta sor, de hogyan lesz a testvéreket vezető Szarvasból egyben Enéh őszanya, és hol van a fiúk apja?

Már csak dramaturgiai okokból is sejthetjük: a válasz erre a kérdésre is meg van írva a csillagokban. Nézzük előbb az apát, Ménrót, azaz Nimród őri-ást: nem más ő, mint a hatalmas Orion, aki számos mitológia szerint ugyanolyan nagy vadász volt, mint Nimród, így aztán érthető is, hogy a perzsák egy forrás szerint Nimródnak nevezték ezt a könnyen fölismerhető csillagképet, és más népek mitológiájában is vadásznak tekintik. De ez a nőstényszarvast űző vadász lehet egyben az őszi földi vadászatok legkíváncsabb tárgya is: a hinduk szarvasnak nézik a képet, a finn mitológiában ezen a kék-arany színű, „borsópöttyös” szarvason „lovagol” Väinämöinen – s mindkét esetben meg is sebzik ezt a szarvast. A törökök, mongolok szerint *Szarvasfő* a csillagkép neve.

Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy szarvasbögés idején, amikor a földön is szerelmes bikák űzik leendő párjaikat, az őszi-téli égbolton is heves üldözés kezdődik: a föl sorolt csillagképek mindegyike a téli égbolt képe, a vadászat történetének alakulása pedig megfelel az égi képek látszólagos mozgásának. Az égbolt jelentős részét uraló Szarvasünőre hozzá méltó Szarvasbika vadászik, ez ugyanis lényegében a teljes égboltot agancsai között hordja – tulajdonképpen a világot tartja, legalábbis amit mi a Földről nézve annak látunk: a Tejutat.

Minthogy a Tejút maga a világfa, az is jól érthető, miért sarjadnak levelek a szkíta szarvasok agancsain. S az sem véletlen, hogy madárfejen végződnek. A Tejút-Világfán, amely az égi és földi világot a holtak országával kötötte össze, amely meghatározza a vándormadarak repülésének útját, s amelyen a régiek hite szerint nemcsak a valódi madarak közlekedtek, hanem a holtak, illetve meg nem születettek madár alakot öltött lelkei is, a Szarvasünő előtt még egy csillagkép látható, a Hattyú (Cygnus) – emlékezzünk csak vissza a paziriki leletek között talált halottkísérő nemezhattyúkra.

Valószínűleg a Szarvasfő a regösénekek Csodafiúszarvasának pogány előképe, mely szarvai között tartja a Napot és a Holdat, s melynek agancsai között csillagmiriád ragyog – amelyek aztán a keresztény változatban maguktól („gyújtatlan”) meggyulladó, s maguktól („oltatlan”) kialvó misegyertyákká váltak. Ráadásul a Szarvasfő agancskoronájának végén, az Orionnal átellenben a téli napforduló idején tényleg újjászületik a Nap – az Oriont nem egy mítoszban csillagképpé kövült Ős-Napnak is tekintik, az egyiptomiak pedig Oziriszt, a Holtak Birodalmának urát rendelték hozzá, aki egyben az újjászületés ura, az örök körforgás biztosítója is volt. A Nap, a fény évenkénti születése nekünk sem közömbös, pedig fűtött szobákban és villanyvilágítás mellett, bolyhos pulóverekben és megfázás elleni forró italporokkal védekezünk át a sötét hónapokat, s az ennivalónk biztosítása sem az időjárási körülményeken múlik – hogy ne nyújtott volna az újjászülető Nap évente visszatérő reményt azoknak, akik kevésbé voltak fölvértelve a téllal járó viszontagságok kivédésére? Nincs mitológia, amely ne fordítana kiemelt figyelmet erre az égi jelenségre, a kereszténység sem kerülhette el, hogy egyik főünnepévé emelje a Nap születésének pogány kultuszát. A Csodafiúszarvasról

szóló énekeket a Nap születésének ünnepén, karácsonykor regölik, és az is érthető, hogyan lehetett egybemosni a kereszténnyé vált vadászokkal, Hubertusszal, illetve Eusztákkal asszociálódó, talán kelta eredetű Krisztus-szimbólummá vált szarvast a Csodafiúszarvas pogány változatával, s aztán hogyan keveredtek össze a hím és nőstény égi szarvasokról szóló mondai elemek Szent László templomalapítási legendájában.

Az esti égboltot nézdegélő nomádok tehát kétrészes sagát olvashattak a csillagkönyvben. Az első mese az ősidőkbe vitte őket vissza: oda, ahol a Tejút-agancsú égi szarvasbika az aranyos nőstényszarvast űzte és ejtette meg – fiaik immár emberek voltak, s apjukhoz hasonlóan vadászok lettek. A második rész az ő történetük: ősanjuk, a Szarvasünő vezeti fiait a „lányborjakhoz”, hogy sokasodjanak, s népek eredjenek tőlük. Az első rész a világmindenség történeteit magyarázza: a Nap születését és újjászületését, a csillagok helyét, a föld, az ég és a túlvilág összekapcsolódását, élet és halál dolgait. A második rész eredetileg talán az ember születését mesélte el, de mivel a régiek számára az „ember” saját népük volt, hát saját népük születését. Később az ősi történet föltöltődhetett történeti tartalommal: a magyar monda fennmaradt, tehát legkésőbbi változata ennek megfelelően azonosítja a csillagfolyó gázlóját a Meótisszal, az Ikreket On(og)urral és Magyararal, a Fiastyúk nőcsillagait Belár és Dula lányaival.

Anonymus bizonyosan ismerte, de vélhetően a regösök pogány, „illetlen” meséjének, igrickedésének minősítette a magyar eredetmondát – az a föltűnő hiány árulkodik erről, amely munkája első részében éktelenkedik. Miután leírta Szkítiát, s hogy annak nagy királya, Attila birtokba vette Pannóniát, egy hirtelen – „Minek folytassam tovább? Kövessük a történet fonalát!”²⁰ – felkiáltással visszalép Szkítiába, korban viszont évszázadokat ugrik előre, s azzal folytatja, hogy Szkítia hiába volt gazdag föld, megsokasodott népét már nem bírta eltartani, ekkor ült össze tanácskozni a hét fejedelmi személy, s akkor döntöttek úgy, hogy új földet keresnek övéiknek, „miként majd a következőkben” a jegyző elmondja. A „megsokasodás” azonban olyan toposz, amelynek folytatását jól ismerjük: menetrend szerint a szarvasnak kellene érkeznie, hogy új hazába vezesse a vadászfiúkat. Kézainak szerencsére szüksége volt a mondára hunelméletéhez, így a krónikafolyam elhagyhatatlan elemévé vált. Aztán pedig ügyesen fölhasználta a kereszténység, saját hasznára transzformálta, ahelyett, hogy megpróbálta volna kiirtani: a jól ismert mondával minden bizonnyal könnyebb volt a híveket a templomba csalogatni.

A magyar csodaszarvasmondák tehát több égi szarvas egymással is kereszteződő történetének keveredéséből álltak elő, több mitológiai réteget, több nép meséit ötvözték magyarrá – ahogyan sok nép keveredése hozta létre azt a népeiséget és azt a kultúrát is, amit magyarnak nevezünk, e történeti rétegződésnek szintén megtaláljuk a nyomát a csodaszarvas mondájában. Egész történelmünk erről szólt: népek, kultúrák szerves, de sokszínű egysebbe olvasztásáról. Arra is van példánk, hogyan lehetett – történelmi lépték-

kel mérve a közelmúltban – új, csak ránk jellemző alakot gyúrni különféle hagyományokból, hogyan forrasztható szétválaszthatatlan egésszé az ismétlődő szótövek kalevalai verselésre emlékeztető ritmusa a felező nyolcassal, a „népi forma” az urbánus szemlélettel, a pusztai nomád eredetmonda a füstös gyárnegyeddel. Példa arra, hogyan lehet megtartani és modern identitássá átértelmezni az ősi mítoszt, s egyben visszahelyezni a csodálatos gímet legméltóbb helyére, oda, ahonnan jött: a csillagok közé. Ez József Attila *Csodaszarvas-a*:

*Ükös üküink, ősök őse,
ázsiai puszták hőse,
vágynak nevelt csodavadra,
szarvast üzött napnyugatra.*

*Üztön üzte kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népi határon.*

*Csodaállat, csak ellillant,
lombokon át, ha megcsillant.
Csak a nyomát hagyta minden
füves földön, fájó szívben.*

*Az az előd nem volt boldog.
Nem boldogok az utódok.
Az ősz haza odaveszett,
de a vágy nem emlékezet.*

*Hejh magyarok, hajh szegények,
hova üzni azt a gímet?
Aki hajtja, belepusztul
asszonyostul, csapatostul.*

*Az is, aki látta, végre,
hagyja immár békességbe.
Tisza mellett, Duna mellett,
az a szarvas itt legelget.*

*Ázsiai nehéz szaga
ázott pusztán füstöl tova
s aranyszőre, mikor illan,
gyári füstön általszillan.*

*Kortyolgat az ég tavából,
villó agganca világol –
ága-boga tükröképe
csillagvilág mindensége.*

Nekünk sincs más dolgunk, bár ez egyáltalán nem is kevés, hogy békéljünk meg végre a történelmünkkel – és békéljünk meg kulturális örökségünkkel is.

Függelék

Jegyzetek

Miért írtam ezt a könyvet?

- 1 Komjáthy István kötetét 1955-ben adták ki először, s aztán nagyon sokszor újra.
- 2 Lengyel Dénes: *Régi magyar mondák*, Budapest: Móra, 1972.
- 3 Ruffy Péter: *Bujdosó nyelvm emlékeink*, Budapest: Móra, 1977; Tótfalusi István: *Bábel örökében*, Budapest: Móra, 1976; Szilágyi Ferenc: *A magyar szókincs regénye*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1974.
- 4 A talán ismertebb *sztyepp* helyett mindvégig a magyar történeti és turkológiai szakirodalmi hagyományban megszokott *steppe* alakot használok – a szó egyébként a németben valószínűleg orosz eredetű, de a magyarba (és többek között az angolba) a német nyelv közvetítésével került. A magyar köznyelvben ma általánosabban használt *sztyepp* részben politikai, részben kulturális okokból újrakölcsönzött alak az oroszból.
- 5 www.galamus.hu

Elzárkózás a nemzeti hagyománytól

- 1 Ligeti (szerk.) 1943, 5.
- 2 Honti (szerk.) 2010, 9–10.
- 3 Másvalakinek meg adok, mert a cimborám. *Index* 2010. június 11. http://index.hu/kultur/pol/2010/06/11/felulvizsgalna_a_finnugor-elmeletet_a_kulturalis-vezetes/
- 4 Vásáry 2008, 15, 134.
- 5 Bicskával a humanizmusért. Molnár Tibor interjúja Ignó Pálal. *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947*.
- 6 Vásáry 2008, 16.
- 7 Vásáry 2008, 18.
- 8 Széchenyi 1841, 58.
- 9 Domokos 1998, 200.
- 10 Babcock 2008, 193.
- 11 Szűcs 1992, 143–144.

A madár nem ornitológus

- 1 1 Móz 11: 1–9, Károli Gáspár fordítása.

Fatum Morganum

- 1 László 1981, 122.

Kis csodabogár-határozó

- 1 Zsirai 1943, 266–267.
- 2 Zsirai 1943, 269.

- 3 Kosztolányi „tanácsa” a *Csacsi rímek* közül a *Comprendre c'est tout pardonner* címűben, nem az őstörténeti, hanem a valódi kokainistákkal kapcsolatban.
- 4 Karinthy Frigyes: *A magyar pénzühány oknyomozó története*.

A metafora rabságában

- 1 Darwin 2000, 374–375.
- 2 Whitney 1867, 24.

A magyarság bölcsőjénél

- 1 Minthogy Wiik teóriája igencsak fölborzolta a kedélyeket, számos tanulmányban olvashatunk róla vitriolos cáfolatot, l. pl. Honti (szerk.) 2010.

Az ismeretlen Belső-Ázsia

- 1 Györfly (szerk.) 1986, 53–54.

Az ókori Kína ellenségei

- 1 A kínai neveknek többféle nemzetközileg használt átírásuk lehetséges, ha van a névnek megszokott magyar változata, azt használom, ezért írok mindenhol *hiungnu* alakot, bár pontosabb lenne a korabeli kiejtést jobban visszaadó *hon-nho*-féle átírás. (A Wade-Giles-rendszer szerint a *hsziung-nu* írásmódot használják.)

Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig

- 1 Harmatta 1986, xi.
- 2 Vásáry 1983, 202.
- 3 Vásáry 1983, 202.
- 4 Vásáry 1983, 201.

Attila és hunjai

- 1 Móra Ferenc *Kincésás halottal* című írásából.
- 2 A lakoma részletes leírása és az idézett szöveg forrása: Bóna 1993b, 65–70.

„Szavaimat jól halljátok...”

- 1 Berta Árpád (2004, 75–76) szövegkiadása és szövegértelmezése alapján.
- 2 Berta Árpád (2004, 190) szövegkiadása és szövegértelmezése alapján.
- 3 Kakuk (szerk.) 1985, 67.

A gyűrűk ura

- 1 Az *i* betűvel jelölt hang az *i* mély hangrendű párja, az ősmagyarban még volt ilyen hang a magyar fonéma-rendszerben is.

Magna Hungariától Magna Hungariáig

- 1 Györfly 1986b, 68.
- 2 Ligeti 1943, 156.

A honfoglaló magyarság kialakulása

- 1 Kézai Simon 1862, 3–4.
- 2 Róna-Tas 1996, 244.
- 3 Vásáry 2008, 74.
- 4 Ligeti 1943, 159.
- 5 Bíborbanszületett Konstantín 2003, 98–99.
- 6 Vásáry 1993, 154.

Múlt idők története

- 1 Kristó (szerk.) 1995, 160.
- 2 Bíborbanszületett Konstantín 2003, 98–99.
- 3 Kristó (szerk.) 1995, 32–48.

A honfoglaló magyar nép élete

- 1 László 1944, 18.
- 2 Kristó (szerk.) 1995, 105–106.
- 3 Kristó (szerk.) 1995, 198.
- 4 Kristó (szerk.) 1995, 199.
- 5 Anonymus 2004, 12.
- 6 Vámbéry 2008, 38–39.

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van

- 1 Kosztolányi Dezső: *Kücsük*.
- 2 Vámbéry 1895, 94.
- 3 Bíborbanszületett Konstantín 2003, 100.
- 4 Szűcs 1992, 289.
- 5 Zichy 1939, 26.
- 6 Ligeti 1986, 532–533.
- 7 Zichy 1939, 26.

A magyarok bejövetele

- 1 Anonymus 2004, 49.
- 2 Bíborbanszületett Konstantín 2003, 30.
- 3 Anonymus 2004, 20.
- 4 Bíborbanszületett Konstantín 2003, 101.
- 5 Képes Krónika 2004, 26.
- 6 Kristó (szerk.) 1995, 190.
- 7 Kristó (szerk.), 1995, 198.
- 8 Eckhardt 1943, 168.

Isten kardja Isten ostoránál

- 1 Eckhardt 1943, 143.
- 2 Iordanes 2005, 78.
- 3 Iordanes 2005, 77.
- 4 Babcock értelmezése, 2008, 279. A Jordanest szöveghűen követő változat: Iordanes 2005, 93. Tartalmát tekintve a két szöveg azonos, a magyar kiadásban Kiss Magdolna fordításában az utolsó sorok: *Ki gondolná, hogy ez halál, amikor senki sem fontolgatja megbosszulását?*
- 5 Ammianus Marcellinus 1993, 586–589.
- 6 Iordanes 2005, 78.
- 7 Eckhardt 1943, 157.
- 8 A történeti forrásokot többé-kevésbé követő trilógia magyarul is olvasható: *A farkaskölyök: Attila*, 2005; *A közelgő vihar: Gathering the storm*, 2007; *A végítélet: The judgement*, 2008.
- 9 *The Scourge of God* (2006), illetve *The Sword of Attila* (2006).
- 10 *Ancients Behaving Badly* (2009).
- 11 *Attila the Hun* (1994, Perpetual Motions)
- 12 *Leadership Secrets of Attila the Hun*, 1985, *Victory Secrets of Attila the Hun*, 1993 – az utóbbi megjelent magyarul: *Attila győzelmi titkai*, 1999.
- 13 *Night at the Museum*, 2006, *Night at the Museum: The battle of the Smithsonian*, 2009.
- 14 Iordanes 2005, 67.

A csodaszarvas nyomában

- 1 Ennek a fejezetnek az előzménye 2010. november 28-án jelent meg, Kokas Ignác temetésének évfordulója után egy nappal.
- 2 Kézai 2004, 101–102.
- 3 Vajda 1896, 71.

- 4 Veszprémy 2004, 79.
- 5 Eckhardt 1943, 216.
- 6 Anonymus 2004, 39; az idézett szöveg eredetijében Zovárd áll.
- 7 Idézi Bóna 1993a.
- 8 Horváth 1931, 49–50.

Sóvárgott jövő a múlt tükrében

- 1 Képes Krónika 2004, 82.
- 2 Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-jának 1990-ben kiadott magyar fordítása szerint.
- 3 Thuróczy 2001, 10.
- 4 Thuróczy 2001, 41.
- 5 Thuróczy 2001, 44.
- 6 Ransanus 1985, 100.
- 7 Székely 1960, 150a.
- 8 Székely 1960, 143a.
- 9 Szörényi 1993, 118.
- 10 Mályusz 1967, 52.

A Kelet népe

- 1 Idézi Landgraf 1996, 213.
- 2 Eckhardt 1943, 216.
- 3 Szádeczky 1911, 4.
- 4 Idézi Hermann 2007, 177.
- 5 Vajda 1896, 74.
- 6 Ipolyi 1854, 201.
- 7 Heltai 1981, 68.
- 8 Voigt 2008, 22–23.

Magyar őshazák és magyar őstörténeszek

- 1 Idézi Hoppál 2008, 36.
- 2 Anonymus 2004, 10–11.
- 3 Sebestyén 1915, 97.
- 4 Szenci Molnár 1976, 177–178.
- 5 Idézi Krizsán é.n.
- 6 Idézi Krizsán é.n.
- 7 Bessenyei 1936, 84–85.

Nemzet és történelem

- 1 A sorozat befejező része 2010. december 24-én jelent meg.
- 2 Domokos 1998, 107.
- 3 Hunfalvy 1883, 35.
- 4 Vámbéry 1905, 157–158.
- 5 Domokos 1998, 136.
- 6 Schmidt 1925, 137.
- 7 Idézi Kincses Nagy 1991, 45.
- 8 Teleki 1913, 3.
- 9 Idézi Kincses Nagy 1991, 45.
- 10 Móra Ferenc: *A turánok*. (Ezek az évek 1914–1933)
- 11 Kanyó 2010.
- 12 Honti 2010b, 233. (És akkor azóta még az egyébként szerintem is agyhalál „VV” is újraindult...)
- 13 Rédei 1998, 122.

- 14 Domokos 1998, 127.
- 15 Vásáry 2008, 135.
- 16 Vásáry 2008, 162.
- 17 Szűcs 1992, 147.
- 18 Bóna 1996, 14.
- 19 Láthatjuk is Jankovics Marcell *Ének a Csodaszarvasról* (2002) című filmjében. A film természetesen nem történeti rekonstrukció, hanem műalkotás, a film szimbolikáját kibontó könyv (Jankovics 2004) kísérli meg tisztázni a megjelenített motívumok mitológiai-ikonológiai összefüggéseit.
- 20 Anonymus 2004, 10. A szöveg a *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek* című fejezetben olvasható.

Fölhasznált irodalom

- Abu-Hámid al-Garnáti *utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153*. (Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt.) Budapest: Gondolat. 1985.
- Ács Pál 2001. „Az idő ósága.” *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest: Osiris.
- Alföldi András 1931. Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. *Archeologische Anzeiger* 1931, 394–418.
- Ammianus Marcellinus 1993. *Róma története*. Budapest: Európa.
- Anonymus 2004. *A magyarok cselekedetei*. (Ford. Veszprémy László.) Budapest: Osiris.
- Attali, Jacques 2004. *A nomád ember*. Budapest: Allprint.
- Babcock, Michael A. 2008. *Attila utolsó éjszakája – Hogyan halt meg a hun király?* (Ford. Varga Benjámin.) Budapest: Európa.
- Balassa Iván 1994. A magyar földművelés emlékei a 9–10. században. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 235–246. Budapest: Balassi.
- Balázs Mihály 2005. Bevezető tanulmány. In: Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház.
- Balázs Mihály 2006. *Felekezetiiség és fikció. Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*. Budapest: Balassi.
- Bálint Csanád 1994. A 9. század magyar régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 39–46. Budapest: Balassi.
- Bálint Csanád 1995. *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Bálint Csanád 2002. A nagyszentmiklósi kincs. *História* 2002/3, 3–7.
- Bálint Csanád 2004. *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Balassi.
- Bálint Csanád 2005. Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics I. és Szegedy-Maszák M. (szerk.), *Mi a magyar?*, 37–56. Budapest: Habsburg Történeti Intézet-Rubicon.
- Bálint Csanád 2008a. Előszó. *Magyar Tudomány* 169, 1166–1169.
- Bálint Csanád 2008b. A történeti genetika és az eredetkérdés(ek). (A közös kutatás szükségessége és lehetőségei.) *Magyar Tudomány* 169, 1170–1187.
- Bálint Csanád és Langó Péter 2008. A történeti-genetikai módszerrel elemzett, 10–11. századi embercsonatok kiválasztásának szempontjai. *Magyar Tudomány* 169, 1217–1219.
- Bartha Lajos 1983. Hell Miksa, Sajnovics János és a magyar „őstörténet”. *Nyelvtudományi Közlemények* 85, 297–304.
- Baski Imre 2009. Madijar: magyar eredetű néptörök a kazakoknál? In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 189–208. Budapest: Molnár.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Bencsik Gábor (szerk.) 2000. *Csíki Székely Krónika*. Budapest: Magyar Ház.
- Bereczki Gábor 2010. Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti L. et al. (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 31–44. Budapest: Tinta.

- Berta Árpád 1996. Magyarok a steppe országútján. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 31–41. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Berta Árpád 1997. Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 211–219. Budapest: Balassi.
- Berta Árpád 2004. *Szavaimat jól halljátok...* Szeged: JATEPress.
- Berze Nagy János 1927. A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38, 65–80, 145–164.
- Bessenyei György 1941. *Magyarországnak törvényes állása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Bíborbanszületett Konstantín 2003. *A birodalom kormányzása*. (Ford. Moravcsik Gyula.) Szeged: Lectum.
- Bitskey István 2005a. A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: Bényei P. és Gönczy M. (szerk.), *Nemzet – identitás – irodalom*, 13–33. Debrecen: Csokonai Könyvtár.
- Bitskey István 2005b. Virtus és poézis. In: Bényei P. és Gönczy M. (szerk.), *Nemzet – identitás – irodalom*, 34–65. Debrecen: Csokonai Könyvtár.
- Bogácsi-Szabó Erika et al. 2008. Archeogenetika Kárpát-medence 10. századi népességén. *Magyar Tudomány* 169, 1204–1216.
- Bóna István 1993a. Valóság és mitikus torzkép: Attila. *Rubicon* 1993/6, 4–22.
- Bóna István 1993b. *A hunok és nagykirályaik*. Budapest: Corvina.
- Bóna István 1994. Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és eredmények. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 67–75. Budapest: Balassi.
- Bóna István 1995a. A vad hunok. (A riportot készítette: Hatházi Gábor.) *História* 1995/7, 5–7.
- Bóna István 1995b. Attila és a nyugati világ. (A riportot készítette: Hatházi Gábor.) *História* 1995/8, 3–6.
- Bóna István 1996. Attila sírja. *História* 1996/1, 14–16.
- Bóna István (szerk.) 1993. *Hunok – gepidák – langobardok: történeti régészeti tézisek és címszavak*. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- Bonfini, Antonio 1995. *A magyar történelem tizedei*. (Ford. Kulcsár Péter.) Budapest: Balassi.
- Bökönyi Sándor 1994. Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 225–234. Budapest: Balassi.
- Brogyanyi Béla 2010. A magyar alternatív nyelv kutatás és ideológiai háttere (diagnosztizálási kísérlet). In: Honti L. et al. (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 45–64. Budapest: Tinta.
- Budenz József 1871. Jelentés Vámbéry Á. magyar–török szóegyeztéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67–135.
- Czeglédy Károly 1969. *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csepregi Márta 2001. *Finnugor kalauz*. Budapest: Panoráma.
- Dán Róbert 1973. *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Darwin, Charles 2000. *A fajok eredete*. Budapest: Typotex.
- Di Cosmo, Nicola 1999. State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History* 10/1, 1–40.
- Di Cosmo, Nicola 2002. *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dienes István 1978. A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 28–39. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Diószegi Vilmos 1983. *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Doğan, Ismail 2010. Dilettáns nyelv- és néprokontási nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon. In: Honti L. et al (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 65–74. Budapest: Tinta.
- Domokos Péter 1998. *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Budapest: Universitas.
- Domokos Péter (szerk.) 1984. *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák I-II*. Budapest: Móra.
- Dömötör Tekla 1958. Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas mondája. *Filológiai Közlemény* 5, 317–323.
- Dömötör Tekla 1974. *A népszokások költészete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Drompp, Michael R. 2005. Imperial State Formation in Inner Asia: the Early Turkic Empires. *Acta Orientalia Hungarica* 58, 101–111.
- Dunlop, Douglas M. 1954. *History of the Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press.
- Eco, Umberto 1998. *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest: Atlantisz.
- Ecsedy Ildikó 1978. A magyarországi „Attila sírja”-hagyomány keleti hátteréről. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 64–77. Budapest: az MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Ecsedy Ildikó 1979. *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ecsedy Ildikó 1982. The Oriental background to the Hungarian tradition about „Attila's Tomb”. *Acta Orientalia Hungaricae* 36, 128–153.
- Eckhardt Sándor 1943. Attila a mondában. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 143–216. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Eliade, Mircea 2005. *A samanizmus – az eksztázis ősi technikái*. Budapest: Osiris.
- Elter István 1996. A magyar kalandozáskor arab forrásai. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 173–180. Budapest: Balassi.
- Elter István 1997. A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 99–104. Budapest: Balassi.
- Engel Pál 1986. Thuróczy János és krónikája. In: Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, 409–420. Budapest: Helikon.
- Erdal, Marcel 2007. The Khazar Language. In: P. Golden, H. Ben-Shammai és A. Róna-Tas (szerk.), *The World of the Khazars*, 75–108. Leiden-Boston: Brill.
- Erdődi József 1970. *Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Éry Kinga 1994. A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 217–224. Budapest: Balassi.
- Ferdinandy Mihály 2005. *Az Árpád-ház mítoszai*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor.
- Fettich Nándor 1940. A hunok régészeti emlékei. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 227–264. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Fodor István 1994. Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 39–46. Budapest: Balassi.
- Fodor István 2005. Az ősi magyar vallásról. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas I.*, 47–66. Budapest: Molnár.

- Fodor István 2006. Az ősmagyarország etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas II.*, 9–37. Budapest: Molnár.
- Fodor István 2009a. Mire szolgáltak a szkíta aranyszarvasok? In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 7–18. Budapest: Molnár.
- Fodor István 2009b. Őstörténet és honfoglalás. (Magyarország története 1.) Budapest: Kossuth.
- Fodor István 2010a. Történelmünk kezdetei (I. Néppé válás és néptörténet, II. Magyar őstörténet – eurázsiai őstörténet). *Vasi Szemle* 2010/1, 3–30.
- Fodor István 2010b. Meghökkenítő „őstörténet” és művelői. In: Honti L. et al. (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 83–120. Budapest: Tinta.
- Font Márta 1996. Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 119–129. Budapest: Balassi.
- Gal, Susan 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Golb, Norman és Pritsak, Omeljan 1982. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca: Cornell University Press.
- Golden, Peter B. 1980. *Khazar Studies I-II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Golden, Peter B. 1992. *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Golden, Peter B. 2003. *Nomads and their neighbours in the Russian steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs*. Farnham: Ashgate-Variorum.
- Golden, Peter B. 2006. A kazárok megtérése a zsidó hitre. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas II.*, 39–76. Budapest: Molnár.
- Golden, Peter B. 2007. Khazar Studies: Achievements and Perspectives. In: P. Golden, H. Ben-Shammai és A. Róna-Tas (szerk.), *The World of the Khazars*, 7–57. Leiden–Boston: Brill.
- Golden, Peter B. 2009. A kazár szakrális királyság. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 37–60. Budapest: Molnár.
- Golden, Peter B. 2010. *Turks and Khazars: Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia*. Farnham: Ashgate.
- Golden, Peter B. 2011. *Central Asia in World History*. Oxford: Oxford University Press.
- Golden, Peter B., Haggai ben-Shammai és Róna-Tas András (szerk.) 2007. *The world of the Khazars*. Leiden: Brill.
- Gombocz Zoltán 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.
- Gombocz Zoltán 1917. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. Scythia. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 129–194.
- Gombocz Zoltán 1921. A bolgár kérdés és a magyar hunmonda. *Magyar Nyelv* 17, 15–21.
- Gombocz Zoltán 1923a. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II. Magna Hungaria. *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 1–33.
- Gombocz Zoltán 1923b. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány III. Jugria. *Nyelvtudományi Közlemények* 46, 168–193.
- Göckenjan, Hansgerd 1996. A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 131–141. Budapest: Balassi.
- Göckenjan, Hansgerd 2001. Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 57–66. Budapest: Balassi.

- Gömöri János 1994. A 9–10. századi vaskohászat. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 259–260. Budapest: Balassi.
- Grousset, René 1970. *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Gulya János 1997. A magyarok önelnevezésének eredete. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 85–97. Budapest: Balassi.
- Györffy György (szerk.) 1986a. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1986b. *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1990. *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.
- Györffy György 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1994. Vezéri szálláshelyek emlékei. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 129–138. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996a. Az Árpád-kori magyar krónikák. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 181–191. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1996b. Anonymus Gesta Hungarorum. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 193–213. Budapest: Balassi.
- Györffy György 1997. A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 221–234. Budapest: Balassi.
- Györffy György és Kovács László szerk. 1994. *Honfoglalás és régészet*. Budapest: Balassi.
- Györffy György és Zólyomi Bálint 1994. A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 13–37. Budapest: Balassi.
- György József 1930. *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter és Domokos Péter 1978. *Urali nyelvrokonsáink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Halasi-Kun Tibor 1990. A magyar–török rokonságról. *História* 1990/2, 8–10.
- Harmatta János 1986. Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, i–xxxix. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Harmatta János 1990. *A magyarság őstörténete*. *Magyar Tudomány* 35, 243–261, 246–253.
- Harmatta János 1996. Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 105–111. Budapest: Balassi.
- Harmatta János 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 71–83. Budapest: Balassi.
- Hazai György 1996. A Tarih-i Ungurus és forrásértéke a magyar honfoglalás korára. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 215–220. Budapest: Balassi.
- Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heltai Gáspár 1981. *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest: Helikon.
- Hermann Gusztáv Mihály 2007. *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamistványok a székelek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print.
- Hérodotosz 1998. *A görög-perzsa háború*. Budapest: Osiris.
- Hóman Bálint 1925. *A magyar hún-monda és hún-hagyomány*. Budapest: Studium.
- Honti László 2010a. Bevezetés. In: Honti L. et al. (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 7–12. Budapest: Tinta.

- Honti László 2010b. Anyanyelvünk rokonságáról. In: Honti L. et al. (szerk.), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, 161–246. Budapest: Tinta.
- Honti László (szerk.) 2010. *A nyelvrokonságról. A török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: Tinta.
- Hoppál Mihály 1994. *Sámánok – lelkek és jelképek*. Budapest: Helikon.
- Hoppál Mihály 1996. A magyar samanizmus és a honfoglalók hitvilága. In: Pócs É. és Voigt V. (szerk.), *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*, 67–76. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Hoppál Mihály 2005. *Sámánok Euráziában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoppál Mihály 2008. Attila temetése. In: Papp R. és Szarka L. (szerk.) *Bennünk élő múltjaink: történelmi tudat, kulturális emlékezet*, 27–46. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- Hoppál Mihály 2010. Ősvalláskutatás (Irányok és eredmények). *Vasi Szemle* 2010/1, 54–64.
- Hoppál Mihály (szerk.) 1980. *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*. Budapest: Európa.
- Hoppál Mihály, Szathmári Botond és Takács András 2006. *Sámánok és kultúrák*. Budapest: Gondolat.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Hovdhaugen, Emil 1974. The relationship between the two Orkhon inscriptions. *Acta Orientalia Havnia*, 55–82.
- H. Tóth Imre 1996. Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 75–84. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- H. Tóth Imre 1997. Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*, 61–69. Budapest: Balassi.
- Hunfalvy Pál 1880. *A székelyek. Felelet a székelyek scythia-hun eredetűségére*. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1881. *Die Ungarn oder die Magyaren*. (Die Völker Österreich-Ungarns V. Bd.) Wien und Teschen.
- Hunfalvy Pál 1883. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 11, 3–39.
- Hunfalvy P.: *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XI/I [1882], Budapest, 1883. 35.)
- Iordanes 2005. *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja Kiss Magdolna. Budapest: L'Harmattan.
- Ipolyi Arnold 1854. *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Istvánffy Miklós 2001. *Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest: Balassi.
- Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria 2000. „Vadat üzni feljövénnek...” In: Bende L., Lőrinczy G. és Szalontai Cs. (szerk.), *Hadak útján*, 353–373. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Jankovics Marcell 1978. A csodaszarvas-monda a csillagos égen. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 204–212. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Jankovics Marcell 1997. *Jelkép-kalendárium*. Budapest: Csokonai.
- Jankovics Marcell 2004. *A Sarvas könyve*. Budapest: Csokonai.
- Jankovics Marcell 2010. Ugor hallja, türk látja – Muszáj választani? *Vasi Szemle* 2010/1, 45–44.

- Jankovits László 1998. P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 1–9.
- Johansen, Ulla 2006. Gondolatok a régi török és mongol sámánkultuszról. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas II.*, 139–156. Budapest: Molnár.
- Johanson, Lars 2001. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.
- Juhász Irén 1985. A szarvasi avar kori rovásírásos tűtartó. *Magyar Tudomány* 30, 92–95.
- Juhász Irén 1992. Újabb rovásírásos emlék Szarvasról. In: Sándor K. (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*, 15–19. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Kakuk Zsuzsa (szerk.) 1985. *Örök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-től a XV. századig*. Budapest: Európa.
- Kakuk Zsuzsa 1996. *A török kor emléke a magyar szókinszben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kanyó Ferenc 2010. Hamis-e a „nemzetvesztő” Trefort-idézet? *Töríblog 2010. december 7.* http://toriblog.blog.hu/2010/12/07/hamis_e_a_nemzetveszto_trefort_idezet (letöltve: 2011. április 23.)
- Kara György 2009. Ítélet egy mongol-magyar balítéletéről. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 209–220. Budapest: Molnár.
- Katona Imre 1997. A magyar honfoglalás mondanaköre. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 267–273. Budapest: Balassi.
- K. Csilléry Klára 1997. Lakás és bútorzat a honfoglalás idején. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 191–203. Budapest: Balassi.
- Képes Krónika* 2004. (Ford. Bollók János.) Budapest: Osiris.
- Képes Krónika könyve* 2009. Budapest: Kossuth-OSZK.
- Kerényi Károly 1930. A csodaszarvasmonda a perzsa 1001 napban. *Ethnographia* 41, 145–152.
- Kézai Simon mester magyar krónikája* 1862. (Ford. Szabó Károly.) Pest: Ráth Mór.
- Kézai Simon 2004. *A magyarok cselekedetei*. (Ford. Bollók János.) Budapest: Osiris.
- Kincses Nagy Éva 1991. A turáni gondolat. In: Kincses Nagy É. (szerk.), *Őstörténet és nemzettudat*, 44–49. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- Király Péter 1996. A Konstantin- és a Metód-legenda magyar részletei. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 113–118. Budapest: Balassi.
- Kiss Magdolna 2000. *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Budapest: L'Harmattan.
- KMTL 1994. *Korai magyar történeti lexikon*. (Főszerk. Kristó Gy.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaniczay Gábor 1990. *The Uses of Supernatural Power. The Transformations of the Popular Religion in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press – Princeton: Princeton University Press.
- Klaniczay Tibor 1985. *Pallas magyar ivadéakai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kodolányi János ifj. 1997. Zsákmányolás-vadfogás, méhészet, gyűjtögetés. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 47–60. Budapest: Balassi.
- Koestler, Arthur 1990. *A tizenharmadik törzs. A kazár birodalom és öröksége*. Budapest: Kabala Kft.
- Kohn Sámuel 1881. Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Budapest: Zilahy Sámuel.
- Komjáthy István 1971. *Mondák könyve. Hun és magyar mondák*. Budapest: Móra.
- Komoróczy Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten*. Budapest: Századvég.
- Kordé Zoltán 1991. A székelty-kérdés Hunfalvy Páltól Hasan Erenig. In: Kincses Nagy É. (szerk.), *Őstörténet és nemzettudat*, 50–57. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár.

- Kovács Ágnes 1978. Ipolyi Arnold, a népmesekutató – Isten, ördög, tündér, boszorkány, táltosló a népmesében és a Magyar Mythológiában. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 132–142. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Kovács László (szerk.) 1994. *Honfoglalás és régészet*. Budapest: Balassi.
- Kovács László és Veszprémy László 1996. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest: Balassi.
- Kovács László és Veszprémy László szerk. 1997. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassi.
- Kovács László és Paládi-Kovács Attila szerk. 1997. *Honfoglalás és néprajz*. Budapest: Balassi.
- Kozmács István és Sipőcz Katalin 2006. *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Kőhalmi Katalin 1972. *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kőhalmi Katalin 1997. Nomád szállások és erődtések. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 167–172. Budapest: Balassi.
- K. Palló Margit 1982. *Régi török eredetű igéink*. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József nominata.
- Kristó Gyula 1978. Volt-e a magyaroknak ősi hunhagyományuk? In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 55–64. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Kristó Gyula 1980. *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető.
- Kristó Gyula 1994. *A magyar állam megszületése*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula 1996a. *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*. Budapest: Kossuth.
- Kristó Gyula 1996b. *A székek eredetéről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula 2001. Utószó. In: *Thuróczy János: A magyarok krónikája és Rogerius mester: Síralmas ének*, 453–462. Budapest: Osiris.
- Kristó Gyula 2002. *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kristó Gyula 2004. Utószó. In: *Képes Krónika 2004*, 33–78.
- Kristó Gyula (szerk.) 1994. *Kun László emlékezete*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula (szerk.) 1995. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kríza Ildikó 1997. A fehér ló mondája a 18–19. századi forrásokban. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 275–283. Budapest: Balassi.
- Krizsán László (é.n.) *Őshazakeresők*. Terebess: Elektronikus kiadás. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/krizsanos.html> (letöltve: 2011. április 21.)
- Kulcsár Péter (szerk.) 1977. *A humanista történetírás elmélete*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kulcsár Péter 1987–88. A magyar ősmunda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 523–545.
- Kulcsár Péter 1995. Antonio Bonfini és műve. In: Bonfini 1995, 1009–1019.
- Kulcsár Péter 2000. Utószó. In: Oláh 2000, 131–143.
- Kuusinen, Otto 1980. A Kalevaláról. In: *Kalevala*, 447–463. Budapest: Európa.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Thing*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George és Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Landgraf Ildikó 1996. A honfoglalás mondái a XIX. és XX. században. In: Pócs É. és Voigt V. (szerk.), *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*, 209–224. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- László Gyula 1944. *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Múzsák.
- László Gyula 1967. *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest: Gondolat.
- László Gyula 1981. *Őstörténetünk*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- László Gyula 1988. *Árpád népe*. Budapest: Helikon.
- Lengyel Dénes 1972. *Régi magyar mondák*. Budapest: Móra.
- Ligeti Lajos 1940a. *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest: Athenaeum.
- Ligeti Lajos 1940b. Attila hunjainak eredete. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 11–30. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Ligeti Lajos 1940c. Az ázsiai hunok. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 31–60. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Ligeti Lajos (szerk.) 1943. *A magyarság őstörténete*. Budapest: a Budapesti Magyar Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat. (Reprint Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.)
- Ligeti Lajos 1943. Az uráli magyar őshaza. In: Ligeti L. (szerk.), *A magyarság őstörténete*, 36–70. Budapest: a Budapesti Magyar Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat. (Reprint Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.)
- Ligeti Lajos 1977–79. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I–II*. Budapest: MTA.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mályusz Elemér 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest: Akadémiai.
- Mándoky Kongur István 1993. *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- München-Helfen, Otto J. 1973. *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Martinkó András 1964. „Magyar” vártól Magyarvárig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 68, 425–448.
- Mende Balázs Gusztáv 2008. Archeogenetika és a honfoglaláskor népességtörténete: új módszer – régi problémák. *Magyar Tudomány* 169, 1188–1189.
- Mesterházy Károly 1978. Hitvilág és társadalom kapcsolata a honfoglaló magyaroknál. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 39–47. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Mesterházy Károly 1994. Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 195–205. Budapest: Balassi.
- Molnár Ádám 1993. *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moravcsik Gyula 1930. Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26, 4–18, 89–109.
- Németh Gyula 1990. *Törökök és magyarok I–II*. Budapest: MTA.
- Németh Gyula 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh Gyula (szerk.) 1940. *Attila és hunjai*. Budapest: Magyar Szemle Társaság. (Reprint Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.)
- Noonan, Thomas S. 2007. The Economy of the Khazar Khaganate. In: P. Golden, H. Ben-Shammai és A. Róna-Tas (szerk.), *The World of the Khazars*, 207–245. Leiden–Boston: Brill.
- Oláh Miklós 2000. *Hungária – Athila*. Budapest: Osiris.
- Olajos Terézia 1996. A 9. századi arab történelemre vonatkozó források. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 91–104. Budapest: Balassi.

- Orbán Balázs 1868-1873. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népis-mei szempontból*. Pest: Ráth Mór.
- Orbán Balázs 1971. *Székelyföld képekben*. Bukarest: Kriterion.
- Orbán Balázs 1982. *A Székelyföld leírása I-II*. (Hasonmás kiadás.) Budapest: Helikon.
- Orbán Balázs 1995. *Sztambultól Szejkéig*. Budapest: Bukarest: Kriterion.
- Paládi-Kovács Attila 1997. A magyar lótarás jellege a honfoglalás korában. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 95-107. Budapest: Balassi.
- Pálóczi Horváth András 1989. *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest: Corvina.
- Pete György 2010. Paradigmaváltás előtt? (A nemzettudat erősítésével a magyar identitásért). *Vasi Szemle* 2010/1, 134-137.
- Pócs Éva 1996. A magyar samanizmus a kora újkori forrásokban. In: Pócs É. és Voigt V. (szerk.), *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórjából*, 77-120. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Pócs Éva 1997. A magyar mitológia és Európa. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 309-322. Budapest: Balassi.
- Polgár Szabolcs 2000. Városfejlődés a középkori Európában. In: Bende L., Lőrinczy G. és Szalontai Cs. (szerk.), *Hadak útján*, 341-350. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Polgár Szabolcs 2001. Sarkel. In: Márton A. (szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*, 106-126. Budapest: Balassi.
- Pritsak, Omeljan 1982. The Hunnic language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies* 6/4, 428-470.
- Pusztay János 1977. Az „ugor-török háború” után. Budapest: Magvető.
- Pusztay János 2010. A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* 2010/1, 114-128.
- Ransanus, Petrus 1985. *A magyarok történetének rövid foglalata*. (Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet.) Budapest: Európa.
- Raskó István 2008. A DNS mint régészeti lelet. *Magyar Tudomány* 169, 1199-1204.
- Raskó István 2010. A honfoglaláskor genetikai nyomai. *Vasi Szemle* 2010/1, 129-133.
- Rásonyi László 1979. Bulaqs and Oguzs in mediaeval Transylvania. *Acta Orientalistica Hungarica* 33, 129-151.
- Rásonyi László 1981. *Hidak a Dunán*. Budapest: Magvető.
- Rédei Károly 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Budapest: Balassi.
- Révész Imre 1953. „Damasek”? *Irodalomtörténeti Közlemények* 57, 227-228.
- Révész László 1994. Vezéri sírok a Tisza-vidéken. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 139-150. Budapest: Balassi.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Budapest: Osiris-Tinta.
- Róheim Géza 1925. *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.
- Romsics Ignác 2004. *Múltról a mának*. Budapest: Osiris.
- Romsics Ignác 2005. A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In: Romsics I. és Szegedy-Maszák M. (szerk.), *Mi a magyar?*, 202-230. Budapest: Habsburg Történeti Intézet-Rubicon.
- Róna-Tas András 1961. *Nomádok nyomában*. Budapest: Gondolat.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Budapest: Gondolat.
- Róna-Tas András 1996a. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest: Balassi.
- Róna-Tas András 1996b. A magyar őstörténet hátterének keleti török (türk) forrásai. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 11-22. Budapest: Balassi.

- Róna-Tas András 2001. Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 67–87. Budapest: Balassi.
- Rudenko, Sergei 1970. *The Frozen Tombsof Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*. Littlehampton Books Services Ltd.
- Sándor Klára 1997. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák I. és Szabó Mihály G. (szerk.), *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*, 7–26. Pozsony: Kalligram.
- Sándor Klára és Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40, 125–143.
- Sármány Ilona 1978. A hun–magyar mondakör képzőművészeti ábrázolása a századfordulón. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 81–86. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- Schäfer Tibor 2001a. A hun királyi intézmény és hatalom. In: Márton A. (szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*, 19–27. Budapest: Balassi.
- Schäfer Tibor 2001b. A hun birodalom felbomlása. In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 25–35. Budapest: Balassi.
- Schmidt József 1925. Turánizmus. *Nyugat* 1925/20, 137–200.
- Shear, Adam 2000. Judah, ha-Levi, 12th cent. Liber Cosri : continens colloquium seu disputationem de religione, habitam ante nongentos annos, inter regem cosarreorum, & R. Isaacum Sangarum Judaeum; contra philosophos praecipue e gentilibus, & arraitas e Judeis... Basel: Typis Georgi Deckeri, 1660. In: S. G. Burnett és S. Jerchow (szerk.), *Hebraica Veritas? An Exhibition from the Collection of the Center for Judaic Studies Library*, 55–56. Nebraska, LI: University of Nebraska.
- Sebestyén Gyula 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Sinor, Denis (szerk.) 1990. *The Cambridge history of early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Solymosy Sándor 1942. A magyar csodaszarvas-monda. *Magyarságtudomány* 1, 157–175.
- Stein Aurél 1934. *Ősi ösvényeken Ázsiában*. Budapest: MTA.
- Stein Aurél 1986. *Ázsia Halott szívében*. Budapest: Helikon.
- Stein Aurél 2007. *Homokba temetett városok*. Budapest: Palatinus.
- Strahlenberg, Philip Johan von 1730. Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das ganze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tataren in sich begreifet, In einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten ... vorgestellt, Nebst einer ... Tabula polyglotta ... und einem Kalmuckischen Vocabulario ... einer ... Land-Charte von den benannten Ländern. Stockholm.
- Strahlenberg, Philip Johan von 1975. Das Nord- und ostliche Theil von Europa und Asia. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata. (Faksimile kiadás.)
- S. Varga Pál 2005. Mi a nemzeti irodalom? Mitől nemzeti az irodalom? In: Bényei P. és Gőnczy M. (szerk.), *Nemzet – identitás – irodalom*, 236–259. Debrecen: Csokonai Könyvtár.
- Szabadfalvi József 1997. A honfoglalás kori magyarság állattenyésztő technikája. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 69–83. Budapest: Balassi.
- Szabados György 2009. Korai történelmünk szemlélete a XVIII. Század végéig. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 125–143. Budapest: Molnár.
- Szabó Károly 1862. *Kézai Simon mester magyar krónikája*. Pest.
- Szabó László 2010. Az oszét nart eposz magyar nyelven. *Vasi Szemle* 2010/1, 65–72.
- Szádeczky Lajos 1905. *A csíki székel krónika*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szádeczky Lajos 1911. *Még egyszer a csíki székel krónikáról*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Szádeczky-Kardoss Samu 1996. A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás története szempontjából. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 77–89. Budapest: Balassi.
- Szalontai Csaba 2001. Bolgárok 9. századi Kárpát-medencében? In: Felföldi Sz. és Sinkovics B. (szerk.), *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, 106–129. Budapest: Balassi.
- Széchenyi István 1841. *A Kelet népe*. Pest.
- Szegfű László 1996. A pogány magyarok hitvilága. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 85–93. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Székely István 1960. *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Székely Magda és Kóhalmi Katalin (szerk.) 1973. *Sámándobok, szóljatok*. Budapest: Európa.
- Szenci Molnár Albert 1976. *Válogatott művei* (Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit.) Budapest: Magvető.
- Szij Enikő 1991. A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: Kincses Nagy É. (szerk.), *Őstörténet és nemzettudat*, 72–88. Szeged: Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- Szilágyi Ferenc 1974. *A magyar szókincs regénye*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szovák Kornél 1996. Az itáliai kútfők. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 163–172. Budapest: Balassi.
- Szovák Kornél 2004. Utószó. Irodalom. In: *Képes krónika 2004*, 233–278.
- Szőcs István 1994. Újból a csíki székely krónikáról. In: Beke S. (szerk.), *Székely útkereső: antológia*, 27–32. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat.
- Szőke Béla Miklós 1994. A Kárpát-medence a 9. században. In: Kovács L. (szerk.), *Honfoglalás és régészet*, 77–84. Budapest: Balassi.
- Szörényi László 1993. *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest: AmfipressZ.
- Szörényi László 2009. *Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról*. Budapest: Lucidus.
- Szűcs Jenő 1972. Nép és nemzet a középkor végén. *Valóság* 15/6, 14–31.
- Szűcs Jenő 1973. Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). *Századok* 3–4, 569–643, 823–878.
- Szűcs Jenő 1974. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- Szűcs Jenő 1982. A középkori Magyarország népei. *História* 1983. április, 3.
- Szűcs Jenő 1992. *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Tardy Lajos 1983. *Régi magyar követjárások Keleten*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tekin, Talat 1968. *A grammar of Orkhon Turkic*. Uralic and Altaic series 69. The Hague.
- Teleki Pál 1913. Bevezető. *Túrán* 1, 3–6.
- Thierry, Amédée 1856. *Histoire d'Attila, de ses fils et successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe*. Paris: Didier et c. Libraires-Éditeurs.
- Thierry, Amédée 1865. *Attila történelme*. Fordította Szabó Károly. Pest: Ráth Mór.
- Thomason, Sally és Kauffmann, Terrence Grey 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Thompson, Edward A. 2003. *A hunok*. Budapest: Szukits.
- Thomsen, Vilhelm 1896. Inscriptions de l'Orkhon. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 5. Kopenhága.

- Thomsen, Vilhelm 1922. *Samlede Afhandlinger III*. Koppenhága.
- Thuróczy János 1986. *A magyarok krónikája*. Budapest: Helikon.
- Thuróczy János 2001. *A magyarok krónikája*. (Ford. Bellus Ibolya.) Budapest: Osiris.
- Tótfalusi István 1976. *Bábel örökében*. Budapest: Móra.
- Tóth Sándor László 1996. A honfoglalás. In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 43–54. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Tőkei Ferenc (szerk.) 1983. *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Trogmayer Ottó 1996. ... de diruto quondam monasterio... In: Kristó Gy. (szerk.), *Árpád előtt és után*, 117–128. Szeged: Somogyi Könyvtár.
- Turi, Johan 1983. *A lappok élete*. Budapest: Gondolat.
- Uray-Kóhalmi Katalin 2009. Csodaszarvas a tajgában. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 19–26. Budapest: Molnár.
- Váczy Péter 1940. A hunok Európában. In: Németh Gy. (szerk.), *Attila és hunjai*, 61–142. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Vajda János 1896. *Magyarság és nemzeti önérzet. Kóros áramok*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Vámbéry Ármin 1869. *A magyar és török-tatár nyelvekbeni szóegyezések*. Budapest: Atheneum.
- Vámbéry Ármin 1882. *A magyarok eredete*. Budapest.
- Vámbéry Ármin 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest: Franklin Társulat. (Reprint Budapest: Holnap, 1989.)
- Vámbéry Ármin 1905. *Küzdelmeim*. Budapest: Franklin.
- Vámbéry Ármin 2008. *A magyarság bölcsőjénél*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Vargyas Lajos 1978. A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 15–28. Budapest: az MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Vargyas Gábor 1997. A „magyarok totemizmusa” nyomában. In: Kovács L. és Paládi-Kovács A. (szerk.), *Honfoglalás és néprajz*, 323–331. Budapest: Balassi.
- Vásáry István 1983. Nép és ország a türköknél. In: Tőkei F. (szerk.), *Nomád társadalmak és államalakulatok*, 189–213. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vásáry István 1993. *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Vásáry István 2008. *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest: Balassi.
- Vasziljev, Dimitrij D. 1983. Graficeszkij fond pamjatnyikov tyurkszkaj runiceszkaj pisz'mennosztyi aziatskogo areala. Moskva.
- Vasil'ev, Dmitrij D. 2005. The Eurasian Areal Aspect of Old Turkic Written Culture. *Acta Orientalia Hungarica* 58, 323–330.
- Vázsonyi Endre 1995. *Túl a Kecegárdán*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Vékony Gábor 1999. 10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában. *História* 1999. augusztus, 29–30.
- Veres Péter 2010. A magyarság szerepe a világtörténelmi jelentőségű ökotípus, a lovas-nomadizmus kialakításában az eurázsiai sztyepp övezetben. *Vasi Szemle* 2010/1, 31–44.
- Veszprémy László 1996. Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 153–162. Budapest: Balassi.
- Veszprémy László 2004. Utószó. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei és Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*, 73–78, 155–161. Budapest: Osiris.

- Veszprémy László 2005. A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas I.*, 97–116. Budapest: Molnár.
- Veszprémy László 2006. Az Anonymus-kutatás ma. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas II.*, 117–137. Budapest: Molnár.
- Veszprémy László 2009. A Képes krónika a nemzet könyvtárában. In: Hitseker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 11–33. Budapest: Kossuth-OSZK.
- Vida Tivadar 2010. A népvándorláskori régészet kutatásának új útjai (1989–2009). *Vasi Szemle* 2010/1, 79–95.
- Vita Zsigmond 1974. *Jókai Erdélyben*. Bukarest: Kriterion.
- Vízkelety András 2008. *Irodalmak születése*. Budapest: Balaton Akadémia.
- Voigt Vilmos 1978. A magyar mitológia kutatásának tanulságai. In: Hoppál M. és Istvánovits M. (szerk.), *Mítosz és történelem*, 121–132. Budapest: az MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Voigt Vilmos 2008. Van-e kulturális emlékezete a népnek? In: Papp R. és Szarka L. (szerk.) *Bennünk élő múltjaink: történelmi tudat, kulturális emlékezet*, 15–25. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
- Voigt Vilmos 2009. A csodaszarvas. In: Molnár Á. (szerk.), *Csodaszarvas III.*, 145–176. Budapest: Molnár.
- Voragine, Jacobus de 1990. *Legenda Aurea*. (Ford. Bárczi Ildikó et al.) Budapest: Helikon.
- Wehli Tünde 2009. A Képes krónika könyvfestészeti szempontból. In: Hitseker M. (szerk.), *A Képes krónika könyve*, 37–194. Budapest: Kossuth-OSZK.
- Weinreich, Uriel, Labov, William és Herzog, Marvin I. 1968. *Empirical foundation for a theory of language change*. In: W. P. Lehmann és Y. Malkiel (szerk.), *Directions for Historical Linguistics*, 95–189. Austin: University of Texas Press.
- Whitney, William Dwight 1867. *Language and the Study of Language. Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*. New York: Charles Scribner.
- Wiik, Kalevi 2008. *Az európai népek eredete*. Budapest: Nap.
- Yablonski, Leonid Teodorovich 2010. New Excavations of the Early Nomadic Burial Ground at Filippovka (Southern Ural Region, Russia). *American Journal of Archeology* 114, 129–143.
- Zichy István 1939. *Magyar őstörténet*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Zichy István 2005. *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest: Attraktor.
- Zimonyi István 1990. Török-magyar rokonság és a nyelvcserle lehetősége. *História* 1990/2, 10–11.
- Zimonyi István 1996. A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhání-hagyomány. In: Kovács L. és Veszprémy L. (szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*, 49–59. Budapest: Balassi.
- Zimonyi István 2005. *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest: Balassi.

Térképek jegyzéke

Az ábrázolt adatok a forrásként megjelölt térképeken alapszanak.

95.o. – Az eurázsiai steppe; az Encyclopaedia Britannica térképének fölhasználásával:
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/565551/the-Steppe>

112.o. – A Hiungnu Birodalom i.e. 200 körül; a Wikipedia térképének fölhasználásával:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/04/Asia_200bc.jpg

140.o. – A hunok és a 4. századi népvándorlás többi népének mozgása; a Wikipedia térképének fölhasználásával: *http://en.wikipedia.org/wiki/File:Invasions_of_the_Roman_Empire_1.png*

157.o. – A Keleti és a Nyugati Türk Birodalom legnagyobb kiterjedése a 6. században; a Wikipedia térképének fölhasználásával: *<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Gokturkut.png>*

166.o. – Belső-Ázsia a 9–10. században; Róna-Tas 1996a térképeinek fölhasználásával.

178.o. – Magna Bulgaria és a bolgárok szétvándorlása; Róna-Tas 1996a térképeinek fölhasználásával.

188.o. – A Kazár Kaganátus; a Wikipedia térképének fölhasználásával: *<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a9/Chasaren.jpg>*

195.o. – A steppe a 9. század első évtizedeiben; a Wikipedia térképének fölhasználásával: *http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/71/Old_World_820.png*

221.o. – Magyar szállásterületek; Róna-Tas 1996a térképeinek fölhasználásával.

432.o. – Az Égi Szarvas (a Kassziopeia, az Auriga és a Perszeusz) a Tejút gázlójánál, az Orion és az Ikrek csillagkép; Jankovics 1978 térképének fölhasználásával

Névmutató

A, Á

Aba Finta 324
 Abel-Rémusat, Jean-Pierre 51, 400
 Abul Gázi 421
 Aczél József 49
 Adányi András 362
 Ady Endre 14, 384, 385, 395, 428
 Aëtius Flavius 140, 141, 145, 147, 148, 149, 306, 310, 317
 Ajbarsz 147
 Alarik, nyugati gót király 141, 303, 309, 386, 387
 Alatheus 138
 Alexiosz, I., Komnénosz, bizánci császár 290
 Alföldi András 431, 442
 Alfonz, VIII., spanyol király 327
 Alinei, Mario 49
 Almis, volgai bolgár uralkodó 179
 Alp Kutlug Bilge, ujjur kagán 163
 Alzeco, bolgár herceg 181
 Ammianus Marcellinus 137, 138, 306, 307, 439, 442
 Anakuj, zsuanzsuan kagán 154
 András, I., király 329, 334, 337
 András, II., király 330, 331
 Anglicus, Bartholomeus 205
 Anonymus 179, 180, 209–212, 215, 224, 227, 235, 247, 258, 261, 262, 290–297, 325, 327, 330, 332, 335–340, 343, 356, 361, 368, 369, 380, 388, 392–395, 415, 434, 439–449, 455
 Anthemiosz 141
 Apor István 377
 Apor Sándor 376
 Apor Vilmos 378
 Aranka György 376
 Arany János 7, 17, 26, 27, 32, 215, 305, 328, 344, 365, 372, 380–383, 388, 428
 Aranyszájú Szt. János 306
 Ardarik, gepida király 145, 150, 327, 349
 Arian (Réka) 147
 Arnulf, frank király 292, 297, 298
 Artamonov, Mihail 194
 Asparuch, bolgár kán 168, 180, 190

Atakam 142
 Atatürk, Mustafa Kemal 65, 66
 Athanarik, nyugati gót király 138
 Attali, Jacques 442
 Attila, hun nagykirály 7, 13, 16, 18, 20, 27, 29, 55–57, 65, 91, 127, 129, 136–138, 141–152, 155, 170, 215, 242, 262, 292, 293, 301–322, 325–328, 332–371, 376–394, 399, 401, 409, 415, 416, 422, 423, 428, 434–439, 442–454
 Augustinus (Szt. Ágoston) 162, 303, 309
 Ács Pál 442
 Ákos mester 331, 332, 393
 Ákris, Iszák Ibn 185
 Álmos vezér 7, 179, 236, 237, 247, 249, 250, 259, 261, 262, 296, 329, 333, 365, 369, 382, 386, 394
 Áron, kazár kagán 201
 Árpád fejedelem 27, 57, 65, 92, 127, 221, 224, 233–237, 247, 250, 257, 261, 291–293, 296, 300, 326, 334–338, 341, 343, 365–370, 376, 381, 411, 416, 443, 446–454

B

Babcock, Michael A. 20, 149, 306, 437, 439, 442
 Babits Mihály 385
 Bach, Alexander 424
 Bacon, Roger 56
 Badiny Jós Ferenc 47
 Baján, avar kagán 168, 175, 180
 Baján-csor, ujjur kagán 162
 Bajbarsz, kun fejedelem 203
 Bakri, al- 240
 Balamber, hun fejedelem 138
 Balassa Iván 442
 Balassi Bálint 77
 Balázs Mihály 11, 442
 Balhí, al- 206, 240
 Barabási László 377
 Baranyai Decsi János 397
 Baráth Tibor 49, 53
 Barbarossa Frigyes, német-római császár 205
 Barcsay Ábrahám 409
 Barcsik, kazár vezér 192
 Bartha Gizella 56, 57
 Bartha Lajos 442
 Bartók Béla 23, 420
 Baski Imre 442
 Baszileiosz, I., bizánci császár 233
 Batu, mongol kán 179
 Bayer, Sigmund Theophil 403
 Bálint Csanád 23, 218, 442

Bálint Gábor 371
 Bánáthy Béla 382
 Báthori Erzsébet 319
 Báthori Zsigmond 359, 397
 Báthory István 359
 Bátky Zsigmond 243
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 350, 352
 Beethoven, Ludwig van 317
 Belár 216, 217, 342, 429, 432, 434
 Bellovacensis, Vincentius 307
 Bencsik Gábor 442
 Benedek Elek 366, 382
 Benjámin, kazár kagán 201
 Bereczki Gábor 442
 Berengár, lombard király 297, 298, 299
 Berich 145
 Berta Árpád 249, 438, 443
 Berze Nagy János 443
 Berzsenyi Dániel 369
 Bessenyei György 363, 409, 440, 443
 Bethlen Elek 410
 Beythe István 363
 Békés Vera 442
 Béla, I., magyar király 346
 Béla, II., magyar király 329
 Béla, III., magyar király 227, 297, 330, 369
 Béla, IV., magyar király 265, 266, 323, 324, 331, 337, 338, 393
 Bél Mátyás 22, 361, 369, 388, 397, 403, 409
 Bibó István 243
 Bilge, keleti türk kagán 160, 161
 Bitskey István 443
 Bleda (Buda), hun uralkodó 141–144
 Bo-Bo, hiungnu császár 117
 Bobula Ida 47, 62
 Bogácsi-Szabó Erika 443
 Bollók János 448
 Bonfini, Antonio 17, 62, 350–360, 398, 443, 449
 Bonnet, Franck 317
 Bopp, Franz 38, 72
 Borisz (I. Mihály), bolgár kán 180
 Bornemisza Péter 358
 Borsa Kopasz 325
 Bóna István 340, 390, 428, 438–440, 443
 Bögü, keleti türk kagán 160
 Bögü, uigur kagán 162, 163
 Bökönyi Sándor 443
 Brémai Ádám 63
 Brogyanyi Béla 443
 Brosse, Charles de 67
 Brúnó szerzetes 300
 Bucheim, Adolf 407
 Budenz József 19, 407, 417–421, 424, 443

Bukan, türk kagán 154
 Bulan 184, 185
 Bulcsú 221, 224, 236, 237, 246, 250, 257, 300, 381, 392, 416
 Bumin, türk kagán 154, 155, 158, 161
 Bunsen, Christian 421
 Bunsen, Robert 421
 Buonaccorsi, Filippo (Callimachus Experiens) 353, 399
 Busbecq, Ogier Ghislain de 170
 Buxtorf, Johannes 198

C

Carpini, Plano 32, 207, 393
 Casanave, Daniel 317
 Casola, Nicola da 314
 Cassiodorus 144, 151, 305
 Chabon, Michael 186
 Champollion, Jean-François 107
 Chaucer, Geoffrey 318
 Cholnoky Jenő 422, 423
 Chomsky, Noam 41
 Churchward, James 54, 65, 67
 Cirill (Szt.) 196, 197, 230, 231, 238
 Claudianus, Claudius 137
 Clüver, Philipp 66
 Corneille, Pierre 317
 Cornides Dániel 294, 347, 361, 372
 Corvin János 352, 353
 Curtis Ford, Michael 319
 Czakó Gábor 52, 67
 Czeglédy Károly 443
 Czuczor Gergely 67, 370, 418

Cs

Cs. Sebestyén Károly 244
 Csang Kien 119
 Csáth Géza 264
 Csáti Demeter 65, 293, 294
 Cseke István 362
 Cseles Márton 360, 393, 400
 Csengery Antal 374
 Csepregi Márta 443
 Cserép József 54, 55
 Csernyecov, Valerij Ny. 98
 Csicsáky Jenő 54
 Csi-Csi, hiungnu sanjü 117, 120
 Csokonai Vitéz Mihály 369, 443, 447, 452
 Csontváry Kosztka Tivadar 70, 321

D

Dado, Verdun püspöke 227
 Dahn, Felix 317, 318

Dankó Pista 22, 51
 Dante Alighieri 33, 34, 40, 316
 Dareiosz, perzsa király 101, 419
 Darwin, Charles 72, 75, 76, 437, 443
 Dán Róbert 443
 Dávid, Jeruzsálem királya 203
 Deák Ferenc 374
 Deguignes, Joseph Louis 107, 108, 118, 120, 361, 400
 Delacroix, Eugène 317
 Dengizik 147, 150
 Dezsericzky Ince 360, 400
 Désy Ferenc 53
 Di Cosmo, Nicola 443
 Dienes István 444
 Dietrich, William 319
 Diószegi Vilmos 444
 Dobsa Lajos 379
 Doğan, Ismail 444
 Domokos Péter 19, 417, 420, 426, 437, 440, 444, 446
 Dózsa Dániel 378
 Dózsa György 354
 Dömötör Tekla 444
 Drágyi Tamás 348
 Drompp, Michael R. 444
 Dugonics András 22, 367–369, 408, 409, 411
 Dula, alán fejedelem 209, 216, 342, 429, 432, 434
 Dunlop, Douglas M. 444
 Dzsahjáni 225, 239–241, 250, 253, 256–259, 285, 455
 Dzsingisz, mongol nagykan 55, 93, 122, 136, 161, 167, 203, 257, 423

E, É

Eckhardt Sándor 304, 333, 376, 439, 440, 444
 Eco, Umberto 67, 444
 Ecsedy Ildikó 444
 Edika 143, 144, 145, 146, 150
 Efraim, szír történetíró 307
 Eichhorn, Johann Gottfried 411
 Eiréné bizánci császárné (Csicsek) 191
 Eliade, Mircea 131, 444
 Ellak, hun fejedelem 147, 150
 Elteris (Kutlug), keleti türk kagán 159, 160
 Elter István 444
 Engel Pál 349, 444
 Eössi András 375
 Eötvös József 406, 419
 Erasmus, Rotterdami 34, 355
 Erdal, Marcel 444
 Erdélyi János 372

Erdélyi József 52
 Erdődi József 444
 Erdő Péter 378
 Ermanarik, keleti gót király 138
 Ernak (Irník) 145, 147, 150, 151, 334, 339
 Erzsébet, kun hercegnő 323, 343
 Eudoxius 148
 Euripidész 215
 Éry Kinga 444

F

Fadlán, Ahmad ibn 179, 199, 240, 250, 387
 Farkas András 356, 397
 Farkas Nepomuk János 376
 Fehér István 51, 52
 Fejtő Ferenc 14
 Felföldi Szabolcs 11, 445, 452, 453
 Ferdinandy Mihály 444
 Ferenc, Assisi (Szt.) 260
 Fettich Nándor 444
 Fiala (vagy Viola) Jakab 400
 Filimer, gót király 307
 Filipec János 349
 Firdauszi, Abulkászim Manszúr 285, 287
 Flavius Clemens, Titus 230
 Flavius, Josephus 101, 308
 Fodor István 294, 444, 445
 Fogarasi János 67, 376, 418
 Font Márta 445
 Forray Zoltán 52
 Fra Mauro 398
 Francisci, Pietro 316
 Franck, Sebastian 399
 Fritigern, a nyugati gótok vezére 138
 Fülöp püspök 323, 324

G

Gaal Mózes 366
 Gaina 139
 Gal, Susan 276, 445
 Garay János 370
 Garnáti, Abu-Hámid al- 207, 392, 442
 Gärber, Johann-Gustav 403
 Gábor Emese 382
 Gárdonyi Géza 17, 91, 144, 366, 386–389
 Geiserik, vandál és alán király 140, 303
 Gelli, Giovan Battista 66
 Gerhardus barát 204
 Gersei Petthő Gergely 359
 Géza fejedelem 94, 285, 290, 300, 362
 Géza, I., magyar király 222, 345, 346
 Géza, II., magyar király 329, 337
 Gibbon, Edward 107

Giovio, Paolo 399
 Gizella, magyar királyné 328, 331
 Gmelin, Samuel Gottlieb 403
 Goethe, Johann Wolfgang 40
 Golb, Norman 445
 Golden, Peter B. 444, 445, 450
 Goldziher Ignác 96, 422
 Gombocz Zoltán 48, 243, 244, 264, 265, 269, 445
 Gordasz, hun fejedelem 219
 Goropius Becanus, Johannes 66
 Góis, Damião de 399
 Göckenjan, Hansgerd 445
 Gömöri János 446
 Götz László 47, 52
 Grandpierre Attila 377
 Grandpierre Attila (ifj.) 383
 Grimm, Jacob 39, 40, 371–373
 Grimm, Wilhelm 39, 371
 Groening, Matt 318
 Grousset, René 446
 Guichard, Estienne 67
 Gulya János 446
 Gundahar, gepida király 140
 Gutkeled Joachim 323

Gy

Gyarmathi Sámuel 37, 361, 407, 410, 411, 424, 426
 Györfy György 294, 438, 446
 György barát 233, 234, 238, 239, 335
 György József 446

H

H. Tóth Imre 447
 Habsburg Ottó 347
 Hager, Joseph 418
 Hajdú Péter 88, 210, 446
 Hajján, Dzsábir Ibn 299
 Halasi-Kun Tibor 268, 269, 446
 Halévi, Jehuda 185, 197, 198
 Halley, Edmond 38
 Halter, Marek 186
 Hanukkah, Jakob ben 224
 Harmatta János 121, 152, 210, 334, 438, 446
 Hart, Christopher (William Napier) 318
 Hartvik püspök 329
 Hazai György 446
 Hárún ar-Rasíd 198
 Hebbel, Friedrich 379
 Hegedűs József 446
 Hell Miksa 408, 409, 410, 442

Heltai Gáspár 22, 352, 357–359, 363, 387, 440, 446
 Herberstein, Siegmund Freiherr von 399
 Herder, Johann Gottfried 39, 41, 65–68, 72, 412
 Heribald barát 299
 Hermann Gusztáv Mihály 440, 446
 Hersfeldi Lampert 336, 337
 Herz, Henriette 40
 Herzog, Marvin I. 76, 455
 Hess András 348
 Hevenesi Gábor 347, 360
 Hérakleiosz, bizánci császár 171, 177, 190
 Hérodotosz 91, 92, 99–105, 111, 113, 122, 169, 198, 393, 446
 Hieronymus (Szt. Jeromos) 309
 Hitler, Adolf 318
 Hoffgreff György 358
 Holland, Cecelia 319
 Hóman Bálint 294, 446
 Homérosz 72
 Honoria 147, 149, 312, 316, 326
 Honorius Augustodunensis 63
 Honti László 12, 425, 437–447
 Hoppál Mihály 440, 444, 447–455
 Hordádbeg, Ubaydallah Ibn 240
 Horger Antal 242, 243, 427
 Horn, Georg 54
 Horvát István 53, 370, 404, 411
 Horváth János 343, 439, 447
 Hovdhaugen, Emil 447
 Hugo, Victor 375, 376
 Hu-han-ye, hiungnu sanjü 113, 117
 Humboldt, Alexander von 40, 42
 Humboldt, Wilhelm 9, 38–42, 68, 72
 Hunfalvy Pál 407, 416–420, 424, 426, 440, 447, 448
 Hunyadi János 353

I

Ibn Ruszta 194, 199, 240, 256
 Ignotus Pál 14, 437
 Igor, I., kijevi fejedelem 201
 Ilia Mihály 11
 Imre herceg 23, 290, 329, 444
 Ince, IV., pápa 337
 Ioannisz Komnénosz, II., bizánci császár 152
 Ipolyi Arnold 340, 373–380, 386–388, 440, 447, 449
 Isbara, keleti türk kagán 158
 Isidorus, Sevillai 63
 Istemi, nyugati türk jabgu 155, 156, 161
 Istvánffy Miklós 447

István, (Szt.), protomártír 310
 István, I. (Szt.), magyar király 23, 65, 94,
 285, 287, 290, 300, 328, 329, 331,
 343, 345, 356, 359, 361, 362, 396
 István, II., magyar király 290, 329
 István, III., magyar király 329
 István, V., magyar király 266, 323, 331, 337,
 347
 Istvánovits Eszter 447
 Iszmail 206
 Iszmáil, horaszáni emír 287, 295
 Iusztinianosz, I., bizánci császár 144, 152,
 191
 Iusztinianosz, II., bizánci császár 191
 Iványi-Grünwald Béla 383

J

Jadrincev, Nyikoláj M. 30
 Jaksics Gergely 404, 405
 Janics Natasa 23
 Jankó János 243, 420
 Jankovics Marcell 383, 441, 447
 Jankovits László 448
 Jaroszláv, I. (Bölcs), kijevi nagyfejedelem
 289
 Jaschik Álmos 345
 Jazdagird, III., szászánida király 285
 János, Jeruzsálem királya 203
 János Zsigmond 357
 Jerney János 377, 405, 406
 Johansen, Ulla 448
 Johanson, Lars 448
 Johnson, Mark 449
 Jones, William 35, 37, 38, 39, 397
 Jordanes 129, 144, 151, 152, 173, 304, 305,
 308, 309, 314, 320, 327, 337–341,
 349, 351, 386–390, 439, 447, 448
 Jókai Mór 17, 357, 366, 378, 379, 386–388,
 401, 406, 455
 József Attila 242, 382, 427, 435
 József kagán 184–187, 193–201, 299, 392
 Juhász Gyula 385
 Juhász Irén 448
 Julianus barát 90, 179, 180, 204–209, 214,
 216, 225, 267, 360, 393, 400–404,
 415, 446
 Julius Nepos, nyugatrómai császár 150
 Justinus 393

K

K. Csilléry Klára 448
 K. Palló Margit 449
 Kakuk Zsuzsa 438, 448

Kampis György 452
 Kanyó Ferenc 440, 448
 Kapisztrán János 354
 Kapkan, keleti türk kagán 159, 160
 Karácsony Sándor 243
 Kara György 448
 Karaton, hun király 139
 Karinthy Frigyes 61, 389, 437
 Katalin II., orosz cárnő 37
 Katona Imre 448
 Katona István 361
 Kauffmann, Terrence G. 453
 Kazinczy Ferenc 369, 370, 411
 Kájoni János 22
 Kállay Benjámin 422
 Kállay Ferenc 372, 377, 417
 Kálmán, (Könyves), magyar király 329
 Károli Gáspár 308, 437
 Károlyi Mihály 422
 Károly, Nagy, római császár 181
 Károly Róbert, magyar király 347
 Károly, V., német-római császár 358
 Kelemen, I. (Szt.), pápa 230, 231
 Kemény János 377
 Kempe, Andreas 66
 Kerényi Károly 448
 Keresztély VII., dán király 37, 408
 Kéri Borgia Ferenc 360
 Kézai Simon 147, 215–217, 229, 321, 322,
 325–328, 331–344, 347, 348, 354,
 356, 360, 367–371, 379, 380, 388,
 395, 415, 429, 438, 439, 448, 452,
 453, 455
 Kincses Nagy Éva 11, 440, 448, 453
 Kinizsi Pál 365
 Király Péter 448
 Kircher, Athanasius 35
 Kiss Dénes 52, 67
 Kiss Magdolna 439, 447, 448
 Kiszely István 51
 Klaniczay Gábor 448
 Klaniczay Tibor 448
 Klaproth, Julius 403, 404, 421
 Kleopátra 107
 Kodály Zoltán 23, 420
 Kodolányi János 427
 Kodolányi János ifj. 448
 Koestler, Arthur 186, 448
 Kohn Sámuel 448
 Kokas Ignác 321, 439
 Kolumbusz Kristóf 56, 119
 Komáromi Csipkés György 397
 Komjáthy István 7, 382, 437, 448
 Komoróczy Géza 46, 448

- Konrád, lotaringiai herceg 300
 Konsztantinosz, V., bizánci császár 191
 Kónsztantinosz, VII. (Bíborbanszületett), bizánci császár 91, 144, 201, 221–225, 234–237, 246, 249, 250, 274, 275, 281, 288, 291, 295, 300, 313, 334, 361, 368, 381, 392, 438, 439, 443, 446
 Kordé Zoltán 448
 Kossuth Lajos 407, 416, 424
 Kosztolányi Dezső 77, 264, 265, 437, 439
 Kotragosz 168, 180
 Kovács Ágnes 449
 Kovács János 50
 Kovács László 442–455
 Kozárvári (Gosárvári) Mátyás 358, 359
 Kozma Andor 422
 Kozmács István 449
 Kós Károly 384
 Köl (vagy Kül) tegin 160
 Kölcsey Ferenc 370, 427
 Körösfői Kriesch Aladár 383
 Kőrösi Csoma Sándor 14, 96, 165, 400, 405, 411, 423
 Kőhalmi Katalin 449, 453
 Kristó Gyula 274, 294, 438, 439, 443, 447–449, 453, 454
 Krizsán László 440, 449
 Kriza Ildikó 449
 Krum, bolgár kán 180, 181, 233
 Krúdy Gyula 385
 Kulcsár Péter 443, 449
 Kulcsár Valéria 447
 Kutlug Bilge Köl, uigur kagán 161
 Kuusinen, Otto 449
 Kuvrat, bolgár kagán 135, 168, 176, 177, 180–182, 191, 225, 226, 232, 265, 452
 Küver 181
- L**
- Laborfalvi Róza 378
 Labov, William 76, 455
 Lajos, I. (Jámbor), frank király és római császár 234
 Lajos, I. (Nagy), magyar király 330, 348
 Lajos, II., magyar király 355
 Lakatos György 53
 Lakoff, George 449
 Landgraf Ildikó 440, 449
 Larcenet, Manu 317
 Laskai Osvát 354
 Laudarik 147
 László Gyula 55, 88, 228, 243, 244, 260, 378, 382, 437, 438, 450
 László, I. (Szt.), magyar király 65, 152, 259, 321, 329, 330, 340, 345, 346, 363, 428, 434
 László, IV. (Kun), magyar király 28, 215, 216, 266, 321–325, 331, 333, 341, 343, 347, 449
 Lászlóffy Aladár 382
 Lechner Ödön 384
 Lehel 300, 329, 345, 381, 386, 416
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 36, 66
 Lengyel Dénes 7, 437, 450
 Leó, I. (Nagy), bizánci császár 150
 Leó, I., pápa 149, 303, 312, 313, 316
 Leó, IV. (Kazár), bizánci császár 191
 Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 220, 221, 250, 251
 Leto, Giulio Pomponio 398
 Levedi fejedelem 222, 225, 226, 235–237, 246–249, 281, 334, 449
 Ligeti Lajos 12, 59, 122, 123, 213, 214, 219, 248, 271, 278–282, 437, 438, 439, 450
 Linné, Carl von 72
 Liszt Ferenc 22
 Liutpold bajor herceg 299
 Liutprand 298
 Lodomér, esztergomi érsek 324
 Logothetész, Szümeon 233
 Loi, Michelle 317
 Loren, Sophia 316
 Losonczy István 386–388, 415
 Lowry, Dick 319
 Lönnrot, Elias 372
 Lugosi Béla 318
 Lükő Gábor 243
- M**
- Machiavelli 353
 Madzsar Redzsep 206
 Magyar Adorján 57, 67
 Makkai Ádám 383
 Malalas 306
 Mályusz Elemér 364, 440, 450
 Mama 142
 Mamún, al-, kalifa 285
 Manuel Komnénosz, bizánci császár 203
 Mari, Febo 316
 Markianosz, bizánci császár 147, 149
 Markos Gyula 53
 Marót vezér 258
 Martell Károly 192
 Martha, Jules 48
 Martinkó András 450
 Marván, II., kalifa 183, 192
 Marvazi 240

Marzio, Galeotto 355
 Maszúdí, al- 198
 Maugerisz, hun fejedelem 219
 Maurikiosz, bizánci császár 176
 Maximinosz 144, 147
 Mänchen-Helfen, Otto J. 450
 Mándoky Kongur István 450
 Máni 162, 163
 Már József 184
 Már Saul 184
 Mária, I., magyar király 355
 Mária, nápolyi királyné 348
 Mária (Terézia), II., magyar király 374, 408, 409
 Mátyás Flórián 416
 Mátyás, I., magyar király 65, 348–359, 365, 398, 399
 Medve Imre (Tatár Péter) 416
 Melanchton, Philipp 34, 397
 Méliusz Juhász Péter 358
 Mende Balázs Gusztáv 450
 Mendelssohn, Dorothea 40
 Mendelssohn, Felix 40
 Mendelssohn, Moses 40
 Meng T'ien 110
 Meringer, Rudolf 242
 Merseburgi Lipót 336
 Mesterházy Károly 450
 Metód (Szt.) 230, 231, 448
 Mészáros Gyula 205
 Mészöly Gedeon 81, 242, 243, 427
 Miechow, Matthias de (Maciej Miechowita) 399
 Mihály, III., bizánci császár 231
 Mihancsik Zsófia 10
 Mikes Kelemen 265
 Miklós, III., pápa 323
 Miklós püspök 329
 Mikszáth Kálmán 378
 Mill, John Stuart 41, 75
 Mirabeau, Honoré 40
 Mirza Mahdí 37
 Mitton, Jean-Yves 317
 Modun, hiungnu sanjü 110–113, 116, 117, 121
 Moldován Béla 56
 Molnár Ádám 450
 Molnár Tibor 437
 Moravcsik Gyula 265, 443, 450
 Móra Ferenc 18, 135, 142, 243, 244, 366, 382, 385, 386, 389, 423, 428, 438, 440
 Mundzsuk (Bendegúz), hun uralkodó 139–142, 147, 305, 321, 325, 365
 Mügeln, Heinrich von 329

Müller, Max 421
 Münster, Sebastian 399

N

Nadír, perzsa sah 37
 Nagy Géza 377
 Nagy Sándor 54, 105, 171, 308, 309, 327, 394, 395
 Nanai-vandak 120
 Napier, William (Christopher Hart) 318
 Napóleon 318
 Németh Gyula 55, 248, 265, 288, 450
 Neuberger Gizella 382
 Newton, Isaac 38
 Niképhorosz pátriárka 168, 177
 Noonan, Thomas S. 450
 Nordheimi Ottó 336, 337

O, Ó

Obadijah 185
Ocserki' 47
 Odoaker, Italia királya 150, 151
 Ohridi Kliment 231
 Oktar, hun uralkodó 139–142, 306
 Oláh Miklós 355, 356, 380, 449, 450
 Olajos Terézia 450
 Oleg, kijevi fejedelem 200, 201
 Omurtag, bolgár nagykan 180
 Onegésziosz 145
 Oppert, Julius 63
 Orbán Balázs 371, 374–378, 451
 Orbán Dániel 389
 Orczy Lőrinc 409
 Orestes 144, 145, 151
 Organa, bolgár kagán 176
 Orlay János 404, 405
 Orosius, hispániai történetíró 307
 Ostrubal 314
 Otrókosi Fóris Ferenc 219, 372, 400
 Ottó barát 204, 205, 216, 224, 393
 Ottó, Freisingi 203
 Ottó, I., német-római császár 298, 300
 Ottokár, II., cseh király 323, 337
 Ógyallai Besse János 405

Ö

Ögödej, mongol nagykan 93

P

P. Ábrahám Ernő 345
 Paál Zoltán 54–56
 Padányi Viktor 47

Paikert Alajos 422, 423
 Paládi-Kovács Attila 448–454
 Pallas, Peter Simon 37
 Parti Nagy Lajos 77
 Pataky László 55
 Pavić, Milorad 67, 186, 187, 189
 Pálóczi Horváth András 451
 Pázmándi Horvát Endre 370, 404, 411
 Pécsi Simon 375
 Perczel Mór 375
 Perecsényi László 404, 405
 Pesti Mizsér Gábor 357
 Pete György 451
 Petőfi Sándor 13, 22, 366, 370, 372, 386,
 388, 406, 428
 Petőfi Zoltán 371
 Phokasz, bizánci császár 176
 Piroška, (Szt.), Irén (Eiréné) néven bizánci
 császárné 152
 Piusz, II., pápa 349, 398
 Platón 66
 Plessa Elek 55
 Polgár Szabolcs 451
 Polo, Marco 32, 33, 119
 Pócs Éva 447, 449, 451
 Pósa Lajos 366
 Pray György 294, 361, 368, 400, 409, 415
 Priskosz rétor 91, 100, 143–147, 151, 152,
 155, 169–175, 304, 305, 308, 311,
 320, 383, 388, 390
 Pritsak, Omeljan 445, 451
 Prokopiosz, Caesareai 152
 Pröhle Vilmos 50
 Ptolemaiosz 107
 Pulszky Ferenc 421
 Pusztay János 451

Q

Quinn, Anthony 316

R

Radloff, Wilhelm 30–32, 42, 43
 Rahman ar-, Abd, III., córdobai emír, majd
 kalifa 183, 299
 Ransano, Pietro 350–354, 380, 440, 451
 Raskó István 24, 451
 Rask, Rasmus 38–40, 72, 421
 Rásonyi László 451
 Rasztyiszláv, morva fejedelem 231, 239
 Ráday Gedeon 369, 410
 Rákóczi Ferenc, I., erdélyi fejedelem 362
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 56,
 360, 401

Rákóczi György 56
 Rát Mátyás 422
 Regino prűmi apát 251, 253, 301, 307, 329,
 393–395
 Reguly Antal 374, 405–407, 411, 416, 417,
 424
 Rejtő Jenő 46
 Remigius 227
 Rédei Károly 89, 425, 440, 451
 Répszeli László 362, 400
 Révai Miklós 294, 411
 Révay Péter 359
 Révész Imre 451
 Révész László 451
 Riccardus testvér 204, 205, 208, 360, 393,
 400, 404
 Roberts, Wess 319
 Robins, Robert H. 451
 Rogerius mester 215, 331, 349, 449
 Romanosz, II., bizánci császár 221
 Romsics Ignác 442, 451
 Romulus Augustulus, nyugatrómai császár
 151
 Rouche, Michel 317
 Róheim Géza 451
 Róna-Tas András 212, 213, 217, 228, 282,
 438, 444, 445, 450–452
 Rubrick 207, 393
 Rudbeck, Olaf 66, 67
 Rudenko, Sergei 452
 Rudolf, I. (Habsburg), német király 323
 Ruffy Péter 437
 Ruga, hun nagykirály 139–143, 325, 326
 Rurik 200
 Rúzsza Magdi 23

S

S. Varga Pál 452
 Sabriel 197
 Sachs, Hans 352
 Sajnovics János 19, 37, 61, 361, 368, 369,
 407–411, 415, 424, 426, 442
 Salamon, király 327, 329, 337, 346
 Saphrax 138
 Sapir, Edward 41
 Sassetti, Filippo 38
 Sándor János 377
 Sándor Menyhért 376
 Sándor Zsigmond 377
 Sáprrút, Hászdáj Ibn 183–185, 197, 198, 228,
 299, 392
 Sára Péter 50
 Sármány Ilona 452
 Scaligero, Giulio Cesare 35

Scaligero, Giuseppe Giusto 35, 36, 39, 71
 Schäfer Tibor 452
 Schechter, Solomon 197
 Schez Péter 362
 Schiller, Friedrich 40
 Schlegel, August 40
 Schlegel, Friedrich 38, 40
 Schleicher, August 69–73, 77
 Schleiermacher, Friedrich 40
 Schlözer, Ludwig 410, 415, 416, 424
 Schlözert, August 218, 411, 424
 Schmidt, Johannes 73, 74, 76
 Schmidt József 421, 440, 452
 Schuchardt, Hugo 73, 74, 76, 242
 Schwandtner János 361
 Sebestyén Gyula 440, 452
 Sebők Zsigmond 366
 Serakh 197
 Seivillai Izidor 309
 Sforza Bianca 352
 Shakespeare, William 40, 56
 Shear, Adam 452
 Sidonius Apollinaris 137
 Si Huang-ti, kínai császár 110
 Sinor, Denis 452
 Sipőcz Katalin 449
 Sík Sándor 260
 Solymossy Sándor 452
 Somogyi Ede 63
 Spartacus 318
 Staël, Germaine de 40
 Stein Aurél 96, 120, 452
 Stoker, Bram 318
 Strahlenberg, Philip Johan von 452
 Sub Bass Monster 383
 Sylvester János 34, 357, 397

Sz

Szabadfalvi József 452
 Szabados György 452
 Szabó Károly 215, 306, 326, 369, 371, 376, 448, 452, 453
 Szabó László 452
 Szalaváré Tura 54
 Szalontai Csaba 453
 Szamojlovics, Alekszandr Ny. 30, 92
 Szamosközy István 397, 400
 Szatuk-Bugra, török kán 286
 Szádeczky Lajos 377, 440, 452, 453
 Számán Huda 285
 Szárgon (Sarrukín) II., asszír király 183
 Szegedy-Maszák Mihály 442, 451
 Szegfű László 453
 Szejhán, kun fejedelem 323

Szekeres László 390
 Szema Kien 111–116, 122
 Szemere Bertalan 375
 Szemerényi Oszvald 101
 Szenci Molnár Albert 398, 440, 453
 Szeredy Katalin 382
 Széchenyi István 18, 65, 406, 437, 453
 Székely Bertalan 382
 Székely István, Bencédi 357, 440, 453
 Székely Magda 453
 Székely Mihály, Kilyéni 377
 Székely Sándor, Aranyosrákosi 371
 Szigligeti Ede 406
 Szilágyi Ferenc 437, 453
 Szilágyi Sándor 371, 376
 Szimeon, I. (Nagy), bolgár cár 231, 294, 295
 Szimzon Jehuda 224
 Szíj Enikő 453
 Szíriai Mihály 189
 Szkotta(s) 145
 Szophoklész 215
 Szovák Kornél 453
 Szókratész Szkolasztikosz 306
 Szörényi László 362, 440, 453
 Szörényi Levente 383
 Szőcs István 377, 453
 Szőke Béla Miklós 453
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 426
 Sztójanovics Jenő 382
 Szűcs Jenő 7, 28, 216, 235, 275, 333, 341, 427, 437, 439, 440, 453
 Szűrös Mátyás 57
 Szvatozluk, morva fejedelem 292, 293
 Szvjatoszláv, I., kijevi fejedelem 201, 202, 289, 300

T

Taksony fejedelem 290, 300, 392
 Taranowski, Andrzej 403
 Tardu, nyugati türk kagán 156, 158, 161, 187
 Tardy Lajos 453
 Tatár Péter (Medve Imre) 416
 Tatpar, türk kagán 158
 Tálllyai Pál 447
 Táncsics Mihály 52, 53, 67, 411
 Tekin, Talat 453
 Telegdi János 397
 Teleki Pál 422, 423, 440, 453
 Teleki Sándor 375
 Temesvári Pelbárt 354
 Tepeş, Vlad 319
 Tervel, bolgár kán 180, 191
 Thaly Kálmán 378
 Than Mór 383

Theoderik, (Nagy), keleti gót király 148–152, 327
 Theodosziosz, I., bizánci császár 138
 Theodosziosz, II., bizánci császár 141, 143, 147
 Theophilosz, bizánci császár 233
 Theophülaktosz Szimokattész 171–175
 Theotmár, Salzburg érseke 299
 Thierry, Amédée 215, 305, 379, 380, 388, 453
 Thomason, Sally 453
 Thompson, Edward A. 453
 Thomsen, Vilhelm 30, 453, 454
 Thorismund, keleti gót király 148, 149
 Thököly Imre 265
 Thuróczy János 331, 348–358, 380, 388, 398, 440, 444, 449, 450, 454
 Timon Sámuel 360
 Timur Lenk 403
 Toldy (Schedel) Ferenc 406, 416, 417, 424
 Tonjukuk (Jüancsen) 159, 160
 Tormás 221, 224, 236, 237, 246, 257, 334, 392
 Toroczkai Wigand Ede 384
 Totila, keleti gót király 303, 312, 313, 327
 Tou-man, hiungnu sanjü 110
 Tours-i (Szt.) Gergely 310
 Tótfalusi István 437, 454
 Tóth Sándor László 454
 Tömörkény István 135
 Tőkei Ferenc 454
 Trajanus, római császár 230
 Trefort Ágoston 424, 448
 Trogmayer Ottó 454
 Turi, Johan 431, 454
 Turkolly Sámuel 401–404
 Turxanthosz, nyugati türk sád 156

U

Ulászló, II., magyar király 350, 351
 Uldin, hun vezér 139
 Ungarus, Paulus 203
 Uray-Kőhalmi Katalin 454

Ü

Ügyek 262, 394

V

Vahot Imre 406
 Vajda János 321, 327, 379, 380, 439, 440, 454
 Valamer, keleti gót király 150
 Valens, Flavius Iulius, keletrómai császár 138

Valentinianus, III., római császár 147
 Valkai András 358
 Varga Csaba 52
 Vargyas Gábor 454
 Vargyas Lajos 454
 Varjú Zsigmond 362
 Vasziljev (Vasil'ev), Dmitrij D. 196, 454
 Vazul 328, 331
 Váczy Péter 454
 Vámbéry Ármin 22, 50, 62, 96, 205, 263, 266–269, 417–422, 439–443, 454
 Vásáry István 13, 16, 128, 217, 226, 426, 427, 437–440, 454
 Vázsonyi Endre 454
 Veit, Philip 40
 Veres Péter 454
 Veszprémy László 330, 439, 442–455
 Vékony Gábor 454
 Vida Tivadar 455
 Vikár Béla 427
 Vilmos, I. (Hódító), angol király 63
 Vilmos, II., német császár 317, 426
 Virág Benedek 369
 Vita Zsigmond 455
 Viterbói Godofréd 205
 Vithimir, keleti gót király 138
 Vízkelety András 455
 Vlagyimir, I. (Szt.), kijevi nagyfejedelem 201
 Voigt Vilmos 440, 447–451, 455
 Voltaire (François-Marie Arouet) 36
 Voragine, Jacobus de 440, 455
 Vosztokov, Alekszander K. 42
 Vörösmarty Mihály 77, 292, 366, 370, 372, 404, 406

W

Wagner, Richard 317
 Wang Yuanlu 120
 Webb, John 36
 Wehli Tünde 455
 Weinreich, Max 75, 76
 Weinreich, Uriel 76, 455
 Weöres Sándor 391, 392, 411
 Werbőczy István 354, 357
 Whitney, William Dwight 76, 437, 455
 Whorf, Benjamin 41
 Wiik, Kalevi 88, 89, 438, 455
 Wu, kínai császár 111, 113, 116, 119
 Wundt, Wilhelm Maximilian 243, 244

Y

Yablonski, Leonid T. 455
 Young, Thomas 107

Z

Zajączkowski, Ananiasz 186
Zandirhám 376, 377, 379
Zempléni Árpád 422
Zerffy Gusztáv 407
Zerkón 145
Zémarkhosz 155
Zichy István 244, 267–269, 275, 281, 439,
455
Zichy Jenő 420
Zimonyi István 455
Zolta fejedelem 250, 300
Zrínyi Miklós 22, 265, 359, 361, 398

Zs

Zsámboki János 352
Zsirai Miklós 59–61, 437
Zsófia, magyar hercegnő 337
Zsuffa Sándor 424

A kiadó kínálatából

Alain Badiou

A század

A 20. századot meg- és elítélték már: a totalitárius terror, az utópikus és bünnöző ideológiák, az üres illúziók, a népirtások, a hamis avantgárdok, valamint a demokratikus realizmus helyébe lépő absztrakciók századának minősítették.

Nem kívánok védőbeszédet mondani egy olyan vádlott mellett, aki egyedül is meg tudja védeni magát, mint Frantz, Sartre *Az altonai foglyok* című darabjának főhőse, amikor azt mondja: „Vállamon hordom a századokat, ha főlegyenesedem, összeomlanak.” A vizsgálódásom pusztán arra terjed ki, amit ez az elátkozott század mondott arról, micsoda is ő. Meg akarom nyitni a század dossziéját, de nem a bölcs bírák ítélete alapján, akinek önmagunkat tartjuk, hanem a század önmeghatározásai alapján.

Ehhez felhasználok verseket, filozófiai töredékeket, politikai gondolatokat, színdarabokat. Olyan anyagokat, amelyekben a század vall önnön életéről, drámájáról, alkotásairól, szenvedélyeiről.

Mint látni fogják, az előzetes ítéletekkel szemben ez a szenvedély, a 20. század szenvedélye nem az elképzelt világra vagy az ideológiákra irányult. Még kevésbé volt messianisztikus szenvedély. A 20. század rettenetes szenvedélye, a 19. század profetizmusával szemben, a valóság iránti szenvedély volt. A Valódit akarta működésbe hozni, itt és most.

Alain Badiou filozófus, dramaturg, regényíró, az *École Normale Supérieure* tanára.

Slavoj Žižek

A törékeny abszolútum

Avagy miért érdemes harcolni a keresztény örökségért?

A törékeny abszolútum szinte minden olyan témát érint, aminek Žižek önálló kötetet is szentelt: a posztmodern kapitalizmus működéslogikája, a totalitárius rendszerek borzongató esztétikuma, a klasszikus német filozófia öröksége, a lacaniánus pszichológia kultúraelméleti kérdései, továbbá a pénz és a hatalom és reklám de- és reterritorializációs folyamatai a globális világban, a szekularizáció és az újjavallási fenomének.

Kiss Lajos András

Slavoj Žižek (Ljubljana, 1949-) szlovén író, szociológus, pszichoanalitikus, filozófus és kultúrakritikus. Jelenleg a ljubljanaei egyetem professzora és a University of London Birkbeck Institute for Humanities nemzetközi igazgatója.

Daniel Arasse
Festménytörténetek

A szerző kitűnő előadó, képzőművészeti elemzései élvezetes rádióadásokban, a *Festménytörténetek* című sorozatban 2003-ban hangzottak el a France Culture adóján. A legtöbbet elemzett festő Leonardo, mintegy főhőse a tanulmánysorozatnak. De sokat megtudunk Tiziano, Raffaello vagy Manet, Courbet művészetéről is.

Festménytalányok

– Egyszerűen csak megpróbálom nézni a képet. Elfelejtani az ikonográfiát. Rájönni, hogyan működik...

– Ez nem művészettörténet.

– Fogalmazzunk úgy, ez nem szokás a művészettörténetben. Ha a művészetnek volt története, az a művészek munkájának köszönhető, és részben annak, ahogyan ők nézték a múlt műveit, ahogyan magukévá alakították őket. Ha nem próbálja megérteni ezt a tekintetet, megtalálni egy régi képben azt, ami a későbbi művész tekintetét magára vonhatta, akkor lemond a művészettörténet egy részéről, épp a legművészbibbről. Az Urbinói Vénusz esetében ez annál is sajnálatosabb, mert az Olympia hozzájárult a modern festészet születéséhez. És maga, aki művészettörténettel foglalkozik, úgy ítéli meg, hogy ez a kérdés magát nem érinti? Minden további nélkül lemondhat róla, hogy az Urbinói Vénusz kivételes utóéletével foglalkozzék? Pedig része annak, amit maga a festmény „kritikai fogadtatásának” nevez, még akkor is, ha egy festő elemezte, és nem egy író.

– Akárhogy is, Manet nekem ad igazat. Ő is egy pin-upot látott a képben, vagy ha magának jobban tetszik, egy kurtizánt, hiszen egy kuncsaftját váró prostituáltat csinált belőle...

Jan Bor–Errit Petersma (szerk.):
Képes filozófiatörténet – A gondolat képzelőereje

Ha a filozófia történetét egy racionális világkép örökös újrarajzolásaként értelmezzük, akkor feltételezzük, hogy a világot gondolati úton csakis képzeletőrről rekonstruálhatjuk. Ezért a cím. A filozófiát magát pedig mindig egy meghatározott kor keretei között gyakorolták, így a gondolkodók saját koruk saját közegében feltett kérdéseire válaszoltak. Tehát minden korszak nyoma ott van az épp aktuális világképünkön is. Mondhatjuk, minden filozófia képet rajzolt saját koráról. Ezért az a különös és gazdag képanyag, amely a szerzők mondandóját illusztrálja és paradox módon még a jelenben való eligazodást is segíti.

Bacsó Béla / Gábor György /
Gyenge Zoltán / Heller Ágnes
A szépség akarata – kép és filozófia

A kötet négy írásának filozófiai értelemben vett alapkérdése megegyezik: a képzőművészeti reflexió folyamatában mi módon válik érzékelhetővé az antik mitológiai hagyomány és az erény etikai tanításának görög tradíciója, az álomban reprezentálódó tudattalannak a manifesztációja, a biblikus tradíciónak a racionalitáson túli, azaz a hit „abszurdításának” az etikát meghaladó univerzuma, illetve a történelem ábrázolhatóságának és a történelmi tapasztalatnak mint közvetlen élménynek a képi narrációja?

A kötet szerzői nem művészettörténészek, hanem filozófusok, ennél fogva nem a képekről beszélnek, hanem a képeket beszéltetik. Gondolkodásuk középpontjában a történeti hermeneutika és az egyes képek születési idejének ikonográfiai sajátosságai állnak. A képek (pl.: Raffaello *A lovag álma*, Carracci *Herkules válaszüton*, Blake *Jákob lajtorjája*, Rembrandt *Ábrahám áldozata*, Caravaggio *Izsák feláldozása*, Poussin *A jeruzsálemi templom lerombolása*, Lenbach *Titus diadalkapuja Rómában*) segítséget és támaszt nyújtanak ahhoz, hogy közvetítésükkel feltáruljon a homályos és elrejtett jelentés, amelyet a tárgyalt mitológiai és biblikus hagyomány, az álomvilág vagy a történelem és az üdvtörténet hordoz.

A kötet szerzői azt vallják, hogy „történelmünk szavaktól sújtott civilizációjában” a diskurzus, amelyet a gondolkodás képi szerkezete s a képek világa kínál, szemléletünknek s a világ filozófiai igényű leírásának és megragadhatóságának aligha megkerülhető eleme.

Joseph Brodsky
Velence vízjele

„Sok holddal ezelőtt a dollár 870 líra volt, én pedig harminckét éves. A földgolyó is kétmilliárd lélekkel könnyebben forgott, és üres volt a stazione bárja, amikor megérkeztem azon a hideg decemberi éjszakán. Ott álltam és vártam az egyetlen embert, akit ismertem abban a városban. A nő, aki kijött volna elélem, sokat késett. Minden utazó jól ismeri ezt az állapotot, a fáradtság és a nyugtalanság kevercsét. Bámuljuk az órákat és a menetrendeket, szemügyre vesszük a visszeres márványt a lábunk alatt, beszívjuk az ammóniát és a hideg téli éjszakákon a mozdonyok acélöntvényeiből áradó nehéz szagot. Mindezt elvégeztem. Az ásító bárpultoston és a mozdulatlan pénztároson, e Buddhaszerű matrónán kívül egy árva lélek sem járt arra. Mégsem voltunk semmire sem jók egymásnak: már elpazaroltam teljes szókincsemet, amellyel nyelvükből rendelkeztem, az espresso már elhangzott, kétszer is.”

Orosz István
A követ és a fáraó

Két képről, vagy inkább két kép ürügyén íródott a könyv. Az egyiket Holbein festette, de a másik alá is valaki valamikor az ő nevét hamisította. Egykor a képek egy teremben függtek, a megrendelő, a 16. századi francia nagykövet, Jean de Dinteville kastélyában, ma egy óceán választja el őket. Tudós elemzés, értelmezési kísérlet, irodalmi fikció, és egy kortárs képzőművész írott és rajzolt jegyzetei – mindez együtt a könyv. Orosz István, Holbeinhez hasonlóan maga is gyakran dolgozott megbízásra, és az egyik festmény különös ábrázolási technikáját, az anamorfózisnak nevezett optikai illúziót többször is kipróbálta. Az sem mellékes körülmény, hogy volt alkalma parancsuralmi diktatúrában élnie, olyanban, vagy legalábbis hasonlóan, mint amely a német festőt és a francia követet Londonban, VIII. Henrik udvarában körülvette. Több, olykor egymásnak ellentmondó szál között vezeti olvasóját, elénk teszi a politika, intrika, festészettechnika és a hajdani-mai művészethétköznapi varázsgömbjét, melyen át feltárul az anamorf valóság. Az anamorfizmusok legfontosabb ismérve pedig éppen az, hogy mindig a nézőnek kell a megfelelő nézőpontot, az üdvöztető látószöveget megtalálnia.

„Ott állok a nagy kép mellett, olyan közel hajolok hozzá, amennyire csak bírok, át az alacsony kordon fölött, az arcom szinte súrolja a festéket. Amit írni fogok róla, abból az következik, hogy jó festménynek tartom, talán azt is megkockáztatnám, hogy remekmű.”

Wilfried Stroh
Meghalt a latin, éljen a latin!
Egy nagy nyelv rövid története

NON VITAE SED SCHOLAE DISCIMUS! – Az a baj, hogy „az iskolának, nem az életnek tanulunk” – az eredetileg így fogalmazott mondás Seneca szemrehányása volt. Szavára ma is érdemes figyelni. Wilfried Stroh könyve nem „iskolás fokon” tekint vissza a latin nyelv által őrzött kincsek több mint 2000 esztendő múltjára. Meggyőződése, hogy az ősökkel való megismerkedés a most élők számára is segítség. LAUDAMUS VETERES, SED NOSTRIS UTIMUR ANNIS – „Dicsérjük az őseket, de a jelenkorban élünk.” Ez Ovidius mondása, amelyet így is értelmezhetnénk: Elismerő szavakkal tekintünk az ősekre, mert segítséget remélünk tőlük mai életünk számára is. Ebben az esetben talán igennel tudnánk felelni (ITA EST mondanánk), ha valaki ezzel a kérdéssel lepne meg bennünket: Do you speak Latin?

A könyv címe nem lelkes éljenzés, hanem tapasztalat: a latin él! Ennek közvetett bizonyítéka, hogy a már nyugdíjas müncheni egyetemi tanár (klasszika-filológus) 2007-ben megjelent munkája bestseller lett.